श्रीः ।

सिद्धान्तचन्द्रिका ।

(वाणीप्रणीतव्याकरणसूत्रवृत्तिः)

पंडितरामाश्रमप्रणीता ।

श्रीमत्पण्डितसदानन्दकृता सुबोधिनी

तथा

श्रीक्षेमकरसूनुपण्डितलोकेशकरकृता तत्त्वदीपिका

चैतद्व्याख्याद्वयेन समेता

श्रीवैराजवासिना

ऐनापुरेउपाख्य बाळाचार्यतनूजेन उद्धवाचार्येण

संशोधिता

सेयं

श्रीकृष्णदासतनूजनिभ्यां

गङ्गाविष्णु क्षेमराजगुप्ताभ्याम्

मुम्बय्यां

स्वकीये "श्रीवेंकटेश्वर" नाममुद्रालये

मुद्रित्वा प्रकाशिता ।

शके १८१३ संवत् १९४८

श्रीः ।

प्रास्ताविकं किंचित्–

नाङ्गीकृतव्याकरणोपधानाममपाटवं वाचि सुगूढमास्ते ।
कस्मिंश्चिदुक्ते तु पदे कथंचित्स्वैरं वपुः स्विद्यति वेपते च ॥१॥

जयति जगज्जालेऽस्मिन् आ गीर्वाणेभ्य उत चा जगदुत्पत्तेः प्राक्तना श्रीमज्जयिनी गीर्वाणवाणी । तत्सिद्धौ चाद्यपर्यन्तं महान्त्यनन्तानि व्याकरणान्यकारिषुर्महर्षयो वैयाकरणाः। व्याकरणं नाम व्याक्रियन्ते सिद्धिं प्राप्यन्ते प्रकृतिप्रत्ययादिभिः शब्दा येन शास्त्रेण तत् । तत्र प्रसिद्धा व्याकरणशास्त्रकर्तारः–

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नोपिशली शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥

एतेष्वष्टासु व्याकरणकर्तृपूपवर्षशिष्येष्वेकतमः पाणिनिऋषिः शिवप्रसादाल्लब्धाक्षरसमाम्नायोऽष्टाध्यायीसूत्रपाठादिभिर्व्याकरणं प्रणिनाय । तदेव कात्यायनेन पूर्तं भुजङ्गमभूपतिना महर्षिणा पतञ्जलिना व्याख्यातं च । अतएवेदं त्रिमुनि व्याकरणं लोके प्रचार्यते । तच्चास्माकमिदानीं प्रमाणम् । उक्तं च–

इति लौकिकवाक्येषु व्यभिचारोतिपुष्कलः । विशेषः पाणिनेरिष्टः
सामान्यमनुधार्यते ॥ सामान्यमनुगृह्णाति तत्राचार्यपरंपरा ॥

अतएव पाणिनीयव्याकरणे बहवो ग्रन्था अद्य समुल्लसन्ति । तस्य सामान्यतया वाचनमपि शतमानेनायुष्येण न भवेदितीदं ज्ञात्वा श्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्यैरेतदुक्तव्याकरणसरणिसारभूतं सरस्वतीप्रसादतो लब्धं सारस्वतं नाम व्याकरणं लोकेष्वध्ययनाध्यापनेषु प्रचालितम् । तस्यापीदानींतनजनमनीषाकुञ्चनाल्लघुभाष्यादाकरानकुर्वन्महान्तः पाणिनीये महाभाष्यवत् । तत्र व्याकरणे यथा भट्टोजीदीक्षितप्रणीता वैयाकरणसिद्धांतकौमुदी तथैवात्र वाणीप्रणीतवैयाकरणे तत्कुलतिलककृता वैयाकरणसिद्धान्तचन्द्रिकाऽऽर्यावर्तेषु वरीवर्ति । यथा च तत्र सरलतया व्याख्यानं ज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतं तत्त्वबोधिनी तथैवात्र सुखानन्दकृतं सुबोधिनी । एतयैव साकं पूर्वमावाभ्यां शिलाक्षरैराङ्किता सिद्धान्तचन्द्रिका लोकाश्रयपात्रीभूता संजाता । अतोऽन्यापि च काचिदध्ययनाध्यापनतत्त्वज्ञानकारिका टीका मुद्रणीयेति विचारयतामस्माकं तत्त्वदीपिकापुस्तकं काशीस्थं लेखनसंस्कारेण मुद्राशिलासंस्कारितमतीवाशुद्धं लब्धम् । तत एव महतायासेन शुद्धीकृत्य सिद्धान्तचन्द्रिकाधस्तात्सुबोधिन्या साकं च तत्र तत्र मुद्रिता तत्त्वदीपिका । अस्याः प्रणेता पण्डितो लोकप्रसिद्धो लोकेशः षडागमनिपुण इति तद्व्याख्यातो ज्ञायत एव । अन्वर्थनाम्नी सुगमा सुबोधिनी प्रसिद्धपूर्वैव तत्प्रणेता सदानन्दः सदानन्दः पण्डितोपि ।

पूर्वमस्या एकस्या अपि सुबोधिन्या साकमङ्कितायाः सिद्धान्तचन्द्रिकाया यन्मूल्यं तदेव मूल्यं टीकाद्वयोपेताया सुपुष्टस्वच्छपत्रेष्वङ्किताया इति प्रार्थयावः पण्डितानामाश्रयायेत्यलं पल्लवितेनत्यशेषमतिमङ्गलम् ।

श्रीकृष्णदासात्मजौ–गंगाविष्णुक्षेमराजौ श्रीवेंकटेश्वराङ्कनालयम् मुम्बय्याम् ।

श्रीः ।

सिद्धान्तचन्द्रिका ।

सुबोधिनी, तत्त्वदीपिका, चेति व्याख्याद्वयोपेता ।

(पूर्वार्धम्)

श्रीगणेशाय नमः ।

मूलम्—

नमस्कृत्य महेशानं मतं बुद्ध्वा पतंजलेः ॥
वाणीप्रणीतसूत्राणां कुर्वे सिद्धांतचंद्रिकाम् ॥ १ ॥

सुबोधिनी—

पुराणपुरुषं ध्यात्वा नत्वा चार्हतनामकम् ॥
सिद्धान्तचंद्रिकावृत्तिं चर्क्करीमितरामहम् ॥ १ ॥
विद्यारत्नपयोनिधौ स्वरतराम्नाये जगत्पूज्यके
श्रीभट्टारकसंपदं गुणगणैः स्तुत्यां धरन्पुण्यवान् ॥
पूज्यश्रीजिनभक्तिसूरिरधिपो वर्वर्ति विद्यानिधिः ।
सोयं शीतकरायते च यशसा सूरायते तेजसा ॥ २ ॥
श्रीकिर्तिरत्र सूर्यार्हो यतींद्रोऽभूत्तरां ततः ॥
श्रीमत्सुमतिरंगाख्यः पाठकप्रवरस्ततः ॥ ३ ॥
श्रीपाठकः श्रीसुखलाभसंज्ञा जाग्रत्प्रभावाविलसत्प्रतिज्ञाः ॥
तच्छिष्यवर्याः कृतिराजिधुर्याः श्रीपाठकाः पाठकवारणेंद्राः॥ ४॥
श्रीभाग्यचंद्रांगणिसंप्रवर्हाः संवेगरंगांगनिमग्नगात्राः ॥
श्रीभक्तिपूर्वं विनयं हि येषां तन्नामधेयं गुरवो वदंति ॥ ५ ॥
तेषां हि तेषां विनयप्रधानोऽनवद्यविद्याभ्यसनैकतानः ॥
प्राज्ञः सदानंदगणिः सुशिष्यः सुबोधिनीं संविदधाति वृत्तिम् ॥ ६॥

ग्रंथादौ ग्रंथमध्ये ग्रंथांते च मंगलमाचरणीयमिति शिष्टाचारस्तत्र मंगलं त्रिविधमाशीर्वादात्मकं नमस्कारात्मकं वस्तुनिर्देशात्मकं चेति । अथ ग्रंथादौ ग्रंथकर्ता रा-

माश्रमो नमस्कारात्मकं मंगलं शिष्याशिक्षार्थं निबध्नाति । अहं सिद्धांतचंद्रिकां कुर्वे। प्रमाणेन प्राप्तोर्थः सिद्धान्तः षिधूशास्त्रादावस्माद्रत्यर्थादिति क्तः। सिद्धो निष्पन्नोऽन्तोनिश्चयोऽत्रेति सिद्धांतः। सिद्धांते चन्द्रिकेव चंद्रिका शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपद्लोपः सिद्धांतचंद्रिका तां । चन्द्रज्योतिरिव प्रकाशिकामित्यर्थः । सकलजनाह्लादकत्वसाम्येन चन्द्रिकाशब्दप्रयोगः । चन्द्रोऽस्त्यस्यामिति चन्द्रिका । अइकौचमत्वर्थे इति इकः । चंद्रं कायति प्रतिपादयतीति वा चन्द्रिका । आतोडः चंद्रमाचष्टे इति वा चन्द्रिका ण्यताहुन् । चन्द्रिका कौमुदीज्योत्स्नेत्यमरः कुर्वे इति लट् उत्तमपुरुषस्यैकवचनं । आख्यातप्रत्ययस्तु कर्तर्यस्ति कर्तुराख्यातेनोक्तत्वादाख्यातवाच्यकारकवाचकः प्रथमांतोऽहमिति कर्ता संगृह्यते । कुर्वे इत्यत्र य्वोर्विहसे इति दीर्घस्तु न भवति कुरुक्षुरोर्नेति निषेधात् । ननु करिष्यमाणायाश्चन्द्रिकायाः कथं कुर्वे इति वर्तमाननिर्देशः । उच्यते । वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति चेति भविष्यदर्थे लट् । केषां सिद्धान्त इत्यत आह । वाण्या प्रणीतानि वाणीप्रणीतानि वाणीप्रणीतानि सूत्राणि वाणीप्रणीतसूत्राणि तेषां । वणशब्दे पचाद्यः । वणो ब्रह्मा । देवतेदमर्थे इत्यण् ततो त्रणईवितीप् । वाणी वाणयति प्रेरयति जीवानिति ण्यंतात्पचाद्यः । नदादेरितीब्वा।नियः कर्मणिक्तः । सूत्रवेष्टने चुरादिः । सूत्रयंति बहूनर्थानल्पाक्षरैरिति सूत्राणि पचाद्यः। गीर्वाग् वाणी सरस्वतीत्यमरः। किं कृत्वा।महेशानं नमस्कृत्य।महांश्चासावीशानश्चेति महेशानः शंभुस्तं।सहादित्वान्महच्छब्दस्यमहा। ईष्टे इतीशानः कर्तरि शानः।नमस्कृत्येति पूर्वकाले क्त्वाइति क्त्वा । क्त्वास्थाने समासे क्यबिति भावे क्यप् वाचस्पत्यादित्वाद्विसर्गस्य सः अनुक्तत्वात्कर्म्मणि द्वितीया। महेशानमिति एककर्तृकयोर्द्वयोः कृत्ययोः कर्तरि प्रथमास्ति । विशेष्ययाऽऽख्यातक्रियया कर्तुरुक्तत्वात् गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति न्यायादाख्यातक्रियया कर्तुरभिसंबंधः । ननु महेशानमित्यत्र नमआदियोगे इति चतुर्थी स्यात् । मैवं वद । नमस्करोति देवानित्यत्रेव द्वितीयैव युक्ता । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीत्युक्तत्वात् । स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यत्र तु स्वयंभुवमनुकूलयितुमित्यर्थविवक्षायां न तु नमःप्रयुक्तस्य कर्मणीत्यनेन चतुर्थी । किं च जहत्स्वार्थावृत्तिपक्षे नमःशब्दस्यात्र निरर्थकत्वान्नमोयोगे चतुर्थी न भवति अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणमित्युक्तत्वात्। पुनः किंकृत्वा पतञ्जलेर्मतं बुद्ध्वाज्ञात्वा। पतंजलिना मन्यते यत्तन्मतं। मतिबुद्धीति वर्त्तमाने कर्मणि क्तः वर्तमानाधारार्थस्य क्तस्येत्यनेन पतंजलेरिति कर्तरि षष्ठी।बुध्अवगमने भावे क्त्वाप्रत्ययः । पतन्तोऽञ्जलयो यस्मिन् स पतञ्जलिः शेषनागः तस्य पतञ्जलेः।हलादेरीषादाविति टिलोपः। किं च"आसनं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः । प्रथमं छंदसामंगमाहुर्व्याकरणं बुधाः ॥१॥ अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दाएव निबंधनम्॥ तत्त्वावबोधशब्दानां नास्ति व्याकरणादृते ॥ २ ॥" इत्युक्तत्वात्सर्वत उत्तमं व्याकरणं । तद्व्याकरणसूत्रं, सूत्रव्याख्यानं, वाक्याध्याहारः, उदाहरणम्, प्रत्युदाह-

रणं चेतिसमुदितं भवति । तस्यैकदेशः सूत्रं । तद्व्याख्यानं पंचधा । यथा। "पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना ॥ आक्षेपस्य समाधानं व्याख्यानं पंचधा स्मृतमि"ति ॥ १ ॥

तत्त्वदीपिका—

प्रणम्य जगतां नाथं महेशं साम्बमव्ययम् ।
सिद्धांतचंद्रिकाव्याख्या क्रियते तत्वदीपिका ॥ १ ॥

प्रारिप्सतनिरंतरायपरिसमाप्तये विहितं मंगलं शिष्याशिक्षायै निबध्नन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते । **नमस्कृत्यादिना** अहं रामचंद्राश्रमः वाणीप्रणीतसूत्राणां सिद्धांतचंद्रिकां कुर्वे । किं कृत्वा महेशानं नमस्कृत्य । पुनः पतंजलेर्मतं बुद्ध्वेत्यन्वयः । नमो नतिं कृत्वा इति नमस्कृत्य । कृञः समासेक्यप् इति पूर्वकालेक्यप् ह्रस्वस्येति तुक् । वाचस्पत्यादित्वादित्वाद्विसर्गस्य सः। नतिजन्यप्रीत्याश्रयत्वेन महेशानस्य कर्मत्वं । ईष्टेइति ईशानः। ईशऐश्वर्ये । शतृशानावितिशानप्रत्ययः । शितिचतुर्वादेति चतुर्वत्त्वादप्कर्त्तरीत्यप् तस्यादादेरितिलुक् ईशानाः सातिशयाः बहवः संति तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणं महांश्चासावीशानश्चेति महेशानः सहादित्वान्महत आत्वं सर्वापेक्षयोत्तमो यः परमेश्वरस्तं। अनेन व्याकरणस्य सिद्धांतः सूचितः ध्वनिविशेषावच्छिन्नं ब्रह्मैव प्रतिपाद्यमिति । मन्यते इति मतम् मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्त्तमाने मन्यतेः कर्माणि तक्र् इच्छाविषयभूतं ज्ञानविषयभूतं वा बुद्ध्वा ज्ञात्वेत्यर्थः। बुध अवगमने । पूर्वकालेक्त्वा पूर्वकालत्वं च क्त्वाक्यपोः कुर्वे क्रियापेक्षया। खले कपोतन्यायेन द्वयोस्तत्र संबंधः विशेषणानां परस्परं संबंधानभ्युपगमात् आख्यातांतवाच्यायाः क्रियाया विशेष्यत्वस्वीकारात् । पतन्नंजलिर्यस्मिन् सर्वेषां नमस्कार्यत्वात् पतञ्जलिस्तस्य पतंजलेरिति मननाक्रियापेक्षया कर्त्तृकार्ययोरिति कर्त्तरिषष्ठी नक्तादाविति निषेधः क्तस्य स निषेधो न तु तकः अनेन प्रक्रियामात्रं दृष्ट्वायं ग्रंथो न इष्यः । किन्तु भाष्यपर्यंतं ज्ञात्वेति सूचितं वणति वेदशब्दमुच्चारयाति इति वणो ब्रह्मा वणशब्दे पचाद्यः तस्येयं शक्तिर्वाणी सरस्वती देवतेदमर्थे इत्यण् त्रण ईप् यद्वा वाणयति सर्वान् जीवान् शब्दोच्चारेण प्रेरयतीति ण्यन्तात्पचाद्यः नदादेरितीप् । प्रणयन्ते इति प्रणीतानि । णीञः कर्मणि क्तः। वाण्या प्रणीतानि वाणीप्रणीतानि अमादाविति तत्पुरुषः सीव्यन्तेऽन्तर्भाव्यस्मिन्नर्था यैस्तानि सूत्राणि । षिवु तंतुसंताने । सिवेरूच्चेत्यौणादिकस्त्रप्रत्ययः । यद्वा । सूत्रयन्ति वेष्टयन्ति अल्पाक्षरैर्बहूनर्थानिति सूत्राणि । सूत्र वेष्टने चुरादिः पचाद्यः अल्पाक्षरैर्बह्वर्थसूचकानि वाणीप्रणीतानि च तानि सूत्राणि चेति कर्मधारयस्तेषां संबंधसामान्ये षष्ठी ।कुर्वे इति कृञो वर्त्तमाने ञित्वादात्मनेपदं उत्तमपुरुषस्यैकवचनं। तनादेरुप्। गुणः ङित्यदुरित्युत्वं य्वोर्विहस इति दीर्घस्तु न संभवति संज्ञापूर्वकत्वात् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यः द्विमात्रो दीर्घ इति संज्ञा । असेधीदिति सिद्धः।षिधू शास्त्रादौ गत्यर्थेति क्तः सिद्धो निष्पन्नोन्तो निश्चयोऽत्रेति सिद्धान्तः अन्यार्थे बहुव्रीहिः चंद्रोस्त्याश्रयत्वेनास्या इति चंद्रिका अङ्काविती्कः सिद्धांतानां चंद्रिका सिद्धांतचंद्रिका सा यथा कुमुदानां प्रकाशिका तथेयं सरस्वती

सूत्रार्थप्रकाशिकेति सादृश्याद्गौणप्रयोगः सिद्धांतशब्दः संबंधित्वात्सूत्राणामिति विशेषणसापेक्षोपि चंद्रिकाशब्देन समस्यते देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यत्र गुरुशब्दो यथा एतेन पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति नियमात्सूत्रशब्दस्य कथं सिद्धांतशब्देनान्वय इति उक्तिः परास्ता । वस्तुतस्तु सांकाक्षत्वनिराकांक्षत्वे एवान्वयानन्वयप्रयोजके नतु पदार्थतदेकदेशत्वे । ननु नमस्कृत्य महेशानमित्यत्र नमआदियोगे चतुर्थीति सूत्रेण चतुर्थ्या भवितव्यमिति चेन्न । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति वचनात् द्वितीयैव अथ कथं स्वयंभुवे नमस्कृत्येति चतुर्थीति चेत्स्वयंभुवमनुकूलयितुमित्यर्थे तुमोऽप्रयुक्तस्य कर्मणीति कर्मणि चतुर्थीदर्शनादित्यवेहि । यत्तु कुर्वे इत्यत्र आत्मगामिफलाभावात्कथमात्मनेपदमित्याशंक्य ग्रंथकरणोत्पन्नपुण्यस्य दानफलवदात्मगामित्वादात्मनेपदमिति समाहितं तन्न । आत्मगामि चेत्फलमात्मनेपदं परगामिचेत्फलं परस्मैपदमित्यस्यासार्वत्रिकत्वात् तथा च मयूरभट्टः ॥ कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये मयूखाइति शेषः। कमलवनोद्घाटनरूपफलस्य कर्तृभूतमयूखागामित्वेपि कुर्वत इत्यात्मनेपदमुदाजहार ॥ १ ॥

सू० -- अइउऋऌसमानाः । १

अनेन क्रमेणैते वर्णा ज्ञेयाः ते च समानसंज्ञाः स्युः । नैतेषु सूत्रेषु संधिरनुसंधेयोऽविवक्षितत्वात् । विवक्षितस्तु संधिर्भवतीति नियमात् ॥

(सुबोधिनी-) अइउऋऌसमानाः । संज्ञासूत्रमिदं । आद्यन्ताभ्यामित्यनेन संज्ञाविधायकसूत्रेण सहैकवाक्यत्वात् । तेनावेल इत्यादि प्रत्याहारसंज्ञा सिध्यति । अत्राकारादिष्वर्थवत्सु सत्स्वपि स्वरूपग्रहणस्येष्टत्वेनार्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वमस्ति । अर्थवत्त्वाभावान्न प्रातिपदिकसंज्ञा प्रातिपादिकत्वाभावान्न स्यादिविभक्त्युत्पत्तिः । अविभक्तिकानां समासो न भवति । पदानामेव समासइत्युक्तत्वात् । समासाभावाद्वाक्यमात्रतः संकेतितं । षट्पदामिदंसूत्रं । ननु संधिः कथं न कृतः । उच्यते । वर्णानामसंदिग्धत्वेन बोधनायाऽविवक्षितत्वादेतेष्वसंधिः । उक्तं च । संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ॥ नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥१॥ इति संहिताऽत्र संधिः । एकमेव पदमित्येकपदं तत्र संहिता नित्या यथा । देवो । धातूपसर्गयोरुभयोः संहिता नित्या । प्रेक्ष्यते । समासे संहिता नित्या अवांतरपदविभागाभावात् समासे ह्येकपदत्वात् । यथा । देवेन्द्रः । सा संहिता वाक्ये विवक्षां वक्तुमिच्छामपेक्षते । यथा । 'हे रोहिणि त्वमसि शीलवतीषु धन्या एनं निवारय पतिं सखि दुर्विनीतं' इत्यादिषु विवक्षाधीना संहिता ज्ञेया । तेन वाक्ये विवक्षितः संधिर्भवति नत्वविवक्षित इति । स्वराणां चादिषु पाठान्निपातसंज्ञा । अनिपात इति । प्रकृतिभावान्न संधिरित्यन्ये वदंति । ननु वर्णात् कार इत्यनेनैभ्यः कारप्रत्ययः । कथं न स्यात् उच्यते । वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतः प्रवृत्त्यसंभवात् कारप्रत्ययः । ननु अकाराद्युपदेशेन यथा तत्सवर्णानामाकारादीनां लाभ-

य पृथगाकारादयो नोपदिष्टास्तथा ऋऌवर्णयोरपि सावर्ण्यादृकारोपदेशेनैवोभयग्रहणासिद्धेः किं पृथगुपदेशः उच्यते । ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुमुभयोरुद्देशः। तत्फलं तु क्लृप्ता शिखा यस्य स क्लृप्तशिखस्तस्य । दूरात्संबोधने क्लृप्तशिखेत्यत्र प्लुतभवनं । ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यस्य नित्यत्वे तु गुरोरनृतोनंत्यस्यापीत्यत्रानृत इति निषेधादृकारस्येव ऌकारस्यापि प्लुतो न स्यादित्यर्थः। इदं सूत्रं कार्यद्वयं वक्ति । तत्किं । अकारादिक्रमं तेषां समानसंज्ञां च। समानं मानं परिमाणं येषां ते समानाः समानशब्दाः संज्ञा । अकारादयः संज्ञिन इति। इह प्रत्येकमकारादीनां संज्ञा न समुदायस्य । तस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात् समानसंज्ञाप्रदेशाः समानाद्धेर्लोपोधातोरित्यादयः । किंच । एतेषूक्तवक्ष्यमाणेषु सूत्रेषु संधिः संहिता नानुसंधेयो न कर्तव्यः । कस्मात् वक्तुमिच्छाविवक्षा विवक्षा जाताऽस्येति विवक्षितः । वक्तुमिष्टोविवक्षित इति वा । विवक्षितस्य भावो विवक्षितत्वं न विवक्षितत्वं अविवक्षितत्वं तस्मादविवक्षितत्वात् वक्तुरनिष्टत्वात् । तथाहि वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते इति ॥

(तत्त्व०--) प्रकृतोपयुक्तमाह । अ इ उ ऋ ऌ समानाः अत्र प्राञ्चः षट्पदमिदं । द्विपदत्वे हि पूर्वपदं पंचवर्णात्मकं तथा च समाहारद्वंद्वः । स च अश्च इश्च उश्च आच आच अइउऋऌ एवं समासे संहिता स्यादिति।तथा चोक्तं। संहितैकपदे नित्या नित्याधातूपसर्गयोः। नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षत इति समासे वाक्यत्वाभावेन विवक्षाया असंभवादविवक्षितत्वादित्यादिकमनर्थकं संपद्येत । अतो न द्विपदमित्याहुः । वस्तुतस्तु नैतेषु संधिः सूत्रत्वादित्येव वक्तुमुचितं । यथा च द्विपदत्वेपि न दोषः।उक्तं च भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशीति पाणिनिसूत्रेऽसंधिःसौत्र इति भट्टोजिदीक्षितैः । ओनिपात इति सूत्रेण संधिविरहात् । अत्राहुः अत्राकारादीनां स्वरूपेणानुकार्येण वार्थस्य सतोप्यविवक्षणान्नामत्वाभावाद्विभक्त्यनुत्पादादसमासैनैकपदत्वाभावात्पंचपदानीति तत्रेदमवधेयं । पंचपदानीति तावदव्याहृतं । विभक्तेरनुत्पादेन पदत्वासंभवाद् विभक्त्यंतंपदमिति पदसंज्ञाविधानात् । किंतु सूत्रत्वादेव विभक्तेर्लुक् । वर्णपरिगणनस्य संज्ञोपयोगित्वेन तत्पूर्वकं संज्ञाविधानमिति दर्शयति । अनेनेति । अभिपूर्वं इत्यादावविवार्थद्वयकथनेन विभागः

ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः ।२

एतेषां ह्रस्वदीर्घप्लुताः सजातीयाः परस्परं सवर्णा भण्यंते ।

(सुबोधिनी-) ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः। एतेषां अइउऋऌवर्णानां ये भेदा विशेषव्यक्तयो ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपाः सजातीयाः समाना चासौ जातिश्च सजातिः सहादित्वात्समानस्य सादेशः। सजातौभवाः सजातीयास्ते मिथः सवर्णसंज्ञका आचार्येण कथ्यंते। ह्रस्वश्च दीर्घश्च प्लुतश्च ते ह्रस्वदीर्घप्लुताः ह्रस्वदीर्घप्लुताश्च ते भेदाश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः जातिस्थानाभ्यां समानाः वर्णाः । सहादित्वात्समानस्य सः ॥

(तत्त्व०-) ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदा इति । ह्रस्वश्च दीर्घश्च प्लुतश्च तेषां ये भेदा उदात्ताद-यस्तेषां सवर्णसंज्ञा इत्यर्थः ह्रस्वादिभिर्भेदशब्दस्य कर्मधारयो वा। यत्तु वासुदेवेन ह्रस्वादि-भेदांतस्य द्वंद्वं कृत्वा व्याख्यातं । तदसत् । अनंतरग्रहणस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् । एते-षामिति अनंतरोक्तानाम् अ इ उ ऋ ऌवर्णानामेवांगुल्या निर्देशः समानो वर्णो येषां ते सवर्णा इत्यन्वर्थसंज्ञाश्रयणात्सजातीया इति तथा चाकारस्याकारेणैव सावर्ण्यं न तु विजातीयैरीकारादिभिरिति बोध्यम् । ननु अन्वर्थसंज्ञाबलादेवात्र सवर्णसंज्ञासिद्धौ तद्विधाय-कं सूत्रं किमर्थमिति चेन्न । संध्यक्षराणामन्वर्थसंज्ञया वर्णसंज्ञा स्यादिति तन्निरासार्थमि-दं सूत्रं । यदि स्वै औ इति पृथग्निर्देशो ज्ञापकस्तदिदं मंदप्रयोजनम् ।

३ ऋऌवर्णौच ।

एकमात्रो ह्रस्वः । द्विमात्रो दीर्घः । त्रिमात्रः प्लुतः ।

(सुबोधिनी-) ऋऌवर्णौच । जातिस्थानाभ्यां भिन्नत्वेन सावर्ण्याप्राप्तौ विध्य-र्थं वचनं । पदांतानां समानानामिति प्रकृतिभावः । एतावपि सवर्णसंज्ञकावाचार्येण कथ्येते । सवर्णसंज्ञाप्रदेशाः सवर्णदीर्घःसहेत्यादयः । एकमात्रो ह्रस्वः । तेषां भेदा-नाह । मात्राशब्देनाऽक्षिस्पंदनप्रमाणः काल उच्यते । मात्रं त्ववधृतौ स्वार्थे का-त्स्न्ये मात्रापरिच्छदेः॥ अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽल्पे कर्णभूषणे॥ काले वृत्ते चेति हे-मचन्द्रः । एका मात्रोच्चारणकालो यस्य स एकमात्रो ह्रस्वसंज्ञः कथ्यते । ह्रस्वे ति ह्रसतेवा दीर्घापेक्षयेति ह्रस्वः । द्विमात्रोदीर्घः द्वे मात्रे उच्चारणकालो यस्य स द्विमात्रो दीर्घसंज्ञः कथ्यते । दृणाति दीर्यते वा मुखमिति दीर्घः । त्रिमात्रः प्लुतसंज्ञः कथ्यते । प्लवते लंघते ह्रस्वदीर्घाविति प्लुतः ।

(तत्त्व०-)ऋऌवर्णाविति आच आच ऋऌौ तौ चतौ वर्णाविति । यद्वा आच ऌवर्णश्च तौ ननु ऋवर्णऌवर्णावित्यनेनैव ऋवर्णऌवर्णयोः सावर्ण्यादेव ऋकारोपदेशेनैव ऌकारोपदेशे सिद्धे अ इ उ ऋ ऌ समाना इतिसूत्रे ऌकारग्रहणं व्यर्थमिति चेत्सत्यं ऋवर्णऌवर्णयोः सावर्ण्यस्यानित्यत्व ज्ञापनाय पृथक् ऌकारग्रहणात् इत्यवधेयम् तत्फलं तु हेक्लृप्तशिख इत्यत्र गुरोरनृत इत्यनेन प्लुतत्वे कर्त्तव्ये ऋकारपर्युदासेन ऌकारस्य न पर्युदासः । ह्रस्वादिसंज्ञाश्च लोकप्रसिद्धा इत्याह एकमात्र इति मीयते इति । मात्रा उच्चारणकालः । एका मात्रा यस्ये ति विग्रहः एवमन्यदपि ।

४ सू०-एऐओऔसंध्यक्षराणि ।

(सुबोधिनी--) एऐओऔसंध्यक्षराणि । पूर्वपदवाक्यत्वात्पंचपदमिदंसूत्रं ।अत्रा-पि संध्यभावोऽविवक्षितत्वात् । इदमपि कार्यद्वयं वक्ति । तत्किम् । एकारादिक्रमं संध्यक्षरसंज्ञां च । संधौजातान्यक्षराणि संध्यक्षराणि । संध्यक्षरसंज्ञाप्रदेशाः संध्य-क्षराणामित्यादयः ।

(तत्त्वदीपिका-)एऐ ओऔ संध्यक्षराणीति । ननु संधेर्जातान्यक्षराणि संध्यक्षराणीत्यन्वर्थसंज्ञाबलादेव संध्यक्षरसंज्ञासिद्धौ तत्संज्ञाविधायकं सूत्रं व्यर्थमिति चेन्न। यकारादीनामपि संधिजत्वाविशेषेण संध्यक्षरसंज्ञा स्यादिति तन्निरासार्थमिदं सूत्रम्। एषु च भागद्वयसत्वेपि नरसिंहवज्जात्यंतराक्रांतत्वेन न भागकार्यम् तेनाग्ने इदं वायो उदकमित्यत्र सवर्णदीर्घत्वं न अत्र वर्णपरिगणनसंज्ञाविधानरूपकार्यद्वयस्य वृद्धकुमारीवरन्यायेन सिद्धेर्न वाक्यद्वयम् । एवं पूर्वसूत्रेपि बोध्यं ।

५ उभयेस्वराः ।

मू०- अकारादय एकारादयश्च स्वरा उच्यंते । ह्रस्वदीर्घप्लुत

(सुबोधिनी-) उभये स्वराः। उभाववयवौ येषांते उभये तयडटौ संख्याया अवयवे इत्ययट्। " स्वरो नासासमीरे स्यान्मध्यमादित्रिकस्वरे ॥ उदात्तादावकारादौ षड्जादौ च ध्वनौ पुमान् ॥ १ ॥ " इत्याद्यकारादिभिन्नार्थांतरवारणायेदं ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः एतादृशा अकारादय एकारादयश्चाचार्येण स्वरसंज्ञकाः कथ्यंते। स्वयं राजंते शोभंते इति स्वराः । राजदीप्तावस्मान्नाम्नीति डप्रत्ययः । एकाकिनोपि प्रायोऽर्थप्रतिपादने समर्था इत्यर्थः । स्वराइति बहुवचनं तु प्रत्येकं संज्ञाविधानार्थं ज्ञेयम्। ननु उभये इति ग्रहणं व्यर्थम् अकारादीनामेकारादीनां चानुवृत्त्यैव लब्धत्वात् ।उच्यते। अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति न्यायोऽनेन ज्ञाप्यते अनन्तरत्वादेकारादीनामेवानुवृत्तिः स्यात् । नत्वकारादीनामंतरितत्वादिति । स्वरसंज्ञाप्रदेशा इयं स्वरे इत्यादयः ॥

(तत्त्व०-) उभय इति। ननु ते स्वरा इत्येव किमिति न सूत्रितम् तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वेनाकारादीनामेव लाभादिति चेन्न । अनंतरोक्तसंध्यक्षराणामेव तच्छब्देन परामर्शः स्यादिति शंकाया निवृत्तये उभयग्रहणस्यावश्यकत्वात् । यद्वा । स्वरा इत्येवास्तु अकारादीनामनुवृत्त्येव लाभादिति चेन्न ।उक्तयुक्तेः यदि तूत्तरसूत्रेऽवर्णपर्युदासेनाकाराद्यनुवृत्तिस्तदोभयग्रहणे सर्वादिप्रयोजनार्थमेवेति ध्येयम् बहुवचनं प्रत्येकं संज्ञार्थमपि त्यक्तुमुचितसमुदायस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावादेव तल्लाभात् एवं पूर्वोत्तरसूत्रेष्वपि बोध्यम्। यत्तु आकारादयः पंच चत्वार एकारादय इति तन्न । अकारादिषु न्यूनाधिकसंख्याया असंभवेन तद्ग्रहणस्यानर्थकत्वात् ।

६ मू०- अवर्जानामिनः

अवर्णवर्जाः स्वरा नामिनः उच्यंते । १-२

(सुबोधिनी-) अवर्जानामिनः । अश्च आश्च तयोः समाहारः अमिति केचित्तन्मंदम् । अइत्यनेनाऽत्वजातेरेवाभिमतत्वात । अं वर्जयंतीत्यवर्जाः । वृजिवर्जने चुरादिरस्मात्कार्येऽणित्यणप्रत्ययः । पूर्वसूत्रादुभयेत्यनुवर्तनीयं । अवर्णवर्जा उभये

अकारादय एकारादयश्च स्वरा नामिसंज्ञका आचार्येण कथ्यंते । नमनं नामः भावे घञ् नामो विद्यतेऽस्यास्तीति नामी। नामिसंज्ञाप्रदेशा नामिनोर इत्यादयः किं च ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपः स्वरः प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधाऽस्ति। ह्रस्वस्वरउदात्तः १ ह्रस्वस्वरोऽनुदात्तः २ ह्रस्वस्वरः स्वरितः ३ दीर्घस्वर उदात्तः १ दीर्घस्वरोऽनुदात्तः २ दीर्घस्वरः स्वरितः ३ प्लुतस्वर उदात्तः१प्लुतः स्वरोऽनुदात्तः २ प्लुतस्वरः स्वरितः३ एवं नवविधोपि प्रत्येकमनु नासिकाननु नासिकभेदाभ्यां पुनः स द्विधाऽस्ति।तदित्थं । अ इ उ ऋ एषां चतुर्णां वर्णानां प्रत्येकमष्टादशभेदाः संति। ऌवर्णस्य द्वादशभेदास्तस्य दीर्घाभावात्।संध्यक्षराणामपि प्रत्येकं द्वादशभेदास्तेषां ह्रस्वाभावात् अइत्यष्टादशानां संज्ञा । तथैवेकारोकारौ । ऋकारस्त्रिंशतः संज्ञा ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यात् । एवं ऌकारोपि । एइति द्वादशानां संज्ञा । तथैकारौकारौकारः । एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यं भिन्नजातित्वात् ।

(तत्त्व०–) अवर्ज्जानामिन इति। अं वर्ज्जयंतीत्यवर्ज्जाः कार्येण । ननु यौनामिन इत्येव किमिति नोक्तमौ निपात इति वत् इकारमारभ्य औकारांतस्य प्रत्याहारेण ग्रहणादवर्णवर्ज्जानां लाभात् न च यकारौकारयोः संज्ञा शंकानिरासाय तदिति चेन्न पूर्वसूत्रोक्तस्वरानुवृत्त्या तन्निरासात् इति चेत्सत्यम् । नामि संज्ञायाः पूर्वं प्रत्याहारसंज्ञाया अनुक्तत्वे न यावित्यनेनेकाराद्यौकारांतस्वरबोधस्यानुदयात् । यदि तु व्याकरणस्यानादितामाश्रित्य प्रत्याहारादिसिद्धिस्तदैवमेव न्याय्यमित्यलं पल्लवितेन ।

७मू०– हयवरल । ञणनङम । झढधघभ । जडदगब । खफछठथ । चटतकप । शषस ।

(सुबोधिनी–) हयरल १ ञणनङम २ झढधघभ ३ जडदगब ४ खफछठथ ५ चटतकप ६ शषस ७ एतेपि वर्णा उक्तक्रमेणैव ज्ञेयाः । अन्यथा प्रत्याहारासिद्धेः एतानि नव संज्ञासूत्राणिसंति । आद्यंताभ्यामित्यनेनैकवाक्यत्वात् । एषां वर्णानामस्याविवक्षितत्वादेभ्यो विभक्तेरनुत्पत्तिर्ज्ञेया । किंच सवर्णा इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्यातव्यम् । तद्यथा।भिन्नजातीयाअप्येते वर्णास्तुल्यस्थानप्रयत्नाः संतः सवर्णा आचार्येण कथ्यंते इत्यर्थः । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः। नतु प्रयोजनार्थः। ननु रेफस्य यप्रत्याहारांतर्भावात् कुंड रथेनेत्यादौ वा पदांतस्येति पक्षे रेफः स्यात् । भद्रह्रदइत्यत्र च रहाद्यपोद्विरिति द्वित्वं उच्यते भद्रह्रदइत्यत्र रहाद्यपोद्विरित्यनेन रस्य द्वित्वे कृते रिलोपो दीर्घश्चेति रलोपे च पूर्वस्य हकारस्य स्वरत्वभावान्नदीर्घ इति। कुंड रथेनेत्यत्र त्वनुनासिकस्यानुस्वारस्य स्थानेऽनुनासिका एव यमा भवंति इत्यर्थकथनात् रेफस्यानुनासिकत्वादनुनासिकस्यानुस्वारस्य रकारो न भवतीत्यर्थः ॥

(तत्त्व०–) हयवरलेत्यादि । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः।

ऊ ८ मू०— आद्यंताभ्याम्

आद्यंतौ वर्णौ मध्यगानामाभ्यां सहितानां संज्ञाः स्युः। अव इल जव झभ चप एवमन्येपि ॥

(सुबोधिनी—) आद्यंताभ्यां। संज्ञासूत्रमेतत्। आदिश्च अंतश्च आद्यंतौ ताभ्यांकृत्वा मध्यस्था अक्षरा ग्राह्या इत्युक्तेः। आद्यंतवर्णरूपा मध्यगानां संज्ञा भवतीत्याद्यंतयो रप्राप्तायां तत्र वृत्त्याऽन्यतरस्य ग्रहणमाश्रित्य व्याख्येयम्। तद्यथा।आद्यंताभ्यां सहितानामिति। किंच आद्यंतौ तावदवयवौ ताभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते। तस्य च युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदवयवेष्ववतरंती संज्ञा मध्यगेषु विश्राम्यति नत्वाद्यंतयोः। संज्ञास्वरूपांतर्भावेन तयोः पारार्थ्यनिर्णयादित्याशयेनाह। आभ्यां सहितानामाद्यंताभ्यां वर्णाभ्यां सहितानां मध्यगानामाद्यंतवर्णरूपाः संज्ञा भवंतीत्यर्थः। एतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवह्रियंते। प्रत्याह्रियंते संक्षिप्यंते वर्णा यत्र स प्रत्याहारः। साधनाधारयोर्युङिति युटि प्राप्ते संज्ञायामकर्तरि चेति अधिकरणे घञ् प्रत्ययः ॥

(तत्त्वदीपिका--) आद्यंताभ्यामिति। आदिश्च अंतश्च आद्यन्तौ आवादेशे वकारस्य य्वोर्लोपः शितिसूत्रस्य छंदस्त्वात्पुनः संधिरित्यभिप्रेत्याह आद्यन्तौ वर्णाविति सांकेतिकं वा पदं।

किंचत ९ कार्यायेत्।

मू०— कार्यं विधातुमुच्चार्यमाणो वर्ण इत्संज्ञो भवति। या या संज्ञा सा सा फलवती। यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः।

(सुबोधिनी—) कार्यायेत्। वर्णानामाद्योच्चारणं द्विधा। कार्यार्थं श्रवणार्थं चेति कार्यं विधातुं कर्तुमुच्चार्यमाण आचार्येण कथ्यमानो वर्ण इत्संज्ञकोस्ति। क्रियते संपाद्यते तत्कार्यं प्रयोजनमित्यर्थः। कार्यार्थो यथा। ङेङसिङस्ङीनांङकारोङिति- ङितांयाडित्यादिकार्यार्थः। श्रवणार्थो यथा। हकारादिष्वकार इति एति गच्छतीतीतिइत् आशुविनाशत्यिर्थः। तुमोप्रयुक्तस्यकर्मणीत्यनेन कार्यायेति चतुर्थी ॥

(तत्त्वदी०—)कार्यायेत् इति। तुमोप्रयुक्तस्य कर्मणीति कर्मणि चतुर्थीत्याशयेनाह कार्यं विधातुमिति यत्तु प्रत्ययाद्यतिरिक्तइति प्रत्ययादयः प्रत्ययागमादेशास्तदतिरिक्त इति। तद्विवरणं च तत्सर्वमापाततः। यत्तु प्रत्ययः परस्य बोधस्तदादिकारणमुत्तमवृद्धवाक्यप्रयोगस्तदतिरिक्त इति तदपि प्रकृतानुपयुक्तत्वादुपेक्षितं। यद्याग्रहस्तदेत्थं योज्यः प्रत्ययादिषु अतिरिक्तः लौकिकसिद्धप्रयोगोच्चारणादधिक इति कथंचित्प्राचो ग्रंथः। यस्येति। एति गच्छति प्रयोगेन समवैति इण् गतौ अस्मात्क्विपि ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक्। इत् आशुविनाशीत्यर्थः। इदिति महासंज्ञाकरणादितो लोपः।

१० सू०– प्रसक्तादर्शनंलोपः।

(सुबोधिनी–) प्रसक्तादर्शनंलोपः। अदर्शनं सामान्यं लोप इत्यस्यार्थः। प्रसक्तानुच्चारणरूपविशेषस्तु लक्षणया ज्ञातव्यः। प्रसक्तस्य प्रसंगप्राप्तस्य वर्णस्यादर्शनमश्रवणमनुच्चारणं लोपसंज्ञं भवति। लोपसंज्ञाप्रदेशाः हसेपःसेर्लोप इत्यादयः। लोपसंज्ञाफलं तु, प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणं। न यातीति। प्रसक्तस्येति किं। दधि माध्वित्यादौ ह्रस्वस्यापितिकृतितुगिति तुग् माभूत्। अस्ति हि तत्र क्विपोऽदर्शनं तच्च लोप इति प्रसक्तविशेषणाभावे प्रत्ययलक्षणेन तुक् स्यादेवेति ॥

(तत्त्व०–) लोपस्वरूपमाह। प्रसक्तेति। प्रसक्तस्य प्राप्तस्यादर्शनमनुच्चारणं लोप इत्यर्थः। प्रसक्तेति किम्। दधि। अत्रापि क्विपोनुच्चारणस्य सत्वात्तस्य लोपत्वे प्रत्ययलक्षणेन तुक् प्रसज्येत

११ सू०– प्रत्ययादर्शनंलुक्।

(सुबोधिनी–) प्रत्ययादर्शनंलुक्। प्रत्ययस्यादर्शनमश्रवणमनुच्चारणं लुक् संज्ञं भवति। लुगिति पूर्वाचार्यसंज्ञा। लुकसंज्ञाप्रदेशाः नपुंसकात्स्यमोर्लुगित्यादयः। लुक्संज्ञाफलं तु। लुकि न तन्निमित्तमिति ॥

१२ सू०– वर्णविरोधो लोपश्।

(सुबोधिनी–) वर्णविरोधोलोपश्। स्वानुच्चारणप्रवृत्त्यनंतरं कार्यांतरप्रवृत्तिप्रतिबंधको वर्णविरोधो लोपश्संज्ञो भवति। वर्णं विरुणद्धीति वर्णविरोधः। लोपश्संज्ञाप्रदेशाः य्वोर्लोपश्वापदांत इत्यादयः। लोपश्संज्ञाफलं तु, लोपशि पुनर्न संधिरिति। नस्य लोपशि न विभक्तिकार्यमिति च ॥

(तत्त्वदीपिका–) लोपश्स्वरूप माह। वर्णेति। वर्णं विरुणद्धीति स तथा स्वप्रवृत्त्यनंतरं कार्यांतरप्रवृत्तिप्रतिबंधकरूपमुच्चारणमित्यर्थः।

१३ सू०– स्वरानंतरिताहसाःसंयोगः।

(सुबो०-) स्वरानंतरिताहसाःसंयोगः। अंतर्मध्यमगुरित्यंतरिताः नांतरिताःअनंतरिताःस्वरा अनंतरिता येषां ते स्वरानंतरिताः। अथवा अन्तरमवकाशो जातो येषां तेंऽतरिताः। तद्भिन्ना अनंतरिताः स्वरैरनंतरिताः अव्यवहिताः स्वरानंतरिताः। स्वररहितानां हसानां संयोगसंज्ञा भवतीत्यर्थः। संयुज्यंतेऽस्मिन् समुदाये हसा इति संयोगः। तेनात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्न तु गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत् प्रत्येकं। यदि प्रत्येकं स्यात् तर्हि दृषद्भिर्मतीत्यत्र वकारसंनिधौ दकारस्य संयोगत्वात् संयोगान्तस्य लोपः स्यात्। स्वरानंतरिता इति किं। पनसमित्यत्राकारेण व्यवधानेपि सकारमकारयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तदा स्कोराद्योश्चेत्यनेन सस्य लोपः स्यादिति। हसा इतिबहुवचनं तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञाऽस्ति अतः शिक्षशिक्षणे अस्माद् गुरोर्हसादित्यङ्प्रत्यये शिक्षेति सिद्ध्यति ॥

(तत्त्व०--) स्वरानंतरिताइति । अंतरं इतः अन्तारितः न अंतरितः अनंतरितः स्वरोऽनंतरितो येषांते अत्र स्वरशब्द इति शब्दश्च व्यर्थः अनन्तरा इत्यनेनैव तद्बोधात् । तथा हि । न अन्तरं छिद्रं येषांते हसाः संयोगः छिद्रं तु विजातीयस्वरस्य प्रवेशेन भवति । संयोग इत्येक वचनं तु वृक्षावनमिति तत्समुदायस्य संज्ञालाभार्थम् ।

१४ मू०-- कुचुटुतुपुवर्गाः ।

(सुबोधिनी-) कुचुटुतुपुवर्गाः । एषूकार उदित् सवर्णं गृह्णाति नतु वर्णमात्रमिति परिभाषाज्ञापनार्थः । अस्यार्थस्त्वयं । उत् उकार इत् यस्य स उदित्स्वसवर्णस्य ग्राहको भवति तेन चोःकुरित्युक्ते पंचानां ग्रहणमस्ति । ननु कादीनां पंचानां सवर्णसंज्ञा केनेति चेच्छृणु अस्मादेवोदित्करणात् ज्ञापकाज्ज्ञानी हि । त एते वर्गसंज्ञाः स्युः । वर्गसंज्ञाप्रयोजनं तु, वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्ण इति ॥

(तत्त्व०--)कुचुटुतुपु इति ।आकारात्पंचमो वर्णस्तमाहुः पंचकग्रहे उकारस्तत्र विख्यातो नान्यो भवितुमर्हति ।

१५ अरेदोनामिनोगुणाः

मू०-- अर् ए ओ गुणसंज्ञकाः ते च नामि स्थाने भवंति ।

(सुबोधिनी-) अरेदोनामिनोगुणाः । अर्च एच्च ओश्च एषां समाहाराः अरेदो समाहारस्यैकत्वादेकत्वे द्विगुद्वंद्वाविति नपुंसकत्वेपि ह्रस्वो न भवत्यत्र संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्युक्तत्वात् अर्एओइति नामिन इति षष्ठ्यंतमस्ति नामिनः स्थाने गुणो भवतीत्यर्थः । ननु गायति ग्लायतीत्यादौ संध्यक्षराणां गुणः स्यात् । उच्यतेएकारोपदेशसामर्थ्यान्न भवति अन्यथा एकारमेवोपदिशेत् एकारस्यैकारस्य च सत्यसति वा गुणे विशेषो नास्ति । औकारांतस्तु धातुर्नास्ति अस्तुवा औकारोपदेशसामर्थ्यान्न भविष्यतीति नचैवमायादेशोपि न स्यादिति वाच्यम् । यं विधिं प्रत्युपदेशो अनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते इति न्यायात् गुणं प्रति हि एकारोपदेशोऽनर्थकः ग्लेइत्यस्यापि सुपठत्वात् आयादेशस्य तु निमित्तमेवास्ति अतः परिशेषात् ऋवर्णोवर्णानां स्थाने अर् ए ओ यथाक्रमं गुणसंज्ञका भवंति । तपरत्वं तु, स्पष्टार्थमिति गुणसंज्ञाप्रदेशाः गुणः नूपइत्यादयः।

(तत्त्व०--) अरेदो नामिनो गुण इति । विपरीतनिर्देशाद्दकारावधिकास्त्रय एव नामिनो गृह्यंते । अत्र प्राञ्चः नामिषु इ उऋइति त्रयाणामेव ग्रहणं ऌकारस्यतु सावर्ण्यात् अन्यथागायतीत्यत्र गुणः स्यादित्याहुः । वस्तुतस्तुगैशब्दइत्यैकारोच्चारणसामर्थ्यादेव गुणो न नच भवतीत्यादावपि गुणो न भवेदिति न भ्रमितव्यं तस्य वभूवेत्यादिषु चारितार्थत्वात् ।

१६ मू०--आरैऔवृद्धिः

आ आर् ऐ औ वृद्धिसंज्ञाः स्युः ।

(सुबो०-)आरैऔवृद्धिः। आश्च आर् च ऐश्च औश्च एषां समाहारआरै औसमाहारस्यैकत्वादेकत्वे द्विगुद्वंद्वाविति नपुंसकत्वेपि ह्रस्वोन। संज्ञापूर्वकत्वेन तस्यानित्यत्वात् समासेपि संहिताऽभावोत्र अइकौ च मत्वर्थे इति लिंगात्। अथवा असमासेऽविभक्तिकोयं निर्देशः। तद्भिन्नत्वे सति तत्सदृशकरणमनुकरणं। अनुकरणात् विभक्तिर्नास्तीति समासाऽभावाच्चत्वारि पदानि एवमरैदोइत्यत्रापि त्रीणि पदानि अकारस्य आवृद्धिः ऋवर्णस्य आर्वृद्धिः इवर्णस्य एकारस्य चैकारोवृद्धिः उवर्णस्य ओकारस्य च औवृद्धिः।एते वृद्धिसंज्ञकाः वृद्धिसंज्ञायाः प्रदेशाः धातोर्नामिन इत्यादयः।

(तत्त्वदीपिका–) आरैऔवृद्धिरिति। ननु मास्तु वृद्धिसंज्ञा। आदिस्वरस्य ञ्णित्यारै औ इति सूत्र्यताम् तदेवोत्तरत्राप्यनुवर्त्यतामिति चेन्न। संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यथा स्यादित्येतदर्थं संज्ञाविधानम् तत्फलं। तु अभवीदित्यादौ पाक्षिको वृद्ध्यभावइति।

१७ सू०-अंत्यस्वरादिष्टिः

अंत्यो यः स्वरस्तदादिवर्णष्टिसंज्ञको भवति।

(सुबोधिनी-) अंत्यस्वरादिष्टिः अंते भवोऽन्त्यः ण्यः। अंत्यश्चासौ स्वरश्चेत्यंत्यस्वरः अंत्यस्वर आदिर्यस्य स- अंत्यस्वरादिः। स्वराणां मध्येऽत्यस्वर आदिर्यस्य समुदायस्य स टिसंज्ञो भवति। यत्र तु तदादिरन्यो वर्णो नास्ति तत्र स्वरस्यैवांत्यत्वं व्यपदेशिवद्भावेन भवति। यत्र चैकएव स्वरस्तत्रापि व्यपदेशिवद्भावादंत्यत्वमस्ति। यथा त्वदादिषु व्यपदेशिवद्भावस्तु लौकिको न्यायः। यथा यस्य बहवः पुत्रास्तस्य तस्मिन् तस्मिन् ज्येष्ठमध्यमकानिष्ठव्यपदेशोऽस्ति यस्य त्वेकः पुत्रस्तस्य ज्येष्ठादिव्यपदेशस्तस्मिन्नेवेति। टिसंज्ञाप्रदेशाः यथा पथांटेरित्यादयः। सोंत्यस्वर आदिवर्णो यस्य स तदादिवर्ण इति॥

(तत्त्वदीपिका-) अंत्यस्वरादिरिति। अन्त्यस्वर आदिर्यस्य स तथा। नत्वेवं हलीपेत्यादौ कथं टिसंज्ञा अन्त्यस्वरस्यादित्वाभावादिति चेत्सत्यम्। व्यपदेशिवद्भावेनेति गृहाण।

१८ सू०-अंत्यात्पूर्वउपधा।

अंत्याद्वर्णमात्रात्पूर्वो यो वर्णः स उपधासंज्ञो भवति।

(सुबोधिनी-) अंत्यात्पूर्वाउपधा। अन्ते भवोंऽत्यस्तमात् अंत्याद्वर्णात्पूर्वो वर्ण उपधा संज्ञोस्ति। वर्ण इति कस्मात् लघन्यायात्। तद्यथा अवध्यवधिमद्भावः सजातीयानामेव भवतीत्युत्सर्गः लोके हि अमीषां ब्राह्मणानामंत्यात्पूर्वमानयेत्युक्ते एक एवांत्यादव्यवहितपूर्व आनीयते नतु समुदायः तथेहापि वर्णादव्यवहितः पूर्वो वर्ण एव संज्ञी न तु समुदाय इति। उपधासंज्ञाप्रदेशाः नोपधाया इत्यादयः॥

(तत्त्वदीपिका-) अन्त्यात्पूर्व उपधेति। ननु वर्णादिति सूत्रे अनुक्तं कस्माल्लब्धमिति चेन्न पराण्यादिति ज्ञापकाद्गृहाण। अन्त्यादुपधेत्युक्तापि पूर्वशब्दस्याक्षेपः संभवति। नच परशब्दस्याक्षेपः संभवति। इति वाच्यं अन्त्यत्वभंगप्रसंगात् नहि परस्मिन्वर्णे सति पूर्वस्य अन्त्यत्वं संभवति एवं सिद्धे यत्पूर्वग्रहणं तदव्यहितपूर्वस्यैव ग्रहणार्थम्।

१९ मू०-ह्रस्वोलघुः। १।४।१०

(सुबोधिनी-) ह्रस्वोलघुः। ह्रस्वस्वरो लघुसंज्ञो भवति । लघुसंज्ञाप्रदेशाः उपधाया लघोरित्यादयः ॥

२०मू०- विसर्गानुस्वारसंयोगपरोगुरुर्दीर्घश्च।

(सुबोधिनी-) विसर्गानुस्वारसंयोगपरोगुरुर्दीर्घश्च । विसर्गश्चानुस्वारश्च संयोश्च ते विसर्गानुस्वारसंयोगाः विसर्गानुस्वारसंयोगः परे यस्माद्ध्रस्वात्स विसर्गानुस्वारसंयोगपरो ह्रस्वो गुरुसंज्ञः । दीर्घश्च गुरुसंज्ञः ॥

(तत्त्वदीपिका-) विसर्गेति । विसर्गश्चअनुस्वारश्चसंयोगश्चते परे यस्य स तथा । वस्तु तस्तु विसर्गानुस्वारयोरत्रानुपयोगात्संयोग पर इत्येव वक्तुमुचितं ।

२१ मू०-मुखनासिकावचनोनुनासिकः। १।१।८

(सुबोधिनी-)मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः। मुखेन सहिता नासिका मुखनासिका शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः । उच्यतेसाविति वचनः युट् । मुखनासिकया वचनः यस्य स मुखनासिकावचनो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञो भवति ॥

(तत्त्व०-) मुखनासिकेति । मुखसहिता नासिका मुखनासिका अन्यथा मुखं च नासिका चेतिविग्रहे प्राण्यंगत्वादेकवद्भावे मुखनासिकमिति स्यात् । वस्तुतस्तु एकवद्भावेपि न क्षति आङ्प्रश्लेषेण तथा सिद्धेः मुखनासिकावचनमस्यास्तीति सः तथा अइकौ मत्वर्थे इति अ प्रत्ययः ।

२२ मू-० विभक्त्यंतंपदं

(सुबोधिनी-)विभक्त्यंतंपदं । विभक्तिरंते यस्य तद्विभक्त्यंतं पदसंज्ञमस्ति । पद्यतेऽनेनेति पदम् । विभक्त्यंतमित्यंतग्रहणात् संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्तीति ज्ञाप्यते ॥

(तत्त्व०-) विभक्त्यन्तमिति । विभक्तिरन्ते यस्य तत् ।

२३ मू०-- तपरः। स्वसमानकालस्य सवर्णस्य ग्राहकः।

(सुबोधिनी -)तपरः। स्वसमानकालस्य सवर्णस्य ग्राहकस्तकारः परो यस्मात्स तपरः। तकारात्परो यः स तपरश्चेति । तत्रादिनोभयं विवक्षितं । अत्र उच्चार्यमाणस्तपरः स्वसमानकालस्य सवर्णस्यैव संज्ञा भवति । स्वेनात्मना सह समानस्तुल्यकाल उच्चारणकालो यस्य स स्वसमानकालस्तस्येति । तेनादिदित्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञा। ऌदिति द्वादशानां संज्ञा ह्रस्वतपरस्तु ह्रस्वभेदानेव गृण्हाति। दीर्घतपरस्तु दीर्घभेदानेव गृण्हाति नान्यानित्यर्थः ॥

(तत्त्व०-) तपर इति तः परो यस्मात्तात्परश्च तपरः यत्तु संध्युपयोगीति केश्चिदुक्तम् तन्न संधिभिन्नोपयोगितया संकोचे मानाभावात् । अथवा संधिपदमुपलक्षकम् ।

२४ मू०--विरामोवसानं ।१।४।११०

वर्णानामभावोवसानसंज्ञः स्यात् ॥ ॥ इतिसंज्ञाप्रकरणम् ॥ ॥

(सुबोधिनी-) (कादयोमावसानाःस्पर्शाः) लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदं सूत्रे मावसानत्वायोगात् कादयः पंचविंशतिवर्णाः स्पर्शसंज्ञकाः संति ।(ञमङणनाअनुनासिकाः) एते पञ्च वर्णा अनुनासिकसंज्ञकाः संति । नासिकामनुगता इत्यनुनासिकाः । (यरलवाअंत्यस्थाः ।) एते चत्वारो वर्णा अंतस्थसंज्ञकाः संति (शषसहाऊष्माणः) । एते चत्वारो वर्णा ऊष्मसंज्ञकाः संति । ≍ कइति ≍ पइति कपाभ्यां कपाभ्यां प्रागर्द्धविसर्गसदृशौ जिव्हामूलीयोपध्मानीयसंज्ञकौ भवतः । अर्द्धविसर्गसादृश्यमुच्चारणे लेखने च बोध्यम् । अंइतिअः इति स्वरात्परावनुस्वारविसर्गसंज्ञकौ भवतः । (अकुहविर्जनीयानांकंठः) एषामष्टानां वर्णानामुत्पत्तेः स्थानं कण्ठोस्ति । द्वंद्वसमासो बोध्यः सर्वत्र । (इचुयशानांतालु) एषामष्टानामुत्पत्तेः स्थानं तालु भवति । (उपूपध्मानीयानामोष्ठौ) एषां सप्तानामुत्पत्तेः स्थानमोष्ठौ भवतः। (ऋटुरषाणांमूर्धा।) एषामष्टानामुत्पत्तेः स्थानं मूर्द्धा मस्तकोस्ति (लृतुलसानादन्ताः) एषामष्टानामुत्पत्तेः स्थानं दन्ताः संति । (एदैतोः कंठतालु) । इत्यादौ तपरत्वमसंदेहार्थकम् । न स्वसमानकालसवर्णग्रहणार्थं । तेन प्लुतस्यापि ग्रहणमत्र भवति । एकारैकारयोरुत्पत्तेः स्थानं कंठश्च तालु च कंठतालु भवति - प्राणितूर्यसेनांगानामित्येकवद्भावः । (ओदौतोःकंठोष्ठं) तपरत्वमसंदेहार्थं । अनयोरुत्पत्तेः स्थानं कंठश्च ओष्ठौ च कंठोष्ठमस्ति प्राण्यंगत्वादेकवद्भावः । (वकारस्यदंतोष्ठं ।) वस्योत्पत्तेः स्थानं दंताश्च ओष्ठौ च दंतोष्ठमस्ति । ओत्वोष्ठयोःसमासेवेत्योकारः । (जिव्हामूलीयस्य जिव्हामूलं।) जिव्हामूलीयवर्णस्य जिव्हाया मूलमुत्पत्तेः स्थानमस्ति । (नासिकानुस्वारस्य)। अनुस्वारस्योत्पत्तेः स्थानं नासिकास्ति।हकारं पञ्चभिर्युक्तमन्त्यस्थाभिश्च संयुतम्औरस्यं तं विजानीयाः कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥ तं हकारमुरसि भवमुरस्यं भवार्थे ण्यः णितोवेति न वृद्धिः । त्वं विजानीयाः बुद्ध्याः । कीदृशं तं । पंचमैर्ञमङणनैर्युक्तम् । पुनः कीदृशं तं । अंतस्थाभिर्यरलवैः संयुतं मिलितं । पंचमैरसंयुतमंतस्थाभिश्चासंयुक्तं हकारमाचार्याः कंठेकंठ्यं कण्ठस्थानोद्भवमाहुर्ब्रुवंति १ वर्णानामुत्पत्तेरष्टौ स्थानानि संति । तद्यथा। अष्टौस्थानानिवर्णानामुरःकण्ठःशिरस्तथा।जिव्हामूलञ्चदन्ताश्च नासिकोष्ठौचतालुच। २ मातृकायामेवमतेन मकारेण द्विपंचाशद्वर्णा आचार्येणोदाहृता दर्शिताः । ते के। त्रयस्त्रिंशद्व्यंजनानीत्यादयः ४ ॥ इति स्थानानि ॥ प्रयत्नो द्विधा । आभ्यंतरो बाह्यश्च। आभ्यंतरः पंचधा । तद्यथा। स्पर्शानां स्पृष्टप्रयत्नं । १ । अंतस्थानामीषत्स्पृष्टं प्रयत्नम् २ । स्वराणा विवृतं प्रयत्नं ३ । ऊष्मणामीषद्विवृतं प्रयत्नम् ४ । ह्रस्वस्याऽकारस्य संवृतं प्रयत्नम् ५ । बाह्य स्त्वष्टधा । ≍क≍पविसर्गशषसानां विवारः श्वासो ऽघोषश्च ३ प्रयत्नः । हवानां संवारो नादो घोषश्च ६ प्र-

यत्नः वर्गाणां प्रथमतृतीयपंचमानामंतस्थानां चाल्पप्राणः ७ प्रयत्नः । वर्गाणां द्वितीयचतुर्थानामूष्मणां महाप्राणः ८ प्रयत्नः ॥ इतिप्रयत्नाः ॥ विरामोऽवसानं । विरम्यतेऽनेनेतिविरामः । बाहुलकात्करणे घञ् । यदुच्चारणोत्तरं वर्णांतरं नोच्चार्यते सोंत्यवर्णो विरामोऽवसान संज्ञको भवतीत्यर्थः सम्यक्ज्ञायते शब्दादिव्यवहारो यया सा संज्ञा ॥ इतिसंज्ञाप्रकरणम् ॥

(अथ परिभाषा)षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशस्तदंतस्य ज्ञेयः।स्थानषष्ठ्या निर्दिष्टस्य शब्दस्य य आदेश उच्यते स आदेशोंऽत्यस्य वर्णस्य स्थाने भवतीत्यर्थः। ऐसख्युरित्यैकारः सखि शब्दस्यांतस्येकारस्य भवति। स्थानषष्ठीति किम्।कृत इति इडागमस्तृप्रत्ययस्य ऋवर्णात्पूर्वोमा भूदिति।जश्शसोः शिरित्यादीनां शित्वं परिभाषां ज्ञापयति। तद्यथा। तत्रहि शित्त्वमंत्यादेशं बाधित्वा सर्वादेशो यथा स्यादित्येतदर्थ कृतं यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशोंत्यस्य न स्यात्तर्ह्यंतरणापि शित्त्वं सर्वादेशः सिद्धः किं तेनेति व्यर्थेन सता शित्त्वेन ज्ञापितेति ॥ ङिदंतस्य वक्तव्यः। ङिदादेशोप्यंतस्य स्याद्गुरुः शिच्च। सर्वस्येत्यस्यापवादोयं ॥ त्रेरयङ् इत्ययङादेशोंत्यस्येकारस्य भवति । त्रयाणां अयङ् । असुङादीनां ङित्त्वेन ज्ञापितेयं । ङित्त्वस्य फलांतरादर्शनात् । गुरुः शिच्च सर्वस्य- अनेकवर्ण आदेशः शिदादेशश्च सर्वस्य स्यात् षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यस्यापवादोयम् ॥ अनटौसोरित्यवादेशस्त्रिवर्णात्मको गुरुरस्ति स सर्वस्येदमः स्थाने भवति। यथा अनेनेति जश्शसोः शिरिति शिदादेशः। सर्वस्य जसः शसश्च स्थाने भवति । यथा वारीणीति। उच्चारितप्रध्वंसिनोऽनुबंधाः स्मर्यमाणाः संत एव कार्यं निर्वाहयंतीति । ततोनुबंधकृतमनेकवर्णत्वं न स्वीक्रियतेऽत्र संध्यक्षराणि पराणीत्यादि निर्देशेन शिदंशे ज्ञाप्यते इयं परिभाषा। तथाहि। जश्शसोः शिश्चेत् सर्वस्य न स्यात्तदोक्तनिर्देशोऽनुपपन्नः स्यादिति ॥ साधनाधारयोर्युट् कारका।क्रियायुक्ते इत्यादिनिर्देशेनानेकवर्णांशे ज्ञाप्यते इयं ॥ टित्कितावाद्यंतयोर्वक्तव्यौ टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यंताऽवयवौ भवतः। सिसतासीस्यपामिडितीट्। स्यादीनामाद्यवयवो- भवति। अभविष्टेति। रातोत्रौपुगिति पुक् आत इत्यस्यांतावयवो भवति । यापयतीति। अन्यार्थटित्कित्स्वियं परिभाषा न प्रवर्तते। यथा। अटाविति टकारस्य ङित्त इतीप् प्रयोजनमस्ति। कुरुचरीति यक्। चतुर्ण्वति ककारस्य गुणाऽप्रवृत्तिः प्रयोजनमस्त्व भूयते इति । प्रत्ययविधौनेयं प्रवर्तते इति । वा टिदंशे तस्मादित्यत्रातः इति स्मट्। रः संख्याया इत्यत्र यङ् । नवानामित्यत्र नुट्। किदंशेतु- कार्यायेत्यत्र ङेऽक् इत्यक्। ऐसख्युरित्यत्र ऋगुङे इत्यृक् ॥ वर्तमाने इत्यत्र मुगानेत इति मुगिमां परिभाषां ज्ञापयति॥मिदंत्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः। स्वराणां मध्ये योंत्यस्वर स्तस्मात्परस्तस्यैवांतावयवो मित्स्यात्।नुमयमइति नुमः पूर्वानात्यान्नोपधाया इति दीर्घः सिद्ध्यति।कुलानि यशांसीति। नुमः परादित्वेतु नोपधाया इति दीर्घो न स्यात्। वारिणे इत्यादौ ङितीत्यैकारश्च स्यादिति अस्याः संध्यक्षराणीति निर्देशो ज्ञापकः।

सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णांतरेणाऽव्यवहितस्य पूर्वस्यैव वक्तव्यं।नियमार्थे यं ॥ इयंस्वरे इत्यवरचरे इति भावे सप्तमी । अश्रूयमाणक्रियत्वाच्चांतरंगस्यास्त्यर्थस्य लोपो भवति ।नस्वरे सति यकारो भवतीत्यर्थः । व्यवाहितेऽव्यवहिते च प्राप्तमव्यवाहिते एवेति पूर्वस्य परस्य च प्राप्तंपूर्वस्यैवेति च नियम्यते।पूर्वस्येतिकिं,। ननु इदमत्रेकारस्यमाभूत्।अव्यवहितस्येतिकिं । अग्निचित्रत्यत्र सांतरस्य माभूत् अस्याः प्वादेः त्रणः लित्पुपादेः सखि पत्योरित्यादिनिर्देशो ज्ञापकः ॥ पंचमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यमव्यवहितस्य परस्य वक्तव्यम् । उदः स्थास्तंभोः सलोपः।इत्यत्रोदइति पंचमीनिर्देशेन क्रियमाणोलोपः सोऽव्यवहितस्य परस्य स्थास्तंभोः सकारस्य भवति। उत्थानं उत्तंभनमिति । अव्यवहिस्येतिकिं । उत्सस्थानं उत्संस्तंभन मित्यादौ मा भूत् । परस्येति किं । अस्था उदासने स्तंभ उद्गच्छत्यत्र माभूत् । अस्याज्ञापकः सनपुंसकं सधातुरित्यादिनिर्देशः । तत्र हि सैषादिति विसर्गलोपः कृतोऽकृतो ज्ञाप्यते ॥ ऱ्हस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्र स्वरे विधीयते तत्र स्वरेति षष्ठ्यंतं पदमुपतिष्ठते । षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यस्य नायमपवादः । किं तु तच्छेष एव । स्वरस्येति षष्ठ्यंतं पदं सति संभवेसामा नाधिकरण्येनैव संवद्ध्यते न वैयधिकरण्येन ।तेन नपुंसकस्येत्यत्र स्वरांतस्यैव नाम्नो ऱ्हस्वो भवति । सोमपामिति । नेह सुवाक् ब्राह्मणकुलं स्वरांतत्वाभावान्न ऱ्हस्व इत्यर्थः ॥ शमां दीर्घइत्यत्र तु सामानाधिकरणस्यासंभवात्शमादीनांस्वरस्येति संवद्ध्यते । तेन शाम्यतीत्यादिसिद्धं । सेदीर्घ इत्यत्र स्वरांतस्य धातोर्दीर्घः । संजिगीषतीति । नेह । विभित्सतीति ॥ दूरादाव्हाने टेःप्लुत इत्यत्र सामानाधिकरण्यस्य संभवेपि टेग्रहणसामर्थ्यात् टेरवयवस्य प्लुतो भवति । आयुष्मान् एधीन्द्रवर्मन् । ज्ञापकसिद्धेयं। तथाहि । यजां यवराणा रुदादेश्चतुर्णामित्यत्र नामीति दीर्घस्य प्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्यां स्वरांतेषु नामीति दीर्घो भवति न हसांतेषु इति ज्ञापितं ॥ एकदेशानुमितिद्वारा ऱ्हस्वप्लुतयोरप्येवं ॥ वर्णानां प्रसंगे सति सदृशतम आदेशो वक्तव्यः । सादृश्यं चतुर्विधमस्ति स्थानार्थगुणप्रमाणभेदात् । स्थानतो यथा । दध्यानयेत्यत्र तालुस्थानस्येकारस्य तालुस्थानो यकारः । अर्थतो यथा । रूपवतीभार्या यस्येत्यत्र पुंवद्वेत्यनेन पूर्वपदस्य स्थानेऽतिदिश्यमानः पुंशब्दो रूपवत्त्ववाचिने रूपवती शब्दस्य स्थाने तदर्थवाची एव रूपवच्छब्दो भवतीत्यर्थः। गुणतो यथा वाग्घरिरित्यत्र घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवारवतो हस्य तादृशो वर्गचतुर्थो घकारो भवतीत्यर्थः।प्रमाणतो यथा । अमुं अमू अमून् इत्यत्र मादूइत्यनेन पूर्वपदस्य स्थाने ऱ्हस्वस्य ऱ्हस्वो दीर्घस्य दीर्घ उवर्णो भवतीत्यर्थः । न्यायसिद्धेयम् । तथाहि । सभायामास्यतामित्युक्ते हि पंडिताः पण्डितैः सहाऽऽसते शूराः शूरैः कवयः कविभिर्नतु संकरेण । किंच गवां संघं प्राति गौर्धावति । अश्वोऽश्वानामित्यादिव्यवस्था तिर्यक्ष्वपि दृश्यते लोपशि पुनर्नासंधिर्वक्तव्यः । लोपशि कृते सति संधिर्नभवति । यथा त आगताः ॥ नस्य लोपशि तु संधिर्वक्तव्यः । श्वादेरिति निर्देशात् यथाराजाश्वः । नस्य

लोपशि न विभक्तिकार्यम् । पञ्चस्विति निर्देशात् ॥ किलात्षःस इति षत्वं तु भवत्येव। तस्य वर्णमात्राश्रितत्वात् । यथा पथिषु । अस्याः ज्ञापक आचार-उपमानात् अतउपधाया इत्यादिनिर्देशः। विशेषणं तदंतस्य स्वस्य च रूपस्योपस्थापकं वक्तव्यं अप्रधानमात्मांतरस्य रूपस्य ग्राहकं भवति। स्वस्य रूपस्य चेत्यत्यर्थः॥ स्वरादइत्यत्र धातोरिति विशेष्यं स्वरादितिविशेषणम् तदंतग्राहकं भवति। स्वरांताद्धातोरप्रत्ययो भवतीति स्वस्य रूपस्य च ग्राहकं स्वररूपाद्धातोश्चाऽप्रत्यय इति च यः अपः अस्यां ज्ञापकोतिशये हसादेः अन्वये नाम्नामित्यादिनिर्देशः । नह्यत्र तदंतविधिं विना स्वराद इति विधीयमानोऽप्रत्ययः शीङो भवेत् । स्वरग्रहणं विना च इधातोरप्रत्ययो न लभ्येतेति इयं परिभाषा ॥ यदादेशस्तद्वद्भवति नतु वर्णमात्रविधौ आदेशे कृते स्वरूपभेदात् । स्थानिप्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्तावतिदेश आरभ्यते । आदेशः स्थानिवद्भवति। यथा लक्ष्म्यामित्यत्र ङेरामादेशे कृते तस्यामोङित्वात् ङितामडित्यट् भवति। वर्णमात्रविधौ । स्थानिवद्भावो न भवति । वर्णश्च स्थान्यवयवएवात्र गृह्यते । यश्च वर्णमात्रेण विधिः यश्च वर्णमात्रात् परस्य विधिर्यश्च वर्णमात्रं स विधिर्यस्य वर्णमात्रे विधिस्तत्र मा भूत् । तत्र वर्णमात्रेण विधौ यथा। व्यूढोरस्केनेत्यत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गत्वमाश्रित्यावकुप्वंतरेपीति णत्वं प्राप्तमिति तन्न भवति । वर्णमात्रात्परस्य यथा। द्यौरित्यत्र दिव औरित्यौकारस्य स्थानिवत्त्वेन पंथा इत्यत्रासावित्याकारस्य स्थानिवत्त्वेन च हसत्वमाश्रित्य हसेप इति सिलोपो न भवतीति। वर्णमात्रस्य विधौ यथा। द्युकाम इत्यत्र दिवस उरसे इत्युकारस्य स्थानिवत्त्वेन यवयोर्वसे हकारे च लोपो न भवतीति। वर्णमात्रे विधौ यथा। क इष्ट इत्यत्र यज् देवपूजादौ धातोः क्तप्रत्यये परतः संप्रसारणस्य स्थानिवत्त्वेन यकारमाश्रित्य हवे इत्युकारो न भवतीति क्रियायां स्त्रियामित्यादिनिर्देशो ज्ञापकः ॥

(तत्त्व०–) श्रीविद्यानगरस्थायिलोकेशकरशर्म्मणा
विहितायां हि टीकायां संज्ञासंधिरगात्सुखम् ॥
इतिसंज्ञासंधिविवरणम् ।

स्वरसंधिः ।

१ मू०–इयंस्वरे इवर्णो यत्वमाप्नोते स्वरे परे ।

(सुबोधिनी–) इयंस्वरे । इत्यनेन इत्वजातिर्निर्दिश्यते न तु ह्रस्वव्यक्तिरेव प्लुत इति निषेधसामर्थ्यात् । यमिति द्वितीयांतं कर्म। तस्य योग्यत्वात् । प्राप्नोतीत्यस्याध्याहारः कर्तव्यः । इ इति क्लीबे कर्तृपदमस्ति। अथ यमिति प्रथमांतं क्लीबे अकारउच्चारणार्थः तदा सत्तार्थवाचकम् क्रियापदमध्याहार्यमिति। स्वरे इति किम् दधि पश्य। स्थानी आदेशो निमित्तं चेति त्रयं सर्वत्र बोध्यम् । किंच अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति परिभाषया अस्याऽपत्यमिः स्वीच ई इत्यत्रैव यकारः स्यात् न तु द-

ध्यानये त्यादौ । उच्यते स्यादावित्यादिनिर्देशेन तस्यानित्वज्ञापन्नानिषेधः । दध्यानयेत्यत्र नामिनः स्वरे इति नुम् न स्यादिस्वरत्वाभावात् । दध्य् इति स्थिते ॥

(तत्त्व०—) इयं स्वरइति । इश्चईश्चेति समाहारद्वंद्वे एकवद्भावे नपुंसकत्वे च इति एतेन सांकेतिकत्वान्निर्विभक्तिकत्वाद्युक्तिः परास्ता । ऋजुमार्गेणसिद्धयर्थतोस्य वक्रेण प्रदर्शनायोगात् । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति परिभाषया केवलाया इव्यक्तेरेव ग्रहणं नतु दध्यादिस्थाया इति नाशंकनीयम् । स्यादावित्यादिनिर्देशेन तस्यानित्यत्वज्ञापनात् । यमिति भावप्रधानो निर्देशः द्व्येकयोरितिवत् इत्याशयेनाह । इवर्णो यत्वमापद्यत इति । ननु इयंस्वरे इत्यत्र इकारग्रहणं किमर्थमिति । उकारादीनां यत्ववारणायेति चेन्न । उवमित्यादि सूत्रप्राबल्यात् नच षडेत्रेत्यादौ टकारादीनां यत्वनिषेधार्थं तदिति चेत् । तत्रापि पूर्ववच्चपाअवेजत्राइत्यादिसूत्रप्राबल्यात् अथपचतीत्यत्र चकारस्य तद्वारणायेतिचेत् । ङ्णनो ह्रस्वात् दीर्घादिति सूत्राभ्यां ह्रस्वदीर्घग्रहणमनुवर्त्य ह्रस्वदीर्घयोरेव यत्वविधानात् इति चेत्सत्यम् चिनुह्यत्रेत्यादौ प्लुतस्यापि पक्षे यत्वविधानार्थमिग्रहणस्यावश्यकत्वात् दद्ध्यानयेत्यत्र स्यादि स्वरत्वाभावान्नामिनः स्वरे इति नुमागमो न ।तद्धितस्वरत्वाभावाद्यस्यलोप इति यस्यलोपोपि न । नन्वत्र संयोगांतस्य लोपइत्यनेन यलोपः कथं न स्यादिति चेत्सत्यम् असिद्धं बहिरंगमंतरंगे इति न्यायेनान्तरंगं लोपं प्रति बहिरंगस्य यादेशस्य असिद्धत्वादिति गृहाण।

२ सू०—हसेऽर्हसः । स्वरात्परो रेफहकारवर्ज्जितो हसो हसे परे अवसाने च वा द्विर्भवति ।

(सुबोधिनी—) हसेऽर्हसः। र् च ह च न र्हौ नर्हौ यस्मिन् सो ऽर्हः अत्र संयोगांतस्येति हलोपः न । सभिन्नस्येति निषेधात् । रकारहकारभिन्नः स्वरात्परो हसो द्विर्वा स्यात् अवसाने हसे च । स्वरादिति किम् । तस्मिन् स्नातः । हसि किम् । भवानत्र। हसः किम् । तितउच्छत्रम् । अर्हिति किं । ह्यर्यनुभवः, नह्यस्ति । अवसाने यथा । वाक्, वाग् । दध्य्इत्यत्र यकारस्य स्थानिवद्भावेन स्वरत्वमाश्रित्य हसेऽर्हस इति द्वित्वनिषेधो नाशंक्यो नतु वर्णमात्रविधाविति स्थानिवद्भावनिषेधात् ॥

(तत्त्व०—) हसेर्हसइति । अत्र ङ्णनोह्रस्वादिति पूर्वसूत्रात् ह्रस्वादित्यस्यानुवृत्तस्य च लक्षणया स्वपरत्वं बोध्यम् यत्तु दात्रं पात्रमित्यादौ दीर्घादित्वनिवृत्यर्थं ह्रस्वादित्येव वक्तुं योग्यमिति तन्न तत्र विकल्पेनैव तद्वारणसंभवात् अत्र संयोगान्तस्य लोपइत्यनेन हलोपो न रात्सस्यैव लोप इतिनियमात् रच हच रहौ ताभ्यामन्यः स तथा । अस्वरेर्हस इति तु सुवचम् ।

३ सू०—झबेजबाः । झसानां झभे परे जबा भवंति ।

(सुबोधिनी—) झबेजबाः। झसानां जबाः स्युर्झभे । झसा इति किं । गोर्म्याम् । झभे किम् । खजौ । दध्ध्य् इत्यत्रानेन धस्य दः ॥

(तत्त्व०—) झबेझबा इति । यत्तु झभेजबा इति तन्न । भृज्जतो भृज्जतीत्यादावव्याप्तेः ।

४ मू०--वर्ग्यौवर्ग्येणसवर्णः । स्वरहीनंपरेणसंयोज्यं । दद्ध्यानय ।

(सुबोधिनी-) वर्ग्यौवर्ग्येणसवर्णः । वर्गे भवो वर्ग्यो वर्णो वर्णेन सह सवर्णो भवतीत्युक्तत्वात् संयोगांतस्येति यलोपे प्राप्ते । अंतस्थानां प्रतिषेधो वाच्य इति असिद्धंबहिरंगमितिपरिभाषया वा यलोपाऽभावः । स्वरेण हीनं स्वरहीनं व्यंजनं परेण वर्णेन सह संयुज्यते इत्यर्थः ॥

(तत्त्वदीपिका-) वर्ग्यौवर्ग्येणेत्यादि वर्गे भवो वर्ग्यः ।

५ मू०--अपाद्यवलावाद्विर्वाच्याः

दद्ध्यानय । "द्वित्वंधस्यैवयस्यैवनोभयोरुभयोरपि ॥ दध्यानयादिषुप्राज्ञैर्बोध्यंरूपचतुष्टयम् ॥"

(सुबोधिनी--) अपाद्यवलावाद्विर्वाच्याः । अप्रत्याहारात्परा यवला वा द्विः स्युः धकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि । इह धकारस्य द्वित्वे जबत्वे च कृते पुनर्दस्य द्वित्वं न भवति सकृच्छास्त्रं प्रवर्तते इत्युक्तत्वात् अन्यथा द्वित्वाऽनंत्याऽपात्तिः द्विधं द्वियं १ एकधं द्वियं २ द्विधमेकयं ३ एकधमेकयं ४ दद्ध्य्यानय १ दध्य्यानय २ दद्ध्यानम ३ दध्यानय ४ ॥

(तत्त्व०-) अपादिति । इतियकारस्याद्वित्वं । तथा च धययोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि । यतु नरोत्तमः । वाणीप्रणीतसूत्राणामितिप्रतिज्ञायतदतिरिक्तविधानेन प्रतिज्ञाभंग इत्याशंक्यात्र रामो बभ्रामेत्युक्तवान् तत्स्वमतिभ्रमादेव । यतः पतंजलेर्मतं बुद्ध्वेत्युक्त्या पतंजलिमतावबोधपूर्वकत्वेन पतंजलिमतानुसरणाविशिष्टवाणीप्रणीतसूत्रसंबंधिसिद्धांतचंद्रिकाकरणप्रतिज्ञायाउद्देश्यत्वेन प्रतिज्ञाभंगाभावात् । तथाच रामाभिप्रायमज्ञात्वा तदुक्तौ दूषणार्प्पणं । चकारानवबोधेन स्वयं भ्रांतो नरोत्तमः । नरोत्तमतया तस्य न नाम विहितं बुधैः । तृणोत्तमतया किंतु रलयोरैक्यभावनात् ।

६ पराभ्यांरेफ मू०--रहाद्यपोद्विः ।

स्वरपूर्वकात् हकाराभ्यांपरो यपो वा द्विर्भवति । जलतुंविका-न्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनं । गार्य्यत्र ।नह्यस्ति । हर्य्यनुभवः । व्यवस्थितविभाषया शसस्यापि द्वित्वं पार्श्वं। पार्श्वाङ्गण्। स्वस्यंवर्ष्मेत्यादौ ।

(सुबोधिनी-) रहाद्यपोद्विः । स्वरात्पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परो यपो द्विर्वास्यात । स्वरादिति किं किन्हुते । ननु मद्रहृद इत्यत्र स्वरात्परात् हकाराद्रेफस्यापि द्वित्वप्रसंगः स्यादिति चेन्न विशेषेण सामान्यस्य बाधात् । विशेषे हि रस्य निमित्तत्वं सामान्ये तु कार्यित्वं माठरकौंडिन्यन्यायेन । तद्यथा ब्राह्मणा भोज्यंतां माठरकौडिन्यौ परिवेविष्टामिति ब्राह्मणभोजने निमित्तभूतयोस्तयोर्भोजनं

वाध्यते। तद्वद्यपस्य द्विरुक्तौ निमित्तस्य द्वित्वं वाध्यते। व्यवस्थितविभाषया शससस्यापि द्वित्वं। कुत्रचिद्भवति कुत्रचिन्न भवतीयं व्यवस्थितविभाषा तया स्वरात्पराभ्यां रहाभ्यां परः शसो द्विः स्यादित्यर्थः। पार्श्वम् वर्ष्मम् ॥

(तत्त्व०-) रहाद्यपोद्विरिति। रश्चहश्चेतिद्वंद्वः। हकाराधिक्यन्तु। अचोरहाभ्यां द्वे इति पाणिनिसूत्रानुसारात् मद्रह्रदइत्यादौ स्वरात्पराद्धात्परस्यापि रेफस्य न द्वित्वम्। माठरकौंडिन्यायेन तद्बाधात्। तद्यथा ब्राह्मणाभोज्यन्तां माठरकौंडिन्यौ परिवेविष्टामितिब्राह्मणभोजने निमित्तभूतयोस्तयोर्भोजनं वाध्यते एवमत्रापीयद्वित्वनिमित्तस्य रेफस्य नयपांतर्गतत्वेन द्वित्वकार्यित्वम्। व्यवस्थितविभाषया शसस्यापि द्वित्वं पाश्र्श्वर्वष्ष्मेंत्यादौ। पार्श्वाद्गुण्णित्वाद्वृद्धिः डित्त्वाट्टिलोपः।

७ मू०-उवस्वरे। मद्ध्व्वत्र मद्व्त्र मद्ध्व्त्र। मध्वत्र सूत्रेष्वदृष्टपदंसूत्रांतरादनुवर्तनीयम्।

(सुबोधिनी-) उवम्। चपाअवेजवा इत्यतः प्राक् स्वरे इत्यनुवर्तते। सूत्रेषु यत्पदं न दृष्टं तत् पदमन्यत्सूत्रं सूत्रांतरं तस्मात्सूत्रांतरादनुवर्तनीयमित्युक्तत्वात्। पूर्वसूत्राद्ग्रहणमनुवृत्तिः। उ वत्वं प्राप्नोति स्वरेपरे। एवं ऋरं लृलमत्रापि पूर्ववत्सर्वं व्याख्येयम्। धस्यद्वित्वं जवत्वं च मद्ध्व्त्र ॥

(तत्त्वदीपिका-) उवमिति। वत्वमापद्यतइतिपूर्ववत्। मद्ध्व्त्रेति। अत्रापि धकारवकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि।

८ मू०-- ऋरंस्वरे। पित्रर्थः ॥ लृलंस्वरे। ल इत् यस्य सः लित्।

(सुबोधिनी--) ऋरं ऋरत्वं प्राप्नोति स्वरे। रत्वं तकारस्य द्वित्वं। पित्त्रर्थः ॥ लृ-लं। लृलत्वं प्राप्नोति स्वरे परे ॥

(तत्त्व०--)ऋरमित्यादिपूर्ववत्। पित्रर्थइति॥अत्रापितकारस्याद्वित्वविकल्पाद्रूपद्वयम्। लृलमिति॥लनुबंधइति लअनुबंधोयस्येतिविग्रहः एअयिति॥प्रथमान्तं पदद्वयमपि एवमुत्तरसूत्रेपि॥

९ मू०- एअय्स्वरे। नयनं॥ ओअव्स्वरे। भवनं।

(सुबोधिनी-) एअय्। एरय् स्यात्स्वरे॥ ओअव् ओरव् स्यात्स्वरे॥

(तत्त्वदीपिका-) नयनमिति। णीञ्प्रापणे इत्यस्माद्युट्युवोरनाकावितिअनादेश एवं भवनमपि भूधातोः।

१० मू०--गोरग्वापदांतेस्वरे॥ टित्कितावाद्यंतयोर्वक्तव्यौ। गोअग्रं। गोग्रं। गवाग्रं। पदांते किं। गावि। स्वरे किं। गोहितं॥

(सुबोधिनी-) गोरग्वापदांतेस्वरे। पदांते ओदंतस्य गोरग् वा स्यात् स्वरे कित्वादंते। पदांतेतिकिं। गावि। ओदंतस्य किम्। चित्रग्वग्रं॥

(तत्त्वदीपिका) गोरग्वेति। पदान्ते किं गावि। स्वरेकिं गोहितं। तथा च पाणिनि

सूत्रे । अवङ्स्फोटायनस्येत्यत्र अकृस्फोटायनस्येत्युचितम् । अगागमे कृतेसत्येचोयवायाव-इत्यवादेशे गवाग्रमित्यादि रूपसिद्धेः ।

११ मू०—इन्द्राक्षयोःपरतोगोरङ्नित्यम् । गवेंद्रः । गवाक्षः ॥

(सुबोधिनी—) इंद्राक्षयोःपरतोगोरङ्नित्यं । पदांते ओदंतस्य गोर्नित्यमङ् स्यात् इंद्रे ऽक्षेच परे । गवां किरणानामक्षीव यः स गवाक्षः । टाडकाइत्यप्रत्ययः वातायने रूढोयं पुंस्त्वं लोकात् ॥

(तत्त्व०—) व्यवस्थितविभाषा चेयमित्याशयेनाह । इंद्राक्षयोः परत इति ।

१२ ऐआय् । नायकः । औआव् । पावकः ।

(सुबोधिनी—) ऐआय् । ऐराय् स्यात्स्वरे । औआव् । औआव् स्यात् स्वरे ।

(तत्त्व०—) नायकपावक इत्यत्र णीञ् पूञ् धातुभ्यां तृवुणाविति वुणिणित्वावृद्धौ अकादेशे च रूपासिद्धिः ।

१३ मू०—क्वचित्स्वरवद्यकारःगव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगं । अन्यत्र गोयूतिः

(सुबोधिनी—) क्वचित्स्वरवद्यकारः । क्वचित्स्वरेण तुल्यं स्वरवद्यकारः स्यात् स्वरे परे । यत्कार्यं स्वरे भवति तद्यकारे परेपीत्यर्थः। तेन गव्यूतिः इत्यत्राध्वनः परिमाणे एवाव् । ' गव्यूतिः स्त्रीक्रोशयुगमित्यमरः ' । अध्वपरिमाणाभावे गोयूतिर्गवां मिश्रीभाव इत्यर्थः । ननु गव्यूतिरित्यत्र य्वोर्लोपशित्यनेन वकारस्य लोपश्च कस्मान्न । उच्यते । व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वा ॥

(तत्त्व०—) गव्यूतिरिति। गव्यूतिः स्त्रीक्रोशयुगमित्यमरः । य्वोर्ल्लोपश्वा पदान्त इत्यत्र व्यवस्थितविभाषायाः श्रयणात् गव्यूतिरित्यादौ वलोपोन ।

१४ मू०—क्षय्यंजय्यंशक्यार्थे । क्षेतुं शक्यं क्षय्यं । जेतुंशक्यं जय्यं सैन्यम् । अन्यत्र । क्षेयं पापं जेयं मनः ।

(सुबोधिनी—) क्षय्यंजय्यंशक्यार्थे । सामर्थ्यार्थे क्षय्यं जय्यमित्यत्राय् निपात्यते । क्षेतुंशक्यं क्षय्यं । जेतुं शक्यं जय्यं । क्षि क्षये जि जये आभ्यां तव्यदादयोऽर्हेऽर्थे विधौ शक्तौ चेति यः प्रत्ययः । शक्यार्थाभावे तु क्षेतुं योग्यं क्षेयं । जेतुं योग्यं जेयं नात्राऽय् ॥

(तत्त्वदीपिका—) क्षय्यमित्यादि । क्षेतुं शक्यं क्षय्यं । जेतुं शक्यं जय्यम् । क्षि क्षये जि जये इत्यतः स्वराद्यः इति यप्रत्यये गुणे च क्षेयं जेयमिति ।

१५ मू०—क्रयार्थेप्रसारितंक्रय्यं । क्रेयमन्यत् ।

(सुबोधिनी—) क्रयार्थेप्रसारितंक्रय्यं । द्रव्यविनिमयार्थेऽय्निपात्यते । अत्रग्राहका गृह्णीयुरितिबुद्ध्या हट्टे प्रसारितं वस्तु क्रय्यं । द्रव्यविनिमयाभा-

वें तु क्रेतुं योग्यं क्रेयं क्रयणार्हमित्यर्थः । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये इत्यस्मात्त्व्यादयोऽर्हेऽर्थे इति यः ॥

(तत्त्व०-)क्रयार्थे प्रसारितं क्रय्यमिति । क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या ऽऽपणे प्रसारितं क्रय्यं । क्रेयमन्यत् । क्रयणार्हमित्यर्थः ।

१८ मू०-अक्षादेरूहिन्यादावग्वक्तव्यः। अक्षौहिणी सेना । प्रौढिः । स्वैरं । स्वैरी । स्वैरिणी ।

(सुबोधिनी-) अक्षादेरूहिन्यादावग्वक्तव्यः । अक्षादेरक् स्यादूहिन्यादौ परतः ऊहः समूहोऽस्त्यस्याः सा ऊहिनी अक्षाणामूहिनी अक्षौहिणी परिमाणविशेषविशिष्टा सेना संज्ञायां णत्वं । 'सा सेनाऽक्षौहिणी नाम खागाष्टैकद्विकैः२१८७० गजैः ॥ रथैश्च २१८७० भाद्ययैस्त्रिघ्नैः ६५६१० पंचघ्नैश्चपदातिभिः १०९३५० ॥ प्रमाणमिती। प्रौढः प्रौढिः।अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति ऊढग्रहणे क्तांतमेव गृह्यते नतु क्तवत्वंतस्यैकदेशस्तेन प्रोढवानत्र नाक् । स्वैरं स्वेनईरितुशीलमस्येति स्वैरी णिन्यन्तः । अथवा ईरणमीरो घञंतः ततो मत्वर्थीय इनिः । स्वैरिणी ईबंतः ॥

(तत्त्व०-) अक्षादेरूहिण्यादाविति। अक्ष प्र स्व इत्यक्षादयः ऊहिनी ईर ईरिण ऊढः ऊढि ऊठ इत्यूहिन्यादयः । अग्विधिसामर्थ्यादादौ सवर्णदीर्घो न । अक्षौहिणीति । सेनाविशेषस्य संज्ञा । तथाहि । अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या ह्यष्टभिः शतैः। संयुक्तानि सहस्राणि गजानामेकविंशतिः२१८७० । एवमेव रथानां तु संख्यानां कीर्त्तितं बुधैः२१८७० पंचषष्टिसहस्राणि षट्शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञैर्विना रथ्यैस्तुरंगमैः६५६१०। नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु । शतानि त्रीणि चान्यानि पंचाशत्तु पदातयः १०९३५० सप्ततिसंहिताष्टशताधिकैकविंशतिसहस्राणि गजाः इयन्तएव रथाः दशोत्तरषट्शताधिकानि पंचषष्टिसहस्राणि अश्वाः । पंचाशदुत्तरशतत्रयसहितं नवसहस्राधिकमेकलक्षपदातयः इत्यक्षौहिणीलक्षणं ।

१७ मू०-य्वोर्लोपश्चापदांते । पदान्तेस्थितानामयादीनां यकारवकारयोर्लोपश् वा भवति । तआगताः तयागताः । पटो इह । पटइह । पटविह । हे सखयिति । हे सखइति । तस्माइदं । तस्मायिदं । ताइह । ताविह । लोपशि न संधिः । नलोपशि तु भवति छंदसि च श्वादेरिति निर्देशात् । दामोदरः । राजाश्वः ॥

(सुबोधिनी-) य्वोर्लोपश्चापदांते । य्च व्च य्वौ तयोर्य्वोः पदस्यांतः पदांतः अंतशब्दो अवयववाची पदं तु विभक्त्यंतमेव गृह्यते पद्यते गम्यतेऽर्थोनेनेति व्युत्पत्तेः । पूर्वसूत्रेभ्योऽय् अव् आय् आव् इत्यनुवर्तते । अनुवृत्तं च षष्ठ्या विपरिणम्यते । प-

दांते स्थितानामयादीनां य्वोर्लोपश् वा स्यात् । दाम उदरे यस्य स दामोदरः । राज्ञोऽश्वः राजाश्वः ॥ दाम्नोनलोपशिति लोपाशी कृतेपि पुनः संधिर्जातः समासे न लोपशि तु भवतीत्युक्तत्वात् । पदांते किं । नायकः पावकः । अयादीनां किम् । दध्यानय, मध्वत्र । ननु वृक्षं वाति वेति वा वृक्षवाः, वृक्षवीः। वा गतिगंधनयोः, वी गतिव्याप्तिप्रजनादौ आभ्यां क्विप् वृक्षवां वृक्षव्यं वा करोतीति ञिर्डित्करणे इति ञिप्रत्यये टिलोपे च सति स धातुरिति धातुत्वं ततः क्विपि ञिलोपे च वृक्षव् इति । वृक्षव् इहेत्यादावव्रूपस्य सत्त्वात् वकारस्य लोपश् कस्मान्न । उच्यते । अव् इति रूपस्य लाक्षणिकत्वान्न । अयादीनां रूपमव्युत्पन्नमेव ॥

(तत्त्व०–) य्वोर्लोपश्वेति । यूच वूच य्वौ तयोः अनन्तरोक्तत्वादयादीनामेव यकारवकारौ गृह्येते इत्याशयेनाह । अयादीनामिति । अयादयश्च अय् । आय् । अव् । आव् । पदस्यान्तः पदान्तः । अन्तशब्दोऽवयववाची पदं च विभक्त्यन्तमेव । अयादयश्चैतत्सूत्रभाषिता एव गृह्यन्ते तेन वृक्षं वातीति वृक्षवाः तं करोति ञिर्डित्करणे इति ञिप्रत्यये टिलोपे च सति सधातुरिति धातुत्वं ततः क्विपि ञिलोपे च वृक्षविति भवति वृक्षविहेत्यत्र लोपो न । पदांते किम् । नयनं । श्वादेरिति श्वा आदिर्यस्य सः श्वादिः तस्य । बहुव्रीहिरन्यार्थ इपि समासे नाम्नोलोपशधाविति नलोपशि सवर्णे दीर्घः ।

१८ मू०– एदोतोतः पदांते स्थितादेकारादोकराच्च परस्याकारस्य लोपश् भवति तेऽत्र पटोऽत्र । गोर्वा॥ तेन गोअजिनं गवाजिनं ।

(सुबोधिनी–) एदोतोतः । अयऽवोरपवादः एच्च ओच्च तयोः समाहारः एदोत् तस्मात् एदोतः तपरकरणं स्पष्टार्थं प्लुतव्यावृत्तिः प्लुतइत्यादिनाबोध्या । तेन आगच्छाग्ने ३ अत्र तिष्ठ । एहि विष्णो३अत्र हविर्भुङ्क्ष्वेत्यादौ न संधिः । प्लुतस्य निषेधादिति । पदांते एदोतः परस्यातो लोपश् स्यात् । पदांते किं । नयनं । भवनं । एदोतः किम् । तस्मै अन्नं । तौ अत्र । अतः किं । तेआगताः ॥ गोर्वा । पदांते ओदंतात् गोशब्दात् परस्यातो लोपश् पक्षे प्रकृतिभावश्च । ओदंतात्किं । चित्रग्वग्रं । पदांते किं । गोः । प्रकृतिभावे गोअजिनं । अल्लोपे गोजिनम् । गोरग्वेत्यगागमे गवाजिनं ॥

(तत्त्व०–) एदोतोतः । एच्च ओच्च एदोत् तस्मात् तपरकरणं सुखमुखोच्चारणार्थम् । अत इति तपरकरणं दीर्घादिनिवृत्त्यर्थम् । तेन हरे आगच्छेत्यादौ लोपोन । तत्रेति । अत्रापवादत्वाल्लोप एव नत्वायादयः । गोर्वेति गोशब्दादकारस्य लोपो वेत्यर्थः । तेन गोजिनमित्यत्र रूपत्रयम् ।

१९ मू०-सवर्णेदीर्घःसह।सामान्यं सवर्णे परे सह दीर्घो भवति। दैत्यारिः,

श्रद्धात्र, दधीह, भानूदयः, श्रीशः, होतॄकारः होतृकारः॥ "सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत्॥ परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह"

(सुबोधिनी-) सवर्णे दीर्घः सह। सवर्णशब्दस्य च ससंबंधिकत्वात्सवर्णादिति लभ्यते। वर्णशब्दोऽक्षरेऽस्ति। 'वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वाक्षरे' इत्यभिधानात् सशब्देन तु समानशब्दो लक्ष्यते नामैकदेशेनापि नामग्रहणस्य संमतत्वात् सगोत्रः सनामेत्यादाविव समानशब्दस्यादेशः सइति वा। ततः समानं तद्वर्णं च सवर्णं तस्मात् सवर्णसंज्ञकस्य सवर्णस्यात्र ग्रहणं नास्ति किंतु यौगिकस्य ग्रहणं तेन समानसंज्ञात्मको वर्णः समानशब्देन ग्राह्यो न तु तुल्यार्थकः। समानसंज्ञकाद्वर्णात्सवर्णे परे सह दीर्घो भवतीत्यर्थः। सह ग्रहणं तूभयोः स्थानित्वलाभार्थं कृतं तच्च नामी इति यावदनुवर्तते। ननु विनासेहेत्यनेन सहशब्दयोगे तृतीया किं न स्यात्। उच्यते। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीत्युक्तत्वात् सहशब्दयोगे विधीयमाना तृतीयोपपदविभक्तिः। सवर्णे इति सप्तमी तु भावे सामीपिकाधारे वा विहिता कारकविभक्तिः। क्रियान्वयित्वात् क्रियापदं अध्याहृतं भवति। नायोगे दीर्घ इत्यत्रान्योक्ते इत्यनेन प्रथमापि कारकविभक्तिः। सवर्णे किम्। दध्यत्र, मध्वेतत्। उत दधीह, भानूदयः, श्रीशः, वधूपमेत्यादौ उकारे वकारादिप्राप्तिः सवर्णे दीर्घ इत्यस्य प्राप्तिश्चास्ति तत्र किं भवतीत्यत आह॥ "सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत्॥" नूनमित्यव्ययं निश्चये विचारे वा। बहुव्यापकं शास्त्रं सामान्यशास्त्रं। शासनाच्छास्त्रं लक्षणं सूत्रमित्यर्थः। तस्मादल्पव्यापको भवतीत्यर्थः। यथा रामोऽत्रेत्यादौ लोपशोऽपवाद उत्वं सर्वस्मै इत्यादौ ङेरगित्यस्यापवादः स्मट्। कार्य्येऽणित्युत्सर्गः, आतोड इत्यपवादः। नुडागम इत्युत्सर्गः, सुडागम इत्यपवादः। एवं यत्ववत्वरत्वादिविधिरुत्सर्गः, दीर्घविधिरपवादः। पुनः परिहारांतरमाह। परेण पूर्वबाधो वा। वेति पक्षांतरे सूत्रपाठे परेण परपठितेन विधिना पूर्वबाधः क्रियते पूर्वपठितो विधिर्बाध्यते इत्यर्थः। इदं परिहारांतरं च नित्यांतरंगापवादव्यतिरिक्तस्थले एव द्रष्टव्यं। तत्र नित्यं बाधकं आवश्यकत्वात्। अंतरंगं तु बाधकं लाघवात्। अपवादस्तु बाधको भवति वचनप्रामाण्यात्। नुमागम इआदेशयोः यथा सुधीनीत्यादौ परेण नुमाय्वौवेति यत्वं बाध्यते तथा दीर्घविधिना यत्वादिविधिर्बाध्यते। ननु वारीणां स्त्रीणामित्यादौ परत्वान्नुमियोः सतोर्नुडागमो न स्यादित्यत आह। प्रायशो दृश्यतामिह प्रायश इत्यव्ययं बाहुल्ये। इह शास्त्रे पूर्वोक्तो न्यायो बाहुल्येन भवद्भिर्दृश्यतां ज्ञायतां न सर्वत्र। दृशिर्ज्ञापनार्थः। दृशिज्ञानेऽक्षिण दर्शने इत्युक्तत्वात्। कर्मणिलोट्। प्रायश इति कथनात् क्वचित्पूर्वेणापि परविधिर्बाध्यते। इति दृश्यतां। यथा स्त्रीणाम् वारीणामित्यादौ वियुनुमौ परावपि पूर्वेण नुटा बाध्येते॥

(तत्त्वदी०-) सवर्णे दीर्घस्सहेति । सवर्णशब्दस्य ससंबंधिकत्वात्सवर्णस्येति लब्धं सवर्णसंज्ञा च समानस्यैव नान्यस्येति स्पष्टार्थं । समानस्येति । सहयोगे तृतीया तु न । उपपदविभक्तित्वात् सप्तम्यास्तु सामीपिकाधारेविहितत्वात्कारकविभक्तित्वं दीर्घ इति प्रथमायाश्चाध्याहृतं भवति नायोगादन्योक्त इत्यनेन विहितत्वात्कारकविभक्तित्वम् ॥ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति वचनात् । सामान्यस्येति किं । हरये श्रद्धात्रेति । पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिरिति दीर्घस्यापि दीर्घः । यत्तु अदीर्घो दीर्घतां याति इत्यादि कलापानुसारिभिरुक्तं । तद्भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । अलोलिदीर्घइत्येव सुवचम् । सामान्यशास्त्रत इत्यादि । बहुव्यापकं सामान्यम् अल्पव्यापको विशेषः ।

२० मू०--हलादेरीषादौटेर्लोपोवक्तव्यः ॥ हलीषा, लांगलीषा, मनीषा, अर्वो, शकंधुः, कर्कंधुः, कुलटा, पटत् इति पटिति । सारंगः पशुपक्षिणोः ॥ साराङ्गोन्यः । सीमंतः केशवेशे ॥ सीमान्तोन्यः ।

(सुबोधिनी-) हलादेरीषादौटेर्लोवोवक्तव्यः । हलादेष्टेर्लोपः स्यादीषादौ परे । ईषउंछे ईषगत्यादिषु च । आभ्यां गुरोर्हसादित्यङ्प्रत्यये ईषाशब्दः हलस्य ईषा हलीषा लांगलदंडः। लांगलस्य ईषा लांगलीषा । मनसः ईषा मनीषा । शकानां देशविशेषाणामंधुः कूपः शकंधुः । कर्काणां राज्ञामंधुः कर्कधुः । अटतीत्यटा पचाद्यप्रत्ययः । कुलस्याटा कुलटा। यदा तु कुलमटतीति विगृह्येत तदा कार्येऽणित्यण् प्रत्यये ईपि च कुलटीति स्यात् ॥ अन्यस्मिन् अर्थे साराणि प्रधानान्यंगानि यस्य स सारांगः टिलोपो न ॥ केशवेशे केशरचनायामर्थे टिलोपो भवति सीमंतः । अन्यस्मिन्नर्थे सीमाया अंतः सवर्णे दीर्घः सीम्नो अंतः सोमांत इति वा । नाम्नोनोलोपशिति नलोपे कृते दीर्घोत्र " सीमसीमे स्त्रियामुभे इत्यमरः ॥

(तत्त्व०-) हलादेरिति । हलादेरीषादेशश्च आकृतिगणत्वं बोध्यम् तेन पतंजलिर्मार्तंड इत्यादिसिद्धम् । हलीषेति । ईषा लांगलयष्टिः स्यात् इत्यमरः । मनीषेति । बुद्धिर्मनीषा धिषणेत्यपि च । शकंधुरिति । शकानां देशविशेषाणामंधुः कूप इत्यर्थः सीमान्तोन्य इति । सीम्न अन्तः सीमान्तः ।

२१ >औकारे मू०--ओत्वोष्ठयोःसमासेवा ॥ ओऔऔ ।
अवर्णादोकारे च परे सह औकारो भवति । बिम्बोष्ठः, बिम्बौष्ठः । स्थूलोतुः, स्थूलौतुः । समासे इति किम् । तवौष्ठः ।

(सुबोधिनी-) ओत्वोष्ठयोःसमासेवा । समासे अकारस्य लोपो वा स्यादोतुशब्दे ओष्ठशब्दे च परे । बिंबवदोष्ठौ यस्य स बिंबोष्ठः । स्थूलश्चासा ओतुश्च स्थूलोतुः ओतुर्बिडालो मार्जार इत्यमरः । एकस्मिन्समासे इदं

प्रवर्तते तेनेहन । हे वृषलसुतौष्ठव्रणस्ते इति । पक्षे औत्वम् ॥ ओऔऔ । आद्यौ सप्तम्यंतौ प्रथमांतोंत्यः ॥

(तत्त्व०–) ओत्वोष्ठयोरिति ओतुश्च ओष्ठश्च तौ तयोः अत्र स्वराद्यदन्तत्वादोष्ठशब्दस्य पूर्वनिपातेन्याय्ये स्वराद्यदन्तमित्यस्यानित्यत्वज्ञापनायेदम् । स्थूलोतुरिति । स्थूलश्चासौ ओतुश्च सः तथा । ओतुर्मार्जारः ननु । वृषलसुतौष्ठव्रणस्ते इत्यत्र कथं न टिलोपः स्यादिति चेत्सत्यं ओत्वोष्ठयोश्चैकत्र समासे स्थिताविदं बोध्यम् ।

२२ मू०–एदोदादौधातौ । अवर्णांतोपसर्गस्य लोपः। प्रेजते । उपोषति ।

(धिनी–) एदोदादौधातौ । अवर्णांते यस्य स अवर्णांतः अवर्णांतश्चासौ उपसर्गश्च अवर्णांतोपसर्गस्तस्य अवर्णांतोपसर्गस्य लोपः स्यात् । एच्च ओच्च एदोतौ एदोतावादौ यस्य स एदोदादिस्तस्मिन् एदोदादौ धातौ परे । राजृ दीप्तौ कंपने च । कंपनार्थस्तु परस्मैपदी प्रेजतीति । प्रेजते इति दीप्त्यर्थः ॥

(तत्त्वदीपिका–) एदोदादाविति । एच्च ओच्च एदोत् स आदिर्यस्य सः तथा तस्मिन् प्रेजत इति । एजृ दीप्तौ नतु एजृ कंपने भ्वादिः तस्य परस्मैपदित्वात् । उपोषतीति । उष दाहे । एदोदादिकं च कृत्रिममकृत्रिमं च ग्राह्यम् विशेषानुपादानात् । एत्येधत्योरिति निषेधज्ञापनाच्च ।

२३ मू०–एदोदादौनामधातौवा । उपेडकीयति, उपैडकीयति । प्रोघीयति, प्रौघीयति ।

(सुबोधिनी–) एदोदादौनामधातौवा । अवर्णांतोपसर्गस्य वा लोपः स्यात् एदोदादौ नामधातौ परे । आत्मन एडकमिच्छतीत्येडकीयति । नाम्नो य ईच्चास्येति यः । आत्मनओघमिच्छतीत्योघीयति॥

(तत्त्वदीपिका–) उपेडकीयति इति । एडकमिच्छाति इति वाक्ये नाम्नो य ईचास्येति सूत्रेण य प्रत्ययेऽकारस्येकारादेशे रूपसिद्धिः एवं प्रोघीयतीत्यादि ।

२४ मू०–एत्येधत्योर्न । उपैति । उपैधते ।

(सुबोधिनी–) एत्येधत्योर्न । अवर्णांतोपसर्गस्य लोपो न भवति एतिश्च एधतिश्च इति एत्येधती तयोरेत्येधत्योः परतः । संध्यक्षराद्योरेत्येधत्योरेव । तेनेहन । उपेति । माधवान्प्रेदिधदिति । प्रपूर्वस्य एधतेर्ण्यंतस्य लुङि परे । आङि लघाविति ह्रस्वे कृते पश्चाद्द्वित्वे मेट इत्यडागमाभावे चेदं रूपं ॥

(तत्त्व०) एत्येधत्योरिति । इण गतौ । एध वृद्धौ ।

२५ मु०-प्रस्यैष्यैषयोर्न ।एषः,एष्यः। प्रैष्यःप्रेषः प्रस्य किम् । अपेषः।

(सुबो०–) प्रस्यैष्यैषयोर्न । प्रोपसर्गस्याकारस्य लोपो न स्यादेष्य शब्दे एष

शब्दे च परे एदोदादौ धाताविति प्राप्तेऽयं निषेधः। इषु इच्छायां तुदादिः इष गतौ दिवादिः इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः एषां धातूनां घञ् प्रत्यये घ्यण् प्रत्यये च एष एष्य इति रूपे भवतः। किंच एषुसहचर्यादेष्योऽप्यनव्ययं गृह्यते। तेन। ऽयंतादिषेः क्यः क्यपि कृते एष्येत्यव्ययं। तत्राकारस्य लोपो भवतीत्यर्थः। प्रेष्यगत इति ॥

(तत्त्वदीपिका–) प्रेष इति। इषु इछायां तुदादिः इष गतौ दिवादिः। इषआभीण्ये क्र्यादिः। घञि घ्यणि च एष एप्य इति रूपे सिद्धे तत्र लोपेप्राप्तेऽनेन निषेधः। यस्तु ईष उंछे यश्च ईष गतिहिंसादानेषु तयोर्दीर्घोपधत्वादिष ईष्यस्तत्रैत्वे प्रेषः प्रेष्यः

२६ सू०–एवेनवधारणे। अद्येव। अवधारणे त्वद्यैव।

(सुबोधिनी–) एवेऽनवधारणे। अकारस्य लोपः स्यादनिर्द्धारणे एकशब्दे परे अद्येव कुरु। अनिश्चयार्थे एवशब्दोऽत्र। निश्चयार्थेत्वकारस्य लोपो न अद्यैव ॥

(तत्त्वदीपिका–) एव अनवधारणे इति। एव शब्देपरे अनवधारणेऽर्थे अकारांतपूर्वपदस्य लोप इत्यर्थः

२७ सू०–अइए। अवर्णादिवर्णे परे सह ए भवति। ममेदम्।

(सुबो०–)अइए। अ इति पंचम्यंतं इ इति सप्तम्यन्तं ए इति प्रथमांतं सांकेतितं

(तत्त्व०–) अ इ ए इति। अ इति पंचम्यंतमित्यभिप्रेत्याह अवर्णादिति इ इति सप्तम्यंतं। यत्तु प्राचा। अ इत्यस्य प्रथमांत्वमंगीकृत्य। अवर्ण इवर्णौ पर इतिविवृतं तत्पाणिनीयग्रंथाननुसारित्वादुपेक्षितम्।

२८ सू०–उओ। अवर्णादुवर्णे परे सह ओ भवति। गङ्गोदकम्।

(सुबोधिनी–) उओ। उ इति सप्तम्यंतं। ओ इति प्रथमांतं संकेतितं ॥

(तत्त्व०–) उ ओ इति। उ इति सप्तम्यंतं।

२९ सू०–ऋअर्। अवर्णादृवर्णे परे सह अर् भवति।

(सुबोधिनी–) ऋअर्। ऋइति सप्तम्यंतं अर् इति प्रथमांतं संकेतितं ॥

(तत्त्व०–) ऋअरिति। ऋ इति सप्तम्यंतं। तवर्द्धिरिति रूपत्रयम् तथा च द्वित्वाभावे लोपे सत्येकधं असतिलोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्विधं सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधं।

३० सू०–हसात्परस्यझसस्यलोपोवासवर्णेझसे। तवर्धिः, तवर्द्धिः। तवर्द्धिः

(सुबोधिनी–) हसात्परस्यझसस्यलोपोवासवर्णेझसे। हसात्किं। भतं। झसस्येति किं। शार्ङ्ग। झसे इति किं प्रियपंचानां। सवर्णे किं। तप्ता। तवऋद्धिरित्यत्रार् ततोरहाद्यपोद्विरित्यनेन पक्षे ऋद्धेर्धस्य द्वित्वं। द्वित्वाभावे लोपेसति एकधं तवर्धिः लोपाभावपक्षे द्वित्वलोपयोरसतोर्वाद्विधं। तवर्द्धिः। द्वित्वे सति लोपे वासति त्रिधं। तवर्द्धिः। यवलाद्यपोद्विर्वेति लक्षणांतरेण पुनर्द्वित्वे चतुर्द्धमपि बोध्यम्॥

३१ सू०– ऌअल्। अवर्णाद्लवर्णे परे सह अल् भवति।

(सुबोधिनी-) ऌऌअल्। ऌइति सप्तम्यंतं । अल् इति प्रथमांतं । हसेर्हसइत्यनेन लस्य द्वित्वं ॥

३२ सू०--यवलाद्यपोद्धिर्वा । तवल्कारः, तवल्ल्कारः, तवल्क्कारः, तवल्ल्क्कारः।

(सुबोधिनी-) यवलाद्यपोद्धिर्वा । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इत्यनेन यपाद्द यवला वा द्विरित्यस्य स्थाने यवलादिति पंचमी । यप इति प्रथमेति पक्षे । ककारस्यापि द्वित्वे तवल्कार इत्यत्र रूपचतुष्टयं भवति"द्वित्वंलस्यैवकस्यैव नोभयोरुभयोरपि ॥ तवल्कारादिषुबुधैर्बोध्यंरूपचतुष्टयं ॥

३३ सू०- एऐऐ ।

अवर्णादेकारे ऐकारे च सह ऐकारो भवति । तवैषा । देवैश्वर्य्यम् ।

(सुबोधिनी-) एऐऐ। आद्यौ सप्तम्यंतौ प्रथमांतोंत्यः ॥

३४ सू०- प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशभ्यऋणे ।

प्रार्णम्, वत्सतरार्णम्, कम्बलार्णम्, ऋणार्णं,दशार्णः ।

(सुबोधिनी-) प्रवत्सतरकंबलवसनार्णदशभ्यऋणे । एषामृणशब्दे परे आर् भवति। इह केचित् वत्सशब्दं प्रक्षिपंति । भाष्ये तु वत्सशब्दो नोक्तः। ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तदृणार्णं । वत्सतरस्य ऋणं वत्सतरार्णमित्यत्र हसेर्हस इत्यनेन तकारसकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि । रेफात्परस्य णस्य तु रहाद्यपोद्धिरित्यनेन द्वित्वे यवलादयोद्विर्वेति वचनांतरेण पुनर्द्वित्वे एकणं द्विणं त्रिणमिति द्वादश । खपात्शसस्य द्विरिति वार्तिकेन वा सकारद्वित्वे चतुर्विंशतिः । दशार्णो देशः दशार्णा नदी च ॥

३५ सू०-- ऋदादौनामधातौवा। प्रार्षभीयति, प्रर्षभीयते ।

(सुबोधिनी-) ऋदादौनामधातौवा । अवर्णांतादुपसर्गादृकारादौ नामधातौ परे सहवार् भवति । आत्मानं ऋषममिच्छतीति ऋषभीयति यप्रत्ययः ॥

३६ सू०-- अवर्णांतादुपसर्गादृकारादौधातावार्। उपार्छति ।

(सुबोधिनी-) अवर्णांतादुपसर्गादृकारादौधातावार् । उपसर्गादिति किं । खट्वर्छति । ऋकारादौ किं । उपेतः । धातौ किं । उपर्कारः ॥

(तत्त्वदीपिका-) उपार्च्छतीति । ऋ गतौ भ्वादिः दृशादेः पश्यादिरित्यनेनास्य ऋच्छादेशः ननूपार्छतीत्यत्र स्रोविसर्ग इत्यनेन रेफस्य विसर्गोस्त्विति चेन्न।पदान्तत्वाभावात् । न चोपेत्यस्यांत्यावयवेन सहार्विधानात्कथं न पदान्ततेति वाच्यम् ।ऋच्छतीत्यस्याप्याद्यावयवत्वेन पदान्तत्वाभावात् । ननूपसर्गग्रहणेनैव धातोराक्षेपे सिद्धे धातावि ति ग्रहणं व्यर्थमिति

चेन्न । पदान्तानां समानानामृति ऌति वा ह्रस्वः इति पाक्षिकह्रस्वस्यापि बाधनार्थम् । धातुग्रहणम् ।

४ ३७मू०--अवर्णादृतेपरेतृतीयासमासे ।

दुःखार्तः, शीतार्तः । तृतीयासमासे किं । परमर्तः ।

(सुबोधिनी--) अवर्णादृतेपरेतृतीयासमासे । अवर्णादृते परे सह आर् स्यात् । सुखेन ऋतः सुखार्तः । शीतेन ऋतः शीतार्तः । तृतीयासमासाभावे तु परमश्चासौ ऋतश्चपरमर्तः । " ऋतंशिलोंछेपानीयेपूजितेदीप्तिसत्ययोरितिहेमचंद्रः " । तृतीयासमासार्थवाक्येपि न । तृतीयासमासोर्थ प्रयोजनं यस्यतत् तृतीयासमासार्थं तृतीयासमासार्थं चतद्वाक्यं च तृतीयासमासार्थवाक्यं तस्मिन् तृतीयासमासार्थवाक्ये अवर्णादृकारे सह आर् न भवति । किंत्वर् ॥

(तत्त्वदीपिका--) अवर्णादृते पर इति ॥ अवर्णादृते शब्दे परे तृतीयासमासे आरभति इत्यर्थः । सुखार्त इति सुखेन ऋत इति विग्रहः।समासे किं सुखेनर्तः तृतीयेति किम् परमर्तः प्रवत्सतरेत्यादि प्रादिभ्यः षड्भ्यः ऋणशब्दे परे सह आर् भवतीत्यर्थः प्रार्णमित्यादि प्रकृष्टं ऋणमिति विग्रहः वत्सतरार्णमित्यादिवत्सतरेण देयमृणमित्यादि एवं कंबलार्णमित्याद्यपि ऋणार्णमिति । ऋणस्यापनयनाय यदृणं क्रियते तदृणार्णमित्यर्थः । दशार्णो देशः नदी च दशार्णा । ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जलेच । अत्र कलापानुसारिणः वत्सतरशब्दमपि पठित्वा वत्सतरे देयमृणं वत्सतरार्णमित्युदाहरन्ति । अपरे तु वत्सरशब्दमपि पठन्ति तत्सर्वं भाष्यादिविरुद्धम् । ऋदादावित्यादि । प्रार्षभीयतीत्यादि । ऋषभमिच्छति ऋषभीयति । नाम्नो य ईचास्येति य प्रत्यये अवर्णस्येकारः ।

३८ मू०--ऌदादौनामधातौवाल् । प्राल्कारीयति, प्राल्ल्कारीयति, प्राल्ल्कारीयति प्राल्ल्कारीयति । इतिस्वरसंधिः । एवं प्रा(ल्)कारीयति

(सुबोधिनी-) ऌदादौनामधातौवाल् । अवर्णान्तादुपसर्गादॢकारादौ नामधातौ सह आल् वा स्यात् । आत्मनः ऌकारमिच्छतीति ऌकारीयति । यप्रत्ययः । प्राल्कारीयति इत्यादावपि पूर्ववद्रूपचतुष्टयं बोद्धव्यमिति ॥ इति स्वरसंधिः ॥

(तत्त्वदीपिका--) ऌ अलिति । ऌ इति सप्तम्यन्तम् । यवलाद्यपो द्विर्वेति । हसेहस इति द्वित्वविकल्पाच्चत्वारिरूपाणि । एवं प्राल्कारीयतीत्यादावपि बोध्यम् ।

श्रीविद्यानगरस्थायिलोकेशकरशर्मणा ।
विहितायां हि टीकायां स्वरसंधिरगादयम् ॥

॥ इतिस्वरसंधिः ॥

मू०—नामी । अदसोमशिब्दःसंधिं न प्राप्नोति । अमी आदित्याः । अदसःकिम् । अम्यत्र ।

(सुबोधिनी–) नामी अदस इति वक्तव्यमत्र व्यवस्थार्थे वानुवृत्तेः। अदस् श-ब्दस्यामी रूपं स्वरेपरे संधिं न प्राप्नोति । अदस इति वचनादमो रोगोऽस्यास्ती-त्यमी इत्यत्र संधिर्भवत्येव । नामीति ज्ञापकादकारस्य न निषेधः ॥

(तत्त्वदीपिका–) नामी । अदसोशब्दस्येकारएवसंधिनप्राप्नोति नत्वकारोपि । नामीति सूत्रज्ञापकादिति भावः । अमू असाते इत्यत्र य्वे द्वित्वे इत्यनेनैव संधिनिषेधः अदसः किम् अम्यत्राद्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषयाप्यैतद्वारयितुं शक्यते तदा अम्यत्रेति प्रत्युदाहरणं बोध्यम् । अमो रोगः सोस्यास्तीत्यमी । अदस एवेति नुय्वेत्यस्य व्यवस्थितस्यानुवृत्तेः ।

मू०–य्वेद्वित्वे । ईकारांत ऊकारांत एकारांतश्च शब्दो द्वित्वे वर्त-मानः संधिं न प्राप्नोति । अग्नी अत्र, पटूमाले आनय; पचेते इमौ ।

(सुबोधिनी–) य्वेद्वित्वे । ईश्च ऊश्च एश्च एषां समाहारो य्वे । एकत्वे द्विगु-द्वंद्वाविति नपुंसकस्येति ह्रस्वो न । द्विग्वादिसंज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वात् । अ-थवा भिन्नमेवेदं सर्वत्राविभक्तिकनिर्देशश्च । ननु ईदूतोः स्थाने यवयोः कृतयोः संदेहो भवति । किं ह्रस्वयोर्निर्देश उत दीर्घयोरिति । उच्यते । दीर्घयोरेवात्र ग्र-हणं न ह्रस्वयोः दीर्घस्यैकारस्य साहचर्यात् । तेनाऽकुर्वह्यावामित्यादौ प्रकृतिभावो न । पदग्रहणमित्यनुवर्त्यते तस्य य्वइति विशेषणं तदंतविधिराश्रियते ईदूदेदंतं प-दमिति । तेन पचेते इमावित्यादौ प्रकृतिभावःसिद्ध्यति । नह्यत्रेद्द्वित्वेऽस्ति द्वित्वे इ-ति तु य्वेइत्यस्य विशेषणं । किंभूतं ईदूदेदंतं । द्वित्वे वर्तमानं । ननु कुमार्योरगारं कुमार्यगारं वध्वोरगारं वध्वगारमित्यत्रौसिलुप्ते इदूदंतं द्वित्वेवर्तते ततःप्रकृतिभावः स्यात।उच्यते। ईकारदीनां प्रत्ययत्वस्यासिद्धेर्नप्रकृतिभावः। नह्यत्र प्रत्ययत्वोपस्थापकं किंचिदस्तीति। यद्वा ।समासे कृते समुदायस्यैवार्थवत्त्वेन पूर्वोत्तरपदयोरनर्थकत्वान्न प्रकृतिभावः । मणी वोष्ट्रस्य लंबेते प्रियौ वत्सतरौ ममेति भारतप्रयोगे तु इवार्थे व-शब्दो व शब्दो वा बोध्यः। विकल्पोपमानयोरिति "व प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्ययमिति " मेदिनी ॥

(तत्त्वदीपिका–) य्वेद्वित्वे इति । ईकारांतत्वादिकं च परिनिष्ठत्वे सति बोध्यम् । ननु कुमार्य्योरागारं कुमार्य्यगारं वध्वगारमित्यत्रापि संधिनिषेधः प्राप्नोति ॥ ईकाराद्यन्तस्य द्वित्वे वर्तमानत्वात् प्रत्ययलक्षणेनेति चेन्न । ईकारादिभिर्द्विवचनस्य विशेषित्वात् इकाराद्यन्तं द्विवचनमिति निष्कर्षात् । समासे कृते समुदायस्यैवार्थत्वेन पूर्वोत्तरपदयोरनर्थकत्वाद्वा । नन्वेवमपि अशुक्ले वस्त्रे शुक्ले संपद्येतेतां शुक्लयास्तां वस्त्रे अत्र प्राप्नोति । अत्र हि ईका-कारादिवत् द्विवचनांतत्वं च भवति प्रत्ययलक्षणं नेति चेत्सत्यम् अत्राप्यकृते ईभावेलुग्भावि-ष्यति च्व्यन्तस्याव्ययत्वेनासंख्यत्वाददद्वित्वार्थत्वाद्वा । यत्तु मणीवादिवर्जमिति पठित्वा मणीवाद्युदाहृतं प्राचा तच्च मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिति सन्तः । एवं मणी वोष्ट्रस्य लंबे-ते प्रियौ वत्सतरौ ममेति भारतप्रयोगसमर्थनाय इवार्थे व शब्दो वाशब्दो वा बोध्यः

ववा यथा तथैवैवं साम्ये इत्यमरग्रंथव्याख्यावसरे शात्रवं व पपुर्येश इति कालिदासप्रयोगस्याभियुक्तैरुदाहृतत्वात् कादवखंडितदलानि व पंकजानि इत्यादिदर्शनाच्चेति भावः।

सू०– औनिपातः। स्वरो निपातश्च संधिं न प्राप्नोति। अ अपेहि, इ इंद्रं पश्य, उ उत्तिष्ठ, आ एवं मन्यसे।

(सुबोधिनी–) औनिपातः। औ इति आकारादारभ्य औकारेण प्रत्याहारो ग्राह्यः। ततो निपातसंज्ञकः स्वरे परे संधिं न प्राप्नोति। अ अपेहि। अ इति निषेधाक्षेपयोः। इ इंद्रं त्वंपश्य। इ इति विस्मये। उ उत्तिष्ठ। उ इति जुगुप्सासंतापान्वथर्प्यिर्थेषु।आ एवं त्वं मन्यसे। पूर्वं प्रक्रांतवाक्यार्थस्याऽन्यथात्वद्योतकोयमाकारः।पूर्वमित्थं न त्वममंस्था इदानीं त्वेवं मन्यसेइत्यर्थः।आ एवं किल तत्। स्मरणद्योतकोयमाकारः। ङित आकारस्य तु निपातसंज्ञा नास्ति प्रादिषूपसर्गेषु आङःपाठात्। निपातसंज्ञाऽऽदीनामेवास्ति नतु प्रादीनां। ततो ङित आकारस्य प्रकृतिभावो न। आ ईषदुष्णं ओष्णं। किंच "ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः॥ एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्" इति भाष्ये उक्तं आङऽनाङोरर्थ एव भेदकोऽस्ति स्वराणामपि निपाताऽनिपातविवेकोऽर्थाधीन एव। निपातग्रहणं किं। अकारो वासुदेवस्तस्य धौअ इति रूपं अ आगच्छ आगच्छेति। उः शंभुस्तस्य धौ ओइति रूपं ओ आगच्छ अवागच्छेति। इः कामस्तस्य धौ ए इति रूपं। ए आगच्छ अयागच्छेति स्वररूपनिपातस्य परेण स्वरेण सह संधिनिषेधोऽस्ति। पूर्वेण स्वरेण सह तु संधिर्भवत्येव। जानु उ अस्य रुजतीत्यत्र उकाराकारयोः सवर्णेदीर्घे कृते निपातस्य धिकृतत्वात् परेणापि संधिर्भवत्येव जान्वस्येति॥

(तत्त्व०–)औनिपात इति। अकरादिरौकारान्त औप्रत्याहारः इत्यभिप्रेत्याहस्वरइति स्वरोप्येक एव बोध्यः नतु स्वरान्तः चार्थे वेढ्योरित्यादिनिर्देशात् तेन प्रेदं ब्रह्मेत्यत्र न संधिनिषेधः। निपात इति किम्। चकारात्र जहारात्र आङो न निषेधः तस्य प्रादिषु पाठे वा निपातत्वात् चादिर्निपात इति चादेरेव तत्वात् ङित्वं च भाष्यात्। ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः॥ एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित इति आ एवमिति पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतकोयमाकारः। पूर्वमित्थं नामंस्था इदानी त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः ओदन्त इति। अत्र भाष्यम्। ओतश्च प्रतिषेधः ओदन्तो निपातेच्व्यंतस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः अनदः अदः अभवत् अदोभवत् तिरोभवदिह यथा न स्यात् स च वक्तव्यो न वक्तव्यः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येत्येवं न भविष्यति एवमपि अगौर्गौः समपद्यत गोऽवभत् अत्र प्राप्नोति। एवं तर्हि गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्य संप्रत्यय इति तद्यथा। गौरनुबध्यते इत्यत्र न वाहीकोनुबध्यते। च्व्यंतस्य क्त्वाद्यन्तर्गत्वेन निपातत्वाभावान्नेत्यपरे। निपातः किम्। सुद्योग्रम्। यत्तु मनोरमायां निपातः किं देवोसि वायवायाहि इति प्रत्युदाहृतम्। तद्भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्।

मू०--ओदन्तोनिपातश्च । अहो ईशाः, अहो आगताः ।

(सुवोधिनी-) ओदंतोनिपातश्च । ओदंतो निपातः संधिं न प्राप्नोति । निपातः किं । देवोऽसि ॥

मू०-ओदन्तोधौवेतौ । विष्णो इति, विष्णविति ।

(सुवोधिनी-) ओदंतोधौवेतौ । संबोधननिमित्तक ओकारः संधिं वा प्राप्नोति इतिशब्दे परे। इतौ किं । पटोत्र । धौ किं । अहो इति। प्रकृतिभावे विष्णो इति । पक्षे अवादेशः । व्योर्लोपशिति वलोपे विष्ण इति । पक्षे विष्णविति ॥

(तत्त्वदीपिका-) ओदन्तोधाविति । अवैदिके इतौ बोध्यम् धाविति किं अहो इति अत्र विकल्पो माभूत् ।

मू०--य्वृणामसवर्णेस्वरेऽसमासेपदान्तेवाह्रस्वः । चक्रि अत्र चक्रयत्र । मधु एतत् मध्वेतत् । कर्तृ इदम् कर्त्रिदम् । ह्रस्वविधानसामर्थ्यान्न संधिः । समासे तु हर्य्यर्थः । पदांते किम् । गौर्य्यौ ।

(सुबोधिनी-)य्वृणामसवर्णेस्वरेसमासेपदांतेवाह्रस्वः । इश्च उश्च आ च ते य्वरस्तेषां य्वृणां । असमासे पदांते स्थितानामिवर्णोवर्णऋवर्णानां प्रकृतिभावो ह्रस्वश्च वा भवत्यसवर्णे स्वरे परे। ह्रस्वपक्षे चक्रि अत्र । प्रकृतिभावे चक्री अत्र । पक्षे यत्वं चक्रयत्र । इह स्कोरिति कस्य लोपो न यत्वस्य बहिरंगपरिभाषयाऽसिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाच्च । हरेरर्थमिति हर्य्यर्थः । समासत्वादत्र ह्रस्वप्रकृतिभावौ न ॥

(तत्त्वदी०-)य्वृणामिति । इश्च उश्च आच य्वरः तेषाम् ।

मू०--पदांतानां समानानामृति लृति च वा ह्रस्वः। ब्रह्म ऋषिः ब्रह्मर्षिः । दण्ड ऋषिः दण्डयृषिः । वधु ऋकारः वध्वृकारः । होतृ ऋकारः । होतृ लृकारः होतॄकारः। पदांतानां किम्।आर्च्छत् ।

(सुबोधिनी-) पदांतानांसमानानामृतिलृतिचवाह्रस्वः । पदांते स्थितानां समानानां प्रकृतिभावो ह्रस्वश्च वा भवति ऋकारे लृकारे च परे। होतृ लृकारः ब्रह्मा ऋषिरित्यादौ प्रकृतिभावार्थमिदं य्वृणां तु पूर्वेणैव प्रकृति भावः सिद्ध्यति । समासेप्ययं प्रकृतिभावोऽस्ति तेन सप्त ऋषीणां इति । प्रकृतिभावे ब्रह्मा ऋषिः । ह्रस्वे ब्रह्म ऋषिः । संधौ ब्रह्मर्षिः । पदांते किं । आऋच्छदित्यत्र आ इत्यस्य ह्रस्वो न ऋकारे परे हि पदांताभावात् । ऋच्छगत्यादावित्यस्य लङि तुदादेरित्यप्रत्यये दिवादावाडिति स्वरादेरेवाऽडागमयोश्च कृतयो रूपं ॥

मू०--ञयादुञोवोवास्वरे । किम्वुक्तम् किमु उक्तम् ।

(सुबोधिनी-) ञयादुञोवोवास्वरे। ञयात्परस्य उञ्निपातस्य वो वा स्यात्स्वरे परे । किमु उक्तं, वत्वपक्षे किम्वुक्तं । वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारोत्र ॥

(तत्त्वदीपिका-) अयादुञ इति । किम्वुक्तमिति वत्वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः । ओदन्तोनिपात इत्यारभ्यैतत्पर्य्यंतं वेत्यस्य व्यवस्थितस्यानुवृत्तेर्लभ्यते इति बोध्यम् ।

मू०--दूरादाह्वानेटेःप्लुतः । दूरात्संबोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो वा । प्लुतः संधिं न प्राप्नोति एहि देवदत्त ३ अत्राधीष्व ।

(सुबोधिनी-) दूरादाह्वानेटेःप्लुतः । दूरत्वमिहाह्वानापेक्षं बोध्यते न देशापेक्षं पुरुषापेक्षं च न गृह्यते । आह्वाने इति संबोधनमात्रोपलक्षणं । तेनाह्वानादन्यत्रापि भवति सक्तून्पिब देवदत्त ३ इति ।आह्वाने इत्याधारे सप्तमी आधारश्चाधेयमपेक्षते आधेयं च वाक्यमेव । तेनैवाह्वानसंभवात् संबोधने वाक्यस्य टेः प्लुतः स्यादित्यर्थः ह्स्वदीर्घव्यक्त्योरुच्चारणात्स्वरूपलिखनाच्च भानं प्लुतव्यक्तेरुच्चारणादेव ॥ ।

(तत्त्वदीपिका-) दूरादाह्वान इति ॥ दूरत्वमिहाह्वानापेक्षं नतु देशापेक्षं पुरुषापेक्षं वा । वाक्यस्य टेरिति वाक्यं च सामर्थ्याल्लभ्यते । आह्वाने इत्याधारे सप्तमी । आधारश्चाधेयमपेक्षेत । आधेयं च वाक्यमेव तेनैवाह्वानसंभवात् इति नव्याः । संबोधनमात्रोपलक्षकम् इत्याभिप्रेत्याह दूरात्संबोधन इति ।

मू०--हैहेप्रयोगेहैहयोःप्लुतोवा । है अम्ब, हायम्ब । हे ईश,हयीश ।

(सुबोधिनी-) हैहेप्रयोगेहैहयोःप्लुतोवा । हैहेप्रयोगे दूरात्संबोधने यद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव प्लुतो वा स्यात् । प्लुताभावे आय् । हायंब । हयीशेत्यत्र अय् ॥

मू०--सप्तम्यर्थेईत्संधिंनयाति । वातप्रमी आस्ते । ययी इदम् । पपी एषः ।

(सुबोधिनी-) सप्तम्यर्थेईत्संधिनयाति । सप्तम्यर्थे संसिद्धमीकारांतं पदं संधिं न प्राप्नोति । अर्थग्रहणात्समासे मा भूत् । वाप्यामश्वोवाप्यश्व इत्यत्र वापीशब्दो वाप्यधिकरणकद्रव्ये उपसंक्रांतो न तु सप्तम्यर्थे । वातप्रमी, ययी, पपी शब्दा औणादिकईकारांताः संति तेषां सप्तम्येकवचनेन सवर्णे दीर्घे रूपम् ॥

(तत्त्व०-)सप्तम्यर्थे इति।अर्थग्रहणं किं वाप्यामश्वोवाप्यश्वः।इह यथा न स्यात् अथ क्रियमाणेप्यर्थ ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति जहत्स्वार्थावृत्तिरिति सप्तम्यर्थाभावात् । अथाजहत्स्वार्थायां वृत्तौ दोष एवेति चेन्न । समुदायार्थोभिधीयते ।

मू०--इतौवाउञ् । उ इति, विति ।

(सुबोधिनी-) इतौवाउञ् । उञ् निपातः संधिं वा प्राप्नोति इतिशब्दे परे । ओ निपात इति नित्यं प्राप्ते विकल्पोयम् ॥

(तत्त्वदीपिका-) इतौवेति उभयत्रसानुबंधक एव गृह्यते ।

मू०--अप्लुतवदितौ । देवदत्तेति ।

(सुबोधिनी-) अप्लुतवदितौ । प्लुतोऽप्लुतवद्भवति इति शब्दे परे । अप्लुतवत्कार्यं यत्वादिकं करोतीत्यर्थः ॥

(तत्त्व०--)अप्लुतवादिति । अत्रापि अवैदिके इति बोध्यम् । वत्किम् । अग्नी इति इत्यत्र यथा न स्यात् ।

मू०— गुरोरनृतोऽनंत्यस्यापिवापर्यायेणप्लुतः। दे३वदत्त,देवद-३त्त । अपिशब्दादंत्यस्याप्यगुरोर्वा पर्यायेण प्लुतः। देवदत्त३। गुरोः किम्। वकारादकारस्य माभूत् । अनृतः किम् । कृष्ण३ गौश्वरति ॥

॥ इति प्रकृतिभावः ॥

(सुबोधिनी–) गुरोरनृतोनंत्यस्यापि वा पर्यायेण प्लुतः । दूरात्संबोधने यद्वाक्यं तस्य ऋद्भिन्नस्यानंत्यस्यापि गुरोर्वा पर्यायेणानुक्रमेण प्लुतः स्यात् । एकत्र दे इत्येकारस्य प्लुतता । अन्यत्र द इत्यकारस्यप्लुतता । त इत्यकारस्य तु दूरादाह्वाने टेः प्लुत इत्येनन प्लुतसंज्ञा प्रकृतेर्मूलरूपस्य भवनं प्रकृतिभावः ॥

(तत्त्व०-) गुरोरनृतइति । अपिशब्दो गुरोरगुरोश्च टेः प्लुतार्थः ।

श्रीविद्यानगरस्थार्यिक्षेमंकरसुतोकरोत् ।
श्रीलोकेशकरो व्याख्यां संध्यभावस्य सत्तमाम् ।

इतिस्वरसंध्यभावः (प्रकृतिभावः)

हससंधिः ।

मू०—चपाअवेजवाः । पदांते वर्तमानाश्चपा जवा भवंति अवे परे। षडत्र । वाग्यथा ।

(सुबोधिनी–) चपाअवेजवाः । पदांते इत्यनुवर्तते । पदांते वर्गप्रथमास्तृतीया भवंत्यवे परे । पदांते किं । वाचौ । भवंतौ । बहुवचनं सर्वव्यक्तिषु तात्पर्यबोधनार्थम् ॥

(तत्त्वदीपिका--) अथ हससंधिः । चपाअवेजवाः । अत्र लघुभाष्यम् अझपाइति पाठ्यम् समिदत्र ककुवत्र अग्निमदासनमित्यादावव्याप्तिर्यथा न स्यात् । यद्वा अवे जवा इत्येव कर्तव्यम्।पदान्तइत्यनुवर्त्तते पदान्ते वर्त्तमानस्यजवाभवंत्यवे परे इत्यर्थः। स्वराणां पूर्वविधयोबाधकाः हसानां तूत्तराविधय इति । अत्रोच्यते तयागताः पटविहेत्यादौ अतिप्रसंगवारणाय तावत् अन्यतरद्वक्तव्यम् तत्र व्यक्तिलाघवाच्च यग्रहणमेव कर्तव्यम् न चोक्तदोषः वावसान इतीष्टसिद्धेः।अवसानं किमिति चेत् अत्र एवेति ग्रहाण।विद्यावसानमित्यादिप्रयोगदर्शनात् अत्रार्थे चपग्रहणस्यापि मानत्वात् इति। अत्रेदमवधेयम् वावसान इत्यत्रावसानशब्दस्यान्तवाचकता नोचिता विरामोवसानमित्यनेन वर्णाभावस्यावसानसंज्ञां कुर्वता सूत्रकारेण विरुद्धत्वात् किंचैवं भवत्पुत्रः बृहत्फणी महत्खंडन इत्यादिषु वावसान इत्यनेन पक्षे दकारश्रवणापत्तेः नचेष्टापत्तिः तदसाधुत्वस्य सर्वत्र दर्शनात् । न च ककुवत्रेत्यादौ अव्याप्तिपरिहारः कथमिति चेत् इत्थं ञमेञमावेत्यत्र व्यवस्थितविभाषाश्रवणात् झपानामपि जवा ञमाश्च भवंतीति व्याख्यानात् तन्मयमित्यादौ ञमकरणार्थं प्रत्यये ञमे जवस्यापीति भवद्भिरपि

व्यवस्थितविभाषाश्रवणस्य स्वीकृतत्वात् अथ भवत्पुत्र इत्यादौ खसेचपा झसानामिति सूत्रेण पाक्षिकदकारस्यापि तत्वेन रूपसिद्धिरिति चेत्सत्यं । खसे चपाझसानामिति सूत्रं प्रति तु वावसान इत्यस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वेनासिद्धत्वात् किंच तच्छिव इत्यत्र तदो वावसान इति चर्त्वे कृते पश्चाच्छिवइत्यनेन संबंधे झलांजशोंत इति जस्त्वे खरिचेति चर्त्वमिति व्याकुर्वतां कृष्णपंडितानां मते भाविन्यवसानभंगे अकृतव्यूहपरिभाषया कृतमपि शास्त्रम्वा निवर्त्तयन्तीत्यनया वावसान इत्यस्याप्रवृत्तेरित्युक्त्या दूषयतां भट्टोजिदीक्षितानां मते नातिविरोधात् इतिदिक् । अवग्रहणं किम् जगत्सर्वमित्यादौ खसे मा भूत् । अथ तत्र खसे चपाझसानामित्यस्यैव प्रवृत्तिरितिचेत् तर्हि उत्तरार्थमवग्रहणं स्पष्टार्थमिहैव कृतम् । पदान्त इति किम् त्वचौ ।

मू०–ञमेञमावा । पदान्ते वर्तमानाश्चपा ञमे परे ञमा वा भवंति। षण्मम, षड्मम । वाङ्मधुरा, वाग्मधुरा ।

(सुबोधिनी–) ञमेञमावा । पदान्ते इत्यनुवर्तते । पदांते वर्गप्रथमाः पंचमाः स्युः पंचमे परे । पदांते किं । वाच्मि, पाप्मा, यत्नः । पक्षे तृतीयाश्चपा अवे जबा इत्यनेनैव ॥

(तत्त्व०–) ञमेञमावेति । अत्रापि पदान्त इत्यनुवर्त्तते तेन वच्मीत्यादौ न । वा शब्दोत्र व्यवस्थावाची तेन क्वचित् झपानामपि ञमा भवंति प्रत्यये च नित्यतालाभः । यत्तु कैश्चिन्मयटि नित्यमित्युक्तं तद्भाष्यविरोधादुपेक्ष्यं । चपा इति किम् विष्णो मां रक्षेत्यादौ स्वरस्य मा भूत् ।

मू०– प्रत्ययेञमेजबस्यापि नित्यम् । तन्मयम् । चिन्मात्रम् ।

(सुबोधिनी–) प्रत्यये ञमेजबस्यापिनित्यम् । वर्गतृतीयानां पंचमा भवंति प्रत्ययसंबंधिनि ञमे परे । अपि शब्दाद्वर्गप्रथमानामपि । कथं तर्हि रघुकाव्ये 'मदोदग्राः ककुद्मंत' इति उच्यते । यवादिगणे दकारस्य निपातनान्न यमो भवतीति कौमुदी । क्वचिज्जबस्यापि ञमो भवति । त्वन्मदेकत्वे इति ज्ञापकात् । तत्स्वरूपमस्येति तन्मयं । प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिष्विति मयट् । चित्प्रमाणमस्येति चिन्मात्रं । प्रमाणे द्वयसट् दघ्नट् मात्रट् इति मात्रट् ॥

मू०– चपाच्छःशः । पदांते वर्तमानाच्चपादुत्तरस्य शकारस्य छो वा भवत्यवे परे । वाक्छूरः, वाक्शूरः । अवे किम् । वाक् श्च्योतति ।

(सुबोधिनी–) चपाच्छःशः । चपादुत्तरः शकारः छकारो वा भवत्यवे परे । चपादिति किम् । प्रशान् शेते । अवे इति किम् । वाक्श्च्योतति । शः किं । वाक्साधुः ननु चपाच्छःश इत्युक्ते संदेहो भवति । किं । शस्य छः छस्य शो वेति । लोकाच्छेषस्येति निर्देशान्न संदेह इति ॥

(तत्त्व०-) चपाच्छःश इति । पदान्त इति किम् विरपूशम् रपेर्विपूर्वादौणादिशप्रत्यये रूपमेतत् इति प्राञ्चः तच्चिन्त्यम् विरपूशामित्यस्य छांदसत्वलाभात् छंदसिदृष्टानुविधिस्वीकारात् इत्युक्तम् लघुभाष्ये तत्रेदमवधेयम् विरपूशमित्यस्य पदांतप्रत्युदाहरणत्वमेवोचितम् पतंजलिसंमतत्वात् किंच शश्छोटीत्यस्य हि पदान्ताज्झयः परस्य शस्य छ इत्यर्थः। आकरे स्थितः । विपूर्वाद्रूपेरौणादिकशप्रत्यये मघ्वश्च्योतंत्याभितोविरपूशामित्यादौ यथेति मनोरमायामुक्तवतां दीक्षितानां मतेन विरोधात् छांदसत्वादित्यस्यागातित्वेनोपेक्षितत्वात् । चपादिति किम् प्रशान्शेते अवे इति किम् वाक् श्च्योतति । शः किम् वाक्साधुः । ननु चपा इत्यनुवर्त्यार्थवशाद्विभक्तिविपरिणामं कृत्वा चपादिति व्याख्यां क्रियेत इति चेत् तर्ह्युत्तरार्थं तच्च होझभाइत्यत्र वक्ष्यते इहार्थं च। अत्र तंत्रादिना वाक्यद्वयमाश्रियते तत्राद्य उक्तएव द्वितीयस्तु चपमततीतिचपात् तेन सहितः छःतस्य शो ऽमे तेन च पाप्रशमोत्यादौ सत्वं विधेयस्य पूर्वनिर्देशस्त्वसंदेहार्थः चपाच्छः छइत्युक्ते संदेहः स्यात् ।

मू०- होझभाः। चपादुत्तरस्य हकारस्य झभा वा भवंति। यद्वर्गगश्च यस्तद्वर्गगश्चतुर्थो भवति। तद्धविः तद्हविः। वाग्घरिः वाग्हरिः।

(सुबोधिनी-) होझभाः । चपाच्छः शः इत्यतश्चपादित्यनुवर्तते । चपात्परस्य हस्य स्थाने झभाः स्युर्वा । निमितादेशयोश्चपझभयोः समसंख्ययोर्यथाक्रमं वक्ति । यद्वर्गगश्चपस्तद्वर्गगश्चतुर्थो भवतीति । चात्परस्य हस्य झः । टात्परस्यहस्य ढ कात्परस्य हस्य घः । तात्परस्य हस्य धः । पात्परस्य हस्य भः इति । चपादिति किं। भगवन् हरे। हस्येति किं। तत षष्ठं, वाग्घरिः । वर्गचतुर्थाभावे वाग् हरिः । उभयत्र जवत्वम् ॥

(तत्त्वदीपिका-) होझभाइति । चपादित्यनुवृत्तेर्नेह भगवन् हरे । हकारस्येति किम् तत्षष्ठं । चपानां झभानां यथाक्रमं प्रवृत्तिरित्याह यद्वर्गगइति । ननु उद्दिश्यमानविधीयमानयोर्यथाक्रमप्रवृत्तिर्भवतीतिवचनं विना कथं यथाक्रमं लभ्यत इति चेन्न ज्ञापकाद्वचनमस्तीति अनुमानात्। ज्ञापकन्तु शैषाद्धसेइतिसूत्रे तकारात्परस्य धकारकरणं ।

मू०- स्तोः श्चुभिः श्चुः। सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ भवतः॥ उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोर्यथाक्रममिति-वाच्यम्॥ कश्चरति। कश्शूरः। तच्चित्रम्। तच्छादयति।

(सुबोधिनी-) स्तोःश्चुभिःश्चुः। स् च तुश्चानयोः समाहारस्तु तस्य स्तोः। आगमजमनित्यमित्युक्तत्वान्न नुम्। अथवा सा सहितः तुः स्तुः तस्य स्तोः। शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपः। श् च चवश्च श्चवस्तैःश्चुभिः।श्चुरिति पुंलिंगनिर्देशोयमित्येके। नपुंसकनिर्देशोयमित्यन्ये श्चुभिरिति । सहादियोगं विनापि सहार्थे तृतीया। सिनेति निर्देशात्। अत्र स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यमस्ति । निमित्तस्थानिनोस्तु न यथासंख्यं। न शादिति ज्ञापकात् । उद्दिश्यते इति । उद्दिश्यमानः स्थानी निर्दिश्यते

विधीयते यः स निर्दिश्यमानआदेशस्तयोर्यथाक्रमं यथासंख्यं वक्तव्यं चवर्गयोगे कश्चरतीति। कश्शूर इत्यत्र शसे वेत्यस्य पाक्षिकत्वाद्विसर्जनीयस्य सस्तस्य शकारेण योगे शः। तच्चित्रमित्यत्र चवर्गयोगे तवर्गस्य चुत्वं तच्छिव इत्यत्र शकारेण योगे तोश्चुत्वम् ॥

(तत्त्वदी०-)स्तोश्चुभिःश्चुरिति। स् च तुश्च अनयोः समाहारस्तु तस्य स्तोः एकत्वेद्वि- गुर्द्वावित्यस्यानित्यत्वान्न क्लीबत्वम्। तज्ज्ञापकं चेदमेव। सुसहित इति वा शाकपार्थि- वादिः श् च चवश्च श्चवः तैश्चुभिःश्चुना इत्यत्रार्द्धमात्रागौरवाद्बहुवचनं अत्रस्थान्यादेशयोर्य- थासंख्यं निमित्तकार्यिणोस्तु न नशादिति ज्ञापकात् इत्यभिप्रेत्याह संख्यासाम्यइति समस्य भावः साम्यं संख्यायाः साम्यं संख्यासाम्यम् तस्मिन् क्रममनतिक्रम्य यथाक्रमं यावत्सं- ख्याकस्योद्दिश्यमानस्य तावत्संख्याकमेव प्रतिनिर्दिश्यमानं भवतीत्यर्थः स्तोः श्चौ श्चुरित्येव- सुवचं न च तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानेन यज्ञः याच्ञा इत्यादि न सिध्येत्। नशादिति लिंगेन तस्यानुपस्थानाभ्युपगमात्।

सू०- नशात्। शकारात्परस्य तवर्गस्य चुत्वं न भवति। प्रश्नः। विश्नः

(सुबोधिनी-) नशात्। स्तोःश्चुरित्यनुवर्तते। शात्परस्य सस्य शकारप्रसंगो नास्त्यतः शात्परस्य तोश्चुत्वं न। प्रच्छ ज्ञीप्सायां, विच्छ गतौ आभ्यां नङ्की- ति नङ्प्रत्ययः। ङ्किति झसे क्वौ ञमे चेति छस्य शत्वं। नङो ङित्त्वाद्गुणाभावः। प्रच्छेस्तु संप्रसारणं न। भाष्येऽनुक्तत्वात् ॥

(तत्त्व०-) नशादिति शात्परस्य सस्य शकारप्रसंगो नास्ति अतः शात्परस्य तवर्ग- स्य चवर्गो निषिध्यते शादिति किम् याच्ञा।

सू०-ष्टुभिःष्टुः। सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां योगे षकारटवर्गौ भ- वतः। कष्षष्ठः तट्टीकते।

(सुबोधिनी-) ष्टुभिःष्टुः। स्तोरित्यनुवर्तते। ष् च टवश्च ष्टवस्तैः ष्टुभिः। ष् च टुश्चानयोः समाहारः ष्टु। नपुंसकनिर्देशोयमित्येके। षा सहितः टुः ष्टुः। शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपः इति पुंल्लिंगनिर्देशोयमित्यन्ये। इहापि स्था- न्यादेशयोर्यथासंख्यं। निमित्तस्थानिनोस्तु न। नषीतिनिषेधात्। स्तोः ष्टुभिर्यो- गे ष्टुः स्यादिति ॥

(तत्त्व०-) ष्टुभिः ष्टुरिति। स्तोरित्यनुवर्त्तते समासः पूर्ववत् अत्रापि ष्टोष्टुरि- त्येव सुवचनम्।

सू०- नषि। षकारे परे तवर्गस्य टुत्वं न भवति। भवान्षष्ठः।

(सुबो०-) नषि। तोष्टुर्न स्यात् षकारे परे। तोरिति किं। कष्षष्ठः। षीति किं तट्टीका। षीतिसप्तमीनिर्देशात्पूर्वे षकारे ष्टुत्वं स्यादेव। रोष्टेति ॥

(तत्त्व०–) नषीति । अत्र तोरित्यनुवर्त्तते षीति किम् । तट्टीकते । षीति सप्तमीनिर्देशात्पूर्वस्य षकारस्य योगे ष्टुत्वं स्यादेव क्रोष्टा ।

मू०– टोरंत्यात् । पदांते वर्तमानाट्टवर्गात्परस्य स्तोष्टुर्न भवति । षण्नरः।षड्नरः । षट्सीदंति ।

(सुबोधिनी–) टोरंत्यात् । स्तोरित्यनुवर्तते । अंते भवोऽत्यस्तस्मादंत्यात् । अंत्यशब्देन पदांतं कथ्यते । भवार्थे ण्यः। णितो वेति णित्वविकल्पाद्वृद्ध्यभावः । पदांते स्थिताट्टोः परस्य स्तोष्टुत्वं न भवति पदांतात्टोः किं । ईट्टे । टोः किं।सर्पिष्टमं । ञमे ञमा वेति ञमे षण्नरः । ज़बाभावपक्षे षट्नरः नर इति वहुवचनम् ॥

(तत्त्व०–) टोरन्त्यादिति । स्तोरित्यत्रानुवर्त्तते न तोरिति । टोरिति किम् सर्पिष्टमम् अन्त्यभावार्थे ण्यः णितोवेति वृद्धिविकल्पाद्वृद्ध्यभावः ।

मू०– नवतिनगर्योर्न । षण्णवतिः । षण्णगर्यः ।

(सुबोधिनी–) नवतिनगर्योर्न । पदांताट्टवर्गात्परयोर्नवतिनगरीशब्दयोर्न ष्टुत्वं भवति । टोरंत्यादिति निषेधो न प्रवर्तते इत्यर्थः । षड्भिरधिका नवतिरित्यत्र षस्य डत्वे कृते । तस्य ष्टुत्वं । ततः षण्णवतिः । षट्नगर्म्यः इत्यत्र नस्य ष्टुत्वं । षण्णगर्य्यः ॥

(तत्त्वदीपिका) पदान्तइत्यनुवृत्तेः पदान्तादिति लब्धे अन्त्यादिग्रहणमस्यानित्यत्वज्ञापनायेत्याभिप्रेत्याह नवतिनगर्य्योर्नेति षण्णवतिरिति षट्चनवतिश्च षडधिकानवतिरिति वा।

मू०– सुपोन । लिट्सु । टनात्सस्य वा धुट् । लिट्त्सु ।

(सुबो०–) सुपोन । टवर्गात्परस्य स्यादीनां सुपः सकारस्य ष्टुत्वं न भवति ॥

(तत्त्वदीपिका–)नशान्नषीत्यत्रनञ्द्वयोपादानं ष्टुत्वस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमित्याशयेनाह-सुपो नेति सुपः सकारस्य ष्टुत्वं नेत्यर्थः ।

मू०–तोर्लिलः । तवर्गस्य लकारे परे लकारः स्यात् । तल्लुनाति । भवाँल्लिखति अनुनासिकाननुनासिकत्वेन द्विधा यवलास्तत्र नकारस्यानुनासिको लकारः ।

(सुबोधिनी–) तोर्लिलः । तोःरिति किं । शक्नोतीति शक् । शक्लुनातीति । लि इति किं । तदन्नं । यकारवकारलकाराः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । तत्र सानुनासिकस्य नकारस्य स्थाने सानुनासिक एव लो भवतीत्यर्थः ॥

(तत्त्व०-) तोर्लिलइति । अत्र लघुभाष्यम् स्तोरित्यनुवर्त्तमाने तोः ग्रहणं सकारनिवृत्त्यर्थमित्येके तन्न लकारपरस्य सकारस्याभावात् । न च कोलुनातीत्यादावंतरंगेण विसर्गेण

भाव्यं । स्वच्छावक इत्यत्रापि परत्वादन्तरंगत्वाच्च दत्वे कृते लः । तोर्लि इति द्विलकारं पाठ्य म् लृलिचेति छेदः एवं सार्द्धमात्रा न्यूना भवति । अत्रेदमवधेयम् । तोर्लि इत्युक्ते लकारात्परत्वात्तन्निमित्तकाद्वित्वमाशंक्य विधेयसंदेहस्यानिवार्यत्वात् । किंच स्तोःश्चुभिःश्चुरित्यत्र प्रकृतस्य श्चुरित्यस्य विधेयत्वेनोपन्यासाद्वा भवाँल्लिखति इति अत्रानुनासिको लकारः ।

मू०--उदःस्थास्तंभोस्सलोपः । उत्थानम् । उत्तंभनम् ।

(सुबोधिनी–) उदः स्थास्तंभोः सलोपः । उदः परयोः स्थास्तंभोः सकारस्य लोपो भवति । ष्ठागतिनिवृत्तौ । स्तंभुनिरोधने । सलोपे कृते खसे चपा झसानामिति दस्य तः । उत्थानं ॥

(तत्त्व०–) उदःस्थास्तंभोरिति । उदः परयोः स्थास्तंभोः सलोपः स्यादित्यर्थः । उत्थानं उत्तंभनमिति स्थीयत इति स्थानं भावेयुट् । युवोरनाकावित्यनादेशेकृते सलोपे खसे । चपाझसानामिति । दकारस्य तकारः ।

मू०--नःसक्छते । नांतस्य पदस्यावपरे छते सगागमो भवति । राजँश्चित्रम् । भवाँस्तनोति । अवपरेकिम् । सन्त्सरुः ।

(सुबोधिनी–) नःसक्छते । नांतस्य पदस्य सक् स्यात् । अवः परो यस्मात्सः अवपरस्तस्मिन्नवपरे छते । कित्वादंते सकोऽकारस्तूच्चारणार्थः । कस्यांते इत्याकांक्षायां पदस्यांते भवति । नस्यापदांतत्वान्नश्चापदांते झसे इत्यनुस्वारः । तस्य सगागमो भवतीति वचने तु नस्यानुस्वारो न स्यात् । सको नकारस्य भक्तत्वात् । तस्य पदांतत्वाऽनपायात् । आगमाष्टित्कितमितस्ते यस्य गुणीभूता यद्गुणीभूताः यस्य विशेषणीकृतास्तद्ग्रहणेन कृत्वा ते आगमाः आचार्यैर्गृह्यंते अभ्युपगम्यंते । तद्यथा सगागमः पदस्य विहितः । पदं विशेष्यं सगागमो विशेषणं पदग्रहणेन सक् गृह्यते । सक्पर्यंतं पदमित्यर्थः पदस्येति किं । हंति । नांतस्येति किं । तट्टीकते । छते किं । भगवन् कुरु । अवपरे छते किं । सन्त्सरुः खड्गमुष्टिः ॥

(तत्त्वदीपिका–) नः सक् छते इति । अत्र पदस्य समागमः न तु नस्य । तथा सति नस्यानुस्वारो न स्यात् । अपदान्तत्वाभावात् इत्याशयेनाह नांतस्येत्यादि । पदस्येति किम् हन्ति । न इति किम् तट्टीकते । छते किम् भगवन्कुरु । अवपरे किं सन्त्सरुः। त्सरुः खड्गादिमुष्टिः स्यात् ।

मू०–नप्रशानः । प्रशान्तनोति ।

(सुबोधिनी–) नप्रशानः । प्रशानिति नांतस्य पदस्य सग् न भवत्यवपरे छते । प्रपूर्वात् शाम्यतेः क्विप् । यमांतस्योपधाया दीर्घइत्यनेन दीर्घः। मोनोधातोरिति नः । नस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । प्रशाम्यतीति प्रशान् ॥

(तत्त्वदीपिका–) अवेत्याकृष्य तस्य व्यवस्थितत्वाश्रयणात् मस्थानिकस्य नस्य

सन्नेत्याशयेनाह । नप्रशानिति प्रशान् तनोतीति शमु उपशमे इत्यस्मात् क्विपि ञमांतस्य क्वाविति दीर्घे मोनो धातोरित्यनेन नत्वे रूपम् ।

सू०—शेचक्वा । नांतस्य पदस्यावयवस्य शे वा चगागमो भवति । भवाञ्छूरः, भवाञ्च्छूरः, भवाञ्च्शूरः, भवाञ्शूरः ।

(सुबो०—) शेचक्वा । नइत्यनुवर्तते । नांतस्य पदस्य चक् स्याद्वा शे । पदस्येति किं भवान् श्विनोति । चक्वा इत्यत्र वाक्ये सा विवक्षामपेक्षते इत्युक्तत्वाज्जश्भावः । भवान्शूर इत्यत्र चगागमस्य कित्वात् पूर्वांतत्वेन चपाच्छःश इति छत्वविकल्पः।पक्षे हसात्परस्य झसस्येति चलोपः । नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ अपदांतत्वात् । भवाञ्छूरः, भवाञ्च्छूरः, भवाञ्च्शूरः, भवाञ्शूरः "अछौञचछा ञचशा ञशाविति चतुष्टयं॥रूपाणामिहचक्छत्वचलोपानांविकल्पनात्" कुर्वंस्तिष्ठ कुर्वञ्च्छेते इत्यत्राऽपदांतनकारस्य स्थानेऽनुस्वारचुत्वाभ्यां परत्वात्प्राप्तं णत्वं न । कस्मात् । असिद्धं बहिरंगमंतरंगे इति परिभाषया बहिरंगयोः सक्चकोरसिद्धत्वात् अनंतेइत्यंतरंगे णत्वनिषेधे सति तच्छास्त्रं सञ्च्शंभुरित्यादौ चोःकुरिति कुत्वमपि न । अंतरंगे कुत्वे कर्तव्ये चुत्वस्य चकारासिद्धत्वात् । कुत्वाविधिस्तु वाग्भ्यां वक्ष्यतीत्यादावेकपदस्थे चवर्गे सावकाशः । चपाच्छःशः अम्वयुक्ताच्छसादावित्यादिनिर्देशात्॥

(त०-)शेचक्वेति भवाञ्छूर इत्यादि अछौञचछौञचशाञशाविति चतुष्टयम् । रूपाणामिह चक्छत्वचलोपानांविकल्पनात् । पदस्येतिकिम् दंशः।नान्तस्य किम्। पञ्चशः।पदस्येति किम् भवांश्विनोति।अत्र शीत्येव वक्तुमुचितम् मात्रालाघवात् ननु कुर्वंस्तिष्ठ कुर्वञ्छेतेइत्यत्र अपदान्तत्वान्नस्य चुत्वादनुस्वाराच्च परत्वाच्च णत्वं प्राप्नोति सत्यम् अनन्त इत्यंतरंगं निषेधं प्रति बहिरंगयोच्छक् सकोरसिद्धत्वाश्रयणात् तच्छास्त्रमित्यत्रापि चुत्वेकुत्वमप्यसिद्धत्वादेव न ।

सू०—ङ्णनोह्रस्वाद्विःस्वरे । ङकारणकारनकारा ह्रस्वादुत्तरा द्विर्भवंति स्वरे परे पदांते । प्रत्यङ्ङिह, सुगण्णिह, राजन्निह । ह्रस्वात्किम्, प्राङास्ते । पदांते किं । परमदण्डिनौ ।

(सुबोधिनी—) ङ्णनोह्रस्वाद्विःस्वरे । ङ् च ण् च न् च ते ङ्णनः । पदांते इत्यनुवर्तते । ह्रस्वात्पराः पदांते स्थिताः ङ्णनः द्विः स्युः स्वरे परे । ह्रस्वादिति किं । प्राङास्ते । प्राण्आस्ते । भवान्आस्ते । ङ्णनइति किम् । आस्ते । स्वरे किं । प्रत्यङ्करोति, सुगण्वदति, पचन्वदति । पदांते किं । दंडिनौ । ननु समिद्दण्डिनावित्यादौ पूर्वपदस्येव चोत्तरखंडस्यापि प्रत्ययलक्षणेन पदत्वात् नस्य द्वित्वं स्यात् । उच्यते । उत्तरखंडस्य प्रत्ययलक्षणेन पदांतकार्यं न । एदोतोतः वत्विनावित्यादि निर्देशात् । अत एव परमवाचौ, परमगोदुहौ, परमलिहावित्यादौ कुत्वघत्वढत्वादीनि न भवंति । ननु अनश्व इत्यादौ नस्य द्वित्वं स्यात् । उच्यते । अनंते अनपीत्यादिज्ञापनान्न द्वित्वम् ॥

(तत्त्वदीपिका--) ङ्णनोह्रस्वादिस्वरेइतिङचणन्वनचतेङ्णनः । ह्रस्वादितिकिं प्राङ् आस्ते स्वरेइतिकिम् प्रत्यङ् करोति पदान्ते इति किं दंडिनौ । ननु समिदण्डिनावित्यत्र पूर्वपदस्येवोत्तरखंडस्यापि प्रत्ययलक्षणत्वेन पदत्वात् तस्य द्विवचनं प्राप्नोतीति चेन्न । उत्तरपदस्य प्रत्ययलक्षणेन न पदान्तकार्यतेति एदोतोतइति ज्ञापनात् । अत एव नलोपोपि न अनश्व इत्यादौ तु अनपीत्यादिज्ञापकाद्वित्वं न । नलोपस्तु अम्विधिसामर्थ्यान्न द्विरिति क्रियावृत्तौ द्वित्रिचतुर्भ्यस्सुरिति स्वन्तत्वादयव्ययम् क्रिया चात्रोच्चारणमेव तथा च द्विरुच्चार्या इत्यर्थो बोद्धव्यः ।

मू०—छः । ह्रस्वात्परश्छकारो द्विर्भवति ।

(सुबोधिनी-) छः । ह्रस्वादित्यनुवर्तते छकारे अकार उच्चारणार्थः । तेन विच्छिन्नमित्यादि सिद्ध्यति ॥

(तत्त्व०—) छइति । अत्र स्वरेइत्यनुवर्त्य विभक्तिव्यत्ययेन स्वरात्इति बोध्यम् पदान्ते वेत्यनुवर्तते तच्च वाक्यभेदेन संबध्यते विकल्पस्तु व्यवस्थितः तेन पदान्ते दीर्घादाङ्माङ्वर्जिताद्वास्वरादितिकिम् छत्रम् संयोगांतस्यलोप इत्यत्र वावसान इत्यतो वेत्यपकृष्य तस्य व्यवस्थितत्वाश्रयणात् क्वचिन्न इत्याशयेनाह पुंसो वपरइत्यादि । तेन ख्यातौ वा सभिन्नस्य रान्नइत्यादिसिद्धम् ।

मू०—खसेचपाझसानाम् । तवच्छत्रं तवच्छत्रम् ।

(सुबोधिनी-) खसेचपाझसानां । झसानां चपाःस्युः खसे परे । झसानामिति किं । खन्सु । खसे किं वेद्मि ॥

मू०—दीर्घाच्च । ह्रीच्छः ।

(सुबोधिनी-) दीर्घाच्च । दीर्घात्परश्छकारो द्विः स्यात् ॥

मू०—पदांताद्दीर्घाद्वा । लक्ष्मीछाया लक्ष्मीच्छाया ।

(सुबोधिनी-) पदांताद्दीर्घाद्वा । पदांताद्दीर्घात्परश्छो वा द्विः स्यात् ॥

मू०—आङ्माङ्भ्यां नित्यम् । आच्छादयति माच्छिदत् ।

(सुबोधिनी-) आङ्माङ्भ्यांनित्यं । पदांताद्दीर्घादित्यस्यापवादोयं । आङ्माङ्भ्यां परश्छो द्विः स्यान्नित्यम् ॥

मू०—पुंसोऽवपरेखपेसंयोगांतस्यलोपोन । पुंस्कोकिलः पुंस्पुत्रः । अवपरे किम् । पुङ्क्षीरम् । खपे किं । पुन्दासः

(सुबोधिनी-) पुंसोऽवपरेखपेसंयोगांतस्यलोपोन । पुंसशब्दस्य सस्य लोपो न भवति । अवः परो यस्मात्स अवपरस्तस्मिन् अवपरे खपे । संयोगांतस्य लोप इति प्राप्तावयं निषेधः । अवपरे किं । पुंक्षीरं । सलोपोत्र । खपे किं । पुंदासः अत्रापि सलोपः ॥

(तत्त्व०—) पुंस्कोकिल इति ॥ पुमांश्चासौ कोकिलश्च सः ।

सलोपः मू०—ख्याधातौवा । पुंख्यानम् पुंस्ख्यानम् ।

(सुबोधिनी—) ख्याधातौवा । पुंस्शब्दस्य सकारस्य लोपो वा भवति । चक्षिङःख्याञ् इति ख्याधातौ परे पुंख्यानमिति । चक्षिङो युटि रूपम् ॥

पदान्ते मू०—मोनुस्वारः । मकारस्यानुस्वारो भवति हसे पदांते । तं हसति । पटुं वृथा । पदांते किं । गम्यते । हसे किं । किमत्र ।

(सुबोधिनी—) मोनुस्वारः । पदांते इत्यनुवर्तते । पदांते मोनुस्वारः स्यात् हसे परे पदांते किं । गम्यते । म इति किं । भवान्हसति । हसे किं फलमस्ति । मइत्यत्राकार उच्चारणार्थः । अनुस्वार इति पूर्वाचार्याणां संज्ञा ॥

(तत्त्वदीपिका—) । मोनुस्वार इति । पदांते किं गम्यते । मकारस्य किम् । भवान् हसति । हसे इति किम् फलमस्ति । अत्र लघुभाष्यम् ननु मोंइति सूत्र्यताम् अत्राकार-उच्चारणार्थः ततः परस्यादेशःस्यादिति सत्यम् संज्ञा पूर्वकोविधिरनित्ययो यथा स्यादित्येवमर्थमिदम् । अनुस्वार इति प्राचां संज्ञा तेन सम्राडिति सिद्धम् वस्तुतस्तु मोंइति कर्तुं शक्यं अम्शसोरित्यादिनिर्देशेनास्यानित्यत्वज्ञापनात् सम्राडित्यादि सिद्धम् । अत्रेदमवधेयम् मों इति कृते ओअवित्यादिष्विव म इत्यस्य प्रथमांतत्वमाशंक्य ओकारस्य । विधेयत्वशंकाया अनिवार्यत्वादनुस्वारस्य तत्संदेहनिराकरणायावश्यं वक्तव्यत्वात् । यत्तु अत्र म इति योगं विभज्य तत्र सकं चानुवर्त्य क्वचिन्मस्य सगागम इति व्याख्येयम् तेन पुंस्कोकिल पुंस्सुत्र इत्यादि सिध्यतीत्युक्तं यत्तु पुंसो वपरेखपेसंयोगांतस्यालोप इति स्वोक्त्या विरोधादुपेक्ष्यम् ।

मू०—नश्चापदांतेझसे । नस्य मस्य चापदांते वर्तमानस्यानुस्वारो भवति झसे हकारे च परे । यशांसि । पुंस्यां । स्वनड्वांहि । अपदांते किं । ब्रह्मन् पाहि । झसे किं । तन्यते ।

(सुबो०—) नश्चापदांतेझसे । चकारो मकारस्य समुच्चयार्थः । अपदांते नस्य मस्य चानुस्वारः स्यात् झसे परे । अपदांतेकिं । भवान् भाति । झसे किं मन्यते। यम्यते ।

(तत्त्व०—) नश्चापदान्ते झस इति । चकारो मकारस्य समुच्चयार्थः अन्यथा अपदान्ते नस्यैव स्यात् । अपदान्ते किम् भवान् याति।अत्रापदान्तग्रहणादेतत् सूत्रपर्यन्तः पदान्त इत्यधिकारो बोध्यः । झस इति किम् मन्यते यम्यते अत्र हो झभा इत्यतो हकारोनुवर्त्यः स च विभक्तिविपरिणामेन सप्तम्यन्तो बोध्यः इत्याशयेनाह हकारे चेति ।

मू०—यमायपेस्य। अपदांते वर्तमानस्यानुस्वारस्य यमा भवंति यपे परे । अस्य यपस्य सवर्णाः । शान्तः । अङ्कितः । अञ्चितः । कुण्ठितः । गुम्फितः ।

(सुबोधिनी-) यमापयेस्य । अस्येति यपपरामर्शार्थं । अनुस्वारस्यानुवृत्त्यैव लाभात् अपदांते अनुस्वारस्य यमा भवंति यपे परे । ते यमा अस्य यपस्य सवर्णा भवंतीत्यर्थः । सानुनासिकस्यानुस्वारस्य सानुनासिका एव यमाः स्युः । यमा इति बहुवचनं जातौ ज्ञेयं । कुंडं रथेनेत्यत्रानुस्वारस्य पाक्षिको यमो न रकारस्यानुनासिकत्वाभावात् । यपे किं आक्रंस्यते, स्वनड्वांहि । अनुस्वारस्येति किं । राजन्गच्छ, गम्यते । अकपदे लक्षणे चेति चुरादिर्ण्यंतात् क्तः । सेटोः क्तवत्वोर्णिलोप इति णेर्लोपः । अनेनानुस्वारस्य ङः । अंकिलक्षण इत्यस्माद्वा क्तः । नुमोनुस्वारे परसवर्णेन ङः । अङ्कितः । अंचेः पूजायामिडितीट् । पूजार्थस्यांचतेर्नेति नलोपो न । अंचितः । कुठि प्रतिघाते क्तः । नुमोनुस्वारे परे परसवर्णेन णः कुण्ठितः । शमु उपशमे क्तः । दांतादयो वा निपात्यंते इति निपातनादिडभावः । ञमांतस्योपधाया दीर्घः क्वाविति दीर्घः । मस्यानुस्वारे परसवर्णेन नकारः । शान्तः । गुंफग्रंथे क्तः । मस्यानुस्वारे परसवर्णेन मः गुम्फितः । ननु कुर्वन्तीत्यत्रानेन कृतस्य नस्य णत्वं कस्मान्न । उच्यते । असिद्धं बहिरंगमंतरे इति परसवर्णस्यासिद्धत्वान्न णत्वं ॥

(तत्त्वदीपिका-) यमायपेस्येति । अस्येति किमर्थम् अनुस्वारपरमर्शार्थं चेन्न तस्यानुवृत्यैव लाभात् । न च प्रथमांतस्यानुवृत्तस्य अनुस्वारइत्यस्य षष्ठीविपरिमाणार्थमिति वाच्यम् यमा इत्यादेशापेक्षया अर्थात् षष्ठीविपरिणामसंभवात् । एवं तर्हि यपपरामर्शार्थम् इत्याभिप्रेत्याह अस्य यपस्य सवर्णा इति अनुनासिकस्यानुस्वारस्य सदृशयपस्य सवर्णा ञमाभवंतीत्यर्थः तेन रेफो न भवति अनुस्वारसादृश्याभावात् । न च सादृश्याभावेपि वचनात् स्यादिति वाच्यम् यपे इत्यस्य जातिपरत्वेन यपजातीये सवर्णे यस्य जातीयस्यानुस्वारसदृशस्य विधानेन वचनस्य चरितार्थत्वात् । यत्तु यमोस्येति सूत्रं युक्तं अनुस्वारेण झसे हसे इति वा क्षेपणीयम् अनुस्वारस्य सदृशझसहसयोः सवर्ण आदेशो भविष्यतीति व्यर्थमिह । यपे इति शषसहेषु तु नातिव्याप्तिः तेषां यमे सवर्णाभावादिति तत्रेदमवधेयम् । हसाक्षणेनैव तदंतर्गस्य झसस्याक्षेपस्याशक्यत्वात् किंच अनुवृत्तिलब्धेनास्वारेण हसाक्षेपे पदान्तस्याक्षेपाच्च ।

मू०-व[redacted] । पदांते वर्तमानस्यानुस्वारस्य यमा वा भवंति यपे परे अस्य यपस्य सवर्णाः । त्वङ्करोषि, त्वंकरोषि । तन्तनोति, तं तनोति । सँय्यन्ता, संयंता । सँव्वत्सरः, संवत्सरः । यँल्लोकम् । यंलोकम् ।

(सुबोधिनी-) वापदांतस्य । अत्रानुस्वारस्यानुनासिका एव यमा वा स्युः ॥

(तत्त्वदीपिका-) वेति द्वितीयसूत्रोपन्याससामर्थ्यादेतत्पदान्तविषयमित्याशयेनाह पदान्ते वर्त्तमानस्येति ।

मू०-मोराजिसमःक्वौ । ~~किंते रजतौ परे तमो मस्य न एवस्या~~ त् । सम्राट् ।

(सुबोधिनी-) मोराजिसमःक्वौ । क्विंते राजतौ परे समो मस्य म एव । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थम् । राजतौ किं गमादीनां ञमस्येति मलोपे ह्रस्वस्येति तुक् । संपत् । सम इति किं । इदं राट् । क्विंते इति किं । संराजितव्यं संराजते इति । राजृदीप्तौ । संपूर्वादस्माद्वर्तमाने क्विप् । पत्वडत्वचपत्वानि सम्राट् ।

मू०- यवलमनपरेहकारेमस्ययवलमनावा । किंह्यः, कियँह्यः । किव्ँह्वलयति, किंह्वलयति । किल्ँल्हादयति, किंल्हादयति । किम्ह्मलयति, । किंह्मलयति । किन्ह्नुते, किंन्हुते ।

(सुबोधिनी-) यवलमनपरेहकारेमस्ययवलमनावा । यश्च वश्च लश्च मश्च नश्च ते यवलमनाः यवलमनाः परे यस्मात् सः यवलमनपरस्तस्मिन्यवलमनपरे हकारे मस्य यवलमना वा भवंति । ह्वलह्मलसंचलने ह्नुङ् अपनयने ॥

(तत्त्वदीपिका-) वेति व्यवस्थितो विकल्प इत्यभिप्रेत्याह । यलवमनपरेति हकारे इति विशेष्यम् यश्च वश्च लश्च मश्च नश्च ते ते परे यस्य स तथा तस्मिन् किंह्य इति ह्योऽतीते किंह्वलयतीत्यादि ह्वल ह्मल चलने ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वेति मित्वाद्ध्रस्वत्वम् ह्नुङ् अपह्नवे अदादिः । ल्हादी सुखे कुर्वन्तीत्यत्र नस्य णत्वं तु असिद्धं बहिरंगमंतरंग इत्यसिद्धत्वात् नवेति व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् शसेचपस्य द्वितीयो वेति टनात्सस्य वा धुट् । शसेङ्णोकुक्टुकौ वा षकारे परेन्नन्तकारस्य न् सवा इत्यादिसंगृहीतं ।

मू०--शसेचपस्यद्वितियोवा । वथ्सरः, । वत्सरः । अफ्सरः, अप्सरः ।

(सुबोधिनी-) शसेचपस्याद्वितीयोवा । वर्गप्रथमानां द्वितीया भवंति शसे परे ॥

मू०--नपदांते । तत्साधुः ।

(सुबोधिनी-) नपदांते । पदांते स्थितानां वर्गप्रथमानां द्वितीया न भवंति ॥

मू०-कुक्टुक्वर्जितस्यविभक्तौन । भवत्सु ।

(सुबोधिनी--) कुक्टुकवर्जितस्यविभक्तौन । चपस्यविभक्तौद्वितीया न स्युः कुक्टुकोश्चद्वितीयाः स्युर्विभक्तौ परे ॥

मू०-टनात्सस्यवाधुट् षट्त्सन्तः, । षट्सन्तः । सन्त्सः, सन्सः ।

(सुबोधिनी-) टनात्सयवाधुट् । टश्च नश्च तयोः समाहारः टनं तस्मात्टकारनकाराभ्यां परस्य सकारस्यधुट् वा स्यात् । धुटश्च यपत्वेन तकारः । ततः शसे च पस्येत्यनेन तकास्य थो न । चपत्वस्यासिद्धत्वात् । षट्त्संतः ॥

मू०-शसेङ्णोःकुक्टुकौवा । प्राङ्षष्ठः, प्राङ्ख्षष्ठः । सुगण्साधुः, सुगण्ट्साधुः ।

(सुबोधिनी--) शसेङ्णोःकुक्टुकौवा । ङकारणकारयोः कुक्टुकावागमौ वा स्तः शसे परे । कुगभावे प्राङ्षष्ठः, कुगागमे प्राङ्क्षष्ठः, कुको द्वितीये प्राङ्ख्षष्ठः॥

(तत्त्वदीपिका-)ङ्चणचङ्णौः तयो ङस्य कुक् णस्य टुक् भवतीत्यर्थः वर्ग्यत्वात् ।

मू०- पकारेपरेनॄन्नकारस्यन्सवा ।

(सुबोधिनी-) पकारेपरेनॄन्नकारस्यन्सवा । ननित्यस्य नॄकारस्य न्स् आदेशः स्याद्वा पकारे परे।अकार उच्चारणार्थः।तेन नॄः पुनाति इत्यादि सिद्ध्यति॥

मू०- स्रोर्विसर्गः । सकाररेफयोर्विसर्गो भवति पदांते

(सुबोधिनी-) स्रोर्विसर्गः । स्च र्च स्रौ तयोः स्रोः । पदांते स्रोर्विसर्गः स्यात् । धात्वधातुसाधारणमिदम् ॥

मू०- अधातोरसेपदांतेच ।

(सुबोधिनी-) अधातोरसेपदांतेच । अधातोः स्रोर्विसर्गः स्याद्रसे परे पदांते च । पदांते किम् । स्यात्, ब्रूयात् । पयसी । वारि । रसे किं । चातुर्यं । सुप्प्रत्यये परे रस्य विसर्गो न । चतुर्ष्विति निर्देशात् । तेन गीर्षु, वार्षु, पूर्षु इत्यादि सिद्ध्यति । नार्पत्यः, भार्गवः इत्यादौ तु बहिरंगाया वृद्धेरसिद्धत्वान्न विसर्गः । वर्ष्म वर्त्में त्यादौ कर्तृसाधनयोरिति निर्देशान्न विसर्गः ॥

मू०- कुप्वोः ᳲक ᳲपौवा। कवर्गपवर्गसंबंधिनि खसे परे विसर्गस्य ᳲक ᳲपौ भवतः। कपावुचारणार्थौ । नॄँᳲपाहि नॄँःपाहि, नॄन्पाहि। पदांते

॥ इति हससंधिः ॥

(सुबोधिनी-) कुप्वोः ᳲक ᳲपौ वा । आदेशनिमित्तयोर्यथाक्रममत्रास्ति । आदेशे ककारपकारावुच्चारणार्थौ । केवलयोर्जिह्वामूलीयोपध्मानीययोरुच्चारणासंभवात् । किंच । ककारखकारयोः परत ᳲ कः स्यात् । पकारफारयोश्च ᳲपः स्यात् । कुप्वोरिति किं कश्चारः । वाग्रहणात्पक्षे विसर्गः । विसर्जनीयस्य स इत्यस्यापवादोयम् । उपध्मानीये नॄं ᳲ पाहि । विसर्गे नॄःपाहि । न्स् भावे नॄन्पाहि ॥

॥ इति हससंधिः ॥

(तत्त्वदीका-) कुप्वो ᳲ क ᳲ पौवेति । कुश्च पुश्च कुपू तयोः अत्रादेशनिमित्तयोर्यथाक्रमं आदेशौ कपावुच्चारणार्थौ केवलयोरुच्चारणासंभवात् कखयोःᳲकः पफयोःᳲप अन्यत्रोत्तरविधिभिर्बाधनात् ।

श्रीविद्यानगरस्थायीपौत्रोरामकरस्यहि ।
हससंधेर्व्यधाद्व्याख्यांसाहिलोकेशसंज्ञकः ।
इतिहससंधिः ।

विसर्गसंधिः।

मू०- विसर्जनीयस्यसः। खसे परे। कस्तनोति।

(सुबोधिनी-) विसर्जनीयस्यसः। विसर्गस्य सकारः स्यात् खसे परे। कस्तनोतीत्यत्र विसर्गस्य सत्वे कृते तस्य पुनर्विसर्गादेशो न। असिद्धत्वाद्विधिसामर्थ्याद्वा॥

(तत्त्वदीपिका-) अथविसर्गसंधिः॥ विसर्जनीयस्यसइति। आसंधिसमाप्तीदं षष्ठ्यन्तमधिक्रियते। परिशेषात् खसे एवास्य प्रवृत्तिः। अन्यत्र तूत्तरसूत्रैस्तत्र तत्र बाधः विसर्गस्य सः इति नोक्तम्। पर्यायशब्दानां गौरवलाघवयोरनपेक्षणात्। यत्तु प्राचामुपहासार्थं विसर्जनीयादिग्रहणं प्राञ्चो लाघवं न जानन्तीत्युक्तम् तत्रेदमवधेयम्। प्राञ्चोऽत्र के विवरणकर्त्तारः सूत्रकर्त्तारो वा। आद्ये सूत्रस्यगौरवेण तेषामुपहासासंभवात् अन्ते सरस्वत्याः सूत्रकर्तृत्वेन तपदुहासे प्रत्यवायसंभवात्। न निंदेन्मनसा वाचा सर्वव्याधिपराङ्मुख इति निषेधदर्शनात् अः सः इति सूत्रणीयं यद्विसर्जनीयस्येत्युक्तम् तत्संज्ञापूर्वकत्वेन सस्यानित्यत्वबोधनार्थम्। तेन कः साधुरित्यादि सिद्धम् ननु कुप्वो ᳲ क ᳲ पावित्यस्य वैकल्पिकत्वात् पक्षे सत्वं कुतो नेति चेन्न शेषाः कार्य्ये इति निर्देशेन ᳲकᳲपाभ्यामुक्ते पक्षे सत्वप्रवृत्त्यभावस्य ज्ञापनात् अत्र वेत्यनुवृत्तस्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् शसेवासकारः।

मू०- शसपरेखसेविसर्जनीयस्यविसर्गएव। कःत्सरुः, घनाघनःक्षोभणः॥

(सुबोधिनी-) शसपरे खसे विसर्जनीयस्य विसर्ग एव। शसः परो यस्मात्स शसपरस्तस्मिन्शसपरे खसे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव भवति न त्वन्यत्। यदि तु शसपरे खसे नेत्येवोच्येत तर्हि प्रकृते सत्वे निषिद्धे ᳲ क ᳲ पौ स्याताम्। विसर्गवचनात्तु विकारमात्रमपि निषिध्यते। तेन वासः क्षौमं, अद्भिः प्सातमित्यादौ विसर्ग एव॥

(तत्त्व०-)शसपरे खपे इत्यादि। शसः परो यस्मात्सः शसपरः तस्मिन्।

मू०-शसेवा। कश्शूरः कःशूरः। कष्षण्ढः, कःषंढः। कस्साधुः, कःसाधुः।

(सुबोधिनी-) शसेवा। शसे परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा भवति। पक्षे सः। कस्शूरः, श्चुत्वं कश्शूरः। कःषंढः, कस् षंढः ष्टुत्वं कष्षंढः॥

मू०- खपपरेशसेविसर्गस्यलोपोवा। हरिस्फुरति, हरिःस्फुरति, हरिस्स्फुरति। कुप्वोः ᳲ कᳲ पौवा। क ᳲ करोति, कःकरोति। कः पचति कᳲपचति।

(सुबोधिनी-) खपपरेशसेविसर्गस्यलोपोवा। खपः परो यस्मात्सः खपपरः त

स्मिन्खपरे शसे । विसर्जनीयस्य लोपो वा भवति । वाग्रहणात्पक्षे शसे वेति विसर्गे सत्वे च त्रैरूप्यं । हरिस्फुरति, हरिःस्फुरति, हरिस्स्फुरति ॥

(तत्त्वदीपिका–) खपरे इति । खपःपरो यस्मात्सः खपरः तस्मिन् । एतत्सर्वं व्यवस्थितविभाषाश्रयणादेव । कुप्वोः ᳲक ᳲपाविति व्याख्यानं पूर्वोक्तमेव ।

मू० – वाचस्पत्यादयोनिपातात्सिध्यंति । वाचस्पतिः बृहस्पतिः, तस्करः, कौतस्कुतः, कान्कान्, कांस्कान्, कस्कः, भास्करः, पयस्पाशं, यशस्कल्पम्, यशस्कम्, यशस्काम्यति, सर्पिष्पाशं, सर्पिष्कल्पम्, सर्पिष्कम्, सर्पिष्काम्यति, नमस्करोति, पुरस्करोति, निष्प्रत्यूहम्, आविष्कृतम्, तिरस्कर्ता, द्विष्करोति, द्विः करोति, त्रिष्करोति, त्रिः करोति, चतुष्करोति, चतुःकरोति, चतुष्कपालं, सर्पिष्करोति, सर्पिः करोति, धनुष्करोति धनुःकरोति, सर्पिष्कुण्डिका अयस्कारः, अयस्कामः, अयस्कुम्भः, अयस्पात्रं, अयस्सहिता कुशा अयस्कुशा, अयस्कर्णी, अधस्पदम्, शिरस्पदम्। आकृतिगणोऽयम् । अविहितलक्षणस्सकारो वाचस्पत्यादिषु द्रष्टव्यः ।

(सुबोधिनी–) वाचस्पत्यादयो निपातात् सिद्ध्यंति । सिद्धस्वरूपोच्चारणं निपातनादेते शब्दाःसिद्धिं यांति। वाचःपतिरित्यत्र षष्ठ्या अलुक्। निपातनाद्विसर्गस्य सत्वं वाचस्पतिः । तत् चौर्यं करोतीति तकारस्य सत्वं निपातनात् तस्करः । बृहतां पतिरिति निपातनात् तकारस्य सत्वं बृहस्पतिः । कुतःकुत आगत इत्यत्र त्यतनावित्यनेनाव्ययात्त्यप्प्रत्यये प्राप्ते गणपाठसामर्थ्यादण्प्रत्ययष्टिलोपश्च । निपातनाद्विसर्गस्य जिव्हामूलीयाभावः । कौतुस्कुतः । कानकानिति । अत्र एकः किंशब्दः प्रश्ने द्वितीयो निंदार्थे। सगागमाभावोत्र भिन्नार्थत्वात्। गणे चाम्रेडितस्यैव ग्रहणं कान् कुत्सितान् पश्यसीत्यर्थः । कांस्कानिति । अत्र आम्रेडितत्वात्तु पूर्वनकारस्य सगागमो भवति निपातनात् । कांस्कान् । कान्कान् पश्यतीत्यर्थः। कःक इति कस्कः । जिव्हामूलीयाभावोत्र । भासः करोतीति भास्करः । जिव्हामूलीयाभावः। कुत्सितं पय इति पयस्पाशं।कुत्सायामिति पाशः।ईषन्न्यूनं यश इति यशस्कल्पं। ईषदसमाप्ताविति कल्पः। कुत्सितं यश इति कुत्सितेर्थे कः यशस्कं आत्मनो यश इच्छतीति काम्यश्चेति काम्यप्रत्ययः यशस्काम्यति इत्यादौ विसर्गस्य जिव्हामूलीयोपध्मानीयाभावो निपातनात् । कुत्सितं सर्पिरिति सर्पिष्पाशं । ईषन्न्यून सर्पिरिति सर्पिष्कल्पं । कुत्सितं सर्पिरिति सर्पिष्कं । आत्मनः सर्पिरिच्छतीति सर्पिष्काम्यति । इत्यादौ विसर्गस्य षत्वं निपातनात् । नमस्करोति नमःकरोतीत्यत्र विकल्पेन सकारविसर्गौ निपातनात् । पुरस्करोतीत्यत्र जिह्वामूलीयाभावः । निष्प्रत्यूहं, आविष्कृतं, दुष्कृत-

मित्यादौ विसर्गस्य षत्वं निपातनात्। तिरस्कर्ता, तिरःकर्तेत्यत्र विकल्पेन सकारविसर्गौ। द्वौ वारौ करोतीति द्विष्करोति, द्विःकरोति। त्रीन् वारान्करोतीति त्रिष्करोति। त्रिःकरोति। चतुरो वारान् करोति चतुष्करोति, चतुःकरोति। द्वित्रिचतुर्भ्य इति सुः। चतुर्षु कपालेषु संस्कृत इत्यर्थे अण्। द्विगुसमासेऽणो लुक्च। चतुष्कपालः, चतुःकपालः। सर्पिष्करोति, सर्पिःकरोति, धनुःकरोति, धनुष्करोति इत्यादौ विकल्पेन विसर्गस्य षत्वविसर्गौ निपातनात्। सर्पिषो घृतस्य कुंडिकेति सर्पिष्कुंडिका। नित्यं षत्वमत्र। अयसःकार इत्ययस्कारः, अयसःकाम इत्ययस्कामः, अयसः कुंभ इत्ययस्कुंभः, इत्यत्र विसर्गस्य जिह्वामूलीयाभावः। अयसःपात्रमित्ययस्पात्रमित्यत्रोपध्मानीयाभावः। अयःसहिता कुशेत्ययस्कुशा। वेदे औदुंबर शंकुं कुशेति व्यवहरंति। अयोविकारे तु कुशीति। अयइवकर्णौ यस्याः सा अयस्कर्णी। नासिकोदरेतीप्। अत्र जिव्हामूलीयाभावः। पदस्याध इत्यधस्पदं, शिरसः पदमिति शिरस्पदमित्यत्रोपध्मानीयाभावः। आकृत्या स्वरूपेण गण्येत यः स आकृतिगण इति॥

(तत्त्वदी०–) अत्रापि वेत्यस्य व्यवस्थितत्वात् अनेकार्थलाभ इत्याशयेनाह। वाचस्यत्यादय इति। बृहस्पतिरित्यत्र तकारस्य सकारः तस्करइत्यत्र तकारस्य। एवमन्येऽपि।

मू०– रोऽरात्रिषु॥ अन्हो विसर्जनीयस्य पदान्ते रो भवति। न तु रात्र्यादिषु। अहर्गणः अहरहः। अरात्रिषु किं। अहोरात्रः। अहोरूपं अहोरथन्तरं।

(सुबोधिनी–) रोऽरात्रिषु। पदांतेऽह्नशब्दस्य विसर्गस्य रः स्यात्। रात्र्यादिवर्जितेषु परतः। रात्रिष्विति बहुवचनमादिशब्दार्थे। तेन रात्रिरात्ररूपरथंतराणि रात्र्यादयः। अन्हां गण इत्यहर्गणः। अन्हः इति नस्य रः। अहः अहः इत्यहरहः। वीप्सायां द्वित्वं। अहश्च रात्रिश्चानयोः समाहार इत्यहोरात्रः। समासांतोऽप्रत्ययोऽत्र। रात्रान्हांता इति पुंस्त्वम्। अहोरात्रिरेषा, इदमह एषा रात्रिरस्तीत्यर्थः। प्रशस्तमह इत्यहोरूपं। प्रशंसायामिति रूपः। अहोरूपः। गुणवाचको रूपशब्दोऽप्यत्र। रथंतरं सामवेदसंज्ञा। अहोरथंतरं। एषु विसर्गस्य उत्वं तत ओत्वं। पदांते किं। अहोभ्याम्॥

(तत्त्वदीपिका–) रो रात्रिष्विति अरात्रिष्विति बहुवचनात् रात्र्यादि गृह्यते अहोरात्र इति एकदेशविकृतस्यानन्यवत्वाद्रात्रशब्दस्यापि ग्रहणम्। रात्रान्हाहाः पुंसीति नियमात्पुंस्त्वम्। गतमहोरात्रिरेषेति मुख्यः प्रयोगः।

मू०– अतोऽत्युः। अकारात्परस्य विसर्ज्जनीयस्योकारो भवत्यति परे। कोर्थः।

(सुबोधिनी–) अतोऽत्युः। आदवेलोपशित्यस्यापवादोयं। अतः परस्य वि-

सर्गस्य उत्वं स्यादति । अत इति किं । अग्निरत्र । तपरः किं । देवा अत्र । सुस्रोतः ३ अत्र । दूरादाव्हाने इति प्लुतः । अतीति किं । देव इह । तपरः किं । देव आगतः । तिष्ठतु पयः, अग्निदत्तेत्यत्र गुरोरनृत इति प्लुतः। विसर्गस्य उत्वे ओत्वे च एदोतोत इत्यल्लोपः । कोऽर्थः ॥

(तत्त्वदीपिका–) अतोत्युरिति । अत इति किम् । हरिरत्र । तपरः किम् देवा अत्र अतीतितपरः किम् देव आगतः विसर्गस्येति किं नाम मनुः । आदवेलोपश् इत्यस्यापवादोयं।

मू०– हवे । अकारात्परस्य विसर्ज्जनीयस्योकारो भवति हवेपरे। देवोयाति । मनोरथः ।

(सुबोधिनी–) हवे । अत इत्यनुवर्त्तते । अतः परस्य विसर्गस्य उत्वं स्यात् हवे । आदवेलोपशित्यस्यापवादोयम् । अतः किम् । वायुर्वन्द्यः । तपरः किं । वेधा वन्द्यः । हवे किम् । देवः पश्यति ॥

(तत्त्वदीपिका–) हवे इति लोपशोपवादः । अतः किं भानुर्वन्द्यः । तपरः किम् वेधान्म्यः । हवे किं रामः कर्त्ता । अत्र लघुभाष्यम् । अतोहवे उरित्येकयोगो न कृतोस्यानित्यत्वज्ञापनाय तेन उषर्बुध इत्यादिसिद्धम् अत्रेदमवधेयम् । कुष्वो ≍क≍पौ वेत्यस्य व्यवस्थितत्वाश्रयणेनैव वाच्यस्पत्यादीनां सिद्धत्वेनोषर्बुध इत्यत्रापि रत्वसिद्धेरनित्यत्वज्ञापनस्यानुचितत्वात् किंच ज्ञापितेप्यस्यानित्यत्वे आदवेलोपश् इत्यस्याप्राप्तौ रेफार्थयत्नस्य त्वयाप्यऽभ्युपगमात् ।

मू०--आदवेलोपश् । अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवत्यवे परे । देवा अत्र । वाता वान्ति देवाइह ।

(सुबोधिनी-) आदवेलोपश् । आदिति पंचम्यन्तं । न तु तपरत्वं । दिवऔ इत्यादिनिर्देशात् । अवे किं । देवाः संति ॥

(तत्त्वदीपिका–) आदवेलोपशीति । नन्वाद्ग्रहणं किमर्थम् । न चेकारादिनिवृत्त्यर्थं नामिनोर इति रेफेण बाधितत्वात् न च हस्य व्यावृत्यर्थंहसाद्विसर्गस्यासंभवात् । तस्मादुत्तरार्थमेव । नन्ववग्रहणं किमर्थं न च हवग्रहणाननुवृत्त्यर्थं ब्रुवआह पूर्वेउपधेत्यादिनिर्देशस्यज्ञापनात् नाप्युत्तरार्थम् असंदेहार्थं लाघवार्थं च तत्रैवाकरिष्यत् । नाप्यवसानवाधनार्थं ज्ञापकादेव तत्राप्यस्याप्रवृत्तेः तथाहि यदाप इति सिलोपं शास्ति तज्ज्ञापयति नानेनावसाने लोपश्भवतीति। अन्यथासोर्विसर्गलोपशोः कृतयोर्गंगेत्यादिसिद्धौ किम् सिलोपविधानेन । ननु लोपशि सति गंगात्रेत्यादौ संधिर्न स्यादतो लोपविधानं न ज्ञापकमिति चेन्न यस्मिन्स्वरे परे लोपश् तेन सह संधिर्नेति ज्ञेयं वस्तुतोवसानेति प्रसंगवारणार्थमेवावग्रहणम् ननु आद्यो अवे इत्येव सून्यतां स्वरे यत्वं वेति तु न कर्त्तव्यम् देव इहेत्यादौ यकारे य्वोर्लोपश्वेत्यनेन लोपशि कृते रूपसिद्धेः न च तत्र याद्यनुवर्त्तनादस्य कथं लोप इति वाच्यं वा-

त्पूर्वमवर्णं गृहीत्वा अप इत्यादिरूपसंभवात् लक्षणप्रतिपदोक्तयोः परिभाषयास्तु अनित्यत्वात् उच्यते भोस इत्यत्रापि योवेत्यनुवर्त्तेत् ततश्च भो इत्यादि न सिध्येत् ।

मू०— स्वरेयत्वंवा । देवायिह ।

(सुबोधिनी-) स्वरेयत्वंवा । लोपशोविकल्पेनाऽपवादोयम् । अवर्णात्परस्य विसर्गस्य यत्वं वा स्यात् । पक्षे लोपश् । स्वरे किं । रामश्चतुरः ॥

(तत्त्व०—) स्वरे यत्वं वेति । अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य स्वरे यत्वं वेत्यर्थः ।

मू०— भोसःभोस्भगोस्अघोस् । इत्येतस्य विसर्ज्जनीयस्य लोपश् भवत्यवे परे । भोहरे । भगोनमस्ते । अघोयाहि । स्वरेयत्वंवा । भोस्भगोस्अघोस्विसर्गस्य स्वरे यत्वं वा भवति । भोयेहि, भगोयेहि, अघोयगच्छत् । पक्षे भो एहि इत्यादि

(सुबोधिनी—) भोसः भोस् भगोस् अघोस् । इति सकारांता निपाताः संति। तत्राऽद्यंताभ्यां प्रत्यहारोभोस इति गृहीतः । भोसः इति षष्ठ्यंतं । भोसः भोस् भगोस् अघोस् एषां विसर्गस्य लोपश् स्यादवे । अवे किं । भोस्तपस्विनः । स्वरे यत्वं वा । भोस्भगोस्अघोसां विसर्गस्य यत्वं वा भवति स्वरे । पक्षे लोपश् ॥

(तत्त्वदीपिका—) भोस इति षष्ठ्येषा नतु पंचमी भोःशब्दस्य सान्तत्वेन ततः परस्य विसर्गस्याभावादित्यभिप्रेत्याह भोस् भगोस् अघोस् इत्येतस्येति भोस भगोस अघोस इत्येतस्मात्परस्येति तु प्राचः प्रमाद एव। भोस इत्यत्र निपातभवच्छब्दयोरपि सामान्येनानुकरणम् तथा च भो देव भो लक्ष्मि भो विद्वन् इत्यादिसिद्धम् । न च भोस इत्यत्र भोस्मात्रग्रहणात् भगो इह अघोयाहीत्यादावव्याप्तमिति वाच्यम् । प्रत्याहाराश्रयणेनाव्याप्तिवारणात् एवं च विभोरित्यादावतिप्रसंगवारणं च संभवति तस्य प्रत्याहारेऽनंतर्भावात् अत्र लघुभाष्यं। ननु अभोसोलोपशित्येकयोग एव लाघवाय कर्त्तुमुचितः उच्यते नञ्समासोत्र प्रतीयेद भोस्व्यतिरिक्ताच्छब्दात्परस्येति । अथैतदोषवारणाय अभोसोरवेलोपशिति सूत्रणीयम् तदर्द्धमात्रालाघवेऽपि वैरूप्यं दोषः भोसोऽवयवोऽवर्णात्पर इति सूत्रभेदे तु नायं दोष इति सूत्रभेद एवाश्रितः अत्रेदमवधेयम् । आद्भोसोवेलोपशीतिसूत्रणीयम् । तथा च । नञ्समासभ्रमवैरूप्यदोषयोरसंभव एव आदित्यस्य पंचम्यंतत्वात् । भोस इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् च भोसोऽवयवो ऽवर्णात्तु पर इत्यस्यार्थस्य सुलभत्वात् एवं च स्वरे यत्वम्वेत्यस्याद्विरुक्तिश्चेति महल्लाघवम् ।

मू०—नामिनोरः। नामिनः परस्य विसर्ज्जनीयस्य रेफो भवत्यवेपरे । अग्निरत्र पटुर्वक्ता। ~~उषसोबुधे । उषसो विसर्ज्जनीयस्य रेफो भवति बुधे परे । उषः बुधः । उषर्बुधः ।~~

(सुबोधिनी–) नामिनोरः । नामिन इति किम् । रामो वंद्यः । अवे किं अग्निः करोति ॥

(तत्त्वदी०–) नामिनोर इति । ननु नामिन इति किमर्थम् । अवर्णाल्लोपशादिविधानेन च तस्यैव परिशेषात् यत्तु नामिनइति योगविभागे आदवेलोपशित्यतोऽवे लोपशिति चानुवर्तते क्वचिन्नामिनः परस्य विसर्गस्यावेलोपशि तेन सेमांभूमाददे इत्यादि सिद्धमित्याहुः तन्नसेमामित्यादेश्छांदसत्वात् । छंदसि दृष्टानुविधिरित्यस्योक्तत्वात् । सेमां भूम्याददे इत्यत्रापि भूमिशब्दस्य कृदंतत्वेन कृदिकारादिति ईपिकृते हसे पः सेर्लोप इति सिलोपे इष्टसिद्धेः । उच्यते नामिनोर इत्यत्र योगविभागार्थं नामिग्रहणं तथा च । वाक्यभेदेन व्याख्यानं । नामिन इत्येको योगः तत्र खपे वेति चानुवर्त्य र इतिषष्ठ्यन्तं च कृत्वा वाक्यभेदेन व्याख्येयमित्याशयेनाह

मू०– रेफप्रकृतिकस्यखपेवारेफः । गीःपतिः, गीर्पतिः, गीᳲपतिः, । अहर्पतिः ।

(सुबो०-) रेफप्रकृतिकस्यखपेवारेफः । प्रकृतिर्मूलकारणं यस्य स रेफप्रकृतिकस्तस्य रेफप्रकृतिकस्य विसर्गस्य रकारो वा भवति खपे परे । वा ग्रहणात् पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ ॥

(तत्त्वदीपिका–) रेफप्रकृतिकस्य खपेवेति । रेफः प्रकृतिर्यस्य सः तथा तस्य । वस्तुतस्तु रेफप्रकृतिकस्येति नोचितम् वक्तुं रइति सूत्रार्थेनैव तद्गतार्थार इति षष्ठ्येषा न तु पंचमी।

मू०– ~~अह्नः । अहर्पतिः अहःपतिः, अहᳲपतिः ।~~

(सुबोधिनी–) ~~अह्नः । अहन्शब्दस्य विसर्गस्य रो भवति~~ । रात्रिष्विति रत्वे विसर्गे च कृतेऽयं विधिः प्रवर्तते । अहर्पतिः, अहःपतिः, अहᳲपतिः ॥

मू०– रः। रेफसम्बंधिनो विसर्जनीयस्य रेफो भवत्यवे परे । प्रातरत्र अन्तर्गतः ।

(सुबोधिनी–) रः । षष्ठ्यंतमिदं । रेफस्य स्थाने विहितो यो विसर्ज्जनीयस्तस्य रो भवत्यवे परे । अवे किं । प्रातःकालः । रेफप्रकृतिकस्येति किं । रामो नम्यः ॥

मू०– रिलोपोदीर्घश्च । रेफस्य रेफे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः । पुना रमते, हरी राजते, भानू रम्यः, शम्भू राजते ।

(सुबोधिनी–) रिलोपोदीर्घश्च र इति षष्ठ्यंतमनुवर्तते । रि इति सप्तम्यंतं । रो लोपः स्याद्रेफे परे।चकारो विधेययोर्लोपदीर्घयोः समुच्चारणार्थः । तेन पूर्वस्वरस्य दीर्घश्च । रीति किम् प्रातर्वायुः । र इति किम् । मनोरथः ॥

(तत्त्व०–) रिलोपो दीर्घश्चेति । रि इति सप्तमी अत्र र इति षष्ठ्यन्तमनुवर्त्तते इत्य-

भिप्रेत्याह। रेफस्येति । रीति सप्तमीनिर्देशाल्लोपनिमित्तात् रेफात्पूर्वस्येत्याशयेनाह पूर्वस्येति । चकारो विधेययलोपदीर्घयोः समुच्चयस्य द्योतकः।

मू०—सैषाद्धसे । सशब्दादेषशब्दाच्च परस्य विसर्ज्जनीयस्य लोपो भवति हसे परे सचरति। एष हसति ।

(सुबोधिनी—) सैषाद्धसे। सश्च एषश्च तयोः समाहारः सैषं तस्मादनञ्समासेऽककारात्सैषात् परस्य विसर्गस्य लोपः स्यात् हसे परे। स इति, एष इति च कृतात्वसत्वस्य तच्छब्दस्य एतच्छब्दस्य चानुकरणम्। अनुकार्य्यानुकरणयोरभेदेऽर्थवत्त्वाद्विभक्त्युत्पत्तौ सत्यां द्वंद्वे विभक्तिलोपे च कृते नामत्वात् ङसि परतः स्मटोऽभावः। द्वंद्वे सर्वादीनां न सर्वकार्यमित्युक्तत्वात्। अककारात् किम्। एषको रुद्रः अनञ्समासे किम्। असःशिवः। हसे किम्। एषोत्र ॥

(तत्त्वदीपिका—) सैषाद्धसे इति। सश्च एषश्च तयोस्समाहारस्सैषं तस्मात् स इति तच्छब्दस्य कृतात्वसत्वस्यानुकरणं । एष इत्येतच्छब्दस्य अनुकार्यानुकरणयोर्भेदादर्थवत्त्वम्। स्मटोभावो द्वंद्वे सर्वादीनां सर्वकार्याभावो ज्ञापितः सधातुरित्यादिज्ञापकात् तच्छब्दस्यैवानुकरणम्। तत्साहचर्य्यादेषशब्दोप्येतच्छब्दस्यैव विकृतनिर्देशात्प्रथमांतादन्यत्र न असःशिव इत्यादौ तु संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यनित्यत्वान्न रिलोपो दीर्घश्चेति सूत्रे लोपशोनुवर्त्तनात्

मू०— सशब्दाद्विसर्गस्यलोपः स्वरेलोपएवपादपूरणंचेत् । सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः। सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो महाबलः ॥ ॥ इति विसर्गसंधिः ॥

(सुबोधिनी—) सशब्दाद्विसर्गस्य लोपः स्वरेलोपएवपादपूरणंचेत्। स इति शब्दस्य विसर्गस्य लोपः स्यात् स्वरे परे । चेद्यदि लोपे सत्येव पादः पूर्य्येत। पादः श्लोकचतुर्थांश इति। पादपूरणमिति किम्। स एवमुक्त्वा । लोप एवेत्यधारणात्। अन्यथा पादपूरणे लोपो न । सोहमाजन्मशुद्धानामिति। स एष रामोस्ति कीदृशः। दशरथस्यापत्यं दाशरथिः । अत इञ्नृपेरितीञ्। सएष युधिष्ठिरः कीदृशः। राजते इति राजा। स एष कर्णः कीदृशः महांश्चासौ त्यागश्च महात्यागः महात्यागोस्ति यस्य समाहात्यागी। मांतोपधाद्वात्विनावितीन् । स एष भीमः कीदृशः। महांश्चासौ बलश्च महाबलः महाबलोऽस्ति यस्य स महाबलः । अइकौचेत्यप्रत्ययः ॥ ॥ इति विसर्गसंधिः ॥

(तत्त्वदीपिका—) रिलोपो दीर्घश्चेति वक्तव्ये। लोपग्रहणमुत्तरार्थमित्याशयेनाह सशब्दाद्विसर्गस्य लोपः । स्वरे लोप एव पादपूरणं चेति तथा च सैष दाशरथी राम इत्यादौ

लोपे जाते संधिस्सिध्यति लोपशि तु न स्यात् लोप एवेत्यवधारणादन्यत्रापि पादपूरणे लोपो न तेन सोहमाजन्मशुद्धानामित्यादिसिद्धम् ॥

श्रीविद्यानगरस्थायी लोकेशकरसंज्ञकः
विसर्गसंधेः कृतवान् व्याख्यां भाष्यानुसारिणीम् ॥

विसर्गसन्धिः ।

स्वरान्तपुल्लिंगः ।

मू०—अविभक्तिनाम । विभक्तिरहितं धातुवर्जितं चार्थवच्छब्द-रूपं नामोच्यते ।

(सुबोधिनी—) अविभक्तिनाम । विभक्तेरन्यदित्यविभक्ति । अन्यच्छब्देन शब्दरूपं विशेष्यं गृह्यते । तत् क्लीबांतस्य विशेषणमिदं सूत्रे विभक्तिशब्देन तंत्रादिना विभक्तिः । विभक्त्यंतं चेत्युभयमुच्यते। विभक्तिशब्देन सह नञ्तत्पुरुषः । नञ् तु द्विधा । तथा हि "द्वौ नञौ तु समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ ॥ पर्युदासः स हग्ग्राही प्रसज्यस्तु निषेधकृत् ॥ १॥ प्राधान्यं तु विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ २ ॥ अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ॥ प्रसज्यस्तु स विज्ञेयः क्रियया सह यत्र नञ् ॥ ३ ॥ एवं हि विभक्तिभिन्नं विभक्त्यंतभिन्नमर्थवच्छब्दरूपं संज्ञि नाम च संज्ञा । विभक्त्यंतभिन्नमिति कथनेन धातूनां व्यावृत्तिः कृता तेषां तिबादिविभक्त्यंतत्वात् । तच्छब्दरूपं नाम प्रातिपदिकमुच्यते । कीदृशं तत् । अविभक्ति पर्युदासोऽत्र नञ् गृह्यते । विभक्ति सदृशं विभक्तिभिन्नमित्यर्थः । विभक्तिसदृशमिति कथनेनार्थवदेवागतं । पुनः कीदृशं । विभक्त्यंतभिन्नमिति कथनेन धातुवर्जितमित्यागतं । पुनः कीदृशं । अर्थवत् । अत्रार्थशब्दोऽभिधेयवचनो न तु धनानिवृत्तिप्रयोजनवचनः । यथार्थवान् धनवानित्यर्थः । मशकार्थो धूमः मशकनिवृत्तये इत्यर्थः । कोर्थः किं प्रयोजनमित्यर्थः । तत्राभिधेयं तु चतुर्विधं जातिगुणक्रियाद्रव्यभेदात् । जातिशब्दा यथा । गौः अश्व इत्यादयः । गुणशब्दा यथा शुक्लः कृष्ण इत्यादयः । क्रियाशब्दा यथा । पाचकः, गंतेत्यादयः । द्रव्यशब्दाः यथा । डित्थं कपित्थमित्यादयः । ननु वंध्यापुत्राभावशशविषाणगगनकुसुमादीनामर्थाऽभावादेषां नामसंज्ञा न स्यादिति चेदुच्यते । अभावोपि पदार्थांतरत्वेनाभिधेयवत्वादभावशब्दस्य सिद्धा संज्ञा । वंध्यादिशब्दार्थः पुत्रादिशब्दार्थश्च प्रसिद्ध एव । तयोः संसर्गमारोप्य शब्दप्रयोगसंभवात्तेषामप्यस्ति । विभक्तिरहितमिति किं । हरिषु, करोषि । सुप्सिपोर्माभूत् । पदादित्वात्सस्य षो न स्यात् । विभक्त्यंतरहितमिति किं । देवौ । भवंति । अत्र द्वित्वाद्यनभिधानेप्यऽव्ययादिवच्चैकवचनं स्यात् धातुवर्जितमिति किं । अहनीत्यत्र नाम्ने नोलोपशित्यनेन लोपश् स्यात् । अहन्नित्यत्राह इत्यनेन सत्वं तु न । तस्य लाक्षणिकत्वात् । अर्थवादिति किं । धनं वनमित्यादे

प्रतिवर्णं संज्ञा मा भूत् । अत्र वार्तिकम् । कृतद्धितसमासाश्चेति । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्येति ॥

(तत्त्वदीपिका—) अविभक्तिनामेति । विभक्तेरन्यत् इति । अविभक्तिविशेष्यं तु शब्दस्वरूपं तंत्रादिना विभक्त्यंतमपि लब्धम् । ननु सूत्रे अविभक्तीत्येतावन्मात्रमर्थवद्ग्रहणं कुतो लब्धमिति चेत् । उच्यते । द्वौ नञौ च समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ । पर्युदासः सदृग्ग्राही प्रसज्यस्तु निषेधकृत् । प्रधान्यान्तु विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः सविज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ अप्रधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यस्तु सविज्ञेयः क्रियया सह यश्च नञ् इति । ३ । तथा च पर्युदासोऽत्र नञ् गृह्यते ततश्च विभक्तेरर्थत्वात् तत्सदृशमर्थवदेव संज्ञि उपपततीत्यर्थवल्लाभः। तंत्रादिलब्धविभक्त्यन्तपर्युदासाद्धातुपर्युदासोपि । अर्थवदिति किम् । धनं मनमित्यत्र प्रतिवर्णं संज्ञा मा भूत् । तस्यां सत्यां स्याद्युत्पत्तौ नलोपः प्रसज्येत् ननु च एकवर्णानामप्यर्थदर्शनादेतीत्यादाविव देवादिष्वपि वर्णा अर्थवन्तः कथं न । तथा च प्रत्यहाराह्निके अर्थवन्तो वर्णा इति भाष्येपि श्रीमत्पतंजलिनोक्तम् उदाहृतं च कूप इति ककारेसति कश्चिदर्थो गम्यते यूप इतियकारे अर्थान्तरं तेन मन्यामहे । यः कूपे कूपार्थः सककारस्य यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति तथा ब्राह्मण इत्युक्ते योर्थो गम्यते नासौ वकारादिनामन्यतमापायेति गम्यते । येषां च संघातो यत्कार्यं करोति ते प्रत्येकमपि तत्कुर्वंति ॥ यथा तिलानां खारी तैलमुत्पादयति प्रत्येकं च तिलाः ये तु यस्मिन् प्रत्येकमसमर्थास्तेषां समुदायोपि तत्रासमर्थः यथा प्रत्येकं सिकतास्तैलं नोत्पादयंति तेषां खार्य्यपि । अतः संघातार्थवत्वाच्चार्थवन्तो वर्णाः तत्कथनमर्थवद्ग्रहणे सत्यपि तेषां निवृत्तिरिति चेत् उच्यते अनर्थका वर्णाः प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः । नहि ब्राह्मण इत्यत्र ब्रा इत्युक्ते कश्चिदर्थो गम्यते अतो धात्वादीनामेकवर्णानामर्थवत्वादन्येपि वर्णा अर्थवन्त इत्यनुपलब्धिवादितमेतत् किंच कूपो यूप इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां ककारयकारयोरर्थवत्वादन्येपि वर्णानामनर्थक्यमभ्युपगतं स्यात् अथ तेषामप्यर्थवत्त्वम् । भूयिष्टः कूपे यूपार्थः स्यात् । कूपार्थश्च यूपे । यत्र भूपसार्थानामन्वयोव्यतिरेकस्तु कस्यचित्॥तत्रार्थानामपि भूयसामनुवृत्तिव्यतिरेकस्तु कस्यचित् यथा देवदत्त गामानय शुक्लां, देवदत्त गामानय कृष्णामिति अतः संघाता एव तेनार्थेनार्थवंतः संघातार्थवत्वाच्चेति हेतुरनैकान्तिकःइति शंका तैलाग्निवर्त्तिसंप्रातेन दीपो न प्रत्येकं । रथावयवैश्चक्रादिभिः संहितैः व्रजिक्रिया । किंचार्थवत्तां विपर्यासे अर्थप्रत्ययस्याविपर्यासः आहर पात्रं पात्रमाहरेति । अपाये चाणयः गामानय शुक्लां शुक्लां गामानयेति उपजने चोपजनः गामानय शुक्लामिति । वर्णेषु नैवं हिनस्ति इति सिंहः हंति हतः घ्नंति भविता । अतः संघाता एवार्थवन्तः विभक्तिरहितामिति किम् । हरिषु करोषि । सुप्सिपोर्मा भूत् । पदादित्वात्सस्य षो न स्यात् । विभक्त्यन्तरहितमिति किम् देवा भवन्ति । अत्र द्वित्वाद्यभिधानेप्यव्ययादिवच्चैकवचनं स्यात् । धातुवर्जितामिति किम् । अहन् नलोपश्च स्यात् । यत्तु प्राक्चोक्तम् । अथ विभक्तिर्विभाव्यते । तत् व्याख्यातृभिश्च व्याकृतं संधिप्रकरणकथनानन्तरं ये विधयो वक्ष्यंते तेषां विभक्तिसंज्ञा स्यात् । सा च विभाव्यते प्रस्तूयते तत्प्रकरणमारभ्यत इति विभक्ति-

शब्दावृत्त्या योज्यम् ॥ स्वमते शब्दार्थयोरभेदोपचारादित्यर्थः । अभेदोपचाराच्च द्वितीयो-विभक्तिशब्दः संज्ञिवचनः आदिः संज्ञावचनः महासंज्ञाकरणं तु विभज्यंते विरच्यंते सं-ख्याकर्मादयो अर्थानयेति विभक्तिः इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं तेनागमादीनामत्र वक्ष्यमा-णानामपि विभक्तिसंज्ञा नेति तन्न वार्त्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतः प्रवृत्त्ययोगात् । अन्येतु यौगि कार्थेनैव सिद्धमित्याहुः विभज्यते प्रकटीक्रियते कर्तृकर्माद्यर्थोऽनया सा विभक्तिः अतिप्रसक्तं योगमात्रं कृदादौ यद्यपि तथापि स्यादिषु तिवादिषु च योगरूढिः।यच्च कृत्तद्धितसमासाश्चेति वार्तिकं। चकारो नामसंज्ञानुकर्षणार्थः अत्र तद्व्याख्यातारः ननु किमर्थमिदं नामसंज्ञा तु पूर्वे-णैव सिद्धा न सिद्ध्यति । तत्र कृत्सु क्विबाद्यंतानां धातुत्वानपायात् अतएव हे सोमपा इति धिलोपो न स्वार्थतद्धितानामपि गुणीभूतार्थवत्वात् । तथाहि । चोर एव चौरः स्वार्थेऽण् । अत्र हि चोरशब्दस्य साक्षादर्थवत्वं चौरशब्दस्य चोरशब्दस्मरण द्वारा गौणमुख्यन्यायेन चोरशब्दस्यैव पूर्वेण संज्ञा स्यान्न चौरशब्दस्येति विध्यर्थं कृत-द्धित ग्रहणं समासेष्वपि भूतपूर्वविभक्त्या अविभक्तित्वाभावात् अत एव पंचाशीति पदा-न्ताश्रयो नलोप इत्याहुः अत्रेदं वक्तव्यं । पंच नव दधि मधु इत्यादीनामविभक्तिकत्वेन ना-मत्वानपायात्कथं पदत्वम्। अत्र यदि विभक्तिसत्वसमये एव प्रवृत्ता पदसंज्ञा लुप्तायां विभ-क्तौ एकदेशविकृतन्यायेन प्रकृतिभागेपि सास्तीति ब्रूषे तर्हि प्रकृतेपि समं क्विबादिसत्वस-मये प्रवृत्ता नामसंज्ञा लुप्तेपि तस्मिन्प्रकृतिभागेपि सास्तीति तुल्यं । यदि च लुप्ते प्र-त्यये प्रत्ययलक्षणेन पदसंज्ञां स्वीकरोषि यदपि समं समाधानं स्वार्थतद्धितानामपीत्यादि तदपि न गौणत्वासंभवात् स्वार्थोपसर्ज्जनार्थान्तराभिधायित्वं गौणत्वं । तच्चात्र न संभवति नहि चौर-चोरशब्दयोरर्थौ भिन्नौ येनैकोपरत्र गौणो भवेत् यदपि अत्र चोरशब्दस्य साक्षादित्यादि तदपि न । नहि पर्यायानां परस्परस्मरणद्वारा स्वार्थबोधकत्वम् क्वचित्स्वीक्रियते। व्याकर-णानभिज्ञस्यापि शक्तिग्रहे सति ततो बोधो जायते । अन्यथा ज्ञानं ध्यानमित्यादौ पुरःस्वा-र्थिकत्वेन गौणत्वादिकं स्यात् यदपि समासेष्वपि भूतपूर्वविभक्त्येत्यादि तदपि न अव-यवानां विभक्त्यन्तत्वेपि समुदायस्यातथात्वात् । यस्माद्विभक्तिर्विधीयते तद्विभक्त्यन्त म् । सा चावयवेभ्यो विधीयते न समुदायात् । अन्यथा समासवत् वाक्यस्यापि विभक्त्यन्तत्वेन पूर्वेण प्राप्तिविरहादेव तत्र नियमानुपयोगात् । यादि नन्वेवमपि अ-व्ययीभावादिति विभक्तिलुग्विधानाज्ज्ञापकात्समासे नामसंज्ञा भविष्यति एवमपि नियमार्थं समासग्रहणम् । अर्थवत्समुदायानां मध्ये समासस्यैव यथा स्यात् तेन वाक्यस्यार्थवतो न भवतीति । तदपि न । उक्तरीत्या समासस्याविभक्त्यन्तत्वेन ज्ञापकोपन्यासवैयर्थ्यात् अन्यथा समासवद्वाक्यस्यापि विभक्त्यन्तत्वेन समासेष्वपि भूतपूर्वविभक्त्या अविभक्तित्वा-भावादित्यनेन विध्यर्थतायास्त्वयैवोक्तत्वात् पूर्वापरविरोधः नियमफलाभावेन समासग्रहणवै-यर्थ्यात् । नियमस्तत्र क्रियते यत्र सर्वत्र प्राप्तिर्भवति । अत्र तु तव मते वाक्ये प्राप्तिर्ना-स्ति वाक्यस्य चेत्प्राप्तिर्भवति तर्हि वार्त्तिके समासपदं व्यर्थम् तस्मात्पूर्वेणैव सिद्धे वार्त्ति-कमिदं न कार्यम् ।

मू०- तस्मात्।

(सुबोधिनी-) तस्मात्। इत्यधिकारोयं। धातोरित्यतः प्राक् स्यादयोऽणादयश्च प्रत्यया नाम्नः पराः स्युः। तस्मादिति पंचमी। इयं न विश्लेषावधौ विश्लेषस्यासंभवात्। किन्तु ऋते आदिषु दिक्शब्दपाठाद्दिग्योगलक्षणापंचमी। तत्र परःपूर्वो वा इत्यनियमनाऽध्याहारे प्रसक्ते।बहुर्वा उक्तेर्थे स च प्रयोगेवेत्यनेन बहोः पूर्वत्वस्य नियतत्वादन्यः प्रत्ययः पर एवेति परशब्दोऽध्याहार्यः।

(तत्त्वदीपिका-) तस्मादिति। अधिकारोयं प्राग्धातोः।तथा च स्यादयोऽणादयश्च नाम्न एव परे बोध्या इति ननु धातोरित्यग्रिमाधिकारात्ततः प्राक्तनानां प्रत्ययानां नाम्नः परत्वमवधेयमेवेति किं तस्मादित्यनेनेति चेन्न किं परिमाणमिति वक्तव्ये किंदघ्नमित्यपि स्यात् इति निराकरणाय तस्मादित्यस्यावश्यकत्वात्। अथ न केवलः प्रत्ययः प्रयोक्तव्य इति नियमेन तद्वारणसंभवादिति चेत्। एतस्यापि तन्मूलकत्वादित्यवबोहि। तस्मादिति पंचमी न विश्लेषावधौ। विश्लेषस्यात्रासंभवात्। किंतु ऋतादिमध्ये दिक्शब्दस्य पाठात्तद्योगे तत्र च पूर्वः परो वेति नियमाभावेपि परशब्द एवाध्याहार्य्यः समानाद्धेर्लोप इति निर्देशात् तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वान्नाम्नः परामर्शः।

मू०-सि औ जस् ,अम् औ शस्,टा भ्याम् भिस्, ङे भ्याम् भ्यस्, ङसि भ्याम् भ्यस्, ङस् ओस् आम्, ङि ओस् सुप् नाम्नः पराः स्यादयः सप्त विभक्तयो भवन्ति।

(सुबोधिनी-) सि औ जस्१अम् औ शस् २ टा भ्यां भिस् ३ ङे भ्यां भ्यस्४ ङसि भ्यां भ्यस् ५ ङस् ओस् आम् ६ ङि ओस् सुप् ७। सिप्रत्ययस्येकारोऽत्वसोः सावित्यादौ विशेषणार्थः। जसशसोर्जकारशकारौ जसिशसीत्यनयोर्विषयविभागार्थः टाप्रत्ययस्य टकारः टेन टाना टौसौः टाङ्चोरित्यादौ भेदकः। ङेङसिङस्ङीनामुङकारस्तु ङितीत्यादौ विशेषणार्थः।ङसेरिकारो ङसिरदिति विशेषणार्थः सुप्प्रत्ययस्य पकारः प्रत्याहारार्थस्तेन सिप्प्रत्याहारो यथा स्यात्। स्यादिभेदतो विभक्तिर्द्विधा। तत्र सिऔजसित्यादीनां सप्तानां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यंताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहारस्तेषु त्रिकेषु त्रीणि त्रीणि वचनानि एकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञकानि संति।

(तत्त्वदीपिका-) सिऔजस्इत्यादि। सेरिकारोऽत्वसोः सावित्यादौ सीत्युक्तेसकारादिलाभसंभवात्। नचेष्टापत्तिः वेधस्सु इत्यादावपि दीर्घत्वप्रसंगात्। नच श्रवणार्थः गुण इत्यादिलिंगात् एतेन सेरिकार उच्चारणार्थः इत्युक्तिः प्रयुक्ता। सइत्यनेनाप्युच्चारणसंभवात्।

मू०— एकत्वद्वित्वबहुत्वेषु । एकवचनद्विवचनबहुवचनानि । स्रो-र्विसर्गः । देवः ।

(सुबोधिनी–) एकत्वद्वित्वबहुत्वेषु । एकत्वद्वित्वबहुत्वशब्दा इह संख्यापराः संति । तेन बहुः पर्वत इति वैपुल्यवाचिनो ग्रहणं न आश्रयद्रव्यगतेषु एकत्वद्वित्व-बहुत्वेषु सत्सु एकवचनद्विवचनबहुवनसंज्ञकाः प्रत्यया भवंति । उच्यतेऽनेनेति वच-नं । एकस्य वचनमेकवचनं । द्वयोर्वचनमिति द्विवचनं । बहूनां वचनमिति बहुवचनं ।

(तत्त्व०–) एकवचनादिसंज्ञानामन्वर्थतामाश्रित्याह । एकत्वेत्यादि । तथाच एकं वक्ति एकवचनं । द्वौवक्ति द्विवचनं । बहून् वक्ती बहुवचनं । यद्वा उच्यत इति वचनम् एकवचन-मिति । स्रोर्विसर्ग इति पदान्तेवर्त्तमानयोः स्रोर्विसर्गः स्याद्धात्वधातुसाधारणमिदम् तेन अविभः देवः प्रातरित्यादि सिद्धम् अव्ययादित्यस्य परत्वात्सिलुकि नात्र रसपरत्वम् । पदान्ते किम् धुर्य्यात् पयसी । नाम्नश्च रसपरयोः स्रोर्विसर्गः स्यात् । तेन वेधोभ्यां दोःष्वि-त्यादि सिद्धम् । सौ तु प्रथमं सिलोपात्परत्वाद्विसर्गे कृते तस्य हसपरत्वाभावेन सिलोपाभा-वे नित्यम् विसर्गद्वयश्रवणप्रसंगः अथ वेधोभ्यां इत्यत्र द्वयोस्सकारयोरेको विसर्गो भविष्य-ति सत्वजातेनाश्रयणादिति चेत् शृणु प्रियचत्वाः गीरित्यादौ रसपरयोरेकजात्यभावादु-क्तदोषतादवस्थ्यमिति केचित् तन्न प्रायशो दृश्यतामिति वचनात् क्वचित्पूर्वेणापि परवाध इष्टसिध्यर्थम् रसे किम् चीवरान् वस्ते क्वचिक्किब्विशिष्टस्य नामसंज्ञा भवति लुप्तेपि क्वि-पि एकदेशविकृतन्यायेन नामत्वमस्ति । तेन सुवोभ्यामित्यादौ विसर्गः सिध्यति । स् च र्-च स्रौ तयोः अत्र रेफो निर्दिष्टो न तु रेफभूत ऋकारः रेफस्थानिकविसर्गस्य रादेशवि-धायकस्य र इति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः कर्त्तृकार्ययोरित्यादिनिर्देशाच्च । नह्यत्र ऋकारस्य विसर्गो निर्दिष्टः । प्रातःपाशमित्यादावुभयथा विसर्गः । नामसंज्ञाप्रवृत्तिकाले सतो रे-फस्य सुपि न विसर्गः चतुर्ष्विति ज्ञापकात् तेन गीर्ष्वित्यादि सिद्ध्यति नार्पत्य इत्यत्रतु बहि-रंगाया वृद्धेरसिद्धत्वान्न विसर्गः वर्ष्मइत्यादौ न विसर्गः कर्तृसाधनयोरिति निर्देशादिति दि-क् । जसो जकारस्य फलमाह जसो जकार इति तथा च शसः शकारोपि शसीति विशे-षणार्थः । वस्तुतस्तु एकतरो न पठितुं योग्यः एकेनैव द्वितीयवारणात् ।

मू०— सरूपाणामेकशेषएकविभक्तौ । देवौ । देवाः ।

(सुबोधिनी–) सरूपाणामेकशेषएकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषा-मेकएव शिष्यते । रूप्यते बोध्यते इति रूपमर्थः । समानं रूपं येषां ते सरूपाः । सहादित्वात्समानस्य सादेशः । तथा समानं रूपं सरूपं येषां ते सरूपाः सरूपाश्च सरूपाश्चेति सरूपास्तेषामित्येकशेषेण व्याख्यानम् । एकविभक्ताविति विभक्तिसारूप्ये उपलक्षणं न त्वेकशेषे निमित्तं । एवं च निमित्तिकत्वेनांतरंगोयमेकशेषः स्यादुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते । यद्येतन्नारभ्यते तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्यात् द्वंद्वश्च

प्रवर्तेत। आरब्धे त्वेकशेषो भवति नतु द्वंद्वः अनेकपदाभावात्। ननु स्याद्युत्पत्तेः प्रागेकशेषप्रवृत्तौ शिष्यमाणं यत्प्रातिपदिकं तदेकमेवार्थम्बोधयतीति द्विवचनाद्युत्पत्तौ देवौ देवा इत्यादि न सिध्येत्। उच्यते। शिष्यमाणो लुप्यमानार्थं कथयति। एकशेषस्य वृत्तिषु पाठात्। परार्थाभिधानं वृत्तिरिति। अत एव लुप्तेपि प्रत्यये लिट् धुक् इत्यादौ कर्ता प्रतीयते। एकस्यां विभक्तौ परतः सरूपाण्येवेति किं। मातृश। ब्दयोर्जननीपरिच्छेतृवाचिनोर्नैकशेषो भवति। मातृभ्यां मातृभिरित्यादौ सारूप्येपि औजसादिषु वैरूप्यात्। नन्वेवं पयः पयो नयति देवदेव इत्यादावतिप्रसंगः स्यात्। अधातोरिति चानुवर्तते। सहविवक्षायामेकशेष प्रवर्तते इतरेतरयोगे द्वन्द्वस्य विषये इत्यर्थो नान्यत्र॥

मू०-अम्शसोरस्य। समानादुत्तरयोरम्शसोरकारस्यलोपोभवति। देवम्। देवौ। शसश्शकारश्शसीति विशेषणार्थः।

(सुबोधिनी-) अम्शसोरस्य। समानाद्धेर्लोपोऽधातोरित्यतः समानादिति लोप इति अधातोरिति चानुवर्तते। अधातोः समानात्परयोरम्शसोरकारस्य लोपः स्यात्। अधातोरिति किम्। श्रियं भुवमित्यादावियुवौ। सेनान्यं खलप्वमित्यादौ य्वौ। सोमपामित्यादौ सवर्णदीर्घः समानादिति किम्। रायं। ग्लावं।

(तत्त्व०-)अम्शसोरस्येति अत्र सामानाद्धेर्लोपो धातोरिति सूत्रात्समानलोपानुवर्त्तते इत्याशयेनाह समानादिति समानादिति किम् रायम् अत्र स्याद्यधिकारस्यैवामो ग्रहणादधातोरिति नानुवर्त्यं। अतोचिनवमित्यादौ नातिव्याप्तिः अस्येति किम् षष्ठीनिर्दिष्टत्वेनान्त्यस्य मा भूत्। नच सो नः पुंस इत्यत्र सकारस्य नत्वविधेर्लिंगादत्रानन्त्यस्य विधिरन्यथा शसःसकारस्यान्तत्वेन लोपे तदभावान्नत्वासंभवः स्यादिति वाच्यम् तत्र सोनः पुंस इत्युक्त्या ज्ञापनासंभवात्। नहि तत्र शसो न इत्युक्तं येन ज्ञापकं स्यात् नच सो न इत्यत्रापि शसः सकारस्यैव ग्रहणमिति वाच्यम् नहि शस्येव सकारो नान्यत्रेति नियमोस्ति येन ज्ञापकमिदं स्यात्। यत्तु लघुभाष्यं अत्र आदवेलोपश् इत्यत आदित्यस्यानुवृत्तेरस्येति व्यर्थमिति कश्चित् इति अत्रेदमवधेयम्। आदित्यस्य पंचम्यन्तत्वेन षष्ठ्यर्थालाभात् अथार्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति विभक्तिविपरिणामेन षष्ठ्यर्थलाभः विभक्तिविपरिणामे त्वर्थलाभस्यातिक्लिष्टत्वेन्त्यस्येत्यस्यैवावश्यकत्वात्।

मू०-सोनःपुंसः। पुल्लिंगात्समानादुत्तरस्य शसस्सकारस्य नकारादेशोभवति न त्वाम्शसीत्यात्वे।

(सुबोधिनी-) सोनः पुंसः। पुल्लिंगात्समानान्नाम्नः परस्य शसः सस्य नः स्यात्। शस इत्यनुवृत्तं लिंगं नामार्थइति मते पुंस इति पंचमी। पुल्लिंगात्समानांतान्नाम्न इति। यदा तु लिंगं प्रत्ययार्थस्तदा पुंस इति षष्ठी। समानांतान्नाम्नः परस्य पुंसो वाचकस्य शसः सस्य नः स्यादिति। उक्तंच। "एकं द्विकंत्रिकं-

चाथ चतुष्कंतथा ॥नामार्थइतिसर्वेमीपक्षाःशास्त्रेनिरूपिता” इति स्वार्थद्रव्यलिंगसंख्या कारकात्मकः पंचको नामार्थः। उक्तपंचसु पूर्वस्य पूर्वस्य नामार्थत्वे परः परो विभक्त्यर्थोज्ञेयःशब्दप्रवृत्तिनिमित्तः स्वार्थोस्ति स्वार्थश्चानेकविधः स्वरूपजातिगुणक्रिया-द्रव्यसंबंधभेदात्। स्वरूपं यथा। डित्थः। यदा शब्दरूपेण विशिष्टा जातिः कथ्यते गौरिति तदा गोशब्दस्य स्वरूपं स्वार्थोस्ति विशेषणत्वात् जातिस्तु द्रव्यं भवति विशेष्यत्वात्। यदा जात्या विशिष्टो गुणः कथ्यते पटस्य शुक्लो गुण इति तदा जातिः स्वार्थो भवति विशेषणत्वात् शुक्लो गुणो द्रव्यं भवति विशेष्यत्वात्। यदा गुणेन विशिष्टं द्रव्यं कथ्यते शुक्लः पटइति तदा विशेषणभूतो गुणः स्वार्थो भवति विशेष्यभूतं पटादिकं द्रव्यं भवति। यदा तु द्रव्यमपि द्रव्यांतरस्य विशेषणं भवति यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ तदा यष्ट्यादिकं द्रव्यं विशेषणत्वमापन्नं स्वार्थो भवति पुरुषादिविशेष्यं द्रव्यं भवति। दंडीत्यादौ दंडपुरुषसंबंधः स्वार्थो भवति दंडीति द्रव्यं विशेषणं भवति। पाचक इत्यादौ क्रिया स्वार्थो भवति पुरुषो द्रव्यं भवति। किंच “ शब्दस्य यत्र विश्रांतिर्वाच्यं द्रव्यं तदिष्यते ” पर्यवसानभूमिरित्यर्थः तच्चानेकप्रकारम्। जातिगुणक्रियाद्रव्यस्वरूपामिति। गौः शुक्लः पाचकः डित्थः। सिसतासीस्यपामिद्। लिगं स्त्रीत्वादि। संख्या एकत्वादिः। कर्मादयः कारकविशेषास्तत्र स्वार्थो विशेषणम्। द्रव्यं तु विशेष्यमिति निर्गलितार्थः। आम्शसीति सूत्रे-णौकारस्य स्थाने आत्वे कृते सति सोनःपुंस इत्येतत्सूत्रं न प्रवर्तते इत्यर्थः। कुतो न उच्यते। पदविभागात्। यथा स् १ ओ २ न् ३ अः ४ पुंसः ५ इति पंच पदानि छित्त्वा पुलिंगात्समानाच्छसः सस्य न् स्यात् ओकारसंबंधिनोऽवर्णात्तु विसर्गः स्यादिति व्याख्येयम्। अतो गाः पश्येत्यादौ नत्वं न। पुलिंगादिति किम्। बुद्धिः। समानादिति किं। रायः, ग्लावः। लोपविषये एवास्य प्रवृत्तिः। समानादमृशसोरल्लोपस्यानिषेधात्। अत एव बहुशइत्यत्र नत्वं न स्यादधिकाराद्वा शासि दीर्घश्रुत्योपस्थितस्य स्वरस्येति पदस्य नाम्नो विशेषणत्वात्तदंतविधिः। पूर्वस्य स्वरान्तस्य नाम्नो दीर्घः स्यात् ॥

(तत्त्वदीपिका–)सोनः पुंस इति पंचमीत्याशयेनाह। पुंलिंगादिति तथा च समानान्तान्नाम्न इति बोद्धव्यम् यद्वा पुलिंगात्समानादित्येकं पदं पुंलिंगमततीति पुंल्लिगात् स चासौ समानश्चेति स तथा। तस्मादित्यर्थः। अत्राम्शसोरित्यतः शसइत्यनुवृत्तम् यद्यपि समानान्तर्गतं तथापि नापोनुवृत्तिस्तत्र सस्यासंभवादित्याह शस इति। ननु गा इत्यत्र नत्वं कुतो नामशसीत्यात्वेन समानात्परत्वादिति चेत् अत्र केचित्सो न इत्यावर्त्य शसो नकारस्य सकार इति व्याख्येयम्। इष्टसिद्ध्यर्थमिदम् तेन गा इत्यादि सिद्धम् यद्वा आवृत्त्या लब्धं यत्सो न इति सूत्रं तत्र शसो नस्येत्यनुवर्तते स इत्यविभक्तिको निर्देशः ओरिति षष्ठी ततश्च ओकारसंबंधी योऽवर्णः तस्मात्परो यः शसो नकार तस्य सकार आदेशो भवतीत्यर्थो लभ्यतेऽतो नातिप्रसंगः। यद्वा स् ओ न् अः

पुंस इति पंच पदानि छित्वा पुल्लिंगात्समानात् शसः सस्य नकारः ओकारसंबंधिनो वर्णा-त्तु विसर्ग इति व्याख्येयम् अत्रेदं वाक्यम् गा इत्यत्र नत्ववारणे सन्निपातपरिभाषयैव सिद्धे तदर्थमेतावता वृत्ताद्यनुसरणक्लेशेन किं नच तानित्यादावपि सन्निपातपरिभाषया निषेध इति वाच्यम् कानित्यादिर्लिंगेन त्यदादिषु शसो नत्वविधौपरिभाषानाश्रयणात् यद्वा त्यदादे-ष्टेरस्यादावित्यत्रादिपदगृहीतस्य शसो निमित्तत्वे लाक्षणिकत्वेनामुशसीत्यत्र शसः सा-क्षाच्छ्रवणेन निमितत्वे प्रतिपदोक्तत्वात् लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् किंच परिभाषाश्रयणस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् । तानित्यादावनाश्रयणात् यच्च पुंस्त्वादिविचा-रे स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषो भवेत् । उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसक-मिति लक्षणे खट्वावृक्षादावव्याप्तिवारणाय चेतनेषु स्तनादिमद्व्यक्त्यादिस्त्रीत्वादिव्यंजकमचे-तनेषु तु सर्वत्रोपदेश एवाभिव्यंजकः उपदेशस्तु लिंगानुशासनादिष्वित्युक्तं तत्रापि चेतनाचे तनविषयविभागो व्यर्थः अतिप्रसक्तस्य दारशब्दस्य स्त्रीवाचकस्य स्तनकेशवत्वस्य व्यंज-कस्य सत्वेपि स्त्रीत्वादर्शनात्सर्वचेतनाचेतने उपदेश एव स्त्रीत्वादिव्यंजक इत्यलमतिविस्तरेण।

मू०– शसि । शसि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । यदादेशस्तद्वद्भवति नतु वर्णमात्रविधौ । देवान् । टकारष्टेनेतिविशेषणार्थः ।

(सुबोधिनी–) शसि । शसि परे सोनः पुंस इति नत्वे दीर्घत्वं । पूर्वं नत्वं ततो-दीर्घत्वम् पश्चादल्लोपो वैपरीत्यं वा ज्ञेयं । शसि किम् । हरिभिः । स्वरस्य किम् । लहः । ननु इह शस्परत्वाभावात्कथं दीर्घः । उच्यते । यस्य स्थाने आदेशः यिदादेशो स तेन स्थानिना तुल्यं तद्वत् । स्थानिवद्भवतीत्यर्थः स्थानिवर्णाश्रयाविधौ कर्तव्ये न भवति । अस्य व्याख्यानं परिभाषाप्रकरणे उक्तम् ॥

(त०-)शसीति दीर्घश्रुत्योपस्थितेन स्वरेण नाम्नो विशेषणत्वात्तदन्तविधिः पूर्वं दीर्घः पश्चा-दल्लोपः वैपरीत्यं वा उभयथा वैलक्षण्यं नास्ति । एवं सोनः पुंस इति नत्वेपि ज्ञेयम् ।

मू०- टेन । अकारात्परष्टा इनो भवति देवेन ।

(सुबोधिनी–) टेन । पदद्वयमपिप्रथमांतं संकीर्तितं । अतः परष्टा इनः स्यात् । अतः किं । कर्त्रा, भवता । तपरः किं । हाहा । टाकिम् । देवैः ॥

(तत्त्वदीपिका–) टेनेति । टा इन इति छेदः पदद्वयमपि लुप्तप्रथमान्तम् । अत्रात इत्यनुवर्त्तते टा इति किम् देवैः।अतः किं पित्रा।तपरः किम् हाहा।ननु टानेत्येव सूत्र्यताम् किं एकारेण । एकग्रहणं चानुवर्त्यं एवेनेति रूपसिद्धेरिति चेन्न । लाघवे विशेषाभावादि-त्युक्तं कैश्चित् तन्न एइत्यनुवृत्या गौरवस्य जागरूकत्वेन विशेषाभावादित्युक्तेरपार्थत्वात् । नच एनेत्येव सूत्र्यताम् आइन इति छेदः स्याद्यधिकाराच्च नाति व्याप्तिः आमि तु नुटा वाधात् नातिप्रसंग इति वाच्यम् स्पष्टार्थत्वाट्टकारस्य ।

मू०– आद्भि । अकारस्यात्वं भवति भकारादौ स्यादौ । देवाभ्याम् ।

(सुबोधिनी-) अद्भि । अकार आकारो भवति भादौ स्यादौ च । अदिति किम् । हरिभ्याम् । तपरत्वमुत्तरार्थं । भीति किम् । देवस्य । स्यादौ किम् । देवभवनं । बहुत्वे तु परत्वादेत्वं भवति । देवेभ्यइति ॥

(तत्त्व०-) अद्भीति अत्रादिति प्रथमान्तम् भीति सप्तम्यन्तम् तच्च भकारादावितिव्याख्येयम् अदिति न स्वरूपग्राहकम् आद्यन्ताभ्यामिति लिंगात् तेन महद्भ्यामित्यत्रात्वं न- अदिति किम् हरिभ्यां,भीति किम् देवस्य,ननु रैस्भीत्यतो भीति सिद्धे किं भग्रहणेनेति चेन्न एकयोगनिर्दिष्टत्वेन सकारस्यानुवृत्तिः स्यादिति तन्निरासार्थं भीत्यस्यावश्यकत्वात् । भ्यामो मस्य च नेत्वं इदुद्भ्यामिति लिंगात् । स्यादौ किम् देवभवनम् ।

मू०- ऽभ्यः । अकरात्परस्य भिसो भकारस्य अकारादेशो भवति देवैः । ङकारो ङित्कार्यार्थः ।

(सुबोधिनी-) ऽभ्यः । एस्भिबहुत्वे इत्यस्यापवादोयं । भ् भि अ इति पदच्छेदः । भि इत्येकदेशद्वारेणभिस एवानुकरणं । अत इत्यनुवृत्तम् । अतो भिसो भकारस्याकारः स्यात् । स्यादाधिकारात् स्यादिसंबंधी भिस् गृह्यते तेन ब्राह्मणभिस्सेत्यादौ नातिप्रसंगः ॥

(तत्त्व०-)ऽभ्य इति । भ भि अः इति छेदः। अत इति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते भीति भिस एकदेशानुकरणम् नामैकदेश ग्रहणे नामग्रहणम् यथा भीमो भीमसेन इति । यत्तु ऽभ्यइति चतुर्थीपंचम्योर्बहुवचनस्य ग्रहणम् अद्भि इत्यस्मादकारात्परत्वात् हसेर्हस इति द्वित्वम् झवे जबा इति भस्य बः तथा चातः परस्य भ्यस एवाकारादेश इत्यर्थो लभ्यते । यद्वा भ् भ्य इति छेदः अकारत्परस्य भ्यसो भकारस्याकार इत्यर्थोस्तु । अकारो वास्वितोनुवर्त्तते । एवं भिसो ग्रहणे व्याख्यायमाने भिस् इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । ननु तर्हि भिअ इति छित्वा भकारे परे पूर्वस्य अत एव भवति तस्यादेशान्तरं न भवतीति व्याख्यानमस्तु । यद्वा भि इत्येकदेशद्वारेण भिस एवानुकरणम् ततश्च भिसि परे अतः एवेत्यर्थोस्तु मैवम् । आद्ये पक्षे भीति व्यर्थं स्यात् पूर्वसूत्रादनुवृत्तेः सत्वात् द्वितीये तु भगैरिति निर्देशो नोपपद्यते । इत्याद्युक्तम् तत्रेदमवधेयम् । भकारस्य द्वितीयसूत्रकारस्य निमित्तत्वे बहुस्थलेऽतिप्रसंगः स्यात् किंच । भगैरिति लिंगस्यैव विद्यमात्वेनैव भिस्भिस्इतिनिर्देशपर्यन्तानुधावनस्य क्लिष्टत्वात् अवर्णविधानसामर्थ्यात्सवर्णदीर्घं वाधित्वाप्येत्वमेव अन्यथा समानाद्धेर्लोप इस्तो लोपमनुवर्त्य लोपमेव व्यधास्यत् ननु ऽभि इति सूत्रमस्तु अकारो वास्वित्यतोनुवर्त्तते तथाच भिसो भकारस्यात्वेपि रूपसिद्धेः । यद्वा भइत्येवास्तु भि इति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तनीयम् । तच्च रूपपरं इत्थं च भि समुदाये यो भः स आकारो भवतीत्यर्थः अत्रार्थे भगैरिति लिंगदर्शनम् उच्यते इमौ यकाराकारौ योगविभागेन स्यादिप्रकरणं भित्वाऽन्यस्माद्विधीयते। अतः प्रौढः स्वैरी वापयतीत्यादि सिद्धम् पादेर्युक्रगवादेरिति न वक्तव्यम् भवति

मू०– ङेअक् । अकारात्परस्य ङे इत्येतस्यागागमो भवति । देवाय। देवाभ्याम् ।

(सुबोधिनी–) ङेअक् । ङेइत्यविभक्तिको निर्देशः । अतोङेः इत्यस्याक् स्यात् कित्वादंते अत इत्यनुवृत्तेर्नेह वातप्रम्ये । तपरत्वान्नेह । हाहै । अथ अकि कृते एदोतोत इत्यकारस्य लोपश् तु न । विधानसामर्थ्यादपदांतत्वाद्वा । न हि अकि कृते एतः पदांतत्वं संभवतीति ॥

(तत्त्वदीपिका–) ङेअगिति अत्र ङेइत्यविभक्तिको निर्देशोसंदेहार्थः । ङेरित्युक्तौ चतुर्थीसप्तम्येकवचनयोः संदेहः स्यात् वस्तुतस्तु ङेरित्युक्तिरपि न्याय्या आम्ङेरित्यादौ चतुर्थ्येकवचनसंदेहनिराकरणाय व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमित्यस्याश्रयणीयत्वात् ङकारो व्यर्थः स्याद्यधिकारेणैवातिप्रसंगवारणादित्याहुः वस्तुतस्तु स्पष्टार्थमुपातत्वान्न व्यर्थता । अत इत्यनुवृत्तेर्वातप्रम्ये इत्यादौ न ङे इति किं देवौ देवे एदोतोत इत्यनेन लोपस्तु । एतो अपदान्तत्वात् । अग्विधानसामर्थ्यादित्युक्तिस्तु निर्मूला प्राप्ता लोपे विधानसामर्थ्यावलंबनस्योचितत्वादिह तु पदान्तत्वाभावे प्राप्तेरेवासंभवात् ।

मू०–एस्भिबहुत्वे । अकारस्यैत्वं भवति सकारभकारादौ विभक्तौ बहुत्वे सति । देवेभ्यः ।

(सुबोधिनी–) एस्भिबहुत्वे अकार एकारो भवति बहुत्वे वर्त्तमानेषु सकारभकारादिषु स्यादिषु परेषु । अकार इति किम् । हाहाभ्यः । बहुत्वे किं । देवस्य । स्यादिष्विति किम् । पचध्वम् ॥

(तत्त्व०–) एस्भि बहुत्वे इति। स्भीति सप्तम्यन्तं । स् च भ् च स्भ् तस्मिन् स्भि अतः किं हरिभ्यः तपरः किम् हाहाभ्यः स्भीति किम् देवानाम् । ननु स्भीति किम् नच देवानामित्यत्रातिप्रसंगः तत्र परत्वान्नामीति दीर्घेण बाधात् देवानित्यादौ तु शसीत्यनेन अथ देवा इत्यत्रातिप्रसंगः स्यादिति चेन्न तद्वारणाय रैस्भीति सूत्रात् भीत्यस्यानुवृत्तेस्सत्वात् अथानन्तरत्वादङ्गीत्यतो भीत्यस्यैवानुवृत्तिः स्यादिति तन्न इच्छार्थेष्विति ज्ञापकात् । अथवा देवा इत्यत्रापि सवर्णदीर्घपूर्वोपि जवेझभा इत्यादिनिर्देशेन क्वचित्पूर्वेणापिपरबाधस्येष्टसिद्ध्यर्थमभ्युपगमात् तस्माद्व्यर्थं स्भीति अत्राहुः देवपूज्या इत्यादौ पूर्वपदस्थस्यैव वारणाय स्भीत्यावश्यकमिति तन्नेति वृद्धाः विहितविशेषणाश्रयणात् । नाम्नो विहिते बहुत्वे वर्त्तमाने पर एत्वमित्यभ्युपगमात् । अन्ये तु बहुत्वविशेषणार्थं पुनः स्भीत्युक्तं तेन बहुत्वे वाच्ये सति विहितो यः सकारो भकारश्च तस्मिन् परतो नाम्नोत एत्वम् । तेन सोमं सुनोतीति सोमसुत् तमाचक्षते सोमसयंति ते सोमस इत्यत्र नेत्याहुः तन्नेति नव्या स्याद्यनुवृत्त्यैतद्वारणसंभवात् अत्रोच्यते रे स्भीत्यत्र तकारोपि द्रष्टव्यानादावपि स्यादावात्वमित्यर्थः तथा च त्रराणामिति सिद्ध्यति अत्रार्थे इदं स्भिग्रहणमेव लिंगम् यदि तस्याप्यत्रानु

वृत्ति स्यात्तदा देवानामित्यत्राप्येत्वं स्यात् नामीति तु हरीणामित्याद्यर्थं स्यात् ततस्तान्नि-वृत्त्यर्थं पुनः स्भिग्रहणस्यावश्यकत्वात् ।

मू०--ङसिरत्। अकारात्परो ङसिरद्भवति। देवात्। देवाभ्यां। देवेभ्यः।

(सुबोधिनी-) ङसिरत् । आदंतान्नाम्नः परो ङसिरत् स्यात्। अतः किं। वातप्रम्यः । ग्लावः। तपरः किं । हाहाः । ननुङसेरदादेशे कृते यस्य लोप इत्यतो लोपः स्यात् उच्यते । स्यादौ यस्य लोप इत्यस्याभावो ज्ञापितोऽकारविधानेन । अन्यथाङसिस्त इत्यवक्ष्यत्।यद्वा तद्धितप्रकरणादीपीतिसूत्रारंभाच्च नात्रयस्य लोपः देवादित्यत्र वावसाने इति जबत्वचपत्वे हसेऽर्हस इति दतयोर्द्वित्वे रूपच-तुष्टयं बोध्यम् ॥

(तत्त्वदीपिका-) ङसिरत् अत्राप्यत इत्यनुवर्त्तते। अतो वातप्रम्यइत्यादौ न। तपर-त्वात् हाहा इत्यत्र न। अत्रापि ङकारो व्यर्थ इत्युक्तिः पूर्वोक्तयुक्त्यैव निरसनीया। न चाति कृते यस्य लोप इत्यनेनाकारस्य लोपोस्त्विति वाच्यम् अकारोच्चारणसामर्थ्यात्स्यादौ न यस्य लोप इति प्रवर्त्तते। अत्राहुः कार्ये सिस्योः शेषा इत्यादिनिर्देशात्। तद्धितप्रकर-णाद्वा यस्य लोपो न एवं स्थिते लाघवे विशेषाभावात् ङसिस्त इति न सूत्रितम् तत्रोच्यते सेस्त इत्येवसुवचनम् नच देव इत्यत्राव्याप्तिः स्त्वन्यादेरिति लिंगेनातिव्याप्तिवारणात् नचा-मर्थं तादिति वाच्यम्। छइत्यादिलिंगात् अथ देवस्येत्यत्रातिप्रसंगः तत्र ङसस्येति विशे-षसूत्रेण बाधात् इकारसहितानुकरणसंभवात्।

मू०-- ङस्स्य। अकारात्परो ङस्स्यो भवति। देवस्य।

(सुबो०-)ङस्स्य।अतो ङस्स्यःस्यात्।अत इति किम्। वातप्रम्यः।तपरः किम् हाहाः।

(तत्त्वदी०-) ङस्स्य पदद्वयमपि प्रथमान्तम् अतः किम् वातप्रम्यः। तपरः किम् हाहाः।अत्राहुः। पूर्वस्य स्वरादित्यादिलिंगात्तदंतलाभः आदिति लिंगाच्च तस्यापीति ज्ञापक-द्वयबलमाश्रित्य देवस्य अस्येत्यादिसिद्धिरिति। वस्तुतस्तु तदन्तलाभाय तल्लाभाय च ज्ञा-पकद्वयानुसरणक्लेशोपार्थ एव देवस्येत्यादौ ङसोतःपरत्वसंभवात् नच विहितविशेषणादा-तो विहितत्वाभावेन देवस्येत्यादिसिद्धिर्न स्यादिति शंकनीयम् तस्येत्यादिसिद्धचर्थविहित-विशेषणानाश्रऽयणात्।

मू०-ओसि। अकारस्यैत्वं भवति ओसि परे। देवयोः।

(सुबोधिनी-) ओसि आत एकारः स्यदोसि परे। अदिति किं। हर्य्योः। तपरः किं। हाहै। ओसि किं। देवस्य ॥

(तत्त्वदीपिका--) ओसि। अत्रापि स्याद्यधिकारादेव ओस इत्यादौ नातिप्रसंगः। आ-उस्रः ओस्रः। अ इति किम् मान्वोः। तपरः किं हाहैः। ओसीति किम् देवस्य।

मू०-- नुडामः। समानादुत्तरस्यामोनुडागमो भवति पुंसि तु ह्रस्वादेव।

(सुबोधिनी-) नुडामः। आमो नुडिति कर्तव्ये नुटः पूर्वोच्चारणं प्राथम्यार्थं।

यत्र नुडन्यच्च प्राप्नोति तत्र प्रथमं नुडेव भवति । तेन स्त्रीणां वारिणामित्यादावुभयप्रसंगे परावीय नुमौ बाधित्वा नुडेव । अत एव प्राक् प्रायशो दृश्यतामित्युक्तेर्बीजं तत्र नुटा क्वचित्पूर्वेणापि परस्य बाधः क्रियते इति तदर्थः । किं च मंडूकप्लुत्या ह्र्णोऽह्रस्वादिति पदं पुंस इति चात्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन संबध्यते । समानादित्यनुवृत्तं समानांतान्नाम्नः आमो नुट् स्यात् । पुँल्लिङ्गे तु ह्रस्वांतान्नाम्न एव परस्यामो नुट्। नदीर्घांतान्नाम्न इत्यर्थः।समानादिति किं । रायां भवतां । ह्रस्वांतात् किं हाहां । पुंस इति किम्। वातप्रम्यां। नाम्नइति किम् ।कारयां चकार । पचतितरामित्यत्र तूकारानुबंध आम् ज्ञेयः, तेन न नुट् । निरनुबंधकस्येति वचनात् । ङेरादेशस्यामस्तु न नुट् परत्वेनाड्यङ्भ्यां बाधनात् स्त्रियामित्यादिनिर्देशाच्च ॥

(तत्त्व०-) नुडामः । नुट् आम इति छेदः अत्र समानादित्यनुवर्त्तते । तेन रायामित्यादौ ना अत्राहुः अत्राधातोरित्यनुवर्त्तनीयम् श्रियामित्याद्यर्थं । तन्न परेणैयाबाधात् । एवं तर्हि कारयांचकारेत्यादावतिप्रसंगवारणायाधातोरित्यनुवर्त्तनात्तदपि न परत्वाद्गुणेन बाधात् । पातयांचकारेत्यादावपि लोपेन बाधः पचतितरामित्यादावपि यस्य लोपः परः नचैवमपि मालांचकारेत्यत्र नुट् स्यादिति वाच्यम् । स्याद्यधिकारेण तद्बाधात् इति।अत्रेदमवधेयम् स्याद्यधिकारस्य जागरूकत्वेन गुणाल्लोपादीनां परत्वानुधावनेन बाधनान्वेषणस्य व्यर्थत्वात् । अत्र ङेरामः कुतो न नुडिति चेन्न स्त्रियामित्यादिलिंगेन विभक्त्युपदेशकाले विद्यमानस्य वामोत्र ग्रहणात् । अतएव चतुराम् शौ च देव आमः देव आमि इत्यादौ नातिप्रसंगः एतेनैतद्वारणायानर्थकत्वेन समानान्तान्नाम्नोऽभावे न वा प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमित्यादि समाधानं परास्तम् ननु वारीणां स्त्रीणामित्यत्रपरत्वान्नुमियौ भविष्यतः न नुट् अथ नुमि न क्षतिरिति वाच्यम् । नुट्सहित एवामिदीर्घविधानात् दीर्घताभावः प्रसज्येत् । अत्रोच्यते । प्रायशो दृश्यतामिहेत्यत्र प्रायश इत्यस्य ग्रहणेन क्वचित्पूर्वेणापि परस्य बाधदर्शनात् । आमोमस्येत्वं तु गमां स्वर इत्यादि निर्देशान्न ननु हाहामित्यादौ कुतो न नुट्। समानात्परत्वसंभवादित्याह पुंसि त्वित्यादि।अयमाशयः अत्र ह्र्ण्णिह्रस्वादिति सूत्रान्मंडूकप्लुत्याह्रस्वादिति पुंस इति चानुवर्त्य पुंसि तु ह्रस्वादेवेति व्याख्यानात्तत्र ह्रस्वात्परत्वाभावान्न नुट् अत्रार्थे ज्ञपानादां हौ इत्यादिर्लिंगम् ।

सू०–नामि । नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । देवानाम् । देवे । देवयोः ।

(सुबोधिनी–) नामि । पूर्वस्य स्वरांतस्य नाम्नो दीर्घः स्यात् नुट् सहिते आमि परे। नुम्सहिते आमि तु न दीर्घो भवति।यदि हि नुम्सहिते आम्यपि दीर्घः स्यात्तर्हि नुमं बाधित्वा नुड्विधानं व्यर्थं स्यात् । नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेनेत्युक्तत्वान्नुट्सहित एव आम् गृह्यते ॥

(तत्त्वदीपिका) नामीति नुट् सहित आम् नाम तास्मिन् नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति इत्यर्थः । आमीति ननु सूत्रितम् वर्मणामित्यादावपि दीर्घः स्यात् । तथाहि । अत्रनोपधाया इति सूत्रस्य प्राप्तिसंभवः स्यात्तत्राप्यामीत्यस्यानुवृत्तेरामः सत्वात् यत्तु के-

श्निन्नामीत्युक्त्या वारिणामित्यत्र सनुम्यप्यामि दीर्घः सिध्यतीत्युक्तम् । तत्र नुट्सहित आम् नाम् तस्मिन्नामीति व्याख्यानं सर्वसंमतत्वेन खोक्त्यैव तद्विरोधन चोपेक्षितम् ।

मू० -- किलात्षःसःकृतस्य। कवर्गादिलाच्च प्रत्याहारात्परस्य केन चित्सूत्रेण कृतस्य सकारस्य षकारादेशो भवति अन्ते स्थितस्य न भवति देवेषु।

(सुबोधिनी--) किलात्षःसःकृतस्य । कुश्च इलश्चानयोः समाहारः किलं तस्मात् किलात् । क्रियते स्म विधीयते स्मेति कर्मणिः क्तः! क्तो विहितस्य कृतस्य शास्त्रेण विहितस्येत्यर्थः। स इति षष्ठ्यंतं ष इति प्रथमांतं अकारउच्चारणार्थः। किलात्परस्य कृतस्यादेशरूपस्य प्रत्ययावयवस्य च सः स्थाने षः स्यात् । ष्रुनों णोऽनन्ते इत्यतोऽनन्ते इत्युवर्तते तेन पदांते स्थितस्य सस्य षत्वं न । किलात्किं देवस्य। कृतस्येति किम् सुपीः । सुपिसौ । पदांते स्थितस्य नेति किम् । हरिस्तत्र ॥

(तत्त्वदीपिका-) किलात्षःसः कृतस्येति। कुश्च इलश्च किलं तस्मात् । ष इति प्रथमान्तम् स इति षष्ठ्यन्तम्। अत्रष्रुनोंणोनन्त इत्यतोऽनन्त इत्यनुवर्त्तते ततश्चान्ते स्थितस्य सस्य षत्वं न हरिस्तत्रेत्यादौ। ननु कृतस्य सस्येति व्याख्यानात् देवेष्वित्यादौ सुपः कृतत्वेन समात्रस्य कृतकत्वाभावात्कथं षत्वमिति चेन्न अरात्रिष्वित्यादिलिंगात्क्वचिदवयवग्रहणेनापि समुदायस्य ग्रहणात् नचैवं तिस्र इत्यादौ षत्वप्रसंगइति वाच्यम् तत्र तिसृ चतसृ इति सत्वनिर्देशेन तद्बाधनसंभवात्। अत्र केचित् नन्वत्र कु इति कुशब्द इति धातोर्ग्रहणं । कुत्सितार्थाव्ययस्य वा कवर्गस्य वा। नाद्यः इलादित्येवसिद्धत्वात् । ननु यदा कुधातुस्तदा इलोपिगत्यर्थो धातुरेव साहचर्यात्मैवं अकारोच्चारण सामर्थ्यान्न धातुः एवं तर्हि कोरेव यथा स्यान्नान्यस्माद्धातोरिति नियमार्थं कु धातुरेवेति चेन्न। इलेन संज्ञाशब्देन साहचर्यात्संज्ञाशब्दस्यैव कोर्ग्रहणात् चोः कुरित्यादौ कवर्गार्थस्यैव सिद्धत्वाच्चेत्याहुः । सतो हि कार्य्यिणः कार्येण भवितव्यमिति । सः षः इति निर्दिष्टव्ये विपरीतनिर्देशः ष स स इति द्विसकारनिर्देशेन षत्ववत्सत्वस्यापि क्वचिद्विध्यर्थः तेन सिस्वे दधिषतीत्यादिसिद्धम् । यच्च दधिसेचौ । यजुष्षु । सर्प्पींषि । अवष्टंभः सुष्टु इत्यादिसिद्ध्यर्थमनेकक्लेशानुकरणं तत्सर्वं रभसोक्तिमात्रमित्युपेक्षितं वहुसेचावित्यत्र षत्वनिषेधार्थं शेषा निपात्या कत्यादय इत्यस्य शरणीकर्त्तव्यत्ववेन सर्वस्यानुक्तस्यानेनैव निर्वाहसत्वात्। किलात्किम्। देवस्य। विश्वपासु। कृतस्येति किं । विसम्

मू०-- सिर्द्धिः। आमन्त्रणेऽर्थे सिर्द्धिसंज्ञको भवति।

(सुबोधिनी-) सिर्द्धिः। आमंत्र्यते प्रसन्नं क्रियतेऽनेनेत्यामंत्रणं। साधने युट्। आमंत्रणे किम् । रामः, सत्यः । सिः किम् । रामौ ॥

(तत्त्वदीपिका) सिर्द्धिरिति। आमंत्रण इत्यनुवर्त्तते । इत्यभिप्रेत्याह आमंत्रणेर्थे इति । आमंत्रणं चानुकूलकरणम् । आमंत्रणे किं रामः । सिः किं हेरामौ ।

मू०-- समानाद्धेर्लोपोऽधातोः । ह्रस्वात्समानादेदोतश्चोत्तरस्य धेर्लोपो भवत्यधातोः । आभिमुख्याभिव्यक्तये हेशब्दस्य प्राक् प्रयोगः । हे देव।हे देवौ । हे देवाः। एवं घटपटरामकृष्णमुकुन्दादयः।

(सुबोधिनी-) समानाद्धेर्लोपोऽधातोः । ङ्णनो ह्रस्वादित्यतो मंडूकप्लुत्या ह्रस्वादिति पदं । एदोतोत इत्यत एदोत इति चानुवर्तते । ह्रस्वसमानान्तादेदोदंताच्च नाम्नः परस्य धेर्लोपः स्यात् । ह्रस्वसमानांतादिति किम् । हे वातप्रमीः। अधातोरित्युत्तरार्थम् । एदोत इतिग्रहणं किम् । हेहरे । हे विष्णो । अत्रहि परत्वान्नित्यत्वाच्च धावित्यनेनैदोतोः कृतयोर्ह्रस्वात्परत्वं नास्ति । अभिमुखस्य भाव आभिमुख्यं संमुखीकरणम् आभिमुख्यस्याभिव्यक्तिः प्रकटीकरणं आभिमुख्याभिव्यक्तिस्तस्यै नाम्नः प्राक् हेशब्दस्य प्रयोगोऽर्थतः शब्दतो वा योज्यः ।

(तत्त्व०--)समानाद्धेर्लोपोधातोरिति। लोप अधातोरिति छेदः।समानादिति किं गौः। धातोरिति किं हे श्रीः। ननु हे हाहाः हे हर इत्यादावतिव्याप्त्यव्याप्तीत्यतआह ह्रस्वादिति ननु सूत्रे ह्रस्वादित्येव किमिति नोक्तम् किंसमानादित्यनेनेति चेत् । अमशसोरस्येत्यत्रानुवृत्यर्थमेतस्यावश्यकत्वात् । न च समानादित्युक्त्या कथं ह्रस्वलाभ इति वाच्यम् लक्षणयेति गृहाण।अथैवमप्येदोतोः कुतो लब्धिरिति चेत् अधातुग्रहणात्। अधातुग्रहणात्कथमिति चेत् शृणु अधातुग्रहणं तावद्व्यर्थं । न च हे श्रीरित्यादावतिव्याप्तिः ह्रस्वग्रहणेनैव तद्वारणात् । नचाम्शसोरित्यत्रानुवृत्यर्थं श्रियामित्यादौ परत्वादिनैव तद्बाधात् । न चाचिनवमित्यादिवारणार्थं । स्याद्यधिकारेणैव तद्वारणसंभवात् । तस्माद्धातुग्रहणं व्यर्थत्वादेतज्ज्ञापनार्थमेवोपात्तम् । लोपग्रहणं तु व्यर्थमेव ।रिलोपो दीर्घ इत्यतोनुवृत्त्यैव तल्लाभात् न चैकयोगनिर्दिष्टत्वेन दीर्घस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति वाच्यम्।सैषाद्धस इत्यत्र केवलाप्यनुवृत्तिदर्शनात्।यद्वा लोपग्रहणस्यैवैतज्ज्ञापनमधातुग्रहणन्तु त्रितोनुमित्यत्रोपयोगार्थमपि न्याय्यम् जलधिरित्यादौ तु स्याद्यधिकारेण वारणम् । एवं च ग्रामणि कुलमित्यादि एकदेशविकृतन्यायेन धातुत्वेऽनेनाप्राप्तेपि नपुंसकात्स्यमोर्लुकैव रूपसिद्धेः ।

मू०-सर्व्व, विश्व, उभ, उभय, अन्य,अन्यतर, इतर, डतर,डतम, सम, सिम, त्वत, त्व, भवतु, नेम, एक, पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर, स्व, अन्तर्, त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, द्वि, किम्, युष्मद्, अस्मद् । एतेसर्व्वादयस्त्रिलिङ्गा ।

(सुबो०-) सर्व,विश्व,उभ,उभय, अन्य, अन्यतर,इतर डतर डतम,सम,सिम,त्वत, त्व, भवतु, नेम, एक, पूर्व,पर,अवर,दक्षिण, उत्तर, अपर,अधर,स्व, अंतर्,त्यद्, यद्, एतद्,इदम्, अदस्, द्वि,किम्, युष्मद्, अस्मद्,। एते सर्वादयस्त्रिलिंगाः।एते पंचत्रिं

शच्छन्दाः त्रीणि लिंगानि येषां ते त्रिलिंगाः सर्वादिसंज्ञका ज्ञेयाः। गणसूत्रमिदम्। आदिशब्दोत्रावयववाची। सर्वः आदिराद्यावयवो येषां ते सर्वादयः। तद्गुणसंविज्ञानोयं बहुव्रीहिस्तस्यान्यपदार्थस्य गुणानां विशेषणानां वृत्तिपदार्थरूपाणां कार्य्यान्वयितया संविज्ञानं यस्मिन् स तद्गुणसंविज्ञान इत्यक्षरार्थः। आदिशब्दस्यावयववाचित्वादुद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति। बहुवचनं तस्य च युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदंगेष्विति न्यायेन तदवयवेषु प्रवर्तमाना सर्वादिसंज्ञाऽविशेषात्सर्वशब्देपि वर्ततेइति युक्तम्। तद्गुणसंविज्ञानत्वं संयोगसमवायान्यतरसंबंधे। लंबकर्णमानयेत्यादौ तद्गुणसंविज्ञानत्वमेव। स्वस्वामिभावसंबंधे तु चित्रगुमानयेत्यादावतद्गुणसंविज्ञानत्वं। तदंतस्यापीयं सर्वादिसंज्ञा भवति। द्वंद्वे सर्वादीनां सर्वकार्यं नेति ज्ञापकात्। संज्ञोपसर्जनीभूतेषु सर्वादिषु सर्वादिसंज्ञा न प्रवर्तते। मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये कार्य्यसंप्रत्ययो नामुख्ये इतिन्यायात्। मुख्यो हि लोकप्रसिद्धोर्थः। तत्र सर्वविश्वशब्दौ कृत्स्नपर्यायौ। उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकोत एव नित्यं द्विवचनांतः। ननु उभस्य सर्वनामत्वे कोर्थ इति भाष्यकारप्रयोगो विरुध्येत। उच्यते। अर्थपरस्यैव नित्यं द्विवचनांतता न तु स्वरूपानुकरणस्येति। अथ सर्वादिषु उभशब्दपाठो व्यर्थः। सर्वादिकार्याणां स्मडादीनां द्विवचनेऽभावात् उच्यते। सर्वादिगणे उभशब्दस्य पाठस्तु उभकाविति रूपसिद्ध्यर्थः। तथाहि। उभशब्दस्तावद्द्विवचनमात्रविषयः। ञित्स्वरितेत उभे इति लिंगात्। समासतद्धितादौ तु द्विवचनलोपे नासौ प्रयुज्यतेऽनभिधानात्। द्विवचनलोपे तु उभशब्दाद्वृत्तिविषये स्वार्थे नित्यमयट् भवति। उभयोन्यत्रेति। अन्यत्र द्विवचनपरत्वाभावे इत्युक्तात्। तेन उभयतः, उभयत्र। उभाभ्यां पक्षाभ्यां विनीता निद्रा यैस्ते इति विग्रहे उभयपक्षविनीतानिद्रा इत्यादिप्रयोगवत् कप्प्रत्ययेप्ययट् प्राप्तः। अयटि सति उभयकाविति रूपापत्तिः स्यात् तन्निवारणार्थः सर्वादिषूभशब्दस्य पाठः। तेनाख्याताव्ययसर्वादेष्टेः प्रागक् इत्यक् प्रत्ययेउभकाविति सिध्यति। तद्धितस्य मध्यपातितत्वेन द्विवचनपरत्वानपायात्। उभयशब्दस्तु अवयवद्वयारब्धेऽवयविनि वर्तते। उभाववयवौ यस्य स उभयः। संख्याया अवयवे तयडयटावित्ययट्। ननु " द्वयेषामपि मेदिनीभृतामिति " माघप्रयोगः कथं संगच्छते तस्य सर्वादित्वाभावात्। उच्यते। द्वयं द्वैधमिच्छंति गच्छंतीति द्वयेषस्तेषा द्वयेषामिति। इषेः क्विबंतस्य रूपम्। अन्यशब्दो भिन्नार्थः। अन्यतरशब्दोऽव्युत्पन्नः। स्वभावात् द्विविषयेनिर्द्धारणेस्ति। इतरस्त्वन्यनीचयोः। डतरडतमौ प्रत्ययौ यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्ति विभक्त्यंतं पदमिति ज्ञापकात् तथापीह तदंतग्रहणं। येभ्यो डतरडतमौ विहितौ तेषां तदंतानां ग्रहणमित्यर्थः। केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात्। कतरकतमयतरयतमादयस्तदंताः। द्वयोर्बहूनां चैकस्य निर्द्धारणे इति डतरडतमौ। समशब्दः सर्वपर्यायः तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते। " सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्य्यादावबद्धयोः " त्वत्-

त्वशब्दावन्यापर्यायौ । आद्यस्तांत एतस्य पाठोऽकार्थः । भवतु शब्दस्तु भवदर्थः । उणादौ भातेर्डवतुरिति डवतुप्रत्ययांत उकारानुबंधो व्युत्पादितः । आसर्वादेरित्यास्वमक्प्रत्ययश्च प्रयोजनमस्य भवादक् भवकान् । नेमशब्दोऽर्थवाची । " एकोन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ॥ साधारणे समानेल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते ॥ " संख्यायामेकवचनान्तः । पूर्वपरावरशब्दादिग्देशकालवाचकाः सर्वादिसंज्ञकाः । दक्षिणशब्दस्तु दिग्देशवाचकः सर्वादिः नतु प्रवीणवाची । उत्तरपरशब्दौ दिग्देशकालवाचकौ सर्वादी । अधरस्तु दिग्देशवाचकस्सर्वादिः । " स्वो ज्ञातावात्मनि स्व त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने " इत्यमरः । " स्वः स्यात्पुंस्यात्मविज्ञातौ त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने " इति मेदिनी । इति चत्वारोर्थाः स्वशब्दस्य तत्रात्मात्मीययोरेव सर्वादित्वम् " अंतरमवकाशावधि परिधानांतर्द्धिभेदतादर्थे ॥ छिद्रात्मीयविना बहिरवसरमध्येंतरात्मनि च " इत्यंतरशब्दस्यार्थास्तत्र परिधानवहिर्योगयोरेव सर्वादित्वम् । त्यत्त्यदौ शब्दौ पूर्वोक्तपरामर्शकौ । यद्शब्द उद्देश्यसमर्थकः । एतद्इदमौ शब्दो प्रत्यक्षोपस्थितवाचकौ । अदस्शब्दस्तु व्यवहितवाचकः। उक्तं च " इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपं ॥ अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् " इति । द्विशब्दोद्वित्वविशिष्टवाचकः । किम्शब्दाः प्रश्ने आक्षेपे च । अलिंगः संबोधनैकविषयकश्च युष्मदर्थः । अलिंगउच्चारयित्रर्थोऽस्मच्छब्दः ॥

(तत्त्वदीपिका–) सर्वविश्वेत्यादि । सर्वादयः पंचत्रिंशत् । तत्र सर्वविश्वशब्दौ कृत्स्नपर्यायौ उभशब्दोद्वित्वविशिष्टस्य वाचकः अत एव नित्यं द्वित्ववचनान्तः इह पाठस्तूभकावित्यकार्थः अन्यथा कएव स्यात् । तस्मिन् द्विवचनपरत्वाभावादुभयकावित्येव रूपं स्यात् उभयशब्दस्तु अवयवद्वयारब्ध इत्यर्थः तिरोहितावयवभेदत्वादेकवचनम् । अन्योभिन्नार्थः अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्द्विवबहुविषये निर्द्धारणे वर्त्तेते । तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा ॥ इतरशब्दस्त्वन्यनीचयोः । त्वत् त्व इत्यन्यपर्य्यायौ । आद्यस्तान्तः । नेम इत्यर्द्धे । समः सर्वपर्यायः तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते।सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादावबद्धयोः।पूर्वपरावरोत्तरापराः पंच दिक्कालयोस्तदवच्छिन्ने च। दक्षिणाधरशब्दौ दिशि तदवछिन्ने च न दक्षिणः प्रवीणः अधरे तांबूलरागः उत्तरे प्रत्युत्तरे वा शक्तइत्येते गृह्यंते । कथं परे शत्रवः अपरे वा दिन इति शत्रुप्रतिपादिवाचिनोः सर्वादित्वं उपचारादिति गृहाण । न चोपसर्जनत्वात्कथमिति वाच्यम् । न हि लाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वम् किं तु स्वार्थविशिष्टार्यांतरसंक्रमः । अथ दिग्वाचकत्वे संज्ञात्वात्सर्वादिकार्यनिषेध इति वाच्यम् ॥ आधुनिकसंकेतो हि संज्ञा न च सा दिक्षु कुरुषु तु सास्त्येव तेनोत्तराः कुरवः केचित्तु दिक्षु चिरन्तनः कुरुषु तु आधुनिकः संकेत इत्यत्र प्रमाणाभावः सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषूत्तरशब्दप्रवृत्तेरित्याहुः । तत्र वृद्धव्यवहार एव प्रमाणमिति तु नव्याः स्वशब्दस्य ज्ञातिरात्माधनमात्मीयं चेति चत्वारोऽर्थाः तत्र जातौ धने च न सर्वादित्वम्। अन्तरमवकाशावधिपरिधानांतर्द्धिभेदतादर्थ्ये छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरवमध्येन्तरात्मनि

चेति । अन्तरशब्दस्यार्थेषु परिधानवहिर्योगयोरेवसर्वादित्वम् । वहिरित्यनावृत्तो देशो वाह्यं चोच्यते । भवच्छब्दस्य पाठस्तु आसर्वादेरित्यात्वार्थोऽकार्थश्च त्यद् तद् शब्दौ पूर्वोक्त-परामर्शकौ।यदुद्देशसमर्पकः।एतदिमौप्रत्यक्षोपस्थिते । अदसव्यवहिते । एकोऽन्यार्थे प्रधानेल्पे प्रथमे केवले तथा । साधारणे समाने च संख्यायां च प्रवर्त्तते । संख्यायामेकवचनान्तएव अलिंगः । संवोधनैकविषयश्च युष्मदर्थः । किं शब्दः प्रश्ने आक्षेपे च ।

मू०- जसी । सर्वादेरकारान्तात्परो जस् ईर्भवति । सर्वे ।

(सुबोधिनी-) जसी । अदंतात्सर्वादेर्जस ईः स्यात् । षष्ठ्या अविधानान्नांतस्यायमादेशो भवति।निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति न्यायेन जस् इत्यस्य सर्वस्यैव स्थाने आदेशः । यद्वा जसीत्यत्र इई इति प्रश्लेषेण गुरुत्वात्सर्वादेशः अन्यथा दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनाभावात् । यद्वा अस्त्यत्र दीर्घस्य प्रयोजनं । द्वितीय इकारः प्रथमचरमादिभ्योपि विध्यर्थः । ननु अकारमाश्रित्य जातईकारः कथमेत्वरूपेणाकारस्य विघातकः स्यात् । उच्यते । उभय इति निर्देशेन सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाऽभ्युपगमाद्विघातको भवतीत्यर्थः ॥

(तत्त्व०-) जसी जसईइइतिछेदः इकारप्रश्लेषः किमर्थम् इति चेत्सत्यं प्रथमादिभ्योपि विध्यर्थो द्वितीयः अथैवं जसीत्यस्य सस्यैव किन्नेति चेन्न । अन्त्यविधायकषष्ठ्याअदर्शनात् । उभयइतिलिंगाच्च अत्रकेचित्सप्तमीभ्रमव्यावृत्यर्थं दीर्घविधिः नतु तदर्थमित्याहुः। तन्न-उभयइतिनिर्देशेनतद्भ्रमनिरासात् । ननुसर्वेइत्यत्रकथनमइएइत्यनेनैत्वं । सन्निपातपरिभाषया तस्य वाधातइतिचेन्न । अत्रोभयोरपि विनाशे सन्निपातपरिभाषाया अविषयत्वात्। उभयइति निर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनाद्वा ।

मू०-षृनोंणोऽनन्तेषकाररेफऋवर्णेभ्यः परस्य नकारस्यैकपदस्थस्य णकारादेशो भवत्यन्ते स्थितस्य न भवति । सर्वानित्यादौ ।

(सुबोधिनी-) षृनोंणोऽनंते ।षुच ऋच आच एषां समाहारः षृ तस्मात षृः। संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वानामिनः स्वर यति न नुम् । अनंते इत्यत्र नञ् प्रसज्यप्रतिषेध एव अंतशब्देन पदांत एव गृह्यते । न तु वाक्यांतः । व्याकरणे पदसंस्कार पक्षस्याभ्युपगमात् । षृर्न धातोर्नामिन इत्यादि निर्देशादेकपदे एव णत्वविधिरस्ति। तेनैकपदस्थस्य षुऋवर्णेभ्यः परस्य नस्य णः स्यादऽपदान्ते । यथा पुष्णाति चतुर्णाम् । धातॄणाम्, । अपदान्ते किम् । पिब्लन् । षृरिति किं देवेन ।

(तत्त्व०-) षृर्नोणोनन्तइति । षुचऋचआ च एषांसमाहारः षृतस्मात् षृः पकारेफऋवर्णेभ्यइत्यर्थः । ननुसमासे नपुंसकत्वात्षृरिति कथमिति चेत्सत्यम् । नामिनः स्वरइतिनुमः संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वात् सौत्रत्वाद्वा पुंस्त्वम् । अनन्तेइति किं कर्तृन्। षृरिति किं देवेनान इति किं वर्म। ननु हरेर्नेत्रमित्यत्र कुतोनणत्वमिति चेन्न धातोर्नामिन इत्यादि निर्देशैनैकपदए-

इदं कोद्ध ध्यम त्वे नके तमी योग त्वाने दूरी तम

वास्यस्वीकारात् । अथैवं रामनामेत्यादावपि कुतो न णत्वं समासेनैकपदत्वादिति चेन्न गर्गनडेत्यादि निर्द्देशेन समासेनैकपदत्वे न णत्वं । अथ हरिकामेणेत्यादौ कथमिति वाच्यम् ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेत्याद्याश्रयणात् । नन्वत्र पग्रहणं किमर्थं च पुष्णातीत्यत्र णत्वं कथमिति वाच्यम् । ष्टुत्वेनैव तत्सिद्धेः नच पुषाणेत्यादौ व्यवहितेपि णत्वार्थमिति चेत् । ष्रुरिति पंचमी निर्द्देशेनाव्यवहितस्यैव णत्वविधानात् । तथाचोत्तरार्थमिहैव कृतं परेफस्यसाहचर्यादृकारोपि वर्ण एव गृह्यते नतु धातुः । ननु पितॄणामित्यत्र ऋकारैकदेशरेफमाश्रित्य णत्वं भविष्यति किमृकारेणेति चेन्न नरसिंहवज्जात्यन्तराक्रान्तत्वादृकारत्वेनैव तस्य सर्वव्यवहारसिद्धत्वान्न तु रेफत्वेनेति न तत्र रेफत्वमतोवश्यं ऋग्रहणम् अत एव हरेइन्द्रइत्यादावेकारान्तर्गतमिकारमाश्रित्य न सवर्णदीर्घः । अत्र केचित् । ननु चैवमपि यातर्न्नमस्ते इत्यादौ पदादेर्नस्य णत्वं स्यात् । अनन्त इति निषेधानुपस्थानात् अनन्त इत्यस्यकाकाक्षिगोलकन्यायेनावृत्त्या वा ष्रुतिरित्यनेनापि संबंधात् पदान्तेभ्यः षकाररेफऋवर्णेभ्योऽपि प्रतिषेधादित्याहुः तत्रेदयवधेयम् । एकपदे एव णत्वविधानस्योक्तत्वेन द्वितीयपदस्थस्य नस्यणत्वशंका निर्मूलेति सूरिभिर्विभावनीयम् ।

सू०— अवकुप्वन्तरेऽपि

अवप्रत्याहारेण कवर्गेण पवर्गेणानुस्वारेण विसर्गेण ॅक ॅपाभ्याश्च मध्ये व्यवधानेऽपि भवति नान्येन । सर्वेण ।

(सुबोधिनी—) अवकुप्वन्तरेऽपि । अवश्च कुश्च पुश्च तेषां समाहारः अवकुपु । तेनांतरं अवकुप्वंतरं तस्मिन् स्वराद्यदंतस्येति अवशब्दस्य पूर्वनिपातः । दंतोष्ठ्यवकारेणावप्रत्यहारः । अंतरशब्दो मध्यवाची । ष्रुरित्यनुवर्तते । पंचमीनिर्देशाद्व्यवधाने सति णत्वं न प्राप्नोत्यत इदमारभ्यते । अत्रापि शब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तेनानुस्वारविसर्गजिव्हामूलीयोपध्मानीया ज्ञेयाः । एतेषां व्यस्तानां यथासंभवं मिलितानां च मध्ये व्यवधाने सति ष्रुः परस्य नस्य णः स्यादनंते । अवेसादि किम् । मृत्स्ना । ष्रुरिति किम् । भावना । अनंते किं । सर्वान् । अनुस्वारादिव्यवधाने यथा । बृंहणम् । उरः केन, उर ॅ केण । उरः पेन, उरॅपेणेत्यादि ॥

(तत्त्वदी०—) अवकुप्वंतरेपि । अवश्च कुश्च पुश्च एतेषां समाहारः अवकुपु तेन अन्तरं तस्मिन् यदिगर्ग्गाः शतं दंड्यंतामितिवत्समुदाये वाक्यसमाप्तिराश्रियते तदा क्वापि न प्राप्तिः ब्राह्मणा भोज्यन्तामितिवद्यदि प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिस्तदा अवर्णेत्यादि न स्यात् तस्मादेतैर्व्यस्तैर्यथासंभवमिलितैश्च व्यवाये णत्वं भवति यथा गर्गैः सह न भोक्तव्यमिति प्रत्येकं च न सह भुज्यते समुदितैरपि तथेहापि व्यस्ताः समस्ताश्चावादयो व्यवायमुपलक्षयितुं शक्ताः अपिशब्दोनुक्तसमुच्चयार्थः तेनानुस्वारविसर्गॅकॅपैर्व्यवायेपि णो भवति कुप्ववान्तरेपीति सुवचं अल्पस्वरत्वादुकारान्तत्वात्कुपुएतयोरेव पूर्वनिपातस्य न्याय्यत्वात्तथा च लाघवमपीति ध्येयम् स्वराद्यदन्तस्येत्यस्य यदि परत्वाद्बलवत्त्वं तदेदम् ।

मू०—सर्वादेःस्मट्।

सर्व्वादेरकारान्तात्परस्य ङेइत्येतस्य स्मडागमो भवति। सर्व्वस्मै ।

(सुबोधिनी–) सर्वादेःस्मट्। ङेरगित्यस्यापवादोयं । अदंतात्सर्वादेर्ङेइत्यस्य स्मट् स्यात्। अदंतादितिकिम् । त्वते , भवते। सर्वादेरिति किं। रामाय ॥

(तत्त्वदीपिका–) सर्वादेस्मडिति अत्रातइत्यनुवृत्तेरदंतादिति अतो भवते इत्यत्र न तपरकरणन्तु स्पष्टार्थमेव न त्वाबन्तनिवृत्यर्थं तत्र यडादिनैव वाधात्। सर्वादेरिति किं देवाय । अकोप्ययमपवादो येननाप्राप्तिन्यायात् सर्व आदिर्यस्य स सर्वादिरिति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरतः सर्वशब्दस्यापि लाभः न च सर्वादिशब्दस्य समुदायवाचित्वाकथं तदवयवे सर्वशब्दे इति वाच्यम् समुदायस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावादनर्थक्यात्तदंगेष्विति न्यायेन तदवयवे एव तत्कार्यम् ।

मू०-अतः। सर्व्वादेरकारान्तात्परस्यातस्स्मडागमो भवति। सर्व्वस्मात्।

(सुबोधिनी–) अतः। ङसिरदित्यतो ङसिरिनुवर्त्य विभाक्तिविपरिणामेन व्याख्यातव्यं। यथा अदंतात्सर्वादेः परस्य ङसेरादेशस्यातः स्मट् स्यात् ॥

(तत्त्व०-) अत इति। अत्र ङसेरादेशएवात् गृह्यते नत्वकारः तस्मादिति ज्ञापकात्।

मू०-सुडामः। सर्व्वादेरवर्णान्तात्परस्यामः सुडागमो भवति। सर्वेषाम्।

(सुबोधिनी–) सुडामः अम्शसोरस्येत्यतो मंडूकप्लुत्या ऽस्येत्यनुवर्त्य व्याख्येयं। यथा अवर्णांतात्सर्वादेरामः सुट् स्यात्। नुडाम इत्यत आम् इत्यनुवर्तनीयं तेनामः षष्ठीबहुवचनस्यामः सुडित्यर्थो ज्ञेयः। तेन आम्ङेरित्यादिना कृतस्यामस्तु सुड् न। युवां आवां। सर्वस्यामित्यत्र परत्वात् ङितां यडित्यपि समाधानमस्ति ॥

(तत्त्वदीपिका–) सुडाम इति अत्राश्मसोरस्येत्यतो मंडूकप्लुत्यास्येत्यनुवृत्त्या अदिति नेत्याह। अवर्णान्तादिति सर्वादेरेतावन्मात्रोक्तौ भवत इत्यत्रातिप्रसंग स्यात्। अदन्तादित्युक्तावाबन्ते व्याप्तिः किंचैवंसर्वमिच्छंति सर्वीयतीति सर्वीयां सर्वं कुर्वतामित्यादावतिव्याप्तिवारणाय यादीनां परत्वाद्यनुसरणक्लेशोपि न कार्यः

मू०—ङिस्मिन्। सर्व्वादेरकारान्तात्परो ङिः स्मिन्भवति। सर्व्वस्मिन्। शेषन्देववत्। एवंविश्वादयः। डतरडतमौ प्रत्ययौ ततस्तदन्ताः शब्दा ग्राह्याः।

(सुबोधिनी–) ङिस्मिन्। अदंतात्सर्वादेर्ङिः स्मिन् भवति। अतः किं। भवति। सर्वादिगणे डतरडतमौ प्रत्ययौ पठितौ। न केवलः प्रत्यय इत्युक्तत्वात्तौ डतरडतमावंते येषां ते तदंताः कतरकतमादयो ज्ञेयाः ॥

(तत्त्व०–) ङिस्मिन्निति। अत्राप्यत इत्यनुवर्तते इस्मिन्नित्येव सूत्रयितुमुचितं ङकार-

ग्रहणं स्पष्टार्थम्। न च जसः शी सर्वाणीत्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्र परत्वान्नुमा-बाधात् । अथ जातिपक्षे ह्रस्वग्रहणे न दीर्घस्यापि ग्रहे ईमौ जसीति कृतेप्वाति प्रसंग इति वाच्यम् । उभेउभये इत्यादिलिंगेन ह्रस्वव्यक्तेरेवालाभात्सर्वेष्टिरित्यादौ तु स्यादिविशेषणेन वारणसंभवात् स्यादीनां परवर्णइति व्याख्यानात् । ततस्तदन्ता इत्यादि । केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावादित्यर्थः एतन्मूलं तु जसीसर्वादेः स्मट् अतः ङिस्मिन्निति सूत्रचतुष्टये । वेत्यनुवर्त्य तस्य व्यवस्थितत्वमाश्रित्य सर्वार्थनिर्वाहो बोध्यः ।

मू०– पूर्वादीनांनवानांजसूङसिङीनामीस्मात्स्मिनोवा । पूर्वे, पूर्वाः, पूर्व्वस्मात्, पूर्वात्, पूर्व्वस्मिन्, पूर्वे, शेषं सर्ववत् । एवं-परादयः "सर्वादिस्सर्वकार्य्यीस्यान्नचेद्गौणोऽथवाभिधा ॥ पूर्व्वादिश्च व्यवस्थायां समोऽतुल्येंऽन्तरोऽपुरि ॥ परिधाने बहिर्योगे स्वोऽर्थज्ञात्यन्यवाच्यपि " ॥ सर्वमतिक्रान्तोऽतिसर्व्वः तस्मै अतिसर्व्वाय देहि । प्रियं सर्व्वं यस्यासौ प्रियसर्व्वः तस्मै प्रियसर्व्वाय । सर्व्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय । अतिपूर्वाय । अंतरायां पुरि । समाय तुल्याय । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा गाथकाः कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् । उत्तराः कुरवः । अन्तरेऽन्तरा वा शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः । अन्तरेऽतरा वा चांडालस्य गृहाः । बाह्या इत्यर्थः । बहिर्योगे किम् । ग्रामयोरन्तरे तापसः मध्य इत्यर्थः ।

(सुबोधिनी–) पूर्वादीनांनवानांजसूङसिङीनामीस्मात्स्मिनोवा । पूर्वादीनां सप्तानां व्यवस्थायामसंज्ञायां स्वशब्दस्य चात्माऽऽत्मीयार्थयोरंतरशब्दस्य बाह्ये परिधानीये चार्थे गणपाठात्सर्वत्रसर्वादिसंज्ञा प्राप्ता सा जसूङसिङिषु परतो वा भवतीत्यर्थः । "सर्वादिः सर्वकार्यीस्यान्नचेद्गौणो ऽथवाभिधा ॥ पूर्वादिश्च व्यवस्थायां समोऽतुल्येंतरोपुरि ॥ परिधानेबहिर्योगे स्वोर्थज्ञात्यन्यवाच्यपि ॥ " चेद्यदि सर्वादिः सर्वादिगणे गौणो नाऽथवाऽभिधा नाम न स्यात् तदा सर्वादिः सर्वशब्दस्य कार्यमस्ति यस्य सः सर्वकार्यी स्याद्भवेत् । मांतोपधादितीन् । सर्वनामाख्य इति वा पाठः । येतु संज्ञोपसर्जनीभूताः सर्वादयस्तेषां सर्वादिकार्यमंतर्गणकार्यं च न । सर्वादिसंज्ञाया अभावात् । सर्वादिकार्यम् यथा । जसीतीत्वं, सर्वादेरिति स्मट्, अत इति स्मट्, ङिस्मिन्निति स्मिन्, सुडाम इति सुडागमः, यटोचेति सुट्, इत्यादि । अंतर्गणकार्यं यथा । श्वन्यादेरिति श्नुः, त्यदादेष्टेरित्यः, दस्यम इति मः, सौस इति स इत्यादि । स्वार्थं परित्यज्य अन्यार्थं ब्रूते स गौणे यथा । सर्वमतिक्रान्त इत्यत्रात्यादयः क्रांताद्यर्थेद्वितीययेति तत्पुरुषः । अतिसर्वस्तस्मै अ-

तिसर्वायपुरुषाय त्वं देहि। गौणत्वादत्र न स्मट्, प्रियं सर्वं यस्येति बहुव्रीहिः स प्रियसर्वः। संकेतकरणं संज्ञा यथा। कश्चित्पुरुषस्तस्य नाम सर्वेति तस्मै सर्वाय। संज्ञात्वादत्र न स्मट्। पूर्वादिसप्तको गणो व्यवस्थया सर्वकार्यो स्यात्। स्वाभिधेयापेक्षाऽवधिनियमोऽव्यवस्थेति। स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्याऽवधेर्नियम इत्यर्थः। अपेक्ष्यते इति अपेक्षः। कर्मणिघञ्प्रत्ययः स्वशब्देन पूर्वादयः सप्त ग्राह्याः। स्वेषां पूर्वादीनामभिधेयः स्वाभिधेयो दिग्देशकालरूपोऽर्थः स्वाभिधेयस्यापेक्षः स्वाभिधेयापेक्षः कर्तृकार्य्ययोरक्तादाविति कर्तृषष्ठ्या समासः। स्वाभिधेयेनापेक्ष्यतेइत्यर्थः। स्वाभिधेयापेक्षश्चासाववधिनियमश्च स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था। अवधिमपेक्ष्यते पूर्वादयो यत्र स्युस्तत्र व्यवस्था भवतीत्यर्थः। व्यवस्थायां किम्। दक्षिणा नराः। कुशलाइत्यर्थः। एवं अधरे तांबूलरागः उत्तरे प्रत्युत्तरे चशक्त इति। गौणे यथा। पूर्वमतिक्रांतोऽतिपूर्वस्तस्मै अतिपूर्वाय पुरुषाय त्वं देहि। गौणत्वादत्र न स्मट्। समशब्दोऽतुल्येऽर्थे सर्वकार्यं। तुल्येऽर्थे न भवतीत्यर्थः। समाय देहि। तुल्यार्थत्वादत्र न स्मट्। अंतरशब्दः परिधाने उत्तरीयेऽर्थे बहिर्योगेचार्थे सर्वकार्यो। अपुरि पुरोविषयतायां सर्वकार्यो न भवति। बहिःशब्देनानावृत्तो देशो बाह्यं चोच्यते। अंतरायां पुरीति प्राकाराद्बाह्यायां पुरि प्राकारांतरवर्तिन्यां वा पुरि गृहाः संति। सत्यपि बहिर्योगे पुरिविषयत्वान्न सर्वादिसंज्ञात्र। सर्वादित्वाभावाद्यटोच्चेति न सुट्। परिधाने तु अंतरे अंतरा वा शाटका इति। परिधानीया इत्यर्थः। सर्वादित्वाद्वा जसीति ईत्वं। बहिः शब्दोऽर्थद्वयवाची उक्तः। तत्राद्ये यथा। अंतरे अंतरा वा गृहा इति नगराद्बाह्याश्चांडालादिगृहा इत्यर्थः। द्वितीये तु नगराभ्यंतरा गृहा इत्यर्थः। बाह्येन गृहाभ्यंतरस्य योगो ह्यस्ति। बहियोंगे किम्। ग्रामयोर्द्वयोरंतरे मध्ये तापसा वसंतीति अन्तरशब्दस्य मध्यार्थत्वान्न सर्वादिसंज्ञा। अत एवात्र पाक्षिको न स्मिन्। अर्थश्च ज्ञातिश्चार्थज्ञाती। अर्थज्ञातिभ्यामन्यावात्मात्मीयावर्थौ अर्थज्ञात्यन्यौ। अर्थज्ञात्यन्यौ वक्तीत्यर्थः ज्ञात्यन्यवाची स्वशब्दः सर्वकार्यः। आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दः। तत्रज्ञातिधनयोः पर्युदासादात्मात्मीयौ परिशिष्टौ तत्र सर्वादिसंज्ञा भवति। स्वे, स्वाः। आत्मानः, आत्मीया वेत्यर्थः। सर्वादित्वादत्र वा जसीतीत्वं। ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वायेत्यत्र सर्वादित्वाभावान्न स्मट्। ननु आत्मात्मीयवाचीति वक्तुं युक्तं पर्युदासग्रहणमनर्थकम्। उच्यते। ज्ञातित्वेन धनत्वेन च विवक्षायां सत्यामात्मीयार्थसर्वादिसंज्ञा मा भूदित्यर्थः पर्युदासग्रहणमिति। अन्यशब्दग्रहणमनर्थकम्। उच्यते। आत्मीयार्थस्यापि ज्ञातित्वेन धनत्वेन च विवक्षायां सत्यां सर्वादिसंज्ञा माभूदित्येतदर्थमन्यशब्दग्रहणमिति।

(तत्त्वदीपिका—)सर्वादिः सर्वकार्यःस्यादित्यादि॥ सर्वादिस्तदा सर्वकार्यो स्याच्चेद्गौणो न अथवा अभिधानपूर्वादिश्च व्यवस्थायां वाच्यायां सर्वकार्यो स्यादित्यर्थः च शब्दाद्गौणाभिधेययोस्सर्वत्रान्वयः।समः अतुल्ये अन्तरः अपुरि परिधाने बहिर्योगे च अन्तरः एव।

स्वः शब्दः अर्थज्ञातिभिन्नार्थवाची चेत्तदा सर्वकार्यीत्यर्थः। स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था। अवधेर्नियमः कीदृशः स्वाभिधेयापेक्षः स्वस्य पूर्वादेरभिधेयं वाच्यं दिगादि अपेक्षत इत्यर्थः। दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्या इत्यादावपि व्यवस्थास्त्येव प्रसिद्धत्वात्तु नावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते न च संज्ञात्वान्निषेधः आधुनिकसंकेतस्यैव संज्ञात्वात् आधुनिकत्वं तु व्यवहार एव शरणं एवं च विश्वेषांदेवानामित्यपि सिद्धम् वेदे प्रसिद्धत्वादाधुनिकत्वाभावात् अन्यच्च पूर्वमिवोक्तम्। गौणत्वं च स्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमः अभिधानसंज्ञा। ननु सर्वादिगणे सर्वविश्वादीनामेव पाठो नत्वतिसर्वातितादित्यादीनां तत्कथं तेषु सर्वादिकार्यातिप्रसंगशंकेति चेन्न। तदंतग्रहणस्यात्रेष्टत्वात् अन्यथा परमसर्वस्मै इत्यादावपि न स्यात् इति चेदुच्यते सर्वादेः स्मडित्यत्र सर्वादेरित्यावर्तते आदिशब्दश्चात्र प्रकारे प्रकारश्च सादृश्यम्। तच्च सर्वार्थाभिधानसामर्थ्यम् तथा च सर्वार्थाभिधानसामर्थ्यविशिष्टानामेव गणे पाठस्यावश्यकतया प्रकारांतरजुषां च पाठे प्रमाणाभावादेव विशेषव्यवस्थितानां संज्ञानामुपसर्ज्जनानां च सर्वादित्वमेव नास्ति तेन तेषां सर्वादिकार्यमन्तर्गणकार्यं च न भवति। यत्तु शब्दस्वरूपमात्राश्रयं न तु गणापेक्षम् तत्तूपसर्ज्जनत्वेपि स्यादेव युष्मदस्मदोस्त्वमहमितिवत्। न चैवम् युष्मदिचास्मदिचेत्यत्र त्वन्मदादिप्रसंगः लोकप्रसिद्धार्थवाचकतायामेव तत्प्रसंगः न तु शब्दस्वरूपत्वे वाच्ये नन्वेवमसइत्यादौ कथमतिसर्वे इतिवद्गौणत्वेपि तत्कार्यसंभवः। अब्राह्मण इत्यादौ ब्राह्मणभिन्न इत्यादिपूर्वपदार्थप्राधान्येन विवरणसंभवादिति चेत्सत्यम्। वैयाकरणैर्नञ्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्यस्यैवाभ्युपगमात् तथाहि आरोपितत्वं नञर्थः तथा च मायामनुष्यः कपटब्राह्मणइतिवत् मिथ्याभूते ब्राह्मणइत्येव शाब्दबोधः ब्राह्मणभिन्न इत्याद्यर्थस्तु न शाब्दः अत्राचतुर्णामिति निर्देशोनुकूलः।

मू०— द्वंद्वे सर्वादीनां न सर्वकार्यम्। पूर्वपरावराणाम्।

(सुबोधिनी—) द्वंद्वे सर्वादीनां न सर्वकार्यं। द्वंद्वसमासे सर्वादिसंज्ञा न भवति। समुदायस्यायं निषेधो न त्वऽवयवानां। वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे च ते वर्णाश्रमेतराः तेषां वर्णाश्रमेतराणां सर्वादिसंज्ञाभावान्न सुट्॥

(तत्त्वदीपिका—) द्वंद्वे सर्वादीनामिति एतन्मूलं तु पूर्वोक्तमेव। वर्णेत्यादि वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे च ते तथा तृतीयेत्यादि व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् अत्र निषेधः शेषं देववत्। अथ कथं द्वयेषामपिमेदिनीभृतामिति भावः। उच्यते द्वयमिच्छंतीतिद्वयेषः तेषामितिक्विबन्तस्येच्छते रूपं। उभये इति। अयडन्तत्वेपि न जसि विकल्पः व्यवस्थितत्वात्।

मू०— वाजसी। वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः।

(सुबोधिनी—) वाजसी। द्वंद्वे उक्ता संज्ञा वा स्याज्जसीति ईआदेशे कर्तव्ये॥

मू०— तृतीयासमासेतृतीयासमासार्थवाक्येपिचन। मासपूर्वाय, मासेन पूर्वाय।

(सुबोधिनी-) तृतीयासमासेतृतीयासमासार्थवाक्येपिचन । तृतीयातत्पुरुषसमासे च तृतीयासमासोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तृतीयासमासार्थं च तद्वाक्यं च तृतीयासमासार्थवाक्यं तस्मिन् तृतीयासमासार्थवाक्येपि सर्वादिसंज्ञा न भवति । मासेन पूर्वं मासपूर्वं तस्मै मासपूर्वाय देहि।तृतीयासमासेऽत्रसर्वादित्वाभावान्न स्मट्॥

मू०- प्रथमचरमतयडयडल्पार्द्धकतिपयनेमानांजसीवा । प्रथमे, प्रथमाः । चरमे, चरमाः । तयडयटौ प्रत्ययौ । ततस्तदन्ता श्शब्दा ग्राह्याः । द्वितये, द्वितयाः । द्वये द्वयाः । शेषं देववत् । नेमे, नेमाः । शेषं सर्व्ववत् ।

(सुबोधिनी-) प्रथमचरमतयडयडल्पार्द्धकतिपयनेमानांजसीवा । एतेषां सर्वादिसंज्ञा वा स्यात् । जंसीतीत्वे कर्तव्ये । नेमशब्दस्य नित्ये प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते चायमारम्भः । तयडयटौ प्रत्ययौ । केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् । तयडयडंताद्वितयद्वयादिका ग्राह्याः । संख्यायाअवयवे इति तयडयटौ । द्वावयवौ यस्य सः द्वितयः , द्वयः ॥

मू०- तीयस्यङित्सुवासर्व्ववद्रूपम् । द्वितीयस्मै , द्वितीयाय । द्वितीयस्मात्, द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन्, द्वितीये । एवं तृतीयः । उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । उभौ, उभौ, उभाभ्याम्, उभाभ्याम्, उभाभ्याम् । उभयोः, उभयोः । उभयशब्दस्य द्विनचनं नास्तीत्येके । अस्तीत्यन्ये । उभयः, उभये । निर्ज्जरः ।

(सुबोधिनी-) तीयस्यङित्सुवासर्ववद्रूपम् । तीयप्रत्ययांतस्य वा सर्वशब्दतुल्यं रूपं भवति ङेङसिङिषु परतः । द्वित्रिभ्यामिति तीयः । अर्थवद्ग्रहणान्नेह । पटुजातीयायेत्यत्र प्रकारेण जातीय इति जातीयः। उभशब्दस्य आख्याताव्ययसर्वादेरित्यकार्थः सर्वादौ पाठः । द्विवचनपरत्वाभावे तु उभशब्दान्नित्यं मयट् भवतीति न कप्रत्ययादिष्टसिद्धिः। उभयशब्दस्य द्विवचनांताऽनभिधानादिति कैय्यटः।उभयशब्दस्य द्विवचनमस्ति अनभिधाने प्रमाणाभावादिति हरदत्तः । उभयशब्दस्यायट्प्रत्ययांतत्वात् प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते सर्वादौ पाठसामर्थ्यान्नित्यसंज्ञा भवति विभक्तिनिरपक्षेत्वेनातरंगत्वाच्च । अयमर्थः ।उभयशब्दे प्रथमचरमेति विकलपकस्य जसपेक्षया बहिरंगत्वं सर्वादिगणपाठसिद्धनित्यसंज्ञायास्तु विभक्त्यपेक्षाराहितत्वेन अंतरंगं । ततो तरंगबहिरंगयोर्मध्येंतरंगोविधिर्बलीयानिति न्यायादत्र नित्यैव संज्ञा स्यान्नतु विकल्प इति । निष्क्रांतो जराया इति निरादयः क्रांताद्यर्थे पंचम्येति तत्पुरुषः । अन्यार्थे इति न्हस्वः निर्जरः " अमरानिर्जरादेवाइत्यमरः " ॥

मू०— जरायास्स्वरादौजरस्वावक्तव्यः। तदन्तविधिरत्र। षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशस्तदन्तस्य ज्ञेयः। गुरुश्शिच्च सर्व्वस्य। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंति। एकदेशविकृतमनन्यवत्। निर्ज्जरसौ निर्ज्जरौ। निर्ज्जरसः निर्ज्जराः। पक्षे हसादौ च देववत्।

(सुबोधिनी—) जरायाःस्वरादौजरस्वावक्तव्यः। जराशब्दस्य वा जरस् भवति स्वरादौ विभक्तौ परतः। तदंतविधिरत्र। जराया इत्यस्य नाम्नो विशेषणत्वात्। षष्ठीनिर्द्दिष्टस्येति परिभाषया निर्जरशब्दस्यांतस्य जरस् प्राप्तोऽत्त आह। गुरुःशिच्चेति। अनया परिभाषया सोपपदस्य सर्वस्य स्थाने जरसादेशे प्राप्ते सत्याह। निर्द्दिश्यमानस्यादेशा भवंति। निर्द्दिश्यते इति निर्द्दिश्यमान उच्चार्यमाणस्तस्य स्थाने आदेशाः स्युः एवमपि निर्दिश्यमानजराशब्दस्य जरसादेशो भवति न त्वन्यत्रेत्यत आह। एकदेशेति। एकदेशेन विकृतमेकदेशविकृतं शब्दरूपं अन्येन तुल्यमित्यन्यवन्न भवति। अनया परिभाषया निर्जर इत्यत्र जरोपि जरावद्ज्ञेयः। जरसादेशाभावपक्षे हसादौ च देववद्रूपम्॥

(तत्त्व०-)जराया इत्यादि।तदन्तइत्यादि स अन्ते यस्य तस्यविधिरित्यर्थः। तथा च जराशब्दस्योक्तोजरस् निर्जरशब्दस्यापि भवतीत्याशयः षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशिन इतिभावः।एतदपवादमाह। गुरुःशिच्चेति। अनेकाक्षर आदेशो गुरुः तथा च निर्ज्जरस्य कृत्स्नस्य प्राप्तिरत आह निर्द्दिश्यमानस्येत्यादि एवमपि जराशब्दनिर्द्देशादत्राादन्तत्वात्कथं प्राप्तिरित्यतआह एकदेशेत्यादि अन्येन तुल्यमन्यवत् न अन्यवत् अनन्यवत् नहि कर्णे पुच्छे वा छिन्ने श्वा अश्वो भवतिवा गर्द्दभः किन्तु श्वैव स्वरादौविभक्तावेव जरस् बोध्यः नान्यत्र तेन जराया इदं जारमित्यत्र नाति प्रसंगः। पक्षेत्यादि पक्षे सर्वत्र देववत् हसादौ देववदेवेति बोध्यम्।

मू०— संख्याविसायपूर्व्वस्याह्नस्याहन्वाङौ।

(सुबो०—) संख्याविसायपूर्वस्यान्हस्याहन्वाङौ। संख्याविसायाःपूर्वयस्यसः संख्याविसायपूर्वस्तस्य संख्यादिपूर्वस्यान्हस्य स्थानेऽहन् आदेशो वा स्यात्॥

(तत्त्व०—)संख्याविसायेत्यादि संख्या च विश्च सायश्च संख्याविसायाः ते पूर्वे यस्य स तस्येत्यर्थः।

मू०— वेङ्योः। अन्नन्तस्योपधाया लोपो वा भवति। ईङीत्येतयोः परयोर्म्मकारवकारान्तसंयोगादुत्तरस्य न। द्व्यन्हि द्व्यहनि द्व्यन्हे। विगतमहोव्यन्हः। व्यन्हि व्यहनि व्यन्हे। अन्हस्सायः सायान्हः। सायान्हि सायाहनि सायान्हे।

(सुबोधिनी—) वेङ्योः। ईश्च ङिश्च ईङी तयोरीङ्योः। ईङति ईमौङति सूत्रे-

ण कृतोत्र गृह्यते न तु जस्शसोः शिरिति शिः नापि ईप् । निरनुबंधकस्येत्युक्तत्वात् । अल्लोप इति नित्ये प्राप्ते विकल्पोयम् । अन्नंतस्य नाम्न उपधाया लोपो वा स्यात् ईङ्योः परतः । वकारमकारौ अंते यस्य संयोगस्य स वकारमकारांतः वकारमकारांतश्चासौ संयोगश्च वकारमकारांतसंयोगस्तस्मात्परस्यान उपधाया लोपो न भवतीत्यर्थः । यथा बहुयज्वनी, चर्मणी, इत्यादि । द्वयोरन्होर्भव इति तद्धितार्थे द्विगुसमासोयं भवार्थे इक्प्रत्ययस्तस्य लुक् च । ततः समासांतष्टप्रत्ययः । नोवेत्युपधालोपः । द्व्यन्हः । विगतमह्इति तत्पुरुषः । व्यन्हः । अन्हः सायं इति क्वचिदमामाद्यंतस्येति परनिपातः स्यतेर्घञ् प्रत्यये युकि च कृते सति सायशब्दोऽवसानवाची साधितः । अहन्नादेशे उपधालोपे द्व्यन्हि लोपाऽभावे द्व्यहनि, अहन्नभावे द्व्यह्ने ॥

(तत्त्वदी०—) वेङ्योरिति वाईङ्योरिति छेदः ईश्चङिश्च ईङी तयोः ईङ्योः ईङ्इतीमौ इत्यनेन कृतो गृह्यते न तु जस् शसोरिति सानुबंधकनिरनुबंधकयोर्निरनुबंधकस्यैव ग्रहणमिति न्यायात् अत एव ईपोपि न ग्रहणं अत्र वाङ्योरित्येव छेदः द्विर्वचननिर्देशेनैव ईकारलाभात् । अहः साय इति पोन्त कर्मणीत्यस्माद्घञिकृते स्यतेर्घञिअवसानवचनः सायशब्दः न तु मान्तमव्ययम्मलोपस्यादर्शनात् ।

मू०—पाददन्तनासिकामासहृदयनिशाअसृग्यूषदोषयकृच्छकृदुदकास्यमांसपृतनासानूनाम् ॥ पद् दत् नस् मास् हृद् निश् असृक् यूषन् दोषन् यकन् शकन् उदन् आसन् मांस् पृत् स्नु एते आदेशा भवंति शसादौ वा । पदः, पदा, पद्भ्याम्, पद्भिः दतः, दता, दद्भ्याम्, दद्भिः । मासः, माभ्यां, मासाभ्याम् ।

(सुबोधिनी—) पाददंतनासिकामासहृदयनिशाअसृग्यूषदोषयकृत्शकृत्उदकआस्यमांसपृतनासानूनां एषांपदादय आदेशा वा स्युः शसादौ । माभ्यामित्यत्र सस्य विसर्गे आदवे इति विसर्गलोपश् । यूषो मंडः " मुद्गामलकयूषस्तु भेदी दीपन पाचन " इति दर्शनात् ॥

(तत्त्वदी०—) शसादौवेति आदिशब्दः प्रकारे इत्यभिप्रत्याह पदादय इति तेन पद्भिश्चरणोस्त्रियामिति स्वांतं हन्मासनं मन इति संगच्छते ।

मू०—अल्लोपःस्वरेऽम्वयुक्ताच्छसादौ॥ अन्नन्तस्योपधाया लोपो भवति शसादौ स्वरे परे । मकारवकारान्तसंयोगादुत्तरस्य न । यूष्णः, यूष्णा ॥

(सुबोधिनी—) अल्लोपः स्वरेऽम्वयुक्ताच्छसादौ । नोपधाया इत्यनुवर्तते । नां-

तस्य नाम्नः उपधाया अतो लोपः स्यात् शसादौ स्वरे । नांतस्येति किम् । भवतः । अत इति किं । दंडिनः । तपर इति किम् । प्रतानयतीति प्रतान् । क्विप्प्रत्ययस्तान् प्रतानः । स्वरेकिं राजभ्यां । शसादौ किं मघोन इदं माघवनं देवेतदमर्थे इत्यण् । म् च वश्च म्वौ । युक्तःकर्म्मणिक्तः । म्वाभ्यां युक्तोम्वयुक्तः न म्वयुक्तोऽम्वयुक्तस्तस्मादम्वयुक्तादम्वाभ्यां युक्ताद्वर्णात्परस्यातो लोपो न भवतीत्यर्थः । यथा । यज्वनः । ब्रह्मणः । म्वेति किम् तक्ष्णा । युक्तादिति किं । अर्य्यम्णः । णत्वे कृते ष्णयोगे ष्णइत्यक्षरं भवति यूष्णः ॥

(तत्त्वदीपिका–) अल्लोपः स्वरेम्वयुक्ताच्छसादाविति । अत्रादितिनिर्विभक्तिकोनिर्द्देशः ॥ नोपधायाइत्यनुवर्त्तते तथा च नान्तस्योपधायाऽनोलोपः स्यादित्यर्थः म् च वश्च म्वौ म्वाभ्यां युक्तः वर्णः म्वयुक्तः न म्वयुक्तः अम्वयुक्तः तस्मात् म्वाभ्यां युक्ताद्वर्णान्नेत्यत्यर्थः प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासो वा । तथा च म्वयुक्तभिन्नाद्वर्णात्परस्यातोलोप इत्यर्थः उपधाया अत इति किं तपास्विनः । नान्तस्य किं महतः । अतः किं दंडिनः स्वरे । किं राजभ्यां । तपरः किं प्रतानयतीति प्रतान् तस्य शसि प्रतानः इत्यत्र लोपो न केवलस्य क्विपिनान्तत्वाभावात् अन्तत्वमाश्रित्योदाहृतामिति भावः । म्वेति किं तक्ष्णः । युक्तात्किं अर्य्यम्णः यूष्णा इति यूषो मंडः । मुद्गामलकयूषस्तु भेदी दीपनपाचन इति दर्शनात् ।

सू०–नाम्नोनोलोपशधौ ॥ नान्तस्य नाम्नो नस्य लोपश् भवति रसे पदान्ते चाधौ । यूषभ्याम् यूषभिः । पक्षे पञ्चसु देववत् । पदादयः पृथक्शब्दा इत्येके । सोमपाः, सोमपौ, सोमपः, सोमपाम् ।

(सुबोधिनी–) नाम्नोनोलोपशधौ । न इत्यनेन नाम विशेष्यते विशेषणत्वात्तदंतविधिर्भवति । नांतस्य नाम्नोंतस्य लोपश् स्याद्रसे पदांतेचाधौ । नाम्न इति किम् । अहन् । नाम्न इत्यनुवर्तमाने पुनर्नामग्रहणं नामसंज्ञाप्रवृत्तिकाले स्थितस्य नकारस्य लोपशर्थं । तेनागमादेशयोर्नकारस्य लोपश् न भवति । यथा । पचन् । भवान् । श्वन् । सुहिन् । प्रशान् । यूषभ्यामत्र नस्य लोपशि कृते अद्भीत्यात्वे प्राप्ते । उच्यते । नस्य लोपशि न विभक्तिकार्यमिति । विभक्तौ कार्य्यं विभक्तेर्वा कार्यमिति समासः । पथिष्वित्यादौ षत्वं तु न । विभक्तिकार्यं । सैषादिलिङ्गापकात् । आदेशाभावपक्षे सर्वाणि रूपाणि देववत् । आदेशपक्षे प्रपंचवचनानि देववत् पदादयो नादेशाः किंतु पृथक्शब्दाः इति एके आचार्या वदंति तेन "पदंघ्रिश्चरणो स्त्रियां । स्वातं हृन्मानसं मन" इत्यादि संगच्छते । इत्यदन्ताः । सोमं पिवतीति सोमपाः । पापाने इत्यस्मादातोड इति डप्रत्ययं बाधित्वा क्विप् ॥

(तत्त्व०–) नाम्नो नो लोपशधाविति अत्र न इति षष्ठ्यन्तनाम्नो विशेषणं अतस्तत्र तदन्तलाभ इत्यभिप्रेत्याह । नान्तस्येति । ननु राजेत्यत्र परत्वात्प्रथमं नलोपशास्त्वितिचेन्न

प्रायशोदृश्यतामिति वचनात्क्वचित्पूर्वेणापि परबाधः असाविति ज्ञापकाच्च अन्यथा अधाविस्येवावक्ष्यत् । ननु यूषभ्यां यूषभिरित्यादौ आङ्च इत्यादिनात्वादिकमस्त्वित्यत आह नस्य लोपशीति । अविभाक्तिकार्यमिति विभक्तौ कार्यं विभक्तेर्वा कार्यमिति समासः तेन दंडिष्वित्यादौ नलोपे सति षत्वं भवत्येव सैषादिति ज्ञापकेन तस्य विभक्तिकार्यत्वाभावात् । अत्र नाम्न इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्न्नामग्रहणान्नामसंज्ञाप्रवृत्तिकाले नान्तत्वं ग्राह्यम् । तेन पचन्नित्यादौ नलोपो न ।

सू०--आतोधातोर्ल्लोपः ॥ धातुसंबन्धिन आकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे । सोमपः सोमपा सोमपा सोमपाभ्यामित्यादि । एवं कीलालपा शंखध्मा मधुपा विश्वपा प्रभृतयः । धातोऽकिम् । हाहान् । हाहाः । हाहौ । हाहाः । हाहे । हाहौः ॥ हरिः ।

(सुबोधिनी–) आतोधातोर्लोपः । अकारांतस्य धातोर्लोपः स्याच्छसादौ स्वरे । " शतृशानकसंतानां तृजंतानां तथैव च ॥ क्विबंतानां च शब्दानां धातुत्वं नोपहन्यते ॥ " प्रातिपदिकसंज्ञयेत्यर्थः । आतो ङस्य द्वे संज्ञे स्तः । षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यंतलोपः । धातोः किं । हाहान् । गंधर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदं । " हाहाहाहूश्चैवमाद्या गंधर्वा " इत्यमरः । टा सवर्णदीर्घः हाहा । ङे एत्वं हाहे । ङसिङसोर्दीर्घः हाहाः २ । ओसि औत्वं हाहौः । ङौएत्वं हाहे । शेषं सोमपावत् । आत इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः क्वचित् क्त्वः ॥ इत्यादंताः ॥

(तत्त्व०-)आतोधातोर्ल्लोप इति । आत इति किम् । वातप्रम्या । धातोः किम् खट्वाः पश्य । नच नामत्वधातुत्वयोर्विरोधात्कथं धातुत्वमिति वाच्यम् क्विबंता विजंता विडंताः धातुत्वं न जहति नामत्वं प्रतिपादयंतीति वचनादविरोधात् । ननु अस्य धातोरिति किमिति न सूत्रितमिति चेन्न श्रीपेण कुलेनेत्यादावपि परत्वादकारालोपापत्तेर्दुर्वारत्वात् तपरकरणं तु व्यर्थमेव अत्रात इति योगविभागादधातोरप्यालोपः क्वचित् तेन क्त्वः ॥ हाहानिति गंधर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं नामेदं । केचित्तु जहातीति हाहा इति क्रियाशब्दं वदन्तः सोमपावद्रूपमाहुः ।

सू०– औयू । इकारान्तादुकारान्ताच्च पर औ यू आपद्यते । इउभवतः । हरी ।

(सुबोधिनी–)औयू । इदुद्भ्यां पर औ यू स्याताम् । ईदूतोर्दीर्घयोर्ग्रहणे । ईऊ इति पदद्वयं बोध्यम् । ह्रस्वग्रहणपक्षे तु युइत्यत्रेतरेतरद्वंद्वः । इदुद्भ्यामिति किम् । देवौ । तपरत्वमितिकिम् । वातप्रम्यौ । हून्हौ ॥

(तत्त्वदीपिका–) औयू इति अत्र इदुद्भ्यामित्यनुवर्त्तते दीर्घयोर्ग्रहणे ई ऊ इति छेदः ह्रस्वयोर्ग्रहणे तु इतरेतरद्वंद्वः ।

सू०—एओजसि। इकारान्तस्योकारान्तस्य च जसि परे एकार ओकारश्च भवति। हरयः

(सुबोधिनी–) एओजसि। इदुद्भ्यामित्यनुवर्तते तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते तच्च नाम्नो विशेषणं। विशेषणे हि तदंतविधिः। इदुदंतस्य नाम्न ए ओ स्यातां जसि परतः। इदुदंतस्येतिकिम्। रायः, ग्लावः। तपरत्वं किम् वातप्रम्यः। हूहूः॥

(तत्त्वदीपिका-) एओजसीति। अत्रेदुद्भ्यामित्यनुवृत्तस्यापि विभक्तिविपरिणामेन व्याख्यानमित्यभिप्रेत्याह इदुदन्तस्येत्यादि। इदुदन्तस्य किम् रामाः। गुणोजसीति तु न सूत्रितं लाघवे विशेषाभावात् जसि गुण इत्युक्ते त्वर्द्धमात्रलाघवेपि प्रतिपत्तिलाघवार्थमिदमुक्तम्।

सू०—धौ। इकारान्तस्योकारान्तस्य च धौ परे एकार ओकारश्च भवति। हेहरे। हरिम्। हरी। हरीन्।

(सुब० –)धौ। इदुदन्तस्य ए ओ भवतः धौ परे। कृताकृतप्रसंगित्वेन नित्यत्वाच्च पूर्वमेत्वमोत्वं च। ततः समानाद्धेरिति धिलोपः। इदुदंतस्य किं। हे ग्लौः तपरत्वं किम्। हेवातप्रमीः हेहूहूः॥

(तत्त्वदीपिका—)धाविति। अत्र एओधिजशोर्जस्ध्योरिति एकयोगो न कृतो यथाक्रमे स्थानिनोरादेशविधानशंकानिरासाय। यत्तु योगविभागो विषयसप्तमीलब्ध्यर्थ इति तत्र विषये सप्तम्याऽविधानामित्युक्तं तच्चिन्त्यम् विषयसप्तम्या बहुस्थले दर्शनात् किं च यत्र प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव कार्यं विधीयते तत्रैव विषयसप्तमीति व्यवहारः प्राचां यथार्द्धधातुके ब्रूञो वच् चक्षिङःख्याञादय एवं वदता त्वया स्वयमेव विषयासप्तम्याः स्वीकृतत्वात्।

सू०—टानाऽस्त्रियाम्। इकारान्तादुकारान्ताच्च परष्टाना भवत्यस्त्रियाम्। हरिणा। हरिभ्याम्। हरिभिः।

(सुबोधिनी–)टानाऽस्त्रियाम्। इदुद्भ्यां परष्टाना स्यात्। स्त्रीलिंगे तु न। किंचसीत्युक्ते तु अदसष्टाप्रत्यये त्यदात्यत्वे मत्वे च अमटा इति स्थिते इनादेशतः परत्वादंतरंगत्वाच्च मादूइत्यूत्वेपुल्लिंगे सिद्धममुनेति। क्लीबेत्वमुनेति न सिद्ध्यति। नामिनः स्वरे इतिनुमि कर्तव्ये उत्वस्यासिद्धत्वादतोऽस्त्रियामित्युक्तं। इदुद्भ्यां किं। गवा। तपरत्वं किम्। वातप्रम्या। हूह्वा॥

(तत्त्वदीपिका—) टानास्त्रियामिति। इदुद्भ्यामित्यत्राप्यनुवर्त्तते अत्र अस्त्रियामिति नञ् प्रश्लिष्य छेदः नञ्प्रश्लेषे च व्याख्यानमेव शरणमिति तु वृद्धाः। ननु पुंसीत्येव किमीति न सूत्रितम् लाघवात्। अत्राहुः। अमुना कुलेनेत्यत्र उत्वादन्तरंगत्वादिनादेशः स्यादतो नाम्यभावान्नुमभावे रूपासिद्धिः स्यादित्यस्त्रियां ग्रहणसामर्थ्याद्दुर्बलमप्युत्वं प्रवर्त्य नाभावोभवतीत्युक्तं कैश्चितत्र नादेशत उत्वस्यान्तरंगत्वात्। अदस्शब्दमकारान्तात्परवर्णं ह्यपेक्षतेउत्वम् इनादेशस्तु नाम स्यादिअकारटाचतुष्टयापेक्षत्वेन बह्वश्रयत्वात् बहिरंगः किंच कृतेपीनादेशे

स्थानिवद्भावेन टात्वमाश्रित्य नाप्रवृत्तेरिति । पूर्वपक्षस्योत्तरमुत्तरार्थमस्त्रियां ग्रहणं सूत्रकृता कृतं कथं मु इति सूत्रांतरं मुशब्दात्परष्टाना भवति । मुशब्दश्चादस एव गृह्यते नान्यस्य पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे तथा चात्र सूत्रे पुंसीत्यस्यानुवृत्तौ क्लीबे अमुनेति रूपसिद्धिर्न कर्त्तव्येति उत्वस्यासिद्धत्वात् । अस्त्रियामित्यनुवृत्तौ तु नपुंसकेत्यस्य प्रवृत्तिरिति । अत्रेदं वक्तव्यं । मु इति सूत्रान्तरकल्पनापेक्षया अस्त्रियामित्यस्यैव तज्ज्ञापने लाघवात् । इदुद्भ्यां किं । गवा । तपरत्वं किम् हूह्वा । टाकिं । हरिभ्याम् ।

मू०–ङिति । इकारान्तस्योकारान्तस्य ङिति परे एकार ओकार श्च भवति । हरये । हरिभ्याम् । हरिभ्यः ।

(सुबोधिनी–) ङिति । इदुदंतस्य नाम्न ए ओ स्याताम् । ङ्इत् यस्य स ङित् तस्मिन् ङिति ङिति स्यादौ । ङिति किं । हरिभ्यां । स्यादौ किं हरिरिवाचरतीति हरयति । आचारे क्विप् । ततः प्रत्ययांतात् स्त्रियामङित्यङ् । हर्या । नाम्नः किं । नुतः, नुवंति । किंच ङ् चासौ इच्च ङित् तस्मिन् ङिति इति कर्मधारयकरणे इत्संज्ञकङकारादौ प्रत्यये परे इत्यर्थो भवति । तदा नाम्नः स्यादावित्येतयोरनुवृत्तिर्न कर्तव्येति लित्पुषादेर्ङ इत्यादि ङप्रत्यये तु परत्वादियुवौ । अदूदुवदित्यादि ॥

(तत्त्व०–) ङितीति अत्र इदुद्भ्यां एवोजस इति चानुवर्तते तत्र विभक्तिविपरिणामेन व्याख्यानम् । ङ इद्यस्य स ङित् तास्मिन्ङिति । ङिति किम् । हरिभ्यां । ङिच्च स्यादिरेव गृह्यते न त्वन्यः ङस्येति ङकारग्रहणेन ङसिङसोर्ग्रहणमेव ॥

मू०– ङस्य एदोद्भ्यामुत्तरस्य ङसिङसोरकारस्य लोपो भवति । हरेः । हर्योः । हरीणाम् ।

(सुबोधिनी–) ङस्य । एदोतोत इति सूत्रमनुवर्त्तते लोपश्च इति स्यात् । ङकारस्य इत्संज्ञायामकारः परत्वेन लभ्यते । एदोतइति किं । रायः ग्लावः ङस्येति किंः । हरये, भानवे । ङस्यातः किं । हरयः, भानवः ॥

मू०– ङेरौङित् । इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङे रौ भवति स च ङित् ॥

(सुबोधिनी–) ङेरौङित् । इदुद्भ्यां परस्य सप्तम्येकवचनस्य औः यात्सा च ङित्संज्ञकः । ननु ङेर्डौ इत्येव वक्तव्यं किं ङिच्छब्देन । उच्यते । ङिद्ग्रहणं ऋतो ङउः इत्यादौ ङिदित्यस्यानुवृत्त्यर्थं । इदुद्भ्यां किम् । रायि, गवि तपरत्वं किं । वातप्रमी, हूह्वि ॥

(तत्त्व०–) ङेरौङिदिति । इदुद्भ्यां किम् गवे । तपरत्वं किं वातप्रमी । ङे किं हरिभ्यां आमादावित्यादिनिर्देशेन च औङिदित्ययं नादेशः अतएव ङेरित्यनेन चतुर्थ्येकवचनस्य न ग्रहः नच ङिति टेरित्यत्र ङित्संज्ञकस्यैव ग्रहणं । ननु यौगिकस्य कृत्रिमत्वात् तथा च सेर्डौ वेरित्यत्र डकारस्य ङित्संज्ञा न प्रयोजनाभावादिति चे-

त्सत्यम् स्त्रियामिति निर्देशेन कृत्रिमाकृत्रिमयोर्ग्रहणम् । तथा हि स्त्यायते डंटि स्त्रीति रूपं तच्चैवं न स्यात् । ङ्र्डावित्येव किमिति न सूत्रितमिति चेन्न उत्तरार्थं ङित्करणं ऋतोङ उरित्यादाववश्यकत्वात् अथ तत्रापि ङोउरित्येव किमिति न कृतमिति वाच्यम् ङावित्यत्र घेररित्यनुवर्त्तते तथा च ऋकारस्य उरिकृते टिलोपे पितरीत्यादि रूपं न सिद्ध्येत् । अपृक्तर्त्तरीति लिंगेन तत्र टिलोपः स्यादिति वाच्यम् । न पंचास्विति सूत्रेपि उरोनुवृत्तौ ज्ञापकाभावात् टिलोपे पितरावित्यादिरूपं न सिद्ध्येत् इति ङिदित्युक्तम् यदि तु ङिति प्रत्यये लोप इति व्याख्यायते तदा न कर्त्तव्यं भवति ।

सू०— ङिति टेः । ङिति परे टेर्ल्लोपो भवति । हरौ । हर्य्योः । हरिषु एवमग्निगिरिरविकविमुन्यादयः । उकारान्ता विष्णुवायुभानुगुर्व्वादयोऽप्येवंज्ञेयाः । भानुः । भानू । भानवः ।

(सुबोधिनी—) ङितिटेः । नाम्नष्टेर्लोपः स्यात् ङिति परतः । अव्ययानां टेर्लोपश्च । तद्धितस्य ये स्वरे च । यथा बहिर्भावो बाह्यः । पुनः पुनरेव पौनःपुन्यं ण्यः । कुतःकुत आगत कौतस्कुतः । कारकादित्यण् ॥

(तत्त्वदीपिका—) ङितिटेरिति ङ इत् यस्य स ङित् तस्मिन् ङिति । अत्राहुः अत्र वाक्यार्थत्रयं नाम्नो लोपो भवति ङिति परे इत्येकं तथा च विंशतेः पूरण इति वाक्ये अप्रत्यये यस्य लोप इतीकारलोपेऽन्तोलोपे विंश इति सिध्यति ततः टेः नाम्नः तथा टेर्लोपो भवति यकारे स्वरे वेति द्वितीयं । तथा च लघिष्ठः बहिर्भवति बाह्यइत्यादि सिद्धिः ततः नाम्नष्टेर्लोपो भवति ङितीति तृतीयम् । अत्र तद्धिते यस्वरे इति सम्बध्यते विश्लेषावधावित्यादिनिर्देशात् तत्र ङेरौदिति न तद्धित इति अत्रेदं संप्रधार्य्यं तृतीयवाक्ये नाम्न इति संबंधे स्त्री तितउरित्यादि न सिध्यति तथाहि स्त्यैधातो डटि कृते टिलोपावसरे नामत्वाभावात् तितउरित्यत्रापि तनोतेर्डे उः सन्वच्चेति डउप्रत्यये टिलोपावसरे धातुत्वानपायेन नामत्वाभावात् । तस्मादत्र न नाम संबध्यते किंतु ङितीति परसप्तम्यापूर्वमात्रमाक्षिप्यते तथा च सर्वत्र निर्वाह इति दिक् ।

सू०—सेर्डाधेः । सखिशब्दात्तदन्ताच्च परस्य सेरधेर्डा भवति । सखा ।

(सुबोधिनी—) सेर्डाधेः । सखिशब्दात्सखिशब्दांताच्च नाम्नः परस्य सेर्डा स्यात् । ऐसख्युरिति सूत्रे विपरीतनिर्देशात्तदंतग्रहणं । कीदृशस्य सेः । नधिः अधिस्तस्याधेर्धिभिन्नस्येत्यर्थः । समानं ख्यायते जनैरिति सखा । नीव्यादय इति निपातनात्ख्याधातोरिप्रत्ययो याइत्यस्य निवृत्तिश्च । तदंते तु शोभनः सखा सुसखा । धौ तु घावित्येकारो न तु डा । अधेरिति निषेधात् ॥

(तत्त्वदीपिका—) सेर्डाधेरिति अधेरिति छेदः धिभिन्नस्य सेर्डा भवतीत्यर्थः ऐ सख्युरित्यतः सख्युरित्यनुवर्त्तते तच्च षष्ठयन्तमर्थवशाद्विपरिणस्यते सख्युरे इतिकर्त्तव्ये विपरी-

तानिर्देशात्तदन्तलाभइत्यभिप्रेत्याह तदन्तादिति । सख्युः किम् । हरिः । सेः किं सखिभ्यां । अधेः किं हे सखे ।

मू०–ऐसख्युः । सखिशब्दस्य तदन्तस्याप्यैकारादेशो भवत्यधिषु पंचसु । सखायौ । सखायः । सखायम् । सखायौ । सखीन् ।

(सुबोधिनी–) ऐसख्युः । तस्मादित्यनुवर्तते । तस्य सखिशब्देन विशेषणात्तदंतविधिः । सखिशब्दस्य सखिशब्दान्तस्य च नाम्नः ऐः स्यात् । पंचसुशब्दः प्राक् स्यादिष्वेव रूढः । सौतु परेण डादेशेन बाधितत्त्वादैर्न । अथवा सेर्डादेशे प्रकृतेरैत्वे च कृते टिलोपः। विशेषाऽभावात्तदंते सुसखायौ । सख्युरिति षष्ठीनिर्दिष्टत्वेनांत्यस्येकारस्य ऐः । सखायौ ॥

(तत्त्वदीपिका–) ऐसख्युरिति । अत्राधेरित्युत्तरसूत्रादपकृष्यते । तथा चाधिप्रत्ययान्तस्य सखिशब्दस्यऐकारदेशः पंचस्विति व्याख्येयम् अथ औप्रभृतीनि पंचवनानि कुतो न गृहीतानि इति वाच्यं पंचसु शब्दः स्यादिष्वेव रुढ इति व्याख्यानात् । यद्वा अधेरिति पर्युदासात्स्यादिग्रहः ।

मू०–सखिपत्योरीक् । सखिपतिशब्दयोरीगागमो भवति टाङेङिषु परतः । दीर्घत्वान्ना न भवति । सख्या सख्ये ।

(सुबोधिनी–)सखिपत्योरिति सखिपत्योरीक् स्यात् टाङेङिषु । कित्वादंते टाप्रत्यये ईकाऽव्यवधानात् । टानास्त्रियामिति न प्रवर्तते । सवर्णे दीर्घे यत्वे च । सख्या,सख्ये । ङौतु औत्वे टिलोपे च कृते पश्चादेकदेशविकृतमिति न्यायेनेक् यत्वे । सख्यौ । सखिपत्योर्विशेषस्य विवक्षणात् तदंतविधिर्न । तेनातिसखिना, भूपतिना, इत्यत्र नेक् ॥

(तत्त्व०–) सखिपत्योरीगिति अत्र टाङ्योरित्यनुवर्त्तते । तथा च टाङ्योरेवानेन ईक् सख्ये इति सिद्ध्यर्थं तु ङे इति सूत्रान्तरं । तथा च ङयि परे सखिपत्योरीगागमो भवति इति तस्यार्थः दीर्घविधिर्नात्वादिप्रतिषेधार्थइत्यभिप्रेत्याह दीर्घत्वादिति यद्यपि ह्रस्वकरणेपि विधानसामर्थ्यान्नात्वादिप्रतिषेधो लभ्यते तथापि ङौ सवर्णदीर्घे सखीइत्येव स्यादिति दीर्घकरणात्प्रथममौत्वटिलोपयोः प्रसक्तयोः पश्चादेकदेशविकृतन्यायेन ईगागमेकिं सख्याविति रूपसिद्ध्यर्थं दीर्घविधानस्यावश्यकत्वात् । अतएव ईदिद्वा न कृतः सखिपत्योर्यं इत्यपि न सूत्रितं । सख्या सख्ये इति सिद्धावपि ङौ सखिय इति रूपापत्तेः । अत्र नाम्नो विशेषणत्वाभावान्न तदन्तलाभः ।

मू०–ऋङ्के । सखिपतिशब्दयोर्ऋगागमो भवति ङसिङसोरकारे परे । सख्यृ अस् इति स्थिते ।

(सुबोधिनी--) ऋकूङे । सखिपत्योर्ऋक् स्यात् ङा उपलक्षितः अङस्तस्मिन्नङे॥

(तत्त्वदीपिका–)ऋङ्ङे इति। ऋकूङे इति छेदः ङे इतिसप्तमी ङोपलक्षिताः अः ङः तस्मिन् तेन ङसिङसोरकारो लभ्यते ङङः इति सूत्रणीयेईगनुवृत्याङितीत्येत्वस्य वाधे रूपसिद्धावपि गुरुकरणमागमजस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमेतेन सखिना वानरेन्द्रेणेति अन्यत्र पतिना सहेति च संगच्छते। ङेकिम्। सखीन् सखिपत्योः किम्। वातप्रम्यः।

सू०-ऋतोङ्उः। ऋकारान्तात्परस्य ङसिङसोरकारस्योकारो भवति स च डित्। सख्युः। ङेरौडिदित्यौकारे कृते सखिपत्योरीक्। सख्यौ। शोभनः सखा सुसखा। सुसखायौ। सुसखायः। सुसखीन्। सुसखये। सुसखेः। सुसखौ। अतिशयितः सखा अतिसखा परमस्सखा परमसखा सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः। इह डैत्वेन। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति न्यायात्। पतिः, पती, पतयः, पतिम्, पती, पतीन्। पत्या, पत्ये, पत्युः, पत्यौ।

(सुबोधिनी–) ऋतोङ्उः। डिदित्यनुवर्तते। ऋदंतान्नाम्नः परो ङ्उः स्यात् सच डित्। नाम्नः किं आरत। उरिति लिंगात्केवलादपि ऋत उर्भवति। ऋङागमे कृते यत्वोत्वटिलोपाः। सख्युः। तदंते यथा। शोभनः सखेति प्रादिसमासे तत्पुरुषे राजाहःसखिभ्य इति टप्रत्ययो न। पूजार्थोपपदे निषेधात। इहैडात्वयोः प्रवृत्तिस्तदन्तग्रहणात्। सुसखिशब्दस्य पंचसु सखिवद्रूपं। शेषंहरिवत। एवमतिशयितः सखेति अतिसखा। प्रादिसमासोत्र। परमः सखा यस्य स परमसखेति बहुव्रीहिः कर्म्मधारये तु टप्रत्ययेन भाव्यं। गौणत्वेप्यैडात्वे भवतः। अतिदध्रेत्यादावस्थ्नामितिवत। सखीमतिक्रांतोऽतिसखिः। अत्यादयः क्रांताद्यर्थे इति तत्पुरुषः। अन्यार्थे इति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लक्षणिकत्वात टप्रत्यय ऐडात्वे च न। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्येति परिभाषणात्। लक्षणं च प्रतिपदं च लक्षणप्रतिपदे लक्षणप्रतिपदाभ्यामुक्तौ लक्षणप्रतिपदोक्तौ तयोर्द्वंद्वांते श्रूयमाणत्वादुक्तशब्दः प्रत्येकं संवध्यते। लक्षणोक्तः प्रतिपदोक्त इति। लक्षणेन सूत्रेणोक्तो लाक्षणिक इकः। प्रतिपदोक्तस्य झटिति बुद्ध्यारोहो लक्षणिकस्य तु लक्षणानुसंधानद्वारेण विलंवितो बुद्ध्यारोहो भवतीत्यर्थः। क्लीवे तु पूर्वेणापि नुमा परस्याप्यैत्वस्य वाधः क्रियते। प्रायशो दृश्यतामित्युक्तत्वात्। यथा प्रियसखीनि। प्रियसखिनि। पतिशब्दस्य टाङेङसिङसूङिषु साखिवद्रूपं। शेषं हरिवत्॥

(तत्त्व०–) ऋतोङ उरिति। अत्र नाम्न इति ऋदंतस्य विशेषणं स्यादेरिति ङस्य तेन। आरतकर्तृङ्वते(?)इत्यादौ नातिप्रसंगः सख्युरित्यादि लिंगाच्चतुर्थ्येकवचनस्यादेशे लोपे च न निर्देशशंका। ऋतःकिम् ग्लावः ऋतोउरिति सूत्रणीये ङग्रहणं वर्णमात्रविधौ यदादेशस्तद्वद्भवतीति न प्रवर्त्तते इति ज्ञापनाय। तथाहि। ऋतः अः उरिति छेदः। जसमोस्तु

परत्वाद्गुण एव स्थानिवद्भावेन प्राप्तावपि पंचसु ग्रहणसामर्थ्यान्न । अन्यथा । अर्वीत्येवोच्यते तथा च शस्यतिप्रसंगः तत्रापि परत्वाच्छसीति दीर्घेण भवितव्यम् दीर्घेकृतेपि यदादेशस्तद्वदित्यनेनोत्वेन भाव्यम् एवं चोत्वे कृते यदादेशस्तद्वदित्यम्शसोरस्येत्यलेपो भविष्यति इत्थं च कृताकृतप्रसंगित्वेन नित्यत्वादतः पूर्वमलोपो भविष्यति तथा च शस्यपि नातिप्रसंगनिःशंकेति यज्ज्ञापनफलकमेव ङकारग्रहणमिति वृद्धाः । अतिसखिरिति अन्यार्थे इति ह्रस्वः अतिसखेरिति भाष्यप्रयोगादीदुदंतस्येत्यादिना स्त्रीकार्यन्न लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति सूत्रानुसंबद्धद्वारेण कृतं लाक्षणिकं झटिति बुध्यारोहणं प्रतिपदोक्तम् त्यदादेष्टेरस्यादाविति । त्यदादेः किं । मरुतौ । स्यादौ किं तस्यापत्यं तादः तमिच्छति तद्यति अत्र धातुरित्यादि लिंगेनैव टेरेवात्वासिद्धौ टेरितिग्रहणम् टेरपि क्वचिद्विधानार्थं तेनकिम् शब्दस्याकसहितस्य तदाद्यत्वे क इत्येवरूपम् ।

मू०– पतिस्समासेहरिवत् । भूपतये ।

(सुबोधिनी–) पतिःसमासेहरिवत् । पतिशब्दस्य रूपं समासे हरिवत्स्यात् समासाऽभावे शसादौ सखिवत् । भुवः पतिः भूपतिस्तस्मै भूपतये । समासत्वादत्र नेक् । कथं सीतायाः पतये तमः । पराशरश्चाह "नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ॥ पंचस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते" ॥ १ ॥ इति । उच्यते । पतिशब्दोऽयमाख्यातप्रत्ययांतो यथा नाम्नो ञ्णिडिदिति ञिप्रत्यये टिलोपे धातोरित्यौणादिके इप्रत्यये ञेरिति ञिलोपे च निष्पन्नोयं पतिः । पतिमाचष्टे इति पतयतीति पतिः । लक्षणिकत्वादस्य सखिवद्रूपम् । एवं "कृष्णस्य सखिरर्जुन" इति भारते "सखिना वानरेन्द्रेणेति" रामायणे च बोध्यं ॥

मू०– आगमजमनित्यम् । सखिना पतिना द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः ।

(सुबोधिनी–) आगमजमनित्यं । आगमाज्जातमागमजं कार्य्यमनित्यमस्ति इति न्यायाद्वा सखिनेत्यादौ नेक् । अथ ऋकृङे इत्यत्र ङउरिति सूत्रणीये ईगनुवृत्त्या ङितित्वे त्वस्य बाधे रूपसिद्धावपि गुरुकरणमेतत्सत्वे ज्ञापकं बोध्यम् ॥

मू०– त्यदादेष्टेरःस्यादौ । द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ ।

(सुबोधिनी–) त्यदादेष्टेरः स्यादौ । त्यदादीनां दशानां टेरत्वं भवति स्यादिविभक्तौ । विभक्ताविविकिम् । त्यद् । तत् । स्यादौकिं । तस्यापत्यं तादः । तामिच्छतीति तद्यति । यः । टेः किं । सः । य इत्यादावत्वे सवर्णे दीर्घे च सा या इ ति स्यात् । द्विशब्दस्यात्वे सति सर्ववद्रूपं ॥

मू०–संज्ञोपसर्ज्जनयोर्न्नात्वम् । द्विर्न्नामकश्चित् द्विः द्वी । द्वयः ।

द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः। प्राधान्येतुपरमद्वौ। त्रिशब्दो नित्यम्बहुवचनान्तः। त्रयः। त्रीन्। त्रिभिः। त्रिभ्यः।

(सुबोधिनी-) संज्ञोपसर्जनयोर्नात्वम्। संज्ञायां गौणत्वे च त्यदादेरित्यत्वं न भवति। सर्वाद्यंतर्गणकार्य्यत्वात्। कस्यचित् पुरुषस्य द्विर्नाम तस्य हरिवद्रूपं। गौणेऽतिद्विस्तस्यापि हरिवद्रूपम्। प्राधान्ये मुख्ये तु परमौ च तौ द्वौ च परमद्वौ, कर्मधारयः। सर्ववद्रूपं ॥

सू०-- त्रेरयङ्। त्रिशब्दस्यायङादेशो भवति नामि परे। तदन्तविधिरत्र ङिदन्तस्यैव वक्तव्यः। त्रयाणाम्। परमत्रयाणाम्। त्रिषु। कतिशब्दो नित्यम्बहुवचनान्तः।

(सुबोधिनी-) त्रेरयङ्। आम्इत्यनुवर्तते। तच्च सप्तम्या विपरिणम्यते। तस्मादिति च तस्य नाम्नस्त्रेरिति विशेषणे विशेषणत्वात्तदंतविधिः। त्रिशब्दस्य त्रिशब्दान्तस्य चायङ् स्यादामि। गुरुत्वात् सर्वादेशे प्राप्ते ङिदादेशः अंतस्य स्थाने भवतीतीकारस्याङ्। त्रेरित्येकवचननिर्देशस्त्वनुकरणत्वात् तदंते। प्रियाश्च ते त्रयश्च प्रियत्रयस्तेषां प्रियत्रयाणां। गौणत्वे नेति केचित्। तरतेरौणादिको ड्रिप्रत्ययः डित्वात् टिलोपे त्रिशब्दः।

(तत्त्वदीपिका--) त्रेरयङिति। ननु त्रिशब्दस्य वहुवचनान्तत्वात् कथं त्रेरिति चेत्सत्यम् ॥ त्रिशब्दस्त्रित्वविशिष्टवाचको वहुवचनान्तः अयन्तु न त्रित्व विशिष्टवाचकः किन्तु तदनुकरणेन गृहीतः अनुकार्यानुकरणयोश्च भेदविवक्षाया इष्टत्वात् प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्य त्वानित्यत्वात् एवं स्थिते त्रयाणामयमित्युक्तौ त्रिशब्दसमानवचनाशंकायां तदुद्धारार्थं अचतुर्णामित्यादि लिङ्गानुशरणं कृत्वा पुनर्गौरवदोषोद्भावेन यथान्यासमूत्रस्थापनप्रयासो निजपाण्डित्यप्रस्थापनायैवेति दिक्। तदन्तविधिरत्रेति तस्मादित्यनुवृत्तेः त्रिशब्दान्तस्य नाम्न इति व्याख्यानात्। त्रयाणामित्यत्र तु व्यपदेशिवद्भावादित्यभिप्रायः। ङिदन्तस्येति गुरुःशिच्चेत्यस्यापवादः।

सू०-डतेः। संख्यावाचिनो डत्यन्ताज्जश्शसोर्लुक्। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्।

(सुबोधिनी-) डतेः। किमः संख्यापरिमाणे डति चेति डतिः संख्यापरिमाणे विहित इह गृह्यते। पातेर्डतिरिति तु न। संख्यायां इत्यनुवर्तते। कतीत्यत्र यदादेशस्तद्वदिति जसमाश्रित्य एओजसत्येव प्राप्ते सत्याह ॥

(तत्त्वदीपिका-)डतेरिति।डत्यन्तान्नाम्न इति वोध्यम् डतिप्रत्ययश्च शेषानिपात्याः कत्यादय इति गृह्यते संख्याया इत्यनुवृत्तेः संख्यासंवंधे च डतिर्गृह्यते ननु पातेर्डतिः पतिरिति कतेरिति तु न सूत्रितं पतिततीनां ग्रहणार्थं यत्तु कतेरित्येव युक्तं पतिततीनां लोकेऽदर्श

नादित्युक्तं तत् प्रौढिवादमात्रं पतिते नागशीर्षाणि ततीतेनांगवेदनेत्यादिषु दर्शनात् बहुगणव-तिडातिसंख्येति पाणिनिसूत्रेपि डतेरेव ग्रहणात् कतीत्यत्र एओसीत्यस्य प्राप्तौजसोत्राभावा-त् प्रत्ययलोपेपि प्रत्ययाश्रितं कार्यं भवतीति तत्प्राप्तिः यदादेशस्तद्वद्भवतीति सिद्धेः प्रत्य-यलोप इत्याद्युक्तिर्नियमार्था। तेन यत्रप्रत्ययस्यासाधारणं रूपं प्रयोजकं तदेव प्रत्ययलोपे सति भवति नतु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणं तेन शोभना दृषदोस्य सुदृषत् प्रासाद इत्यत्र अ-त्वसोः साविति दीर्घो न।

मू०-- लुकिनतन्निमित्तम्।

कति २। कतीनाम्। कतिषु। औडुलोमिः। औडुलोमी।

(सुबोधिनी-) लुकिनतन्निमित्तं। लुक्शब्देन लुप्ते सति लुग्वन्निमित्तमाश्रित्य कार्य्यं न भवतीत्यर्थः। शीङोगुणश्चतुर्षु इत्यनेन ज्ञापितमिदं अन्यथा शेत इत्यादा-वदादेर्लुगिति लुप्तास्यायप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं न याति तद्वद्भावेन गुणस्य सिद्धत्वाद्व्यर्थमिदं सूत्रं ततो ज्ञापयतीति। का संख्या येषां ते कति। उडूनीव लो-मानि यस्य स उडुलोमाः उडुलोम्नोऽपत्यमौडुलोमिः बाह्वादित्वादिञ्॥

(तत्त्वदी०-) सिद्धान्तमाह लुकि न तन्निमित्तमिति स प्रत्ययो निमित्तं यस्य तत्कार्य-मिति शेषः लुकि सति प्रत्ययाश्रितं कार्यं न भवति इत्यर्थः।एतद्बीजन्तु शेते इत्यत्र शीङ्इति सूत्रेण गुणकरणं अन्यथा अपो लुकि प्रत्ययलक्षणेन पित्वाद्गुण इत्यनेनैव गुणे सिद्धे यत्सूत्रा-न्तरप्रणयनं तज्ज्ञापयति लुकि न तन्निमित्तमिति।

मू०-- लोम्नोऽपत्येषुबहुष्वकारः। उडुलोमाः। औडुलोमिम्। औडुलोमी। उडुलोमान्। वातप्रमीः। वातप्रम्यौ। वातप्रम्यः। वा-तप्रमीम्। वातप्रम्यौ। वातप्रमीन्। वातप्रम्या। एवं ययीपप्या-दयः। क्विबन्तवातप्रमीशब्दस्यामि शसि ङौ च विशेषः। वातप्रम्य-म्। वातप्रम्यः। वातप्रम्यि। ग्वौ वेति यः। बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी।

(सुबोधिनी-)लोम्नोऽपत्येषुबहुष्वकारः। लोमन्शब्दांतादप्रत्ययो भवति अपत्या-नां बहुत्वे वाच्ये। उडुलोम्नोऽपत्यानि उडुलोमाः। नोवेति टिलोपः। बहुत्वाभावे औडुलोमिशब्द इदंतस्य हरिवद्रूपं। बहुत्वे तु उडुलोमशब्दोऽदंतो ऽन्य एव। त-स्य इकारांतेषु व्युत्पादनं प्रासंगिकं। औडुलोमिशब्देस्य बहुत्वे ऽदंतत्वं भवतीति नभ्रमितव्यमिति। अदंतस्य तु देववद्रूपं॥इतीदंताः॥वातं प्रमिमीते इति वातप्रमीः। वातप्रम्यादय इत्युणादिसूत्रेण माङ् ईक् प्रत्ययः। आतोनपीत्यालोपः। स्वरादि-विभक्तौ इयं स्वरे इति यत्वम्। अमि शसि च परत्वादाम् शसोरित्यालोपः। वा-

तप्रमीम् । वातप्रमीन् । आमि तु दीर्घत्वान्न नुट् । वातप्रम्याँ । ङौ तु सवर्णदीर्घः । वातप्रमी । एवं यांत्यनेनेति ययीर्मार्गः । पातिलोकमिति पपीः सूर्यः । यापोरिक् प्रत्ययो द्वित्वं च निपातनात् । यदा वातं प्रमीनातीति । मीञ् हिंसायामस्मात् क्विपि वातप्रमीः । अथवा ईक्प्रत्ययांताद्वातप्रमीशब्दादाचारे यङंतात्कर्तरि क्विप् क्रियते तदा क्विबंते वातप्रमीशब्दः । धातुत्वादय्वो वेति यः । स्वरादिविभक्तौ परतः सर्वत्र प्रधीवत् । बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी पुरुषः। पुंवद्भेतीपो निवृत्तिः । अतिशयेन प्रशस्य इति ईयसुप्रत्यये प्रशस्य शब्दस्य श्रादेशः । ध्वितइतीप् । अन्यार्थे इति ह्रस्वस्तु न । ईयसुप्रत्ययांतस्य बहुव्रीहौ नेति निषेधात् ॥

(तत्त्व०—) औडुलोमिरिति । बाह्वादेश्चेति इञ् । आदिस्वरस्य ञ्णिति चेति वृद्धिः टिलोपः बहुष्वकार इति तथा च एकत्व द्वित्वयोरिदं न औडुलोमिशब्दः बहुत्वे त्वकारान्तो भिन्न उडुलोमशब्दः इकारान्तस्य बहुत्वेऽदन्तमिति न भ्रमितव्यमिति भावः ययीपप्यादय इति यान्त्यनेनेति ययीर्मार्गः पातिलोकामिति पपीः सूर्यः औणादिकौ । क्विबन्तेत्यादि । तथा च वातं प्रमीमीते इति वातप्रमीरिति क्विबन्तत्वे धातुत्वानपायेन धौवेति य इति भावः औणादिकस्य तु धातुत्वाभावात् य्वौ वेत्यस्याप्रवृत्तावपि अम्शसोरित्यस्याप्रवृत्तिः ङौ तु सवर्णे दीर्घः सहेत्यस्येति रूपभेदः बहुश्रेयसीति समासाश्रितविधेरनित्यत्वान्न कः ईयसोर्नेति निषेधान्न ह्रस्वः ।

सू०—ईदूदंतस्य ।

इयवुस्थानभिन्नस्यस्त्र्याख्यस्योपसर्ज्जनत्वेऽपिस्त्रीकार्यम्वक्तव्यम् ।

(सुबोधिनी—) ईदूदंतस्य । स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेपि स्त्रीकार्यं वक्तव्यं । स्त्रियमाचष्टे इतिस्त्र्याख्याः चक्षिङोमूलविभुजादित्वात्कप्रत्यये ख्याञादेशे चातोनपीत्यालोपः । स्त्रियामिति वक्तव्ये आख्याग्रहणं नित्यस्त्रीत्वालाभार्थं । तेन वृत्तेः प्राक् स्त्र्याख्यस्य नित्यस्त्रीलिंगस्य ईकारोकारांतस्य नाम्नो गौणेऽपि स्त्रीलिंगकार्यं भवति। स्त्र्याख्यस्येति किं । ग्रामण्ये ॥

(तत्त्व०—) स्त्र्याख्यस्येति । स्त्रियमाख्यातीति स तस्य पूर्वं स्त्रीत्ववाचकस्येत्यर्थः इयुवुस्थानभिन्नस्य किं । अतिश्रिये ।

सू०—हसेपस्सेर्लोपः ।

हसांतादीवंताच्च परस्य सेर्लोपो भवति । बहुश्रेयसी बहुश्रेयस्यौ ।

(सुबोधिनी—) हसेपस्सेर्लोपः । हसांतादीवंताच्च नाम्नो सेर्लोपो भवति । हसश्च ईप् चानयोः समाहारो हसेप् तस्मात् । ननु कौशांब्या निष्क्रांत इति निष्कौशांबिरित्यत्रातिव्याप्तिः स्यात् अन्यार्थेइति ह्रस्वे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । उच्यते । ईईप् इति प्रश्लिष्य दीर्घस्यैवेपो ग्रहणात् ईकाररूपादीपः सेर्लोप इति ह्रस्वे

कृते क्वीवंतत्वेपीकारान्तत्वं नास्तीति। सेरिति किम् । मरुतौ। हसांतात्प्रथमं सिलोपे पश्चात्कार्य्यांतरं भवति। इतोदित्यनेनात्वे उपधादीर्घे नलोपशि स्त्रोर्विसर्गे च कृते पंथा इति सिद्धं। आसावित्याकारविधानेन प्रथमसिलोपस्य ज्ञापनात्॥

(तत्त्वदीपिका-) हसेपः सेर्लोप इति। हस् च ईप् च एतयोः समाहारः हसेप् तस्मात् हसेपः। ननु हसग्रहणं किमर्थम् हसान्तात्संयोगान्तलोपे रूपसिद्धेरिति चेन्न वेधाइत्यत्रपरत्वादपवादत्वाद्वा स्कोराद्योरित्यनेन सलोपे अत्वसोः साविति दीर्घासिद्धेः अथ परं नित्यं च लोपं बाधित्वा निरवकाशत्वादत्वसोरित्यस्यैव प्रवृत्तिरिति चेत् । मैवम् शक्नोतीति शक् इत्यस्यासिद्धेः । संयोगांतलोपं बाधित्वा स्कोराद्योरिति कलोपप्राप्तेः तस्माद्धसग्रहणं अथ गंगामिच्छति गंगीयति ततः क्विपि अल्लोपयलोपौ गंगीरिति। तत्रापःभूतपूर्वपकारमाश्रित्य ईपःसिलोपोस्त्विति वाच्यम् लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति परिभाषयातदग्रहणात् ननु निष्कौशाम्बिरित्यत्र ह्रस्वत्वेपि ईपमाश्रित्यसेर्लोपोस्त्विति चेन्न तत्र ई ईविति प्रश्लिष्य दीर्घस्यैवेपः सर्वत्र ग्रहणात् अत्र तस्मादित्यनुवृत्य स्याद्यनुवृत्य वा ईप्साहचार्याद्वा अभैत्सीदित्यादौ नलोपः।

मू०- धौ-ह्रस्वः। इयुवस्थानवर्जितयोरीदूतोरस्त्रीशब्दस्य च स्त्रियां धौ परे ह्रस्वो भवति। ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्धाविति न । हेबहुश्रेयसि। बहुश्रेयसीम्। बहुश्रेयसीन्।

(सुबोधिनी-) धौ-ह्रस्वः। स्त्रियां वर्तमानयोरीदूतोः स्त्रीशब्दस्य च ह्रस्वो भवति। वेयुवइत्यपकृष्य व्यवस्थितविकल्पं चाश्रित्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम्। तेन इयुवस्थानिनोरीदूतोर्धौ न ह्रस्वः। हेबहुश्रेयसि इत्यत्र ह्रस्वे कृते धाविति गुणो न ह्रस्वविधिसामर्थ्यात्॥

(त०-)धौह्रस्व इति।अत्र वेयुव इत्यतो वा इति इयुव इति चानुवर्त्य वा इत्यस्य व्यवस्थितत्वमाश्रित्य सर्वत्र निर्वाहः तथा च इयुवस्थान वर्जितयोरीदूतोः स्त्रीशब्दस्य च धातुवर्जितस्य चेत्यादिलाभः तेन हेश्रीः हेस्त्री हे ग्रामणि हे अतिचमु इत्यादावव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारः सिद्ध्यतीति ध्येयम्।

मू०- ङिताम‌ट्। स्त्रियामीकारांतादूकारांताच्च ङितामडागमो भवति। बहुश्रेयस्यै। बहुश्रेयस्याः। बहुश्रेयसीनाम्।

(सुबोधिनी-) ङिताम‌ट्। य्वोरित्यनुवर्तते । इदुद्भ्यामिति परत्वाद्विकल्पेन बाधनादीर्घयोरेव ईदूतोर्ग्रहणं। स्त्रियामीदूदंतात्परेषां ङेङसिङस्ङीनामट् स्यात्। यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यंते इति परिभाषया स्याद्यवयव एवाट् तेन स्वरादौ स्यादौ परतो विधीयमानावियुवौ य्वौ च भवतः। यथा श्रियै। भुवै। प्रध्यै। वर्षाभ्वै। स्त्रियां किं। वातप्रम्ये। हून्हे। आमितु नुट्। बहुश्रेयसीनां॥

(तत्त्वदीपिका–) ङितामडिति ङ इत् येषां ते ङितस्तेषां नन्वटः स्यादित्वाभावेन कथं तस्मिन् इयुवौ य्वौ वेति चेत्सत्यम् यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यंते इतिपरिभाषयाऽपि स्यादिग्रहणेन ग्रहणसंभवात् । अत्र स्त्रियामिति निर्देशो मानम् अत्र च दीर्घौ ईदूतौ ग्राह्यौ । इदुद्भ्यां परत्वाद्विकल्पेन वाधात् । नन्वतिलक्ष्म्यै कथमत्र समासस्य स्त्रियामभावादिति चेन्न अवयवस्यैव स्त्रियां वर्त्तमानत्वेनेष्टसिद्धेः स्त्रियांकिं वातप्रम्ये।य्वोःकिंमात्रे

मू०-स्त्रियांयोः । इवर्णांतादुवर्णांताच्च स्त्रियां वर्त्तमानात्परस्य ङेरामादेशो भवति । बहुश्रेयस्याम् । अनीवंतत्वान्नसिलोपः । अतिलक्ष्मीः । धौ ह्रस्वः । हे अतिलक्ष्मि । शेषं बहुश्रेयसीवत् । सुश्रीः ।

(सुबोधिनी–) स्त्रियां योः । इश्चउश्चानयोः समाहारो युत स्माद् योः । समाहारे नपुंसकत्वस्यानित्यत्वात्पुंल्लिंगनिर्देशः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाद्वा न नुम् । अथवा इना सहित उरिति युः । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपः । स्त्रियामिवर्णोवर्णांतात्परस्य ङेराम् स्यात् । स्त्रियां किं । वातप्रमी । ह्रूह्वि । योरिति किम् । गवि । किंच अडागमाऽभावे आमोप्यभाव इति यद्वृत्तौ पठ्यते तस्यायमाशयः । तथाहि। मत्यां, मतावित्यादिषु स्त्रियां योरित्यनेन नित्यमामि कृते इदुद्भ्यामित्यादि विकल्पेनाट् क्रियते । अडागमाभावे तु स्थानिवद्भावेनामो ङित्वात् ङेरौडित्यनेन औत्वटिलोपौ भवतः । अट्पक्षे तु तेन व्यवधानादौत्वाभाव इति । तेनाडामोः सहैव प्रवृत्तिर्भवति । बहुश्रेयसी ङि इत्यत्र ङेरामादेशे कृते नुट् न । परत्वेनाटा बाधनात् । बहुश्रेयस्यां । लक्षेर्मुट्चेत्यौणादिक ईप्रत्ययांतो लक्ष्मीशब्दः । लक्ष्मीमतिक्रांत इत्यतिलक्ष्मीः । अन्यार्थे इति ह्रस्वो न स्त्रीप्रत्ययांतत्वाभावात् । हसेपः इति सेर्लोपोपि न ईप्प्रत्ययांतत्वाभावात् । सुष्ठु श्रीर्यस्येति सुश्रीः । ईवंतत्वाभावान्नसिलोपः ॥

(तत्त्व०-) स्त्रियां योरिति इश्च उश्च एतयोः समाहारः यु तस्मात् योः आगमजस्यानित्यत्वान्न नुम् । स्त्रियां किम् । वातप्रमीः । योः रिति किम् गवि ।

मू०– य्वोर्द्धातोरियुवौस्वरे । धातोरीवर्णोवर्णयोरियुवौ भवतः स्यादौ स्वरे परे । सुश्रियः । एवं सुधीयवक्र्यादयः । सेनानीः ।

(सुबो०-) य्वोर्द्धातोरियुवौस्वरे । यत्वाद्यपवादोयं । इश्च उश्च यू तयोर्य्वोः । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति परिभाषया य्वोरिति ह्रस्वयोरिह ग्रहणे सावर्ण्याद्दीर्घयोश्च नाम्नो धातोरिवर्णोवर्णयोरियुवौ भवतः स्यादौ स्वरे । धातोः किं । वातप्रम्यौ । ह्रूह्वौ । स्यादौ किं । श्र्यर्थं । भ्वर्थं । ननु सुश्रिये इत्यादौ नेयुवइत्यनेनाट् कथं न क्रियते । ईदूदंतस्य स्याख्यस्येत्युक्तत्वादाह

इयुवोर्निमित्तभूतयोरीदूतोर्गौणे स्त्रीकार्यं न वक्तव्यं । स्त्रीशब्दं विना सुग् धीर्यस्येति सुधीशब्दस्य च नेति निषेधात् य्वौवेति न प्रवर्तते। यवंक्रीणातीतियवक्रीः। क्विंतः। सेनां नयतीति सेनानीः। क्विंतः॥

(तत्त्व०-) य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे इति। धातोः किम्। वातप्रम्यौ। य्वोः किम् व्रिश्वपौ। स्वरे किम् सुश्रीभ्याम्। स्यादौ किम् श्र्यर्थम् भ्वर्थम्। अत्र इश्र उश्र एतयोः य्वोरिति व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न्नहिसंदेहादलक्षणमिति वचनादवर्णोवर्णयोरिति व्याख्यास्यामः। अत्राहुः नामिनः स्वरे इति तु स्वरग्रहणमच्चास्थामिति शसादिना संबद्धमिति तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति पुनः स्वरग्रहणमिति तत्रेदमवधेयम्। तर्ह्यन्यसूत्रास्यपदसंबद्धस्यानुवृत्तिरिह दृष्टा एकयोगनिर्दिष्टानामेव प्रवृत्तिनिवृत्योर्दर्शनात् किन्तु बहुसूत्रव्यवधानादन्याविधानात्तन्निवृत्तौ स्वरग्रहणमित्येव वक्तुमुचितम्। अत्रातोधातोरित्यतो धातोरिति लब्धेपि पुनर्धातुग्रहणं योगविभागेनार्थविशेषज्ञापनार्थम्। यत्तु इयेष इत्यादौ स्पष्टतयोपपादयिष्यते। अत्राहुः य्वोरिति किमर्थम्। परिशेषादेव तल्लाभात्। तथाहि ऋदंतस्य तुक् ऋदन्तस्य तु इरुरौ ऌदन्तस्तु धातोरेव संध्यक्षरान्तस्य त्वात्वमेव अदन्तस्यतु। यत इति लोपः आदन्तस्य शसादौ लोपः। पंचसु तु आतः पंचसु नेति पदत्रयमनुवर्त्य पञ्चसु नेति निषेधः हसांतस्य गमामित्यादिनिर्देशान्नेति। श्रीपं कुलमित्यादौ तु अत इति नेति च पदद्वयमनुवर्त्य अतोनेति व्याख्यातुं शक्यत्वान्नेति परिशेषात् य्वोरिति लब्धे किमर्थं तदितीति अत्रेदमवधेयम् आदन्तस्य वारणाय आतः पंचसुनेति अदन्तवारणाय अतो नेत्याद्यनुवृत्तिक्लेशतो य्वोरिति ग्रहणस्य स्पष्टप्रतिपत्तितया लघुत्वादिति तदुपेक्षितम्।

मू०— य्वौवा। अनेकस्वरस्य नाम्नो धातोरिवर्णोवर्णयोर्य्यकारवकारौ भवतः स्यादौ स्वरे परे। धातोरवयवसंयोगः पूर्वो यस्मात्तस्य तु न। सोपपदस्यानेकस्वरस्य चेदुपसर्गकारकपूर्वस्यैव नान्यपूर्वस्य। वर्षाकरदृन्पुनरपूर्वस्यभूशब्दस्यवत्वं। अन्यभूशब्दस्यसुधीशब्दस्य च य्वौ न। सेनान्यौ। सेनान्यः।

(सुबोधिनी-) य्वौवा। इयुवोरपवादोयं। तस्मादिति य्वोर्धातोः स्वरे इतिचानुवर्तते। अनेकस्वरस्य नाम्नो धातोः संबंधिनोरिवर्णोवर्णयोर्यकारवकारौ भवतः स्यादौ स्वरे। धात्ववयवसंयोगपूर्वयोरिवर्णोवर्णयोस्तु य्वौ न चेद्यादि सोपपदस्य धातोरिवर्णोवर्णयोर्य्वौ स्यातां तदोपसर्गकारकपूर्वस्य धातोरिवर्णोवर्णयोरेव य्वौ स्तः। न तूपसर्गकारकेतरपूर्वस्य धातोरिवर्णोवर्णयोरर्थादुपसर्गकारकपूर्वत्वेन योऽनेकस्वरो धातुस्तस्येवर्णोवर्णयोरेव य्वौ। उपसर्गकारकेतरपूर्वत्वेन योऽनेकस्वरो धातुस्तस्येवर्णोवर्णयोर्य्वौ न अनेकस्वरस्य। य्वौ किं। नियौ। लुवौ। धातोर्य्वोः किं। वातप्रम्यौ। हून्हौ। स्यादौ स्वरे किम्। सेनान्यर्थं। सुल्वर्थं। धात्ववयवसंयोगपूर्व-

त्वे सुश्रियौ । उपसर्गधात्ववयवसंयोगपूर्वत्वे तु य्वौ भवतः। उन्न्यौ ।उल्ल्वौ । धात्ववयवसंयोगोत्र न उपसर्गकारकाभ्यामितरपूर्वत्वे तु य्वौ न परमनियौ । शुद्धधियौ । वर्षाकरदृन्पुनरपूर्वस्य भुवो वत्वमितरपूर्वस्य भूशब्दस्यसुधीशब्दस्य च य्वौ न । किं तु इयुवौ ॥

(तत्त्वदीपिका–) य्वौवेति। अत्र तस्मात् य्वोर्धातोः स्वरे इति पदचतुष्टयमप्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह नाम्नोधातोरित्यादि अत्र वाशब्दो व्यवस्थितः ततश्च सर्वेष्टिसिद्धिरिति अनेकस्वरस्य किम् । नियौ । धातो किं वातप्रमीम् । य्वोःकें । सोमपौ । स्वरादौ किं सेनानीभ्यां । स्यादौ किं सेनान्यर्थम् ।

मू०–नियः ॥ नीशब्दादुत्तरस्य ङेरामादेशः । सेनान्याम् । एवं सुनीप्रधीग्रामण्यादयः।धातुना संयोगविशेषणात् उन्न्यौ ।उपसर्गकारकपूर्वस्य किं । परमनियौ । शुद्धधियौ। अनेकस्वरस्य किं नियौ । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन् कुमारी । हसेप इति सिलोपः । कुमार्य्यौ । कुमार्य्यः । अमि शसि च कुमार्य्यम् । कुमार्य्यः । शेषं बहुश्रेयसीवत् । सखायमिच्छति सखीयति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । डैत्वे सखा । सखायौ । सखायः । हे सखीः । सखायं । सख्यः। सह खेन वर्तते सखस्तमिच्छति सखीः । सख्यौ । सुतमिच्छति सुतीः । सुत्यौ ।

(सुवोधिनी–) नियः । नीशब्देन नाम्नो विशेषणात्तदंतावधिः । नीशब्दान्नीशब्दांताच्च नाम्नो ङेराम् स्यात् । लुन्वीत्यत्र तु नातिव्याप्तिः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति न्यायात् । अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति न्यायाच्च । यत्वे आमादेशे च सेनान्यां । एवं सुष्ठु नयनतीति सूनीः । प्रध्यायतीति प्रधीः । ध्यायतेः क्विपि संप्रसारणे रूपं । यदा तु प्रकृष्टाधीर्बुद्धिर्यस्येति विग्रहस्तदा धीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिंगत्वात् ईदंतस्य स्त्र्याख्यस्येति स्त्रीकार्य्ये बहुश्रेयसीवद्रूपम् । सुष्ठुध्यायती सुधीः । सुधीशब्दस्य च नेति निषेधादिय् सुधियौ । सुधिय इत्यादि । ग्रामंनयतीति ग्रामणीः । उन्नयतीत्युन्नीः।धातुना संयोगस्य विशेषणादिह य्वौ वेति यत्वं स्यादेव । परमश्चासौ नीश्च परमनीः। शुद्धा धीर्यस्य स शुद्धधीः। उपसर्गकारकेतरपूर्वत्वादितीय् । यदा तु शुद्धं ब्रह्म ध्याययतीति विगृह्यते तदाय्वौ वेति यत्वं भवत्येव नयतीति नीः। एकस्वरत्वादहेय् । कुमारीयति । अथवा कुमारीवाचरतीति कुमारीयते कुमारयाति वा । नाम्नो य ईचास्येति यप्रत्ययांतात् कर्तर्युङ्क्ति नाम्न आचारे क्विप् ।यगंताभ्यां च कर्तरि क्विपि परतः यत इत्यल्लोपे यवयोर्वसे हकारे चेति यलोपे त्र कुमारीति रूपम् । ननु कुमारी-

त्यत्रान्यार्थे इत्यनेन न ह्रस्वः स्यात् किंवर्थं प्रतीवंतस्योपसर्जनत्वात्।उच्यते। अन्यार्थे इति सूत्रे कृत्रिमोपसर्जनं गृह्यते न त्वप्रधानरूपामिति । कुमारीशब्दे इदुदंतस्य स्याख्यस्येति स्त्रीकार्यं भवति। तेन धौपरे धौ ह्रस्व इति ह्रस्वः । ङिद्वचनेषु ङितामाडित्यट् स्त्रियां योरिति ङेराम्। आमि तु नुट्स्वरे य्वौ वेति यत्वं । कथं तर्हि दुर्धियः वृश्चिकभिय इत्यादि। उपसर्गकारकपूर्वत्वाद्यत्वेन भाव्यमिति उच्यते । दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे दुरित्यस्योपसर्गसंज्ञा नास्ति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येवोपसर्गसंज्ञका इत्युक्तत्वात । वृश्चिकसंबंधिनी भीर्वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपोत्र बोध्यः। भययोगाभावाद्वृश्चिकस्य नापादानत्वमिति भावः । सखायमिच्छतीति सखीयति नाम्नो य इति यप्रत्ययः। य इति दीर्घः ततः क्विपि यत इत्यलोपः। अलोपस्यात्र स्थानिवत्त्वेन यत्वं न भवति क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति निषेधात। एकदेशविकृतस्यानन्यतया डात्वमेव च भवति । शसादौ स्वरे य्वौ वेति यः ।सह इति बहुव्रीहिः " कं शीर्षे चसुखे खं खः सदिवि व्योमनींद्रिये। शून्ये विदौ सुखे खस्तु इति हैमः। सखमिच्छतीति सखीयति। नाम्नो यईच्चास्येति यः इत्वं च। ततः क्विपि सखी। लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति न्यायान्नात्र डात्वं। स्वरादिविभक्तौ य्वौ वेवेति यः। एवं सुतमिच्छतीति सुतीयति। क्विपि सुतीः ॥

(तत्त्वदीपिका–) नियः इति। अत्रणीञ् प्रापणे इति धातुरेव गृह्यते नत्वन्यः लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लून्य इत्यादौ नातिप्रसंगः क्वचिन्नियश्चेति चकारः स चिन्त्यप्रयोजन इति वृद्धाः। उन्नयाविति अत्र संयोगपूर्वकत्वेपि उपसर्गधात्ववयवसंयोगत्वाद्य्वौकुमारीमिच्छन्नित्यादि इच्छार्थायां तदाचारक्विवन्ताद्वा कर्त्तरि क्विपि कुमारीति रूपं । नेति पुरुष इत्यर्थः। पुंस्त्वद्योतनायेदं कुमार्यमिति अल्लोपं बाधित्वा य्वौवेति यः सखेति । अत्रापि सखायमिच्छतीति वाक्ये अल्लोपययोःसखीति दीर्घान्तः सेर्डाधेरित्यत्र ऐसख्युरित्यस्य ह्रस्वान्तस्यानुवृत्तेरिह च ह्रस्वान्तस्य ग्रहणात् कथं दीर्घान्ते कार्यद्वयमित्यत आह एकदेशेत्यादि एकदेशेन एकादेशावयवेन विकृतं विकारवत् विपरीतकृतापि नान्यवद्भवतीत्यर्थः यथा छिन्नकर्णोपि श्वा श्वैव नान्य इति भावः। नन्वत्रालोपस्य स्थानिवद्भावेन यादेशोस्त्विति चेन्न क्वौ लुप्तं नस्थानिवदिति परिभाषोपस्थानात्। लुप्तेति नपुंसके भावेक्तः क्वौ लोप इति यावत् सखायमिति अत्राम्शसोरिति बाधित्वा य्वौवेति यः प्राप्तः ततोपि परत्वादैसख्युरित्यैत्वमेव तकारस्थानजादिति स्थानिवद्भावेनेति भावः।

मू०–खीतीभ्यांकृतयादेशाभ्यांङसिङसोरकारस्यउः॥ सख्युः सुत्युः।

(सुबोधिनी–) खीतीभ्यांकृतयादेशाभ्यांङसिङसोरकारस्य उः। य्वौवेतिकृतयाभ्यां खीतीवर्णाभ्यां परस्यङसिङसोरस्य उः स्यात ॥

(तत्त्व०–) कृतयादेशेत्यादि धात्ववयवसंयोगपूर्वत्वान्न यत्वं तदभावान्नोत्वमित्यर्थः।

मू०–तकारस्थानजाद्वर्णादपि॥ लूनमिच्छतीति लूनीः। लून्युः। क्षामं प्रस्तीमं वेच्छतीति क्षामीः। क्षाम्युः। प्रस्तीमीः। प्रस्तीम्युः। शुष्कीः। पक्कीः। कृतयादेशत्वाभावान्नोत्वम्। शुष्कियः। पक्कियः। हूहूः। हूह्वौ। हूह्वः। हे हूहूः। हूहूं। हूहून् वातप्रमीवत्। एवं दन्भूः अतिचमूः। बहुश्रेयसीवत्। खलपूः। खलप्वौ। खलप्वः। एवमुल्लू-सुल्वादयः। स्वयंभूः। स्वयंभुवौ। स्वयंभुवः। एवंभुवः एवं स्वयंभू कटप्रूदन्भूकाराभूपरमल्वादयः। वर्षाभूः। वर्षाभ्वौ। वर्षाभ्वः। वर्षाभ्वम्। एवं करभूपुनर्भूदन्भूकाराभूशब्दाः॥

(सुबोधिनी–) तकारस्थानजाद्वर्णादपि कृतयादेशात्तकारस्थानोत्पन्नाद्वर्णात्पररस्य ङसिङसोरस्य उः स्यात्। लूनमिच्छतीति लूनीयति। क्विपि लूनीः। ल्वाद्योदितश्चेति क्तस्य नः। क्षाममिच्छतीति क्षामीयति क्विपि क्षामीः। क्षायोम इति क्तस्य मः। प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीयति। क्विपि प्रस्तीमीः। प्रस्त्यायतेः संप्रसारणं क्तस्य नत्वं च निपातनात्। क्षामं क्षीणां तु प्रस्तीमं विपरीतं निगद्यते इति। शुष्कं पक्कं वेच्छति शुष्कीयति पक्कीयति। क्विपि, शुष्कीः शुषेःक इति क्तस्य पचो व इति वः। ङसिङसोः परतो य्वोर्धातोरितियादेशे कृते य्वौवेति यादेशत्वस्याभावात् खीतीश्यामित्युत्वं न॥ इतिदंतीः उदन्त हरिवत्। इत्युदंताः गंधर्वविशेषवाचकोऽव्युत्पन्नो हूहूशब्दः। अमिशसि च अम्शसोरित्यलोपः। अन्यत्र स्वरादौ विभक्तौ उर्वामिति वत्वं। दंभतीति दंभूः। अंदूदंभूजंबुकपेलुककर्कंधूदीधिषूः इत्युणादिसूत्रेण कूप्रत्ययो नुगागमश्च निपात्यते अयमुकारो धातोर्न। तेन उवमिति वत्वं। दृभीग्रंथे दम्भूः ग्रंथकर्ता। चमूं सेनामतिक्रांतो यः सोऽतिचमूः। अति चमूशब्दे तु स्त्रीकार्यविशेषः धौ हे अतिचमु ङिति अतिचम्वै। अतिचम्वाः। आमि अतिचमूनां। ङौ अतिचम्वां खलं पुनातीति खलपूः। पूञः क्विप्। स्वरादौ विभक्तौ य्वौवेति वत्वं स्वयं भवतीति स्वयंभूः क्विबंतः। अन्यभूशब्दस्येति निषेधात् वत्वं न। लुनातीति लूः। अनेकस्वरत्वाभावात् वत्वं न भवतीति। स्वभूः अन्यभू शब्दस्य निषेधाद्वत्वं न। कटं प्रवत इति कटप्रूः। धातोरवयवसंयोगपूर्वकत्वादत्वं न। दृग्भ्यां भवतीति दृग्भूः। कारायां भवतीति काराभूः। अन्यभूशब्दस्येति वत्वं न परमश्चासौ लूश्च परमलूः। उपसर्गकारकेतरपूर्वत्वादत्वं न। वर्षासु भवतीति वर्षाभूः। य्वौवेति वत्वं स्वरे। भेके मंडूकवर्षाभूशाल्रूरप्लवदर्दुरा इत्यमरः। भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभू र्दुर्दरे पुमानिति यादवः। कर एव कारः स्वार्थिकोऽण्। कारे भवतीति कारभूः वत्वं। पुनर्भवतीति पुनर्भूरिति क्रियाशब्दः। पुनर्भूर्दिधिषूरूढाद्विरित्यमरः पुनर्भूशब्दस्तु नित्यस्त्री

लिंग एव । दृन्निति नांते हिंसार्थाऽव्यये पूर्वपदे भुवः क्विप् । दृन्भूः । तरुसर्पजातिः कपिश्च । करे भवतीति करभूः वत्वं ॥ इत्युदंता ॥

मू०-सेरा ॥ ऋकारान्तात्परस्य सेरा भवति स च ङित् । पिता ॥

(सुबोधिनी-) सेरा । ऋतौ ङ्उरित्यत ऋत इत्यनुवृत्तं । ऋदंतान्नाम्नः सेरा स्यात् स च ङिद्वत् । पितृसि इत्यत्र पंचसु इत्यर् प्राप्तः सेरा इत्यात्वं च प्राप्तं । तत्र येन नाप्राप्ते यो विधिराभ्यते स तस्यापवाद इति न्यायेनार इत्यस्य बाधकोयमाकारः प्रथमं प्रवर्तते । ततस्तस्य स्थानिवत्त्वेन आ इत्यस्य सित्त्वात्तस्मिन् परे अर टिलोपश्चेति द्वयं प्राप्तं । तत्र परत्वान्नित्यवाच्च टिलोपः । पिता माता ननांदा न मृत्वष्टृभ्रातृयातरः ॥ जामाताद्दुहितादेवा न हि त्रंता इमे दश अव्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्येदमुक्तम् ॥

(तत्त्वदीपिका-) सेरति । अत्र ऋतोङ्उरित्यतः ऋत इत्यनुवर्त्तते । से किं पितृभ्याम् । ऋतः किम् हूहूः । तपरत्वं किम् तॄः । अत्र सि इति स्थिते पञ्चस्वप्यरिप्राप्तोप्याल्पविषयत्वात्सेरेत्येवादौ प्रवर्त्तते ततः स्थानिवद्भावादेरप्राप्तावपि परत्वाट्टिलोप एव अत्राहुः । अन्सावित्येव सूत्रयितुमुचितम् । तथाच । अनि सति नोपधाया इति दीर्घे हसेप इतिलोपे सिद्ध्यतीष्टमिति । तत्रेदमववेयम् अन् साविति कृतेऽर्द्धमात्रालाघवेपि सूत्रद्वयापेक्षत्वेन प्रक्रियागौरवमित्युपेक्षितम् ।

मू०-पंचसु ॥ ऋकास्यार् भवति पंचसु । पितरौ । पितरः ।

(सुबोधिनी-) पंचसु । नाम्न ऋतोऽर् स्यात् स्यादिषु पंचसु।स्यादौ किं बिभ्रतः॥

(तत्त्व०-) पंचस्विति।आरित्यनुवर्त्तते तच्च ऋत एव नतु तदन्तस्य। निर्द्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति वचनात्।ऋतः किं हूहौ तपरत्वं किम् त्रौ । पंचसुकिं पितृभ्यां अत्र लाघवात् ङिपंचस्वित्येकयोगः समुचितः पृथग्योगकरणमरोनित्यत्वज्ञापनायेति कश्चित् तेन प्रियतिस्त्रौप्रियतिस्त्रेत्यादि नेति भावः ।

मू०-धेरर् । ऋकारांतात्परस्य धेरर् भवति स च ङित् । हे पितः । पितरम् । पितरौ । पितॄन् ।

(सुबोधिनी-) धेरर् । पंचसु इत्यस्य स्तुरार् इत्यस्य चापवादोयं । ऋदंताद्धेरर् स्यात् स च ङिद्वत् ॥

(तत्त्व०-) धेररिति । अत्र वृद्धाः मास्त्विदं सूत्रं पंचस्वित्यनेनारि कृते हसेप इति, संयोगांन्ते वा सिलोपे रूपसिद्धेः अथ सेरेत्यस्य प्रवृत्तौ रूपासिद्धिरिति वाच्यम् न तत्रावेरिति योजनीयमतो न हानिः अथाङावित्यत्रानुवृत्त्यर्थमिति चेत् । तत्राङावित्यस्यैव सुवचत्वात् । लाघवे विशेषाभाव इति चेत् एकवाक्येनार्थलाघवसद्भावात् न चैवं हे कर्त्तरित्यत्रातिप्रसंग इति वाच्यं तत्रापि सेराधेररित्यतो धेरित्यनुवर्त्य विभक्तिविपरिणामेना

धाविति व्याख्येयमित्यतो धावरः प्रतिषेधात् अत्रोच्यते सूत्रं विना हेकर्त्तरिति न सिद्ध्येत् तथाहि प्रथमं पंचस्विति अरप्राप्तः तदपवादः स्तुरारिति आरप्राप्तः स ाधाविति प्रतिषिद्धः देवदत्तस्य हन्तारि हते नहि देवदत्तो जीवतीति न्यायेनारिनिषिद्धेप्यरन् स्यात् सूत्रारंभे तु येरिति टिलोपे च सिद्धम् हे कर्त्तरिति यदि त्वपवादे पुनरुत्सर्गस्य प्रवृत्तिरिति न्याय आश्रीयते यथा वासिष्ठ इत्यादौ तदेदं सूत्रं व्यर्थमित्याहुः ।

मू०-- ऋतौङ्उः । पितुः,

मू०--ङौ । ऋकारस्यार् भवति ङौ परे । पितरि । एवं जामातृभ्रात्रादयः ।

(सुबो०--) ङौ । नाम्न ऋतोऽर् स्यात् ङौ परे । ङौ किं पित्रे । नयतेर्डिच्चेति ऋप्रत्ययांतो नृशब्दः । ना । नरौ । नरः ।

(तत्त्वदी०--)ङाविति । अत्राङिदिति निवृत्तं ङित्कार्यस्यासंभवात् ऋत इत्यनुवृत्तं पंचम्यन्तमर्थवशात्पष्ठ्या विपरिणम्यते अत्रापि कर्त्तरीति निर्देशान्निर्दिश्यमानस्यैव ग्रहणात् न तु तदन्तस्य ङिपरत्वमप्यत एव । तेन ग्रंथकृतेत्यादौ नातिप्रसंगः । ऋतः किम् । वातप्रमी । तपरः किम् । पित्र्यम् ।

मू०-नुर्वानामिदीर्घः । नृणाम् नॄणाम् । शेषं पितृवत् ।

(सुबोधिनी--) नुर्वानामिदीर्घः । नृशब्दस्य वा दीर्घो भवति नामि परे ॥

मू०--स्तुरार् । सकारतृप्रत्ययसम्बन्धिन ऋकारस्यार् भवति पंचसु । कर्त्ता । कर्त्तारौ । कर्त्तारः । हे कर्त्तः । कर्त्तारम् । कर्त्तारौ।कर्तॄन् ।

(सुबोधिनी--) स्तुरार् । स् च ता चानयोः समाहारः स्तृ तस्य स्तुः । स्तोरितिवद्बोध्यं । सकारसहितस्ता तस्य स्तुरिति । वा । सकारात् परस्य तृप्रत्ययावयवस्य च ऋत आर् स्यात् पंचसु । कर्तृसि इत्यत्र आर्पेक्षया सेरेत्त्यस्यैव प्रथमप्रवर्तनेस्यौचित्यं नित्यत्वात् । ततष्टिलोपः । वस्तुतः पूर्वमारि कृते तु वर्णमात्रविधौ यदादेश इत्यस्याभावात् सेरा इत्यात्वं न स्यादिति । आत्वमेव पूर्वं विधेयमिति । स्तुरिति किं। ना । नरौ । नरः ॥

(तत्त्व०--) स्तुरारिति।स च तृच स्तृ तस्य स्तुः स्तोरिति केचित् सात्परत्वं तृ शब्दस्यावयवमकारे बोध्यम् । न तु संयोगसमवायौ ऋकारस्य वर्णत्वेन शब्दत्वात् संयोगसमवाययोरभावात् शब्दस्य गुणत्वेन संयोगाभावः तस्य द्रव्यमात्रधर्मत्वात् शब्दस्याकाशमात्रसमवेतत्वेन समवायाभावश्च ननु इत्युक्ते तृणो न ग्रहणं निरनुबंधकग्रहणेन सानुबंधकस्येति न्यायात् इति चेन्न परिभाषया अनित्यत्वात् प्रशास्तृशब्दस्यैव तृशब्दस्य तु न ग्रहणं व्याख्यानात् लक्ष्यानुरोधो व्याकरणान्तरं चात्र मूलं । नआदीनां मातृपित्रादीनां तु नेति व्याख्यायां व्याख्यानमेव शरणं उभयेषामपि व्युत्पत्त्यव्युत्पत्तिपेक्षया समत्वात् ।

मू०— उद्गातृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणां च ।
उद्गाता । नप्ता । क्रोष्टुशब्दस्य पुंसि पंचस्यादिषु स्त्रियां च तृवद्रूपम् ।
क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । हे क्रोष्टो । क्रोष्टारं । क्रोष्टारौ । क्रोष्टून् ।

(सुबोधिनी—) उद्गातृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणां च । एषामप्यार् स्यात् पंचसु । किंच । उद्गात्रादीनां त्रंतानामारिष्टः । पितृमातृभ्रातृजामातृयातृदुहितृशब्दानां त्रंतानामरिष्टस्तत्र किं प्रमाणम् । व्युत्पत्तिपक्षे उद्गात्रादयः पित्रादयश्च उणादौ त्रंता व्युत्पादिताः । अव्युत्पत्तिपक्षे तूद्गात्रादयः पित्रादयश्चाव्युत्पन्ना न तृप्रत्ययांता इति । उच्यते व्युत्पत्तिपक्षे तृप्रत्ययांतत्वादेवारिसिद्धे उद्गात्रादिग्रहणं व्यर्थं । व्यर्थे सति नियम्यते । औणादिकानामुद्गात्रादीनामेव त्रंतानामार् न तु औणादिकानां त्रंतानाम् । संज्ञाशब्दानामन्येषां पितृप्रभृतीनामिति । अव्युत्पत्तिपक्षे तूद्गात्रादिग्रहणं विध्यर्थमिति पितृमातृभ्रातृप्रभृतीनामार् इत्यस्य शंकैव नास्तीति । क्रोष्टुशब्दस्य पुंसि पंचसुस्यादिषु स्त्रियां तृवद्रूपम् क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृ इति तृप्रत्ययांतं रूपं भवति । पुंसि पंचसु परेषु स्त्रीलिंगे च क्रुशआह्वानेऽस्मादौणादिके तुप्रत्यये क्रोष्टुशब्दः । तृचुणाविति तृप्रत्यये तु क्रोष्टृशब्दः । द्वावपि शृगालवाचिनौ तत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते पंचस्यादिषु स्त्रियां च तृप्रत्ययांत एव । तृतीयादौ स्वरे उभयम् । अन्यत्र तु प्रत्ययांत एवेति नियमार्थमिदमारंभणीयं । निमित्तव्यपदेशत्तादात्म्यशास्त्रकार्यरूपविषयकत्वेनातिदेशस्य षड्विधत्वेपि प्राधान्यादिह रूपमेवातिदिश्यते तच्च क्रुशेरेव । उपस्थितत्वादर्थतः सादृश्याच्च ॥

मू०— टादौस्वरे । क्रोष्टुशब्दस्य तृवद्वा । क्रोष्ट्रा । क्रोष्टुना । क्रोष्ट्रे । क्रोष्टवे । क्रोष्टुः । क्रोष्टोः । क्रोष्टुः । क्रोष्टोः । क्रोष्टुः । क्रोष्ट्रोः । क्रोष्ट्रोः
कृताकृतप्रसंगी यो विधिः स नित्यः । नित्यानित्ययोर्मध्ये नित्यविधिर्बलवान् । क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि । क्रोष्टौ । सह इना कामेन वर्तते सेः । सयौ । सयः । स्मृता ईर्लक्ष्मीर्येन स स्मृतेः स्मृतयौ । स्मृतयः ।

(सुबोधिनी—) टादौस्वरे । क्रोष्टुशब्दस्य तृवद्वा । क्रोष्टुशब्दो वा तृप्रत्ययांतः प्रयोज्यष्टादौ स्वरे । तृप्रत्ययांतक्रोष्टृशब्दस्य कर्तृवद्रूपमुकारांतक्रोष्टुशब्दस्य भानुवत् । आमि तु तृवद्भावे नुडागमे च प्राप्ते सत्याह । कृतं चाकृतं च कृताकृते कृताकृतयोः प्रसंगोस्यास्तीति कृताकृतप्रसंगी । यो विधिः स नित्यो विधिर्भवति । तृवद्भावे कृतेऽकृते च नुड्विधिर्नित्यः तृवद्भावस्त्वनित्यः । नित्यश्चानित्यश्च नित्यानित्यौ तयोर्नित्यानित्ययोर्विध्योर्मध्ये नित्यो विधिर्बलवान्बालिष्ठः । कौमुद्यां तु आमि परत्वात् तृज्वद्भावे प्राप्ते नुमऽचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेनेति नुडेव । तेन वारीणां

तिसृणां । क्रोष्टूनामिति ॥ इत्यृदंताः ॥ कॄविक्षेपे । तॄप्लवनतरणयोः अनयोरनुकरणे कॄतॄ इति प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकातिदेशात्ऋत इरिति इर् र्वोर्विहसे इति दीर्घे च । कीः । किरौ । किरः । तीः । तिरौ । तिरः । इत्यादि गीर्वत् । इरभावपक्षे तु कॄः । क्रौ । क्रः । क्रम् । कॄन् । क्रा । क्रे । ङसिङसोः क्रः । दीर्घान्तत्वादामो न नुट् । क्राम् । ङौ तु क्रि ॥ इत्यॄदन्ताः ॥ गम्लृगतौ शक्लृ शक्तौ । अनयोरनुकरणे गम्लृ शक्लृ इति । ऋवर्णऌवर्णौं चेति सावर्ण्यात् सेरेत्यात्वं । गमा । शका । पंचस्वित्यल् । गमलौ । गमलः । गमलं । गमलौ । शसि तु गम्लॄन् । ऌकारस्य दीर्घत्वाभावाच्छसीति न दीर्घः। ऌलमितिलः । गम्ला । गम्ले । ङसिङसोस्तु ऋतोङउरित्युत्वं गमुल् । शकुल् । ङौ तु गमलि । शकलि ॥इतिऌदंताः॥ अस्य। पत्यमिः कामः । अस्य कृष्णस्य स्त्री ईर्लक्ष्मीः । तेन तया वा सह वर्तते यः स सेः सहादेरिति सहस्य सस्तत एत्वं । स्वरादौ विभक्तावय् सयौ ॥ इत्येदंताः ॥

मू०— रैस्भि । रैशब्दस्याकारादेशो भवति सकारभकारादौ स्यादौ विभक्तौ । सुराः । सुरायौ । सुरायः । सुराभ्याम् । सुरासु ।

(सुबो०-) रैस्भि । रैइत्यविभक्तिको निर्देशः ।रायः आत्वं स्यात् सभादौ विभक्तौ। स्भीति किं रायौ ।स्यादौ किं रैभार ः रैसहायः।अर्थरैविभवा अपीत्यमरः ॥इत्यैदंताः॥

(तत्त्व०-) रैस्भीति स च भच स्भ तस्मिन्सभादौ स्यादावित्यर्थः । सभादौ किं रायौ स्यादौ किं रैभारः । रैसहायः । ऐस्भीति न सूत्रितमैकारः स्यान्महेश्वरइत्येकाक्षरकोशादिस्यैकारान्तेऽतिप्रसंगात् ।

मू०-- ओरौ । ओकारस्यौकारादेशो भवति पंचसु । गौः । गावौ । गावः । हे गौः ।

(सुबोधिनी–) ओरौ । ओकारस्यौकारो भवति ओकारांताद्विहितेषु पंचसु परेषु । पंचसु किम् गवा । विहितविशेषणं किम् हे भानो हे भानवः । धौएओजसीत्योकारे कृते औत्वं प्राप्तं विहितविशेषणाद्वार्य्यते ॥

(तत्त्व०–)ओरावित्ति । ओकारान्ताद्विहितेषु पंचसु स्यादिष्विति बोध्यम् तेन हे भानो हेभानवइत्यादौ नातिप्रसंगः उकारान्ताद्विहितौ सिजसावत्र नत्वोकारान्तात् नन्वोरित्युक्ते उवर्णस्य कुतो न ग्रहणमिति चेन्न द्विगुः उत्तउरित्यादि निर्देशेन ओकारस्यैव ग्रहणात् ।

मू०— अम्शसि । ओकारस्याम्भवति अमि शसि च । गाम् । गावौ गाः । गवा । गोभ्याम् । ङस्य गोः । एवं सुद्यौः । स्मृत उः शम्भुर्य्येन स स्मृतौः । स्मृतावौ । स्मृतावः । ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः ।

इतिस्वरान्ताःपुंल्लिङ्गाः ॥

(सु०-)अम्शसि । ओत आत्वं स्यात् । शसा साहचर्यात् स्यादीनामेवाम् गृह्यते ।

नेह अचिनवं असुनवम् । औतोपवादोयं । अम् च शश्चानयोः समाहारोम्शस् तस्मिन् अम्शसि । गाः इत्यत्र न त्वाम् । शसीत्यात्वे इत्युक्तेः । सोनःपुंस इत्यनेन सस्य नकारो न । सुष्ठु द्यौर्यस्मिन् दिवसे स सुद्यौः । द्यो दिवौ द्वे स्त्रियामभ्रमित्यमरः। उः शंभुः स्मृतो येन सः स्मृतौः । बहुव्रीहाविति क्तान्तस्य पूर्वनिपातः ॥ इत्योदंताः ॥ ग्लौर्मृगांकः कलानिधिरित्यमरः । स्वरे आव् । ग्लावौ । ग्लावः ॥ इत्यौदंताः ॥ इति स्वरांताः पुंलिंगाः ॥

(तत्त्वदी०–) आम्शसीति आम् । शसीति च्छेदः अम् च शस् च अनयोः समाहारोऽम्शस् तस्मिन् । अम् शसीति किं । गावौ। वसोर्वउरित्यादिनिर्देशान्नो वर्णशंका स्याद्यधिकारादचिनवमित्यत्रातिप्रसंगोपि न । ओतः किम् । ग्लावम् ।

श्रीविद्यानगरस्थायिलोकेशकरशर्म्मणा ।
कृतायामिहटीकायां पुंल्लिंगोगात्स्वरान्तकः ॥

मू०– आपः । आदंतादाबन्तात्परस्य सेर्लोपो भवति । गङ्गा ।

(सुबो०–) आपः । आ आप इत्याकारप्रश्लेषादाकारान्तादाबंतान्नाम्नः परस्य सेर्लोपः स्यात् । आबंतात्किं सोमपाः । आदंतात्किम् खट्वामतिक्रांतोऽतिखट्वः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादाबंतत्वेपि न सिलोपः आदंताबंताऽभावात् ॥

(तत्त्वदी०–) आपइति ॥ अत्र आ आविति प्रश्लेषादाकाररूपस्यैवापो ग्रहणादतिगंग इत्यादौ नाति प्रसंगः । न चात्र गौणमुख्यन्यायादेव नेतिवाच्यं तस्य विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् । अत्र तु आप इति प्रत्ययग्रहणं नतु किं चिद्विशिष्टरूपम् । अत्राहुः आपइति सानुबंधग्रहणं व्यर्थम् विशेषग्रहणं त्वर्थविशेषादेवेति अत्रेदमवधेयम् अर्थविशेषानुशरणानुधावनतः सानुबंधनिर्देशस्य लघुत्वात् न चाप इति सूत्रं व्यर्थम् हसेपः सेर्लोप इत्यत्रैव हसआईबिति प्रश्लेषेण पकारस्योभययोजनेनैवेष्टसिद्धेः उत्तरत्रोभयानुवृत्तिस्तु स्त्रीभ्रुवोरित्यस्याम्शसीत्यत्रैव निरसनायेति चेत् । न त्रिद्वंद्वे सति पश्चात्पकारेण संबंधे अंतरंगत्वादइएइतिकृते हसेप इति स्यात् । द्वित्रिपदे द्वंद्वे तुपकारस्याकारेण संबंधो न लभ्यते । अतः सूत्रारंभ एवोचित इत्युक्तं वृद्धैः तत्रेदमवधेयम् अइएसवर्णदीर्घयोरंतरंगवहिरंगत्वविशेषेमानाभावः किंच हसेप इति जातेपि मात्रा गौरवाभावः किंच त्रिपदेपि द्वंद्वे पकारानन्वये न कापि क्षतिः लूनः शान्तिः सोममालभेतेत्यत्रैव अर्थविशेषस्यैव निश्चायकत्वमिति स्वयमेवास्याभ्युपगमादित्यूहनीयमायुष्मता ।

मू०– औ । आदन्तादाबन्तात्परस्य औ ईर्भवति । गंगे । गंगाः ।

(सुबोधिनी–) औ । औ इत्यविभक्तिको निर्देशः । आपइत्यनुवर्त्तते घिरीरित्यत ई इति च ॥

(तत्त्व०–) औइति अविभक्तिकमौकारविभक्तेरनुकरणम् आपइति किं सोमपौ आदंतात्किं गंगियौ । दीर्घग्रहणं तु य्वेद्वित्वे इत्येतदर्थम् जरसीति तु सन्निपातपरिभाषयैव तद्ध्रस्वत्वेपि न क्षतिः ।

मू०— धिरीः । आदन्तादाबन्तात्परो धिरीर्भवति । हे गंगे । गंगाम् । गङ्गे । गंगाः ।

(सु०-) धिरीः । आप इत्यनुवर्तते । दीर्घविधानमौ इति सूत्रेऽनुवृत्त्यर्थम् । वस्तुतस्तु ह्रस्व एव युक्तः । शासि तु स्त्रीत्वान्नत्वाभावः । गंगाः ॥

(तत्त्व०—) धिरीरिति । दीर्घविधानमुत्तरार्थं जराशब्दस्य तूक्तरीत्यैव निरासः । आपः किं हेहाहाः आदन्तात्किं हे अतिगंग हे अतिगंगे इत्यत्र स्थानिवद्भावेन धेर्ल्लोपस्तु न सूत्रारंभसार्थ्यात् ।

मू०— टौसोरेः । आदन्तस्याबन्तस्य टौसोःपरयोरेत्वं भवति । गंगया ।

(सु०-) टौसोरेः । टाश्च ओश्च टौसौ तयोष्टौसोः परतः आदंतस्याबंतस्यैत्वं स्यात् ॥

(तत्त्वदी०—) टौसोर इति । टाश्च ओश्च टौसौ । आपः किं हाहा हाहौ । अत्राप्याकारं प्रश्लिप्य पूर्वपदादन्तस्यावन्तस्येति व्याख्यानादतिगंगीया इत्यादौ नातिप्रसंगः ।

मू०— ङितांयट् । आदन्तादाबन्तात्परेषां ङेङसिङसुङीनां यडागमो भवति । गंगायै । गंगायाः । गंगायाः । गंगयोः । गंगानाम् ।

(सु०-) ङितांयट् । ङइद्येषां तानि ङितानि तेषां ङितां । वचनापेक्षया क्लीबत्वं । ङइत् यासां ता ङितस्तासां । विभक्त्यपेक्षया स्त्रीत्वं वा । ङ इत् येषां ते ङितस्तेषां । प्रत्ययापेक्षया पुंस्त्वं वा । आदंतादाबंतात् ङितां यट् स्यात् । टित्वादादौ एत्वं । गंगायै । सवर्णदीर्घे गंगायाः ॥

(तत्त्वदीपिका—) ङितांयडिति । ङ इद्येषां यासां वेति वचनं विभक्तिप्रत्ययाना मन्यतमस्यान्यपदार्थत्वेन विग्रहः आप इति किं हाहौ । आदन्तादिति किम् । अतिगंगाय । ङितांकिं गंगाः । अतिगंगायेत्यत्र तु आकारश्रूयमाणत्वात्स्थानिवत्वेनाबंतत्वाच्च यट् तु न । लाक्षणिकत्वात् अवयवशो व्युत्पादितत्वादिति स्वीकारात् ।

मू०— आम्ङेः । आदन्तादाबन्तात्परस्य ङेरामादेशो भवति । गंगायाम् । गंगयोः । गंगासु । एवं श्रद्धामेधादुर्गादयः ।

(सु०-)आम्ङेः । तिप्रेवत्क्रियायामित्यादि निर्देशात् सप्तम्येकवचनस्यैव ग्रहणं न तु चतुर्थ्येकवचनस्य । ननुगंगायामित्यादौ ङेरामादेशे कृते नुडागमइति नुट् स्यादिति चेन्न परत्वात् ङितामिति यटा बाधनात् । ननु ङितां यडागमो विधीयते आमादेशस्तु नाङिदिति कथं तस्य याडिति चेन्न । आदेशः स्थानिकार्यं लभते इतिस्वीकारात् अत्र क्रियायामिति निर्देशो मानं । श्रद्धा प्रतीतिः । मेधा बुद्धिः । दुर्गा पार्वती ॥

(तत्त्वदीपिका—) आम्ङेरिति । अत्रङेरिति सप्तम्येकवचनम् न तु चतुर्थ्येकवचनं

व्याख्यानात् अत्रार्थे क्रियायामित्यादिनिर्देशोप्यनुकूलः ननु गंगायामित्यादौ नुडाम् इति नुडस्तु इति चेत् न परत्वाद्यटा बाधात् न चामि कृते ङित्वाभावाद्यडेव कथमिति वाच्यम् आदेशः स्थानिकार्यं लभत इत्यभ्युपगमात्। अत्रापि क्रियायामिति निर्देशो मानम्।

मू०-- अम्बार्थानांद्विःस्वराणांधौऱ्हस्वः । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । शेषं गंगावत् । द्विःस्वराणामिति किम् । हे अंबाडे हे अम्बाले हे अम्बिके ।

(सुबोधिनी–) अंबार्थानां द्विःस्वराणां धौ ऱ्हस्वः । अंबार्थानां द्विःस्वराणां ऱ्हस्वः स्याद्धौ परे। अंबामाताथ बाला स्यादित्यमरः ॥

(तत्त्व०–) आम्बार्थानामिति एतन्मूलं तु यटोच्चेत्यतोनुक्तसमुच्चयार्थचकारानुवृत्तिस्ततो-स्यार्थस्य संग्रह इति वृद्धाः।

मू०-- यटोच्च । सर्व्वादेऽपरस्य यटः सुडागमो भवति । पूर्वस्य चापोकारः । सर्व्वस्याः। सर्व्वस्याः। सर्व्वयोः । सर्व्वासाम् । सर्वस्याम् । एवं विश्वादयोऽप्यावन्ताः । जरा । जरसौ । जरे । जरसः जराः।

(सु०-)यटोच्च ।आप इत्यनुवर्तते। आबंतसर्वादेर्यडागमस्य सुट् स्यात्। आपः स्थानेऽच्च।सर्वादेः किं गंगायै । यटः किं ।सर्वाभ्यां। जृष्वयोहानावित्यस्मात् षिद्भिदामङि त्यङि ऋतोऽङि गुणइति गुणे कृते आप्। जरा। जरायाः। स्वरादौ जरसीति स्वरादिविभक्तौ जरस् औपरतः। औ इतीत्वं न नित्यत्वाज्जरस्। जरसौ। आमितुजरसामिति जराया इति वचनसामर्थ्यात्। पक्षे हसादौ च गंगावत् ॥

(तत्त्वदीपिका–) यटोच्चेति । यटः अत् चेति छेदः। अत्राहुः ननु यटः सर्वादेः परत्वं नास्ति आपाव्यवधानात् इति चेत्सत्यम् वचनसामर्थ्यात्तेन व्यवधाने सह्यते । आपं विना-हि यट एव दुर्लभत्वात् अद्विधावपि सर्वादेरिति पंचमीति पक्षे सवर्णदीर्घे कृते एकदेश विकृतन्यायेन सर्वादेः परस्य विधीयमानो यडाप एव भवति अन्यस्यासंभवात् षष्ठीपक्षए कदेशविकृतन्यायेन सर्वादेरकारो भवति ऊनादिकभावेन विकारस्य द्वैविध्यादिति अत्रेद-मवधेयम् अत्राबंतात्सर्वादेरिति व्याख्याने आपो व्यवधायकत्वाभावेन तद्व्यवधानशंका निर्मूलैव तदन्तग्रहणे वाप इत्यादावत्वाकारप्रश्लेष एव लिंगं ।किं च केवलस्यापः प्रत्ययत्वे-न तत्परविभक्तेरभावात्तत्कार्यसंभव इति दिक्।

मू०-- दिक्समासेबहुव्रीहौसर्वादेर्वासर्वकार्य्यम् । दक्षिणपूर्व्वस्यै । दक्षिणपूर्वायै । उत्तरपूर्व्वस्याः । उत्तरपूर्वायाः । अन्तरस्यै शालायै । वाह्यायै इत्यर्थः । अपुरीत्युक्तेर्नेह । अन्तरायै नगर्य्यै । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । तृतीयस्यै । तृतीयायै । नासिकायाः नस् ।

नासिका। नासिके। नासिकाः। नासिकाम्। नसः। नासिकाः। नसा। नासिकया। नोभ्याम्। नासिकाभ्याम्। पक्षे पंचसु गंगावत् पृतनायाः पृत्। पृतः पृता। पृद्भ्याम्। निशाया निश्। निशः। निशाः।

(सुबोधिनी–) दिक्समासेबहुव्रीहौसर्वादेर्वासर्वकार्य्यम्। गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयम्। दिशां समासो दिक्समासस्तस्मिन्। बहुव्रीहौ सर्वादेः सर्वादिकार्य्यं वा वाच्यं दक्षिणस्याः पूर्वस्या अंतराले मध्ये या दिक् सा दक्षिणपूर्वा तस्यै। उत्तरस्याः पूर्वस्या अंतराले यादिक् सा उत्तरपूर्वा तस्याः। अन्यपदार्थोपि दिक्शब्दवाच्य एव ग्राह्यस्तेन नेह। योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मत्तायाः सा उत्तरपूर्वा तस्यै उत्तरपूर्वायै। अंतरोऽपुरि परिधाने वहिर्योगे इत्युक्तत्वादंतरशब्दस्य बहिरर्थे सर्वकार्यं। अंतरस्यै शालायै। नगरबाह्यायै इत्यर्थः। अंतरस्य न पुनर्यथासर्वकार्यं। अंतरायै। न सुट्। द्वितीयातृतीययोस्तृतीयस्य ङित्सु वा सर्ववदित्युक्तत्वात्। ङेङसिङसुङिषु वा सर्ववत्। शेषं गंगावद्रूपम्। पाददंतेति नासिका शब्दस्य शसादौ नस्। सस्य विसर्गे हवे इत्युत्वे ओत्वे च नोभ्यां। पृतना सेना।

(तत्त्व०–) दिक्समासे इति। दिशां दिग्वाचकानां शब्दानां समास इत्यर्थः एतन्मूलं तु यटोच्चेत्यत्र वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थित्वाश्रयणम्।

सू०– छशषराजादेः षः। छकारान्तस्य शकारान्तस्य षकारान्तस्य राज् यज् सृज् मृज् भ्रस्ज् व्रश्च भ्राजादेश्च षकारो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदांते च।

(सुबोधिनी–) छशषराजादेः षः। छांतस्य शांतस्य षांतस्य राजादेश्चनाम्नः षः स्यात् झसे पदांते च। छांतस्य नाम्नो यथा। तत्त्वमाङ् २ भजां विणिति विण् प्रत्यये अकृतव्यूहपरिभषयाद्वित्वं न प्रवर्तेत। ततोऽसिद्धपरिभाषया न वृद्धिः। वृद्धेर्विण् निमित्तत्वेन षत्वं प्रति वहिरंगत्वात्। धातोश्च यथा। प्रष्टा। अप्राट्। शांतस्य नाम्नो यथा। विट्। विड्भ्यां। धातोश्च यथा। वेष्टा। अवेवेट्। षांतस्य नाम्नो यथा। द्विट्। द्विड्भ्याम्। धातोश्च यथा। वेष्टा। अद्वेट्। षस्य षविधानमादेशान्तरनिवृत्त्यर्थं। ततः पुरस्तादपवादन्यायेन खसे चपा एव बाध्यो न तु व्यवहितो झवे जबा इति च। अयं च निषेधः स्यादौ न लक्ष्यानुरोधात्। तेन षट्सु इत्यादिसिद्धिः। द्विड्ढ्वे ऽत्र झबे जबाः। अद्वेट्। अद्वेडत्र वावसाने च स्यादेव। व्यवहितविधित्वात्। राजादयस्तु राजृदीप्तौ। यजदेवपूजादौ। सृजविसर्गे। मृजूषशुद्धौ। भ्रस्जपाके। ओव्रश्चूछेदने। भ्राजृदीप्तौ। आदिशब्दात् परिव्राजूशब्दो विण्णंतो ग्राह्यः दिशामिति सूत्रे स्रगृत्विजोः पाठस्तु षत्वबाधनार्थः। असधातोरौणादिके ऋज् प्रत्यये सिद्धोऽसृज्शब्दो न गृह्यते लाक्षणिकत्वात्॥

(तत्त्व०-) छशषराजादेः षःइति। यद्यपि छांतस्य नाम्नो संभवः क्विपि छस्य शविधानात् तथापि विणितत्वमच्छशब्दस्य तत्वप्राडिति रूपम् मन्वानैः सूत्रे छग्रहणमंगीकृतं। अकृतव्यूहपरिभाषया द्वित्वाभावः असिद्धपरिभाषया वृद्ध्यभावः वृद्धेर्विणिमित्तकत्वेन षत्वं प्रतिबहिरंगत्वात् अत्र षस्य षविधानमन्यविधिबाधनार्थम्। पुरस्तादपवादन्यायेन खसे चपा एव बाध्यः न तु व्यवहितो झबेजबा इति वावसान इति वा अयं निषेधो न स्यादौ लक्ष्यानुरोधादिति वृद्धाः तेन षट्सुत्यादिसिद्धिः द्विड्ढि अत्र झबेजबाः अद्वेट् अद्वेड् अत्र च वावसाने च भवत्येव व्यवहितविधित्वात् राज् यज् सृज् भृज् व्रश्चभ्रस्जपरिभ्राजोष्ठौ राजादयः सृजऋत्विजोस्तुदिशादिषु पाठः षत्वबाधनार्थः असृज् शब्दस्तु न सृजेः किं तु असेरौणादिकऋजप्रत्ययो बोध्यः लाक्षणिकत्वान्न गृहीतः भ्राजिस्तु राजृसाहचर्यादेजृसहचरितो न गृहीतः।

मू०- षोडः। निड्भ्याम् निड्भिः। निट्त्सु निट्सु । निशासु। केचित्तु धातोरेव षत्वमाहुः। तन्मते तु झबे जबा इति जकारः। निज्भ्यां। निज्भिः। श्चुत्वम्। निच्सु। निशासु। गोपाः। सोमपावत्। बुद्धिः। बुद्धी। बुद्धयः। हे बुद्धे। बुद्धिम्। बुद्धीः। बुद्ध्या।

(सुबोधिनी--) षोडः षस्य नाम्नो विशेषणात्तदंतविधिः षांतस्य नाम्नोंतस्य डःस्यात् रसे पदांते च। षष्ठीति निर्देशात् थट्प्रत्ययेन षस्य डः। षष्ठः। ननु वावसाने झबे जबाः। खसे चपा झसानामित्यंतैः सूत्रैष्टडयोर्लाभान्मास्त्विदं सूत्रं उच्यते। षाण्मातुर इत्यादि सिद्ध्यर्थमिदमावश्यकं। यथा। षाष् मातुर इति स्थिते षोड इति डत्वे कृते त्वत्मदेकत्वे इति निर्देशाज्जबस्यापि ञमो भवतीति। अष्टनोडोवेति निर्देशाच्च। द्वेष्टीत्यादावपि न डत्वं। शस्य षत्वे डत्वं। निड्भ्यां। सुपि डभ्य खसे चपा इति चपत्वे टनात्सस्य वेति वा धुट्। धस्य चपत्वं। धुडभावे टस्य धुट्। पक्षे च तकारस्य शसे चपस्येत्यनेन ठथौ न। कुक्टुक्वर्जितस्येति निषेधात् स्यादीनां सस्येति न ष्टुत्वं निट्सु निट्त्सु। परिशिष्टकारादयः स्वशषराजादेरिति सूत्रे धातोश्च इति सूत्राद्धातोरित्येवानुवर्तयंति न तु नाम्नइति तन्मते इत्यनेन शस्य जकारे निज्भ्यामिति। सुपि खसे चपाइति शस्य चः। स्तोश्चुभिरिति शत्वं। चपाच्छः श इति पक्षे शस्य च्छत्वमपि बोध्यं। निच्शु। चोः कुरिति कुत्वं न चपस्यासिद्धत्वात्॥ इत्यावन्ताः॥ गोपाशब्द आकारांतः। बुद्धिः प्रायेण हरिवत्। स्त्रीत्वात्सोनः पुंस इति न नत्वं। बुद्धिः। अस्त्रियामित्युक्तत्वाट्टानेति नात्वं न बुद्ध्या॥

(तत्त्वदीपिका-) षोड इति ननु इदं सूत्रं किमर्थं झबेजबाः वावसान इति सूत्राभ्यां कार्यसिद्धेरव्याहतत्वात् अथ कथं षडानन इत्यादाविति चेत्सत्यम् वावसान इत्यस्याप्रवृत्तेः अत्र वावसानत्वाभावात्कथमिति चेत् शृणु अवसीयत इत्यवसानपदेन नह्यवसीयतेऽतः प-

दान्ततैव वावसानं अन्यथापाण्मातुर इति न सिद्ध्येत् तथाहि पाप्मातुर इति स्थिते षोड इति डत्वे चपाभावाद् ञमत्वाभावः अस्मन्मते तु वावसाने इत्यनेनैव रूपसिद्धिः अथत्वन्मदेकत्व इति निर्देशेन जवस्यापि ञमत्वमिति वाच्यम् तत्र वावसाने इत्यनेनैव त-त्त्वेतस्य ञमत्वाद्रूपसिद्धेर्ज्ञापकानुसरणक्लेशस्य अर्थत्वात् षण्णामित्यपि ड्णइत्यस्य षोणोना-मित्यर्थस्यैव वक्तुमुचितत्वेन षपशब्दस्यैव प्रथमैकवचनम् उ इति रूपत्वात् द्वेष्टीत्यादौ त्वष्टन इति निर्देशेन षोडः खसेचपा इत्युभयोरपि निवृत्तिरिति सूत्रं व्यर्थम् वस्तुतस्तु झबेजबा इति सूत्रेण विधास्यमानस्य षस्थाने डस्यैव विधानानुवादार्थमिदं सूत्रमिति ध्ये-यम् अस्मिन् ग्रंथे समानवर्गजस्यैव सावर्ण्यस्योक्तत्वेन षडयोस्तदभावात्तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्ण-मित्यस्याप्रणयनात्कथं षस्य डत्वमित्याशंकायां षोड इत्यस्य विहितत्वादिति दिक् । नि-डभ्यामिति प्रथमातिक्रमेकारणाभावात्प्रथम इति न्यायेन जकार इति भावः निच्छ्वेति खसे चपाइति शस्य चर्त्वे तद्योगे स्तोश्चुभिश्चुरिति सोः सस्य शत्वमित्यर्थः ।

सू०-इदुद्भ्याम् । स्त्रियां वर्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्यां परेषां ङितां वचनानां वाडागमो भवति । बुद्ध्यै । बुद्धये । बुद्ध्याः बुद्धेः बुद्ध्यां बुद्धेः बुद्धीनां । स्त्रियां य्वोः बुद्ध्यां । अडागमाभावे आमोप्यभावः। बुद्धौ।एवं मतिभूतिधृतिरुच्यादयः । धेनुरज्जुदनुचंच्वादयोप्येवम् ।

(सुबो०-) इदुद्भ्याम् । इश्च उश्च इदुतौ ताभ्यामिदुद्भ्यां । वेयुव इत्यतो वेत्य नुवर्तते । ङितामडिति च। स्त्रियां ङितां वाऽट् स्यात्। ङितामडिति नित्ये प्राप्ते विभा-षेयं । स्त्रियामिति किं सख्ये। पत्ये। ङितामिति किम् मतिभ्यः । तपरत्वं किं नद्यै । अट् बुद्ध्यै । अडभावेङितीत्येत्वं बुद्धये । ङौ तु आडामोः सहैव प्रवृत्त्यप्रवृत्ती। सन्नियोगविशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिरिति न्यायात् ॥

(तत्त्वदीपिका-) इदुद्भ्यामिति इच्च उच्च इदुतौ ताभ्यां सन्नियोगशिष्टन्यायादडामोः सहैव प्रत्ययप्रवृत्ती यद्वा आमो भावे परत्वात् ङेरौडिदित्यौकारः नच नित्यत्वादट् । औ-कारे टिलोपे च इकारान्तत्वाभावात् परत्वादटावाधादामिकृते नुडभावः वेयुव इत्यत्र ह्रस्वानु-वृत्ते ह्रस्वाद्वेति सिद्धेपि मात्रे इत्यादौ ह्रस्वत्वाविशेषणातिव्याप्तिवारणायेदं सूत्रमिति वृद्धाः त-परत्वमपि नित्यविकल्पयोर्व्यवस्थार्थम् अन्यथा उभयोर्विकल्पः नित्यो वा स्यात् दीर्घस्य विकल्पः ह्रस्वस्यैव नित्य इति विपर्ययो वास्यादिति। स्त्रियामिति किं सख्ये ङितामिति किं मतिभ्यां ।इदुद्भ्यामिति किं मात्रे। तपरत्वं किम् नद्यै इदुद्भ्यामित्यस्यैव तत्राश्रयणात् इदु-द्भ्यां ङितामड्वा अटि सति ङेरामिति एतेनाटि सति अटोङिद्भिभक्तित्वेन ङेरिदुदंतात्परत्वान-पायादौत्वस्यादित्यादिकमपास्तम् अडामोः सहैव प्रवृत्तत्वात् ।

सू०- त्रिचतुरोःस्त्रियांतिसृचतसृवत् । स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रि-चतुर्शब्दयोस्तिसृचतसृइत्येतावादेशौ भवतः विभक्तौ । ऋकारश्च

ऋकारवत् । ततोऽरारुकारा न भवंति । सेरा धेरर् तु भवति । तिस्रः २ । तिसृभिः । तिसृभ्यः २ ।

(सुबोधिनी–) त्रिचतुरोः स्त्रियांतिसृचतसृवत्। त्यदादेरिसतःस्यादावनुकृष्यते। स्त्र्यर्थवाचकयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ। रा ऋकारेण तुल्यं ऋवदिति वाक्यांतरं। ऋऋवदिति पदच्छेदः । य्वोरित्यतः स्वरे इत्यनुवर्तते स्वरे परे तिसृचतसृ शब्दयोः ऋकार ऋकारकार्यं लभते तच्च रत्वं। तेन पंचसु इति डाविति चारस्तुरारित्यार् ऋतो ङउ इत्युकारः एते विधयो नाऽमृशसोरल्लोपोपि न। सेरेत्यात्वं। धेररित्यर् तु भवत्येव। स्वरपरत्वाभावात् । तिसृ इत्यत्र क्विलादिति षत्वाभावप्रदर्शने नाऽऽदेशावयवे षत्वं नेति ज्ञापितं । सैषादिति षत्वनिर्देशेन समात्रादेशस्य षत्वं भवतीति ज्ञापितं च। विभक्तौ किं तिस्रः प्रिया यस्य स त्रिप्रिय इत्यत्र तु न लुकि न तन्निमित्तमित्युक्तत्वात्। स्त्रियां किं त्रयः। चत्वारः॥

(तत्त्वदीपिका–) त्रिचतुरोः स्त्रियाम् तिसृचतसृवदिति। अत्र त्यदादेरित्यतः स्यादावित्यनुकृष्यते स्त्र्यर्थवाचकत्रिचतुरत्रनाम्नस्तिसृचतसृआदेशावित्यर्थः । अनेकाक्षरत्वात्संपूर्णस्य प्राप्तौ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति त्रिचतुरोरेव केवलयोस्तु व्यपदेशिवद्भावात्। ऋकारश्चेति अत्र य्वोरित्यतः स्वरेइत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् तेन ऋकारः स्वरे ऋवद्भवतीत्यर्थः रातुल्यं ऋवत् अतोरारुकाराणां स्वरकार्यत्वाभावः सेरा धेरर्एतयोस्तु हसकार्यत्वात्प्रवृत्तिरितिभावः ।

मू०– नतिसृचतस्रोर्नामिदीर्घः । तिसृणां । स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह । प्रियास्त्रयः प्रियाणित्रीणि वा यस्यास्सा प्रियत्रिः बुद्धिवत् । आमि प्रियत्रयाणां । यदा स्त्रियां मुख्यौ लिंगान्तरे गौणौ तदैतौ स्तः । प्रियास्तिस्रो यस्य स प्रियातिसा । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः । हे प्रियतिसः । नामृशसोरल्लोपः । प्रियतिस्रं । प्रियास्तिस्रो यस्य कुलस्य तत् कुलं प्रियत्रि ।

(सुबोधिनी–) नतिसृचतस्रोर्नामिदीर्घः । एतयोर्दीर्घो न स्यान्नामि । आमि तु नुट् । तिसृणां । श्रुतत्वात् त्रिचतुरोरित्यस्यैव स्त्रियामिति विशेषणं । नानुवृत्तस्य नाम्नः । प्रियास्त्रयः पुरुषाः प्रियाणि त्रीणि कुलानि वा यस्याः सा प्रियत्रिः । तस्य बुद्धिवद्रूपं । समासस्य स्त्र्यर्थविधायकत्वेपि त्रिचतुरोः स्त्र्यर्थाविधायकत्वाभावात् । आमि तु त्रेरयङित्ययङ् । प्रियत्रयाणामिति विशेषः । यदा स्त्रियां मुख्यौ लिंगान्तरे गौणौ तदैतौ स्तः । यदा विग्रहे त्रिचतुरशब्दौ स्त्र्यर्थवाचकौ मुख्यौ । तिसृचतसृरूपावित्यर्थः । यस्य यस्या वेत्यादिसमासार्थरूपे लिंगांतरे तु तौ गौणौ स्तः । तदा त्रिचतुरोस्तिसृचतसृ इत्येतौ भवतः । यथा प्रियाः तिस्रो यस्य पुंसः स

इत्यत्र प्रिया जस् त्रि जस् इति स्थिते अंतरंगानपि विधीन् वहिरंगो लुक् बाधते इत्यकृत्वैव तिस्रादेशं सिपो लुकि कृते समासाद्यविभक्तिस्तस्यां परतस्तिस्रादेशः । पुंवद्धेति प्रियाशब्दस्य पुंवद्भावः । सेरेत्यात्वं प्रियतिसेति । यद्यपीह जहत्स्वार्थावृत्तिपक्षे त्रिशब्दस्य निरर्थकत्वेन स्त्रीवाचित्वं दुर्लभं तथापि भूतपूर्वगत्या स्त्रियां वृत्तिर्बोध्या। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यादि सिद्धांतस्यैवमेव निर्वाह्यत्वात्। अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षे तु स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्पकयोः स्त्रिचतुरोरिति विवक्षितोर्थः । प्रियतिस्रौ। प्रियतिस्रः। प्रियतिस्रं । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रा । प्रियतिसृभ्यां । प्रियतिसृभिः । प्रियतिस्रे । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रोः । प्रियतिसृणां । प्रियतिस्रि । प्रियतिस्रोः । प्रियतिसृषु । हे प्रियतिस्रः । प्रियाःतिस्रो यस्य कुलस्येत्यत्र स्यमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणभावान्न तिस्रादेशः । प्रियत्रि ॥

(तत्त्वदीपिका—) स्त्रियामिति । चतुरोर्विशेषणादिति श्रुतत्वात् । तयोरितिभावः नामविशेषणं नेति बोध्यम् तद्विशेषणे तु विपरीतं स्यात् अत्रेदं तत्वं जहत्स्वार्थैव वृत्तिरिहाभिमता लक्ष्यानुरोधात् । तेन नाम्नस्त्रियामिति सम्यगेव त्रिशब्दस्य पुंनपुंसकवाचित्वन्तु भूतपूर्वगत्या अजहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षेतु स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्प्पकयोः स्त्रिचतुरोरिति विवक्षितोर्थः नतु स्त्रियां प्रियस्तिसेति कथं ऋकान्तत्वादीपः प्रवृत्तेरिति चेत्सत्यं सन्निपातपरिभाषाविरोधात् विभक्त्यनंतर्य्येण प्रवृत्ते आदेशे स न विहितः विभक्तौ किं तिस्रो भार्य्या अस्येति त्रिभार्य्य इत्यादौ न लुकि न तन्निमित्तमिति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् ।स्त्रियां किं त्रयः तिस्र इत्यत्र षत्वं तु षःसः कृतस्येति व्याख्याने सस्य कृतत्वाभावान्न अत एव संधिसंपदंधिश्चेति द्विर्वचनादेशे तु प्रकृतेपि न षत्वं देवेषु एधिष्यते इत्यादौ तु चतुर्षु भविष्यतीत्यादि निर्देशात् प्रत्ययावयवस्य षत्वं भवतीति ज्ञापकात् व्यधिकरणषष्ठीपक्षे तु प्रत्ययावयवस्य भवत्येव आदेशावयवस्य तु तिसृइतिनिर्देशादेव न अन्यथा तिस्र चतस्र इत्येव ब्रूयात् सैषादितिनिर्देशेन सकारमात्रादेशस्य षत्वं भवतीति ज्ञापितं द्वेरत्व इति स्यादि सन्निपातकृतमपि त्यदाद्यत्वमापोनिमित्तम् सन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वात् ।

लुकि न तन्निमित्तमिति त्यक्त्वा ... प्रियतिस्र

मू० ... नकारादृकारांतादण्णत्व ... प्रत्ययो भवन्ति । प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि । ऋणां नपुंसके धौ गुणो वा । हे प्रियतिसः । हे प्रियतिसृ । टादौ स्वरे । टादाविति पुंवत् । नामिनस्स्वरे । प्रियतिसृणा। प्रियतिस्रा । द्वेरत्वे सत्याप्। द्वे । द्वे । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । हसेपस्सेर्लोपः । नदी । नद्यौ । हे नदि । नदीम् । नद्यौ । नदीः । नद्या । ङितामट् । नद्यै । नद्याः । नदीनाम् । नद्याम् एवं ब्राह्मणीसखीकुमारीगौर्य्यादयः । लक्ष्मीः । अनीबंतत्वान्न सिलो-

पः । धौ ऱ्हस्वः । हे लक्ष्मि । शेषं नदीवत् । एवमवीतंत्रीतरीप्रभृतयः ईबन्तत्वात्सिलोपः । स्त्री ।

(सुबो०-) त्रणईप् । लुकि न तन्निमित्तमिसस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ । एतद्रूपद्वयं कैयटेन स्वीकृतं । इदमोयं पुंसीत्यनेनानित्यत्वं ज्ञापितं । नामिनः स्वरे इति नुम् । ईमावितीत्वं । प्रियतिसृणी । नोपधाया इति दीर्घः । प्रियतिसृणि । तृतीयादिषु वक्ष्यमाणेन टादावित्यनेन पुंवद्भावविकल्पात् पर्यायेण नुम् रत्वे । प्रियतिस्रा। प्रियतिसृणा । प्रियतिस्रे । प्रियतिसृणे । प्रियतिस्रः । प्रियतिसृणः । आमि रत्वं बाधित्वा परत्वान्नुम् प्राप्तः । तं च बाधित्वा विप्रतिषेधे परमिति नुट् । प्रियतिसृणाम् । ऋृणामिति वा गुणः । हे प्रियतिसः । हे प्रियतिसृ । द्विशब्दस्य त्यदादेरित्यकारे कृते सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादाबत इत्याप् ॥ इतीदंताः ॥ नदादेरितीप् । नदी । धौ ह्रस्व इति ह्रस्वे हे नदि । प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति सेर्डाधेरिति डात्वे ऐसख्युरित्यैत्वे च प्राप्ते विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणमिति न । सखी । लक्षेर्मुट् चेति ईप्रत्ययः । लक्ष्मीः । केचिदिह कृदिकारादिति पाक्षिकमीपमिच्छंति । तन्मते पक्षे सिलोपः स्यादेव । वातप्रमी श्री लक्ष्मीति पक्षे ङ्यंताः सुसाधव इति रक्षितः । लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरिप्रियेति द्विरूपकोशश्च । अवी रजस्वलास्त्री । तंत्रीर्वीणा। स्तरीर्धूमः । तरीर्वेडा स्त्यायतेर्ड्डिति ड्ट्प्रत्यये यवयोर्वसे इति यलोपः । ष्वित्तइतीप् । स्त्यायतेऽस्याः शुक्रशोणिते इति स्त्री ॥

मू०- स्त्रीभ्रुवोः । स्त्रीशब्दस्य भ्रूशब्दस्य चेयुवौ भवतः स्यादौ स्वरे परे स्त्रियौ । स्त्रियः । हे स्त्रि ।

(सुबोधिनी-) स्त्रीभ्रुवोः । अप्राप्ते विधिरयं । यत्ववत्वयोरपवादः । एतयोरिवर्णोवर्णयोरियुवौ भवतः स्वरादौ । स्यादौ किम् स्र्यर्थं । भ्र्वर्थं । धौऱ्हस्व इति ऱ्हस्वे । हे स्त्रि ॥

(त०-) स्त्रीभ्रुवोरिति । अधातुत्वात् य्वोरित्येतदप्राप्तौ विधिरयं वत्वयत्वयोरपवादोयं । स्यादौ किं स्र्यर्थम् । भ्र्वर्थम् । अत्रय्वोरित्यनुवर्त्तते अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशबाधनाय ।

मू०- वाम्शसि। अमि शसि च परे स्त्रीशब्दस्य वा इय् भवति । स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियः । स्त्रीः । स्त्रियां । स्त्रीणाम् । स्त्रियमतिक्रांतोऽतिस्त्रिः । अन्यार्थे अतिस्त्रियौ । एऔंभावोत्वनुड्भिः पूर्वस्थैः पुंसि बाध्यते ॥ क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येय् इत्यवधार्यतां ॥ अतिस्त्रयः । हे अतिस्त्रे । अतिस्त्रियं । अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियौ । अतिस्त्रियः । अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रये । अतिस्त्रेः । अति-

स्त्रियोः। अतिस्त्रीणां। अतिस्त्रौ। अतिस्त्रियोः। अतिस्त्रिषु। ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोऽस्तु विभाषया॥ इयादेशस्तु नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्ज्जने॥" क्लीबे तु नुम्। अतिस्त्रि अतिस्त्रिणी। अतिस्त्रीणि। अतिस्त्रिणा। अतिस्त्रिये। अतिस्त्रिणे। अतिस्त्रेः। अतिस्त्रिणः। अतिस्त्रेः। अतिस्त्रिणः। अतिस्त्रियोः। अतिस्त्रिणोः। अतिस्त्रीणां। अतिस्त्रौ। अतिस्त्रिणि॥ ग्वृणां नपुंसके धौ गुणो वा वक्तव्यः॥ हे अतिस्त्रे। अतिस्त्रि। स्त्रियान्तु प्रायेण पुम्वत्।,अतिस्त्रिः। अतिस्त्रियौ। अतिस्त्रयः। शासि अतिस्त्रीः। अतिस्त्रिया। इदुद्भ्याम्। अतिस्त्रियै। अतिस्त्रये। अतिस्त्रियाः। अतिस्त्रेः २। अतिस्त्रियोः। अतिस्त्रीणाम्। अतिस्त्रियां। अतिस्त्रौ। श्रीः। श्रियौ। श्रियः। हे श्रीः।

(सुबोधिनी—) वाम्शसि। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोयम्। कचिदेकदेशोऽनुवर्तते इति। स्त्रीभ्रुवोरित्यतः स्त्रीशब्दस्यानुवृत्तिः। ङितामडित्यट्। स्त्रियै। आमि स्त्रियास्तु नित्यमिति वक्ष्यमाणेन नुट्। स्त्रीणां। ङौ स्त्रियां योरित्याम्। स्त्रियां। गौणे तु स्त्रियमतिक्रांतः पुमान्। अतिस्त्रिः। अन्यार्थे इति ह्रस्वः। एओनेत्यादि एओनाभावौ त्वनुड्भिः पुंसि स्त्रीशब्दस्य इय् बाध्यते इति त्वयाऽवधार्यतां ज्ञायतां॥ एश्च ओश्च नाश्च ते एओनाः एओनानां भावः एओनाभावः एओनाभावश्च औत्वं च नुट् च ते एओनाभावौत्वनुटस्तैः। एओजासि ङितीत्येत्वौत्वे टानास्त्रियामिति नाङेरौडिदित्यौत्वं नुडागम इति नुट्। कीदृशैः। पूर्वस्मिन्तिष्ठंतीति पूर्वस्थास्तैश्च। पुनः क्लीबे नामिनः स्वरे इति नुगागमेन स्त्रीशब्दस्येय् बाध्यते॥ ओसीत्यादि। स्त्रियाः स्त्रीशब्दस्य पुंस्युपसर्ज्जने विद्यमानस्य ओसादिषु चतुर्ष्वेव परेषु स्त्रीभ्रुवोरितीयादेशो भवति। यथा। ओसि औकारप्रत्यये च परतः इय् नित्यं। तु पुनरम्शसोः परतो विकल्पेनेय्। अन्यस्मिन् प्रत्यये इय् न। एओनाभावौत्वनुड्भिः पूर्वोक्तैर्बाधितत्वादित्यर्थः॥ क्लीबे तु नुम्। ईमावितीत्वं अतिस्त्रिणी। जस्शसोरितिशिः। नोपधाया इति दीर्घः। अतिस्त्रीणि। टादिस्वरे तु टादावुक्तपुंस्कामिति वक्ष्यमाणेन पुंवद्भावपक्षे हरिवद्रूपम्। स्त्रियमतिक्रांता या स्त्री सा अतिस्त्रिः। शसि स्त्रीत्वात् सोनः पुंस इति न नत्वं। अतिस्त्रीः। स्वरादिविभक्तौ स्त्रीभ्रुवोरितीय् ङिद्वचनेषु इदुद्भ्यामिति वाऽट्। अतिस्त्रियै। ङितीत्येत्वपक्षे अतिस्त्रये आमि नुट् अतिस्त्रीणां। ङौ स्त्रियां योरित्याम्। अतिस्त्रियां, पक्षे ङेरौडिदित्यौत्वे। अतिस्त्रौ। क्विपि वचिप्रच्छायतस्तुकटप्रुजुश्रीणामिति क्विपि दीर्घःअनीवंतत्वान्न सिलोपः। श्रीः। य्वोर्धातोरितीय्। श्रियौ। इयुवूस्थानिवर्ज्जितयोरित्युक्तत्वात् धावीति ह्रस्वो न। हे श्रीः॥

(तत्त्वदीपिका-) वाम्शसीति वाऽम्शसीति छेदः क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तत इति स्त्रीशब्दस्यैवानुवृत्तिरित्यभिप्रेत्याह। स्त्रीशब्दस्येति वार्त्तिकमिदं लेखकैर्भ्रमात् सूत्ररीत्या लिखितमिति केचित् स्थानसादृश्यात् एरियू ओरुवू। एओनाभावेत्यादीति एआ इत्यनेन एओविधायकं सूत्रं गृह्यते तथाचैओजसि इति सूत्रं गृह्यते इयादेशस्त्विति स्वरादौ यइयादेशो विहितः उपसर्ज्जनत्वे पुंसि भिद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य स्यादिषु चतुर्ष्वेव नत्वन्यत्र एवोनाभावादिभिः पूर्वोक्तैर्बाधितत्वादित्यर्थः।

मू०--वेयुवः। इयुवन्तान् ङितामड् वा स्त्रीं विना। श्रियै श्रिये श्रियाः। श्रियः। इयुवन्तादामो नुड्वा स्त्रियास्तु नित्यम्। श्रीणाम्। श्रियाम्। श्रियि। श्रियाम्। एवं ह्रीधीप्रभृतयः। एवं भूभ्रूप्रभृतयः। प्रधी शब्दस्य तु लक्ष्मी शब्दवद्रूपम्। केषांचिन्मते तु पुम्वत्। प्रकृष्टा धीरिति विग्रहेतु लक्ष्मीवत्। अमि शसि च। प्रध्यम्। प्रध्यः। सुष्ठु धीर्यस्य सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे सुधीः श्रीवत्। केषाञ्चिन्मते पुम्वत्। सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु श्रीवदेव। ग्रामणीः। पुवत्। एवं खलप्वादिः।

(सुबोधिनी-) वेयुवः। ङितामडित्यनेन नित्ये प्राप्ते विकल्पोयं। स च व्यवस्थितः तेन स्त्रियां नित्यमेवाट्। इय् च उव् चानयोः समाहारः इयुव् तस्मादियुवः योरित्यनुवर्त्तते। स्त्रियामियुवस्थानिभ्यामिवर्णोवर्णाभ्यां परेषां ङितामड् वा स्यात्। स्त्रियामिति किं सुधिये स्वयंभुवे। इयुव इति किं प्रध्यै। वर्षाभ्वै। इयुवंतादामोनुड् वा। स्त्रियास्तु नित्यं। स्त्रियामियुवस्थानिभ्यामिवर्णोवर्णाभ्यां परस्यामो नुड्वा स्यात्। स्त्रीशब्दात्परस्यामो नित्यमेव नुट्। धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिरित्यमरः। ह्रीर्लज्जा। भूर्भूमिरचलानंतेत्यमरः। भ्रमतीति भ्रमेर्डुरिति भ्रमतेर्डुप्रत्ययः। डित्वाट्टिलोपः। नेत्रयोरुपरिरोमपद्धतिर्भ्रूः। पदांतरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति वदतां वृत्तिकारादीनां मते प्रधीशब्दस्य लक्ष्मीशब्दवद्रूपम्। अमि शसि च प्रध्यं प्रध्य इति विशेषः। धातुत्वात् य्वौवेति स्वरे यत्वं। लिंगातराऽनभिधायकत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति वदतः कैयटस्य मते प्रकृष्टा धीर्यस्याः सा प्रकर्षेण ध्यायतीति वा विग्रहे प्रधीशब्दस्य पुंवद्रूपं। अयं मतभेदः। प्रकृष्टा धीरिति विग्रहेण तत्पुरुषे तु मतद्वयेपि लक्ष्मीवत्प्रधीशब्दस्य स्याद्रूपम्। सुष्ठु धीर्यस्याः सा सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे वृत्तिकारमते सुधीशब्दस्य श्रीशब्दवद्रूपं। कैयटमते तु नित्यस्त्रीत्वाऽभावात्पुंवद्रूपं। सुष्ठु धीरिति विग्रहेण तत्पुरुषे तु मतद्वयेपि श्रीवदेव। बुद्धिवाचकधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात्। ग्रामणीशब्दः पुंवत्। ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुंधर्मतया पदांतरं विना स्त्रियामप्रवृत्तेः। एवं खलप्वादेरपि पुंधर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यम्॥

(तत्त्वदीपिका—) वेयुव इति । इयूच उव् चानयोः समाहारः इयुव् तस्मात् इयुवः अत्र य्वोरित्यनुवर्त्तते तयोरभेदस्य वाचित्वादियुवस्थानिनो योरित्यर्थौ लभ्यते विकल्पश्चायं व्यवस्थितः तेन स्त्रियां नित्यं आमो नुड्वा स्त्रियां नित्यमित्येव सर्वं लब्धम् । लक्ष्मीवदिति पदान्तरं विना स्त्रियां वर्त्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति वदतां वृत्तिकारादीनां मते प्रधीशब्दस्य तथात्वादिति भावः केषांदिति लिंगातरानभिधायित्वं नित्यस्त्रीत्वमिति वदतां कैयटादीनां मते इत्यर्थः । ग्रामणीरिति ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुंधर्म्मतया पदान्तरं विना स्त्रियामप्रवृत्तेः एवं खलपवनादेरपि पुंधर्मत्वंमौत्सर्गिकं बोध्यम् ।

मू०— न्रणईप् । नकारान्तादृकारान्ताच्च स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्र्यौ । नदीवत् । वधूजम्ब्वादयोनदीवत् । पुनर्भूः । य्वौ वा । पुनर्भ्वौ । हेपुनर्भु । पुनर्भ्वा । पुनर्भूणाम् । "भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान्" ॥ हे वर्षाभु वर्षाभ्वा । स्वयम्भूः पुंवद्वा ।

(सुबोधिनी—) न्रणईप् । न् च आ च अण् च एषां समाहारो न्रण् तस्मान्न्रणः । अणिति प्रत्ययो न तु क्विबंतोऽणिति गृह्यते प्रत्ययाप्रत्यययोरिति न्यायात् । अस्य व्याख्यानं स्त्रीप्रत्यये द्रष्टव्यं । क्रोष्टुशब्दस्य पुंसि पंचस्वधिपु स्त्रियां चेति तृवद्भावः । क्रोष्ट्री । धाविति ह्रस्वः । हे पुनर्भु । स्त्रियां योरिति ङेराम् । पुनर्भ्वां । कैयटमते भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभूः । वृत्तिकारमते तु हे वर्षाभु । पुनर्नवायां तु हे वर्षाभु । उक्तंच "भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमानिति यादवः ।" भेक्यां मंडूक्यां तथा पुनर्नवा औषधी तस्यां वाच्यायां वर्षाभूशब्दः स्त्रीलिंगः । दर्दुरवाची तु पुंल्लिंगः । ङौ वर्षाभ्वां । स्वयंभूशब्दे स्वरे परतो य्वोर्धीतोरित्युव् । मतद्वयेपि नित्यस्त्रीत्वाभावात् ङितामङित्यादिना ॥

(तत्त्वदीपिका—) न्रणईप् इति नच आच अण् च एतेषां समाहारः न्रण् तस्मात् न्रणः अत्र मध्ये रेफभूत ऋकारो गृह्यते न रेफः व्याख्यानात् मध्यपाठस्य लाघवार्थत्वाच्च अत्राणप्रत्ययः नतु क्विबन्तो णितिप्रत्ययाप्रत्यययोरिति न्यायात् तथाच तदन्तनाम गृहीतम् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इति परिभाषया तदन्तलब्धम् नाम्नो विशेषणात्तदन्तमप्यायातं नकारान्तेत्यादि एतद्वीजन्तु न्रणईवित्यत्र न संवीत्यतो न इत्यनुवर्त्य लक्ष्यानुरोधात्तस्य व्यवस्थितत्वमाश्रित्य क्वचिन्नेति व्याख्यानात् तेन क्वचिदणन्तादपि न । कामिका यथा अणन्तांतात् नगरकारी अणन्तादेवात्रेवीति तु न तथा सतीवन्तादेयणि तद्धितप्रकृतिभूतस्यादेः स्वरस्य वृद्धौ नगरकारे परत्वेव स्यात् । ननु परमनगरकार्या अपत्यमित्यर्थेऽणि कस्य वृद्धिरिति चेत्सत्यम् समुदायादेरेव प्रत्ययग्रहणं रादेरन्तस्य च नियमोस्त्विति यत्र विधौ प्रत्ययो गृह्यते तत्र तदादिनियमो नास्ति स्त्रीप्रत्ययेनुपसर्जने तदादिनियमो नेति वचनात् परमनगरकारेय इति भवति । अनुपसर्जने किम् । अतिनगरकारेरपत्यमित्यर्थे त-

दादिनियमाभावे एयण् स्यात् स माभूत् । किंत्वणेवातिनगरकार इति प्रियोपगवेत्यत्र न-त्वमाश्रित्य नेप् गौणत्वात् गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति न्यायात् ।

मू०—नकारांतसंख्यायाःस्वसृतिसृचतसृननांदृदुहितृयातृमातृभ्यश्चनेवायौ।माता पितृवत्। स्वसा कर्तृवत्। शसि मातॄः। स्वसॄः राः पुम्वत् । गौः पुम्वत् । नौर्ग्लौवत्॥ ॥ इति स्वरांताःस्त्रीलिंगाः ॥

(सुबोधिनी—) नकारांतसंख्यायाः स्वसृतिसृचतसृननांदृदुहितृयातृमातृभ्यश्चनेवायौ । स्वस्रादीनामीप् प्राप्तौ नकारांतसंख्यायास्तूभौ प्राप्तावनेन निषिध्येते । सावसेन्ऋइति ऋप्रत्ययः । स्वसा । स्तुरारित्यार् । स्वसारौ । शसि स्वसॄः । स्त्रीत्वात्सोनः पुंस इति न नत्वं । " ननांदा तु स्वसा पत्युरित्यमरः । भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परमिति च । " यद्यपि पुंल्लिंग एव रैशब्दः अर्थरैविभवा अपीत्यमरे भिन्नलिंगानां न द्वंद्व इति परिभाषितत्वात् तथापि रात्येनामिति राः स्त्रीत्येके । नुदत्तेर्ग्लानुदिभ्यांडाविति डौप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः नौः । "स्त्रियां नौस्तरणिस्तीरिरित्यमरः " ॥

श्रीविद्यानगरस्थायिलोकेशकरशर्मणा ।
कृतायामिह टीकायां स्त्रीलिंगोऽगात्स्वरान्तकः ।

॥ इतिस्वरांन्ताःस्त्रीलिंगाः ॥

मू०—अतोऽम्। अकारान्तान्नपुंसकलिंगात्परयोस्स्यमोरम् भवत्यधौ । कुलम् ।

(सुबोधिनी--) अतोऽम् । अदन्तान्नपुंसकान्नाम्नः परयोः स्यमोरम् स्यात् । नपुंसकात्स्यमोर्लुगित्यस्यापवादोयम् । अतःकिं । पयः तपरकरणं मुखसुखार्थं । नपुंसकस्येति ह्रस्वे कृते दीर्घत्वाभावात् । केचित्तु म् इत्येव पदच्छेदं कुर्वंति । लाघवात् । तत्र सेर्मे कृते कुलमितिसिद्धं । द्वितीयैकवचने तु मस्यैव मे कृते अम्शसोरित्यल्लोपे सिद्धमिष्टं । यत्त्वाहुः । अतिजरसमिति सिद्ध्यर्थम् विधानं । तन्न । द्वितीयैकवचने लुकोपवादे अतोमिति म्भावे कृते अम्शसोरित्यल्लोपं बाधित्वा जरस् ततः सन्निपातपरिभाषया लुकोऽप्रवृत्तौ रूपसिद्धिरिति । हे कुलेत्यत्र धेरमिकृते अल्लोपे च समानाद्धेरिति मलोपः । यद्वाऽतोमिति सूत्रे सन्महत इत्यतो मंडूकप्लुत्याऽधावित्यनुवर्त्य षष्ठ्या विपरिणम्यते । अमादेशनिषेधाद्धेर्ल्लोप एव विधेयः ॥

(तत्त्वदीपिका—) अतोमिति अत्र अतः म् इति छेदः तथा च सेर्मादेशे कुलमिति सिद्धम् द्वितीयैकवचने मस्यैव मादेशोऽस्यामशसोरिति लोपे रूपसिद्धेः न चाजरसमिति सिद्ध्यर्थं तदिति वाच्यम् । लुकोपवादमभावं बाधित्वा जरसि कृते ततः सन्निपातपरिभाषाविरोधादमोलुकि सिद्धत्वादिष्टस्य सौ तु सन्निपातपरिभाषयैव जरसादेशो नेति मूले एव

स्फुटीकरिष्यति । यत्त्वाहुः । अत्राकारविधानं सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् तेनामिजरसादेशोऽतिजरसमिति । अत्रेदं वक्तव्यम् अमि अनित्यं सौ नेत्यत्र विनिगमना विरहः इष्टसिद्धेरेव विनिगमनकत्वमिति चेत् अन्यथापीष्टसिद्धेरव्याहतत्वात् यदपि वमत इति सूत्रणीये मचअच्चेति समासे मान्तादन्तात्स्यमोर्लुगित्यर्थः स्यात् क्लीबे पूर्वेण सिद्धेः क्लीबार्थमेतत्स्यात् तथा च किम् इदंशब्दयोर्दोषशंकाव्यावृत्त्यैतत्तज्ज्ञापकानुसरणे-लाघवाभावः किन्तु आत्मित्येव वक्तुमुचितमित्युक्तम् । अत्राप्यनिष्टशंकाया अनिवार्यत्वात् अच्चमच्चेति समासे क्लीबाद्यथाक्रमं स्यमोरामौ स्यातामिति तस्मान्मइत्यत्र निष्कारणमुद्देश्य विधेयक्रमवाधस्यैव दुष्टत्वात्

मू०— ईमौ । नपुंसकलिंगात्पर औरीकारमापद्यते । कुले ।

(सुबोधिनी-) ईमौ । नपुंसकान्नाम्नः पर औरीत्वं प्राप्नोति । दीर्घोच्चारणं तु मधुनी इत्यादौ श्रवणार्थं विपरीतनिर्देशो नित्यादपि नुमः पूर्वमीविधानार्थं॥

(तत्त्वदीपिका–) ईमाविति अत इति नानुवर्त्तते दीर्घोच्चारणन्तु वारिणी त्यादौ श्रवणार्थम् विपरीतानिर्देशो नित्यादपि नुमः पूर्वमीविधानार्थः सत्यपि चाप्रथमनु मक्षत्यभावात् ।

मू०- जश्शसोश्शिः । नपुंसकलिंगात्परयोर्जश्शसोश्शिर्भवति।

(सुबोधिनी–) जश्शसोःशिः । नपुंसकान्नाम्नः परयोर्जश्शसोः शिस्स्यात् । नपुंसकात्किम् । देवाः । जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणान्नेह । शतशो ददाति । शकारः सर्वादेशार्थः ॥

(तत्त्वदीपिका–)जश्शसोः शिरिति । जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणात् शतशो ददातीत्यादौ नातिप्रसंगः शकारः सर्वादेशार्थो न तु श्रवणार्थः पणीत्यादिनिर्देशात् । अत्राहुः अत्रासोरित्येव वक्तुमुचितं पराणीत्यादिनिर्देशात् स्याद्यधिकाराच्च । जश्शसोः शिरित्येव ग्रहणं । न तु ङसिङसोः नपुंसकात् नपुंसकस्येति निर्देशात् । अर्थस्य नियामकत्वाद्विपरीत्यशंकापि नेति अत्रेदमवधेयम् । लाघवार्थम् सोरिति सूत्रिते ज्ञापकानुसरणं वैपरीत्यशंकानिवृत्त्यर्थं अर्थनियामकत्वानुसरणस्य चातिगौरवेण ततोस्यैव लघुत्वात् ।

मू०—नुमयमः । नपुंसकस्य नुमागमो भवति शौ परे यमप्रत्याहारान्तस्य न। मिदन्त्यात्स्वरात्परः ।

(सुबोधिनी–) नुमयमः । अयमप्रत्याहारांतस्य नपुंसकस्य नुम् स्यात् शौ परतः । नपुंसकादिति षष्ठ्या विपरिणम्यते शिरिति सप्तम्या च । अयम इति षष्ठी। मकाराऽकारस्योच्चारणार्थत्वात् । मित्वादंत्यात्स्वरो नुम् । अयमः किं विमलदिवि। चत्वारि । वारि । फलि । सुगणि । ब्रह्माणि । प्रशामि ॥

(तत्त्वदीपिका–) नुमयम इति । अत्र नपुंसकादित्यनुवृत्तस्यार्थवशाद्विभक्तिविपरिणामः एवं शिरित्यपि सप्तम्या विपरिणम्यते इत्यभिप्रेत्याह । नपुंसकस्य शाविति च अयम इति

षष्ठी अकारस्योच्चारणार्थत्वात् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । मिदन्त्यादिति । अत्र च संध्यक्षराणीति ज्ञापकमिति भावः ।

मू०— नोपधायाः । नान्तस्योपधाया दीर्घो भवति शौ पंचस्वधिषु नामि च । ईतिन । कुलानि । हे कुल । शेषं देववत् । एवं मूलफलादयः

(सुब०—) नोपधायाः। नेत्यविभक्तिको निर्देशः । नाम्नो विशेषणं । तेन नांतस्य नाम्न उपधाया दीर्घः स्यात् शौ परे पंचस्वधिषु । ईमाविति ईकारे तु न । ब्रह्मणी इति । वा दीपोरित्यत ईकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थस्य निषेधार्थस्य वाचकस्य चानुवर्तनात् । नामीत्यस्यापकर्षणान्नाम्यपि नोपधायादीर्घः । विदोनवानामिति । निर्देशात् । भवन्नित्यादौ संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वान्न दीर्घः ॥

(तत्त्वदीपिका—) नोपधाया इति । न उपधाया इति छेदः नेति लुप्तषष्ठीकं। तदन्तत्वं च बोध्यम् विशेष्यस्य नाम्न उपस्थितत्वात् इत्यतआह। नान्तस्येति अत्र वादीपोरित्यत ईकार इत्यनुवर्त्य नेतिवेत्यतआह । ईति नेति तेन ब्रह्माणीत्यादि च सिद्धम् अत्र नामीत्यस्यापकर्षणमित्याह । नामीति यदि तु ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात् पंचानामिति निर्देशाद्वा न लोपस्यापि दीर्घस्तदा नामीति नापकर्षणीयम् । हे कुलेति अकारस्य लोपे मकारस्य समानाद्धेरिति लोपः अधेरित्यनुवृत्तेर्वा ।

मू०— श्त्वन्यादेः । अन्यादेः । क्लीबात्परयोस्स्यमोः श्तुर्भवति । अन्यत् ।

(सुबोधिनी—) श्त्वन्यादेः । क्लीबादन्यादेर्नाम्नः परयोः स्यमोः श्तुः स्यात् । अतोमित्यस्यापवादः अन्य अन्यतर इतर डतर डतमेति पंचात्मकोऽन्यादिः । सर्वाद्यंतर्गणः । डतरडतमौ प्रत्ययौ । ततस्तदंताः कतरकतमादयो ग्राह्याः । क्लीबादिति किं । अन्यः अन्यं । शकारः सर्वादेशार्थः । उकार उच्चारणार्थः ।

(तत्त्वदीपिका—) श्त्वन्यादेरिति । श्तु अन्यादेरिति छेदः शः सर्वादेशार्थः उकार उच्चारणार्थः सेरेकवर्णत्वादेव सर्वादेशः सिद्धः । द्वितीयैकवचने तु मस्य तादेशे कृते एकदेशविकृतन्यायेनाम् शसोरस्य त्यलोपे कृते सिद्धमिष्टमिति शकारो व्यर्थ इति चेत्सत्यम् स्वविषये प्राप्तस्य सर्वस्य स्थाने तुर्यथास्यात् । सिलोपबाधनार्थः शकार इति फलितं इत्याशयेनाह । अन्यादिति ।

मू०— वावसाने । अवसाने वर्तमानानां झसानां जबा भवन्ति चपा वा । अन्यत्, अन्यद् । अन्ये, अन्यानि ।

(सुबोधिनी—) वावसाने । अवसातिरवसानं । षोंतकर्मणि अस्माद्भावे युट् समाप्तिरंत इति यावत् । पदस्यांते वर्तमानानां झसानां जबाश्चपाश्च वा स्युः ॥ पदस्य किं । मरुतौ । अंते किं । गतः । झसानां किं । राजन् ॥

(तत्त्वदीपिका–) वावसान इति । अत्राऽवसातिरवसानम् षोन्तकर्मणि भावे ल्युट् समाप्तिरन्त इति यावत् अत्रावसानशब्दस्यान्तावयवार्थस्यावयविनि साकांक्षस्य परस्येत्यवयवी संबध्यते । यदि तु खसे चपाझसानां झबेजबा इति सूत्रद्वये पदान्त इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्यायते पदान्ते झसानां जबाश्चपा भवन्तीति तदेदं सूत्रं व्यर्थमेव ।

मू०– अन्यादेर्धेर्लोपोन । हे । अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् । कतरत् । कतमत् ।

(सुबोधिनी–) अन्यादेर्धेर्लोपोन । अन्यादेः परस्य धेर्लोपो न । समानाद्धेरिति प्राप्ते निषेधः ॥

मू०– एकतरस्यश्तुर्न । एकतरम् । शेषं सर्ववत् । सेरमादेशे सन्निपातपरिभाषया न जरस् । अजरम् । अजरसी । अजरे, अजराणि ।

(सुबोधिनी–) एकतरस्यश्तुर्न । एकतरात्परयोः स्यमोः श्तुर्न स्यात् । डतरप्रत्ययांतत्वात्प्राप्ते निषेधः । अविद्यमाना जरा यस्य तत् । अन्यार्थे इति ह्रस्वे कृते अतोमित्यम् । अजरमित्यत्राजरशब्दमाश्रित्य सिस्थानेऽम् उत्पन्नः तेनाजरशब्दस्याम् विधिः संनिपातः । अतः सन्निपातोम्विधिर्जरसादेशविधानेनाजरशब्दस्य विघातको नेति । अजरमित्येकमेव रूपं प्रथमैकवचने । अजरसि इति स्थिते परत्वाज्जरसि कृते नुमयम इति नुम् ॥

(तत्त्व०-) सेरमादेशेइति । यो यमाश्रित्योत्पद्यते स तं प्रति सन्निपातः सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य ।

मू०– न्सम्महतोऽधौदीर्घःशौच । न्संतस्यापूशब्दस्य महच्छब्दस्य च दीर्घो भवति पंचस्वधिषु शौ च । अजरांसि । अमि लुकोपवादमम्भावं बाधित्वा परत्वाज्जरस् । ततस्सन्निपातपरिभाषया न लुक् । अजरसम्, अजरसी, अजरे । अजरांसि,अजराणि । शेषन्निर्ज्जरवत्, हृद्योदकास्यमांसानाम् । हृद् उदन् आसन् मांस् । हृदि । हृदा । हृद्भ्याम् । उदानि । उद्ना । उद्भ्याम् । आसानि।आस्ना । आसभ्याम् । मांसि । मांसा । मान्भ्याम् ।

(सुबो०–)न्सम्महतोऽधौदीर्घःशौच । न्स् च अप्च महच्च एषां समाहारोन्सम्महत् तस्य न्सम्महतः।अमे अमा वा इत्यनेन यस्य मादेशं कृत्वा अप् शब्दोऽत्र निर्दिश्यते। अधिकाराल्लब्धस्य नाम्नो विशेषणमिदं विशेषणेन च तदंतविधिरिति तदंतस्यापि दीर्घो भवतीत्यर्थः । अधाविति छेदो न तु धाविति । पंचस्वित्यनुवर्तते । त-

द्विशेषणं चेदं । अत्र पूर्ववत् । ईइत्यनुवर्तते । चकारोस्त्येव । तेन स्वपी इत्यादौ इति नेत्यर्थः । अत्रान्महत्साइचर्य्यादधातोरेव न्स् गृह्यते तेन सुहिन् इत्यादौ न दीर्घो धातुत्वात् । न्संतत्वाद्दीर्घे अजरांसि । नोपधाया इति दीर्घे अजराणि । अजरअमित्यत्र नपुंसकात्स्यमोर्लुगित्यस्यापवादमतोऽमित्यम्भावं बाधित्वा परत्वाज्जरस् । ततो योयमाश्रित्योत्पद्यते स तं प्रति सन्निपातः । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषया नामो लुग् । अजरसं । अजरम् । पादद्दंतेत्यनेन हृद् उदन् आसन् मांस् आदेशाः । अल्लोपः स्वरेइत्यकारलोपे उद्ना । नाम्नो नो लोपाशिति नलोपे उद्भ्यां । संयोगांतस्येति सलोपे मान्भ्यामिति ॥

(तत्त्वदीपिका–) न्सम्महतोऽधौ दीर्घः शौचेति । न्स् च अप् च महच्च एतेषां समाहारः न्सम्महत् । तस्य यस्य ञमे ञमावेति मः अत्राधाविति छेदः तच्च पंचस्वित्यनुवृत्तस्य विशेषणं तेन धिवर्जितेषु पंचस्वित्यर्थः केवलस्य न्सोऽसंभवात्तदंतस्य ग्रहः अत्र नोपधाया इत्यत उपधामात्रमपकृष्य तच्च पूर्वमात्रोपलक्षकम् पारिभाषकार्थस्येहासंभवात् एवं स्थिते दीर्घग्रहणस्य सामर्थ्यकल्पनादिकमनर्थकमित्युपेक्षितं शसः पंचस्वनन्तर्भावात् । शाविति । स्वपीत्यत्र तु न दीर्घः ईमौइत्यनुवर्त्य वकारस्य निषेधार्थत्वं परिकल्पना इतिव्याख्यानात् ।

मू०– नपुंसकस्य ह्रस्वः । नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति । श्रीपं कुलवत् ।

(सुबोधिनी–) नपुंसकस्यह्रस्वः । अत्र ह्रस्वश्रुत्या स्वरस्येत्युपस्थितं । तच्च नपुंसकस्य विशेषणं । नाम्नइत्यनुवृत्तमधिकारात् । तत्र स्वरांतस्य नपुंसकस्य नाम्न इति सामानाधिकरण्येन व्याख्यातं । लिंगस्य नामार्थत्वाभ्युपगमात् । तस्य ह्रस्वः स्यादित्यर्थः । श्रियं पाति यत् कुलं तत् श्रीपं । अत्र ह्रस्वे कृतेऽतोमित्यम् ॥

(तत्त्व०–) नपुंसकस्येति । इह ह्रस्वश्रुत्या स्वर इत्युपस्थितं तच्च नाम्नो विशेषणं । तेन स्वरान्तस्य नाम्नो नपुंसकस्येत्यर्थः न तु नपुंसकस्य स्वरस्य ह्रस्व इत्यर्थः । सुवाक् कुलमित्यादावतिव्याप्तेः ।

मू०– नपुंसकात्स्यमोर्लुक् । अस्थि ।

(सुबोधिनी–) नपुंसकात्स्यमोर्लुक् । नपुंसकान्नाम्नः परयोः स्यमोर्लुक् स्यात् । सदित्यादौ लुका त्यदाद्यत्वं बाध्यते । क्वचित्पूर्वेणापि परस्य बाधस्वीकारात् नित्यत्वाद्वा । कृताकृतप्रसंगित्वाल्लुङ् नित्यः त्यदाद्यत्वं विभक्तावुच्यमानं कृते लुकि विभक्त्यभावान्न ॥

(तत्त्वदीपिका–) नपुंसकात्स्यमोर्लुगिति तत्कुलमित्यत्र तु त्यदाद्यत्वमेतेन बाध्यते । नित्यत्वाद्वा । कृताकृतप्रसंगित्वात् न च कृते त्यदाद्यत्वे लुकोऽपि प्राप्तिः । अतोमित्यनेन-

बाधात् इति चेत् । लुको निमित्तस्य लक्षणांतरेण बाधात् । न पुनस्त्यदाद्यत्वेनैव ।यस्य लक्षणांतरेण निमित्तं विहन्यते न तदनिमित्तं भवति ।

मू०– य्वृणांनपुंसकेधौगुणोवा । हे अस्थे हे अस्थि ।

(सुबोधिनी–) य्वृणांनपुंसकेधौगुणोवा । इश्च उश्च आ च ते य्वरस्तेषां य्वृणामिकारोकारऋकारांतानां नपुंसकानां गुणो वा स्यात् धौ ॥

(तत्त्वदीपिका–) य्वृणामिति । इश्च उश्च आ च य्वरस्तेषां य्वृणां ।

मू०– नामिनःस्वरे नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य नुमागमो भवति स्यादौ स्वरे । अस्थिनी ।

(सुबोधिनी–) नामिनःस्वरे । नाम्यंतस्य नपुंसकस्य नाम्नो नुम् स्यात् स्वरादौ स्यादौ । नाम्यंतस्य किम् । जगते । नपुंसकस्य किं । वातप्रम्ये । स्वरादौ किं । वारिभ्यां । स्यादौ किं । दध्यत्र ॥

(तत्त्व०–) नामिनःस्वर इति । नाम्यन्तस्य किं जगता । नपुंसकस्य किं । वातप्रम्या स्वरादौ किं वारिभ्यां । स्यादौ किं दध्यत्र । ननु स्वरग्रहणं किमर्थम् । वारिभ्यामित्यादौ वारणार्थमिति चेन्न । तत्र लोपशारूपासिद्धेः । अथ सुराभ्यामित्यत्र नुमा जातेन व्यवधानादात्वं न स्यात् । नलोपेपि कृते विभक्तिविधौ तस्यासिद्धत्वाद्व्यवधानमेव सुरेत्यस्य व्यवधायकत्वाद्रैशब्दस्य व्यवधायकत्वं भवत्येव अथ तस्माद्रैशब्दान्तनाम्नो नुमाव्यवधानमेवेति वाच्यम् । तथा सति पूर्वस्य पतेकऽतिर्याभ्यामिति स्यात् । नैवं । राय आत्वं नुमाव्यवधानं प्राप्यापि भवति विभक्तिविधानदशायामानन्तर्याश्रयणात् अथ नुडबाधनार्थं स्वरग्रहणं अथ नित्यत्वान्नुमेव स्यादिति चेन्न नुडर्थं यत्नांतरस्यावश्यकत्वात् अथ नुटि कृति नुम्बाधनार्थमितिचेन्न किन्ततो लोपेनेष्टासिद्धेः अथ लोपशि नामीत्यस्याप्रसंग इतिवाच्यम् नोपधाया इत्यनेनैव निर्वाहसत्वात् अथ शुचीनामित्यादौ इनां शौ सावित्यनेन नियमः स्यादिति वाच्यं न प्रतिपदोक्तस्यैवेनोग्रहणात् उत्तरार्थमित्यपि न तथासति तत्रैव कृतं स्यात् तेन इहकरणं ज्ञापयति । आगमजस्य लोपश्नेति तेन भवानित्यादि सिद्धम् ।

मू०-अच्चास्थ्नांशसादौ शसादौ स्वरेऽस्थ्यादीनां नुमागम इकारस्य चाकारः। अल्लोपस्स्वरेऽम्वयुक्ताच्छसादौ। अस्थ्ना। अस्थ्ने। अस्थ्नः । अस्थ्नोः अस्थ्नाम् । वेङ्योः । अस्थ्नि, अस्थनि । एवं दधिसक्थ्यक्षिशब्दास्तदंतस्यापीष्टाः । प्रियास्थ्ना । अतिदध्ना । वारि वारिणी । वारीणि । आमि नुट् । वारीणाम् । नपुंसकस्य ह्रस्वः । ग्रामणि ।

(सुबोधिनी–)अच्चास्थ्नांशसादौ । अत्राधिकृतस्य नाम्नोऽस्थ्यादिभिर्विशेषणात्तदंतविधिस्तेनाऽनपुंसकस्याप्यस्थ्याद्यंतस्य नाम्नो नुम् स्यादेषामितोऽकारश्च । शस् आदिर्यस्येत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिस्तेन शसि न अस्थीनीति । अस्थ्नामिति

बहुवचनमाद्यर्थं । तेनास्थिदधिसक्थ्यक्षिशब्दा ग्राह्याः । अल्लोप इत्यनेनोपधाऽकारलोपे अस्थ्ना । वेङ्योरित्युपधाया वा लोपे अस्थ्नि, अस्थनि । तदंते तु प्रियमस्थि यस्य सः प्रियास्थिः । तेन प्रियास्थ्ना शुना । दधि अतिक्रांतमतिदधि । तेनातिदध्ना व्यंजनेन । स्त्रियामप्यतिदध्नेत्येव । संनिपातपरिभाषया बहिरंगपरिभाषया चेपोऽप्रवृत्तेः । य्वृणामिति वा गुणे हेवारि, हेवारे । टानास्त्रियामिति नाभावे वारिणा । ङयि ङितीत्येत्वे प्राप्ते एत्वौत्वतृवद्भावेत्वान् बाधित्वा नामिनः स्वरे इति नुम् । परेण पूर्वबाधो वेत्साद्युक्तत्वात् । अतिसखिनीत्यत्र ऐसख्युरित्यत्वे प्राप्ते नुम् वारिणीत्यत्र ङेरौडिदित्यौत्वे प्राप्ते नुम् । प्रियक्रोष्टूनि इत्यत्र क्रोष्टुशब्दस्येति तृवद्भावे प्राप्ते नुम् वारिणे । एत्वे प्राप्ते नुम् । आमि प्रायश इत्युक्तत्वात्पूर्वेण परस्य बाधनात् नुडेव । ननु नुम्नुटोः को विशेषः । उच्यते । नामीति दीर्घत्वमिति । वारीणां । हसादौ हरिवत् । ग्रामं नयति यत् कुलमिति नपुंसकस्येति ह्रस्वे ग्रामणि ॥

(तत्त्व०–) अच्चास्थ्नां शसादाविति । शस आदिर्यस्येत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्याश्रयणात् टादिर्गृह्यते । अथैवं टादावित्येव कथं नोक्तमुत्तरसूत्रेपि तदनुवृत्त्यैव सिद्धेः टादावित्यस्यैव वक्तुमुचितत्वादिति चेत्सत्यम् वसोर्व उरित्युत्तरसूत्रे शसादावित्यस्योपयोगित्वात् । बहुवचनादेव स्थ्यादिग्रहः अत्वं चेकारस्यैव नाप्यनुवृत्तेः तपरत्वविपरीतनिर्देशयोस्तु वैयर्थ्यमेव तदन्तेति । तस्मादित्यधिकारान्नामलाभः । तच्चास्थ्यादीनां विशेषणम् । विशेषणेन च तदंतविधिरित्यतस्तदन्तत्वलाभः यत्तु उत्तरार्थमनुवृत्तं नपुंसकग्रहणमस्थ्यादीनां विशेषणं तेन यदृच्छाशब्दानां पुल्लिंगानां वारणार्थम् । दधि नाम कश्चित्तदनुकरणस्य दधिनेत्येव यथा स्यादित्युक्तं तन्न । अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिष्वित्युक्तेरेव तद्वारणसंभवात् । टादावुक्तपुंस्कं पुंवद्वेति । पुंशब्देन तुल्यं पुंवत् । तेन नुम्ह्रस्वयोरभावे अतिदिश्यते अतिदेशसामर्थ्याद्ध्रस्वोपि अन्यथा प्रकृतत्वान्नुम एव ग्रहणं स्यात् । तथा च स्वाश्रयनाभावादि स्यात् ।

मू०– टादावुक्तपुंस्कं पुंवद्वा । उक्तपुंस्कं नाम्यंतं नपुंसकलिंगं टादौ स्वरे परे पुंवद्वा भवति । ग्रामण्या, ग्रामणिना । ग्रामणीनां, । ग्रामण्यां । ग्रामणिनि, ग्रामण्यां । प्रधि । प्रध्या, प्रधिना । सुधि । सुधिया, सुधिना । मधु । हे मधो, हे मधु । एवमम्ब्वादयः । सानु । सानुनी स्नूनि, सानूनि । स्नुना, सानुना । स्नुभ्याम् । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी प्रियक्रोष्टूनि । प्रियक्रोष्ट्रा, प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे, प्रियक्रोष्टवे, प्रियक्रोष्टुने । प्रियक्रोष्टुः, प्रियक्रोष्ट्रोः प्रियक्रोष्टुनः । सुलु

सुलुनी। सुलूनि। सुल्वा, सुलुना। एवं खलप्वादयः। धातृ। धातृणा। धातॄणि। हे धातः। हे धातृ। एवं ज्ञातृकर्त्रादयः।

(सुबोधिनी-) टादावुक्तपुंस्कम्पुंवद्वा। प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये उक्तपुंस्कं नाम्यंतं नपुंसकं पुंवद्वा भवति टादौ स्वरे। नपुंसकादित्युक्तपुंस्कमित्यनेन सह प्रथमांतं संबध्यते। पुंवदिति पुंशब्देन तुल्यमित्यर्थः। केन प्रकारेण पुंशब्देन तुल्यं नुम्ह्रस्वयोरभावा द्वारिणेति। तेन नुम्ह्रस्वयोरभावोऽतिदिश्यते। पुंनपुंसके वर्तमानस्य यस्य शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भिद्यते तस्य टादौ स्वरे न पुंवत्। यथा। मधुशब्दो मद्ये नपुंसकः। चैत्रदैत्ययोः पुंल्लिंगः। नात्र पुंवत्। प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्। उक्तः पुमान् यस्मिन्नर्थे तद्भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्यास्तीतिउक्तपुंस्कं। अइकौचेत्यप्रत्ययः। उक्तं हि। "शब्दप्रवृत्तेर्निमित्तं यत् क्लीबे तच्च पुंसिवत्॥ तदाभाषितपुंस्कत्वं पटुने पटवे यथा॥ १॥" पुंल्लिंगपक्षे ग्रामणीशब्दो दीर्घांत एव। ततोय्वौवेति यः। निय इत्याम्। ग्रामण्याम्। नपुंसकपक्षे ह्रस्वः। ततो नामिनः स्वरे इति नुम्। पुनरुक्तं च एक एवेत्यादि। तन्नाम्न ऊक्तपुंस्कमाचार्यैणोच्यते। तत्किं। एक एव यः शब्दः हीति निश्चयेन त्रिषु लिंगेषु वर्तते यः शब्दः त्रिषु लिंगेषु एकमेवार्थमाऽऽख्याति कथयाति अर्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते॥१॥ प्रकृष्टा धीर्यस्य तत्प्रधि प्रधिनी इत्यत्र पूर्वेणानुमानपरमपि यत्वं बाध्यते। प्रायश इत्युक्तत्वात्। अत्रापि प्रकृष्टज्ञानवत्त्वं पुं नपुंसकयोरेकमेवेति। उक्तपुंस्कत्वात्पुंवत्पक्षे य्वौवेति यः। नपुंसकपक्षे नुम्। सुष्ठु धीर्यस्य तत् सुधि। सुधिनी इत्यत्र इयं बाधित्वा प्राग्वन्नुम्। शोभनज्ञानवत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तं पुन्नपुंसकयोरेकमेव। उक्तपुंस्कत्वात्। पुंवत्पक्षे सुधीशब्दस्य च नेति निषेधादिय्। सुधिया। "मधु मद्ये पुष्परसे॥ मधुर्वसंते चैत्रे चेति॥" पुंनपुंसकयोरेकप्रवृत्तिनिमित्तं नास्त्यत्र। किं तु मद्यत्ववसंतत्वादिरूपं भिन्नं भिन्नमेव उक्तपुंस्कत्वाऽभावान्मधुने। मधुन इत्येव। न तु मधवे मधोरित्यादि। य्वृणामिति वा गुणे हे मधु, हे मधो। सानुशब्दस्य शसादौ पाददंतेत्यनेन वा स्नुरादेशः। "स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियां" इत्युभयलिंगः सानुशब्दः। स्नूनि। सानूनीत्यादि। प्रियः क्रोष्टा यस्य तत् प्रियक्रोष्टु। टादौ स्वरे पुंवत्पक्षे रत्वं। प्रियक्रोष्ट्रा। टानास्त्रियामिति नाभावे प्रियक्रोष्टुना इति रूपद्वयम्। क्लीबे तु नुमेव। प्रियक्रोष्टुने। एवमन्यत्रापि। आमि नुडेव नित्यत्वात्। सुष्ठु लुनाति तत्सुलु। नपुंसकस्येति ह्रस्वः। शोभनलवनकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरेकमेव। पुंवत्पक्षे य्वौवेति वः। क्लीबे नुम्। सुल्वा, सुलुना दधाति तत् धातृ धारणकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरेकमेव। पुंवत्पक्षे रत्वं। क्लीबे नुम्। ङसिङसोर्ऋतोऽङुरित्युत्वं। धातुः। आमि नुट्। धातॄणां। ङाविति गुणे धातरि। य्वृणामिति वा गुणे हे धातः॥

(तत्त्वदीपिका-) उक्तपुंस्कमिति। उक्तः पुमान्यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्तरूपे तदुक्तपुंस्कं

प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्यास्तीति मत्वर्थीयाकारेण क्लीवं नामोच्यते तेन पीलुर्वृक्षस्तत्फलं पीलु पीलुने नतु पीलवे प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् वृक्षे वृक्षत्वव्याप्यजातिः फले तु फलत्वव्याप्यजातिरिति भेदः। उक्तं च। शब्दप्रवृत्तौ निमित्तं यत् क्लीबे तच्च पुंसि चेत् तद् भाषितं पुंस्कत्वं पटुने पटवे यथेति। उक्तः पुमान् येन शब्देनेति वाक्ये तु स्वप्रवृत्तिनिमित्तभेदेपि स्यात्। प्रध्येपि पुम्वत्वे य्यौवोति यत्वं बह्वयः श्रेयस्यो यस्येति तद्बहुश्रेयसी कुलम्। अत्र नपुंसकह्रस्वत्वं न इयसोर्नेति ह्रस्वमात्रनिषेधादिति श्रीपत्यादयः अन्ये तु उपसर्जनह्रस्वएव निषिद्ध्यते नपुंसकह्रस्वत्वं स्यादेव बहुश्रेयसि बहुश्रेयसिनीत्याहुः। प्रद्युनेति माधवमते। मतान्तरेपुंवद्वा प्रद्यवेत्यपि।

मू०- ह्रस्वादेशेसन्ध्यक्षराणामिकारोकारौ। अतिरि। अतिराया, अतिरिणा। अतिसराये,अतिरिणे। अतिराभ्यां। अतिरिणि। अतिरासु। प्रद्यु प्रद्युना, प्रद्यवा। उपगुना, उपगवा। अतिनु। अतिनुना, अतिनावा। ॥ इति स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

(सुबोधिनी-) ह्रस्वादेशेसंध्यक्षराणामिकारौकारौ। आदिश्यते इत्यादेशः ह्रस्वश्चासावादेशश्च ह्रस्वादेशः। निर्धारणे सप्तमी। जातावेकवचनं। आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषुमध्ये संध्यक्षराणामिकारोकारौ भवतः। एकारांतस्योदाहरणं इः कामः स्मृतो येन स स्मृतेः। शोभनः स्मृतेर्यस्य तत् सुस्मृति। रायमतिक्रांतं यत् कुलं तदतिरि। अत्यादयः क्रांताद्यर्थे इति तत्पुरुषः। अतिरिणा। इह न पुंवत्। उक्तपुंस्कत्वाऽभावात्। पुंसि त्वेदंतोस्तीति। एवमग्रेपि। एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वादैस्भीत्यात्वं। अतिराभ्यां। आमि नुट्। नामीति दीर्घः। अतिरीणां। प्रकृष्टा द्यौर्यस्मिन् तत् प्रद्यु। प्रकृष्ट स्वर्गवत्त्वादिप्रवृत्तिनिमित्तैक्यात् प्रद्योशब्द उक्तपुंस्कः स एवेदानीं ह्रस्वत्वे प्रद्युशब्दोपि उक्तपुंस्क एव। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अतः पुंवद्भावो भवतीत्येके वदंति। माधवमते तु संध्यक्षरांतेषु क्लीवेषु पुंवद्भावो नास्तीति बोध्यं। नावमतिक्रांतं यत्तदतिनु॥

॥ इति स्वरांतानपुंसकलिंगाः॥

लोकेशाकरसंज्ञेन श्रीक्षेमकरसूनुना।
विहितायां हि टीकायां क्लीबलिंगोगमच्छुभः॥
इतिस्वरान्तनपुंसकलिंगाः।

मू०- अनडुहश्च। पुंसि पंचसु शौ चानडुह आमागमः ईपि वा।

(सुबोधिनी-) अनडुहश्च। अनडुहशब्दस्यामागमः स्यात्। अत्र चतुराम् शौ चेत्यत आम्। शाविति पदद्वयमनुवृत्तं पंचस्विति च। अत्र हि चाकारोऽनुक्तसमु-

च्चयार्थस्तेन ईकारे नाम्। ईप्याम्। वा ईकारे वह्वनडुही, ईपि अनडुहि। अनड्वाही। पत्न्यादित्वान्नदादित्वादीप्। तदंतविधिरत्र। मियानड्वान्॥

(तत्त्व०–) अनडुहश्चेति। अत्र चतुराम् शौचेत्यत आम् शौ इति पदद्वयमनुवर्त्तते अत्राहुः अनडुहश्चेत्यत्रादेरनुवृत्त्यैव लाभात्तदर्थो न चकारः किन्तु योगविभागार्थः तथा चेति सूत्रेऽनडुह इति साविति नुमिति च पदद्वयमनुवर्त्यानडुहः सौ नुमिति व्याख्येयम् अत्रार्थे चतुराम् शौचेत्यतः पृथग्योगकरणं लिंगं। एवं चानडुह इति सूत्रेऽनुक्तसमुच्चयार्थो भिन्नश्चकारोनुवर्त्य इति तत्रेदमवधेयम्। योगविभागानुवृत्तिक्लेशगौरवतः सूत्रस्यैव लघुत्वात् पुनस्तत्र चकारान्तरस्याश्रयणे आश्रितत्यागे वातिगौरवमित्यालोच्योपेक्षितं। यदप्युक्तं नन्वल्पविषयेन नुमा वहुविषय आम् वाध्यतां तथा नुमेवेति चेत्सत्यम्। अप्ययोरादित्यतो मंडूकप्लुत्याआदित्यनुवृत्तेरवर्णात्परतोनुम्विधानात् कथमनुवृत्तावप्याममोः कृतयोरेव नुम् प्रथमाकारादेव किमिति स्यादिति चेच्छृणु एवंसति मिदंत्यादिति परिभाषा वाध्येत यथा नवाध्येतानुवृत्तिश्च सार्थिका भवति तथा कर्त्तव्यं यदि वाऽऽममोरकृतयोर्नुम् स्यात् नेदमुभयमनुगृहीते स्यादिति कृतयोरेव तयोर्नुम् भविष्यतीति अत्रापीदं विचार्यम् प्रथमतो नुम्यपि कृते न कापि क्षतिः आमकरण उकारोकारस्यैवान्त्यस्वरत्वात्ततः परस्यैवामो विधानात्-असंभवत्वावाधाच्च वाध्यवाधकभावाभावः।

मू०– सावनडुहः। अनडुहस्सौ नुम्।

(सुबोधिनी–) सावनडुहः। अस्य नुम् स्यात् सौ परे। नुमयम इत्यतो नुमित्यनुवृत्तमप्योरां नित्यमिति सूत्रान्मंडूकप्लुत्या आदित्यनुवर्तते तेनाऽवर्णात्परोयं नुम्। अतोविशेषविहितेनापि नुमाम् न वाध्यते। अमा च नुम् न वाध्यते॥

मू०– संयोगान्तस्यलोपः। स्यादौ रसे पदांते च।

(सुबोधिनी–) संयोगान्तस्यलोपः। संयोगेति अंतस्येति च च्छेदः। अनुकरणाद्विभक्तेर्वैकल्पिकत्वादविभक्तिको निर्देशः। नाम्न इति विशेष्यं। संयोगेति विशेषणं विशेषणेन च तदंतविधिः। तेन संयोगांतस्य नाम्नांतस्य लोपो भवति स्यादौ रसे च। पुनः पदांते वर्तमानो नाम्नो धातोश्च यः संयोगस्तस्यांतस्य लोप इति पदांते ग्रथायमर्थः अचोस्कुन्। संयोगांतस्येति किम्। रुत्। संयोगस्य नाम्नो विशेषणत्वादादेर्न त्वट्। अनः शकटं वहतीति विग्रहे अनसि वहेः क्विप्। अनसोडश्चेति क्विप् यजामिति संप्रसारणं अनुडुह् सि इति स्थिते। आम् नुमौ। परत्वात् संयोगांतलोपे कृते सिलोपः। अनड्वान्। वसां रसे इत्यनेन नुमो दत्वं न। नुम्विधिसामर्थ्यात्॥

(तत्त्वदीपिका–) संयोगान्तस्य लोप इति। संयोग अंतस्येति छेदः अनुकरणाद्विभक्तेर्वैकल्पिकत्वादविभक्तिको निर्देशः तच्च नाम्नो विशेषणं तस्मात्तदन्तलाभः तेन संयोगांतस्य नाम्नोऽन्त्यस्य लोपो रसे पदान्ते वर्त्तमानो यः संयोग इत्येव न तु नाम्नस्तेन धातोः संयोगांतस्यापि पदान्ते भवति नाम्नो विशेषणत्वादादेर्न स्तः संयोगावन्ते यस्येति विग्रहलाभा-

र्थमन्तग्रहणमन्यथा सोमसुत्स्थानेत्यत्रापि लोपः प्रसज्जेत इति तु प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षे। समुदायसंज्ञापक्षे तु संयोगोऽन्तो यस्येति विग्रहेपि व्यर्थम् विशेषणत्वेनैव तदन्तलाभात्। लोपशोनुवृत्तावपि लोपग्रहणं सन्नच्युत इत्यादौ द्वित्वार्थं अन्यथा लोपाशि न संधिरिति निषेधः प्रवर्त्तेत।

मू०– सभिन्नस्य रात्र। अनड्वान् अनड्वाहौ। अनड्वाहः।

(सुबोधिनी–) सभिन्नस्य रात्र । रात्परस्य सस्यैव लोपः स्यान्नान्यस्य वर्णस्य । चतुरो वारान् इति चतुः। सुप्रत्ययस्य लोपोत्र। सस्येति उर्क्। अमार्ट् ॥

(तत्त्वदीपिका–)सभिन्नस्येति रात्परस्य सकारमात्रस्य लोपो न तु साभिन्नवर्णान्तरस्येत्यर्थः तेन ऊर्क् इत्यादि सिद्धं ॥

मू०–धावम्। चतुरनडुहोर्धावमागमो भवति। आम् न। हे अनड्वन्।

(सुबोधिनी–) धावम् । चतुरनडुहोरऽमागमाः स्याद्धौ परे । आमोपवादः चतुरशब्दात्तु गौणे ।हे प्रियचत्वः॥

(तत्त्व०–)धावमिति। चतुरनडुहोरनुवृत्तेराह चतुरामित्यादि चतुरस्तु गौणत्वे हे प्रियचचत्वः नुम्विधिसामर्थ्याद्द्वित्वं न।

मू०– वसांरसे। वसुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुअनडुहान्दत्वम्भवति रसे पदान्ते च। अनडुद्भ्याम्। अनडुत्सु।

(सुबोधिनी–) वसांरसे। बहुवचनमाद्यर्थं। वसु चात्र प्रत्ययो गृह्यते न धातुर्व्याख्यानात् । उत्कृष्टानुबंधत्वेन वसुक्वसोः सामान्यग्रहणं। सौस इत्यतः स इत्यनुवर्त्य षष्ठ्यंतं व्याख्येयम् । तच्च वसोर्विशेषणं। न स्रंसादेरव्यभिचारात्। नाप्यनडुहोऽसंभवात् । सांतवस्वंतस्य स्रंसादेश्च नाम्नो अनडुह्शब्दस्य दः स्यात सांतेति किं विद्वान्। नाम्न इति किं। स्रस्तं। ध्वस्तं। खसे चपा इति तः अनडुत्सु॥

(तत्त्व०–)वसां रस इति। बहुवचनमाद्यर्थं लक्ष्यदर्शनात्। ग्रंथान्तरसंवादाच्च। वसुरत्र प्रत्ययएव न धातुः साहचर्य्यस्य सर्वत्र अनियामकत्वात्।सौ स इत्यतः सइत्यनुवर्त्य तच्च वसोर्विशेषणं कार्यं नान्येषामभिचारासंभवात् ॥ तेन सान्तवस्वन्तस्येति व्याख्येयमतो विद्वानित्यत्र न दत्वं।नाम्नोधिकारात्। स्रस्तमित्यादौ नास्मीत्यधिकारेपि स्यादिनिरासार्थं रसग्रहणम्।तेन।विद्वद्रूप इत्यादि सिद्धिः। रत्ववाधनार्थमनडुहोरस इत्येव न सूत्रितं विद्वद्भ्यामित्यत्र झबे जबा इत्यनेन स्थानसाम्याद्दत्वम् विद्वत्स्वित्यत्र खसे चपा इति तः स्रदित्यत्र वावसाने इति तदौ एवं स्थितेपि सकारे रूपासिद्धेर्वसादिग्रहणम्। तत्र परत्वान्प्रतिपदोक्तत्वाच्च स्रोर्विसर्गे इत्यनेन वाधनात्। अन्यथा विसर्जनीयस्य स इति सूत्रवैयर्थ्यप्रसंगात्। वसां किम् हरिभ्याम्। रसे किम् स्रसौ॥ पदांते किं विद्वुष्मान्।

मू०– दादेर्घः। आद्योच्चारणे दादेर्हकारस्य घत्वम्भवति धातोर्झसे नाम्नश्च रसे पदान्ते च।

(सुबो०-) दादेर्घः । द् आदिर्यस्य स दादिस्तस्य दादेः। अत्र धातुग्रहणद्वयमनुवर्त्य तत्रैकमाद्योच्चारणप्रतिपत्त्यर्थम् । आद्योच्चारणे दादेर्धातोर्हस्य घः स्यात् झसे पदांते च । दादेर्नाम्नश्च हस्य घो रसे पदांते च । ढस्याऽपवादोयम् । धातोर्यथा । दोग्धि । अधोक् । आद्योच्चारणे किम् । अधोगित्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मानमिच्छतीति दामलिह्यति । नाम्नो य इति यप्रत्ययः । ततः क्विपि दामलिट् । अत्र माभूदिति ॥

(तत्त्वदीपिका—) दादेर्घ इति । दआदिर्यस्य स दादिस्तस्य धातोर्झसे इति तेन द्रुह्यादित्यत्र न। ननु अधोक् दामिलिहमिच्छन् दामलिडित्यत्राऽव्याप्त्यतिव्याप्ती इतिचेत्सत्यम् धातुग्रहणद्वयमत्रानुवर्त्तते । एकमाद्युच्चारणलाभार्थम् तेनाद्युच्चारणे दादित्वादधोगित्यत्र घत्वम् तत्र त्वभावान्न घत्वम् । कखगानामन्यतमस्तु दोग्ध्रीत्यसिद्धेर्न कृतः ।

मु०-- आदिजबानांझभान्तस्यझभाश्चस्ध्वोः । धातोर्झभांतस्यावयवस्यादौ वर्तमानानां जबानां झभा भवंति सकारे ध्वशब्दे नाम्नश्च रसे पदांते च । धुक्, धुग् । दुहौ । दुहः । धुग्भ्याम् । धुक्षु । आद्योच्चारणे किं । दाम लिह्यतीति दामलिट्, दामलिड् । दामलिड्भ्यां । दामलिट्सु, दामलिट्त्सु । अवयवस्य किं । गर्द्दभमाचष्टे गर्द्दभयतीति गर्धप् । गर्दभौ । गर्दब्भ्यां । गर्धप्सु ॥

(सुबोधिनी—) आदिजबानांझभांतस्यझभाश्चस्ध्वोः । मंडूकप्लुत्या भिदपामित्यतो भि इत्यनुवर्तते पदांते इति च । आदिशब्दस्यावयववाचित्वादवयव्याऽकांक्षायां धातोर्नाम्नश्चेत्याक्षिप्यते । झभांतस्येति न धातोर्विशेषणं किंत्ववयवस्य झभांतस्य धातोरवयवस्यादौ स्थिता जबा झभाः स्युः सादौ भादौ पदांते च । ध्वेति ध्वेध्वमोः सामान्यग्रहणं । धातोर्यथा । धक्ष्यते । धुग्ध्वे अधुग्ध्वं । अधोक् । जबानामिति किं । योत्स्यते । झभांतस्येति किं । दास्यति । जबानामित्यत्र दबानां झभा इत्यत्र धभा इत्यपेक्षितमाद्ययोरदर्शनात् । अवयवस्येति किं गर्दभमाचष्टे इति गर्दभयति । नाम्नोञिर्डैदिति ञिप्रत्ययः ततः क्विप्ञिलोपौ। गर्द्दप् । अवयवग्रहणाभावे गकारस्थानेऽत्र घः स्यादित्यर्थः। दुहप्रपूरणे । क्विप् । दादेर्घः इति घत्वे झभांतत्वाद्घः । वावसाने इति जब्चपौ । धुग्, धुक् । झबे जबा इति जब्त्वं । धुग्भ्यां । धत्वचप्त्वे धुक्षु ॥

(तत्त्वदीपिका—) आदिजबानां झभान्तस्य झभास्ध्वोः अत्र धातोर्झसे इति निवृत्तं स्ध्वोर्ग्रहणसाध्यर्थ्यात् झभान्तस्येति न धातोर्विशेषणम् किंत्ववयवस्य । तेन गर्दभमाचक्षाणः गर्धबिति सिद्धम् । आदिजबानामिति । आदयो जबा आदेः परा आदावुपदेशावस्थायां जबा इति पक्षत्रयमपि न गर्द्धबित्यत्र गकारेतिव्याप्तिर्न प्रथमः धुगित्यत्राव्याप्तेर्न

द्वितीयः पुनर्गर्द्धविल्यत्राव्याप्तेर्न तृतीयः किन्तु आदौ धातुसंज्ञाप्रवृत्तिकाले इति स्थिते दामलिडित्यत्र दकारे गर्द्धवित्यत्र गकारे चातिव्याप्तिरिति चेन्न अन्त्यवाधेऽन्त्यसदेशस्येति परिभाषाश्रयणात् भिदपामित्यतो मंडूकप्लुत्या भीत्यनुवृत्तेराह भकारे चेति।

मू०— होढः। हकारस्य ढत्वम्भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदांते च। लिट्,लिड्। लिहौ। लिहः। लिट्सु, लिट्त्सु।

(सुबोधिनी-) होढः। धातोर्हस्य ढः स्यात् झसे पदांते च। नाम्नो हस्य ढः स्याद्रसे पदांते च। धातोर्यथा। लेक्ष्यति। अलेट्। लिह आस्वादने क्विप्। सौ परत्वात् ढत्वे सिलोपः जबत्वचपत्वे। लिट्, लिड्। सुपि ढस्य चपत्वे कृते टनात्सस्य वेति धुट्। धुटः चपत्वेन ततः शसे चपस्य द्वितीयो वेति तस्य थो न। कुक्टुक्वर्जितस्येत्युक्तत्वात्। ष्टुत्वं तु तकारस्य न शंक्यमेव। स्यादीनां सुपित्सस्य नेति निषेधात्। लिट्त्सु। धुडभावेपि शसे चपस्येति टस्य ठो न पूर्ववत्। ष्टुत्वं तु स्यादीनामिति निषिद्धमेव॥

(तत्त्वदीपिका-) होढइति टठडामन्यतमस्तुलेढीत्याद्यसिद्धेर्न कृतः। तथासति झभान्तत्वाभावात्तथोर्द्ध इत्यस्याप्रवृत्तेः।

मू०— द्रुहादेर्वा। द्रुहमुहस्नुहस्निहां वा घत्वं। ध्रुक्, ध्रुग्, ध्रुट्, ध्रुड् द्रुहौ। द्रुहः ध्रुग्भ्यां, ध्रुड्भ्यां, ध्रुक्षु, ध्रुट्सु, ध्रुट्त्सु। एवम्मुहस्नुहस्निहः विश्ववाट्। विश्ववाड्।

(सुबोधिनी-) द्रुहादेर्वा। द्रुहमुहस्नुहस्निहां घत्वं वा। द्रुह जिघांसायां। मुह वैचित्ये। ष्णुहउद्गिरणे। ष्णिह प्रीतौ। द्रुहेर्दादित्वान्नित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते विभाषेयं। द्रुहादीनां हस्य घः स्यात् धातोर्झसे पदांते च। नाम्नो रसे पदांते च। पक्षे ढः। धातोर्यथा। द्रोढा, द्रोग्धा। अदोध्रोट्, अदोध्रोक्। विश्वं वहतीति विग्रहे भजां विणिति विण् प्रत्ययः। विश्वं वाहयतीति ण्यंतात् वा विण् प्रत्ययो बोध्यः।

(तत्त्वदीपिका-) द्रुहादेर्वेति। ननु द्रुहादेर्गणनिर्दिष्टत्वादस्य श्तीपेति निषेधाद्यङ्लुकि दोध्रुगित्यत्र न प्रवृत्तिरिति चेन्न। तस्यानित्यत्वाभ्युपगमात्।

मू०— वाहोशसादौस्वरे। वाहो वकारस्य औत्वं शसादौ स्वरे परे तद्धित यस्वरयोरीपीकारे च। विश्वौहः। विश्वौहा। विश्ववाड्भ्यां। विश्ववाट् विश्ववाट्त्सु।

(सुबोधिनी-) वाहोशसादौस्वरे। वकाराकारविशिष्टस्य वाशब्दस्येत्यर्थः। तनादिति धुट् चपत्वे। विश्ववाट्त्सु॥

(तत्त्वदीपिका-) **वाहो शसादौ स्वरे** वाहो वा हौ इति छेदः वाहो वा गृहीतोऽत्र न तु निपातो व्याख्यानात् इत्यभिप्रेत्याह। वाशब्दस्येति वार्य्यूह इत्यादिप्रयोगास्तूह-

तेः क्विपि वहत्स्वकारान्ते उपपदे विणोऽसंभवः फणींद्रेणांगीकृतत्वात् ।

मू०— सहेस्साढि । साढिरूपे सति सहेस्सस्य षो भवति । तुराषाट् तुराषाड् तुरासाहौ । तुरासाहः । तुराषाड्भ्यां । तुराषाट्सु । इति हांताः॥

(सुबोधिनी—) सहेःसाढि । षत्वमनुवर्तते । तुरं दैत्यवेगं सहते इति विग्रहे विण् । तुरं त्वरितं साहयत्याभिभवत्यरीनिति विग्रहे तु ण्यंतात् क्विप् । सहादित्वात् पूर्वपदस्य दीर्घः । तुराषाट् ।

(तत्त्वदीपिका—)सहेः साढीति । सहेरिति किं सह ढेन वर्त्तत इति सढः यस्य नाम्नि ढशब्दोस्ति यथा षण्ढ इति सढस्यापत्यं साढिरित्यत्र मा भूत् ।

मू०— दिवऔ । दिवो नाम्न औकारादेशो भवति सौ परे । सुद्यौः सुदिवौ ।

(सुबोधिनी-) दिवऔ । समानाद्धेर्लोप इत्यतो मंडूकप्लुत्या अधातोरित्यनुवर्तते तेन धातोर्न भवति।अक्षैर्दीव्यतीति अक्षद्युरिति क्विंताद्दिवेर्डिविति डिव् प्रत्ययः। वर्णमात्रविधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद्धसे प इति सिलोपो न । सुष्ठु द्यौर्यस्मिन् स सुद्यौः ॥

(तत्त्वदीपिका—) दिवऔ।निरनुबंधकग्रहणे सानुबंधकस्य ग्रहणं नेति परिभाषया दिवुक्रीडादावित्यस्य धातोर्न ग्रहणं । तेनाक्षद्यूरित्यादौ परत्वाद्वस्यौत्वे एकदेशविकृतन्यायेन प्राप्तमप्यौत्वं न ।

मू०—उरसे । दिव उदादेशो भवति रसे पदान्ते च । सुद्युभ्यां सुद्युषु । इति वांताः॥ चतुर् शब्दो नित्यं बहुवचनांतः ।

(सुबोधिनी—) उरसे । अधिकृतस्य नाम्नो दिवशब्देन विशेषणात्तदंतविधिः । दिवो नाम्नः उः स्यात् रसे पदांते च । तदंते विमलद्यु ॥ इति वांताः ॥

(तत्त्व०-) उरसे।उः रसे इति छेदः पदान्ते चेति पुर्णोण इति सूत्रादन्तइत्यनुवृत्तमत्रपदान्तपरतया व्याख्येयमित्याशयः। विपरीतनिर्देशस्तु प्रयोजनान्तरार्थः ।.तच्चग्रे स्फुटीकरिष्यते वाम्या इति सूत्रं तु व्यर्थमेव द्योशब्दादेव द्यामितिसिद्धेः ।

मू०— चतुराम्शौच । चतुर् शब्दस्यामागमो भवति पंचसु शौ च नत्वीति । चत्वारः चतुरः । चतुर्भिः ।

(सुबोधिनी—) चतुराम्शौच । नाम्नश्चतुर् शब्देन विशेषणात्तदंतविधिः । चकारेण पंचस्विति संबध्यते । चतुरित्यविभक्तिको निर्देशः । तदंते प्रियचत्वाः । चतेरुरित्युर् प्रत्यये चतुरशब्दः ईमावितीकारे तु न ॥

तत्त्व०—)चतुराम्शौचेति । चतुः आम् शौचेतिछेदः चतुरितिलुप्तषष्ठीकं पदम् । चकारेण पंचस्विति लब्धं नाम्नश्चतुरो विशेषणात्तदन्तलाभः ।

नुड

मू०— रस्संख्यायाः। रेफांतसंख्यायाः परस्यामो भवति। णत्वं द्वित्वं च चतुर्णां। चतुर्षु। प्रियाश्चत्वारः प्रियाणि वा चत्वारि यस्यासौ प्रियचत्वाः। हे प्रियचत्वः। प्रियचत्वारौ। प्रियचत्वारः। प्रियचतुरः गौणत्वे नुट् न। स्वात्र्थावच्छिन्नपरात्र्थावलम्बनं गौणत्वं। प्रियचतुरां कमलं कमलां वा ऽऽचक्ष्णः कमल्। कमलौ कमलः। फल्। फलौ फल्भ्यां। ॥ इति लांताः ॥

(सुबो०—) रस्संख्यायाः। नाम्नो रकारेण विशेषणात्तदंतविधिस्तेन नांतग्रहणं णत्वं। रहाद्यपोद्विरिति द्वित्वं। चतुर्णां। यकृण्विति सूत्रे रकारपठनान्न विसर्गः। प्रियाश्चत्वारः पुरुषाः प्रियाणि चत्वारि कुलानि वा यस्याः सा स्त्री प्रियचत्वाः। तदंतत्वादाम्। हे प्रियचत्व इत्यत्र धावमित्यम्। गौणत्वे तु नुट् न। गुणत्वे रेफांत संख्याया आमो नुड् न। अन्यपदार्थवृत्तित्वेन संख्याभिधायित्वाभावात्। प्राधान्ये भवत्येवापरमचतुर्णां। ॥इति रान्ताः॥ "कमलं जलपद्मयोरिति विश्वः। कमला श्रीर्हरिप्रियेत्यमरः" कमलं कमलां वाऽऽचक्षाण इति नाम्नो ञिडिदिति ञि प्रत्ययः ञ्यंतात् क्विपि ञेरिति ञिलोपः कमल्। षत्वं कमल्षु। फलमाचक्षाण इति फल्। तोय यमाचक्षाण इत्यादौ तु यवयोर्वसे इति यलोपे तो इति स्यादतो यांते नोक्तः।

॥ इति लांताः ॥

(तत्त्व०—) रःसंख्यायाइति। र इति किं त्रिशतं विंशत्याद्याः सदैकत्व इति नियमेपि संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्त इत्यनेन संख्यायाद्विबहुत्वयोरपि संभवात्। संख्याया इति किं वाराम्। रेफान्तसंख्याया विहितस्यामोनुडिति व्याख्यानमित्याशयेनाह गौणत्व इति गौणत्वे वान्यपदार्थवृत्तित्वेन संख्याभिधायित्वाभावात् ष्णः संख्याया इत्येकयोग स्तु न. क्तोरेफान्ततोपि जश्शसोर्लुक् स्यात् यदि त्वेकदेशोप्यनुवर्त्तते इत्याश्रीयते तदेकयोगेपि साधुरेव। कमला लक्ष्मीः।

मू०— मोनोधातोः। मांतस्य धातोर्म्मस्य नो भवति झसे पदांते च।

(सुबोधिनी—) मोनोधातोः। मांतस्य धातोर्नः स्यात् झसे पदांते च ॥

(तत्त्वदीपिका—) मोनोधातोरिति नस्य लोपो नेति। नाम्नो नो लोपश्धावित्यत्र नाम्न इत्यस्यानुवृत्तावपि पुनर्नामग्रहणान्नामसंज्ञाप्रवृत्तिकालेनान्तार्थमित्याशयः।

मू०—वमयोश्च। प्रशान्। प्रशामौ। प्रशामः। प्रशान्भ्यां। प्रशान्सु। कः। कौ। के। शेषं सर्ववत्।

(सुबोधिनी—) वमयोश्च। मांतस्य धातोर्नकारादेशः स्यात् वकारे मकारे च परे। षष्ठ्या निर्दिष्टत्वादंत्यस्यादेशः। सि प्रत्यये परत्वान्नकारे कृते सिलोपः। प्रशानित्य-

त्र नाम्नो नोलोपशिति नलोपो न । नत्वस्यासिद्धत्वात् । यद्वा नाम्नो न इति सूत्रे पूर्वमेवोपपादितत्वात् । शमु उपशमे । क्विप् । अमांतस्येति दीर्घः । प्रशाम्यतीति प्रशान् । वमयोस्तु चक्षण्वहे, चक्षण्महे । पदांते च । अशंशन् । अचंस्कन् । पदांते किं । प्रशामौ । धात्वधिकारादेव धातोरिति लभ्यमाने पुनर्धातुग्रहणान्नामधातोर्न। अयमिवाचरन् इदाम्र्।प्रशान्भ्यामित्यादौ नश्चेति नकारस्यानुस्वारे विशेषाभावात्सामर्थ्याच्च नानुस्वारः । कायतेर्डिमिति डिम् प्रत्यये निष्पन्नः किम्शब्दः । त्यदादेरित्यत्वे कृते सर्वशब्दवद्रूपम् ॥

सू०– इदमोयम्पुंसि । इदमः पुंसि सावयं भवति । अयं ।

(सुबोधिनी–) इदमोयंपुंसि । सावित्यनुवर्तते । सौसइत्यतः सिलोपे अयम् । पुंसि किम् । इदम् । नन्वत्र लुकि न तन्निमित्तमिति परिभाषया न भविष्यति । सत्यं । तस्या अनित्यत्वज्ञापनार्थम् पुंसीति । तेन प्रियतिसृ इत्यादिसिद्ध्यति । इंदेः कमिर्नलोपश्चेति कम् प्रत्यये इदम् शब्दः ॥

(तत्त्वदी०–)इदमोयंपुंसीति । इदमः किं यः पुंसीति किम् इदम् न चात्र लुकि न तन्निमित्तमित्येव भविष्यतीति चेत्सत्यम् । तस्य अनित्यत्वज्ञापनार्थम् तेन हे प्रियतिसृइत्यादिसिद्धम् अयमिति हसे प इति सेर्लोपः

सू०– दस्यमः । त्यदादेर्दकारस्य मत्वम्भवति स्यादौ । इमौ । इमे । त्यदादेस्सम्बोधनाभावः । इमं । इमौ । इमान् ।

(सुबो०-) दस्यमः। त्यदादेर्दस्य मः स्यात्स्यादौ विभक्तौ । स्यादौ किम् । अस्यापत्यमैदमः । अमुमिच्छतीत्यदस्याति । ननु द्वावित्यत्र कस्मान्मत्वं न । शृणु । स्याद्वाविति दस्य विशेषणं। अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इत्युक्तत्वात् स्यादिपरस्य दस्येत्यर्थः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि उक्तत्वादकारव्यवधाने सति न च द्विव्यवधाने। कचित् द्वयोरिति निर्देशाद्वा न । त्यदाद्यत्वे मत्वे औत्वे च इमौ । त्यदादेःसंबोधनं नास्तीत्युत्सर्गः । प्रचुरप्रयोगादर्शनमेवात्र मूलं भाष्ये तु हे स इत्युक्तं ॥

(तत्त्वदीपिका-) दस्य म इति । ननु द्वावित्यत्राकिमुनमत्वमिति चेन्न । दोम इति वक्तव्ये अकारोच्चारणमकारपरस्यैव दस्य मत्वार्थं । अत्राहुः अतएव त्यदिति त्यदादेर्न चात्र त्यदाद्यत्वं बाधकम् परत्वान्मत्वप्रसंगात् अत्वावकाशोद्वौ मत्वान् इमौ स इत्यत्रोभयप्रसंगेपरत्वान्मत्वं न चात्वविधौ त्यदादिग्रहणं व्यर्थं इदमादेरिति वक्तुं युक्तं उत्तरत्रचरितार्थत्वादिति अत्रेदं वक्तव्यं स इत्यादौ कृतेपि मत्वे पश्चात्त्यदाद्यत्वेन रूपसिद्धेरनिवार्यत्वात्। नच मत्वविधिसामर्थ्यादेवात्वन्नेति वाच्यम् मत्वविधेरीमावित्यादौ चरितार्थत्वेन ज्ञापनायोगात् पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेरिष्टत्वाच्च सनपुंसकमित्यादिनिर्देशाच्चेति। त्यदादेः संबोधनाभाव इति । औत्सर्गिकश्चायम् हे स इतिभाष्यप्रयोगात् अभावस्तु प्रचुरप्रयोगे संबोधनाभाव इत्येव परतया व्याख्येयः । यत्त्वाहुः इदमस्तु संनिकृष्टेसमीपतरवर्त्तिचैतदोरूपं। अदसस्तुविप्रकृष्टेतदितिपरोक्षेविजानीयादितिवचनादेवंविधस्यार्थस्याभिमुखीकरणानर्हत्वादितितदा-

पाततः सन्निकृष्टादिशब्दानामिव इदमादीनामपि संबोध्यसमर्प्यकत्वे बाधकाभावात्। विप्रकृष्टस्यापि बुद्ध्या सन्निधापितस्य बहुशः संबोधनदर्शनाच्च। तथा भाट्टिः हापितः क्वासि हे सुभ्रु बह्वेवं विललाप सः ।

मू०— अनटौसोः । इदमोऽनादेशो भवति टौसोः परयोः । अनेन ।

(सुबोधिनी-) अनटौसोः। इदमोयामित्यत इदम इत्यनुवर्तते टेनेतीनादेशे । अनेन।

(तत्त्व०-) अनटौसोरिति । अनपीतितु लाघवेपि प्रतिपत्तिगौरवादुपेक्षितं । तथा हि टा इत्याकारमारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहाराश्रयणे इतरेतरविभक्तावन्यविधानात्परिशेषाट्टौसोरेव लाभः आपोपि स्यादाविति विशेषणेन वारणम् इत्यादि प्रतिपत्तिगौरवम् तस्माद्यथान्यासमेव ।

मू०— स्भ्यः । सकारे भकारे च परे इदमोऽकारो भवति कृत्स्नस्य । अद्भि । आभ्यां ।

(सुबोधिनी—)स्भ्य । स्च भ्च अनयोः समाहारः स्भ् तस्मिन् स्भि सकारभकारादौ स्यादौ इदम् शब्दस्य अः स्यात् । स्मशिति सुवचं यतः सर्वस्य स्यात् । अद्भीत्यात्वे आभ्यां ॥

(तत्त्वदीपिका—) स्भ्य इति स च भ् चानयोस्समाहारः स्भ् तस्मिन् स्भि अ इति छेदः । यस्मिन्विधिस्तदादौ वर्णग्रहणे इति स्यादिभादिग्रहः । ननु अः षष्ठीनिर्द्दिष्टस्येत्यन्तस्य भविष्यति । तस्यानित्यत्वात् स्भशित्यस्यैव सुवचत्वात् ।

मू०— भिस्भिस् । इदमसोर्भिस् भिसेव भवति न मकारस्याकारः । एभिः । अस्मै । अस्मात् । अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । एषु

(सुबोधिनी—) भिस्भिस् । इदमोऽदसश्च भिसेव भवति । भिसो भिस्विधानं भ्य इत्यबाधनार्थं । ऐस्मीत्येत्वे एभिः । अदसस्तु अमीभिः ॥

(तत्त्वदीपिका—) भिस्भिसिति । फलं किमित्याह नमस्कारस्येति ह्रस्वो वेत्यनुवर्त्य तस्य व्यवस्थितत्वादिह न इमकेन इमकाभ्यां इमकैः ।

मू०— इदमेतदोरन्वादेद्वितीयाटौस्स्वेनद्वा । एनं । एनौ । एनान् एनेन । एनयोः । किंचित्कार्य्यं विधातुमुपात्तस्य कार्य्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । यथाऽनेन व्याकरणमधीतं एनं छंदोऽध्यापय नोपधायाः । नाम्नोनोलोपश्शौ । राजा । राजानौ । राजानः । हेराजन् । अल्लोपस्स्वरेम्वयुक्ताच्छसादौ श्चुत्वं ।

(सुबोधिनी—) इदमेतदोरन्वादेशेद्वितीयाटौस्स्वेनद्वावक्तव्यः । द्वितीयायां टौसोश्च परतोऽन्वादेशे इदमेतदोरेनदादेशो वा स्यात् । अन्वादेशमाह । किंचित्कार्यं

विधातुमुपात्तस्य गृहीतस्य शब्दस्य कार्य्यांतरं विधातुं बोधयितुं पुनरुपादानं ग्रहणं सोन्वादेश उच्यते । "ईषदर्थे क्रियायोगे मर्य्यादाभिविधौ च यः ॥ एतमातं ङितं विद्यात्" इत्यत्र तु ईषदर्थादयो न विधीयंते किन्त्वनूद्यंते इति नात्रैनदादेशः। एवं "नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय" इत्यत्रापि भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वं बोध्यम् यथा । अनेन पुरुषेण व्याकरणमधीतं पठितं एनं पुरुषं त्वं छंदोऽध्यापय पाठय । ॥ इति मांताः ॥ राजते इति राजा । कन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कन् प्रत्ययः । परत्वान्नोपधाया इत्युपधादीर्घः । हसेपः इति सिलोपः । ततो नाम्नो नोलोपशिति नलोपः । शसितु अल्लोपः स्वरे इत्यल्लोपे कृते श्चुत्वं ॥

(तत्त्वदीपिका—) व्यवस्थितत्वादपरमिह फलमित्याह ।इदमेतदोरिति । किंचित्कार्यं विधातुमिति कर्तुं अपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः उपात्तस्य गृहीतस्येत्यर्थः । कार्यान्तरं अन्यत्कार्यमित्यर्थः पुनरुपादानं ग्रहणमित्यर्थः ईषदर्थे क्रियायोगे इति श्लोके तु ईषदर्थादयो न विधीयन्ते किन्तु अनूद्यंते । तेन एनादेशो न एतेन नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापयेत्यपि व्याख्यातम् भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वेन विवक्षितत्वात् । ननु विधेयत्वेन यज्वन इति वांतसंयोगत्वान्नलोपः । आत्मन इति मान्तसंयोगोऽत्र य्वोर्विहस इति ।

मू०— जञोर्ज्ञः ।जकारञकारयोर्योगे ज्ञो भवति । राज्ञः । राज्ञा राजभ्यां । नलोपशि न विभक्तिकार्य्यं । पञ्चस्विति ज्ञापकात् । राजभिः । वेङ्योः राज्ञि, राजनि । राज्ञोः । राजसु । एवं वृषादयः । यज्वनः । यज्वना । आत्मनः। आत्मना । प्रतिदिवानौ । अल्लोपेकृते ।

(सुबोधिनी—) जञोर्ज्ञः । उभयोर्योगे ज्ञ इत्यक्षरं भवति । राज्ञः । नस्य लोपशि न विभक्तिकार्यं । पंचस्विति ज्ञापकात् । अतो राजभ्यामित्यत्राद्भीत्यात्वं राजभिरित्यत्र भ्य इत्यत्वं राजभ्य इत्यत्रैस्भीत्यैत्वं च न । वेङ्योरिति चोपधालोपे राज्ञि, राजनि । वृषा इन्द्रः कन्नंतः । इष्टवानिति यज्वा । क्विप्वनिप्ड्वा इति वनिप् प्रत्ययः अम्वयुक्तादियुक्तत्वान्नोपधालोपः । यज्वनः । अततीत्यात्मा । अततेर्मनिण् इति मनिण् प्रत्ययः । अम्वयुक्तादित्युक्तत्वान्नोपधालोपः । आत्मनः । सुष्ठु धर्म्मो यस्यासौ सुधर्मा । धर्मादित्यन् अम्वयुक्तादित्युक्तत्वान्नोपधालोपः । सुधर्मणः । प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा । कन्नंतः शसिअल्लोपः स्वरे इत्यल्लोपे कृते ॥

मू०— य्वोर्विहसे । धातोरिदुतोर्दीर्घो भवति । रेफवकारयोर्हस्परयोः प्रतिदीव्नः । प्रतिदीव्ना । प्रतिदिर्भ्यां ॥

(सुबोधिनी—)य्वोर्विहसे । र् च व् च अनयोः समाहारो र्व् तस्मिन् र्वि । रेफवकारयोः परतः पदांते च धातोरिकारोकारयोर्दीर्घः स्यात् । कीदृशयोः । हसः परो ययोस्तौ हस्परौ तयोर्हसपरयोः । प्रतिदीव्नः । नाम्नो न इति नलोपे । प्रतिदिव्भ्याम् ॥

(तत्त्व०-) य्वोः विहस इति छेदः इश्च उश्च यू तयोः य्वोः रच वच एतयोः समाहारः र्वं तस्मिन् र्वि हस इति रेफवकारयोर्विशेषणमित्याशयेनाह हसपरयोरिति ।

मू०- श्वादेः । श्वादेर्व उत्वम्प्राप्नोति शसादौ स्वरे ईपीकारे च । शुनः । शुना । श्वभ्यां । यूनः । यूना । युवभ्यां । मघवा । मघवानौ । मघवानः । मघोनः मघोना ।

(सुबोधिनी-) श्वादेः । श्वयुवमघोनां व उः स्यात् शसादौ स्वरे ईपि प्रत्यये ईमावितीकारे च । प्रातिपदिकग्रहणे लिंगाभिधायिस्त्रीप्रत्ययविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषा विभक्तिनिमित्ते कार्ये न प्रवर्त्तते । अतो युवतीः पश्येत्यादौ नोत्वं । अकारसहितस्य वसोत्वं । श्वा कुक्कुरः । युवा तरुणः । युवन् शब्दे वस्योत्वे कृते दीर्घत्वम् । यूनः । मघवा इन्द्रः । वस्योत्वे ओत्वे च कृते मघोनः ॥

(तत्त्व०-) श्वादेरिति । ननु युवतीः पश्येत्यत्र कथं नोत्त्वं नामग्रहणे लिंगाभिधायकप्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहणमितिपरिभाषाश्रयणादिति चेत्सत्यम् विभक्तिनिमित्तकार्ये लिंगविशिष्टग्रहणं नेति निषेधात् ॥ सस्वरस्यवस्योत्वं अल्लोपेपि सिद्धे ङौ विकल्पात् ।

मू०- अर्वणस्त्रसावनञः । नकारसहितस्यार्वन्नन्तस्य तृ इत्यन्तादेशः स्यान्न तु सौ ।

(सुबोधिनी-) अवर्णस्त्रसावनञः । ननु ऋधातोर्विंप्रत्यये गुणे च अरिति रूपं तस्माद्वतुप्रत्यये अर्वतावित्यादि सेत्स्यति । ऋधातोरेव वनिप् प्रत्यये त्वनर्वेति सेत्स्यति । रूढिशब्दश्चायं । " वाजिवाहार्वगंधर्वहयसैंधवसप्तयः " इत्यमरोक्तत्वात्तत्राथोंपि न भिद्यते । किमनेन सूत्रेणेति चेत् उच्यते । नांततांतयोःसर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते सौपरे नञ्युपपदे च नांतस्य प्रयोगोऽन्यत्र तु तांतस्य प्रयोगो भवतीति व्यवस्थार्थं सूत्रम् ॥

(तत्त्व०-) अवर्णस्त्रसावनञ इति । ऋधातोर्विंचि गुणे च अरिति रूपं तस्मान्मतौ अर्वन्तावेति रूढिशब्दश्चायं । वाजिवाहार्वगंधर्वहयसैंधवसप्तय इत्यमरकोशात् । तथा च श्रीहर्षः वाहैरलुप्यत सहस्त्रदृगर्वगर्व इति प्रायुङ्क्त ।

सु०- ऋितोनुम् । उकारानुबन्धस्य ऋकारानुबन्धस्य च नुमागमो भवति पुंसि पंचसु । अर्वतौ । अर्वन्तः । अर्वतम् । अर्वन्तौ । अर्वतः । अर्वता अर्वद्भ्याम् । अनञः किम् । अनर्वाणौ । असौ किम् । अर्वा ।

(सुबोधिनी-) ऋितोनुम् । उश्च आच वरौ वरावितौ यस्य स ऋित् तस्य ऋितः । उदितः ऋदितश्च नुम् स्यात् । सोनःपुंस इत्यतो मंडूकप्लुत्या पुंस इत्यनुवर्त्तते ।

तेन पुंसि पंचस्वित्यर्थः । धातोर्नलोपिनोऽञ्चतेरेव । अंचेर्दीर्घश्चेत्यतोऽञ्चेरित्यपकृष्यते । तत्रैव वांचेरिति विभज्य पंचस्विति नुमिति चानुवर्तते । अंचेरिति निर्देशात् नलोपिनो ग्रहणम् । धातोश्चेदुग्वितकार्यं तर्हि अंचतेरेवेति नियमार्थमिदं तेन स्रंसादिनामीपनुमैन । ऋदित्वान्नुम् । अर्वन्तौ । नञ्तत्पुरुषे तु न अर्वा अनर्वा । यज्ववत् ॥

(तत्त्व०–)ग्वितोनुमिति । उश्च आ च वरौ तौ इतौ यस्य स ग्वित् तस्य ग्वितः। अत्राधातोरेव अंचतेर्नुम्विधानात् अन्यथा ग्वित्त्वादेवाचन्तेरसिद्धे नुम्विधानं व्यर्थम् अतः सिद्धे सति पुनर्नुम् विधानं व्यर्थम् । धातोश्चेद् ग्वितकार्यं तर्ह्यंचतेरेव तेन स्रदित्यादौ न ।

मू०–इतोऽत्पंचसु । पथिन्मथिन्ऋभुक्षिन्शब्दानामिकारस्याकारादेशो भवति पुंसि पंचसु शौ च ।

(सुबोधिनी–) इतोत्पंचसु । पथांटेरित्यतः पथामित्यनुवृत्तं । पथ्यादेरितोऽत् स्यात् पुंसि पंचसु शौ च । शौ सुपंथानि । पुंसि किं । सुपथी । पतस्थश्चेति चादिन्प्रत्ययः । पथिन् । संमन्थतेः किन्प्रत्यये मथिन् शब्दः। "ऋभुक्षःस्वर्गवज्रयोः„ । ततोऽस्त्यर्थे इन् प्रत्यये ऋभुक्षिन् ॥

(तत्त्वदीपिका–) इतोत्पंचसु पथांटेरित्यतः पथामित्यनुवृत्तेर्बहुवचननिर्देशात्तत्रैव पथ्यादिलाभः । अत्राद्वचनं तु चिंत्यम् । इत आपंचस्वित्येव सुवचम् । तथा च आसाविति सूत्रमपि न कर्त्तव्यं भवति तपरकरणं तु दीर्घनिवृत्त्यर्थं तथाच पंथानमिच्छतीति वाक्ये पथीनतीति ततः क्विपि पत इत्याकारलोपःएकदेशविकृतस्यानन्यत्वादासावित्यत्वम् नुट्पंथाः । इतोत्पंचस्वित्यत्वं नभवति इत् परत्वात् य्वोवेति वाधित्वा नित्यत्वात्यो नुट् ततः संयोगपूर्वत्वादिय् । पंथियौ । शसादौ।पंथाटेःपथःपथा भ्यामादौ पथिभ्यामित्यादि एवं चाद्वचनमासावितिसूत्रं च सार्थकं भवति। अन्ये तु पथी पंथ्यौ ऋभुक्षीः ऋभुक्षियावित्यादिउदाजन्हुःगौणत्वादात्वादि नेति एकदेशविकृतन्यायोपि मुख्ये चारितार्थत्वान्न अन्यथा सर्वमिच्छन्सर्वइत्यत्राप्यकः स्यात् तपरत्वंतु मुखसुखार्थमित्याहुःतत्र केचित् पदकार्ये वौणमुख्यन्यायो न नामकार्ये अन्यथा गां वाहीकं पश्येत्यादावात्वं न स्यात् अकस्तु सर्वादिपाठाभावान्न । तपरस्यापि सार्थक्यमेव अन्यथा इरदित्येवावक्ष्यत् तपरे तु पथामिति निर्देशेन नान्तप्रकृत्यनुकरणान्नान्तानामेव पथ्यादीनामात्वादिप्रकृतेनान्तत्वाभावान्नेति न चैकदेशविकृतन्याय एवमपि दुर्वार इति वाच्यं । नान्तत्वविवक्षासामर्थ्यादेव प्रथमं नुटि तद्बाधनात् एवं च पथा इत्यत्रापि नांतत्वविवक्षासामर्थ्यादेव नुट् तत आत्वं । अन्यथा नित्यत्वाद्विशेषाविहितत्वाच्च पूर्वमात्वे ऽनान्तत्वान्थादेशो न स्यात् ।

मू०–थोनुट् । पथिमथोस्थस्य नुट् स्यात् पुंसि पंचसु शौच ।

(सुबोधिनी–) थोनुट् । पथ्यादेस्थस्य नुट् स्यात् पुंसि पंचसु शौ च । थस्येति किम् । ऋभुक्षाः । पुंसि किम् । सुपथि ।

(तत्त्व०–) थोनुडिति । अत्रद्वयोरेवानुवृत्तिः । तृतीयेप्यस्यासंभवात् । नुनथस्यनुडिति सूत्र्यता थस्येतिनिर्देशादकारोपि तथा च किंमिति सूत्रेणेति चेत्सत्यं । ऋभुक्षा इति न सिध्येत् ।

मु०—आसौ। पथिमथिऋभुक्षां टेरात्वम्भवति सौ। पंथाः। पन्थानौ। पंथानः। हे पंथाः। पंथानम्।

(सुबोधिनी—) आसौ। पथां टेरिति पदद्वयमनुवर्तते। पथ्यादेष्टेरात्स्यात्। सिप्रत्यये। सौ किं। पथिभ्यां॥

(तत्त्व०—) आसाविति। अत्र पथांटेरिति पदद्वयमप्यनुवर्तते इत्यत आह टेरात्वमिति अत्राहुः। पथ्यादीनामन्तस्यात्वं भवति। अन्त्यस्येति षष्ठीनिर्दिष्टस्येति परिभाषयालभ्यते इति अत्र साक्षादनुवृत्तं टेरित्युक्त्वा परिभाषालब्धस्यांतस्येत्यस्यानुकरणे गौरवात्। आआ इति प्रश्लेषादनुनासिकस्यापि स्थाने विहितानुनासिकः ननु किमर्थमात्वं इतोदित्यत्वेनोपधाया इति दीर्घत्वे सौरसेन लोपशि पश्चाद्विसर्गे पंथा इति रूपसिद्धेरिति चेन्न धौ नलोपशो भावे हे पंथा इति न सिद्ध्येत्। राजेत्यत्रानिष्टापत्तेश्च असावित्येव तु न कृतं नकारमात्रस्यात्वे सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धेपि लि? इति चेन्न अपथिशब्दस्य पंथा इत्यसिद्धेः टेरनुवृत्तौ तु मुख्येपि रूपासिद्धेश्च स्त्रियामिति सुपथीति आसावित्यात्वं थोनुडिति लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तमपि विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणमिति निषेधान्न भवति।

मू०— पथांटेः। पथिमथिऋभुक्षां टेर्लोपो भवति शसादौ स्वरे ईपीकारे च। पथः। पथा। पथिषु। एवम्मंथाः। ऋभुक्षाः। स्त्रियां नांतत्वादीप् सुपथी। सुमथी। अनृभुक्षी। सेना। क्लीबे शोभनः पंथाः यस्मिन् वने तत्सुपथि वनं।

(सुबोधिनी—) पथांटेः पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात् शसादौ स्वरे ईपीकारे च। पथामिति बहुवचनमाद्यर्थं। स्त्रियां न्नण इतीप्। ततष्टिलोपः। सुष्ठु पंथाः यस्याः सा सुपथी रथ्या। ऋक्पूरित्यऽप्रत्ययो न। न पूजने इति निषेधात्। कप्रत्ययस्तु समासांतविधेरनित्यत्वान्न। सुष्ठु मंथाः यस्यां सा सुमथी नगरी। न विद्यते ऋभुक्षाः इंद्रो यस्यां सा अनृभुक्षी सेना। क्लीबे सुष्ठु पंथाः यस्मिन् तत् सुपथि। आत्वं त्वत्र न लुकि न तन्निमित्तमिति निषेधात्॥

मू०— धौनपुंसकानान्नस्यलोपोवा। हेसुपथिन्, हेसुपथि। सुपथी। सुपंथानि।

(सुबोधिनी—) धौनपुंसकानांनस्यलोपोवा। हे सुपथि इत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद् यन्नणामिति गुणो न। द्विवचने पथामिति टिलोपः सुपथी। शौत्वत्वे नुटि च दीर्घत्वं सुपंथानि। किंच पंथानमात्मन इच्छतीति पथीयति। ततः क्विप्। यत इत्यल्लोपः। यवयोरिति यलोपः। एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वादासावित्यात्वं थोनुडिति नुट्। पंथाः। अत्वं तु न। इत इति तपरकरणात्। य्वोर्धातोरितीय्। पथियौ। एवं ऋभुक्षियौ॥

मू०— इनांशौसौ। इन् हन् पूषन् अर्य्यमन् इत्येतेषां शौ सौ चाधौ परे उपधाया दीर्घो भवति नान्यत्र। दंडी। हे दंडिन्। दंडिनौ। दंडिनः। एवं कलिन् हलिन् यशस्विन् वाग्मिन् प्रभृतयः। वृत्रहा। वृत्रहणौ। वृत्रहणः।

(सुबोधिनी—) इनांशौसौ। बहुवचनमाद्यर्थं। अर्थवत्परिभाषया अनित्यत्वादर्थवतो अनर्थकस्यापीनोत्र ग्रहणं। उपधाया इत्यनुवर्तते। अधाविति च नोपधाया इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं। तदाह। इनादीनामुपधायाः शावेव दीर्घः स्यान्नान्यत्रेति। उपधादीर्घस्यैवायं नियमः तेन वृत्रहेवाचरतीति वृत्रहायते। कर्तुर्यङ्। इत्यत्र ये इति दीर्घोभवत्येव। वृत्रहणीत्यत्र ञमस्य क्ङिति झसे इति यो दीर्घः सापि नियमेन व्यावर्त्यते। उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविधानादिति। साविति तु विध्यर्थम्। पूर्वेण नियमात्। सावप्राप्तेर्योगविभागाभिप्रायेणैव शौसाविति निर्देशोस्ति। अन्यथा शिस्योरित्येवावक्ष्यत्। ननु पंथा इवाचरतीति पथीनति। क्विप्। इत्यादौ ञमांतस्येत्युपधादीर्घो न प्राप्नोति। पथ्यादीनामिन्नंतत्वात्। इन्नादीनां शौ सावेवेत्युपधादीर्घस्य नियमादिति चेत् उच्यते। यत्र इनामिति सूत्रं प्रवर्तते तत्रैवायं नियमः। यथा दंडीवाचारतीति दंडीनाति। क्विप् वृत्रहणाति। पूषणति। अर्यमणाति इति। दंडोस्यास्तीति दंडी। मांतोपधादितीन्। शौ बहवो दंडिनः संति येषां तानि बहुदंडीनि। मुसलमस्यास्तीति मुशली। हलमस्यास्तीति हली- "रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः" इत्यमरः। यशोऽस्यास्तीतियशस्वी। विन्। वागस्यास्तीति वाग्मी। ग्मिन्। वृत्रं हतवानिति वृत्रहा। क्विबंतः। "वासवोवृत्रहावृषेत्यमरः" अवकुप्वंतरेपीति णत्वं वृत्रहणौ॥

(तत्त्वदी०—) इनांशोसाविति। बहुवचनादिनादिलाभः इननिन्समुदायेऽनिनोपि इनमारोप्यते छत्रिणो यांतीति वत् अर्थवत्परिभाषायांअनित्यत्वादनर्थकस्यापीनोग्रहणं सावितिग्रहणात्तदंतं गृह्यते पूषार्य्यम्णोः केवलयोः पुंस्त्वात् शेरभावात् नोपधाया इति सिद्धेः विधिरारभ्यमाणो नियमाय तेन इन्नादीनां उपधाया दीर्घः शावेव नान्यत्रेति नियमः नियमश्चोपधादीर्घस्यैव नान्यस्य तेन दंडीयति दंडीभूत इत्यादौ भवत्येव दीर्घः येच्चावित्यत्रोपधाग्रहणाभावात् ननु पंथा इवाचरन् पथीनतीत्यत्रापि ञमान्तस्येत्युपधादीर्घोपि कथं पथ्यादीनामिनंतत्वादितिचेत्सत्यं। यत्र इनांशौसाविति सूत्रप्रवृत्तिस्तत्रैवायं नियमः पथ्यादिषु तु इतोदित्यादेः प्रवृत्तिसंभवान्न नियमः।

मू०— हनोघ्ने हनो हकारस्य घो भवत्यव्यवधाने नकारे ञिति णिति च परे।

(सुबोधिनी—) हनोघ्ने। हनः घ्ने इति च्छेदः आदिस्वरस्येत्यतो ञ्णितीत्यनुवृ-

त्वं। ञिति णिति प्रत्यये नकारे च परे हंतेर्हस्य घः स्यात्।

(तत्त्व०-) हनोघ्नेइति। हनः घने इति छेदः आदिस्वरस्येत्यतो ञ्णितीत्यनुवर्त्तते।

मू०—घसंयोगेणत्वन्न। वृतघ्नः। वृत्रघ्ना। वृत्रहभ्याम्। एवम्पूषन् अर्य्यमन्। संख्याशब्दाः पंचन्प्रभृतयो बहुवचनांतास्त्रिषु सरूपाः।

(सुबोधिनी-) अल्लोपः स्वरे इत्यल्लोपे घत्वे च कृते। अवकुप्वंतरे इति णत्वे प्राप्ते आह॥ घसंयोगेणत्वं न। घकारात्परस्य णत्वं न भवति। वृत्रघ्नः। वृत्रघ्ना। पूषा सूर्यः। अर्यमा रविः॥

(तत्त्व०-) घ्नेइत्यत्र तंत्रादिना घ्नइत्यत्र नस्यादेशो नेति व्याख्यानमपीत्याशयेनाह। घसंयोगेणत्वं नेति।

मू०— जश्शसोर्लुक्। षकारनकरांतसंख्यायाः परयोर्ज्जश्शसोर्लुक्। पंच। पंचभिः पंचभ्यः २।

(सुबोधिनी-) जश्शसोर्लुक्। संख्याया इति ष्ण इति चानुवर्तते। संख्यायां किम्। विप्रुषः। पामानः। ष्ण इति किम्। चत्वारः। शतानि सहस्राणीत्यत्र संनिपातपरिभाषया जश्शसोर्लुग् न। तथा हि। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य। संनिपतनं संनिपातः आनंतर्यं सन्निपातो लक्षणं कारणं यस्य स संनिपातलक्षणो विधिस्तद्विघातस्य कारणविघातस्यानिमित्तं न प्रयोजकः। यमुपजीव्य यो विधिः प्रवृत्तः स तस्योपजीव्यस्य विरोधं न करोतीति परिभाषार्थः शिमाश्रित्य प्रवृत्तो नुम् शेर्विघातको न॥

(तत्त्वदीपिका--) जश्शसोलुगिति। संख्यायाइति चानुवर्त्तते नतु शतानि सहस्राणीत्यादौ कथं न लुगितिचेत्सत्यं। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषया तन्निषेधात्। सन्निपतनं सन्निपातः आनंतर्य्यं लक्षणं कारणं यस्य सः सन्निपातलक्षणो विधिः तद्विघातस्य अनिमित्तं न प्रयोजकः यमुपजीव्य यो विधिः प्रवृत्तः स तस्योपजीव्यस्य विरोधं न करोतीत्यर्थः शिमाश्रित्य प्रवृत्तोनुम् शेर्विघातको न भवति लोप इत्यनुवृत्तावपि लुग्ग्रहणं षष्ठीनिर्द्दिष्टस्येति परिभाषां ज्ञापयति लुकस्तु प्रत्ययादर्शनत्वेन सर्वलोपाभावे दर्शनासंभवात्सर्वलोप एव नान्त्यस्य लोपापवादो लुक्शब्दादेशस्तु न भवति नवपामित्यादिनिर्द्देशात् नहि लुक्शब्दोऽत्र श्रूयते क्विपः कित्वेन प्रत्ययादर्शनेऽपि प्रत्ययाश्रितं कार्य्यंभवतीति पंचेत्यत्र लुक्यपि नोपधाया इति दीर्घो न। नवपामिति लिंगेनैव लुकि सति तन्निमित्तं कार्य्यं न भवतीति ज्ञायते एतदर्थमेव भेदेन व्यवहारः अन्यथा लुक्लोपयोरन्यतरेणैव सर्वत्र व्यवहरेत्। अथ लुक्ग्रहणं विनैव रूपसिद्धौ ज्ञापकं स्यात् असति तस्मिन्ननन्तरस्येति न्यायेनायङादिरेव प्रसज्येतेति चेत्सत्यं। नवपामिति निर्द्देशेनैव तद्वारणसंभवात्।

मू०- ष्णः । षकारनकारांतसंख्यायाः । परस्यामो नुडागमो भवति । पंचानां । परमपंचानां । गौणत्वे न लुङ्नुटौ । प्रियपंचा । प्रियपंचानौ । प्रियपंचानः । प्रियपंचः । प्रियपंचा । एवं सप्तन् नवन् दशन्प्रभृतयः ।

(सुबोधिनी-) ष्णः । ष् च न् चानयोः समाहरः ष्ण् तस्मात् ष्णः । संख्याया इत्यनुवर्तते ष्ण इति तस्या विशेषणं विशेषणेन तदंतविधिः । संख्याया इति किं । त्विषां । यज्वनां । ष्ण इति किं । त्रिंशतां । पंचाशतां । नलोपे नोपधाया इति दीर्घे च पंचानाम् । प्राधान्ये परमाश्च ते पंच च परमपंच तेषां । गौणत्वे न लुग्नुटौ । गौणे ष्णांतसंख्यायाः । जश्शसोर्लुक् नामि तु नुट् न । संख्यावाचित्वाभावात् । प्रियाः पंच यस्य स प्रियपंचा । आमि प्रियपञ्चनाम् । ञकारद्वयमध्यश्चकारः॥

(तत्त्व०-) ष्णइति । षुच नूच अनयोः समाहारः ष्ण् तस्मात् ष्णः । अत्र संख्याया इत्यनुवर्त्तते ष्ण इति तद्विशेषणं ततस्तदंतलाभः इत्याशयेनाह । पकारान्तेत्यादि । नस्य-ष्टुत्वनिर्दिशे विशेषणं तस्य संख्यावाचिनो भावान्नान्तमेव गृह्यते संख्याया इति किं । त्विषां ष्ण इति किं त्रिंशतां । गौणत्वेनेति संख्यावाचित्वाभावादित्यर्थः ।

मू०- अष्टनोडौ । अष्टन् शब्दात्परयोर्ज्जश्शसोर्वा डौ भवति । अष्टौ । अष्ट । अष्ट ।

(सुबोधिनी-) अष्टनोडौ । अष्टन इत्येकवचनं तु त्रेरिति वत् । अल्लोपः स्वरे इत्यस्याप्रवृत्तिश्चित्या । जश्शसोरित्यनुवर्तते । वास्विति वा शब्द उभयत्र संबध्यते काकाक्षिगोलकन्यायेनेति । ननु षष्ठीनिर्दिष्टत्वादंतस्य डौ भवति नचानेकवर्णत्वात्सर्वादेशः स्यात् । नानुबंधकृतमनेकवर्णत्वमित्युक्तत्वात् । उच्यते । डित्वसामर्थ्यान्नोक्तदोषः । तथाहि । अंत्यादेशे सति जसि अष्टनाविति शसि अष्टाविति प्राप्नोति तत्रांतरेण डित्वं सिद्धं अतो डित्करणसामर्थ्यात् सर्वादेशः । लुकोपवादोयमिति सर्वादेशः इति वा । डौशिति सुवचं । डौत्वं हि लुग्नुटाविव प्राधान्ये एव भवति । नतु गौणत्वे । सप्यशूभ्यांतुट्चेत्यनेन सप्तन्अष्टन्शब्दौ निष्पन्नौ ॥

(तत्त्व०-) अष्टनोडाविति एकवचनं तु त्रेरिति वत् । सौत्रत्वादल्लोपोपि न । अल्लोपः स्वरे इत्यस्याप्रवृत्तिश्चिन्त्येति कैश्चिदुक्तं अत्र अष्टाभ्यऔशिति सूत्रव्याख्यावसरे अन्यथा अष्टन इत्येव ब्रूयात् इतिभाष्यकारोक्त्यापि चिन्तया अपसारणीयत्वात् वास्विति वाशब्दःकाकाक्षिन्यायेनोभयत्रान्वेति संख्याया इत्यनुवृत्तेर्नेह प्रियाष्टनः अनुबंधैरनेकवर्णत्वस्यासंभवादन्त्यस्यादेशोस्तीति न शंकनीयम् । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति परिभाषाया अनित्यत्वात् ।

मू०- वासु । अष्टनस्सकारभकारादिषु विभक्तिषु वात्वम्भवति । अष्टाभिः, अष्टभिः । अष्टाभ्यः, अष्टभ्यः२ । अष्टानां । प्रिया अष्टौ

यस्यासौ प्रियाष्टा । प्रियाष्टानौ । प्रियाष्टानः, प्रियाष्टः । प्रियाष्ट्ना । प्रियाष्टाभ्यां । प्रियाष्ट्नो राजवत्सर्व्वं हाहावच्चापरं हसे । सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगणं । सुगणौ सुगणः । सुगणट्सु । भुत्, भुद् बुधौ बुधः । भुद्भ्यां । भुत्सु । राक्, राग् । राघौ राघः । राग्भ्यां । राक्षु । सुककुप्, सुककुब् सुककुभौ । सुककुभः । सुककुभं । सुककुप्सु ।

(सुबोधिनी-) वासु । भीत्यपकृष्यते तेन स्यादयो विशेष्यंते । वा आ आसु इति छेदः । सकारभकारादौ स्यादौ परे अष्टन आत्वं वा भवतीति फलितोर्थः । इत आरभ्य संख्याया इति निवृत्तम् व्याख्यानात् । तेन गौणत्वेपि स्यादात्वम् । स्यादाविति किं । अष्टभार्यः । अष्टसेवकः । भीति किं । प्रियाष्टानौ । प्राधान्ये परमाष्टौ । गौणत्वे प्रिया अष्टौ यस्य स प्रियाष्टा । आत्वाभावे राजवत् शसि अल्लोपः स्वरे इत्यकारलोपे कृते ष्टुभिष्टुरिति णत्वं प्राप्तमसिद्धंबहिरंगमंतरंगे इति परिभाषया न । शस्निमित्तकत्वेन बहिरंगस्याल्लोपस्यासिद्धत्वात् । पूर्वपूर्वमंतरंगमिति स्वीकारात् । आत्वपक्षे प्रथमैकवचने प्रियाष्टाः हाहाशब्दवत् । प्रियाष्टन् शब्दस्याऽऽत्वाभावपक्षे सर्वं रूपं राजवत् । आत्वपक्षे तु हसादावपरं रूपं हाहावत् । ॥ इतिनांताः ॥ । सुष्ठु गणयतीति सुगण् । गणयतेर्विण्प्रत्ययः । शसेङ्णोरिति ट्रुकि सुगणट्सु । शसे चपस्येति द्वितीये सुगणठ्सु । टनादिति धुटि सुगणट्त्सु । क्विप्प्रत्यये तु सुगाण् । ञमस्य क्ङिति इति दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपञिलोपयोः स्थानिवद्भावो न शंक्यः । दीर्घविधौ तन्निषेधात् । ॥ इतिणान्ताः ॥ ॥ बुध्यतेः क्विप् । आदिजबानामिति भः । जबत्वचपत्वे । भुत्, भुद् । जबत्वे भुद्भ्याम् । चपत्वे । भुत्सु । ॥ इतिधांताः ॥ राघृसामर्थ्ये राघते इति राक् । क्विबंतः । ॥ इतिघांताः ॥ सुष्ठु ककुप् यस्मिन् स सुककुप् । "दिशस्तु ककुभः काष्ठा" इत्यमरः । ॥ इतिभांताः ॥

(तत्त्व०—) वास्विति । वा आ आ सु इति छेदः इत आरभ्य संख्याया इति निवृत्तं व्याख्यानात् । तेन गौणत्वेप्यात्वं । अत्र स्भीत्युत्तरसूत्रात् स्भीत्यपकृष्यते इत्यभिप्रेत्याह सकारेत्यादि । प्रियाष्ट्नइति । ष्टुत्वंन । असिद्धं बहिरंगमन्तरंग इति परिभाषया अल्लोपस्यासिद्धत्वात् ।

सू०— युजेःपंचसुनुमनसमासेइतिच ।

(सुबोधिनी—) युजेःपंचसुनुमनसमासेइतिच । युजिर् योगे इत्यस्य धातोः पंचसु स्यादिषु नुम् स्यान्न तु समासे । युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्य ग्रहणं न तु निर्देशे य इक् तस्य । तेनेह नुम् न । युज्यते समाधत्ते इति युक् । युजसमाधौ दैवादिक आत्मनेपदी ॥

(तत्त्वदीपिका–) युजेः पंचस्विति। समासे इति न संबंधः युंजोकुले इह न।

सू०– दिशाम् । दिश्दृश्स्पृश्दधृष्ऋत्विज्क्रुंच्युंयु च्स्रज्अंच्उष्णिहादीनां कुत्वस्यादौ रसे पदान्ते च। संयोगान्तस्य लोपः। युङ्। युञ्जौ। युञ्जः। युञ्जम्। युञ्जौ। युजः। युजा। युग्भ्याम्। समासे तु। सुयुक्।

(सुबोधिनी–) दिशां। बहुवचनमाद्यर्थं तेन दिश् १ दृश् २ स्पृश् ३ दधृष् ऋत्विज् ५ क्रुंच् ६ युंज् ७ स्रज् ८ अंचु ९ उष्णिहो १० गृह्यंते। दिश् दृश् स्पृश् दधृष् ऋत्विज् स्रजां षत्वे प्राप्ते क्रुञ्च युज् अंचामप्राप्ते उष्णिहो ढत्वे प्राप्ते अयं कुत्वविधिः। कुरित्यनुवर्तते चोःकुरित्यतः युनक्तीति सिलोपे संयोगांतलोपे च नस्य कुत्वेनानुनासिको ङकारः। युङ्। नश्चापदांते इति नुमोनुस्वारे परसवर्णः। तस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न। युञ्जौ। समासे तु सुष्ठु युनक्तीति क्विप्। अत्र न नुम्॥

(तत्त्वदीपिका–) दिशामिति। बहुवचनमाद्यर्थम्। अत्ररसग्रहणाद्दिक्पाशेत्यादावपि। युंजाविति। नकारस्यकुत्वंतु न यमस्यासिद्धत्वात्।

सू०– चोःकुः। चवर्गस्य कवर्गो भवति धातोर्झसे नाम्नश्च रसे पदान्ते च। समाध्यर्थस्य नुम्न। युक् खन् खंजौ। खन्भ्याम्। खन्सु। छशषराजादेः षः। समाट् सम्राड्। सम्राजौ। सम्राजः। देवेट्, देवेड् देवेजौ। देवेजः। परिमृट्, परिमृड्। परिमृजौ। परिमृजः। विश्वसृट्, विश्वसृड्। विश्वसृजौ।

(सुबोधिनी–) चोःकुः। रसे किम्। त्वचौ। नाम्नः किम्। वच्मि। पदांते किं। वाचि। धातोर्झसे यथा। वक्ता। झसे किं। वच्मि। कुत्वे सुयुक्। समाध्यर्थस्य युजेर्नुम्न। युक्। खंजतीति। खजिगतिवैकल्ये क्विबंतः। संयोगांतलोपे खन्। संराजते इति षत्वे जबत्वचपत्वे च सम्राट्। देवान् यजतीति क्विपि यजादित्वात्संप्रसारणे एत्वे च देवेट्। विश्वं सृजतीति विश्वसृट् क्विबन्तः। दिशामिति कुत्वं न- सृजितिसूत्रे रज्जुसृड्भ्यामितिभाष्यप्रयोगात्। यद्वा सृजियज्योः कुत्वापवादः षत्वविधिरेव। स्रक्ऋत्विक्शब्दयोस्तु दिशामित्यनेन कुत्वमेव। परिमार्ष्टीति परिमृट्॥

(तत्त्वदीपिका–) चोःकुरिति। अत्र तदन्तग्रहणं तेन चवर्गान्तस्येति व्याख्येयम्। एवंचासिद्धत्वानुसरणेन युञ्जावित्यादौ कुत्वाभाव इति समानमपि नाश्रयणीयम् अकारस्यान्तेऽभावात् जकारसत्वेपि तस्य रसपरत्वाभावात्। समाध्यर्थस्येति। युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणं नत्विकानिर्देश इत्याशयः। युगिति। युज्यतसमाधत्तेइतियुक्। युजसमाधौ दैवादिकः आत्मनेपदी। खन् इति खंजतीति खन्। खजि गतिवैकल्ये संयोगांतस्येति यलोपः देवेडिति देवं यजतीति क्विपि संप्रसारणे रूपं।

मू०— विश्वस्यवसुराटोर्दीर्घः । विश्वावसुः । विश्वाराट् । विश्वराजौ । विश्वाराड्भ्याम् । विश्वाराट्सु, विश्वाराट्त्सु ॥

(सुबोधिनी—) विश्वस्यवसुराटोर्दीर्घः । विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यात् वसुशब्दे राट्शब्दे च परे । विश्वं वसु द्रव्यं यस्य स विश्वावसुः । राडिति डशब्दस्य स्वरूपोपलक्षणमविवक्षितं । षत्वं । विश्वस्मिन् राजते इति विश्वाराट् ॥

(तत्त्वदीपिका—) वसुराटोरिति षत्वमविवक्षितं षत्वविषयोपलक्षकं विश्वावसुरिति विश्वं वसु यस्येति विग्रहः ।

मू०— स्कोराद्योश्च । संयोगाद्योस्सकारककारयोर्लोपो भवति धातोर्झसे नाम्नश्च रसे पदांते च । भृट्, भृड् । भृज्जौ । भृज्जः । वृक्षवृट् वृक्षवृड् । वृक्षवृश्चौ । विभ्राट्, विभ्राड् । विभ्राजौ । विभ्राड्भ्याम् । विभ्राट्सु । ऋत्विक्, ऋत्विग् । ऋत्विजौ ऋत्विक्षु । ऊर्क्, ऊर्ग् ऊर्जौ । ऊर्क्षु ।

(सुबो०—) स्कोराद्योश्च । आदिशब्दस्याऽवयववाचित्वेन संबंधित्वादवयव्याकांक्षायां संयोगेति संबध्यते । संयोगशब्दस्यापीह समुदायवाचित्वादवयवाऽर्थकत्वेनाऽवयव्याकांक्षायां नाम्नो धातोश्चेति संबध्यते । संयोगांतलोपापवादः । झसे त्वपूर्वो विधिः । झसे भ्रष्टा । पदांते अवाभ्रट् आद्योः किं । धक्ष्यति नंक्ष्यति ।भृज्जतीति क्विप् । ग्रहामिति संप्रसारणं । औपरत्वात् षत्वे स्कोरिति सलोपे च सिलोपः भृट् । सस्य चुत्वेन शः । शस्य झबेजबा इति जः । भृज्जौ । वृक्षं वृश्चतीति क्विपि ग्रहामिति संप्रसारणं छशषेति षत्वं स्कोरिति सलोपः जबत्वचपत्वे वृक्षवृट्, वृक्षवृड्,- सुपि टनादिति धुट् ततश्च षत्वं । वृक्षवृट्त्सु । चांतेषु वकुमुचितः । विशेषेण भ्राजते इति विभ्राट् । षत्वविधौ राजिसाहचर्य्यात् भ्राजृदीप्ताविति फणादिरेव गृह्यते । यस्तु राजृ भ्राजृ दीप्ताविति तस्य कुत्वमेव । विभ्राक्, विभ्राग् । विभ्राग्भ्यामित्यादि । ऋतौ यजतीति ऋतावुपपदे यजेः क्विप् । यजादित्वात्संप्रसारणं । कुत्वम् । ऋत्विक् । ऊर्जबलप्राणनयोः । अस्माच्चुरादिर्ण्यंतात् क्विपि णिलोपः । ऊर्ज्जयतीति । सभिन्नस्येति नियमात् न संयोगांतलोपः । ऊर्क् । ॥ इतिजांताः ॥

(तत्त्वदीपिका—)स्कोराद्योश्चेति । स् च क् चेति स्कौ तयोः स्कोः आदिशब्दस्यावयविनि साकांक्षितत्वेन संयोगेन संबंधः । संयोगशब्दोपि नामधातुभ्यां संबध्यते ॥ अत्ररसे झसे पदांते इति पदत्रयमपि संयोगस्यैव विशेषणं। न तु नामधातोः। स्कोरिति द्विवचननिर्देशात्कुञ् धातोः स्वरूपस्य वा न ग्रहणं । ऋत्विगिति । ऋतौ यजते इति वावाक्ये ऋतावुपपदे यजतेः क्विपि संप्रसारणे च रूपं ऊर्क् इति । ऊर्ज्जबलप्राणनयोः चुरादि ण्यन्तात्क्विपि णलोपे च रूपं ।

मू०-तः।त्यदादेस्तस्य सत्वं भवति सौपरे। स्यः। त्यौ। त्ये। सः। तौ। ते। परमसः। संज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्वे न। त्यत्, त्यद्। त्यदौ। अतित्यत्। अतित्यद्। अतित्यदौ। यः। यौ। ये। एषः। एतौ। एते॥ अन्वादेशे एनम्। एनौ। एनान्। एनयोः। अग्निमत् अग्निमद्। अग्निमथौ। अग्निमद्भ्याम्। अग्निमत्सु। प्रत्यञ्चतीति क्विपि कृते॥

(सुबोधिनी-) तः। त्यदादेरित्यतः त्यदादेरिति सौस इत्यतः स इति साविति चानुवृत्तं। त्यदादेः किम्। तातः। प्राधान्ये परमसः। संज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्वे न। अत्वसत्वयोः सर्वाद्यंतर्गणकार्यत्वादत्वं च संज्ञायां गौणे च न प्रवर्तते। संज्ञायां त्यत्। त्यदौ। गौणे त्यमतिक्रांतोऽतित्यद्। इदमेतदोरित्यन्वादेशे एनदादेशः। एनमित्यादि। इति दांताः। अग्निं मंथतीति क्विपि नोलोप इति नलोपः। अग्निमत्॥ इति थांताः॥ प्रत्यंचतीत्यत्रांचेः क्विपि कृते॥

(तत्त्वदीपिका-) त इति। त्यदा देष्टेरित्यतस्त्यदादेरिति सौस इत्यतः स इति च पदद्वयमनुवर्तत इत्याशयेनाह। त्यदादेरित्यादि त्यदादेः किं तातः त इति किं यः सौ इति किं तौ। ननु त्वमित्यत्र सत्वात्वे कुतो नेति चेत्सत्यं। तकारोच्चारणसामर्थ्यात्। अथा तित्वमित्यत्र गौणत्वे तयोश्चरितार्थत्वमिति चेदोम् शसिपरत्वाभावात् साविति वक्तव्ये सिनेति गुरुकरणं वस्नसोरिव विभागसंमोहार्थम्।

मू०- नोलोपः। धातोर्हसान्तस्योपधाभूतस्य नकारस्य लोपः क्ङिति परे।

(सुबोधिनी-) नोलोपः। हसांतस्येति किम्। नीयते। उपधाभूतस्येति किम्। हन्यते॥

मू०- पूजार्थांचतेर्न्न। निरुपपदात् क्रुंचेः क्विपि क्रुङ्। क्रुञ्चौ। क्रुङ्भ्याम्। क्रुङ्क्षु, क्रुङ्षु, क्रुङ्ख्षु।

(सुबोधिनी-) पूजार्थांचतेर्न। पूजार्थवाचिनोऽचतेरुपधाभूतस्य नस्य लोपो न भवति किति ङिति च निरुपपदात् क्रुंचेः क्विपि न। निर्गत उपपदेभ्यः निरूपपदस्तस्मात्। उपपदरहितस्य क्रुंचेरुपधाभूतस्य नस्य लोपो न भवति क्विपि। क्रुंच कौटिल्याल्पीभावयोः॥

(तत्त्व०-) अतएव मिनावागमौननिरुपपदादिति निर्गत उपपदेभ्यः निरुपपदं तस्मात्। क्रुंचेः क्विपि परे तस्यैव नलोपो नेत्यर्थः।

मू०- अंचेःपुंसिपंचसुनुम् दिशाम्। प्रत्यङ्। प्रत्यञ्चौ। प्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चम्। प्रत्यञ्चौ।

(सुबोधिनी-) अंचेः पंचसुनुम् । गत्यर्थस्यांचतेर्नुमागमः स्यात् पुंसि पंचसु । नलोपे पुनर्नुमिकृते प्रत्यन् च् सि इति स्थिते संयोगांतलोपे च नुमो नकारस्य दिशामिति कुत्वेन ङकारः प्रत्यङ् । अनुस्वारसवर्णौ । प्रत्यञ्चौ ॥

(तत्त्व०-) अंचेरिति । इकारनिर्देशस्तथासति कित्वान्नलोपे अंचेरित्येव स्यात्किंतूच्चारणार्थ इकारः प्रत्यङ्ङिति प्रत्यंचतीति क्विपि नोलोप इति न लोपे सौ नुमि कृते प्रथमं संयोगांतलोपः न तु श्चुत्वं । अकृतव्यूहपरिभाषया श्चुत्वाप्रवृत्तेर्नित्यत्वात्संयोगांत एव तथा च लोपे नस्यैव ङकारपंचमत्वेन साम्यात्प्रथमं चुत्वे खन्नित्यासिद्धापत्तेश्च ।

मू०-- अचेर्दीर्घश्च । नलोप्यंचतेरकारस्य लोपः पूर्वस्य च दीर्घः शसादौ स्वरे परे तद्धितयस्वरयोरीकारे च । प्रतीचः । प्रतीचा । प्रत्यग्भ्याम् । प्रत्यक्षु । तिर्य्यङ् । तिर्य्यञ्चौ । तिर्य्यञ्चः ॥

(सुबोधिनी-) अचेर्दीर्घश्च । लुप्तनकारस्यांचतेरतो लोपो भवति ईपि ईकारे च-प्रतीची । तद्धितयस्वरयोः प्रतीच्यः । प्रतीचीनः । अचेरिति नायमिक् प्रत्ययः । किंतूच्चारणार्थोऽयमिकारः । नलोपिनिर्देशोज्ञापकः । इकः कित्वान्नलोपे कृतेऽचेरित्यस्योक्तार्थे ज्ञापनात् । ननु पूर्वस्येति कस्माल्लब्धं । उच्यते । दीर्घश्रुत्योपास्थितःस्वर एवात्र स्थानी शसादौ स्वरे इति लोपदीर्घयोर्निमित्तं । सप्तमीनिर्देशात् पूर्वस्याऽव्यवहितस्य स्वरस्य दीर्घे प्राप्ते येन नाव्यवधानं तेन व्यवहिते ऽपीति वचन प्रामाण्यात् चकारेण व्यवहितस्याप्यत्र दीर्घः । अचेरिति लोपस्य विषयेऽतरंगोपि यमिति यकारो न । अकृतव्यूहा इति परिभाषया । प्रतीचः । तिरोऽचतीति सहादेरिति तिरसस्तिरिः तिर्यङ् ॥

(तत्त्व०-) अंचेर्दीर्घश्चेति लुप्तनकारनिर्देशात्पूजार्थसंग्रहइत्याशयेनाह नलोपिनइत्यादि अचेरिति पाठे तु ज्ञापनासंभवः इकः कित्वेन सर्वथैव नलोपात् उच्चारणार्थ इकारइत्याद्याश्रयणे तु भवत्यपि पूर्वस्य चेति शब्दाविति परसप्तम्यानिमित्तत्वेन पूर्वलाभः न च चकारे व्यवधानेनेति वाच्यं । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यात् । चकारैकवर्णव्यवधानेपि भवत्येव । अकृतव्यूहपरिभाषया पूर्वं न यत्वं ।

मू०-- तिरश्चादयः । तिरश्चादयो निपात्यन्ते शसादौ स्वरे तद्धितयस्वरयोरीपीकारे च। तिरश्चा । तिर्य्यग्भ्याम् । तिर्य्यक्षु। उदीचः उदग्भ्याम् । उदक्षु पितरमञ्चतीति । पित्रङ् । पित्रञ्चौ ।

(सुबोधिनी-) तिरश्चादयः । सिद्धरूपनिर्देशो निपातनं एते निपात्यंते ईपि ईकारे च । तिरश्ची । तद्धितस्य स्वरे यकारे च तिरश्चीनः। उदीच्यः । तिरश्चादिरितिसूत्रणीयम् । आदिशब्दादुदीच इति । बहुवचनं तु व्यर्थं । तृतीयस्याभावात् । पदादयः षोडशादेशाः न तु पृथक् शब्दा इति पक्षाश्रयणे तु वचनस्य सार्थक्यं बोध्यम् । उदंचतीतिउदङ् ॥

(तत्त्व०-) तिरश्चादय इति। ननु मास्तु निपातनं अंचतौ सहादेः सादिरिति सूत्रेण तिर्यादेशः स तु अल्लोपे निमित्ताभावे नैमित्तिकाभावादेव रूपसिद्धेरिति चेत्सत्यं। अश्चतेर्न्निमित्तत्वेन अलोपेप्येकदेशविकृतन्यायेन तत्सत्वान्निमित्ताभावत्वाभावात् तिरश्चादिरिति तु युक्तं तिरश्च उच इति शब्दद्वये प्रवृत्तिदर्शनात् तृतीयस्यादर्शनात् बहुवचनं व्यर्थमिति वृद्धाः।

मू०-ऋतोदीर्घोन। पितृचः।पित्रग्भ्याम्। पित्रग्भिः।पित्रक्षु सध्र्यङ्। सध्रीचः। सम्यङ्। समीचः। प्राङ्। प्राचः। पूजायान्तु प्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चा। प्रत्यङ्भ्याम्। प्रत्यंक्षु, प्रत्यङ्षु, प्रत्यङ्ख्षु,। उदञ्चः उदङ्भ्याम्। तिर्य्यञ्चः। तिर्यङ्भ्याम् सम्यञ्चः। सध्र्यंचः प्राञ्चः प्राञ्चा। सहादेस्सादिः। अमुमुंचतीति अमुमुयङ्। अमुमुईचः। अमुमुयग्भ्याम्। अदमुयङ्। अदद्र्यङ्। पूजायां तु अमुमुयंचः॥ अमुमुयङ्भ्याम् अदमुयंचः। अदद्र्यंचः। मरुत् मरुद्भ्याम्। त्रितोनुम्। न्सम्महतोऽधौदीर्घश्शौच महान्। महान्तौ। महान्तः। हेमहान्।

(सुबोधिनी-) ऋतोदीर्घोन। ऋकारस्य दीर्घो न भवति। लुप्ताकारनकारेंचतौ परेपि। ऋचः। सहांचतीति सहादेरिति सहस्य सध्रिः। सध्र्यङ्। समंचतीति सहादेरिति समः समिः। सम्यङ्। प्रकर्षेणांचतीति प्राङ्। पूजार्थस्यांचतेस्तु प्रत्यंचत्ति पूजयतीति क्विपि पूजार्थांचतेरिति नलोपाभावः अत एव नुम् न। प्रत्यङ्। शसि नलोपाभावादकारलोपो न प्रत्यंचः। सुपि प्रत्यंच् सु इति स्थिते दिशामिति कुत्वात् प्राक् संयोगांतस्येति च लोपे नस्य कुत्वेन ङकारे च कृते शसे ङ्णोरिति कुक् षत्वं। प्रत्यङ्क्षु। शसे चपस्येति पक्षे खकारः। प्रत्यङ्ख्षु। कुगभावे प्रत्यङ्षु। एवं पूजार्थे तिर्यङादयः। विष्वग्देवयोश्चटेरद्र्यंचतावप्रत्यये चाददसोग्रहणं। अनयोरदसश्च टेरद्र्यादेशः स्यात् वप्रत्ययांतेंचतौ परे। अमुमुंचातीति विग्रहे अदस अंच इति स्थिते अद्रदयादेशे अदद्रिअचइति। यत्वं। अदसोसेर्दादुदोमः असेरिति इकार उच्चारणार्थः। असकारांतस्यादसो दात्परस्य उदूतौ भवतः दस्य मश्च। उइति ऱ्हस्वदीर्घयोः समाहारः। ऱ्हस्वव्यंजनयोर्ऱ्हस्वो दीर्घस्य च दीर्घो भवति। असांतस्येति किम्। अमुमात्मन इच्छति अदस्यति दात्परस्येति किम्। अमुया इत्यत्रांतस्य यस्य माभूत्। दकाराकारयोर्दकार रकारयोश्च मुत्वे अमुमुयङ्। शसि अचेरित्यतोलोपे दीर्घे च अमुमुईचः मुत्वस्यासिद्धान्न वत्वं। अंत्यबाधेंत्यसदेशस्येति परिभाषां वदतां मते परस्य दकाररकास्यैव मुत्वं। अदस इति स्थाने षष्ठी। एवं हि षष्ठीनिर्दिष्टस्येति परिभाषोपतिष्ठते। अदसो योंत्यः स दात्परो यः सोदसोंत्यः एवमंत्यबाधेंऽत्यसमीपस्य भवतीति दकाररकारयोर्मुत्वे अदमुयङ्। अः अकारः सेः सकारस्य

स्थाने यस्य स आसिरीति व्याख्याने त्यदाद्यत्वविषये एव मुत्वं नान्यत्रेति। पक्षे उभयत्र मुत्वं न। अदद्र्यङ्। वार्तिककृतोक्तं च। "अदसोद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छंतिलत्ववत॥ केचिदंत्यसदेशस्य नेत्येके सेहि दृश्यते॥१॥" अदसोदकाराकारयोरद्र्यादेर्दकाररकारयोश्च पृथङ्मुत्वं केचिदाचार्या इच्छंति लत्ववत्। यङंतस्य चलीक्लृप्यते इत्यङस्योभयोः कृपोरोलइत्यनेन यथा लत्वं तथेत्यर्थः। अंत्यसदेशस्य दकाररकारस्य मुत्वं केचिदिच्छंति। अः अकारः सेः सकारस्य स्थाने यस्य सोऽसिस्तस्यासेस्त्यदाद्यत्वविशिष्टस्यादसो हि मुत्वं दृश्यते इति केचिद्वदन्ति तन्मते उभयोर्मुत्वं न। त्यदाद्यत्वाभावात्। एवं चामुद्र्यङ् इति केषांचिदुदाहरणं तद्भाष्येऽनुक्तत्वादुपेक्ष्यमिति भावः।॥ इति चांताः॥ "मरुतौ पवनाऽमरौ" इत्यमरः। महपूजायां मह्यते पूज्यते इति महान्॥ कर्मणितृप्रत्ययः ऋदित्वान्नुम् न्सम्महत इति दीर्घः। सिलोपे संयोगांतलोपे च महान्॥

(तत्त्व०–) ऋतइति। एतद्बीजं तु दीर्घग्रहणात् संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ऋतो न दीर्घः। अमुमुयङिति अमुमंचतीति वाक्ये क्विपि अदस् अम् अंच क्विप् इतिस्थिते कपोरित्यालोपे वेरिति वलोपे समासप्रत्यययोरिति अम्लोपे नामसंज्ञायां स्यादौ अदस अंच सि इति स्थिते। अद्र्यादेशमुत्वे नलोपे नुमागमे सिलोपे नस्य ङत्वे न रूपसिद्धिः। अदमुयङ् अदद्र्यङ्। इतिविकल्पस्त्वित्थं उभयत्र मुत्वलत्ववत् तथा चलीक्लृप्यते इत्यत्र लत्वादस्य म इत्यत्र अंत्यस्यदस्येति व्याख्यानेंऽत्यबाधेऽन्त्यस्य देशस्येति परिभाषामाश्रित्य परस्यैवमत्वं। तत्रैवोक्तं। केचित्तु दोम इति वक्तव्ये दस्येति सस्वरदकारोक्तिर्ज्ञापयति। त्यदाद्यत्वविषय एव मत्वं प्रकृते तदभावन्नेति उक्तं च। अदसोद्रेः पृथक् मुत्वं केचिदिच्छंति लत्ववत्। केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येके सेर्हि दृश्यते। अमुमुईचइति संज्ञापूर्वस्य विधेरनित्यत्वान्नवत्वं। यद्वा मुत्वस्यासिद्धत्वात्॥

मू०– द्विरुक्तानांजक्षादीनांचशतुर्नुम्नशौवा। ददत्। एवं जक्षत्। जाग्रत्। दरीद्रत्। चकासत्। शासत्।

(सुबोधिनी–) द्विरुक्तानांजक्षादीनांचशर्तुनुम्नशौवा। द्विरुक्तधातुभ्यो जक्षादिभ्यश्च परस्य शतुर्नुम् न स्यात् शौ परे तु वा। ददातीति दाञः शतृ प्रत्यये अप्न्हादेरित्यपो लुक् द्वित्वंच न्हस्व इति पूर्वस्य न्हस्वः। दादेरित्यालोपः। ददत्। एवं जक्षतीति जक्षत्। जागर्तीति जाग्रत्। दरिद्रतीति दरिद्रत् दरिद्रातेरिसालोपः चकास्तीति चकासत्। शास्तीति शासत्॥

(तत्त्वदीपिका–)द्विरुक्तानामिति। आगमशास्त्रस्यानित्यत्वादिति भावः।

मू०– अत्वसोस्सौ। अत्वन्तस्य धातुभिन्नासन्तस्य चोपधाया दीर्घो भवति सावधौ भवान्। भवन्तौ। भवन्तः। हेभवन्। चन्द्रमाः चन्द्रमसौ। अधात्वसन्तस्य किम्। चीवराणि वस्ते सौ चीवरवः।

शत्रन्तस्य तु अत्वन्तत्वाभावान्न दीर्घः । भवन् । भवन्तौ । पचन् । दीव्यन् । धीमान् । हे धीमन् । धीमन्तौ । मघवान् । मघवन्तौ । मघवद्भ्यां । गुप्, गुब् । गुपौ । गुपः । गुब्भ्याम् । तादृक् । तादृशौ । तादृशः । तादृक्षु । एवं यादृगादयः ।

(सुबोधिनी–) अत्वसोःसौ । अतुश्च अस् च तौ अत्वसौ तयोः । नोपधाया इत्यत उपधाया इत्यनुवर्तते अतुरिति मतुवतुक्तवत्वादीनामवयवो गृह्यते । केवलस्य प्रत्ययस्याभावात् । असत्वर्थवाननर्थकोपि । अतुइत्युकारानुबन्धस्यानुकरणाच्छत्रंतस्य दीर्घो न अत्वंतस्य धातोर्दीर्घः गोमंतमिच्छति गोमानिवाचरति वा इति इच्छार्थयंतात् आचारक्विबंताद्वा कर्तरि क्विप् ततो अल्लोपयलोपौ । गोमान् । अधातोरित्यनुवर्त्य असंते योज्यं तेनासंतस्य नाम्न उपधाया दीर्घोऽधौ सौ । अतएव चानर्थकस्याप्यसो ग्रहणं । भातेर्डवतुरिति डवतुप्रत्ययांतो भवच्छब्दः । नित्यमपि नुमं बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घः ततो नुम् । भवान् । शसादौ महद्वत् । असंतस्तु चंद्रमस्शब्दः । धात्वसंतस्योपधाया दीर्घो न । यथा । वस् आच्छादने क्विप् चीवरवः । भवतीति शतृप्रत्ययांतस्याऽतुइत्युकारानुबंधत्वाभावा- द्दीर्घो न । त्रितोनुमिति नुम् । भवन् । एवं पचतीति पचन् । दीव्यतीति दीव्यन् । अत्वंतस्याधातोर्यथा । धीरस्त्यस्येति धीमान् । अस्त्यर्थे मतुरिति मतुः । मघशब्दाद्वतुप्रत्यये मघवच्छब्दः । उपधादीर्घादि प्राग्वत् । "हविर्जक्षिति निःशंको मखेषु मघवानसाविति" भट्टिः । वत्वंतत्वाभावे महेर्हस्य घो युगागमः कनूप्रत्ययश्चेत्येतत्त्रितये निपातनात्कृते मघवन्शब्दः । श्वादेरित्यत्रोक्त एव । ॥ इति तांताः ॥ गोपायतीति गुप् क्विबंतः । अयादयोऽनपीति वैकल्पिकत्वादिहायप्रत्ययाभावः । आयप्रत्ययपक्षे तु यत इत्यल्लोपे यलोपे च गोपा इति रूपं बोध्यम् ॥ इतिपांताः ॥ तमिवपश्यतीति दृशेष्टक्सकाविति चकारात्क्विप् । आ सर्वादेरित्यात्वं । दिशामिति कुत्वं तादृक् ।

(तत्त्व०–) अत्वसोः साविति । अतुश्च अस् च अत्वसौ तयोः अतुरत्र प्रत्ययावयवः केवलस्यासंभवात् असतुवन्निरर्थकोऽपि । अतुग्रहणसामर्थ्यात्प्रथमं दीर्घः पश्चान्नुम् । अन्यथा तुग्रहणं व्यर्थं स्यात् अत्वंतस्य धातोरपि । गोमन्तमिच्छन् गोमानित्यत्र यथा अधातोनित्यनुवृत्तं तु अनंतरत्वादस् इत्यनेनान्वेति इत्यभिप्रेत्याह आधात्वसन्तस्येति । धातुभिन्नासन्तस्येत्यर्थः ।

सू०– नशेः । को वा पदान्ते स्यादौ झसे च । नक्, नट् नड् । नशौ । नशः । नग्भ्याम्, नड्भ्याम् नक्षु नट्सु । विट्, विड् । विशौ । विशः । स्पृक्, स्पृग्, स्पृशौ । स्पृशः । घृतस्पृक् । उदकपूर्वस्य न कुत्वम् । उदकस्पृट्, उदकस्पृड्, उदकस्पृशौ । दधृक्, दधृग्,

दधृषौ। दधृक्षु। रत्नमुट्, रत्नमुड्। रत्नमुषौ। रत्नमुड्भ्यां। षष् शब्दो नित्यम्बहुवचनांतस्त्रिषु सरूपः। जश्शसोर्लुक्। षट्, षड्।

(सुबोधिनी-) नशेः। नशेः कवर्गांतादेशो वा स्यात् स्यादौ झसे पदांते च। नश अदर्शने। क्विप्। षत्वं। जबत्वचपत्वे नट्, नड्। कुत्वे तु नक्, नग्। विश् प्रवेशने क्विप्। षत्वं जबत्वचपत्वे विट् विड्। घृतं घृतेन वा स्पृशतीतिघृतस्पृक्। उदक पूर्वस्य न कुत्वं उदकपूर्वस्य स्पृशेस्तु दिशामिति कुत्वं न। उदकं स्पृशतीति षत्वं न। उदकस्पृट्॥ इतिशांताः॥ ञिधृषा प्रागल्भ्ये। अस्मात् क्विप् द्वित्वं। निपातनात् दिशामिति कुत्वं धृष्णोतीति दधृक्। मुष स्तेये। रत्नानि मुष्णातीति रत्नमुट्। जश्शसोरिति जश्शसोर्लुक्। डत्वम् जबत्वचपत्वे षट्, षड्। डत्वे षड्भिः। आमि ष्ण इति नुटि कृते षस्य डत्वं नस्य च ष्टुत्वं॥

मू०-ड्णः। डकारस्य णो भवति नामि परे षण्णाम्। षट्सु, षट्त्सु। परमषट्, परमषड्। परमषण्णाम्। गौणत्वे तु प्रियषट् प्रियषषः प्रियषषां।

(सु०)ड्णः।डकारस्य चपेष्वंतर्भूतत्वादपदांतत्वाच्च क्रमेक्रमावेत्यस्याऽप्राप्तौ सत्यारंभः। आगमा यद्गुणीभूता इति परिभाषया नुटःप्रत्ययावयवत्वात् प्रत्ययक्रमे इत्यनेन क्रमत्वस्वीकारे व्यर्थमिदं। नादिति धुटि षट्त्सु। तदंतेप्ययं विधिर्वांछितः। परमाश्च ते षट् च परमषट् तेषां परमषण्णां। षडर्थप्राधान्ये एव लुग्नुटौ न तु गौणत्वे। प्रियाः प्रियाणि वा षट् येषां तेप्रियषषः तेषां प्रियषषां॥

(तत्त्वदीपिका-) ड्णइति। ड्ण इति छेदः षशब्दस्य डत्वेंप्रथमैकवचनमित्याशयेनाह। ष इति। संख्याया इत्यनुवृत्तेः षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्यैव नाद्यस्येति भावः। संख्यायाः किं सजुषां।

मू०-। दोषांरः। दोषादीनां रो भवति रसे पदान्ते च। दोषौ। शसादौवा। दोषन्। दोष्णः। दोर्भ्याम्, दोषभ्याम्।

(सुबोधिनी-) दोषांरः। जबचपविसर्गाणामपवादः। बहुवचनमाद्यर्थं। दाम्यतीतिदोः। दमेर्डोसिति डोस् प्रत्यये डित्वाट्टिलोपः। "भुजबाहूप्रवेष्टोदोरित्यमरः"। पाद्दंतेति वा दोषन्नादेशः शसादौ अल्लोपइत्युपधालोपः णत्वं दोष्णः।

(तत्त्व०-) दोषामिति। बहुवचनमाद्यर्थं। व्युत्पत्तिपक्षे ओसिसुप्रत्ययांतानां स्रोर्विसर्ग इति विसर्गेणैव सिद्धिस्तथापि सजुष शब्दस्य परत्वदीर्घार्थम् तुसामिसोस्तुरत्वे दीर्घार्थं सूत्रकरणं।

मू०- विसर्गेनुम्स्थानिकानुस्वारव्यवधानेऽपि। किलात-

रस्य सस्य षः। दोःषु, दोष्षु, दोष्सु । ष्वोर्विंहसे । पिपठीः । पिपठिषौ । पिपठीर्भ्याम् । पिपठीःषु । विविट्, विविड् । विविशौ । विविशः । तट्, तड् । तक्षौ । तक्षः । गोरट् । गोरड् गोरक्षौ । गोरक्षः । तक्षिरक्ष्योस्संयोगान्तलोपइत्येके । तक्, तग् । गोरक् गोरग् २ ॥

(सुबोधिनी–) विसर्गनुम्स्थानिकानुस्वारव्यवधानेपि क्रिलात्परस्य सस्य पः। क्रिलादिति पंचमीनिर्देशाद्व्यवहितस्याप्राप्तौ वचनं । एतद्व्यवधानेपि आभ्यां परस्य षः स्यात् । सुपिरत्वविसर्गयोः कृतयोः शसे वेति विकल्पात् पक्षेसकारस्तस्य षत्वं सुपः सस्य तु ष्टुत्वं । दोष्षु । विसर्गपक्षे विसर्गनुमिति षत्वं दोःषु नाम्नो न इति नलोपे दोष्सु । नुम्स्थानिकाऽनुस्वारेति व्याख्यानान्नेह सुहिन्सु । पुंसु । पिपठिषतेः क्विपि यत इत्यल्लोपे कृत्ताद्धितेति स्याद्युत्पत्तौ पिपठिष् सि इति स्थिते परत्वाद्रेफे कृते सिलोपे च दीर्घः । पिपठीः । विश् प्रवेशने । अस्मात्सः नानिटिस इति गुणाभावः द्वित्वादि विवक्षिते क्विप् स्कोरिति कलोपः जवत्वचपत्वे विविट्, विविड् । तक्षतनूकरणे । अस्मात् क्विप् स्कोरिति कलोपे । तट, तड् । गोरक्षतीति क्विप् । स्कोरिति कलोपे गोरट् । तक्षिरक्ष्योः संयोगान्तलोपइत्येके । स्कोरिति कलोपो न । किंतु संयोगांतलोप इत्यर्थः ।

(तत्त्वदीपिका–) पिपठीरिति । पठितुमिच्छति पिपठिषति पिपठिषतीति क्विपि रत्वे दीर्घे च पिपठीरिति ।

मू०– कलोपेकुत्वमसिद्धं । पिपग्, पिपक् । पिपक्षौ । पिपक्षः । पिपक्षु । एवंविवक् । दिधक् । सुपीः । सुपिसौ । सुपीःषु । एवं तुसूः । विद्वान् । विद्वांसौ विद्वांसः । हे विद्वन् ।

(सुबोधिनी) कलोपे कुत्वमसिद्धं । स्कोरिति कलोपे कर्तव्ये चोःकुरिति कुत्वस्यासिद्धत्वं वक्तव्यं । अन्यथा स्कोरिति कलोपः स्यादित्यर्थः । पक्तुमिच्छतीति पिपक् । संयोगांतलोपः । वक्तुमिच्छतीति विवक् । दह भस्मीकरणे दादेरिति घः । आदिजवानामिति धः । दग्धुमिच्छतीति दिधक् । ॥इतिशांताः॥ । पिस गतौ । सुष्ठु पेसतीति सुपीः । तुस खंडने । सुष्ठु तोसतीति तुसूः क्विंतः । वेत्तीति विदेर्वा वसुरिति शतृस्थाने वसुः अदादित्वादपो लुक् । अपित्तादिर्ङिदिति ङित्वान्नोपधागुणः । उदित्वान्नुम् । न्सम्महतइतिदीर्घः । संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । विद्वान् ॥

मू०– वसोर्व्वउः । वसोर्व्वकारस्य उत्वम्भवति शसादौ स्वरे तद्धितयस्वरमतुष्वापीकारे च । विदुषः । विद्वद्भ्याम् । विद्वत्सु ।

सेदिवान्। वस्योत्वे इडभावः सेदुषः। सेदिवद्भ्याम्। ऊषिवान्। ऊषुषः। ऊषिवद्भ्याम्। शुश्रुवान्। नुधातोः शुश्रुवुषः। शुश्रुवद्भ्याम्। महच्छब्दसाहचर्य्यादधातोर्न्स गृह्यते। नेह। सुहिन्। सुहिन्सौ। सुहिन्भ्यां। सुहिन्सु। ध्वत्। ध्वसौ। वसांरसे। ध्वद्भ्यां। एवं स्रत्।

(सुबोधिनी--) वसोर्वउः। अच्चास्थ्नामित्यतः शसादाविति वादीपोरित्यतः ईईपोरिति चानुर्तते तद्धितयस्वरमतुष्विति च व्याख्यानात्। वसुक्कसोर्वकार उकारः स्यात्। तद्धिते वैदुषः। अण्। वैदुष्यम्। यण्। मतौ विदुष्मान्। ईईपोर्विदुषी। सस्वरस्यवस्योत्वं। यवराणामितिपृथङ्निर्देशात्। वसामिति दत्वं विद्वद्भ्यां। ससादिति सदः क्सुः द्विश्चेति द्वित्वं पूर्वस्येति हसादिःशेषः लोपः पचामित्येत्वपूर्वलोपौ। द्वित्वे सत्येकस्वरादितीट्। उदित्वान्नुम्। न्सम्महत इति दीर्घः। सेदिवान्। वस्योत्वे इडभावः। निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इत्युक्तत्वात्। वकाराभावे इडभावः एवमुवासेति। यजामिति संप्रसारणं णवादौ पूर्वस्येति पूर्वस्य संप्रसारणं दीर्घत्वं घसादेरिति षः ऊषिवान्। शुश्रावेति शुश्रुवान्। नुधातोरित्युव् शुश्रुवुषः। सुष्ठु हिनस्तीति न्सम्महतइति सूत्रे महत्साहचर्याद्धातोर्न्संतस्य न दीर्घः अधातोरित्यनुवृत्तेर्वा। ततश्च संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वान्नोपधादीर्घः। सुहिन्। टनादिति वा धुट् सुहिन्त्सु। ध्वंसते इति ध्वत्। स्रंसुध्वंसुअवस्रंसने ध्वंसुगतौच। आभ्यां क्विप् नोलोप इति न लोपः वसामिति दत्वं ध्वद्भ्याम्॥

(त०-) वसोर्व उरिति। अत्र वसुक्कसोः सामान्यग्रहणं। एकानुबंधग्रहणे द्व्यनुबंधकस्य ग्रहणं नेति परिभाषा तु नेहाश्रियते। उकारसहितस्य विधानात्। तथाहि विदेर्वसुरिति सूत्रेण शतुर्वसुरादेशो विधीयते तत्र स्थानिनः शतुः ऋत्वादेव नित्कार्ये सिद्धे पुनरादेशेउदित्करणं व्यर्थमिति ज्ञापयति। वसुग्रहणेन क्कसोरपि ग्रहणं यथास्यादिति। अल्लोप इति सूत्राच्छसादाविति लभ्यते तत्रादिशब्दः प्रकारे तेन णादिग्रहेपीत्याह। तद्धितेत्यादि।

मू०-- पुंसोऽसुङ्। पुंसो ऽसुङादेशः पुंसि पंचसु शौच। पुमान्। पुमांसौ पुमांसः। हेपुमन्। पुंसः। पुंभ्याम्। पुंसु। वेधाः। वेधसौ। हेवेधः। वेधोभ्यां।

(सुबोधिनी--) पुंसोऽसुङ्। सोनःपुंस इत्यतो मंडूकप्लुत्या पुंस इत्यनुवर्तते न्सम्महत इत्यतः सिंहावलोकितन्यायेन शावित्यपकृष्यते पुंल्लिंगस्य पुम्शब्दस्याऽसुङ् स्यात् पंचसु। ङित्वादंतादेशः। पतेर्डुमसुरित्यौणादिकडुमसुप्रत्ययस्योदित्त्वात् ते-

नैव नुमसिद्धे असुङ उकार उच्चारणार्थः। शौ प्रियपुमांसि। अथावित्युक्तत्वात् न्सम्महत इति न दीर्घः। हेपुमन्॥ सुपि संयोगांतलोपे मोनुस्वारः नुमस्थानिकाऽनुस्वारव्यवधानेपीत्युक्तत्वान्नषत्वं। पुंसु। विधाञो वेधचेत्यसुप्रत्ययः अत्वसोरिति दीर्घः। वेधाः। विश्वसृट्॥

(तत्त्व०--) पुंसोऽसुङिति। अत्र न्सम्महत इति सूत्रात्सिंहावलोकितेन शौचेत्यपकृष्यते। सोनः पुंस इत्यतो मंडूकप्लुत्या पुंस इत्यनुवर्त्तते॥ उकारस्तूच्चारणार्थ पुंसोङुमसुन्निति प्रत्यये द्वित्वेन नुम् सिद्धेः पुंसः पुमसितिसिद्धेसुङ्करणमन्यतोऽपिविधानार्थः। तेन जराशब्दे सिद्धं। पुंस्विति संयोगांतलोपे मोनुस्वारः नुम्विसर्गैरिति न षत्वं। नुमस्थानिकानुस्वारस्यैव ग्रहणात्।

मू०-- उशनसाम्। उशनस्पुरुदंशस्अनेहसां सेरधेर्डा। उशनाः उशनसौ। उशनसः। उशनसोधौनान्ततांअदन्तताचावाच्या। हेउशनन्, हेउशन। हेउशनः। उशनोभ्याम्। उशनस्सु।

(सुबोधिनी०--) उशनसां। बहुवचनमाद्यर्थं। सेर्डाधेरित्यनुवर्तते। "उशना भार्गवःकविरित्यमरः"। धौनांतत्वेऽदंतत्वे सांतत्वे च रूपत्रयं भवति उक्तं च संबोधनइत्यादि। सांतं। सस्य नकारादेशे नांतं सस्य लोपेऽदंतं इगंते इदंतं उदंते ऋदंते च क्लीबे धौ गुणमिति। पुरुबहुदंशतीति पुरुदंशा इंद्रः। नञिहनएहचेत्यसुप्रत्यये अनेहाः कालः॥

(तत्त्व०--) उशनसामिति। बहुवचनमाद्यर्थं। अत्राहुः। उशनेत्यत्र संज्ञापूर्वकत्वान्नोपधाया इति दीर्घो नेति अत्रेदमवधेयम्। इयं शंका टिलोपे कृतेऽकृते वा। नाद्यः। तत्र नान्तत्वाभावात्सांतस्यैव दर्शनात् द्वितीयेपि नान्तस्य नाम्न इति व्याख्यानात्। तत्र नित्यमिति संबंधात् नित्यं नाम्न इति लाभात् प्रकृते तदभावादेव नेति विचारः।

मू०-- सौसः। अदसो दस्य सस्सौ।

(सुबोधिनी--) सौसः। मत्वापवादः॥

(तत्त्वदीपिका--)सौ स इति अत्र त्यदादेष्टेरिति सूत्रात्त्यदादेरित्यस्यानुवृत्तेर्विवरणे त्यदादेर्दस्येत्येवोचितं नत्वदस इति। यदि तु त्यदादेरदस इतिव्याख्यायते। तदा न दोषः त्यदादेः किं। वन्दः नन्दः। दस्य किं यः। सौ किं। अमूनि। स इत्यकारसहितत्वान्नाभ्यासस्य

मू०-- सेरौः। अदसस्सेरौर्भवति। असौ। दस्यमः।

(सुबोधिनी--) सेरौः। अदसः परस्य सेरौः स्यात्। असौ। अत्र वा शब्दमनुवर्त्य व्यवस्थितविकल्प आश्रयणीयस्तेन अकसहितस्यादसः सेर्वौत्वमौत्वाभावे सातपरस्य उत्वं च वक्तव्यं असुकौ असुक इति स्त्रियां असुकौ औत्वाभावे असुका अमुक इति अमुकी इति च प्रयोगो असाधुरेव। अथ कथममुकगोत्रस्याऽमुकशर्मण

इति अपभ्रंश एवायमिति प्रांचः। अमुकशब्दोऽव्युत्पन्नं नाम वृत्तिविषये एव प्रयुज्यते इत्यन्ये ॥

(तत्त्व०--) सेराविति। ननु स्त्रियामकारान्तस्यासकाविति कथं। काप्यत इतीत्वेन भवितव्यमिति चेत्सत्यं। ङेरौङिदित्यतो ङितित्यनुवृत्तेर्ङित्त्वाट्टिलोपे रूपसिद्धेः। अथ वेत्यनुवृत्तेस्तस्य व्यवस्थितत्वाश्रयणात् साकाददसः सेरौत्वं वा। औत्वाभावे सावुत्वं च। असुकः। तन्मध्यपतितस्य तत्ग्रहणेन ग्रहणात् साकस्यापि त्यदादिकार्यं। कथममुकगोत्रस्य अमुकगोत्र इति चेत् अपभ्रंश एवायमिति दीक्षिताः। रामाश्रमास्तु। अमुकशब्दोऽव्युत्पन्नं नाम वृत्तिविषये प्रयुज्यते ॥ केवलस्य तु अदकसूशब्दस्यैव प्रयोगः अमुक इत्येकवचने तु यदि शिष्टप्रयोगस्तदा साधु नो चेत् असाधुरेवामुकशब्दस्य तु वृत्तिविषये प्रयोगाभ्युपगमो युक्त एवेति। यद्यपि सामान्येऽकः स्यादित्यकच्चेति व्युत्पादितस्तथा तत्तस्यप्रयोगः समास एव न स्वतंत्रस्येत्याहुः तत्रेदमवधेयं। इत्थं हि महानिबंधानामृषिवाक्यानां च गतौ सत्यां नाप्रामाण्यमापादनीयमिति स्वोक्त्यैव शिष्टप्रयोगनिश्चये पुनर्यदि विशिष्टप्रयोग इत्यादिसंशयोक्तिर्विरुद्धेति।

मू०-- मादू। अदसोमात्परस्य उश्च ऊश्च भवति। अमू। जसि।

(सुबोधिनी--) मादू। उश्च ऊश्चानयोः समाहार ऊ। संज्ञापूर्वकत्वान्न ह्स्वः ॥

(तत्त्व०--) मादू इति। मात् उऊइति छेदः समाहारे ह्रस्वत्वापत्तेः यद्वास्तु समाहारः ह्रस्वत्वस्य तु संज्ञापूर्वकत्वात् अनित्यत्वात् अत्राहुः। मादिति पंचमीनिर्देशात्परः स्थानी लभ्यते स च हसः स्वरश्च मात्परस्य हसस्यासंभवात्स्वर एव गृह्यत इति। अत्रेदमवधेयम्। अमुमुयङित्यत्र मात्परस्य रेफरूपहसस्योत्वदर्शनात्। हसस्यासंभवात्स्वर एव गृह्यत इत्युक्तिर्निर्मूला। तथा चोक्तं दीक्षितैः ह्रस्वव्यंजनयोर्ह्रस्वः दीर्घस्य तु दीर्घ इति व्यंजनस्यासंभवे कथमिदं संगच्छेत इति।

मू०-- एरीबहुत्वे। अदस एकारस्येर्भवति बहुत्वे सति। अमी। अमुं। अमू। अमून्। अमुना। अमूभ्याम्। अमीभिः। अमुष्मै। अमुष्मात्। अमुष्य। अमुयोः। अमीषाम्। अमुष्मिन्। अमुयोः। अमीषु। ॥ इति हसांताः पुंलिंगाः ॥

(सुबोधिनी--) एरीबहुत्वे। अदसः किं ते। एकिम् अमून्। बहुत्वेकिं। अमुयोः ॥ इति हसांताः पुल्लिगाः।

(तत्त्व०--) एरीबहुत्व इति। बहुत्वेकिं। अमुयोः।

श्रीरामकरपौत्रेण लोकेशकरशर्म्मणा।
कृतायामिह टीकायां पुंल्लिगोगाद्धसांतकः ॥
हसान्तपुंल्लिगविवरणं ॥

मू०—नहोधः । नहो हस्य धो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । उपानत्, उपानद् । उपानद्भ्यां । उपानत्सु । उष्णिक्, उष्णिग् । उष्णिहौ । उष्णिहः । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्षु । द्यौः । दिवौ । द्युभ्यां । द्युषु । गीः । गिरौ । गीर्भ्याम् । गीर्षु । एवं पुर् धुरादयः । चतस्रः । प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । हे प्रियचत्वाः ।

(सुबोधिनी--) नहोधः । ढस्यापवादः । होढ इत्यतो हस्येत्यनुवर्तते । उपपूर्वान्नहेः क्विप् । न हि वृतीति पूर्वपदस्य दीर्घः । उपनह्यते इति उपानत् । उत्पूर्वात् ष्णिहप्रीतावित्यस्मात् क्विप् । निपातनादलोपषत्वे दिशामिति हस्य घः । जबत्वचपत्वे । उष्णिक्, उष्णिग् । दिवऔ इत्यौत्वे द्यौः । उरसे इत्युत्वे द्युभ्यां । गॄनिगरणेऽस्मात् गृशब्दे इत्यस्माद्वा क्विप् ऋतइतीर् । य्वोर्विहसे इति दीर्घः । गीः । एवं पॄपालनपूरणयोः पोरुरित्युर् । पूः । धुर्वीहिंसायां । क्विपि वयोरिति वलोपः । धूः । त्रिचतुरोरिति चतस्रादेशः । न तिसृचतस्रोरिति न दीर्घः । चतसृणां । प्रियाश्चत्वारो यस्याः सेति यदा स्त्रियां मुख्यावित्युक्तत्वान्न चतस्रादेशः । चतुरामित्याम् । प्रियचत्वाः । धावामित्यम् । हे प्रियचत्वः ॥

(तत्त्व०—) नहोध इति । तथदानामन्यतमस्तु नोक्तः नद्ध इत्यसिद्धेः उपानदिति उपपूर्वान्नहेः क्विपि नहि वृतीत्यादिना पूर्वस्यात्वं । अत्रेदं विभाव्यं सुष्ठु अनड्वानस्यामिति वहुव्रीहौ स्वनड्वानित्येव न तु नदादित्वादीपि स्वनड्वाहीति । अनुपसर्जनादिति तन्निषेधात् । उष्णिगिति उत्पूर्वात्ष्णिहप्रीतावित्यस्मात्क्विपि निपातनादलोपषत्वे । गीरिति । गॄनिगरणेशब्दे च क्विपि । ऋत इरिति इत्वं य्वोर्विहस इति दीर्घः पूरिति । पॄपालनपूरणयोरुत्युत्वं ।

मू०— इयंस्त्रियाम् । इदमः स्त्रियामियं सौ । इयम् । इमे । इमाः । अनया । आभ्याम् । आभिः । अस्यै । अस्याः । अनयोः । आसाम् । अस्याम् । आसु । अन्वादेशे । एनाम् । एने । एनाः । एनया । एनयोः । स्रक् । स्रग् । स्रजौ । स्रग्भ्याम् । स्रक्षु । समित् । समिद्, समिधौ । समिधः । समिद्भ्याम् । समित्सु । स्या । त्ये । त्याः । एवं । तद् । यद् । एतद् । किं । वाक् । वाचौ । वाग्भ्याम् । वाक्षु ककुप् , ककुब् । ककुभौ । ककुब्भ्याम् । ककुप्षु । त्वक्, त्वग् । त्वचौ । त्वचः । त्वचम् । त्वग्भ्याम् । ऋक्, ऋग् । ऋचौ । ऋचः

ऋचम् । ऋग्भ्याम् । ऋक्षु । अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ।आपः। अपः ।

(सुबो०-)इयंस्त्रियाम्। इदमोयमित्यतः इदम् इत्यनुवर्तते सैास इत्यतःसाविति च। त्यदाद्यत्वे आप् मत्वं औरितीत्वं। इमे। अनटौ सोरित्यनादेशः।टौसोरित्येत्वं अनया। रुभ्यइत्यत्वं । आभ्यां । अन्वादेशे इदमेतदोरित्येनत् । शेषं सर्ववत् । सृजेः क्विप् । अमागमश्च निपातितः । दिशामिति कुत्वं स्रक्, स्रग् । “ इध्ममेधः समित् स्त्रियामित्यमरः” । त्यदाद्यत्वे आप् । त इति सः । स्या । वचेः क्विपि वचीति क्विपि परे दीर्घो संप्रसारणं च । चोःकुरिति कः । वाक् । आप्नोतेर्ह्रस्वश्चेति ह्रस्वश्चात् क्विप् न्सम्महत इति दीर्घः । आपः ॥

(तत्त्व०—) इयं स्त्रियामिति । अत्रापि स्त्रियामिति ग्रहणं लुकि न तन्निमित्तस्यानित्येत्वे लिंगं । अन्यथा इदमित्यत्र सेरभावादेवाप्राप्तौ स्त्रियां ग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

मू०-- भिदपाम् । अप्शब्दस्य दत्वं भवति भकारादौ विभक्तौ । अद्भिः । अद्भ्यः । अपाम् । अप्सु । दिक्, दिग् । दिशौ । दिशः। दिग्भ्याम् । दिक्षु । त्विट्, त्विड् । त्विषौ त्विषः । दृक् दृग् दृशौ । दृशः । सहजुषत इति सजूः । सजुषौ । सजुषः। सजूर्भ्याम् । सजूःषु। आशीः। आशिषौ। आशीर्भ्यां । आशीःषु। असौ। अमू । अमू । अमूम् । अमू। अमूः । अमुया । अमूभ्याम् । अमुभिः । अमुष्यै । अमुष्याः । अमूषाम् । अमुष्याम् । अमूषु ॥ इति हसान्ताः स्त्रीलिंगाः ॥

(सुबोधिनी—) भिदपाम् । अपामिति बहुवचनं चिंत्यं । अष्टनः त्रेरिति वदेकवचनमेव युक्तं । दिशेः क्विप् । दिशामिति कुत्वं दिक्, दिग्। त्विष्दीप्तावित्यस्मात् क्विप् । षोड इति डत्वं । त्विट् । दृशेः क्विप् । दिशामिति कुत्वं । दृक् । जुषीप्रीतिसेवनयोरित्यस्मात् क्विप् दोषामिति रः र्वोरितिदीर्घः सजूर्मित्रम् शसेवेति वासः विसर्गनुम्स्थानिकेतिषत्वं सजूःषु । ष्टुत्वं । सजूष्षु । आशासः क्वावित्युपधाइत्वं घसादेरिति षः आशीः । त्यदाद्यत्वे आप् सौस इति दस्य सः सेराइत्यौत्त्वं । असौ । दस्य म इति मत्वं । औ इतीत्वम् एत्वं मादूइत्यूत्वं। अमू ।

॥ इति हसान्ताः स्त्रीलिंगाः ॥ ९ ॥

(तत्त्व०—) भिदपामिति । भिद् अपां इतिच्छेदः । बहुवचनं चिंत्यं । सुष्ठु आपो यस्मिन्स स्वाप् स्वद्भ्यामित्यत्रेष्टत्वात्। प्राधान्यद्योतनोयत्यपि न स्त्रवसस्वतवसमासां वैदिकानां संग्रहार्थमाद्यर्थं बहुवचनामिति माधवः । तन्नेति रामाश्रमः अत्र लौकिकानामेव प्रति-

पाद्यत्वेन वैदिकप्रतिपादनस्यायुक्तत्वात्। अन्यथा अन्येषामपि व्युत्पाद्यत्वमिति न। नहि वैदिकव्युत्पादने यवनभाषायामिवापराधः यदपि अन्यथेत्यादि तत्रापि देवासः देवेभिः गोनामित्यादीनां व्युत्पादनदर्शनात् कथं न व्युत्पाद्यत्वं। यदपि लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये इति मूलविरोधाच्चेति। तत्रापि न मात्रपदं नवा एवपदं वैदिकव्यवच्छेदकं दृष्टमस्ति नच लौकिकपदाद्वैदिकनिरास इति वाच्यं। लौकिकानां बहूनां व्युत्पादनेन तद्ग्रहणस्योचितत्वात् छत्रिणो गच्छंतीतिवत् यदि माधवमतखंडने आग्रह एव। तदा इत्थं। संज्ञिनिर्देशेप्रथममुचितेविपरीतनिर्देशादन्यत्रापीति वैदिकानां सिद्धिः। वस्तुतस्तु भ्यपोदिति सूत्रणीयं। लाघवात्। वैदिकानां तु छंदसि दृष्टानुविधिरित्येव सिद्धिरिति दिक्। वृइत्यनुवृत्तावपि विभक्तिविपरिणामक्लेशनिवृत्त्यर्थंग्रहणं। आशिषाविति। आशासः क्वावुपधा याइतीत्वे घसादेरिति षत्वं।

श्रीविद्यानगरस्थायिलोकेशकरशर्म्मणा।
विहितायां हि टीकायां स्त्रीलिंगोगाद्धसांतकः॥

इति हसांतस्त्रीलिंगविवरणं।

मू०— स्वनडुत्, स्वनडुद्। स्वनडुही, स्वनड्वांहि। पुनस्तद्वत्। शेषंपुंवत्। वाः। वारी। वारि। वार्भ्याम्। वार्षु। ऊरसे विमलद्यु। विमलदिवी। विमलादिवि। किम्। के। कानि। इदम्। इमे। इमानि। अन्वादेशे एनत्। एने। एनानि। ब्रह्म। ब्रह्मणी। ब्रह्माणि। हे ब्रह्मन् हे ब्रह्म। अन्हः॥अहन्शब्दस्यसो भवति रसे पदांते च। अहः अन्ही, अहनी। अहानि। अन्हा। अहोभ्याम्। कर्म्म कर्म्मणी। कर्माणि। एवं चर्म्मन् वर्म्मन् धन्वनादयः। दण्डि। दण्डिनी। दण्डीनि। स्रग्वि स्रग्विणी स्रग्वीणि। वाग्मि। वाग्मिनी। वाग्मीनि। बहुवृत्रह। बहुवृत्रघ्नी, बहुवृत्रहणी। बहुवृत्रहाणि। बहुपूष। बहुपुष्णी, बहुपूषणी बहुपूषाणि। बव्हर्य्यम। बव्हर्य्यम्णी, बव्हर्य्यमणी। बव्हर्य्यमाणि। असृक्। असृजी। असृंजि। शसादौ वाऽसन् असानि। अस्ना। असभ्याम्। ऊर्क्। ऊर्जी। ऊर्जि।

(सुबोधिनी–) सुष्ठु अनड्वान् यस्मिन् तत् वसामिति दत्वं। स्वनडुत्। शौ-अनडुहश्चेत्याम् नुमयम इति नुम्। स्वनड्वांहि। टादौ पुंवद्रूपं यमांतत्वान्न नुम्। वारि। विमला द्यौर्यस्मिन् तद्विमलद्यु। औपरतोंतर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्येवोत्तरखंडस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायामाह उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति। उत्तरशब्देनोत्तरपदमुच्यते। उत्तरपदस्य पदत्वव्यपदेशे कर्तव्ये प्र

त्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः। पदादिविधौ तु प्रत्ययलक्षणं भवति पदत्वाभावादुत्वं न - विमलदिवी। लुकि नेति त्यदाद्यत्वं न। किम्। एवमिदम्। इदमेतदोरित्येनदादेशे एनत्। वेङ्योरित्यल्लोपो न। वकारमकारांतसंयोगादुत्तरस्य नेति निषेधात्। ब्रह्मणी। धौनपुंसकानामिति वा नस्य लोपः। हे ब्रह्मन् हे ब्रह्म। अन्हः। नस्य विसर्गविधानं युक्तं। सस्यापि विसर्गविधानावश्यकत्वात्। तदंतेपीष्टं सत्वं। दीर्घाणि अहानि यस्मिन् स दीर्घाहाः निदाघः। दीर्घाहन् सि इत्यत्र हसेप् इति सिलोपः। नोपधाया इति दीर्घे च कृते ततः सकारः वेङ्योरिति वाऽल्लोपः। अन्ही, अहनी। अलोपःस्वरे इत्यलोपः। अन्हा। भ्यामि सत्वे कृते विसर्गः। हवे इत्युत्वं औत्वं च। अहोभ्यां। दंडोस्यास्तीति मांतोपधादितीन्। नाम्नो न इति नलोपः। दंडि। इनामिति दीर्घः। दंडिनी। स्रगस्यास्तीति विन् स्रग्वि वागस्यास्तीति ग्मिन् वाग्मि। बहवो वृत्रहणो यस्मिन् तत् नाम्नो न इति नलोपः बहुवृत्रह। वेङ्योरित्युपधालोपे इनोघ्न इति घः बहुवृत्रघ्नी। अल्लोपाभावे बहुवृत्रहणी। इनामिति दीर्घः। बहुवृत्रहाणि। बहवः पूषाणो यस्मिन् तत्। बहुपूष। बहवोऽर्यम्णो यस्मिन् तत्। बव्हर्य्यम। अस्यतेरौणादिके ऋज् प्रत्यये। असृज् चोःकुरिति कुत्वं। असृक्। पाददंतेत्यसन्। अल्लोपः स्वरे इत्यल्लोपे। अस्ना। ऊर्जतीति ऊर्क्। शौ उनर्जि नरजानां संयोगः। बहव ऊर्जो यस्मिन् तत्। बहूर्क्॥

(तत्त्वदीपिका–) अह्न इति स्रोर्विसर्गे इत्यतो विसर्ग इत्यनुवर्त्तते। कश्चित्तु सस्तावित्यतः समनुवर्त्य तमेवव्याधित। तन्नेति रामाश्रमः। सस्यापि विसर्गविधानावश्यकत्वेन विसर्गविधानस्यौचित्यात्। वस्तुतस्तु सस्यैवाव्यवहितत्वेन तदनुवृत्तेरेवौचित्यं युक्तं। क्षत्यभावात्। दीर्घान्यहानि यस्मिन्निदाघे इतिविग्रहे दीर्घाहन् सि इति स्थिते हसेप इति सिलोपे नोपधाया इति दीर्घे पश्चादह्नइति विसर्गः दीर्घाहाः धौत्वधाविति निषेधाद्दीर्घाभावे विसर्ग एव हे दीर्घाहः।

मू०– बहुर्जोनुम्प्रतिषेधः। अन्त्यात्पूर्व्वोवानुम्। बहूर्जि। बहूर्ञ्जि। त्यत्। त्ये। त्यानि। तत्। ते। तानि। यत्। ये। यानि। एतत्। एते एतानि। अन्वादेशे एनत्। एने। एतानि। बेभित्। बेभिदी। बेभिदि।

(सुबोधिनी–) बहुर्जोनुम्प्रतिषेधः। अन्त्यात्पूर्वो वा नुम्। बहूर्जशब्दस्य भाष्यमते नुम्। केतदोरित्यनदादेशः। एनत्। बेभिद्यते इति बेभित्। यङंतात् क्विप्॥

(तत्त्व०–) बहूर्ञ्जिइति नरजाणां संयोगः। सौ ननुमिति। वाननुवृत्तेर्व्यवस्थितत्वादिति भावः।

मू०– सयङन्तस्यशौनुम्। चेच्छित्। चेच्छिदी। चेच्छिदि।

"गवाक् शब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः ॥ असन्ध्यगागमाल्लोपैर्नवाधिकशतम्मतं ॥ स्यंसुप्सु नव षड्भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः ॥ चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥ गवाक्, गवाग्, गोअक्, गोअग्, गोक्, गोग्, गवाङ्, गोअङ्, गोङ्। गोची, गवाञ्ची गोअञ्ची, गोञ्ची। गवाञ्चि, गोअञ्चि, गोञ्चि। गवाक्षु, गोअक्षु गोक्षु, गवाङ्क्षु, गोअङ्क्षु, गोङ्क्षु, गवाङ्खषु, गोङ्खषु। तिर्य्यक्। तिरश्ची। तिर्य्यञ्ची। तिर्य्यङ्। तिर्य्यञ्ची। तिर्य्यञ्चि। यकृत्। यकृती। यकृंति यकानि। यक्ना, यकृता। यकभ्यां। यकृद्भ्यां। एवं शकृत्। ददत्। ददती। ददति, ददन्ति। एवं जाग्रदादयः। तुदत्।

(सुबोधिनी–) सयङ्तस्यशौनुम्न। सश्च यङ् च सयङौ सयङावंते यस्य स सयङंतस्तस्य सयङंतस्य नाम्नो नुम् न शौ परे। बेभिदि। चेच्छिद्यते इति चेच्छित्। शौ चेच्छिदि। सप्रत्ययांतस्य शौ पिपठिषि। "जायंते नव सौ तथाऽमि च नव भ्याम्भिस्भ्यसां संगमे षट्संख्यानि नवैव सुप्यथ च सि त्रीण्येव तद्वच्छसि ॥ चत्वार्यत्यवचत् सु कस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि तज्ज्ञानंतु प्रतिभास्ति चेन्निगदितुं षाण्मासिकोत्रावधिः ॥ १ ॥ राजसभायामिति श्लोकः केन चित् कविनोक्तस्तदा कश्चित्पंडितः श्लोकद्वयेन तमुत्तरमाह। श्लोकः। "गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः ॥ असंध्यगागमाल्लोपैर्नवाधिकशतं मतं ॥ १ ॥" व्याख्या। गवाक् शब्दस्य रूपाणि अर्चागतिभेदतः पूजागत्यर्थभेदेन नवाधिकशतं बोध्यानि। "विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्याः संख्येयसंख्ययोः" इत्युक्तत्वादेकत्वं शते। अंचेर्गतौ नस्य लोपः पूजायां तु नेत्याशयः। कीदृशं। असंध्यगागमाल्लोपैर्मतं गोएवेत्यगागमेन गोवेति प्रकृतिभावाल्लोपाभ्यां वाचार्याणां मननविषयीभूतं। उक्तसंख्यामाह। प्रत्येकं स्यम्सुप्सु नव रूपाणि स्युः। भादौ षट्के षट्। जश्शसोस्त्रीणि। शेषे दशके प्रत्येकं चत्वारि। इति नवाधिकशतं रूपाणि त्वं विभावय जानीहि। शसेचपस्येति वार्तिकमनाश्रित्योक्तमन्यथा त्रीणि रूपाणि वर्द्धंते इत्यर्थः ॥ २ ॥ गामंचतीति विग्रहे क्विप् गतौ नलोपा इति नलोपः। गोअच् सि इति स्थिते अगागमे चोः कुरिति कुत्वम्। गवाक् १ गवाग् २ प्रकृतिभावे गोअक् ३ गोअग् ४ अल्लोपे गोक् ५ गोग् ६ पूजायां नस्य कुत्वेन ङः गवाङ् ७ प्रकृतिभावे गोअङ् ८ लोपे गोङ् ९ अम्यप्येतानि रूपाणि। औपरतः अचेरित्यल्लोपे गोची १ पूजायां तु गवांची २ गोअंची ३ गोंची ४। शौ नुमयम इति नुम्। गतिपूजनयोस्त्रीण्येव साहश्यात्। गवांचि १ गोअंचि २ गोंचि ३।

ठापरतः अचेरित्यल्लोपः । गोचा १ पूजायाम् गवांचा २ गोअंचा ३ गोंचा ४ । भ्यामि गवाग्भ्याम् १ गोअग्भ्यां २ गोग्भ्याम् ३ पूजायां गवाङ्भ्याम् ४ गोअङ्भ्याम् ५ गोङ्भ्याम् ६, भिसि परे गवाग्भिः १ गोअग्भिः २ गोग्भिः, ३ पूजायां गवाङ्भिः ४ गोअङ्भिः ५ गोङ्भिः ६ । ङे परतः अचेरित्यलोपः । गोचे १ पूजायां गवांचे २ गोअंचे ३ गोंचे ४ । भ्यामि प्राग्वत् । भ्यासि गवाग्भ्यः १ गोअग्भ्यः २ गोग्भ्यः, ३ पूजायां गवाङ्भ्यः ४ गोअङ्भ्यः ५ गोङ्भ्यः ६ । ङसौ गोचः १ पूजायां गवांचः २ गोअंचः ३ गोंचः ४ । भ्यामि भ्यसि च प्राग्वत् । ङस्परतो ङसिवत् । ओसि गोचोः १ पूजायां गवांचोः २ गोअंचोः ३ गोंचोः ४ । आमि गोचाम् १ पूजायाम् गवांचाम् २ गोअंचाम् ३ गोंचाम् ४ । ङौगोचि १ पूजायां गवांचि २ गोअंचि ३ गोंचि ४ । ओसि च गोचोः १ पूजायाम् गवांचोः२ गोअंचोः ३ गोंचोः ४ । सुपि गवाक्षु १ गोअक्षु २ गोक्षु, ३ । पूजायाम् शसे ङ्णोरिति ङांतानां कुक्पक्षे गवाङ्क्षु ४ गोअङ्क्षु ५ गोङ्क्षु ६ । कुगभावे गवाङ्षु ७ गोऽङ्षु ८ गोअङ्षु ९ । एवं नवाधिकशतं रूपाणि कुक्पक्षे शसेचपस्येति ककारस्य खकारेण त्रयाणामाधिक्यं ज्ञेयम् । अन्यत्र तु कुत्वस्यासिद्धत्वान्न खकारः । एवं द्वादशाधिकम् तिरोंचतीति नो लोप इति नलोपः चोः कुरिति कुः तिर्यक् । सहादित्वात्तिरिः । औपरतः तिरश्चादय इति तिरश्चः । तिरश्ची । शौ नुमयम इति नुम् । तिर्यंचि । पूजायां तिर्यङ् । यकृत्कालखंडं । शकृत् पुरीषं । शसादौ पाददंतेति यकन्शकन्नादेशौ वा । ददिति पुंल्लिंगे उक्त एव द्विरुक्तानां जक्षादीनां चेति वा नुम् । ददंति, ददति वा ॥

(तत्त्व०—)गवाग्शब्दस्येत्यादि । अर्चागतीत्यादि । अर्चा पूजा गतिर्गमनं तयोर्भेदस्तस्मात् । असंध्यगागमाल्लोपैरिति । गोर्वा गोरग्वेति विकल्पद्वयेन रूपत्रयमिति भावःस्यम्सुप्स्विति प्रत्येकं नवनवेत्यर्थः। भादाविति भकारादौ इत्यर्थः । तथाहि सौगत्यर्थतायामनलोपे असंधौ अगागमेच पर्यायेण रूपत्रयं । तत्रैव वावसान इति कगयोर्विकल्पाद्रूपषट्कं । पूजायां त्वसंध्यादिविकल्पे रूपत्रयमिति संकलनया नव । एवमम्यपिऔद्वयेतुगत्यर्थतायां अचेर्दीर्घ इत्यकारलोपे तन्निमित्तासंध्यादिरूपद्वयाभावादेकमेव । पूजार्थतायांतु नलोपाभावाद् लोपस्याभावेऽसंध्यादिविकल्पेन रूपत्रयं । संकलनया प्रत्येकं रूपचतुष्टयम् । एवंटाप्रभृतौ स्वरादौ सर्वत्र प्रत्येकरूपचतुष्टयं वोध्यं।जश्शसोस्तु गत्यर्थायां नलोपेपि पुनर्नुमाविशेषाभावात् प्रत्येकं त्रीण्येव । भ्यामादौ तु त्रीणि गतौ त्रीण्यर्चायामिति षट् षट् सुपि तु पूजार्थतायां शसेङ्णोः कुक्टुकाविति कुग्विकल्पेन षट् । गतौ तु त्रयमेवेति नव । कुक्पक्षे शस्येचयस्येति विकल्पेन यदि खकारस्तदारूपत्रयाधिक्यं भवत्येव वा ।

मू०—चादीपोश्शतुः । अवर्णांतात्परस्य शतुर्वा नुमीकारे ईपि च तुदती, तुदन्ती । तुदन्ति । भात् । भाती, भान्ती । भांति ।

(सुबोधिनी--)वा दीपोः शतुः । आत् ईपोरिति पदच्छेदः आदितिपंचमी न तु तपरत्वं । ईश्च ईप् च ईपौ तयोरीपोः । शतुरित्यवयवषष्ठी । ननु तुदती इत्यत्र शिति चतुर्वदित्यनेन कृतस्य तुदादेरित्यऽप्रत्ययस्यादित्यनेनांतरंगत्वाल्लोपे कृतेऽवर्णात्परत्वाभावान्नुम् न स्यात् । उच्यते । प्रत्ययलक्षणेन तत्परत्वमस्त्येव नचैवं घ्नंतीत्यादावपि प्रसंगः । लुकि न तन्निमित्तमित्यनेन प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । भातीति भात्। भादीप्तौ शतृप्रत्यये शित्वादप् । अदादित्वादपोलुक् ।

(तत्त्व०—)वादीपोश्शतुरिति । वा आत् ईपोः शतुरिति छेदः । आदिति पंचमी न तपरत्वं । ईश्चईपश्चईपौ तयोः ईपोरित्यत्र जबाभावे उत्तरपदस्यान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वं नेति ज्ञापितं । तेन परमवाचामित्यत्र कुत्वाद्यभावः । अदेपोरादीपोरिति तु न छेदः उत्तर सूत्रेति ग्रहणसामर्थ्यात् । तुदन्तीत्यत्रावर्णस्यादेरित्यनेन लोपे कथमात्परत्वमिति चेत्सत्यं । प्रत्ययलक्षणत्वेनेति गृहाण । अथ घ्नन्तीत्यत्रातिव्याप्तिरिति चेत् । न । लुकि न तन्निमित्तमिति निषेधात् । अथकथमग्रहणेन सानुबंधकप्रकृत्या यवर्णसामान्यस्य ग्रहणं निरनुबंधकग्रहणे न सानुबंधकस्य ।अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैवेति परिभाषा त्रयेण निषेधादितिवाच्यं । अप्याभ्यां नित्यविधानेनपरिभाषात्रयस्यात्राप्रवृत्तिज्ञापनात् । नह्यन्यथाप्याभ्यामनेन विकल्पः प्राप्तो येन नित्यमित्यर्थवद्भवेत् । ईप् ग्रहणन्तु सानुवन्धकस्य ग्रहणे निरनुबंधकस्य ग्रहणं नेति ज्ञापनार्थं ।

सू०—अप्ययोरान्नित्यं । अप् प्रत्ययप्रत्ययसंबन्धिनोऽवर्णात्परस्य शतुर्नुम् नित्यमीकारे ईपि च । पचत् ।पचन्ती पचंति । दीव्यत्। दीव्यन्ती । दीव्यन्ति ।स्वप्,स्वब्,। स्वपी । न्सम्महतइति दीर्घः स्वांपि । दीर्घेनेत्येके स्वंपि । स्वपा । भिदपाम् । स्वब्भ्यां स्वब्भिः । जगत् । जगती जगन्ति । महत् । महती । महन्ति । धनुः । धनुषी

(सुबोधिनी--)अप्ययोरान्नित्यं । वादीपोरित्यत ईपोरित्यनुवृत्तं विकल्पे प्राप्ते नित्यविधानार्थमिदं । अप् च यश्चाप्यौ तयोरात्परस्य शतुर्नित्यं नुम् भवति । ईईपोः । ननु अप्ययोरित्यत्र चपा अबेइति जबत्वं वक्तुं युक्तम् । उच्यते । ज्ञापनार्थमेवं निर्देशः । प्रत्यये परतः क्वचित्पदत्वं नेति । तेन तडित्वानित्यादि सिद्धम् । पचतीति पचत् । अप्कर्तरीत्यप् । अदेइत्यल्लोपः । दीव्यतीति दीव्यत् । दिवादेरितियः । सुष्ठु आपो यस्मिन् सरसि तत् स्वप् । ऋक्पूरित्यप्रत्ययो न । नपूजने इति निषेधात् । शौ नित्यत्वात् नुमः प्राक् दीर्घः । स्वांपि । तदंते दीर्घो ऽस्य नेत्येके स्वंपि । अर्तिपृवपियजितनिधनितयिभ्यउसित्यौणादिकः धनेरुस् धनुः । शौ न्सम्महतइतिदीर्घः । विसर्गनुमितिषत्वं ।

(त०-)अप्ययोरान्नित्यमिति । अप् च यश्च अप्यौ तयोः अवरिति वक्तव्ये ज्ञवाकरणं ज्ञापकं पकारे क्वचिदपदांतवर्त्तिविभक्त्या पदांतं नेत्यस्य तेन वैदुष्यमित्यत्र वसांरस इति दत्वं

नआप्यांन्नित्यमिति सुवचं । आदित्यस्यानुवृत्तेः आरंभसामर्थ्यांन्नित्यत्वे लब्धेपि । अदीपो रादीपोरिनिसंदेहनिरासार्थं नित्यग्रहणं ।

मू०--न्षपूर्व्वस्यशौदीर्घः । धनूंषि । हविः । हविषी । हवींषि । पयः । पयसी । पयांसि । तेजः । तेजसी । तेजांसि । वचः । वचसी वचांसि । पिपठीः । पिपठिषी । सयङन्तस्य शौ नुम्न । पिपठिषि । सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांसि अदः । अमू । अमूनि । शेषं पुंवत् ।

इतिहसांतानपुंसकलिंगाः

(सुबो०-)न्षपूर्वस्यशौदीर्घः।नूसम्महतइत्यस्यैवप्रपंचः । धनूंषि ।धनुर्भ्यामत्र य्वोर्विहसे इति न दीर्घोऽधातुत्वात् । अर्चिशुचिहुसृपीत्यादिनाजुहोतेरिस् हविः । पिपठिषतेः क्विप् य्वोर्विहसे इत्यनेन दीर्घत्वं पिपठीः सुष्ठु पुमांसो यस्मिन् तत् सुपुम् शौ पुंसोऽसुङित्यसुङ् नुमयम इति नुम् न्सम्महतइति दीर्घः सुपुमांसि । त्यदाद्यत्वं विभक्तिकार्य्यं मत्वोत्वे अमू । शौ नुम्दीर्घौ अमूनि । शेषं पुंवत् ॥ इतिहसांतानपुंसक लिंगाः ॥ ६ ॥

समासेयंषड्लिंगव्याख्या.

(तत्त्वदीपिका–) सयङन्तस्येति सश्च यङश्चसयङौ तौ अन्तौ यस्ये तस्येत्यर्थः एतन्मूलं त्वनुवर्त्तितं वाग्रहणस्य व्यवस्थितत्वं ॥

श्रीविद्यानरस्थायिलेकेशकरशर्म्मणा ।
कृतायामिह टीकायां क्लीबलिंगो हसांतकः ॥ १ ॥
इतिहसान्तनपुंसकलिंगविवरणं समाप्तं ।

मू०– त्वमहंसिना । सिना सहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वमहमित्येता वादेशौ भवतो यथासंख्येन । त्वम् । अहम् ।

(सुबोधिनी--) त्वमहंसिना । युष्मदस्मदोः स्थाने त्वमहमित्येतौ यथाक्रमं स्तः सिनेति सहादियोगे तृतीया सिप्रत्ययेन सहितयोरित्यर्थः । ननु त्वमहमोर्हसांतत्वादेव सिलोपे सिद्धे साविति वाच्यं व्यर्थं सिनेति । उच्यते । मांतत्वस्य तथा तकारोच्चारणस्य गौणेऽतित्वमित्यादौ चरितार्थत्वात् । सिलोपात्परत्वात्त्यदादेरित्यत्वं तत आम् स्भावित्यात्वं त इति तकारस्य सत्वं च स्यात् अतः सिनेत्युक्तं । इह तदंतविधिरपि इष्टोस्ति । परमत्वं । परमाहं । गौणत्वे तु त्वां मां युवामावां युष्मान् अस्मान् वाऽतिक्रांत इत्यत्रापि अतित्वमत्यहमित्येव। इह युष्मदस्मदोर्नांतसंख्यावाचिनामलिंगत्वमेव अलिंगे युष्मदस्मदी इत्युक्तत्वात् । अतएव त्रिषु लिंगेष्वेषां समानं रूपं । लिंगनिमित्तंविवादिकमनयोर्नालिंगत्वात् । त्वं ब्राह्मणः । अहं ब्राह्मणः । त्वं ब्राह्मणी । अहं ब्राह्मणी । त्वं ब्राह्मणकुलम् । अहं ब्राह्मणकुलमिति ॥

(तत्त्व०-) त्वमहंसिनेति। त्वं अहंसिनेति छेदः। सिनेति सहयोगे तृतीया। त्वमह साविति तु नोक्तं। त इति सकारस्य सौ परेऽनिवार्य्यत्वात्। तकारोच्चारणस्य तु नसामर्थ्यम् तस्यातित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात्। अत्राहुः अत्रसावित्युक्तेः स्त्रियां त्यदाद्यत्वे परत्वादाम् सावित्यात्वं बाधित्वा आप्स्यादिति तन्निरासायेति। अत्रेदमवधेयं। युष्मदस्मदोरलिंगत्वात्स्त्रीत्वाभावादेवापोनिवृत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थत्वस्य व्यर्थत्वात् अथ लिंगयोगोस्ति युष्मदस्मदोरिति ब्रूषे तर्हि अस्मिन् ग्रंथे युष्मदस्मदोर्नान्तसंख्यावाचिनां चालिंगत्वमेव स्वीकृतमिति स्वोक्त्या विरोधः तयोश्च वाच्यलिंगत्वात्त्रिष्वपि लिंगेषु समानरूपमिति वदता वृत्तिकृतापि महानेव विरोधः चवाच्यलिंगत्वादित्येकं पदं। चस्यावाच्यं लिंगमिव लिंगं ययोस्ते तयोर्भावस्तत्त्वादव्ययवदलिंगत्वादित्याद्यर्थं वर्णयद्भिश्च विरोध एवेत्युपेक्षितं।

मू०— युवावौद्विवचने। द्व्यर्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोर्युवावादेशौ भवतो विभक्तौ।

(सुबोधिनी—) युवावौद्विवचने। द्वयोरर्थौ द्व्यर्थं वक्त इति द्व्यर्थवाचिनौ तयोर्युष्मदस्मदोर्युवावौ स्तः स्यादौ विभक्तौ। त्यदादेरित्यतः स्यादावित्यपकृष्यते। द्वौ वक्त इति द्विवचने कर्त्तरि युट्। किंच द्विवचने इति प्रत्ययविशेषणे कृतेपि युवावौ सिद्ध्यतः तथापि युवामतिक्रांतान् अतियुवानित्यादौ युवावयोरप्रसंगवारणाय प्रकृत्यर्थविशेषणं कृतं॥

(तत्त्व०-) युवावौद्विवचनेति। इहत्यदादेष्टेरित्यतः स्यादावित्यपकृष्यते। वक्तीतिवचनं कर्त्तुरियुः द्वयोरर्थयोर्द्विवचने प्रथमान्तं तथा च द्विवचने युष्मदष्मदीति हरदत्तादिमते तयोरित्यध्याहारक्लेशः कर्मणि युडिति पक्षे द्विवचन इति सप्तम्यन्तं द्वित्वइत्यर्थकं तद्वाचिनोरित्यर्थः अत्राहुः द्वित्वे यास्यादिर्विभक्तिस्तस्यामित्यर्थः इति अत्रेदं वक्तव्यं एवं सति युवामावां वातिक्रांतानतियुवानत्यावानित्यत्राव्याप्तिः द्वित्वाभिधायिस्याद्यभावात्।

मू०— आमौ। युष्मदस्मद्भ्यां पर औराम् भवति। युवां आवां।

(सुबोधिनी--) आमौ। आभ्यामौ आम् स्यात्। अत्र योगविभागाभिप्रायेण विपरीतनिर्देशोबोध्यः। विपरीतनिर्देशा इत्येतदर्थं व्याख्यानांतरं क्रियते। अत्र अ अम् औ इतिछेदः। अ इति योगविभागः कर्तव्यः। लोपः अन्तः युष्मदस्मदोरिति पदत्रयं चानुवर्तनीयं। युष्मदस्मदोरकारोंतादेशोऽकारात्परस्याकारस्य लोपश्च स्यादित्येको योगः। युष्मदस्मद्भ्यां पर औकारोऽम् स्यादिति द्वितीयः। औकारस्यामि कृते आम्सभावित्यात्वं। यद्वा सवर्णदीर्घः नचाम्शसोरिति लोपः अकारोच्चारणसामर्थ्यात् इति लघुभाष्ये। युवां आवां। तदंते परमयुवां। परमावां। गौणत्वे त्यदादेरित्यत्वं न भवति। संज्ञोपसर्जनयोर्नात्वमित्युक्तत्वात्। किं तर्हि आमावित्यत्र योगविभागेनाऽनयोरंतस्याकारोऽतोलोपश्च। औकारस्य अमि कृते आम्सभावित्यात्वं। अतित्वां। अतिमां। अतियुवां। अत्यावां। अतियुष्मां। अत्यस्माम्॥

(तत्त्व०-) आमाविति । आम् औ इति छेदः नन्वमेव क्रियतां किं चाम्विधानेनेति चेत् अत्र माधवः आअम् औ इति छेदः युष्मदस्मदोराकारोन्तादेशः औकारस्याम् भवतीत्यर्थः । एवं युष्मयतेः क्विपि तल्लोपे औकारस्यामिति युष्मामस्मामिति प्राप्नोति युषामसामिति चेष्यते एवं मस्यात्वे रूपसिद्धिरित्याह अत्ररामाश्रमः। अमात्रविधानेनैवेष्टसिद्धेराकारो व्यर्थ इत्युक्त्या स्वमतमुक्तवान् अ अम् औ इति छेदः। अ इति योगोविभज्यते अत्र लोपः अत् युष्मदस्मदोरित्येतत्सर्वमनुवर्त्तते तथाच युष्मदस्मदोरकारोन्तादेशः स्यात् । तस्य अतः परस्य लोपः स्यात् द्वितीयस्य तु युष्मदस्मद्भ्यां पर औअम् भवति-आम्स्भाविति । आत्वं सवर्णे दीर्घ इति वा दीर्घत्वं अम्शसोरस्येति तु न अकारोच्चारणसामर्थ्यादिति अत्रेदमवधेयं । अ इति छित्वा योगविभागं लोपाद्यनुवृत्तिं च कृत्वा युवामावामिति रूपं साध्यं तत्राधिकक्लेशः कुत्र आम् औ युष्मदस्मद्भ्यां पर औकारोऽम् भवति सति तस्मिन् तयोरकारान्तादेश इति अन्यत्र त्वामस्भावित्यनेनैवात्वं । एवं चातिप्रसंगशंकापि नेति ममात्र विधाने सुट्प्रसंगोद्भावननिराकरणार्थयत्नक्लेशोपि नेति विभाव्यं सूरिभिः ।

मू०- यूयंवयंजसा । जसा सहितयोर्युष्मदस्मदोर्यूयंवयंभवतः । यूयम् । वयं ।

(सुबोधिनी-) यूयंवयंजसा । तदंते परमयूयं । परमवयम् । गौणत्वेऽतियूयं । अतिवयम् ॥

(तत्त्वदीपिका-) यूयं वयं जसेति । जसीति तु पूर्वोक्तयुक्तेर्न कृतं ॥ जसीत्यस्य प्रवृत्तेः ।

मू०- त्वन्मदेकत्वे । युष्मदस्मदोस्त्वन्मदौ भवत एकत्वे गम्यमाने ।

(सुबोधिनी--) त्वन्मदेकत्वे । एकत्वे गम्ये एकस्याभावः एकत्वं तस्मिन् गम्यमाने ज्ञायमाने सति युष्मदस्मदोस्त्वन्मदावादेशौ स्तः । स्यादावित्यत्र न संबध्यते॥ तेन तव पुत्र इति त्वत्पुत्रः तवापत्यमिति त्वादः त्वं पुत्रो यस्य सः त्वत्पुत्र इत्यादौ विभक्त्यभावेपि त्वन्मदौ भवतः । न चांतर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्याप्येतौ स्यातामिति वाच्यं । युवयोः पुत्र इति युष्मत्पुत्र इत्यादौ युवावयोरपि प्रसंगात् । लुकि न तन्निमित्तामिति निषेधाच्च। दांतादेशावेतौ । तेन त्वादयति । मादयति।त्वदीयं । मदीयमित्यादि रूपसिद्धिः । सूत्रे वावसाने इति पाक्षिकतकारे कृते ञमेञमावेति ञमत्वं क्वचिज्जवस्यापि ञमो ज्ञाप्यते तेनेति वा बोध्यं । सिङेङस्सूक्तवक्ष्यमाणाविधयस्त्वन्मदौ बाधंते परत्वात् । तदंते । परमत्वां । परममाम् । गौणत्वे तु अतित्वां । अतिमाम् ॥

(तत्त्वदीपिका-) त्वन्मदेकत्वे । त्वद्मद् एकत्वे इति छेदः । ञमेञमावेत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थितत्वात्क्वचिज्झसानामपि ञमाभवन्तीति ञमत्वं तेन त्वादयतीत्यादि सिद्धं ।

तव पुत्रस्त्वत्पुत्र इत्यादौ भवत्येव एकत्वाभिधानस्य निमित्तस्य सत्वात् । अत्राहुः । युवयोः पुत्रः युष्मत्पुत्र इत्यत्र स्याद्यत्वाभावात् कथमिति वाच्यं ननु धातोरित्यत्रासंभवान्साद्यकारस्त्यक्तः सोऽग्रेपि न संवध्यते अत एव त्यदादेष्टेरस्यादावित्यत्र पुमः स्यादिग्रहणं कृतमिति । अत्रेदं वक्तव्यं त्वन्मदेकत्वे युवावौद्विवचने इत्यनयोर्द्वयोरपि नुधातोस्त्यदादेष्टेरित्येतत्सूत्रद्वयमध्यस्थताविशेषेण कथमेकत्र स्यादिसंबंधोऽपरत्र नेति व्याख्यानं संगच्छते विनिगमनाविरहात् । किन्तु द्वित्व इति वक्तव्ये द्विवचनग्रहणसामर्थ्यादत्र स्यादियोग इति समाधेयं ।

मू०— आम्स्भौ । युष्मदस्मदोष्टेरात्वं भवति आमि सकारे भिसि च परे । त्वां । मां । युवां । आवां । त्यदाद्यत्वे शसीति दीर्घः ।

(सुबोधिनी—) आम्स्भौ । आ अम् इति छेदः । युष्मदस्मदोष्टेरात्वं स्यादमि सकारे भिसि च । अम् च स् च भिश्च तेषां समाहारो म्स्भि तस्मिन् । आगमजस्यानित्यत्वात्र नुम् भावः । भीत्येकदेशद्वारा समुदायाऽनुकारणं । अत्र माधव आह टेरिति नानुवर्तनीयं । प्रयोजनाऽभावात् । षष्ठीनिर्दिष्टत्वादंत्यस्यात्वे सवर्णदीर्घे च । त्वां मामिति रूपसिद्धेः । युष्मदस्मदोर्ण्यंतयोः क्विपि युष्म् आस्मिति रूपं आभ्यामामि शसि च । युषां असां युषान् असानित्यंत्यस्य मकारस्यात्वे सिध्यति । अन्यथा न । सत्यं । अतियुष्माभ्यामित्यादावात्वं केन भवति गौणत्वे त्यदाद्यत्वाभावात् । उच्यते । आमावित्यत्र योगविभागेनात्वे कृते रूपसिद्धिरिति । तदा युष्मास्मोरपि योगविभागेनात्वे कृते पश्चाट्टेरात्वे चामि शसि च युषाम् असां युषान् असानिति सिद्धत्येव किं माधवोक्तयेति ॥

(तत्त्वदीपिका—) आम् स्भाविति । आ अम् स्भाविति छेदः । नत्वतियुष्माभ्यां अतियुष्मान् । अत्रात्वं केन गौणत्वे त्यदाद्यत्वाभावात् इति चेत्सत्यं केचिदामावित्यति योगविभागेन परत्वादाम्स्भावित्यविभक्तिनिर्देशेन सात्पूर्वः परो वा लुप्तनिर्दिष्टो नकारांतस्तस्मिन्परेप्यात्वं अत्र षष्ठीदर्शनादंतादेशः टेरित्यनुवृत्तिस्तु प्रयोजनाभावात् युष्मदस्मदोर्युवामस्मामित्यसिद्धेश्चोपेक्षितं ।

मू०— शसोनोवक्तव्यः । युष्मान् अस्मान् । त्वन्मदादेशे कृते ।

(सुबो०—) शसोनोवक्तव्यः । सोनः पुंस इत्यत्र सो न इति योगविभागेनाऽयमर्थो लभ्यते इत्यर्थः ॥

मू०— एटाङ्योः । युष्मदस्मदोष्टेरेत्वम्भवति टाङ्योः । त्वया । मया । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ।

(सुबोधिनी—) एटाङ्योः । अत्र टेरित्यनुवृत्तं अनयोष्टेरेत्वं स्यात् टाश्च ङिश्च टाङी तयोः परतः । इदंतत्वात् ङेः पूर्वनिपाते प्राप्ते तस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं पर-

निपातः। किंच परत्वात्त्यदादेरित्यत्वे प्राप्तेपि आदौ एटाङ्ङ्योरित्येवप्रवृत्तिरेव न्याय्या। कृताकृतप्रसंगित्वेन तस्य नित्यत्वात्। टेरेत्वे कृते। अयादेशे च त्वया मयेति। अत्र हि युष्मदस्मदोर्न्यंतयोः क्विपि युष्म् अस्म् इति। टाङिओस्सु परतः युष्मा। अस्मा। युष्मि। अस्मि। युष्मोः। अस्मोरिति रूपाणि। तत्सिद्ध्यर्थं व्याख्यानांतरं क्रियेत। अत्रैकारात् परो यवयोर्वसे हकारे चेत्यनेन लुप्तो यकारो ज्ञातव्यः। तेनायमर्थः। अदंतयोरनयोरत्वं हसंतयोर्यत्वं च न भवति। एटाङ्ङ्योरिति टाङीओसां लुप्तसप्तमीको निर्देशः। एषु परत इति ॥

(तत्त्वदीपिका—) एटाङ्ङ्योरिति। अत्र टेरित्यनुवर्त्तते। अन्त्यविधौ रूपसिद्धेः। नित्यत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्चादावेत्वप्रसक्तेस्त्यदाद्यत्वाभावात्। अत्राहुः। ननु युष्मदस्मदोर्ण्यन्तयोः क्विपि युष्म् आ अस्म् आ इति स्थिते टेरेत्वे कृते यया अया इति प्राप्नोति युष्मा अष्मा इति चेष्यते सत्यं। एकारोप्यनेन विधीयते लक्ष्यानुसाराच्च व्यवस्था अत एव त्वं हसस्य परत्वं यवयोर्वसेलोप इत्यनेनैव ज्ञापितवचनेन लुप्तोत्र य इति। अत्रेदंतत्वं। अत्रापि टेरनुवृत्तिर्न कर्त्तव्या षष्ठ्यंतादेश एव सच त्यदाद्यत्वे कृते एव परत्वं नित्यत्वन्तु समानमुभयोरपि तथा च युष्मदस्मदोर्मस्यैत्वे अयादेशे य्वोर्लोपश्चेत्यत्र वा इत्यस्य व्यवस्थितत्वात् य्वोः संबंधिनोऽवर्णस्य क्वचिल्लोप इत्यलोपे रूपसिद्धिः एवं युष्मास्मेति सिद्ध्यर्थं। ज्ञापितवचनेन लुप्तयकारनिर्देशक्लेशो नोचितः किंच अत एत्वं हसस्य षत्वमिति व्याख्याने एकस्मिन्नेव प्रयोगे दस्य यत्वं मस्यैत्वं केन वार्य्यं। त्यदाद्यत्वेनेति केचित् नित्यत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्चादावेत्वप्रवृत्तेस्त्यदाद्यत्वाभाव इति स्वोक्त्याविरोधात्। किंच लोपेन वचनं ज्ञाप्यते ज्ञापितेन वचनेन लोप इत्यन्योन्याश्रयोपि। किंच अत एत्वमिति कथं त्यदाद्यत्वाभावे टेरत्वे अदस्शब्दस्यैत्वं। किंच एत्वं टेर्यत्वमंत्यस्येत्यत्र विनिगमनाविरहः। टाङ्ङ्योरित्यत्र टकारङकारौ तु स्पष्टप्रतिपत्तये कृताविति नान्यद्बहुजल्पितं।

मू०— तुभ्यंमह्यंङ्या। ङेसहितयोर्युष्मदस्मदोस्तुभ्यं मह्यमेतौ भवतः। तुभ्यं। मह्यं।

(सुबोधिनी--) तुभ्यं मह्यं ङ्या। तदंते परमतुभ्यं। परमह्यं। गौणत्वे तु अतितुभ्यं। अतिमह्यम् ॥

(तत्त्व०—) तुभ्यं मह्यं ङ्येति। तृतीया तु पूर्ववत्। अन्यथा त्यदाद्यत्वेङे अगिति स्यात्।

मू०— भ्यश्भ्यम् युष्मदस्मद्भ्यां परो भ्यश्भ्यं भवति शकारो भकारादित्वव्यावृत्त्यर्थः। तेनात्वैत्वे न भवतः। युष्मभ्यम्। अस्मभ्यम्।

(सुबोधिनी--) भ्यश्भ्यम्। अत्र भ्यस् चतुर्थीबहुवचनं। आभ्यां भ्यस्भ्यं स्यात् शकारो न सर्वादेशार्थः। भ्यमो गुर्वादेशत्वात्। तर्हि किमर्थः। भकारादि

त्ववारणार्थः । सति शकारे भकारस्यादित्वाभावात् । भादिनिमित्तमेस्भीत्येत्वे अद्भी त्यात्वं च न । आदेर्भाव आदित्वं भकारस्यादित्वं भकारादित्वं भकारादित्वस्यन्या वृत्तिनिषेधः भकारादित्वव्यावृत्तिः भकारादित्वव्यवृत्तिरर्थः प्रयोजनं यस्य सः ॥

(तत्त्वदीपिका–) भ्यसश्भ्यमिति ॥ भ्यस् श्भ्यमिति छेदः । नन्वत्र शकारो न श्रवणार्थः युष्मभ्यमित्यत्राश्रुतेः सर्वादेशार्थोऽपि न भ्यमोऽनेकाक्षरादेशत्वादेव तत्सिद्धे रित्याशयेनाह । शकार इत्यादिसर्वैत्वादिव्यावृत्त्यर्थं कृतस्तद्व्यावृत्त्यनन्तरं नोपादीयते । जलानयनांतरं जलार्थं घटवत् । चतुर्थीबहुवचनमेवात्र भ्यं ॥ पंचम्यास्तुन ङसि साहचर्यात्तस्य तत्रैव ग्रहणात् ।

मू०– ङसिभ्यसोश्तुः । ङसि साहचर्य्यात्पंचम्या भ्यस् गृह्यते । त्वत् । मत् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्मत् । अस्मत् ।

(सुबोधिनी--) ङसिभ्यसोश्तुः । युष्मदस्मद्भ्यां परयोर्ङसिभ्यसोः श्तुरादेशः स्यात् । शित्वात्सर्वादेशः । उकार उच्चारणार्थः । अत्र ङसि साहचर्यात्पंचम्या एव भ्यस् गृह्यते । किंच अत्र माधवः । ङः सि भ्यसः अः श्तुरिति पदच्छेदः कर्तव्यः । ततश्च युष्मदस्मद्भ्यां ङसिभ्यसोः श्तुर्भवति युष्मदस्मदोरंत्यस्यायाकारादेशो भवति तेन न्यंतयोर्युष्मास्मोर्युषत् असत् । अयमेवाकारो भ्यस् श्भ्यम् सामाकमि त्यत्राप्यनुवर्तते तेन युषभ्यं । असभ्यं । युषाकं । असाकमिति सिद्ध्यतीति वदंति । आमावित्यत्र योगविभागेनात्वे युषदसादित्यादि सिद्ध्यत्वेव किं तत्प्रयासेन ॥

(तत्त्वदीपिका–) ङसिभ्यसोस्तुरिति । साकारः सर्वादेशार्थः उकार उच्चारणार्थः । अत्र ङसिभ्यसः अः श्तुरिति छेदादकारोन्तादेशो नयोरिति व्याख्यानात् युष्मास्मोर्युष्मदसदिति सिद्ध्यति ।

मू०– तवममङसा । ङसा सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तवममौ भवतः। तव । मम । युवयोः । आवयोः । सुडामः ।

(सुबोधिनी–) तवममङसा । तदंते परमतव । परममम । गौणत्वे अतितव । अतिमम ॥

(तत्त्वदीपिका–) तव मम ङसेति । तृतीयापूर्ववत् ।

मू०–सामाकम् । युष्मदस्मद्भ्यां परस्सामाकम्भवति । युष्माकं । अस्माकं । त्वयि मयि । युवयोः । आवयोः । युष्मासु । अस्मासु "समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ॥ समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेद्युवावौत्वन्मदापि ॥१॥ सिजसूङेङस्सु परत आदेशाः स्युस्सदैवते ॥ त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तव ममावपि ॥ २ ॥ एते परत्वाद्बाधन्ते

युवावौ विषये स्वके ॥ त्वन्मदावपि बाधन्ते पूर्ववद्विषये स्वतः ॥ ॥ ३ ॥ द्व्येकसंख्यस्समासार्थो बव्हर्थे युष्मदस्मदी ॥ तयोरद्व्येकतार्थत्वाद्युवावौ त्वन्मदौ च न ॥ ४ ॥ " त्वां मां वा ऽतिक्रांत इति विग्रहे अतित्वम् अत्यहम्। गौणत्वे युष्मदस्मदोस्त्यदाद्यत्वं भवति। अतित्वाम् । अतिमाम्। अतियूयं। अतिवयं।अतित्वां अतिमां। त्वन्मदेकत्वे। आम्भौ। अतित्वां। अतिमां।अतित्वान् अतिमान् । अतित्वया। अतिमया। अतित्वाभ्यां अतिमाभ्यां अतित्वाभिः अतिमाभिः। अतितुभ्यं। अतिमह्यं। अतित्वाभ्यां। अतिमाभ्यां। अतित्वभ्यं। अतिमभ्यं। अतित्वत्। अतिमत्। अतितव अतिमम। अतित्वयोः। अतिमयोः। अतित्वाकं। अतिमाकं। अतित्वयि। अतिमयि। अतित्वासु अतिमासु। युवामावां वाऽतिक्रांत इति विग्रहे। सिजस्ङेङस्सु प्राग्वत्। अन्यत्र युवावौ। अतित्वम् अत्यहम्। अतियुवां अत्यावां। अतियूयं। अतिवयं।अतियुवां। अत्यावां।अतियुवान्। अत्यावान्। अतियुवया। अत्यावया। अतितुभ्यं।अतिमह्यं।अतियुवाभ्यां अत्यावाभ्यां।अतियुवभ्यं। अत्यावभ्यं।अतियुवत्। अत्यावत्। अतियुवाभ्यां।अत्यावाभ्यां। अतियुवत्। अत्यावत्।अतितव अतिमम। अतियुवयोः। अत्यावयोः। अतियुवाकं। अत्यावाकं। अतियुवयि। अत्यावयि। अतियुवासु। अत्यावासु। युष्मानस्मान्वाऽतिक्रांत इति विग्रहे अतित्वं। अत्यहं। अतियुष्मां। अत्यस्मां। अतियूयं। अतिवयं। सिजस्ङेङस्सु प्राग्वत्। अतियुष्मां। अत्यस्मां। अतियुष्मां। अत्यस्मां। अतियुष्मान्। अत्यस्मान्। अतियुष्मया। अत्यस्मया। अतियुष्माभ्यां। अत्यस्माभ्यां॥ अतियुष्माभिः। अत्यस्माभिः। अतितुभ्यं। अतिमह्यं। अतियुष्मत्। अत्यस्मत्। अतियुष्माभ्यां। अत्यस्माभ्यां। अतियुष्मत्। अत्यस्मत्। अतितव। अतिमम। अतियुष्माकं। अत्यस्माकं। अतियुष्मयि। अत्यस्मयि। अतियुष्मासु। अत्यस्मासु ॥

(सुबोधिनी–) सामाकं । अत्र तंत्रैकशेषाऽऽवृत्तिभिः सामिति द्वयं बोध्यं । सकृदुच्चारितः शब्दोऽनेकार्थगमको भवतीति तंत्रं । स्वरूपाणामित्येकशेषः । द्विरुच्चारणमावृत्तिः । एकस्य सुटा सह आम् साम् द्वितीयस्य तु आमासह साम् इत्यर्थः ततः सुट्सहित आम् केवल आम् च आकं।युष्मदस्मदोरंसस्याकारश्च भवतीत्यर्थः। तेनातियुष्माकं । अत्यस्माकमित्यादि सिद्ध्यतीति लघुभाष्यकर्तुरपि प्रयासो व्यर्थः एव। योगविभागेनात्वे कृते सुडाम इति सुटोपि सर्वादिकार्यत्वाद्गौणेऽप्रवृत्तेः तंत्रादिना सामिसस्य द्विरुच्चारणात् । केवलस्याप्याम् आकमि च विहिते रूपसिद्धेः । " समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ॥ समासार्थोन्यसंख्यश्चेद्युवावौ त्वन्मदावपि ॥ १ ॥ " युवावौ द्विवचने त्वन्मदेकत्वे इति सूत्रद्वये द्विवचनैकत्वशब्दौ प्रकृत्यर्थपरौ न तु प्रत्ययपराविति व्याख्यातं । तत्फलं जातिलिंगव्यक्तिसंख्याकारकात्मकः पंचको नामार्थको इति पक्षाभिप्रायेण दर्शयति । चेद्यदि युष्मच्चास्मच्चयुष्मदस्मदी शब्दरूपे। समस्येते इति समस्यमाने समासविषयीक्रियमाणे द्वौ च एकश्च द्व्येकौ द्व्येकयोर्भावः द्व्येकत्वं वक्त इतिद्व्येकत्ववाचिनी स्तः । समासार्थः ससमासार्थः विग्रहः । अन्यसंख्योऽन्यस्य पदार्थस्य संख्या यस्मिन्सोन्यसंख्यो युष्मदस्मदर्थगतसंख्येतरसंख्यायुक्तो भवतीत्यर्थः । तदा युष्मदस्मदोः स्थाने युवावौ त्वन्मदावप्यादेशौ भवतः । द्विवचनैकत्वयोः प्रत्ययविशेषणत्वे तु न स्यातामित्यव्याप्तिः स्यादिति भावः । १ । " सिजसुङेङस्सु परतः आदेशाः स्युः सदैव ते ॥ त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौतवममावपि ॥२॥ " नन्वेवं सिजसुङेङस्स्वपि युष्मदस्मदोर्द्व्यर्थत्वे युवावौ स्यातामेकार्थत्वे तु त्वन्मदावित्याशंकायामाह । एतासु विभक्तिषु परतो युष्मदस्मदोः स्थाने ते आदेशा सदैव स्युः।केते आदेशा इत्यत आह।त्वाहौयूयवयावित्यादि।२। एते परत्वाद्बाधंते युवावौ विषये स्वके ॥ त्वन्मदावपि बाधेते पूर्ववद्विषये स्वतः ॥ ३ ॥ " एते त्वमहं यूयं वयं तुभ्यं मह्यं तव ममेत्यादेशाः स्वके विषये स्वे आत्मीये स्थाने युवावौ बाधंते कस्मात्परत्वाद्विप्रतिषेधे परं कार्यमिति न्यायात् । उभयोस्तुल्यबलविरोधे सति सूत्रापेक्षया त्वमादयः परे त एव भवंतीत्यर्थः । एते त्वमादयः । स्वतो विषये त्वन्मदावपि बाधंते पूर्ववत् । उक्तन्यायेन स्वतइत्यत्र सप्तम्यर्थे तस् । ३ । " द्व्येकसंख्यः समासार्थो बव्हर्थे युष्मदस्मदी तयोरद्व्येकतार्थत्वाद् युवावौ त्वन्मदौ न च ॥ ४ ॥ " यदा युष्मदस्मदी बव्हर्थे बहूनामर्थौ ययोस्ते बव्हर्थे भवतः। समासार्थो विग्रहः । द्वौच एकश्च द्व्येकौ द्व्येकयोः संख्या यस्मिन् द्व्येकसंख्यो भवति । तदा युष्मदस्मदोः स्थाने युवावौ त्वन्मदावपि न स्तः । तस्मात् तयोर्युष्मदस्मदोः द्वौ च एकश्च द्व्येकौ द्व्येकयोर्भावः द्व्येकता द्व्येकताया अर्थः द्व्येकतार्थः द्व्येकतार्थस्य भावो द्व्येकतार्थत्वं न द्व्येकतार्थत्वमद्व्येकतार्थत्वं तस्मात् द्व्येकतार्थत्वस्याऽभावात् । ४ । त्वां मां वातिक्रांत इति विग्रह अपवादौ अतित्वं अत्यहं । त्वां मां वाऽतिक्रांतावति विग्रहे

उत्सर्गतः त्वन्मदादेशे कृते गौणत्वेपि युष्मदस्मदोस्त्यदाद्यत्वं भवति। आमावित्यत्र योगविभागेन यद्व्याख्यानांतरं कृतं तस्यायं निष्कर्षोस्ति । गौणत्वेप्यनयोस्त्यदाद्यत्वं भवतीत्यर्थः । इत्यनेनात्वे तल्लोपे औविभक्तेरमि च कृते सवर्णदीर्घः। अतित्वां। अतिमां। त्वां मां वा ऽतिक्रांत इति विग्रहे अपवादौ अतियूयमतिवयं एवमग्रेप्यूह्यम् । १ । अत्वे आम्स्भावित्यात्वे च अम्शसोरित्यल्लोपः। अतित्वां। अतिमां। शसि अत्वे कृते अम्शसोरित्यलोपः शसीति दीर्घः शसोन इति नत्वं। अतित्वान्। अतिमान्।२।अत्वे कृते एटाङ्योरित्ययादेशे च। अतित्वया ।अतिमया। अत्वे अद्बीत्यात्वेच।अतित्वाभ्यां।अतिमाभ्यां आम्स्भावित्यात्व अतित्वाभिः। अतिमाभिः।३। अपवादौ अतितुभ्यम्। अतिमह्यम्। अतित्वाभ्यां अतिमाभ्यां।अत्वेश्भ्यमि च अतित्वभ्यम् अतिमभ्यम् अत्वेशतृआदेशे च अतित्वद् अतिमत् अतित्वाभ्यां। अतिमाभ्यां। अतित्वत्। अतिमत्। ५ । अपवादौ अतितव। अतिमम। अत्वे ओसीत्येत्वे च अतित्वयोः ।अतिमयोः। अत्वे सुडभावेपि प्रागुक्तरीत्या आकमि च अतित्वाकं। अतिमाकम्। ६। अत्वे कृते एटाङ्योरित्येत्वे अयादेशः अतित्वयि अतिमयि। अतित्वयोः। अतिमयोः। अत्वे आत्वे च अतित्वासु। अतिमासु। ७। गुणीभूतयोर्युष्मदस्मदोरेकार्थत्वे उदाहरणान्युक्त्वा संप्रति द्व्यर्थवाचित्वे उदाहरंति युवामावां वाऽतिक्रांतः अतिक्रांतौ अतिक्रांता वा इति विग्रहे अतित्वम्। अत्यहम् अ अतियुवामत्यवाम् । अतियूयमतिवयम्। १ । अतियुवां । अत्यावां । अतियुवां। आत्यावां। अतियुवान्। अत्यावान्। २। अतियुवया। अत्यावया। अतियुवाभ्यां। अत्यावाभ्यां। अतियुवाभिः अत्यावाभिः।३।अतितुभ्यम्। अतिमह्यम्। अतियुवाभ्याम्। अत्यावाभ्याम्। अतियुभ्यम् अत्यावभ्यम्। ४। अतियुवत् । अत्यावत्। अतियुवाभ्यां। अत्यावाभ्याम्। अतियुवत्। अत्यावत्। ५। अतितव। अतिमम। अतियुवयोः। अत्यावयोः। अतियुवाकं। अत्यावाकम्। ६। अतियुवयि। अत्यावयि अतियुवयोः। अत्यावयोः। अतियुवासु। अत्यावसु।७।बह्वर्थयोस्तूदाहरति युष्मानस्मान्वाऽतिक्रांत अतिक्रांतौ अतिक्रांता वेति विग्रहे अतित्वं। अत्यहं । अतियुष्माम्। अत्यस्माम्। अतियूयम्। अतिवयम्। १। अतियुष्मां। अत्यस्मां। अतियुष्मान्। अत्यस्मान्। २ । अतियुष्मया। अत्यस्मया। अतियुष्माभ्यां। अत्यस्माभ्यां। अतियुष्माभिः। अत्यस्माभिः। ३। अतितुभ्यं। अतिमह्यं। अतियुष्माभ्याम्। अत्यस्माभ्यां। अतियुष्मभ्यं। अत्यस्मभ्यं। ४। अतियुष्मत्। अत्यस्मत्। अतियुष्माभ्यां। अत्यस्माभ्यां। अतियुष्मत्। अत्यस्मत्।५।अतितव। अतिमम अतियुवयोः। अत्यावयोः। अतियुष्माकं। अत्यस्माकं। ६। अतियुष्मयि। अत्यस्मयि। अतियुष्मयोः।अत्यस्मयोः।अतियुष्मासु अत्यस्मासु।७।पुनर्गौणे रूपांतरं युष्मानस्मान्वा करोतीति। णौ युष्मयति अस्मयति। ततः क्विप् णेरिति णिलोपे कृते युष्म् अस्मिति जातं। स्यादिषु युष्मस्मोरपि त्वमहमादय आदेशा भवंति।

एकदेशविकृतमनन्यवदित्युक्तत्वात्। त्वं। अहं। औ विभक्त्यादिषु गौणत्वेपि ठाङिङोसूविभक्तीर्वर्जयित्वा सर्वत्रात्वे कृते आत्वं युषाम्। असां। यूयं वयं। १। युषां। असां। युषान्। असान्। २ एटाङ्योरित्यस्य व्याख्यानांतरेणांतस्य यत्वं विष्या। अस्या। युषाभ्यां। असाभ्यां। युषाभिः। असाभिः। ३। तुभ्यं। मह्यं। युषाभ्याम्। असाभ्यां। युषभ्यं। असभ्यं। ४। युषत्। असत्। युषाभ्यां। असाभ्यां। युषत्। असत्। ५। तव। मम। अंतस्य यत्वे युष्योः। अस्योः। युषाकं। असाकं। ६। यत्वे युष्वि। अस्वि। युष्योः। अस्योः। युषासु। असासु॥

(तत्त्वदीपिका-) सामाकमिति। साम आकं इति छेदः। तेन युष्मदस्मद्भ्यां परः साम् आकं भवति अनयोश्चाकारोन्तादेशः अत्राहुः। नन्वतियुष्माकमित्यादौ गौणत्वात्त्यदाद्यत्वाभावादनवर्णान्तत्वात्सुडभावात्कथं सामितिचेत्सत्यम्। तंत्रादिना सामिति द्वयं बोध्यं एकस्य तु सुटासहामसामितिद्वितीयस्य तु आमासहसाम् ततश्च सुट्सहित आम् केवलश्च आकं भवति तयोश्चाकार इत्यर्थौ भवतीति अत्रेदमवधेयं। गौणत्वात्त्यदाद्यत्वाभावादनवर्णान्तत्वात्सुडभावादिति किमर्थं गौणत्वात् सुडभावादित्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् सुटोपि सर्वादिकार्यित्वात् गौणत्वेऽप्रवृत्तेः अन्यथा आकारा न्तादेशेनावर्णांतत्वात् तंत्रादिप्रयासोऽनर्थकः संपद्येत ससुट्निर्देशस्तु आम् आदेशस्य स्थानिवद्भावेनामत्वमाश्रित्य पश्चादपिसुटस्यादिति तन्निवृत्तये अयमेवात्रग्रंथः स्थानिवद्भावज्ञापकः त्वन्मदकत्वे युवावौद्विवचने इतिसूत्रद्वयेपि एकत्वाद्विवचनशब्दौ न प्रत्ययपरौ किंत्वर्थपराविति फलं दर्शयति स्वार्थद्रव्यकारकलिंग संख्या इत्यादि पंचकं नामार्थइति पक्षे संज्ञाया अपि नामार्थत्वादिति भावः त्रिकपक्षे तु द्व्येकार्थवाचिनी इति पाठ्यं। संख्याया विभक्त्यर्थत्वेपि संख्येयस्य नामत्वानपायात्। अन्यसंख्यश्चेत् युष्मदस्मदर्थगतसंख्येतरसंख्यायुक्तश्चेदित्यर्थः। समस्यमाने युष्मदस्मदी द्व्येकत्ववाचिनी चेत्। समासार्थः अन्यसंख्यश्चेत् तदा युवावौ त्वन्मदावपि भवतइत्यर्थः। तयोरिति युष्मदस्मदोरद्व्येकार्थत्वात् द्वित्वार्थत्वैकार्थतत्वाभावादित्यर्थः। संकलितार्थस्त्वयं। यदा वाक्ये युष्मदस्मदोः एकत्वे तदा त्वन्मदादेशौ भवत एव त्वन्मदेकत्व इति सूत्रे युष्मदस्मदोरेकत्वाभिधानस्योक्तत्वात्। यदावाक्ये युष्मदस्मदोर्द्वित्वे तदा युवावौ भवत एव। युष्मदस्मदोर्द्वित्वाभिधायित्वात्। यदा तु वाक्ये युष्मदस्मदी बह्वर्थे समासार्थः द्वित्ववाची एकत्ववाची तदायुष्मदस्मदोर्द्वित्वार्थत्वैकार्थत्वाभावान्न युवावौ न वा त्वन्मदौ।

मू०-युष्मदस्मदोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्तेमेवांनौवस्नसौ

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासहितयोर्यथासंख्येनामी आदेशा भवन्ति। तत्रैकवचनेन सह ते मे। द्विवचतेन वां नौ। बहुवचनेन वस् नसौ।

(सुबो०-)युष्मदस्मदोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्तेमेवांनौवस्नसौ। षष्ठी च चतुर्थी च द्वितीया च षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ताभिस्ता अल्पस्वरत्वात् षष्ठीत्यस्य पूर्वनिपातः सहयोगे तृतीया तथा साहित्यं बोध्यते। तत् किं साहित्यं। श्रूयमाणविभक्तिकयोरेवादेशा भवंति न लुप्तविभक्तिकयोरिति। तेन समासे युष्माकं पुत्र इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति। अस्माकं पुत्र इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीतीत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन षष्ठ्यंतयोर्युष्मदस्मदोर्वस्नसौ न॥

(तत्त्वदीपिका-) युष्मदस्मदोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्तेमेवान्नौवस्नसौ इति। अत्र व्याख्यानादेकार्थस्यैकार्थोय इति यथाक्रमं। नत्वर्थतो नापि शब्दतः अर्थतस्त्वेषां न वत्वं। आदेशानां त्रयत्वामिति वैषम्यं शब्दतस्तु षष्ठ्यास्तेमे इत्यादिक्रमप्रसंगः स्यात्। द्वितीयास्विति सक्त्वा द्वितीयाभिरिति तृतीयोपादानं श्रूयमाणविभक्त्या साहित्यलाभार्थं। लुप्तयाप्रत्ययलक्षणेन साहित्यासंभवात्। तेनेति युष्मत्पुत्रो ब्रवीतीत्यादौ न तृतीया तु सहयोगे। अल्पस्वरत्वात्षष्ठ्याः पूर्वनिपातः तदपेक्षया चतुर्थ्याः।

मू०- त्वामामा। अमासहितयोर्य्युष्मदस्मदोस्त्वामा एतौ भवतः। श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म्मसः॥ स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः॥ १॥ सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः॥ सोऽव्याद्वो नश्शिवं वो नो दद्यात्सेव्योत्र वस्स नः॥ ॥ २॥ "एकवाक्ये युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः। एकाख्यातं वाक्यं। तेनेह न। ओदनं पच तव भविष्यति। इह तु स्यादेव। शालीनामोदनं ते दास्यामि।

(सुबोधिनी-) त्वामामा। तेमयोरपवादोयं। षष्ठीबहुवचनस्यामोऽत्र ग्रहणं न। व्याख्यानात्। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति भावः। "श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्ता ते मेपि शर्म सः॥ स्वामी ते मेपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः। १। सुख वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः॥ सोव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योत्र वः स नः। २।" उक्तानादेशान् वचनक्रमेणोदाहरति। द्वितीयैकवचने यथा। श्रिय ईशः श्रीशो हरिरिह जगति त्वामपि मामपि अवतु त्वा रक्षतात्। चतुर्थ्येकवचने यथा। स हरिस्ते तुभ्यमपि मे मह्यमपि शर्म सुखं दत्तात्। दानपात्रे चतुर्थी। षष्ठ्येकवचने यथा। स हरिस्ते तव मे ममापि स्वामी वर्तते। स्वाम्यादियोगे इति षष्ठी। सप्तम्यविधानात्। द्वितीयाद्विवचने यथा। विभुर्विष्णुर्वा युवां नावपि आवामपि पातु रक्षतु। चतुर्थीद्विवचनं यथा। ईशः शंभुर्वां युवाभ्यां नौ आवाभ्यां सुखं ददातु। षष्ठीद्विवचने यथा। हरिर्वां युवयोः नावपि आवयोरपि पतिः

रक्षतीति पतिः। द्वितीयाबहुवचने यथा। स हरिर्वो युष्मान् नोऽस्मानव्यात् रक्षतु। चतुर्थीबहुवचने यथा। स वो युष्मभ्यं नो अस्मभ्यं शिवं कल्याणं दद्यात्। षष्ठीबहुवचने यथा। स हरिर्वो युष्माकं नोऽस्माकमत्र लोके सेवितुमर्हः सेव्यः। ऋहलोर्ण्यत् इति कर्मणि ण्यत्। कृत्यानां कर्तरि वेति षष्ठी। एकवाक्ये युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः। एकाख्यातेऽनयोः स्थाने उक्ता आदेशा भवंति। एकमाख्यातं यत्र तदिति बहुव्रीहिः। एकाख्यातं वाक्यमुच्यते। ननु पश्य मृगो धावति इत्यादावेकवाक्यत्वव्यवहारो न स्यात्। सत्यं। एकाख्यातमित्यत्राख्यातं विशेष्यसमर्पकं विवक्षितं। ततश्च पश्य मृगो धावतीत्यत्राख्यातद्वये सत्यपि पश्येत्यस्यैव विशेषसमर्पकत्वान्नोक्तदोषः। तथा च वार्तिककारः। आख्यातं सविशेषणं वाक्यमित्याह। त्वमोदनं पच तव भविष्यति अत्र ते इत्यादेशो न। वाक्यद्वयत्वात्। एकवाक्ये यथा। अहं ते तुभ्यमोदनं दास्यामि॥

(तत्त्वदीपिका–) त्वामामाइति। त्वामाअमाइतिछेदः। तेमयोरपवादोयं। आमस्तु न ग्रहणं। एकवचनांतस्थानिनिर्देशात्। श्रीशइत्यादि। अवनकर्मत्वात्कर्मणिद्वितीयात्वामेति। तेमेदानपात्रत्वाच्चतुर्थ्येकवचनं तुभ्यं मह्यमित्यस्य स्थाने स्वाम्यादियोगे षष्ठीति षष्ठ्येकवचनं तेमे तव ममेत्यर्थः। द्विवचनं दर्शयति पातु वामपीति युवामावामित्यर्थः। कर्मत्वाद्द्वितीया। सुखमिति वान्नौ युवाभ्यामावाभ्यामित्यर्थः। अत्रापि दानपात्रत्वाच्चतुर्थीपतिरिति वान्नौ युवयोरावयोरित्यर्थः। अत्रापि स्वाम्यादियोगे षष्ठीति षष्ठीबहुवचनं दर्शयति। सोव्याद्वोन इति। वः युष्मान् नः अस्मान् सः हरिः अव्यात् रक्ष्यादित्यर्थः शिवं वः नः युष्मभ्यमस्मभ्यमित्यर्थः। सेव्योत्र वः स नः युष्माकमस्माकमित्यर्थः। कृत्ययोगेषष्ठी अनन्वादेश इतियुष्मदस्मदोरिति सूत्रे य्वौ वेत्यतो वेत्यनुवर्त्य तस्य व्यवस्थितत्वमाश्रित्य विकल्पः

मू०– एतेअनन्वादेशेवा। धाता ते तव भक्तोस्ति अन्वादेशे नित्यं। तस्मै ते नमः।

(सुबोधिनी–) एतेअवन्वादेशे वा वक्तव्याः। एते तेमयादय आदेशाः। युष्मदस्मदोःस्थानेऽनन्वादेशेऽर्थे एते आदेशा विकल्पेन भवंति। अन्वादेशे नित्यं। युष्मदस्मदोः स्थानेऽन्वादेशेर्थे एते आदेशा नित्यं स्युः। अनन्वादेशेऽर्थे। धाता ब्रह्मा ते भक्तस्तव भक्तोस्तीति वा। अन्वादेशे तस्मै पूर्वोक्ताय ते तुभ्यं विष्णवे नमोस्तु॥

मू०– नादौ। वाक्यादौ पदादौ च वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्नैते। त्वां पातु। वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान् कृष्णस्सर्वदावतु।

(सुबोधिनि–) नादौ। वाक्यादौ माभूत्। यथा त्वां पातु। पादादावपि मा भूत्। यथा कृष्णोऽस्मान् सर्वदा सर्वस्मिन् कालेऽवत पातु। कीदृशः। अशेषैः समस्तैर्वेदैः कृत्वा संवेद्यो ज्ञायमानः। संवेत्तुं योग्यः संवेद्यः। कर्मणि ण्यत्॥

(तत्त्वदीपिका--) नादाविति । आदित्वं च सत्यस्मिन् तस्मात्पूर्वं नास्तीति वचनात्तत्रप्राग्वर्णान्तरशून्यत्वं । सत्यन्यास्मिन्निति विशेषणरहितलक्षणमन्ये वदन्ति त्वन्मदादीनां तु नायं निषेधःमध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधंते नोत्तरानिति न्यायात् योगविभागसामर्थ्यादनंतरस्येति न्यायं बाधित्वा त्वामामेत्यस्यैव न निषेधः। अन्यथा त्वामामा नादावित्येकयोगमेवाकरिष्यत् ।

मू०- विशेष्यपूर्वसंबोधनेतरपूर्वसम्बोधनंचाहित्वाऽन्यस्मात्सम्बोधनात्परयोर्नैते । देवास्मान् पाहि नृहरे विष्णोस्मान् रक्ष सर्व्वदा । विशेष्यपूर्व्वात्तु । हरे कृपालो नः पाहि सर्व्वदा रक्ष देव नः ।

(सुबोधिनी-) विशेष्यपूर्वसंबोधनेतरपूर्वसंबोधनंचाहित्वान्यस्मात्संबोधनात्परयोर्नैते । संबोधनात्परयोर्युष्मदस्मदोः स्थाने एते आदेशा न भवंति । किं कृत्वा । विशेष्यं पूर्वं यस्य तत् एतादृशं विशेषणात्मकं संबोधनं सक्त्वा । च पुनः संबोधनादितरत् पदं पूर्वं यस्य तत् एतादृशं संबोधनं त्यक्त्वा । विशेष्यपूर्वात् संबोधनेतरपूर्वाच्च संबोधनात् परयोर्युष्मदस्मदोः स्थाने एते आदेशा भवंतीत्यर्थः। हे देव त्वमस्मान् पाहि रक्षेत्यर्थः । हे नरसिंहावतार हे विष्णो त्वमस्मान् रक्ष पालयेत्यत्र संबोधनात्परस्यास्मानित्यस्य नसादेशो न जातः । विशेष्यपूर्वात्संबोधनात्तु स्युरेव । यथा । हे हरे कृपास्यास्ति कृपालुस्तस्य संबोधनं हे कृपालो त्वं नोऽस्मान्पाहि । हरे इति विशेष्यं कृपालो इति विशेषणं । संबोधनेतरपूर्वात्संबोधनात्तु यथा । हे देव त्वं नोऽस्मान् सर्वस्मिन्काले रक्षेत्यत्र देवेति संबोधनस्य सत्त्वेपि ततः प्राचीनं रक्षेत्याश्रित्यादेशः ॥

(तत्त्वदीपिका-) नेति योगविभागादन्यत्रापि नेत्याशयेनाह । विशेष्यपूर्वमित्यादि । विशेष्यं पूर्वं यस्मात् तद्विशेष्यपूर्वं संबोधनं संबोधनेतरपूर्वमिति । संबोधनादितरत्संबोधनेतरत्पूर्वं यस्य तद्द्वयमपि हित्वा त्यक्त्वेत्यर्थः ।

मू०- चादिभिश्च । च वा ह अह एव एभिर्योगेनैते । आवयोर्युवयोश्चेशो हरिर्मामेव रक्षतु ।

(सुबोधिनी-) चादिभिश्च । चादिगणस्थाः पंचैव चादयो ग्राह्या नत्वधिकाः। लक्ष्यानुरोधात् । सह योगे तृतीया तया साक्षात्संबंधो गृह्यते नतु परंपरासंबंधः। यत्र युष्मदस्मदर्थगतान्समुच्चयादीन् चादयो द्योतयंति तदा चादिभिः सहार्थद्वारा युष्मदस्मदोः साक्षात्संबंधस्तत्रायं निषेध इत्यर्थः । यथा । आवयोर्द्वयोर्युवयोर्द्वयोश्च समुच्चये हरिरीशः स्वामीत्यर्थः । वा विकल्पे प्रसिद्धौ। अह पूजायां । एवावधारणे । परंपरासंबंधे तु स्युरेव । यथा । हरोहरिश्च मे स्वामीत्यत्र च शब्दो हरहरिगतं समुच्चयं वक्ति । हरिहराभ्यां सहास्मदः संबंधो न तु समुच्चयेन । किन्तु परंपरासंबंधोस्ति । लक्षणं तु समुच्चीयमानादर्थांतरसंबंधः परंपरासंबंधः ।

(तत्त्वदी०—) चादिभिरिति। लक्ष्यानुरोधाच्चादिपंचकस्यैवयोगे नान्यस्येत्यर्थः। साक्षाद्योगे एवायं निषेधः। परंपरासंबंधे तु आदेशाः स्युरेव। हरो हरिश्च मे स्वामी। भक्तइत्यादि अत्र केचित्। येन हरेस्त्वं भक्तस्तेनैवकारणेनाहमपि भक्त इति योज्यं यदि तेनेत्यनेन भक्तत्वं त्राणे हेतुः निर्दिश्यते तदा सापेक्षत्वविधानत्वमेव तादिममितिवदन्वादेशो न स्यादिति तन्नेति दीक्षिताः। तथाहि। सापेक्षत्वविधानेऽन्वादेशत्वं नास्तीति तावदसंगतं। आदेशो हि विधिः किंचिद्विधाय पश्चादितरविधिश्चान्वादेशः न तु निरपेक्षत्वगर्भः अशब्दार्थत्वात् शास्त्रे तथा परिभाषितत्वाच्च। नच प्रयोगदर्शनादेव तथाकल्पत इति वाच्यं तदेनमुल्लंघितशासनं विधेर्विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिमित्यादौ सापेक्षत्वेपि एनादेशदर्शनात् नक्तं भीरुरयं इति तु नविधिः किंत्वनुवादः अतस्तदिमामिति न विरुध्यते एवं स्थिते येन त्वं भक्त इति यच्छब्दाध्याहार क्लेशो व्यर्थः किंतु तेन त्रायत इत्येव संबंधः प्रक्रांतार्थत्वाच्च नयच्छब्दापेक्षेति। तेनेति विद्यमानपदं हरिरिति प्रथमांतं ततः परस्यादेशः तथा त्रायत इत्यस्मात्परः। स इति प्रथमांतं। च त्रायत इति भिन्नवाक्यस्थमिति भ्रमितव्यं। सहरिस्त्वांमां त्रायत इति तंत्रेणानेकसंबंधात्।

मू०—अचाक्षुषज्ञानार्थधातुभिर्योगेचन। चेतसा त्वां समीक्षते। भक्तस्तव रूपं ध्यायति। चाक्षुषज्ञाने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा।

(सुबोधिनी—) अचाक्षुषज्ञानार्थधातुभिर्योगेचन। अचाक्षुषज्ञानमर्थो येषां ते अचाक्षुषज्ञानार्था अचाक्षुषज्ञानार्थाश्च ते धातवश्च अचाक्षुषज्ञानार्थधातवस्तैर्योगे नैते आदेशा भवंति। यथा स भक्तः चेतसा चित्तसंबंधिध्यानेन त्वां समीक्षते पश्यतीत्यर्थः। परंपरासंबंधेऽपि निषेधः। यथा भक्तस्तव रूपं ध्यायति॥

मू०— विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरन्वादेशेऽप्येतेवा। भक्तस्त्वमप्यहन्तेन हरिस्त्वां त्रायते स मां। त्वामेति वा।

(सुबोधिनी—) विद्यमानपूर्वात्प्रथमांतात्परयोरन्वादेशेप्येतेवा। विद्यमानं पदं पूर्वं यस्य स विद्यमानपूर्वस्तस्मात प्रथमांतात्परयोर्युष्मदस्मदोरन्वादेशे अर्थेपि वादेशा भवंति। अन्वादेशेनित्यमित्यऽविशेषोक्त्या नित्यत्वे प्राप्ते विकल्पार्थमिदं वचनं। यथा त्वं भक्तोऽहमपिभक्तस्तेन हरिस्त्वां मां त्रायते पालयतीत्यर्थः। अत्र तेनेति पूर्वं विद्यमानं पदं ततो हरिरिति प्रथमांतं ततः परस्य युष्मच्छब्दस्य त्वादेश उत्तरत्र त्रायते इति। विद्यमानं परं ततः स इति प्रथमांतं ततः परस्यास्मच्छब्दस्य मादेशो बोध्यः॥ ॥ इति युष्मदस्मन्निरूपणम्॥

मू०—चादिर्निपातः। च। वा। ह। अह। एव। एवम्। नूनम्। पृथक् शश्वत् युगपत्। भूयस्। नह। हन्त। विना। नाना। स्वस्ति। अस्ति। दोषा। नक्तं। मृषा। मिथ्या। मिथस्। अथ। अथो।

अहो । ह्यस् । श्वस् । उच्चैस् । शनैस् । ऋधक् । ऋते । आरात् । दिवा । रात्रौ । सायं । चिरम् । मनाक् । ईषत् । जोषं । तूष्णीम् । बहिस् । अवस् । समया । निकषा । अद्धा । इद्धा । वत् । उपधा । सामि । सना । सनत् । सनात् । तिरस् । अन्तरा । अन्तरेण । सहसा । अलं । वषट् । क्षमा । विहासया । मुधा । पुरा । मिथो । प्रायस् । मुहुस् । सार्द्धं । साकम् । नमस् । हिरुक् । धिक् । मा । माङ् । अम् । आम् । नेत् । चेत् । उञ् । यत् । सत्यं । जातु । कं । शं । ज्योक् । रहसि । अभीक्ष्णं । अनेहा । आ । आत् । न्वै । द्वै । रै । किं । यत् । तत् । इति । एव । हं । हो । स्वर् । अन्तर् । प्रातर् । पुनर् । सनुतर् । यावत् । तावत् स्वाहा । स्वधा । तथाहि । खलु । किल । सुष्ठु । दुष्ठु । आदह ।

(सुबो०—)चादिर्निपातः । च आदिर्यस्य स चादिः । निश्चयेन पतत्यनेकेष्वर्थेषु द्योतकत्वादिति निपादः । पत्लृ पतने अस्माज्ज्वलादेर्ण इति ण प्रत्ययः । असत्त्ववाचिनामेव चादीनां निपातसंज्ञा । अव्ययसंज्ञा च भवति । स्वरादीनां तु सत्त्ववाचिनामसत्त्ववाचिनां चाऽव्ययसंज्ञैव न निपातसंज्ञा । स्वस्ति वाचयति स्वः पश्यति स्वः पततीत्यादौ कर्मादिकारकयोगेन सत्त्ववाचकत्वं स्वरादीनां ह्यस्त्येव । एकस्वराणां निपातानां संधिर्न भवतीति निपातसंज्ञाफलम् । एकस्वराणां स्वरादीनां तु संधिर्भवत्येव । तेषां निपातसंज्ञाभावात् । चेति समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारेषु । " वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेऽपि समुच्चये ॥ " इति प्रसिद्धौ । अर्हेति पूजायां । एवेत्यवधारणे अनवक्लृप्तौ च । एवमित्युक्तपरामर्शे । नूनमिति निश्चये वितर्के च । पृथगिति भिन्नार्थे । शश्वदिति पौनःपुन्ये नित्ये सहार्थे च । युगपदित्येककाले । भूयसिति पुनरर्थे आधिक्ये च । नहेति प्रत्यारंभे । हंतेति हर्षे विषादे अनुकंपायां वाक्यारंभे च । विनाति वर्जने । नानेत्यनेकविनार्थयोः । स्वस्तीति मंगले । अस्तीति सत्तार्थे । दोषेति रात्रौ वृथेति व्यर्थे । मृषेति वितथे । नक्तमिति रात्रौ । मिथ्येति वितथे । मिथसिति रहःसहार्थयोः । अथेति मंगलाऽनंतराऽऽरंभप्रश्नकार्त्स्न्याऽधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु । अथो इत्यथवत् । अहो इति विकल्पे चेदर्थेपि । ह्यसिति अतीतेन्हि । श्वसिति अनागते दिने । उच्चैसिति महति । नीचैसिति अल्पेर्थे । शनैसिति क्रियामांद्ये । ऋधगिति सत्ये । वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये । ऋते वर्जने । आरादिति दूरसमीपयोः । दिवेति दिवसे । रात्राविति निशि । सायमिति निशामुखे । चिरमिति बहुकाले मनाक् ईषत् इमावल्पे जोषमिति सुखे मौने च

तूष्णीमिति मौने। बहिस् अवस् इमौ बाह्ये। समयेति समीपे मध्ये च। निकषेति समीपे। अद्धेति स्फुटावधारणयोः। तत्त्वाऽतिशययोरित्यन्ये। इद्धेति प्राकाश्ये। वत् वत्तुल्ये इत्यादिना विहितो यो वत्प्रत्ययः स इह गृह्यते। प्रत्ययमात्रस्य संज्ञाप्रयोजनाऽभावात्। प्रत्ययांतं गृहीतव्यं। यथा। ब्राह्मणवत्। क्षत्रियवत्। उपधेति भेदे। सामीत्यऽर्थजुगुप्सितयोः। सना सनत् सनात् एते त्रयो नित्ये। तिरसिति अंतर्धौ तिर्यगर्थे परिभवे च। अंतरेति मध्ये विनार्थे च। अंतरेति वर्जने। सहसेति आकस्मिकाविमर्शयोः। अलमिति भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु। वषडिति हविर्दाने। क्षमेति क्षांतौ। विहायसेति विपदर्थे। मुधेति व्यर्थे। पुरेति अविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च। मिथो इति रहस्सहार्थयोः। प्रायसिति बाहुल्ये। मुहुसिति पुनरर्थे। साकं सार्धमेतौ सहार्थे। नमसिति नतौ। हिरुगिति वर्ज्जने धिगिति निंदाभर्त्सनयोः। मा माङ् एतौ निषेधाशंकयोः। अमिति शैत्येल्पे च आमिति अंगिकारे। नेदिति शंकाप्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु। चेदिति यद्यर्थे। कच्चिदितीष्टप्रश्ने। उञिति संतर्कसंबोधनपूरणेषु। यदीति पक्षांतरे। सत्यामिति प्रश्नप्रतिषेधसत्येषु। जात्विति कदाचिदर्थे। कमिति वारिमूर्द्धानिंदासुखेषु। शमिति सुखे। ज्योगिति कालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थेच। रहसीत्येकांते। अभीक्ष्णमिति पौनःपुन्ये। अनेहाइति विस्मयविषादशोकजुगप्साऽर्तिषु। आइति भयाश्चर्ययोः। आदिति शंकायां। त्वै विशेषवितर्कयोः। द्वै वितर्के। दाने अनादरे च। रैकरोति ददातीत्यर्थः। रैत्वं किंवदसीति। किमिति पृच्छाजुगुप्सेषदर्थातिशयेषु। यदिति यत्कारणे। तदिति हेतौ। इतीति हेतुप्रकारप्रकर्षैवमर्थव्यवस्थास्वरूपविवक्षानियमसमाप्तिप्रकृतवक्ष्यमाणपरामर्शमतेषु। एवेत्युपमायां। हं हो इति विचारे। स्वरिति स्वर्गे परलोके च। अंतरिति मध्ये। प्रातरिति प्रत्यूषे। पुनरित्यप्रथमे विशेषे च। सनुतरित्यंतर्द्धाने। स्वराद्याः पंच स्वरांताः। यावत्तावदेतौ साकल्यावधिमानावधारणेषु। साकल्ये यावत्कार्य्यं तावत्कृतं। अवधौ यावद्गंतव्यं तावतिष्ठामि। माने यावद्दत्तं तावद्भुक्तं। अवधारणे यावदमत्रं तावद् ब्राह्मणानामंत्रयस्वेति स्वाहेति देवताभ्यो दाने। तथाहीति निदर्शने। खल्विति निषेधवाक्यालंकारनिश्चयेषु। किलेति वार्तायामलीके च। नु वितर्के। ननु इति प्रश्नावधारणानुज्ञेच्छामंत्रेषु वाक्यारंभादावपि। सुष्ठु प्रशंसायां दुष्ठु निकृष्टार्थे। आदहेत्युपक्रमहिंसाकुत्सनेषु॥

(तत्त्व०-) चादिर्निपात इति। च आदिर्यस्य चादिः आदिशब्दो व्यवस्थावाची। प्रकारार्थ इत्यन्ये तेनानुक्तानामपि संग्रहः निश्चयेन पतंत्यनेकेष्वर्थेषु द्योतकत्वान्निपाताः। ज्वलादेर्णः। निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः। अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनमिति केचित्। निपातसंज्ञा तु स्वरादीनां संधिनिषेधाभावार्थमिति निष्कर्षः॥ प्रणम्य पितरं शांतं श्रीमत्क्षेमंकराभिधं अव्ययार्थं प्रकटये पूर्वाचार्य्यैरुदीरितं १ च पुनरादौ। वा विकल्पे। ह स्फुटपादपूरणयोः हि निश्चये। अहह खेदे। एव अवधारणे। एव-

मंगीकारे। नूनं निश्चये। पृथग्भिन्नार्थे। अंतरेण वर्जनार्थे। स्वस्ति कल्याणे। अस्ति सत्तायां। दोषा नक्तं रात्रौ। मृषा मिथ्या असत्ये। मिथस् अन्योन्यार्थे। अथ अथो आनन्तर्य्ये। ह्यः पूर्वदिने। श्वः परदिने। उच्चैस् उच्चे। नीचैस् नीचे। स्वर् स्वर्गे। अन्तर् मध्ये। प्रातः प्रत्यूषे। पुनर् भूयस् पौनः पुन्ये। आहोस्वित् वितर्के। अन्तरा मध्ये। अलं भूषायां। कृतं वारणे। ईषदल्पे। किल खलु वै इति निश्चये। आरात् दूरांतिकयोः। भृशमत्यर्थे। यद्यत्कारणे। तत्तत्कारणे। शश्वत् सातत्ये। अ संबोधने अधिक्षेपे निषेधे च। आ नयाश्चर्ययोः वाक्यस्मरणयोः। इई भर्त्सने। उऊ दुःखावितर्कयोः। ऋॠ ऌ ॡ गणस्तोमे। ए संबोधने। ऐ आश्चर्य्ये। ओ भवत्वर्थे। औ अंगीकारे। श्रौषट् वौषट् वषडिति हविर्दाने। तत्क्षणे सद्यः। अस्मिन्दिने अद्य। अस्मिन्क्षणेअधुना इदानीं सांप्रतंसंप्रति त्रयमपि। पूर्वस्मिन्दिने पूर्वेद्युः अन्यस्मिन्दिने अन्येद्युः। प्रप्रकर्षे निराकरणे। सं सम्यगर्थे॥ अनु पश्चादर्थे। अव स्थितिज्ञानयोः। निर्निर्गतार्थे दुर् दुःखे। अभिआभिमुख्ये। विविशेषार्थे। आङ् समानार्थे। नि निधने। अति अतिशये अधि अधिके। अपि संभावनायां। प्रति वीप्सायां। परि वर्जने। उप समीपे। श्रत् श्रद्धायां। अंतर्मध्ये। अधि प्राकट्ये। सु पूजायां। सनुतरित्यन्तर्द्धाने। ऋधगितिसत्ये। वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये। युगपदितिएककाले। मनाक्इतिईषदर्थे। ईषदित्यल्पे। योषमिति सुखमौनयोः। तूष्णीमितिमौने। बहिस्इतिबाह्ये। अधसितिबहिरर्थे। समयेत्यन्तिकमध्ययोः। निकषेत्यन्तिके। स्वयमिति। आत्मनेत्यर्थे। वृथेतिव्यर्थे। नञितिनिषेधेषदर्थविपक्षेषु तदन्यताद्विरुद्धतदभावेष्वपि। हेताविति निमित्तार्थे। इद्धेतिप्राकाश्ये। अद्धेतिस्फुटावधारणयाः। तत्त्वातिशययोरित्येके। सामीत्येतदर्द्धजुगुप्सितयोः। सनेतिनित्ये। उपधेतिभेदे। सनादितिनित्ये सनदित्यपि। तिरस्इतिअंतर्द्धौतिर्य्यगर्थेवा। अंतरेतिमध्याविनार्थयोः। ज्योगितिकालभूयत्वप्रश्नयोः शीघ्रार्थेसंप्रत्यर्थेपि। कमितिवारिमूर्द्धनिन्दासुखेषु। शमितिदुःखोपशमे। सहसेत्याकस्मिक विमर्शयोः। नानेत्यनेकविनार्थयोः। स्वस्तीतिपुण्याशीःक्षेममंगलप्रत्यभिवादेषु। स्वाहेतिदेवदाने। स्वधेतिपितृदाने। अलमिति भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु। अन्यदिति अन्यार्थे। स्वस्तीति सत्तायां। उपांशुइति अप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः। क्षमेति क्षांतौ। विहायसेति वियदर्थे। दोषेतिरात्रौ। मृषेति वितथे। मिथ्येति व्यर्थार्थे च। ग्रुरिति चिरातीतभविष्यदासन्नेषु। मिथो इति रहःसहार्थयोः। विरहान्योन्यार्थयोरपि। प्रायसिति बाहुल्ये। मुहुरिति पुनरर्थे। प्रबाहुकमिति समकालार्थेऊर्द्ध्वेपि। प्रवाहकमिपि पाठान्तरं। आर्यहलमिति। बलात्कारे। आर्येति प्रतिबंधे। हलमिति निषेधविवादार्थयोरिति शाकटायनः। अभीक्ष्णमिति अनारते पुनरर्थे च। साकं सार्द्धमित्येतौ सहार्थौ। नमसिति नतौ। हिरुक्इति वर्जने। धिगिति निंदाभर्त्सनयोः। अथेति मंगलानंतरारंभप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु। अम् शैघ्र्ये अल्पे च। आमित्यंगीकारे। प्रतामिति ग्लानौ। प्रशानिति समानार्थे। प्रतानिति विस्तारे। मा इति निषेधे। माङिति निषेधाशंकयोः। चेत्यन्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चयविनियोगतुल्ययोग्यतावधारणहेतुषु। पादपूरणेपि। वेति विकल्पानवक्लृप्त्युपमानद्वंद्वसमुच्चयेपि अहेति विनियोगे। प्राचांमते क्रमपूजनयोरपि एवमपि प्रकृतपरामर्शप्रकारार्थोपदेशानि-

श्रयांगीकारेषु । नूनमिति वितर्के निश्चये च । शश्वदितिसर्वकालेपौनःपुन्यनित्यग्रहेष्वपि । यदिति प्रश्नवितर्कप्रशंसासु । काचीदिति भूयोर्थे । प्रमिति वितर्कनिश्चये च । प्रशंसायां शंकायां च । नोदिति शंकायां प्रतिषेधविचारसमुच्चयेष्विति शाकटायनः ॥ चेदिति यद्यर्थे । चिदिति चेदर्थे असाकल्यार्थोपमानासंपत्तिषु । कच्चिदिति अभीष्टप्रश्ने च । यत्रेति अनक्लृप्तमर्षगर्हाश्चर्येषु । नहेति प्रारंभे । हर्षेति हर्षानुकंपावाक्यारंभविषादेषु दाननिश्चययोरपि । माकिमिति निषेधवर्ज्जयोः नकिमित्यौपम्ययोश्च यावत्तावदित्येतौ साकल्यावधिमानाधारणेषु। यत्वरितिशेषवितर्कयोः द्वैरितिवितर्केरैइतिआदरानादरयोः तुमिति तुंकारे तथाहिइतिनिदर्शने । षत्विातिनिषेधवाक्यालंकाराजिज्ञासानुनयेषु । नियमनिश्चयहेतुविवादेष्वपि। किलइति वार्त्तानुकरणसंभाव्यहेत्वतिरस्कारालीकेषु । तथेति सादृश्ये समुच्चयाभ्युपगमयोरपि ।

मू०- उपसर्गस्वरविभक्तिप्रतिरूपकाश्च । अवदत्तम् । अहंयुः । हेतौ । स्वयं । उत । नञ् । स्वधा । स्म । अहं । अस्मि । वै । शंवट् । दिष्ट्या । अ । आ । इ । ई । उ । ऊ । ऋ । ॠ । ऌ । ॡ । ए । ऐ । ओ औ । पशु । शुकं । यथा । कथा । च । पट् । प्याट् । अंग । हे । है । भोः। अये। द्य।विषु । रे। अरे। एकपदे। द्राक् । मंक्षु । युत् । आतः। श्रौषट् वौषट्। इत्यादि। तत्रादिर्विभक्त्यर्थे निपात्यते। तस्मिन्निति तत्र । अस्मिन्निति अत्र । यस्मिन्निति यत्र । कस्मिन्निति क्व । कुह । तेन प्रकारेण तथा । सर्व्वथा । कथम् । इत्थं अस्मादिति इतः। एतस्मादित्येततः। ततः।यतः। सर्वतः। कुतः । बहुतः सार्व्वविभक्तिकस्तसित्येके । आदितः। मध्यतः । उपरि । अन्ततः । पूर्वस्मिन्निति पुरः । पुरस्तात् । अधः। अधस्तात् । उपरिष्टात् । परस्मिन्निति परेण। दक्षिणेन दक्षिणा । दक्षिणतः। उत्तरतः। दक्षिणस्यां दिशि दूरे दक्षिणा । दक्षिणाहि। राजाधीनं राजसात् । सर्वं भस्म भस्मसात् । उरी ऊरी उररी विस्तारांगीकारयोः । सद्यादिः काले समानेऽन्हि सद्यः । अद्य । अधुना । इदानीम् । तस्मिन् काले तदा । यदा । कदा । सर्व्वदा । एकदा । अन्यदा । सपदि । साम्प्रतं । झटिति । तूर्णं । आशु । शीघ्रम् । पूर्व्वेद्युः। परेद्युः। परेद्यवि । ऐषमः। परुत् । परारि । अन्येद्युः । अन्यतरेद्युः। उभयेद्युः। तर्हि। यर्हि । कर्हि । एतर्हि ।

(सुबोधिनी-) उपसर्गस्वराविभक्तिप्रतिरूपकाश्च । उपसर्गप्रातिरूपको यथा।

अवदत्तामिति । दोदादिति तदादेशः । इह अवस्यानुपसर्गत्वात्स्वरांतो वेति तकारो न भवति । स्वरप्रतिरूपको यथा । अ आ इत्यादि । विभक्तिप्रतिरूपको यथा । अहंयुः । अहमिति सिबंतप्रतिरूपकमहंकारे वर्तते । ऊर्णाहंशुभंभ्योयुरिति युः । यदाऽस्मच्छब्दान्निष्पन्नो योहंशब्दस्तस्मात् प्रत्ययः क्रियेत तर्हि समासप्रत्यययोरिति लुकि सति अस्मद्यु इति स्थिते मदाय इत्यत्रेव मदादेशे मद्युरिति स्यादिति भावः। हेताविति निमित्ते। स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे । उतेति विकल्पे । नञिति निषेधेषदर्थविपक्षेषु तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु च । स्वधेति पितृभ्यो दाने । स्मेत्यतीते पादपूरणे च । अस्मीत्यहमित्यर्थे । वै पादपूरणे विशेषेपि । शंबडित्यंतःकरणे आभिमुखे च । नो निषेधे । दिष्ट्या इत्यानंदे । सद्ब्रजनदर्शनप्रातिलोम्येष्वित्यन्ये । अ इति संबोधनेऽधिक्षेपे निषेधे च । आ इति वाक्यस्मरणयोः । इ इति संबोधनजुगुप्साविस्मयेषु । ई भर्त्सने । उ ऊ दुःखवितर्कयोः । ऋ ॠ ऌ ॡ गानसमूहे । ए संबोधने । ऐ आश्चर्ये । ओ संबोधने । औ अंगीकारे । पशु सम्यगर्थे । शुकं शैघ्र्ये । यथाकथाचेत्यनादरे । पाट् प्याट् अंग है हे भोः अये एते सप्त संबोधने । घेति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु । विषु इति नानार्थे। रे अरे एतौ नीचामंत्रणे । एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थे । द्राक् मंक्षु एतौ शैघ्र्ये । युत् इति कुत्सायां । आत इतीतोपीत्यर्थे । श्रौषट् वौषट् एतौ हविदाने । अन्येपि संति । तथाहि । कामं स्वाच्छंद्ये । प्रकाममित्यतिशये । सांप्रतमिति न्याय्ये । परमिति किंत्वर्थे । साक्षादिति प्रत्यक्षे । साचीति तिर्यगर्थे । संवदिति वर्षे । अवश्यमिति निश्चये । उषेति रात्रौ । ओमिति अंगीकारे ब्रह्मणि च । भूरिति पृथिव्यां । भुव इत्यंतरिक्षे । कु कुत्सितेषदर्थयोः । अंजसेति तत्त्वशीघ्रार्थयोः । मिथु इति द्वावित्यर्थे । अस्तमिति विनाशे । स्थाने इति युक्ते । वरमिति ईषदुत्कर्षे। सुदीति शुक्लपक्षे । वदीति कृष्णपक्षे । तुमिति तुंकारे । आहेति उवाचेत्यर्थे । आसेति बभूवेत्यर्थे । आयेति प्रतिबंधे । असीति त्वामित्यर्थेवाक्यालंकारयोः । ब्रूहीति प्रेषाऽनुज्ञावसरेषु । वामिति युवामित्यर्थे । चटु चाटु एतौ प्रियवाक्ये । एवमन्येप्यूह्याः । तत्रादिर्विभक्त्यर्थे । आदिशब्दः प्रकारे वर्तते । गणाभावात् । विभक्तीनामर्थोऽभिधेयो योऽपादानादिस्तस्मिन्नर्थे तत्रादिर्निपात्यते। तत्र आदिर्यस्य स तत्रादिः । शब्दसमूह इत्यर्थः । तस्मिन्निति तत्र । एतस्मिन्नित्यत्र । यस्मिन्निति यत्र कस्मिन्निति कुत्र,क्व । तेन प्रकारेण तथा । सर्वेण प्रकारेणेति सर्वथा। केन प्रकारेणेति कथम् । अनेन प्रकारेण एतेन प्रकारेण वेतीत्थं । तस्मात्तस्या वेति ततः । यस्मात् यस्यावेति यतः । कस्मात् कस्या वेति कुतः । सर्वस्मात् सर्वस्या वेति सर्वतः । बहोरिति बहुतः । पूर्वस्मिन् देशे पूर्वस्माद्देशात्पूर्वो वा देशः पुरः पुरस्तात् । अधः, अधस्तात् ऊर्ध्व,ऊर्ध्वात, ऊर्ध्वो वेति । उपरि, उपरिष्टात् । दक्षिणस्मिन् दक्षिणो वेति दक्षिणेन दक्षिणस्यां दिशि दूरे इति दक्षिणा दक्षिणाहि । उत्तरस्मादुत्तरस्यां वेति उत्तरतः। उत्तरस्यां दिशि दूरे इति उत्तराहि । उत्तरः। सभवानिति ततो भवान् तत्र भवान् । तं भवंतमिति ततो भवंतं तत्रभवंतं । तेनभवतेति ततो

भवता तत्रभवता । तस्मैभवते इति ततोभवते तत्रभवते । तस्माद्भवत इति ततो भवतः तत्रभवतः । तस्यभवत इति ततोभवतः तत्रभवतः । तस्मिन्भवतीति ततोभवति तत्रभवति । सद्यआदिः काले । अत्राप्यादिशब्दः प्रकारे वर्तते । पूर्वदेशकालादिविशिष्टो विभक्त्यर्थो गृहीतः । इह तु कालविशिष्ट एव विभक्त्यर्थो गृह्यते । समानेऽह्नीति समानस्य सादेशः द्यस्प्रत्ययश्च तत्कालेसद्यः । अस्मिन्नहनीति इदमो अशादेशो द्यः प्रत्ययश्च । सांप्रतदिनेऽद्य । अधुना इदानीमेतौ वर्तमानक्षणार्थे । यस्मिन् काले यदा । कस्मिन् काले कदा । सर्वस्मिन् काले सर्वदा । एकस्मिन् काले एकदा । अन्यस्मिन् काले अन्यदा । सपदि सांप्रतं संप्रति एते त्रयो वर्तमानक्षणार्थे । झटिति तूर्णम् । आशु शीघ्रमेते शैघ्र्ये । पूर्वस्मिन्नहनीति पूर्वेद्युः । परस्मिन्नहनी ति परेद्यवि । अस्मिन् वर्षे इति ऐषमः । पूर्वस्मिन् वर्षे परुत् । पूर्वतरे वर्षे परारि । अन्य स्मिन्नहनीति अन्येद्युः । अन्यतरस्मिन्नहनीति अन्यतरेद्युः । उभयस्मिन्नहनीति उभयेद्युः । तस्मिन्काले तर्हि । कस्मिन्काले कर्हि । यस्मिन् काले यर्हि । एतस्मिन्काले एतर्हि ॥

(तत्त्वदीपिका—) स्मेति अतीते पादपूरणे च । अस्मीति अहमित्यर्थे । आङिति ईषदर्थाभिविधिमर्यादाक्रियायोगेषु । उदिति अप्यर्थे । ञुञ् इति सतर्कसंबोधनपूरणेषु । आदहेति हिंसोपक्रमकुत्सनेषु आतंकिते कुत्सनविनाशयोः । प्रतिग्रहेणीति शाकटायनः । वेलायां इति कालपरिमाणे । मात्रायामिति अल्पपरिमाणे । यथेति योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्येषु । किमिति पृच्छाजुगुप्सयोः ईषदर्थातिशययोरपि । यदिति यद्यर्थे । हाहाइति विस्मयविषादशोकजुगुप्सार्त्तिषु । ह इति विनियोगक्रमपादपूरणे । हेहै पाट् प्याट् एते संबोधनार्थाः । अहो इति विकल्पे चेदर्थेपि । नन्विति प्रश्नावधारणानुज्ञेच्छामात्रेषु । मन्ये इति वितर्के । नाहयभावे । उताहोइतिवितर्के । असीतित्वमित्यर्थवाक्यालंकारयोः । ब्रूहीतिप्रैषानुज्ञावसरेषु । ननुइतिनिषेधे । इतिइतिहेतुप्रकारप्रकर्षैवमर्थव्यवस्थास्वरूपविवक्षानियमसमाप्तप्रकृतिवक्ष्यमाणपरामर्शमतेषु । इवेतीषदर्थेपि । मा प्रेक्षावाक्यालंकारेषु । ओमित्यभ्यादानाभ्युपगमसमाप्त्यर्थेषु । फडिति विनिराकृतौ । यदिपक्षांतरे । होइतिसंबोधने । इहीतीतिङन्तप्रतिरूपकं गच्छेत्यर्थे । अहेत्यत्रेत्यर्थे । तादितिहेतौ । असाश्वादिति । अहो बत समितिसर्वतोभावे । किमितिअनर्थकं पादपूरणेवा । आमितिप्रतिवचनावधारणयोः हमितिस्तोभवचने । वामितिध्रुवामित्यर्थे । शुकमिति अतिशये । शुकमितिशैत्ये । आनुकमितितर्के । नहिकमिति निषेधे । सत्यमिति प्रश्नप्रतिषेधसत्येषु ऋतमिति सत्यार्थे । नोचिन्नचेदिति निषेधे । जात्विति कदाचिदर्थे कथमिति प्रकारप्रश्ने कुतइति प्रश्ननिह्नवयोः कुत्रेति देशप्रश्ने । अनु अवेति उपसर्गप्रतिरूपकौ । अनु अव इत्येतयोरर्थे । हा हैहे एते त्रयोपि शोभार्थाः शंवडिति अंतःकरणे आभिमुख्येपि । व इति पादपूरणे हिंसाप्रातिलोम्येषु । दिष्ट्येत्यानंदे सज्जनदर्शनप्रातिलोम्येष्वित्येके पाधिति सम्यगर्थे । हसेति आनुषगिति आनुपूर्व्ये । अगेति संबोधने । द्राक्स्रगिति भुगित्यर्थे । अरे इति नीचसंबोधने । चटु चाटु इति

प्रियवाक्ये । हुमित्यनिच्छाभयभर्त्सनकोपेषु । सुष्ठु इति प्रशंसार्थां । पुरसित्यग्रे पूर्वदेशे पूर्वकालयोश्च ।आश्विदीति क्षिप्रे ।नहीति विशेषे ।रहसीति एकांते एषामर्थानां।निपाताद्योतकानतुवाचकाः पदांतरविनाप्रयोगात् किं च वाचकत्वेघटस्यसमुच्चय इति वत् घटस्य च इत्यपि स्यात् ।आपि शोभनः समुच्चयेति वत् शोभनं च इत्यापिस्यात्। द्योतकत्वेत्वस्य पदार्थैकदेशत्वान्न तत्र विशेषणान्वयः। अथ कथं घटश्चेत्यादौ समुच्चयादिबोध इति चेत्सत्यं । घटवल्लक्षणयैव समुच्चितघटबोधसंभवात् विजय इत्यादौ विशिष्टजपे धातोरितिचेदितिदिक्। तत्रादिविभक्त्यर्थे इति । आदिशब्दः प्रकारार्थः गणाभावात् । विभक्तीनामर्थोऽभिधेयस्तस्मिन् तत्रादिर्निपात्यत्ते । तत्रेति अत्र त्रप्रत्ययष्टेरत्वं निपात्यते । तत इति । अत्र तसूप्रत्ययष्टेरत्वं बहुत इति अत्र ईकारलोपः तेन प्रकारेण तथेति तस्मिन् काले तदेति कालप्रकारयोर्विभक्त्यर्थत्वाभावेपि । सदोणादयः । प्रादेश्चतथेति । सूत्रस्थ सदा तथेति कालप्रकारयोरुपलक्षणं । सद्यआदिरिति । तत्राप्यादिशब्दः प्रकारे सर्वत्र देशकालादिविशिष्टो विभक्त्यर्थो गृहीत इह तु कालविशिष्ट सविविभक्त्यर्थो गृह्यते । अद्येति । अस्मिन्नहनीत्यर्थः । इदमस्माद्यप्रत्ययश्च । पुरः पुरस्तादिति पूर्वस्मिन्देशे पूर्वस्माद्देशात् पूर्वो वा देश इत्यर्थः । उपरीति ऊर्ध्वमित्यर्थः ।

सू०— प्रादिरुपसर्गः । प्र । परा । अप । सम् । अनु । अव । निस् । निर् । दुस् । दुर् । अभि । वि । अधि । अति । सु । उद् । नि । प्रति । अपि । परि । उप । आङ् । श्रद् । अन्तर् । आविर् ।

(सुबोधिनी—) प्रादिरुपसर्गः । प्र आदिर्यस्य स प्रादिः । तद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः । प्रकर्षइति लिंगात् उप समीपे सृज्यते उच्चार्यते क्रियावाचकस्य शब्दस्येत्युपसर्गः । कर्मणिघञ् । अन्वर्थसंज्ञाबलात् क्रियासंबद्धः इति लभ्यते । यदुक्तं । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येवोपसर्गसंज्ञेति । उपसर्गा हि अर्थविशेषस्य द्योतका न तु वाचकाः । प्रादिकर्मणि दीर्घेशभृशसंभवतृप्तिषु । वियोगशुद्धिशक्तीच्छाशांतिपूजाग्रदर्शने॥ १ ॥आदिकर्मणि प्रारंभकर्मणि यथा । प्रयातः। दीर्घे यथा प्रवला मूषिकाः ईशेयथो । प्रभुः । भृशार्थे यथा । प्रवदंति । संभवे यथा । हिमवतो गंगा प्रभवति । तृप्तौ यथा । प्रभुक्तमन्नं । वियोगे यथा प्रोषितः । शुद्धे यथा । प्रसन्नमुदकं । शक्तौ यथा । प्रशक्तः । इच्छायां यथा । प्रार्थयते कन्यां । शांतौ यथा । प्रशान्तोग्निः। पूजायां यथा।प्रांजालिः स्थितः । अग्रे यथा । प्रवालं । दर्शने यथा । प्रलोकयाति॥ १॥ वधेगतौ दर्शने च विक्रमेभिमुखे भृशे॥ अधीनमोक्षणप्रातिलोम्येकेषु परा मतः॥२॥वधे यथा । पराहतः। गतौ यथा परागतः । दर्शने यथा । पराहृष्टः । विक्रमे यथा । पराक्रांतः । अभिमुखे यथा । परावृतः ।भृशे यथा ।पराजितः । अधीने यथा पराधीनः । मोक्षणे यथा । पराकृतस्त्यक्त इत्यर्थः । प्रातिलोम्ये यथा । पराङ्मुखः ॥ २॥ अपो वियोगे विकृतौ विपरीते निदर्शने आनंदेवर्जने चौरे चारणे समुदाहृतः ॥ ३॥ वियोगे यथा

अपयाति । विकृतौ यथा। अपकृतवान् । विपरीते यथा । अपशब्दः । निदर्शने यथा अपादिशति । आनंदे यथा । अपहसति । वर्ज्जने यथा । अपवनात् दृष्टो देवः । चौर्ये यथा ।अपहरति । चारणे यथा । अपसरति॥३॥ संयोगैक्ये च प्रभवे सत्यप्रत्यक्षसिद्धिषु ॥ भूषाश्लेषस्वीकरणक्रोधाभिमुखवाचि सम् ॥ ४ ॥ संयोगे यथा । संगतः पुत्रेण । ऐक्ये यथा । संवदंति सख्यः।प्रभवे यथा । काष्ठेऽग्निः संभवति । सत्ये यथा। गां संजानाति । प्रत्यक्षे यथा । संपश्यते । सिद्धौ यथा। संसिद्धिः । भूषायां यथा संस्कृता कन्या । आश्लेषे यथा।संधत्ते । स्वीकारेयथा। संगृण्हाति । क्रोधे यथा संक्रुद्धः। अभिमुखे यथा । संयाति ॥ ४ ॥ वेदाधिष्ठानसामीप्यपश्चाद्भावानुबंधने ॥ साम्याभिमुखहीनेषु विसर्गे लक्षणे त्वनु ॥ ५ ॥ वेदे यथा । अनुवाकमधीते । अधिष्ठाने यथा । अनुष्ठानं देशः। सामीप्ये यथा। अनुमेघं वर्षति। पश्चाद्यथा। अनुरथं । भावानुबंधने यथा। अनुशयः । साम्ये यथा । अनुकृतिः। अभिमुखे-यथा । अनुवत्सो मातरं धावति। हीने यथा। अन्वर्जुनं योद्धारः। विसर्गे यथा। अनुज्ञातः। लक्षणे यथा ।अनुवनमसतां गतिः ॥ ५ ॥ ज्ञानावलंबशुद्धीषदर्थे व्याप्तिपराभवे ॥अवो ज्ञेयो वियोगे च लोकयोगानुसारतः ॥ ६ ॥ ज्ञाने यथा । अवगतोर्थः । अवलंबे यथा। अवलंब्य यष्टिं गच्छति। शुद्धौ यथा। अवदातः । ईषदर्थे यथा अवलंब्यते। व्याप्तौ यथा । अवकीर्णम् ।पराभवे यथा। अवघ्नंति । वियोगे यथा। अवयातः ॥ ६ ॥ निर्वियोगात्ययादेशातिक्रमे लाभनिश्चिते ॥ दुरीषदर्थे कृच्छ्रेर्थे कृशासंपत्तिसंकटे ॥ ७ ॥ वियोगे यथा। निःसंगो ब्रवीति । अत्यये यथा । निर्मेघं । आदेशे यथा। निर्दिष्टं । अतिक्रमे यथा । निःक्रांतः। लाभे यथा । निर्दिष्टः। निश्चिते यथा । निश्चितं ॥ दुरीषदर्थे यथा । दुर्गतिः । कृच्छ्रार्थे यथा । दुर्जीवः । कृशे यथा । दुर्बलः । असंपत्तौ यथा । दुर्गतः। संकटे यथा । दुर्दिनम् ॥ ७ ॥ नानावियोगातिशये भृशमोहेशवाङ्मृधे ॥ पैशून्यास्मरणे भूषेषदर्थानाभिमुख्यके ॥ ८ ॥ अनवस्थामुख्यशौर्य्यदर्शने विरुदाहृतः । आङिच्छाभयवाक्येषदर्थाश्लेषादिकर्म्मणि ॥ ९ ॥ नानावियोगे यथा । विमुक्तः । अतिशये यथा । विकीर्णः । भृशे यथा । वितटा नद्यो महत्य इत्यर्थः। मोहे यथा । विमनस्कः ईशे यथा । विभुः । वाङ्मृधे यथा। विवदंते। पैशून्ये यथा । विगायति । अस्मरणे यथा । विस्मृतः । भूषायां यथा । विभूषितः। ईषदर्थे यथा । विलोपितः । अनाभिमुख्यके यथा । विमुखः ॥ ८ ॥ अनवस्थायां यथा। विभ्रांतः। मुख्ये-यथा । विशिष्टः । शौर्येयथा । विक्रांतः । दर्शने यथा विलोकयति ॥ आङ् इच्छायां यथा आकांक्षति । भये यथा आबिभेति। वाक्ये यथा । आजानाति । ईषदर्थे यथा आताम्रनखः । आश्लेषे यथा । आलिंगति । आदिकर्माणि यथा । आरभते ॥ ९ ॥ बंधनेऽभिविधौ शास्यकृच्छ्रसामीप्यसंश्रये । अभिमंत्रनिवृत्याशादानानुभवविस्मये ॥ १० ॥ प्रतिष्ठादेशमर्यादास्पर्द्धामुख्योर्ध्वकर्मणि ।

निराश्रयऽधोऽभृशादेशनित्यकौशलबंधने ॥ ११ ॥ बंधने यथा । कवचमाबंधाति । अभिविधौ यथा । आकुमारं यशः । शाठ्ये यथा आचरति कपटेन । कृच्छ्रे यथा आहतः । सामीप्ये यथा। आसन्ना वयं । संश्रये यथा । आवसथः। अभिमंत्रे यथा । आमंत्रणं । निवृत्तौ यथा । आधावाति । आशायां यथा । आशास्ते। आदाने यथा । आदत्ते । अनुभवे यथा । आशीतं । विस्मये यथा आएवं किल तत् ॥ १० ॥ प्रतिष्ठायां यथा । आस्पदं । आदेशे यथा । आदिष्टः । मर्यादायां यथा । आमुक्तेर्दुःखं । स्पर्द्धायां यथा । आहूयते मल्लं मल्लः । मुख्ये यथा । आगच्छाति । ऊर्ध्वकर्मणि यथा । आरोहाति पर्वतं ॥ निराशौ यथा । निकारोति मणीनां । अधो यथा। निपताति । अभृशेयथा निगृहीतः । आदेशे यथा । निदर्शितं । नित्ये यथा । निविशते । कौशल्ये यथा । निपुणः । बंधने यथा । निबद्धः ॥ ११ ॥ अंतर्भावे समीपे निर् दर्शनोपरमाश्रये। अधिरध्ययनैश्वर्यवशित्वस्मरणाधिके ॥१२॥ अंतर्भावे यथा। निपीतमुदकं सिकताभिः । समीपे यथा । निकृष्टः । दर्शने यथा । निदर्शनं ।उपरमे यथा । निवृत्तः पणतः । आश्रये यथा । निलयः ॥ अधि अध्ययने यथा । उपाध्या यादधीते । ऐश्वर्ये यथा । अधिपतिः । वशित्वे यथा । अधीनः । स्मरणे यथा । मातुरध्येति ।अधिके यथा। अधिकृतम् ॥१२॥ अपिः संभवगर्हाशीर्मृतिभूषासमुच्चये । विक्रमातिक्रमाऽबुद्धभृशार्थोतिशयेष्वति॥ १३ ॥ संभवे यथा । अपिप्रयोजनमस्ति । गर्हायां यथा अपिपापिनः । आशिषि यथा । भद्रमपि । मृतौ यथा । मरणमपि। भूषायां यथा। अपिनह्याति हरं । समुच्चये यथा। तदपि विक्रामति । अतिविक्रमे यथा। अतिरथः । अतिक्रमे यथा अतिक्रामाति। अबुद्धे यथा । अतिगहनं । भृशार्थे यथा । अतितप्तं । अतिशये यथा । अति मनुते ॥ १३ ॥ प्रशंसानुमते पूजाभृशकृच्छ्रशुभेषु सुः । उत्प्राबल्यवियोगोर्ध्वकर्मलाभप्रकाशने॥१४॥ प्रशंसायां यथा। सुरूपः। अनुमते यथा। सुकृतं । पूजायां यथा। सुसाधुः।भृशेयथा सुतप्तः ।कृच्छ्रे यथा सदुष्करं । शुभे यथा । सुगंधः ॥ उत प्राबल्ये यथा । उद्बलः । वियोगे यथा । उद्गच्छति । ऊर्ध्वकर्मणि यथा । उत्तिष्ठति शयनात् । लाभे यथा । उत्पन्नं प्रकाशने यथा । उच्चरति ॥ १४ ॥ आश्चर्ये मोक्षणेऽभावे चलप्राधान्यशक्तिषु । अभिपूजाभृशार्थेच्छाव्याधिसाम्याभिमुख्यके ॥ १५ ॥ आश्चर्ये यथा। उत्सुकः । मोक्षणे यथा । उद्गतोश्वः । अभावे यथा । उत्पथः । चले यथा । उत्कः । प्राधान्ये यथा । उद्दिष्टः । शक्तौ यथा । उत्सहः ॥ अभिपूजायां यथा । अभिवंदते देवं । भृशे यथा । अभियुक्तः । इच्छायां यथा । अभिलिप्सते । व्याधौ यथा । अभिस्यंदो व्याधिः। साम्ये यथा । अभिजातः । आभिमुख्यके यथा । अभिमुखं१५ सारूप्यवचनाहारस्वाध्यायेषु निरूपितः ॥ सादृश्यादानहिंसांगीकृतौप्रतिनिधौकचित् ॥ १६॥ सारूप्ये यथा । अभिरूपः । वचने यथा अभिधानं । आहारे यथा । अभ्यवहरति । स्वाध्याये यथा । अभ्यस्यति ॥ प्रति सादृश्ये यथा । देवदत्तस्यप्रति । आदाने यथा । प्रतिगृण्हाति । हिंसायां यथा । प्रतिहंति । अंगीकृतौ यथा । प्रति-

ज्ञातं। प्रतिनिधौ यथा। अभिमन्युरर्जुनतः प्रति ॥ १६ ॥ व्याप्याभिमुख्ययोर्व्याप्तौवारणेप्रतिरुच्यते ॥ परिः समंततोभावव्याधिदोषकथासुच ॥ १७ ॥ व्याधौ यथा। प्रतिशापः। आभिमुख्ये यथा। प्रतिसूर्यं गच्छति। व्याप्तौ यथा। प्रतिकीर्णपांसुभिः। वारणे यथा। प्रतिषिद्धः ॥ परि समंततोभावे यथा। परिव्याप्तौ यथा। परिगतोग्निर्मार्गम्। दोषकथासु यथा। परिवापः ॥ १७ ॥ भूषाश्लेषे पूजने च वर्जने वसने शुभे। उप सामीप्यसामर्थ्यव्याप्तावधिकृतौ मृतौ ॥ १८ ॥ भूषायां यथा। परिकरोति कन्यां। आश्लेषे यथा। परिष्वजते। पूजने यथा। परिचरति गुरुम्। वर्ज्जने यथा। परिवनेभ्यो वृष्टो देवः। वसने यथा। परिधत्ते वासः। अशुभे यथा। परिदेवनं ॥ उप सामीप्ये यथा। उपकुंभम्। सामर्थ्ये यथा। उपकरोति मित्रेभ्यः। व्याप्तौ यथा। उपकीर्णः पांशुभिराचार्यः। अधिकृतौ यथा। उपदिशति शिष्येभ्यः। मृतौ यथा। उपरतः ॥ १८ ॥ दोषदानक्रियावीप्सारंभाध्ययनपूजने। कृष्णाचार्यैः कृता श्लोका उपसर्गार्थसंग्रहे ॥ १९ ॥ दोषे यथा। उपघातः। दाने यथा। उपहरत्यर्थं देवदत्ताय। क्रियायां यथा। उपचारः। वीप्सायां यथा। देवं देवमुपचरति। आरंभे यथा। उपक्रमते भोक्तुम्। अध्ययने यथा। उपाध्यायादधीते। पूजने यथा। उपचितः पिता पुत्रेण ॥ १९ ॥ निस् निश्चयादौ। दुस् दुःखादौ। श्रत् श्रद्धादौ। अंतर् मध्यादौ। आविर् प्राकट्यादौ ॥

(तत्त्वदीपिका–) प्रादिरूपसर्ग इति। प्र आदिर्यस्येति स प्रादिरिति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः नातद्गुणसंविज्ञानः प्रकर्ष इति लिंगात्। अन्यथा प्रइत्यस्य धातोः प्राक् पाठोनस्यात्। उप समीपे सृज्यत उच्चार्य्यते क्रियावाचकस्येत्युपसर्गः सृजेः कर्मणि घञ्। अन्वर्थसंज्ञायां च क्रियायोग इति लभ्यते। तदुक्तं। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तंप्रत्येवोपसर्गसंज्ञेति यस्यधातोर्वाच्याक्रियायत्क्रियातयायुक्ताः। तंधातुंअर्थं वाप्रति। उपसर्गाणां द्योतकत्वमेव नवाचकत्वं। तदुक्तं। उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयत इति। उपसर्गेण द्योतकेन हेतुना अन्यः धातुपाठपठिताद्भिन्नः प्रतीयते धातुनैव वा।

सू०– प्राग्धातोः। उपसर्गा धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः।

(सुबोधिनी) प्राग्धातोः। वेदादौ विपरीतप्रयोगदर्शनात् व्याकरणं लोकेऽपि विपरीतप्रयोगो माभूदिति नियमार्थमिदम् ॥

(तत्त्वदीपिका–) प्राग्धातोरिति। संज्ञानियम एवायं। धातोः प्राक् प्रयुज्यमाना एव प्रादय उपसर्गसंज्ञा नान्येइत्यर्थः। तेन सुपुरुष इत्यादावधातोः प्राक् प्रयोगे पि न क्षतिः। अत्र धातोरिति ग्रहणात् कर्तुं प्रेक्षते प्रचिकीर्षतीत्यादौ नानिष्टता। अन्यथा यत्क्रियायुक्ता प्रादयस्ततः प्रागिति सुवाच्येच्छया प्रशब्दस्य योग इति तस्यैव प्राक् प्रशब्दः प्रयुज्येत। वस्तुतस्तुयत्क्रियेत्यस्ययस्यधातोर्वाच्याक्रियेति व्याख्यानात्केवलस्य तस्य धातुत्वाभावात्। सांतस्यैव धातुत्वात्।

मू०— तदव्ययम् चादिअव्ययसंज्ञंभवति । न तु शब्दनिर्देशे ।

(सुबोधिनी–) तदव्ययम् । प्रादि चादि तत्रादि सह्यआदि परामशार्थं तद्ग्रहणम् । अत्र नाम्न इत्यनुवृत्त्य प्रथमया विपरिणम्य विशेष्यमभ्युपेयम् । चादिस्वरादीनि तु विशेषणानि । विशेषणे हि तदंतविधिस्तेन परमोच्चैः परमस्वरित्यादावव्ययसंज्ञा भवत्येव । उच्चैरतिक्रांतोऽत्युच्चैः । अत्युच्चैः सौ । अतिस्वः। अतिस्वरौ। अतिस्वर इत्यादि । गौणे तु नाव्ययसंज्ञा । मुख्याऽमुख्ययोरिति न्यायात् ॥

(तत्त्वदीपिका-)तदव्ययमिति। तच्छब्देन प्रादिचादिउपर्यादि तत्रादिग्रहणम् अन्यथानंतरत्वात् सह्यआदय एव गृह्येरन् ।

मू०— क्त्वाद्यन्तश्च । क्त्वा क्यप् तुम् णम् धा च्वि शस् वत् कृत्वस् सु आम् इत्याद्यन्तमव्ययसंज्ञं भवति ।

(सुबोधिनी–)क्त्वाद्यंतंच । पूर्वकाले क्त्वेति क्त्वा । समासे क्यबिति क्यप् । तुम् तदर्थायां भविष्यतीति तुम् पौनःपुन्ये णम् । पदं द्विश्चेति णम् । संख्यायाः प्रकारे धेति धा । बव्हल्पार्थात्कारकाच्छस् । इति शस् । अभूततद्भावे कृभ्वास्तियोगे नाम्नश्च्विरिति च्विः । वत्तुल्ये इति वत् । क्रियाया आवृतौ कृत्वसिति कृत्वस् । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुरिति सुः । किमोऽव्ययादाख्याताच्च तरतमयोराम् वक्तव्यः । अद्रव्यप्रकर्षे इत्याम् ॥

मू०— अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् । सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ॥ वचनेषु च सर्व्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ॥ आपश्चैव हसान्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥ वगाहः । पिधानम् ॥ ॥ इत्यव्ययानि ॥

(सुबोधिनी–) अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् । अव्ययाद्विहिताया विभक्तेर्लुक् स्यात् । विभजनं विभक्तिर्विभागः । यद्वा विभज्यते बोध्यते कर्तृकर्माद्यर्थोऽनयेति विभक्तिः स्यादित्याद्योरेवेति योगरूढिः । सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु ॥ वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥ आथर्वणप्रणवविद्यागतश्रुतिरियं । यत् शब्दरूपं नव्येति न व्ययं प्राप्नोति तदव्ययं त्वया ज्ञेयं । कीदृशं तत् । त्रिषु लिंगेषु सदृशमेकप्रकारं । पुनः कीदृशं । सर्वासु विभक्तिषु सदृशं च । पुनः कीदृशं । सर्वेषु वचनेषु सदृशं ॥ १ ॥ वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ॥ आपं चैव हसांतानां यथा वाचा निशा दिशा ॥ १ ॥ भागुरिराचार्योऽवाप्योरुपसर्गयोरल्लोपं वष्टि वांछतीत्यर्थः । च पुनः हसांतानां शब्दानामापं वष्टि । अल्लोपे यथा । वगाहः । अवगाहः । पिधानं । अपिधानं । अपिना साहचर्यादादेरवाकारो लुप्यते । नोत्य इति भावः । ॥ इत्यव्ययानि ॥

(तत्त्वदीपिका–) सदृशमिति श्रुतिलिङ्गसंख्याकारकभावपरायथावाचेतिपरिगणनं-

मिदमित्येके अन्ये तु उदाहरणमात्रमित्याहुः । वगाह इति आदिरेवाकारो लुप्यते नांत्यः अपिना साहचर्यात् ।

श्रीविद्यानगरस्थायिलोकेशकरशर्मणा
कृतायामिहटीकायामव्ययव्याकृतिर्गता ॥ इत्यव्ययानि ।

मू०— आबतस्त्रियाम् अकारान्तान्नाम्नः स्त्रियां वर्तमानादाप् प्रत्ययो भवति । सर्व्वा । माया ।

(सुबोधिनि—) आबतःस्त्रियाम् । अत इति तपरग्रहणं । तेनाधिकृतस्य नाम्नो विशेषणात्तदंतविधेः स्त्रियामिति प्रकृत्यर्थविशेषणं । स्त्रियां वर्तमानाददंतान्नाम्न आप् स्यात् । पित्वं स्वरार्थं । स्त्र्यादिकं लिंगत्रयं तु पारिभाषिकमेव लिंगानुशासनादिभ्यो निर्णेयं । माया शठता । विद्या वा ॥

(तत्त्व०-)आबतः स्त्रियामिति। आब् अतः स्त्रियामिति छेदः अत इति तपरकरणाद्व्यक्तेर्ग्रहणम् । नतु स्वरूपस्य नापि आंगगादित्यादौ अत् शब्दांतस्य तुमूतदर्थायामिति निर्देशात् नापिङसेरादेशस्याच्छन्दस्य स्त्रियां वृत्यभावात् । अधिकृतस्य नाम्नो विशेषणात्तदंतविधिः स्त्रियामिति प्रकृतिविशेषणमित्यभिप्रेत्याह । स्त्रियां वर्त्तमानादिति ।

मू०— अजादेश्च। एडका । अजा । अश्वा । चटका । मूषिका । बाला । वत्सा। होढा । मन्दा । विलाता । संफला । भस्त्रफला।अजिनफला । शणफला । पिण्डफला । सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा । कांडपुष्पा । प्रांतपुष्पा । एकपुष्पा । शूद्रा । क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयोगेपि । त्रिफला । अमूला कोकिला जातावपि इत्यादि ।

(सुबोधिनी—) अजादेश्च । अजशब्द आदिर्यस्यति बहुव्रीहिः । आजादेर्गणदाप् स्यात् तस्य स्त्रीत्वे द्योत्ये अजा । एडका । अश्वा । चटका । मूषिका । शूद्रा । अमूला । संफला । भस्त्रफला । अजिनफला । शणफला । प्रत्यक्फला। पिंडफला- सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । कांडपुष्पा । प्रांतपुष्पा । एकपुष्पा । क्रुंचा । उष्णिहा । देवविशा । इत्यादिषु । जातेरयोपधादितीप्प्राप्तः बाला वत्सा होढा मन्दा विलातेत्यादिषु अनंत्यवयोवाचिन इतीप्प्राप्तः ज्येष्ठाकनिष्ठामध्यमाकोकिलेत्यादिषु पुंयोगे चेतीप्प्राप्तः त्रिफलात्यनीकेत्यादौ समाहारेऽत ईबितीप् प्राप्तः सईबजादेरित्यनेन । बाध्यते । अजादेःस्त्रीत्वाऽभावात् पंचानामजानां समाहारइति पंचाजी अत्राप् न । अत्रहि समासार्थ समाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं न त्वजादिनिष्ठं । चटकेत्यत्र काप्यतइति ईकारो न क्षिपकादीनां नेति निषेधात् मुषेर्दीर्घश्चेतिकिक् प्रत्यये इकारमध्यो मूषिकशब्दः होढेति भिल्लस्त्री । मंदेत्यप्रौढा स्त्री । विलातेति नवयौवना स्त्री। संफलेत्यादय एकपुष्पांता ओषधिविशेषाः । भस्त्रेव फलानि यस्या इति विग्रहः । कुक्कुट्यादिषु पाठात्पुं

वद्भावः। शूद्रेति जातावेवाप् महत्पूर्वात् शूद्रशब्दात्तु ईबेव । महाशूद्री । आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समेत्यमरः । पुंयोगे त्वीबेव शूद्री । क्रुंचेत्यादि त्रयोऽमी हसांता इत्येके । भाष्ये तु क्रुंचानालभेत उष्णिहककुभावित्यादिप्रयोगमुदाहृत्यादंतता अपि स्वीकृता । पचाद्यप्रत्ययेन नाम्युपधात्क इति कप्रत्ययेन च रूपसिद्धेः । उष्णिहेति च्छंदोजातिः । देवविशेति देवानां प्रजा । पुंयोगेऽपि यदा ज्येष्ठादयः प्रथमजातादौ वर्तंते तदाअदंतत्वादेवाप् । यदा ज्येष्ठस्यस्त्रीति पुंयोगविवक्षा तदाप्याप्भवतीति सूचयितुमपि शब्दः । कोकिलस्य स्त्री कोकिला जातिवाचकादप्यजादेरेवाब्भवति नतु जातेरितीप् । तेन जातावपि कोकिलेत्येव। नञ्पूर्वान्मूलशब्दाज्जातावप्याब् । अमूलेत्योषधिजातिः । अनञ्पूर्वात्तु शतमूलीत्येव ॥

(तत्त्वदीपिका-) अजादेश्चेति ईप् बाधनार्थमिदम् । अजादौ जातिलक्षण ईप् प्राप्तः।बालेति वयसिप्रथमे इतीप् प्राप्तः।पुंयोगेपीति यदि ज्येष्ठादयः प्रथमजात्यादौ वर्त्तंते तदादंतत्वादेवाप् यदा ज्येष्ठस्य स्त्रीति पुंयोगो विवक्ष्यते तदापि आप्भवतीति सूचयितुमपि शब्दः एतद्बीजं तु अतस्त्रियामाबिति सूत्रणीये विपरीतनिर्देशाद्विकल्पादिलाभः ॥

मू०— पादोवाईप् । द्विपदी । द्विपाद् ।

(सुबोधिनी-) पादोवाईप् कृतसमासांतात्पादशब्दादीप् वा स्यात् । द्वौ पादौ यस्याः सा इति बहुव्रीहौ संख्यासु व्याघ्रादिपूर्वस्येति पादशब्दस्यांतलोपः द्विपाद् ईपि तु शसादौ स्वरे तद्धितयस्वरयोरिति पद् द्विपदी च्छंदोजातिः ॥

मू०— आबृचि । ऋचि वाच्यायां सत्यां पादंतादाप् स्यात् । द्विपदा ऋक् ।

(सुबोधिनी-)आबृचि। ऋचिवाच्यायां तु द्विपदा। एकपदा ऋक् इत्येव भवति।

मू०— काप्यतः । कापि परे पूर्वस्याकारस्येकारो भवति । कारिका । पाचिका। पाठिका। अतःकिं । नौका। तपरःकिं। राका।

(सुबोधिनी-) काप्यतः । कापि इ अत इति च्छेदः । ककारेण सहितः आप् काप् तस्मिन् । प्रत्ययस्यैव को गृह्यते आपा साहचर्यात् स्त्रियां वर्तमानस्य नाम्नोऽतः स्थाने इकारो भवति कापि परे करोतेस्तृवृणावितिवुण् णित्वाद् वृद्धिः । कारिका। एवं पचतेः पाचिका। अतःकिं । नौका । नौशब्दात्स्वार्थे कः प्रत्ययः । ककाराभावे तु शक्नोतीति शका । पचाद्यः प्रत्ययः । तपरः किं राका । मामकनरकयोरतइः ककारस्य प्रत्ययत्वाभावादप्राप्तौ वचनं । ममेयं मामिका । अणीनयोरिति ममकादेशः। णित्वाद्वृद्धिः अजादित्वादाप्। नरान्कायतीति कैशब्दे अस्मात् आतोऽड इति डप्रत्ययः । आप् इत्वं च । नरिका ॥

(तत्त्वदीपिका-) काप्यत इति । कापि इअत इति छेदः कसहितआप्काप् तस्मि-

न् अत्र कप्रत्यय एव गृह्यते आपा साहचर्यात् तेन शक्नोतीति शकेत्यत्र न अत इकापीति वक्तव्ये विपरीतनिर्द्देशादन्यदपि भवति तेन क्वचित्प्रत्ययस्थेकेपि न क्वचिदप्रत्ययस्थेपि भवति नरान्कायति नरिकेति मामिकेत्यत्र एवं स्थिते साहचर्यं न सर्वत्र नियामकमित्युक्ते गौरवग्रस्तत्वादुपेक्षिता स्त्रियामित्यत्रानुवर्त्तते। स्त्रियां वर्त्तमानस्य नाम्नोऽत ईर्भवतीति व्याख्येयं तेन कारकमाप्नोति कारकायइत्यत्र नेत्वं अतः किं मातृका क्षिपकेति एतद्बीजं तु उक्तमेव क्वचिद्वेति अत्रापि विपरीतनिर्देश एव मूलं।

मू०– क्षिपकादीनां न। क्षिपका। ध्रुवका। कन्यका। चटका यका। सका। उपत्यका। अधित्यका।

(सुबोधिनी–) क्षिपकादीनां न। एषामत इकारो न कापि। क्षिपेर्नाम्युपधात् क इति कः। ध्रुवस्थैर्ये इत्यस्मादपि कः। अथवा ध्रुगतिस्थैर्ययोरस्मात्पचाद्यः प्रत्ययः कुटादित्वात् ङित्वेन गुणाभावे नुधातोरित्युव्। क्षिपा एव क्षिपका शस्त्रविशेषः। ध्रुवा एव ध्रुवका भाजनं। चटभेदनेऽस्मात्पचाद्यः। चटका। सर्वत्राऽपि अज्ञातादौ के पुनरापि च ह्रस्वो वेति ह्रस्वः। या एव यका। सा एव सका। आभ्यामाख्याताव्ययसर्वादेरित्यकः। उपाधिभ्यामासन्नारूढयोरित्यकः उपत्यका। अधित्यका। "उपत्यकाद्रेरासन्नाभूमिरूर्ध्वमधित्यकेत्यमरः" ॥

मू०– तारकाज्योतिषि। अन्यत्र तारिका।

(सुबोधिनी–) तारकाज्योतिषि तरतेर्वुण् अकादेशो वृद्धिश्च। ज्योतिर्नक्षत्रं। नेत्रकनीनिका च तयोरर्थे तारका। अन्यत्र तु तारिका।

मू०– वर्णकातांतवे। वर्णिकान्या।

(सुबोधिनी–) वर्णकातांतवे। तंतूनां विकारस्तांतवं तस्मिन्। वर्णका प्रावारविशेषः। वर्णवर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेष्विति चौरादिकाद्वुण्। ग्रंथविशेषस्य व्याख्यात्री स्तोत्रकर्त्री वर्णिका।

मू०– वर्तकाशकुनौप्राचां। उदीचां तु वर्तिका।

(सुबोधिनी–) वर्तयतीति वर्तिका वुण्प्रत्ययः। शकुनावेव वाच्येऽयं विकल्पः अन्यास्मिन्नर्थे तु नित्यमित्वं। प्राचां पूर्वाचार्याणां मते इतोऽभावः। उदीचामाधुनिकानां मते इत्वमित्यर्थः।

मू०– अष्टकाश्राद्धे। अष्टिकान्या।

(सुबोधिनी–) अश्नंति ब्राह्मणा यस्यां साष्टका। इण्याशिभ्यां तकइति तकः अष्टौ परिमाणमस्या इत्यष्टिका।

मू०– क्वचिद्वा। सूतका। सूतिका। पुत्रका। पुत्रिका। वृंदारका। वृंदारिका। आर्यका। आर्यिका। चटकका। चटकिका। नि-

भस्त्रका। निर्भस्त्रिका। एषका। एषिका। अजका। अजिका। ज्ञका। ज्ञिका। द्वके द्विके। निस्वका। निस्विका।

(सुबोधिनी-) क्वचिद्वा। वा अ इति च्छेदः। कचित् पूर्वस्याकारो वा भवति कापि परे। पुत्री एवेति ह्रस्वो वेति ह्रस्वे कृते पुत्रिका। पक्षे पूर्वस्य ईपोऽकारः पुत्रकेति सूतशब्दात् स्वार्थे कः। सूता एव सूतिका। सूतकका। वृंदमस्यास्तीति शृंगवृंदाभ्यामारकः। वृंदारिका। वृंदारका देवतावाची वृंदारकशब्दः पुंल्लिंग एव अन्यत्र त्रिलिंगः। तथा च त्रिषूत्तरेत्युपक्रम्य वृंदारकौ रूपिमुख्यावित्यमरः। आर्या एव आर्यका। पक्षे इत्वं आर्यिका। चटका एव चटकका। चटकिका। निष्क्रांता भस्त्राया इति निर्भस्त्रा। पंचमीतत्पुरुषः। निर्भस्त्रा एवेति निर्भस्त्रका। निर्भस्त्रिका। एषा एव एषका। एषिका। अकः। अजा एव अजका। अजिका। ज्ञा एव ज्ञका। ज्ञिका। द्वे एव द्वके। द्विके। आख्याताव्ययसर्वादेरित्यकः। निर्गता, स्वात् या सा निःस्वा निःस्वा एवेति निःस्वका। निःस्विका। स्वार्थे कः।

मू०-- ह्रस्वोवा। कापि परे तरादौ च पूर्वस्य ह्रस्वो वा। गंगाका। गंगका। गंगिका। नदिका। नदीका। श्रेयसितरा। श्रेयसीतरा। वाग्रहणादेव संध्यक्षराणां न। गोका। नौका।

(सुबोधिनी-) ह्रस्वोवा। कापि तरादौ प्रत्यये च परे स्त्रियां विहितस्य अस्य ह्रस्वोऽत इश्च वा स्यात्। वाशब्दो व्यवस्थार्थस्तेन तरादाविति लब्धम्। गंगा एव गंगका। ह्रस्वाभावे गंगाका। काप्यत इतीत्वे गंगिका। ह्रस्वा नदीति नदिका। नदीका स्वार्थे कः। अतिशयेन श्रेयसीति श्रेयसितरा। श्रेयसीतरा। तरभेयस्विष्ठाः प्रकर्षे इति तरप्रत्ययः। स्त्रियां विहितस्य किं। लक्ष्मीतरा। चमूतरा॥

(तत्त्वदीपिका-) ह्रस्वोवेति। वा आ इति छेदः स्त्रियामित्यनुवर्त्तते स्त्रियां वर्त्तमानान्नाम्नः परस्याकारस्य ह्रस्व इश्च वा भवतीत्यर्थः वा इत्यस्य व्यवस्थितत्वं बोध्यं तेन तरादावपि नदीतर इत्यत्र तु प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणं इति परिभाषाबलान्न ह्रस्वत्वं क्वचिदीपो नित्यं ह्रस्वः ब्राह्मणितरा कप्रत्यये समानस्य ह्रस्वः आर्यका कालिका जंबुका टाडकेति कृते केन कल्याणपंचमीकः आपो वा बहुविद्याकः बहुविद्यकः एवं चैतदर्थलाभायवाशब्दस्य व्यवस्थितत्वाश्रयणेऽवश्यं कर्त्तव्ये अवेतीहित्वा ह्रस्वग्रहणं वाक्यांतरलाभाय वाक्यांतरंचेदं नाम्नः परस्य। स्त्रियां विहितस्य स्वरस्य ह्रस्वो वा स्यात् स्त्रीलिंगेपरेतश्च स्त्रीलिंगं लक्ष्यानुसारात् तरादिकमेव गृह्यते इत्यादि व्याख्यानं गौरवग्रस्तत्वादुपेक्षितं। किं च अवेति सूत्रिते नदिकेत्यादि न सिध्येत्। यस्य लोप इश्च अश्च यं तस्य स्वरो यकारश्च तद्धितस्येव प्रकरणात् अदे आतो दुइति लिंगाभ्यां त्यादिकृत्स्वरो न अंत्यादिति लिंगाच्च यकारस्य न ग्रहणं अत एव न दीर्घयोरेव। एलोप इति तु न सूत्रितं तंत्रादिना यकारलोपार्थं तेन गार्गी तैषं पैषं कानीन इत्यादिसिद्धम् जात्याश्रयणाद्दीर्घे-

योरपि ईप्यन इति इपि परे अनोऽकारस्य लोप इत्यर्थः। एतन्मूलं तु नोवेत्यत्र वाइत्यस्य व्यवस्थितत्वाश्रयणम् ॥

मू०— न्रणईप्। दंडिनी। दंतिनी। मघोनी। शुनी। पौंस्नी। स्त्रैणी। चौरी। हर्त्री। कर्त्री।

(सुबोधिनी–) न्रणईप्। नच आच अण्च एषां समाहारो न्रण् तस्मान्न्रणः। अणिति प्रत्ययो नाम्नीति विशेषणात्तदंतविधिः। न च प्रत्ययविधौ प्रतिषेधः शंक्यः। स्त्रीप्रत्ययेषु तदंतविधिस्वीकारात्। नांतात् ऋदंतात् अणंताच्च स्त्रियामीप्स्यात्। दंडोस्याअस्तीति दंडिनी। मांतोपधाद्वत्विना वितीन्। मघोनी। शुनी। श्वादेरिति वस्योत्वं। कर्त्री करोतेस्तृवृणाविति तृप्रत्ययः॥

मू०— यस्यलोपः। इवर्णावर्णयोर्लोपो भवति। तद्धितस्य स्वरे यकारे ईपि च। औपगवी। ऐंद्री। ईप्यनोलोपः। राज्ञी। द्विदाम्नी।

(सुबोधिनी–) यस्यलोपः। इश्च अश्च यं तस्य यस्य लोपस्यात्तद्धितयस्वरयोरीपि च। यथा गार्ग्यः। काव्यं। वासिष्ठः। मौनं। उपगोरपत्यं स्त्री औपगवी। अपणित्यण्। इंद्रो देवता अस्या इति ऐंद्री दिक्। देवतेदमर्थे इत्यण्। ईप्यनोलोपः अन्नंतस्योपधाकारस्य लोपस्यादीपि। राज्ञः स्त्री राज्ञी। द्वे दाम्नी यस्याः सा द्विदाम्नी॥

मू०- षिव्रतः। षकारटकारउकारऋकारानुबंधात्स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति। वराकी। ट कुरुचरी। उरुद्वयसी। उरुदघ्नी। उरुमात्री। इत्वरी। उ। गोमती। विदुषी। ऋ पचंती। दीव्यंती। तुदती। तुदंती। प्राची। प्राञ्ची। प्रतीची। प्रत्यञ्ची। उदीची। उदञ्ची। तिरश्ची। तिर्यञ्ची। स्तनंधयी।

(सुबोधिनी–)षिव्रतः ष्च ट्च उश्च आचेति ष्व्रः ष्व्रः इतो यस्य सष्विव्रत् तस्मात् ष्विव्रतः। वृञ वरणे। रप्रत्ययांतात् स्त्रियामीप् स्यात्। वृणोतेः षाकाकेण इति षाक प्रत्ययः। यस्येत्यलोपः। वराकी। कुरुचरी। कुरुषु चरतीति। अधिकरणेपपदाच्च रतेरटाविति टः। गोशब्दात् अस्त्यर्थे इति मतुः। गावः संति यस्याःसा गोमती। विदेर्वावसुरिति वसुप्रत्ययः। वसोर्व उरित्युत्वं। विदुषी। पचेः शतृशानौ तिप्तेवदिति शतृप्रत्ययः अप्कर्तरीत्यप्। पचंती। दिवेः शतृप्रत्यये दिवादेर्य इति यप्रत्ययः दीव्यंति। अप्यपोरान्नित्यमिति नुम्। तुदेः शतृप्रत्यये तुदादेर इत्यप्रत्ययः। तुदंती। वादीपोः शतुरिति वा नुम्॥

(तत्त्व०-)षिव्रत इति ष च ट् चउश्च आचते ष्व्रस्ते इतो यस्य स षिव्रत् तस्मात्षिव्रतः

षिदंताद्गुदंताद्दंतान्नाम्नस्त्रियामीप्इत्यर्थः। वरीकीति वरणशीलेति विग्रहे वृञ्धातोः षाकोकण इति षाक प्रत्ययः।गुण इति गुणः। कुरुषु चरतीति विग्रहे चरगतावित्यतोटाविति टप्रत्ययः।गौणत्वे तु नेप् बहुवराका बहुकुरुचरा विदुषीति।उदंताद्दंतात्तु गौणत्वेपि प्रियविदुषी प्रियपचती गौणमुख्यन्यायस्यानित्यत्वात्। ध्वदित्यादौ तु धातोश्चेत् त्रित्कार्यं तर्ह्यंचतेरेव इति नियमेन प्राप्तिर्बाधिता ।

मू०-मन्नंतान्नेप् । सीमा । सीमानौ । दामा । दामानौ ।

(सुबोधिनी-)मन्नंतान्नेप्। मन्नंतान्नाम्न ईप् न भवति। सीमा। दामा। राजवत्॥

(त०-) मन्नंतादिति एतन्मूलं तु आबतःस्त्रियामिति सूत्रे विपरीतनिर्देश एवाएवमुत्तरत्रापि।

मू०- अन्नंताद्बहुव्रीहेर्न। सीमा। सीमे । सीमाः। दामा दामे । दामाः। बहुयज्वा । बहुयज्वे ।

(सुबोधिनी-) अन्नंताद्बहुव्रीहेर्न। नांतत्वात्प्राप्त ईप् स न भवति। बहवो। यज्वानो यस्यां सा बहुयज्वा नगरी । डाब् वा। मन्नंतान्नाम्नोन्नंताद्बहुव्रीहेश्च डाप् वा स्यात्। डित्त्वाट्टिलोपः। सीमा। दामा। बहुयज्वा । गंगावत् । सीमसीमे स्त्रियामुभे इत्यमरः ॥

मू०- उपधालोपिनोबहुव्रीहेर्वेप् । बहुराज्ञी । बहुराजा ।

(सुबोधिनी-) उपधालोपिनो बहुव्रीहेर्वेप्। अन्नंताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वेप् स्यात्। बहवो राजानो यस्यां सा बहुराज्ञी। ईप्यन इत्यल्लोपः। ईबभावे डाप्। पक्षे डाबीपोरभावः।

मू०- नदादेः। स्त्रियामीप्। नदी। गौरी। सरसी। सखी। अशिश्वी। अनड्वाही । अनडुही। इत्यादि ।

(सुबोधिनी-) नदादेः। नद आदिर्यस्य स नदादिस्तस्मान्नदादेर्गणात् स्त्रियामीप् स्यात्। अनुपसर्जनादेवायं गौणमुख्यन्यायात् । नद इत्यव्यक्तं शब्दं करोतीति पचाद्यप्रत्ययः। यस्येत्यल्लोपः। नदी। गौणे तु नदीमतिक्रांता स्त्री अतिनदा। सुपर्णशब्दादपत्येर्थे एण्यण्प्रत्ययः। आदिस्वरे वृद्धिश्च। सुपर्णाया अपत्यं स्त्री सौपर्णेयी। ऊरुः प्रमाणं यस्याः सा ऊरुद्वयसी। नदी। यस्येत्यलोपः। प्रमाणे द्वयसट् दघ्नट् मात्रट् इति द्वयसडादिः। अक्षैर्दीव्यति येति इकप्रत्ययः। आक्षिकी। इण्नशूजीसर्तिभ्यः क्वरबिति करप्। एति परपुरुषं तच्छीला इत्वरी असती। करब्द्वयसडाद्यंतोदाहरणचतुष्टयं छित्त इत्यत्र वक्तुमुचितं। क्वचित्तु तथैव पाठस्तत्र न दोषः। चुराशीलमस्या इति चौरी। अञ्प्रत्ययांतः स्त्रीपुंसाभ्यामिति नञ्स्नञौ। स्त्रियां भवा स्त्रैणी। पुंसि भवा पौंस्नी। शक्तिः प्रहरणमस्या इति शाक्तिकी। शक्तियष्ट्योरीकणितीकण्। गर्गस्यापत्यमिति गर्गादेरिति ण्यः। गार्ग्यः। स्त्र्यपत्ये तु नदादित्वादीप्। यस्येत्यलोपः। हसात्तद्धितयस्येति यलोपे गार्गी। पक्षे गार्ग्याय-

णीति ण्यंताद्गार्ग्यशब्दात्स्त्रियां नदादित्वादीप् स्वार्थे । लोहितस्यापत्यं स्त्री लोहितायनी । लोहितादिर्गर्गाद्यंतर्गणः । ण्यंताल्लौहित्यशब्दात् स्त्रियामायनण् । कतस्यापत्यं स्त्रीति ण्यंतांतात् कात्यशब्दात् स्त्रियामायनण् । आसुरस्यापत्यं स्त्रीति अणंतादासुरशब्दात्स्त्रियामायनण् ।

(तत्त्व०—) नदादेरिति नद आदिर्यस्य स नदादिर्गणः तस्मात् नदादेः नदडादयो यद्यपि टितो निपातितास्तथापि इहाटित एव बोध्याः।स्वरार्थत्वं तु इहानुपयुक्तमेवं वैदिकानामप्रतिपाद्यत्वात् अतइत्यनुवृत्तं यथासंभवं विशेषणीयं । अन्यथा सखीत्यादि न सिध्येत् । यदि तु पत्न्यादित्वमेषां तदानुवृत्तविशेषणत्वे न संकोचः । नदमिच्छंति कुर्वंति वा नदीर्नेदित्यत्रातिव्याप्तिवारणायात् इत्यनुवृत्तिश्चावश्यमभ्युपेया एकदेशविकृतन्यायेन दशब्दत्वात् प्राप्तिः एवंवराकमिच्छंती कुर्वंती वा वराकीर्वराक् इत्यत्रापि नेप् अनुवृत्तेस्तत्रापि सत्त्वात्।

मू०—अनंत्यवयोवाचिनोऽदंतात्स्त्रियामीप् । कुमारी । किशोरी । वधूटी । चिरंटी । तरुणी । तलुनी । अदंतात्किं । शिशुः ।

(सुबोधिनी—) अनंत्यवयोवाचिनोऽदंतात्स्त्रियामीप् । कालकृताशरीराऽवस्था वयः । वयांसि चत्वारि त्रीणि च संति । यथा । आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनं ॥ तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति ॥ पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ॥ पुत्रस्तु स्थविरीभावे न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ॥ उपचयापचयलक्षणे द्वे वयसीइत्यन्ये । वधूटचिरंटतरुणतलुनशब्दा यौवनवाचिनः । कुमारस्तु प्रथमवयोवाची अल्पवयाः । अश्वा किशोरी ।

(तत्त्व०-) कुमारीति प्रथमवयोवाची एकशब्दः नतुरूढत्वप्रयुक्तः वृद्धकुमारीति तु गौणप्रयोगः।तरुणीशालेत्यपि मुख्यार्थे उत्पादितस्य गौर्वाहीक इतिवद्गौणत्वेपि संभवात्।

मू०—ऊधोंतस्यबहुव्रीहेर्नङ्स्त्रियां । कुंडोध्नी । द्व्यूध्नी । अत्यूध्नी ।

(सु०-)ऊधोंतस्य बहुव्रीहेर्नङ्स्त्रियाम्।अकार उच्चारणार्थः।बहुव्रीहिग्रहणेनैव तदंतलाभादंतग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं। न्रणईबिति प्राप्तस्येपो निषेध अनेन प्रतिषिध्यते। यथा। डापूर्वेति वैकल्पिको डाप् । उपधालोपिनो बहुव्रीहेर्वेति वैकल्पिक ईप् । अन्नंताद्बहुव्रीहेर्नेति निषेधश्च । कुंडामिव ऊधो यस्याः सा । ईप्यनोऽल्लोप इत्यल्लोपे कुंडोध्नी । द्वे ऊधसी यस्याः सा द्व्यूध्नी। अतिशयितमूधो यस्याः सा अत्यूध्नी। स्त्रियामिति किं । कुंडोधो धैनुकं । बहुव्रीहेरिति किं । माप्त ऊधः प्राप्तोधाः । द्वितीयातत्पुरुषः ॥

मू०— वयोवाचिनो हायनस्येप् । संख्यादेर्बहुव्रीहेर्वयोवाचिहायनांतादीप् स्यात्। आपि प्राप्ते वचनं। संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामांताच्च डाबीपोर्विकल्पेन प्राप्तयोर्वचनं । द्विदाम्नी ॥ त्रिचतुर्भ्यांहायनस्यणत्वं । त्रिहायणी । चतुर्हायणी ।

(सुबोधिनी-) त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं। आभ्यां परस्य वयोवाचकस्य णत्वं वाच्यं त्रयो हायना यस्या। सा त्रिहायणी। चत्वारो हायना यस्याः सा चतुर्हायणी बाला। हायनोब्दशरत्समा इत्यमरः॥

मू०- इन्द्रादेरानीप्। स्त्रियां पुंयोगे। इन्द्राणी। वरुणानी। भवानी। शर्वाणी। रुद्राणी। मृडानी।

(सुबोधिनी-) इंद्रादेरानीप्। इंद्र आदिर्यस्य स इंद्रादिस्तस्मादिंद्रादेर्गणात् स्त्रियामानीप् स्यात्। पुंयोगेइत्यपकृष्यते। पित्करणसामर्थ्याद्धसेप इत्यत्रानीपोपि ग्रहणं भवति। ननु ऱ्हस्वादिरेवानीबस्तु किमनेन दीर्घोच्चारणेन। अत्राहुः। ब्राह्मणीति सिद्ध्यर्थं दीर्घग्रहणं ब्रह्मन्शब्दादानीपि कृते नोवेति टिलोपे ब्रह्माणीति। अन्ये त्वाहुः। ब्रह्माणमानयति जीवयतीत्यनप्राणने ण्यंतादस्मात्कार्येऽणित्यण् प्रत्ययः। ऋणईबितीपि च कृते ब्रह्माणीति सिद्ध्यत्येव। माधवस्तु इंद्रं करोति इंद्रयाति। इन्द्रेति नाम्नो ञिर्ङितृकरणे इाति ण्यंतात् क्विपि इन्द्रः तस्य स्त्री इन्द्री। इंद्राणीति दीर्घपाठाद्भवति तन्न। क्विबंतस्य क्रियाशब्दत्वेन पुंशब्दत्वाभावात्। किंच इन्द्रमिच्छतीति इंद्रीयति। नाम्नो य ईचास्येति यप्रत्ययांतात् क्विपि कृते इन्द्रीः। स्त्री इन्द्राणीत्यतिव्याप्तिश्च। वस्तुतस्तु ऱ्हस्वादिपाठेऽपि हानिर्न। इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी वरुणस्य स्त्री वरुणानी। भवशर्वमृडरुद्राः पर्यायशब्दाः॥

(त०-) इन्द्रादेरानीबिति अत्र पुंयोगे च इत्यतः पुंयोग इत्यनुकृष्यते। दीर्घोच्चारणं तु क्वचिदताद्धितेपि यस्यलोप इति ज्ञापनार्थम् अन्यथा अनीपि लोपे एवं न स्यात् आकारोच्चारणस्य तु न सामर्थ्यं धर्मादनिचि सुधर्मेत्यादावपि तत्सामर्थ्याल्लोपाभावप्रसंगात् इन्द्रं करोति इन्द्रयति ततःक्विपि इंद्रं तस्य इन्द्रः स्त्री इंद्रं कुर्वन् इंद्रियः स्त्रीत्यादौ अत इत्यनुवृत्तेरनंतादेव न ब्रह्माणीति ब्रह्माणमानयति जीवयतीति विग्रहे अनप्राणन इत्यंतो ण्यंतात्कर्मण्याणि अणन्तत्वात् ऋणईपि णत्वेच सिध्यति। सूत्रंतु इन्द्रस्य स्त्रीति वाक्ये इन्द्रीत्यनिष्टरूपवारणायेति बोध्यं। इन्द्रादेरानन्वेति तु न सूत्रितं आगमलिंगाभावेन सर्वादेशप्रसंगात् अनुगापि न कृतःअल्लोप स्वर इति लोपप्रसंगात् अकारोच्चारणस्य तु प्रकृत्यकारकारणार्थत्वेन चरितार्थत्वान्नसामर्थ्यं सर्वशब्दे च अत्राहुः आनुक् सुवचं मात्रालाघवादिति। अत्रेदंवक्तव्यं मात्रालाघवेपि प्रक्रियागौरवस्य सत्त्वेन तुल्यत्वात्तथाहि आनुकि सवर्णे दीर्घः सह ऋणईबिति सूत्रद्वयं आनीपितु दीर्घसूत्रमेकमेवेति लाघवं।

मू०- आचार्यादणत्वं। आचार्यानी।

(सुबोधिनी-)आचार्यादणत्वं। आचार्यशब्दात्परस्यानीपो नस्य णत्वं न स्यात्। आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी पुंयोगाभावे आचार्या स्वयं व्याख्यात्री॥

मू०- हिमारण्ययोर्महत्त्वे। महद्धिमं हिमानी। महदरण्यमरण्यानी।

(सुबोधिनी) हिमारण्ययोर्महत्त्वे। महत्त्वयोगे आभ्यामानीप् स्त्रीत्वं च विधी-

यत्ते महद्धिमं हिमानी । हिमानी हिमसंहतिरित्यमरः । महदरण्यमरण्यानी । महारण्यमरण्यानीत्यमरः

(तत्त्व०-) महत्त्वे इतिलक्षणयामहत्त्वमनर्दीर्घत्वमिति भावः। तदंतश्च स्त्रियामिति वक्तव्यं अन्यथाधौ ह्रस्वः स्त्रियांय्वोरित्यादेःप्रवृत्तिर्नस्यात् स्त्रियां भावात् ॥

मू०- यवाद्दोषे । दुष्टो यवो यवानी ।

(सुबोधिनी--)यवाद्दोषे। यवादानीप् स्त्रीत्वं च दोषेर्थे। दुष्टो यवो यवानी। यवत्वजात्यभावे तदाकारानुकृतिर्दोषः । यवाकारानुकृतिमज्जात्यंतरमेवानेनाभिधीयते ॥

(तत्त्व०-) यवाद्दोष इति । यवानीति जात्यंतरमेवानेन विधीयते । अयमेव चास्यदोषः यदि तु यवत्वजातेरभावेपि तदाकारानुकृतिः ।

मू०-यवनाल्लिप्यां । यवनानां लिपिर्यवनानी ।

(सुबोधिनी--)यवनाल्लिप्यां। यवनशब्दादीनाप् लिप्यर्थे । सा च स्त्रीलिंग एव । देवतेदमर्थे इत्यणोबाधक आनीप् विधीयते। यवनानां लिपिर्यवनानी । लिखिताक्षरविन्यासो लिपिः॥

मू०- मातुलोपाध्यायाभ्यांवा । मातुलानी मातुली । उपध्यायानी उपाध्यायी ।

(सुबोधिनी-) मातुलोपाध्यायाभ्यां वा । आभ्यामानीप् वा स्यात । पक्षे पुंयोगे चेतीप् । मातुर्भ्राता मातुलस्तस्य स्त्री मातुलानी । मातुली । उपाध्यायस्य स्त्री उपाध्यायानी । उपाध्यायी ॥

मू०-- अर्य्यक्षत्रियोपाध्यायेभ्योवास्वार्थे । अर्य्याणी । अर्य्या । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया । उपाध्यायानी । उपाध्याया ।

(सुबो०--)अर्यक्षत्रियोपाध्यायेभ्योवास्वार्थे । आभ्यां स्वार्थे आनीब् वा स्यात् । पक्षे आप् । अर्याणी । अर्या । स्वामिनी । वैश्या वेत्यर्थः । अर्यःस्वामिवैश्ययोरित्यर्थद्वयेऽपि निपातनात् । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया । क्षत्रियजातीया स्त्रीत्यर्थः । पुंयोगे तु अर्यी । क्षत्रियी । या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ईप् वाच्यः । पक्षे आप् । उपाध्यायी । उपाध्याया। उपेत्यस्या अधीयते इत्यपादाने स्त्रियां घञ् । उपाध्यायाप्युपाध्यायीत्यमरः ॥

(तत्त्वदीपिका--)अर्य्याणीति । स्वामिनी वैश्या पुंयोगेसतीत्यर्थः ।

मू०-- पुंयोगेच । अदंतात्स्त्रियामीप् । शूद्री ।गणकी ।

(सुबोधिनी--) पुंयोगे च । इह पुमिति षष्ठ्यंतं सांकेतिकं पृथक्पदं । तच्चावर्त्यते । द्विरुच्चारणमावृत्तिः । पुंसः पुंस इति । योगे इति भावे निमित्ते वा सप्तमी । अधिकारान्नामेति लभ्यते । यत् पुंसो नाम पुंवाचकशब्दोऽदंतः । पुंसो योगे स्त्रियां वर्त्तते तत ईप् स्यात् । योगः संबंधः । स चेह दंपतिरूप एवेति नाग्रहः । किंतु । ज-

न्यजनकभावोपि गृह्यते। तेन केकयस्य क्षत्रियस्य पुत्री केकयीत्यादि सिद्धं। तथाच भट्टिः। प्राक्केकयीतो भरतस्ततोभूदिति। कत्यादित्वात्केकयदुहिता कैकेयीत्यपि। तथा प्रागुक्तः। "कैकेयि कामाः फलितास्तवेति" कालिदासः। पुंयोगे किं देवता। अयं हि संज्ञाशब्दः स्वभावात् स्त्रियां वर्त्तते। न तु पुंवाचकशब्दयोगे। अतः किं। भानोः स्त्री भानुः॥

(तत्त्वदीपिका-) गणकीति। गणकस्यस्त्रीत्यर्थः। स्त्रियां वृत्तिस्तु साहचर्यात् तस्येयमिति संबंधात्। तद्धितस्त्वभेदविवक्षातो न यदि भेदविवक्षा तदा गणकेत्यपि भवत्येव। पुंयोगश्च न दाम्पत्यरूप एव किं तु जन्यजनकभावलक्षणोपि। तेन केकयीत्यपि।

मू०- पालकांतान्न। गोपालिका। अश्वपालिका।

(सुबोधिनी-) पालकांतान्न। पुंयोगे ईब् न स्यात्। गोपालकस्य स्त्री गोपालिका।

(तत्त्व०-) पालकान्तान्नेति। चकारस्य व्यवस्थितत्वार्थत्वादित्यर्थः।

मू०-सूर्याद्देवतायां चाप्। सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या। अन्या सूरी।

(सुबोधिनी-) सूर्याद्देवतायां चाप्। सूर्यशब्दात् पुंयोगे आप् स्यात्। देवतार्थे ईपोपवादः। देवतायां किं। सूर्यस्य स्त्री सूरी। मानुषी कुंतीत्यर्थः। सूर्यागस्त्ययोरिति यलोपः॥

(तत्त्वदीपिका-) सूरीति। सूर्यागस्त्ययोरीपि ईपि चेति यलोपः।

मू०- जातेरयोपधात्। जातिवाचिनोयकारोपधादकारान्तात्स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति। महिषी। हंसी। योपधात्तु। क्षत्रिया। वैश्या।

(सु०-)जातेरयोपधात्। जातिवाचकाद्य उपधा यस्य स योपधः न योपधः अयोपधस्तस्मादयोपधात् अदंतात्स्त्रियामीप् स्यात्। जातिलक्षणमाह। आकृतिग्रहणा जातिर्लिंगानां च न सर्वभाक्॥सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह॥१॥आकृतिग्रहणं यस्याः सा आकृतिग्रहणा जातिरुच्यते। आकृतिः संस्थानं। गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणं। करणे ल्युट्।अवयवसंनिवेशविशेषव्यंग्येत्यर्थः।यथा तटी।तटादेः सर्वलिंगत्वेऽपि आकृतिग्रहणत्वाज्जातित्वं भवति। अनेन लक्षणेन गोत्रत्वादिजातिर्लक्षिता। ब्राह्मणत्वादिजातिस्तु न लक्षिता। ब्राह्मणक्षत्रियादीनां ह्यवयवसंस्थानस्य सदृशत्वाद्ब्राह्मणादिष्वऽव्याप्तिवारणायलक्षणांतरमाह। चकारोभिन्नक्रमार्थः। या सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या सा जातिरुच्यते।सकृदेकवारमाख्यातोपदिष्टा सती निर्ग्राह्या निश्चेतुं शक्या सा जातिरित्यर्थः। कीदृशी सा। लिंगानां न सर्वभाक्। लिंगानामिति कर्मणि षष्ठी।

सर्वाणि भजतीति सर्वभाक्। या सर्वाणि लिंगानि न भजतीत्यर्थः। सर्वशब्दस्य लिंगापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् भजो विण्प्रत्ययः समासश्च। असर्वलिंगत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्व्यक्त्यंतरे कथनं विनाऽपि सुग्रहा जातिरिति लक्षणांतरं। यथा वृषली। एकस्यां हि व्यक्तौ वृषलत्वे कथिते तदपत्यतत्सहोदरादौ कथनं विनाऽपि वृषलत्वस्य सुग्रहः। सकृदित्यादि किं। देवदत्ता। यस्यां हि व्यक्तौ देवदत्तत्वं कथ्यते तत्समकालमन्या देवदत्तव्यक्तिरप्रसिद्धेति न देवदत्तत्वं जातिः उक्तलक्षणद्वयरहितत्वात्। तृतीयलक्षणमाह। चरणैः सह गोत्रं जातिरुच्यते। चरणशब्देन शाखाध्येतार उच्यंते। गोत्रशब्देनापत्यमुच्यते। अपत्यप्रत्ययांतः शाखाध्येतृवाचकशब्दो जातिवाचक इत्यर्थः। गोत्रस्यानाकृतिग्रहणत्वात् सर्वलिंगत्वाच्च पृथगुपादानं। चरणशब्दस्त्वध्ययनक्रियासंबंधेन प्रवृत्तत्वात् क्रियाशब्दा एव जातिशब्दा इति चरणग्रहणं कृतं। आकृतिग्रहणा यथा। महिषी हंसी। असर्वलिंगा यथा। ब्राह्मणी। वृषली। गोत्रलक्षणा यथा औपगवी पैतृष्वस्रेयी। अण्णंतमीपं परत्वादयं बाधते इति भावः। चरणलक्षणा यथा कठेन प्रोक्तमधीयाना कठी। कारकादित्यण् प्रत्ययस्तस्य लुक् च। अत इति किं तित्तिरिः गौः॥

(तत्त्व०-) जातेरयोपधादिति। जातिलक्षणमुच्यते आकृतिग्रहणाजातिर्लिंगानां च न सर्वभाक्। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैस्सह। आकृतिग्रहणा जातिः आकृतिः संस्थानं ग्रहणं यस्याः सा आकृतिग्रहणा। अवयवसन्निवेशविशेषव्यंग्येत्यर्थः। अनेन गोत्वजातिर्लक्षिता। ब्राह्मणत्वादिजातिस्तु ब्राह्मणक्षत्रियादीनां संस्थानस्य सदृशत्वात् अतो लक्षणांतरं लिंगानां चेत्यादि सर्वाणि लिंगानि न भजतीत्ययमर्थो विवक्षितः सर्वशब्दस्य लिंगापेक्षत्वेपि भजोविण्प्रत्ययः समासश्च बोधकत्वात् लिंगानामिति कर्मणि षष्ठी सर्वं लिंगं न भजतीत्यर्थः। सकृदिति असर्वलिंगत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्व्यक्त्यंतरे कथनं विनापि सुग्रहाजातिरिति लक्षणांतरं। अक्षरार्थस्तु एकस्मिन्पिंडे सकृदेकवारमाख्याता अयं गौरित्युपदिष्टा पिंडांतरेषु निर्ग्राह्यानिश्चेतुं शक्येत्यर्थः। आप्राप्तप्रापणं चेदं न तु पूर्वलक्षणसंकोचकं तेन तटादेर्ज्जातित्वं। देवतादौ तु उपदेशाभावान्न लक्षणसमन्वयः येषु सर्वेषु लिंगेष्वाचार्य्याः जातिवाचित्वमुपदिशंति तेष्वेव वदंतीत्यर्थ। गोत्रं च चरणैः सहेति गोत्रशब्देनापत्यमुच्यते चरणशब्देन शाख्याध्यायिन उच्यंते तेनापत्यप्रत्ययांतःशाखाध्येतृवाची शब्दो जातिवाचक इत्यर्थः। कुक्कुटीशूकरीति प्रथमस्योदाहरणं ब्राह्मणी वृषलीति। द्वितीयस्य गार्गी। पितृष्वस्रेयीति। तृतीयस्य कठी वराकीति। चतुर्थस्य गवयेत्यादिनोक्तस्यानित्यत्वादिति भावः।

मू०- क्वचिन्न। बलाका।

(सुबोधिनी-) क्वचिन्न। यः शब्दो जातिवाची अयोपधः स्त्रियां नियतश्च ततो ङीप् भवतीर्थः। बलाका बिसकंठिकेत्यमरः॥

मू०—गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानामनिषेधः । गवयी । हयी । मुकयी । हसात्तद्धितयस्येपि लोपः । मनुषी ।

(सुबोधिनी—) गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानामनिषेधः । योपधेभ्योप्येभ्य ईप् स्यात् । हसात्तद्धितयस्येपि लोपः । हसात्परस्य तद्धितयकारस्य लोपः स्यादीपि । यस्येत्यलोपः । मनुषी ।

(तत्त्वदीपिका—) हसात्तद्धितेत्यादि एतद्बीजं तु यस्यलोपसूत्रव्याख्यानावसरणेचोक्तं

मू०—ईपिमत्स्यस्ययलोपः । मत्सी ।

(सुबोधिनी—) ईपिमत्स्यस्ययलोपः । मत्स्यशब्दस्य यकारस्य लोपःस्यादीपि । यस्येत्यलोपः । मत्सी ।

मू०—सूर्यागस्त्ययोरीपेईपिच । सूरी । अगस्ती ।

(सुबोधिनी -) सूर्यागस्त्ययोरीपे ईपि च । अनयोर्यकास्य लोपः स्यात् ईपप्रत्यये ईप्प्रत्यये च । सूरीयः । सूरी । अगस्तीयः । आगस्ती ॥

मू०—तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः । तैषी । पौषी ।

(सुबोधिनी—) तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणियलोपः । अनयोर्यकास्य लोपः स्यात् । नक्षत्रसंबंधी योऽण् स नक्षत्राण् । नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण् नक्षणेभवइत्यण् च तस्मिन् परतः । तिष्येण युक्तः कालस्तैषः । पुष्येण युक्तः कालः पौषः । तथा तिष्ये भवस्तैषः । पुष्ये भवः पौषः । स्त्रियां त्रण ईबितीप् यस्येत्यलोपः । तैषी । पौषी ।

मू०—जानपदादिभ्योऽर्थविशेषेईप् । जानपदी । वृत्तिश्चेत् अन्या जानपदा । कुंडी । अमत्रं चेत् । कुंडान्या । गोणी आवपनं चेत् । गोणान्या । स्थली अकृत्रिमाया । स्थलान्या । भाजी श्राणा चेत् । भाजान्या । नागी स्थूला चेत् । नागान्या । काली वर्णश्चेत् । कालान्या । नीली ओषधिप्राणिनोः । नीलान्या । संज्ञायां वा । नीला, नीली । कुशी अयोविकारे । कुशान्या । कामुकी मैथुनेच्छायां । कामुकान्या । कबरी । केशविन्यासे कबरान्या ।

(सुबोधिनी—) पाणिनिसूत्रम् । जानपदकुंडगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु । एभ्य एकादशभ्य एष्वर्थेष्वीप् स्यात् । जनपददेशे भवा जानपदी । भवार्थे अण् वर्तते । अन्येति । वृत्तिर्जीविका चेद्यदिअन्याप्येवं जानपदी । वृत्त्यभावे । आद्युदात्त इति स्वरे भेदः । " अस्त्री कमंडलुः कुंडीत्यमरः " अमत्रं पात्रं । कुंडीस्त्रीविषयत्वाभावादप्राप्त ईप् विधीयते । अन्या कुंडा । कुण्डिदाहे ।

अस्माद्गुरोर्हंसादित्यङ्प्रत्यये रूपं। यस्तु अमृते जारजः कुंड इति मनुष्यजातिवाची कुंडशब्दस्ततो जातिलक्षण ङीप् भवत्येव। ओप्यते निक्षिप्यते धान्यं यस्मिन् तदावपनं गोणी। आङ्पूर्वाद्वपेरधिकरणे ल्युट्। अन्या गोणेति यथेच्छंनाम। अकृत्रिमा पुरुषेणासंस्कृता भूमिः स्थली। पुरुषकृता तु स्थला। पुष्टा चेत् नागी। अन्या नागा। वर्णयुक्ता चेत् काली। अन्या काला। अनाच्छादनं चेन्नीली ओषधिविशेषः। प्राणिनितु नीली गौः। आच्छादने तु नीला शाटी। अयसो लोहस्य विकारः अयोविकारः फाल इति प्रसिद्धः तत्र कुशी। अन्या कुशा। वेदे औदुंबरं शंकुं कुशा इति व्यवहरंति। वल्गावक्षेपणीकुशेति हैमकोशे। मैथुनेच्छायां सुरतवांछायां कामुकी। धनादिकं कामयितुं शीलं यस्याः सा कामुका। पाकोकण् इत्युकण्। केशविन्यासे केशरचनायां कबरी। अन्या कबरा। चित्रेत्यर्थः।

(तत्त्व०-) जानपदेत्यादि। पुंयोगेत्यत्र चकारस्य व्यवस्थितत्वाश्रयणादिति भावः आवपनइति आउप्यते निःक्षिप्यते धान्यं यस्मिंस्तत्तस्मिन् गोणान्या यादृच्छिके नाम। अकृत्रिमायामिति असंस्कृतायामित्यर्थः। श्राणेति पक्वेत्यर्थः। अयोविकार इति फाल इत्यर्थः। कुशा वैदुंबराः शंकवः।

मू-शोणाद्वा। शोणी। शोणा।

(सुबोधिनी-) शोणाद्वा। शोणशब्दाद्वा ङीप् स्यात्। शोणः कोकनदच्छविरित्यमरः।

मू०- बहुव्रीहेर्जातिपूर्वात्क्तांतात्। ऊरुभिन्नी।

(सुबोधिनी-) बहुव्रीहेर्जातिपूर्वात् क्तांतात्। जातिवाचिपूर्वपदात् क्तांताददंताद्बहुव्रीहेः स्त्रियामीप्। भिन्नावूरू यस्या इति बहुव्रीहौ भिन्नशब्दस्य बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यंतक्तांतानामिति पूर्वनिपाते प्राप्ते कचिन्नेति परनिपातः।

(तत्त्व०-) बहुव्रीहेरिति। एतद्वीजं तु चकार एव।

मू०- जातांतान्न। दंतजाता।

(सुबोधिनी-) जातांतान्न। जातशब्दांताद्बहुव्रीहेर्जातिवाचिपूर्वपदादीप् न। दंता जाता यस्याः सा दंतजाता।

मू०- अस्वांगपूर्वपदाद्वा। सुरापीती सुरापीता।

(सुबोधिनी-) अस्वांगपूर्वपदाद्वा। अस्वांगवाचिपूर्वपदात् क्तांतादंताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां चेप् स्यात्। पीता सुरा यया सा सुरापीता। कचिन्नेति क्तांतस्य परनिपातः। बहुव्रीहेर्जातिपूर्वपदादित्यनेन नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमेतत्।

(तत्त्वदीपिका-) सुरापीतीति। नाम्नःकृतेति व्युत्पत्तेः प्रागेव समासे सिद्धंतेन समासे तु सुरापीतेत्यादिकमेव।

मू०-- पाणिगृहीतिभार्यायां । अन्या पाणिगृहीता ।

(सुबोधिनी-) पाणिगृहीतीभार्यायां । यस्याः पाणिरग्निसाक्षिको गृह्यते तस्यां वाच्यायां पाणिगृहीतशब्दादीप् स्यात् । अन्येति । कौतुकादिना पाणिर्गृहीतो यस्या दास्यादेः सा पाणिगृहीता ।

मू०—क्रीतांतात्करणादेः । वस्त्रक्रीती । क्वचिन्न । धनक्रीता ।

(सुबोधिनी-) क्रीतांतात्करणादेः आदिशब्दो ह्यवयववचनः करणमादिरवयवो यस्य तस्मात् करणादेरेकपदादित्यर्थः क्रीतांतादकंतात् करणादेः स्त्रियामीप् स्यात् । वस्त्रेण क्रीतेति वस्त्रक्रीती । करणादेरितिकिं । गवा क्रीता, अश्वेन क्रीता ।

मू०- क्तांतादल्पत्वे । अभ्रलिप्ती द्यौः । अल्पत्वे किम् । चंदनलिप्तान्या मूर्तिः ।

(सुबोधिनी-) क्तांतादल्पत्वे । करणादेः क्तांतादकंतात्स्त्रियामीप् स्यादल्पत्वे द्योत्ये । अल्पैरभ्रैर्लिप्तेतिअभ्रलिप्ती ।

मू०— स्वांगाद्वा । स्वांगवाचिनोऽदंतादसंयोगोपधादुपसर्जनाद्वा स्त्रियामीप् । सुमुखी । सुमुखा । सुकेशी सुकेशा । संयोगोपधात्तु । सुगुल्फा ।

(सुबोधिनी--) स्वांगाद्वा । स्वांगवाचकादकारांतादसंयोगोपधाद्गौणाद्वा स्त्रियामीप् स्यात् । यथा । सुष्ठु मुखं यस्याः सा सुमुखी । सुष्ठु केशाः यस्याः सा सुकेशी पक्षे आबत इत्याप् । असंयोगोपधात्किं । सुष्ठु गुल्फौ यस्याः सा सुगुल्फा । उपसर्जनात्किं । शोभना शिखेति सुशिखा । शीङोह्रस्वश्चेति खप्रत्ययः आबत इत्याप् । किंच यद्यत्र स्वं अंगं स्वांगं गृह्येत तदा सुमुखाशालेत्यत्रापीप् स्यात् । मुखस्य शालांगत्वात् । सुकेशी रथ्येत्यत्र चेप् न स्यात् । केशानां रथ्यांगत्वाभावात् । अतोऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमाह । तत्स्वांगं त्रिधा । तथा च। "अद्रवन्मूर्तिमत्स्वगंप्राणिस्थमविकारजं॥ अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तेन चेत्तत्तथायुतं ॥ १॥ तत्स्वांगमुच्यते कीदृशं । अद्रवत् द्रवतीति द्रवद् न द्रवदद्रवद् सुष्ठु स्वेदो यस्याः सा सुस्वेदा द्रवत्वादत्र स्वांगं न। पुनःकीदृशं । मूर्तिमत् । स्पर्शवद्द्रव्यपरिमाणं मूर्तिः मूर्तिर्यस्यास्तीति तन्मूर्तिमत् । सुष्ठु ज्ञानं यस्याः सा सुज्ञाना अमूर्तत्वात् । अत्र स्वांगं न। पुनः कीदृशं । प्राणिस्थं मुखनासिकांतःसंचारी वायुःप्राणः प्राणो यस्यास्तीति प्राणी प्राणिनि तिष्ठतीति तत्प्राणिस्थं । सुष्ठु मुखं यस्याः सा सुमुखा शाला । अप्राणिस्थत्वादत्रस्वांगं न । पुनःकीदृशं अविकारजं । वातापित्तकफानां विकृतिर्विकारः विकाराज्जातं विकारजं नविकारजं अविकारजं । सुष्ठु शोफो यस्याः सा सुशोफा शोफस्तु श्वयथुः शोथः पुमानित्यमरः विकारजत्वादत्र स्वांगं न । यदि प्राणिस्थं स्वांगं

तर्हि रथ्यादिगतानां केशादीनां स्वांगत्वं न स्यात्। सुकेशी रथ्या इति न सिद्ध्यत्यतो द्वितीयं लक्षणमाह। च पुनः अतस्थं तत्र दृष्टं स्वांगमुच्यते। कदाचित्तत्र प्राणिनि दृष्टं तंप्रातितस्मिन्प्राणिनि तिष्ठतीति तत्स्थं अतत्स्थं अप्राणिस्थमित्यर्थः। अप्राणिस्थस्यापि केशादेः पूर्वं प्राणिनि दृष्टत्वात् स्वांगं। एवमपि प्रतिमादिगतस्तनमुखादीनां स्वांगत्वं न प्राप्नोति। अप्राणिन्यदृष्टत्वात्। सुस्तनी प्रतिमेति न सिध्यत्यतस्तृतीयलक्षणमाह। तेन चेत्तत् तथा युतं अतत्स्थमित्यनुषज्यते। एतादृशं तदप्राणिस्थं मुखादि स्वांगमुच्यते कीदृशं चेद्यदि तेन प्राण्यंगेन मुखादिना सह तथा युतं प्राणिवद्युतं सहितं यथा प्राणियुतं तद्वत्प्राणिनि युतं भवतीत्यर्थः। सुष्ठु स्तनौ यस्याः सा सुस्तनी प्रतिमा। प्राणिसदृशे प्रातिमादौ प्राणिनि इवेति प्राणिवत् स्तनादेः स्थितत्वात् स्वांगमस्ति॥

(तत्त्व०—) स्वांगाद्वेति। स्वमंगं स्वांगमित्युक्तौ सुमुखा शालेत्यत्रातिव्याप्तिः मुखस्य शालावयवत्वात् दीर्घकेशी रथ्येत्यत्राव्याप्तिश्च केशानां रथ्यांगत्वाभावादतस्तत्परिहाराय स्वांगलक्षणमुच्यते। अद्रवन्मूर्त्तिमत्स्वांगं प्राणिस्थमविकारजं।अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तेन चेत्तत्तथायुतं। प्राणिस्थं स्वांगं प्राणिनि तिष्ठतीति प्राणिस्थं एतेन श्लक्ष्णमुखा शालेत्यत्र न भवति अप्राणिस्थत्वात् द्रवतीति द्रवत् ततोन्यत् अद्रवत् एवं च सुस्वेदात्र न भवति द्रवत्वात् मूर्त्तिमदिति असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्त्तिः असर्वगतानि यानि द्रव्याणि तेषां यत्परिमाणं ह्रस्वत्वादि सा मूर्त्तिः स्पर्शनद्रव्यपरिमाणमूर्त्तिरित्यन्ये सा यस्यास्तीति तन्मूर्त्तिमत् एवं च बहुज्ञानात्र न भवति अमूर्त्तत्वात् अविकारजमिति विकारे वातादिवैषम्यं ततो यज्जायते तन्न भवतीत्यविकारजं एवं सुशोफात्र न भवति अतत्स्थमिति सांप्रतमपि कदाचित्प्राणिनि दृष्टं चेत्तदपि स्वांगं भवत्येवेत्यर्थः तथा च दीर्घकेशी रथ्येत्यत्र भवत्येव इदानीं प्राणिस्थस्यापि पूर्वं प्राणिनि दृष्टत्वात्। तेन चेदिति अतत्स्थमित्यनुषज्यते अप्राणिस्थमपि मुखादि स्वांगं तेन चेत् मुखादिना तत् अप्राणिद्रव्यं तथायुतं भवति यथा प्राणिद्रव्यमित्यर्थः एवं दीर्घमुखी प्रतिमेति भवति प्राणिवत् प्राणिसदृशेपि स्थितत्वात्।

मू०—नासिकोदरौष्ठजंघादन्तकर्णशृंगाद्वा। तुंगनासिकी। तुंगनासिका। मंदोदरी। मंदोदरा। बिंबोष्ठी। बिंबोष्ठा। एवं सुजंघी। सुदंती। सुकर्णी। सुशृंगी।

(सुबोधिनी—) नासिकोदरौष्ठजंघादंतकर्णशृंगाद्वा। एभ्यो वेप् स्यात्। नासिकोदरयोर्नक्रोडादिबहुस्वरादिति ओष्ठादीनां पंचानां तु संयोगोपधाच्चेति निषेधे प्राप्ते वचनं। तुंगा नासिका यस्याः सा तुंगनासिकी। मंदं उदरं यस्याः सा मंदोदरी। बिंबवत् ओष्ठौ यस्याः सा बिंबोष्ठी। सुष्ठु जंघे यस्याः सा सुजंघी। पक्षे आप् सुजंघेति।

(तत्त्व०--) नासिकेत्यादि। वाग्रहणादेतत्सर्वं। नासिकोदरयोर्बहुस्वरादप्राप्तिः ओष्ठादीनां तु संयोगोपधत्वादप्राप्तिः

मू०— अंगगात्रकंठपुच्छाच्च। स्वंगी। सुगात्री। सुकंठी। सुपुच्छी। पक्षे स्वंगेत्यादि।

(सुबोधिनी—) अंगगात्रकंठपुच्छाच्च। एभ्यो वेप् स्यात्। असंयोगोपधादिति निषेधे प्राप्ते वचनं। सुष्ठु अंगं यस्याः सा स्वंगी। सुष्ठु गात्रं यस्याः सा सुगात्री। सुष्ठु कंठो यस्याः सा सुकंठी। सुष्ठु पुच्छं यस्याः सा सुपुच्छी। पक्षे आप्

मू०— कबरमणिविषशरेभ्यःपरात्पुच्छान्नित्यं। कबरपुच्छी। मणिपुच्छी। विषपुच्छी। शरपुच्छी।

(सुबोधिनी—) कबरमणिविषशरेभ्यः परात्पुच्छान्नित्यं। ईप् स्यात्। कबरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कबरपुच्छी। मणिः पुच्छे यस्याः सा मणिपुच्छी। शरः पुच्छे यस्याः सा शरपुच्छी। विषं पुच्छे यस्याः सा विषपुच्छी॥

मू०— उपमानात्पक्षपुच्छाभ्यां। श्येनपक्षी। श्येनपुच्छी।

(सुबोधिनी--) उपमानात्पक्षपुच्छाभ्यां। उपमानात्पराभ्यां पक्षपुच्छाभ्यां नित्यमीप्। श्येनवत् पक्षौ यस्याः सा श्येनपक्षी श्येनइव पुच्छं यस्याः सा श्येनपुच्छी॥

मू०— नक्रोडादिबहुस्वरात्। कल्याणक्रोडा। सुजघना।

(सुबो०-) नक्रोडादिबहुस्वरात्। क्रोडादेर्बहुस्वराच्च स्वांगान्नेप् स्यात्॥ अश्वानामुरः क्रोडा। सुष्ठु जघनं यस्याः सा सुजघना॥

(तत्त्व०--) कल्याणक्रोडेति। अश्वानामुरः क्रोडा स्त्रीलिंगोयमिति हरदत्तादयः तत्रान्यार्थत्वेन ह्रस्वत्वेऽदन्तात्वादीपः प्राप्तिः। अमरस्तु न ना क्रोडं भुजांतरमित्याह रत्नमणिस्तु पुंस्त्वमाह। गणे च क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पाठ्यते नतु आबंतामिति गणरत्नमहोदधिकारः एवं चाविशेषाल्लिंगत्रयेपि उदाहरणं बोध्यं। माधवस्तु तुदादिगणे क्रुडनिमज्जन इतिधातावाह क्रोडः वेत्र् क्रोडा अश्वानामुरः अयं स्वभावतो विशेषविषयः। क्रोडादिषु आबंतस्यैव पाठात् भुजांतरमात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य बहुव्रीहौ स्वांगलक्षणईप्विकल्पो भवत्येव कल्याणक्रोडी कल्याणक्रोडादिराकृतिगणः।

मू०-- सहनञ्विद्यमानपूर्वान्न। सकेशा। अकेशा। विद्यमाननासिका।

(सुबोधिनी—) सहनञ्विद्यमानपूर्वान्न। सहेत्यादित्रिकपूर्वात्स्वांगान्नेप् स्यात् सह केशैः वर्त्तते या सकेशा। सहादेरिति सहस्य सः। अविद्यमानाः केशाः यस्याः सा अकेशा ना इति नञोऽकारादेशः। विद्यमाना नासिका यस्याःसा विद्यमाननासिका। स्वांगाद्वेत्यस्य नासिकोदरौष्ठेत्यस्य बाधकोऽयं परत्वात्॥

मू०— नखमुखात्संज्ञायां। शूर्पणखा। गौरमुखा । संज्ञायां किं। ताम्रमुखी कन्या।

(सुबोधिनी) नखमुखात्संज्ञायां। आभ्यामीप् न स्यात् संज्ञार्थे। शूर्पणखा। रावणस्य स्वसुर्नाम। यदा शूर्पवन्नखानि यस्याः सा इति योगमात्रं विवक्ष्यते न तु संज्ञा तदा ईप् स्यादेव णत्वाभावश्च। गौरमुखेति कस्याश्चित् संज्ञा। असंज्ञायां तु ताम्रवन्मुखं यस्याःसा ताम्रमुखी॥

मू०— वौर्गुणात्। उदंताद्गुणवाचिनो वा स्त्रियामीप्। स्यात्। पट्वी। पटुः। बव्ही। बहुः।

(सुबोधिनी-) वौर्गुणात्। वा ओरिति छेदः। गुणशब्दोत्र गुणवत्परो न तु गुणमात्रवाचिपरो गुणमात्रवाचकानां स्त्रीलिंगाभावात् गुणे शुक्लादयः पुंसीत्युक्तत्वात्। उदंतादिति किं। शुचिः। गुणात्किं। आखुः। महाभाष्ये गुणलक्षण- सत्वे निविशतेऽपैति पृथक्जातिषु दृश्यते॥आधेयश्चाक्रियाजश्च सो सत्त्वप्रकृतिर्गुणः॥ १॥ स गुण उच्यते। यः सत्वे द्रव्ये निविशते द्रव्यमुपैतीत्यर्थः। ननु द्रव्ये द्रव्यत्वं तत्रातिव्याप्तिरतआह। यो पृथक्द्रव्यादपैति अपगच्छति द्रव्यं जहातीत्यर्थः। यथा पीततायां जातायां नीलता फलादपैति नैवं द्रव्यत्वं द्रव्यादपैति। ननु गोषु गोत्वं तदश्वादेश्चोपैति तत्रातिव्याप्तिरत आह। यः पृथक्जातिषु दृश्यते द्रव्यांतरेष्ववलोक्यते यथाऽभ्रे दृष्टा नीलता तृणादिष्वपि दृश्यते न तथा गोत्वं पृथक्जातिषु दृश्यते। एवं तर्हि द्रव्ये क्रिया वर्तते सा द्रव्यादपैति पृथक्जातिषु दृश्यते चेति तत्राऽतिव्याप्तिरत आह। य आधेय उत्पाद्यः च पुनः योऽक्रियातोऽनुत्पाद्य इत्यर्थः। उत्पाद्यो यथा। घटादेः पाकजो रूपादिः अनुत्पाद्यो यथा। आकाशादेर्महत्वादिः। क्रिया तु सर्वाप्युत्पाद्यैव। नानुत्पाद्यायाः क्रियाया द्वैविध्याभावाद्गुणत्वाभावः। एवं तर्हि द्रव्यस्य गुणत्वं प्राप्नोति। तथाहि। अवयविद्रव्यं ह्यवयवद्रव्येषु निविशते संयोगविनाशादवयवद्रव्यादपि पृथक्जातिषु हस्तपादादिषु दृश्यते। द्रव्यमुत्पाद्याऽनुत्पाद्यभेदेन द्विविधं तत्र निरवयवस्यात्मपरमाण्वादेरनुत्पाद्यत्वं नित्यत्वात्। अवयविद्रव्यस्य घटादेस्तूत्पाद्यत्वमस्त्यनित्यत्वादतआह। योऽसत्त्वप्रकृतिरद्रव्यस्वभावो द्रव्याद्भिन्न इत्यर्थः॥

(तत्त्वदीपिका-)वौर्गुणादिति। वा ओः गुणादिति छेदः।औरिति तु न औः प्रत्ययइति व्याख्यानं न कार्यिणः प्रागनुद्देशात् सतो हि कार्यिणः कार्येण भाव्यमिति औरित्यपि उवर्णांतस्यैव ग्रहणं न त्वोकारांतस्य गुणस्य तदभावात् केवलस्यापि उमात्रस्यागुणस्याभावात् गुणशब्दोपि न स्वरूपपरः तस्यानुदन्तत्वात् गुणमात्रवाची परोपि न तस्य स्त्रियामप्रवृत्तेः गुणे शुक्लादयः पुंसीति वचनात् गुणलक्षन्तु उपैत्यन्यंजहात्यन्यंदृष्टो द्रव्यांतरेष्वपि। वाचकः सर्वलिंगानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतइति।

मू०— खरुसंयोगोपधान्न । खरुः । पांडुः ।

(सुबोधिनी—) खरुसंयोगोपधान्न । खरुशब्दात् संयोगोपधगुणवाचिनः शब्दाच्च नेप् स्यात् । खरुः । पतिंवरा कन्या । पाणिग्रहणोत्कंठावतीत्यर्थः ॥

(तत्त्वदीपिका—) खरुसंयोगेत्यादि वाशब्दादेतत् खरुः पतिंवरा कन्या।तत्र पाणिग्रहणोत्कंठाभिधायित्वाद्गुणवचनत्वं ।

मू०— क्तिदिकारादक्त्यर्थात् । रात्री । रात्रिः । शकटी । शकटिः । अक्त्यर्थात् किं । भूतिः । अजननिः ।

(सुबोधिनी—) कृदिकारादक्त्यर्थात् । क्त्यादिभिन्नात्कृतसंबंधिन इकारात् स्त्रियां वेप् स्यात् । आजी संग्रामः । धूली रजः । अक्त्यर्थात् किं । भूतिः । क्तिरिति स्त्रियां भावेऽर्थे क्तिः । आक्रोशे नन्यनिरिति जनेरनिप्रत्ययः । न जायते इत्यजननिः ॥

मू०— पद्धत्यादिभ्योवा । पद्धती । पद्धतिः ।

(सुबोधिनी—) पद्धत्यादिभ्योवा । स्त्रियामेभ्यो वेप् स्यात् । पद्भ्यां हन्यते इति पद्धतिर्मार्गः । क्तिप्रत्ययांतत्वादप्राप्ते विध्यर्थं । पद्धतिशब्दो गणे पठ्यते । पद्धतिषष्टिविकटविशालकल्याणपुराणचंडकृपाणअहनित्यादयः ॥

मू०— ऐचमन्वादेः । मनुपूतक्रतुवृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामै आदेश ईप् च स्त्रियां पुंयोगे । पूतक्रतायी । कुसितायी । कुसिदायी । वृषाकपायी । अग्नायी ।

(सुबोधिनी—) ऐचमन्वादेः । मनुरादिरस्य स मन्वादिस्तस्मान्मन्वादेः । आदिशब्दः प्रकारे । स्त्रियां मन्वादेरीप् स्यात् पुंयोगे एषामंतस्यैकारादेशश्च । पूतः क्रतुर्यस्य येन वा पूतक्रतुः पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । पुंयोगे किं । पूतक्रतुः स्त्री । यया तु क्रतवः पूताः स्यात् पूतक्रतुरेव सेत्यमरः । अग्नेः स्त्री अग्नायी । स्वाहा च हुतभुक्प्रियेत्यमरः । वर्षति कामानिति वृषः नाम्युपधात्कइति कः आकंपयति पापानीत्याकपिः अत्रांतर्भावितञिप्रत्ययार्थोऽस्ति इखखि इति इप्रत्ययः । इदित इति न नुम् । आगमजमनित्यमित्युक्तत्वात् । वृषश्चासौ आकपिश्च वृषाकपिर्वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । हरविष्णू वृषाकपीत्यमरः । वृषाकपायी श्रीगौर्यौ इति च ॥

(तत्त्वदीपिका—) ऐचमन्वादेरिति । मनुरादिर्यस्य स मन्वादिः आदिशब्दः प्रकारे तेन वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदा गृहीताः।पूतक्रतायीति पूतः क्रतुर्येन स पूतक्रतुः तस्य स्त्रीत्यर्थः वृषाकपायीति वर्षति कामानिति वृषः नाम्युपधात्कः आकंपयति पापानिति आकपिः । अन्तर्भावितण्यन्तः। इखखीतिइः।यत्त्वागमजमनित्यमिति तत्र इप्रत्यये खित्वाभावादेव नुमोप्राप्तेरागमजत्वेनानित्यत्वाश्रयस्य व्यर्थत्वात् । वृषश्चासावाकपिश्च वृषाकपिस्तस्य स्त्रीत्यर्थः हरविष्णूवृषाकपी वृषाकपायीश्रीगौर्यौ । पुयोगेकिं पूताः क्रतवो यया सा उरेव ।

मू०-- मनोरैऔवा। मनावी। मनायी। मनुः।

(सुबोधिनी--) मनोरैऔवा। मनुशब्दस्यौकारादेशः ऐकारादेशश्च वा ईपि। मनोः स्त्री मनावी। मनायी। मनुः। ईब्भावः॥

मू०-पत्न्यादयोनिपात्याः। पत्नी। सपत्नी। एकपत्नी। वीरपत्नी।

(सुबोधिनी--) पत्न्यादयो निपात्याः। पत्नी आदिर्येषां ते पत्न्यादयः। आदिशब्दः प्रकारे। पतिशब्दांतस्य नांतत्वं निपात्यते। ऋणईबितीप् पत्नी। समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी। सहादेरिति समानस्य सभावः। एकः पतिर्यस्याः सा एकपत्नी। वीरः पतिर्यस्याः सा वीरपत्नी। सखिशब्दशिशुशब्दाभ्यामीप् निपात्यते। सखी। न विद्यते शिशुर्यस्याःसा अशिश्वी। अशिश्वी तु शिशुं विनेत्यमरः। अनडुहः स्त्रियामीप् निपात्यते। अनडुहश्चेति वाम् अनड्वाही। अनडुही। प्रागादिशब्दादीक् निपात्यते गतौ। प्राची पूर्वादिक्। नोलोप इति लोपः। पूजायां तु प्राञ्ची। पूजार्थांचतेर्नेति न लोपाभावः। गतौ अचेरदीर्घश्चेत्यकारलोपः। पूर्वदीर्घे प्रतीची पश्चिमा दिक्। पूजायां प्रत्यंची। उदीची उत्तरादिक्। तिरश्चादय इति उदीचादेशः। अवाची। दक्षिणादिक्। प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः॥ उत्तरादिगुदीची स्यादित्यमरः॥

(तत्त्वदीपिका--) पत्न्यादयइति नत्वं निपात्यते ईप्तु नांतत्वादेव।

मू०-- क्वचिद्वा। दृढपत्नी। दृढपतिः। वृषलपत्नी। वृषलपतिः। एता। एनी। हरिता। हरिणी। रोहिता। रोहिणी। श्येता। श्येनी। असिता। असिक्री। पलिता। पलिक्री। इत्यादि।

(सुबोधिनी--) क्वचिद्वा। क्वचिद्वा निपातनं भवति। दृढः पतिर्यस्याः सा दृढपत्नी। दृढपतिः। वृषलः शूद्रः पतिर्यस्याः सा वृषलपत्नी। वृषलपतिः। एतच्छब्दात् स्त्रियामीप् तकारस्य नकारादेशश्च वा निपात्यते। एनी। एता। कर्बुरेत्यर्थः। "चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्चकर्बुरः" इत्यमरः। हरिणी। हरिद्वर्णेत्यर्थः। रोहिणी। रोहिता। रक्तेत्यर्थः। श्येनी। श्येता। श्वेतेत्यर्थः। असितपलितशब्दयोरीप् तकारस्य क्रादेशश्च वा निपात्यते। असिता। असिक्री। कृष्णेत्यर्थः। पलिता। पलिक्री। वृद्धेत्यर्थः॥

(तत्त्वदीपिका--) क्वचिद्वेति। पुंयोगेत्यतश्चकारानुवृत्तेरितिभावः।

मू०-- इतोमनुष्यजातेरीप्। दाक्षी। अवंती। कुंती।

(सुबोधिनी--) इतोमनुष्यजातेरीप् मनुष्यजातिवाचिन इकारांतात् स्त्रियामीप्स्यात्। दक्षस्यापत्यं दाक्षिः अत इञितीञ्। अत्र गोत्रलक्षणा जातिः। अवंतेरपत्यं स्त्री कुंतेरपत्यं स्त्री स्त्रियामवंतिकुंतीत्यपत्यप्रत्ययस्यलुक्। अत्रापि गोत्रलक्षणा जातिः।

मू०— उतऊः । उदंताद्योपधान्मनुष्यजातिवाचिनः । स्त्रियामूः प्रत्ययः । कुरूः । अयोपधात्किं । अध्वर्युः स्त्री ।

(सु०—)उतऊः। कुरोरपत्यं स्त्री कुरूः। स्त्रियामवंतिकुंतिकुर्वित्यपत्यप्रत्ययस्य लुक्। अत्रापि गोत्रलक्षणा जातिः। अयोपधात्किं। अध्वर्युर्ब्राह्मणी। शाखाध्येत्री शाखाध्यायिवंशोद्भवा वेत्यर्थः। अत्र वरणलक्षणा जातिः अध्वरं यातीति विग्रहे मृगय्वादयश्चेत्यौणादिकेन सूत्रेण याधातोः कुप्रत्यये अध्वरशब्दस्यांत्यलोपश्च ॥

(तत्त्व०--)उतऊरिति। अत्राहुः ओरित्यनुवर्तमाने उत इति किमर्थं। न च वाच्यमूदंतान्मा भूदिति वधूरित्यादौ सत्यसति विशेषाभावादतस्तदनुवृत्तौ तत्संबंधस्य गुणशब्दस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति पुनरुक्तमिति माधवस्तन्न खलप्वं यवल्वमिति विशेषणसत्त्वात्। अत्रेदमवधेयं मनुष्यजातिवाचिन उदंतादूप्रत्ययस्य विधानेन खलप्वादिशब्दानां क्रियावाचकत्वे जातिवाचित्वाभावादेवाप्राप्तौ विशेषणस्यासंभवात् अथात्र मनुजातिर्न विवक्षितेति वाच्यं न ऊङुत इति सूत्र विवरणे उदंतान्मनुष्यजातिवाचिन इतिदीक्षितादिभिः सर्वैरेवोक्तत्वात्।

मू०-- पङ्गोश्च पङ्गूः ।

(सुबोधिनी—) पंगोश्च। पंगुशब्दो गुणवाची तस्मात् स्त्रियामूः स्यात् ॥

मू०— श्वशुरस्योकाराकारलोपऊश्च। श्वश्रूः।

(सुबोधिनी—) श्वशुरस्योकाराकारलोपऊश्च। श्वशुरशब्दात् स्त्रियामूः स्यात् उकाराकारयोर्लोपश्च। संनिहितत्वादंतस्यैवालोपो नत्वादेः। पुंयोगे चेतीप्निवारणर्थमिदं ॥

(तत्त्वदीपिका—) श्वशुरस्येत्यादि। एतन्मूलं तु दीर्घकरणमेवान्यथा उदन्त्वात्सवर्णदीर्घेणापि सिद्धरुकरणं वृथा स्यात् पुंयोगलक्षण ईपिप्राप्ते ऊः तत्संयोगेन च विधीयमानोऽलोपः सान्निहितत्वादंतस्येवाकारस्य न त्वादेः।

मू०-उरूत्तरपदादौपम्ये। उपमानवाचिपूर्वपदादुरूत्तरपदादूः। करभोरूः।

(सुबोधिनी—) उरूत्तरपदादौपम्ये। उपमानवाचिपूर्वपदादुरूत्तरपदादूः उपमीयतेऽनेन तदुपमानं अधिकगुणविशिष्टमित्यर्थः। करभवत् ऊरू यस्याः सा करभोरूः। मणिबंधादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिरित्यमरः॥

(तत्त्वदीपिका—)उपमानवाचिपूर्वपदादिति।धात्रीकराभ्यांकरभोपमोरुरित्यत्र तु न करभशब्दस्योपमानवाचित्वेपि पूर्वपदत्वाभावात्।

मू०— संहितशफलक्षणवामसहितसहादेरनौपम्येऽपि। संहितोरूः। शफोरूः। लक्षणोरूः। वामोरूः। सहितोरूः। सहोरूः।

(सुबोधिनी) संहितशफलक्षणवामसहितसहादेरनौपम्येपि। संहितादिपूर्वप-

दाद्वृक्त्तरपदान्नाम्नः स्त्रियामूः स्यात्। उपमीयते अनयेत्युपमा तस्या भाव औपम्यं न औपम्यं अनौपम्यं तस्मिन्। संहितौ मिलितौ ऊरू यस्याः सा संहितोरूः। शफाविव ऊरू यस्याः सा शफोरूः। शफं क्लीबे खुरः पुमानित्यमरेण क्लीबत्वमुक्तं तथाऽपि कोशांतरे पुंस्त्वं। शफः खुरे गवादीनां मूले विटपिनामपीति हेमचंद्रः। लक्षणमस्त्यस्मिन् स लक्षणः अस्त्यर्थे अप्रत्ययः। लक्षणौ ऊरू यस्याः सा लक्षणोरूः। वामौ सुंदरौ ऊरू यस्याः सा वामोरूः। हितेन सह सहितौ। सहितौ ऊरू यस्याः सा सहितोरूः। सहेते इतिसहौ। सहौ ऊरू यस्याः सा सहोरूः ॥

(तत्त्व०—) शफोरूरिति। शफौ खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारः। यद्यपि शफं क्लीबे खुरः पुमानित्यमरस्तथापि शब्दशब्दस्य पुंस्त्वमपि बहुसंमतं। शफः खुरे गवादीनां मूले विटपिनामपि इति हेमचंद्रकोशाच्च।

मू० नृनरयोर्वृद्धिश्च। नारी।

(सुबोधिनी—) नृनरयोर्वृद्धिश्च। नृशब्दात् ऋणईबिति ईपिप्राप्ते नरशब्दात् जातिलक्षणे ईपि प्राप्ते वृद्ध्यर्थं वचनं नुर्नरस्य वा स्त्री नारी।

(तत्त्व०—) नृनरयोरिति। ईप्शब्दात् ऋणईबित्यनेन नरशब्दात्तु जाति लक्षणएव ननु-नरशब्दोऽन्त्याकारस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वात् वृद्धिरस्त्विति वाच्यं न चांत्यवृद्धिर्विफला लोपं बाधित्वा प्रवृत्तेः उच्यते नरस्य अः नरः हलादित्वाट्टेर्लोपः ना च नरश्च नृनरौ तयोरित्यर्थः प्रश्लेषसामर्थ्यान्नान्त्याकारो गृह्यते।

मू०— युनस्तिः। युवन्शब्दात् स्त्रियान्तिः। युवतिः ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

(सुबोधिनी—) युनस्तिः। ऋणईबित्यस्याऽपवादः। नाम्नो न इति सूत्रे केचित् स्यादौ रसेइत्यनुवर्तयंति तन्मते युवन् शब्दात्तिप्रत्यये नलोपः कथं स्यात् स्यादीनां रसस्य यत्वाभावात्। उच्यते। त् इः इति च्छेदः कर्तव्यः। युवन् शब्दात्स्त्रियामीप् प्रत्ययो युनोंत्यस्य तादृशश्चेति। कथं तर्हि युवतीकरनिर्मथितमिति प्रयोगः यौति मिश्रीकरोति पत्या सहेति यौतेः शत्रंतात् छित्रतः इति ईपि कृते बोध्यः। अत्रापि अनुपसर्जनादिति वक्तव्यं गौणे तु बहवो युवानो यस्यां बहुयुवा पूः। स्त्रीप्रत्ययांतेभ्यः शब्देभ्यः प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया स्याद्युत्पत्तिर्बोध्या ॥

॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

(तत्त्वदीपिका—) यूनस्तिरिति वसांरसइत्यतो रसइत्यनुवृत्तेरस्यादावपि रसे न लोपः यह्नात् इइति च्छित्वा युवन्शब्दस्य तादृश इश्चप्रत्ययः स्त्रियामित्यर्थो वाच्यः युवतीति तु-यौतेः शंत्रतादीपि बोध्यम् ॥

श्रीविद्यानगरस्थायिलोकेशकरशर्मणा
कृतायामिह टीकायां स्त्रीप्रत्ययविचारणम् ॥ १ ॥
॥ इतिस्त्रीप्रत्ययविवरणम् ॥

मू०- लिंगार्थेप्रथमा । नामार्थमात्रे लिंगमात्राधिक्ये च प्रथमाविभक्तिः । नियतोपस्थितिको नामार्थः । उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानं । द्रोणः । खारी । आढकं । एकः । द्वौ । बहवः । अलिंगा नियतलिंगाश्च नामार्थमात्र इत्यस्योदाहरणं । अनियतलिंगास्तुलिंगमात्राधिकाइत्यस्य । तटः । तटी । तटं ।

(सुबोधिनी-) अथकारकप्रकरणं । स्यादयः प्रत्यया नाम्नो विहितास्तेषामर्थविशेषे व्यवस्थां दर्शयितुमारभते । लिंगार्थे प्रथमा । लिंगं च अर्थश्चानयोः समाहारो लिंगार्थं तस्मिन् लिंगार्थे । अर्थे प्रथमेत्युक्तौ कस्यार्थे इत्याकांक्षायां यस्मान्नाम्नः स्यादिर्विभक्तिर्विहिता तस्य नाम्नोऽर्थे एवेति नामार्थमात्रे । मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे इत्यमरः । तत्र प्रथमा विभक्तिर्भवति । स को नामार्थः । नियतोपस्थितिकः । नियतोपस्थितिर्यस्य स नियतोपस्थितिकः । यस्मिन् नाम्नि उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स नियतोपस्थितिको नामार्थः । स एव शक्यइत्युच्यते । अनियतलिंगग्रहणार्थं लिंगमिति लिंगे लिंगमात्राधिक्येऽपि प्रथमा यद्यपि लिंगमात्र इत्येवाक्षरार्थस्तथाऽपि नामार्थं विना लिंगादिप्रतीतेरसंभवादाधिक्यइत्युक्तं । प्रथमादयः सप्तम्यंताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहारः। ननु सिंहो माणवक इत्यादौ प्रथमा न स्यात् । उच्यते । शक्यार्थमादाय प्रथमाविभक्तेरुत्पत्तौ सत्यां पश्चात्पदांतरसमभिहारो लक्ष्यार्थबोधोऽस्तीति । ननु वीरः पुरुष इत्यादौ प्रथमा न स्यात् । वीराऽभिन्नः पुरुष इत्यभेदसंसर्गस्याधिकस्य भानात् । उच्यते । अत्र पदसंस्कारपक्षाभ्युपगमोऽस्ति ततोंतरंगत्वात् प्रथमप्रवृत्तपदसंस्कारेण प्रथमा रूपे कृते पश्चाद्बहिरंगत्वात् अभेदसंसर्गो वाक्यार्थः कर्तव्य इति नास्ति लिंगं येषां ते अलिंगाः । नियतं निश्चितं लिंगं येषां ते नियतलिंगाइति। उभयेषां नामार्थमात्रे उदाहरणं यथा । उच्चैरिह । पदत्वाद्विसर्गसिद्धिः । किं चास्य प्रथमान्तत्वात् संग्राम उच्चैस्तव संग्रामे उच्चैस्ते इति । विद्यमानपूर्वादितिसूत्रेण ते मे आदेशयोर्विकल्पसिद्धिरपि फलं । कृष्णः । अयं नीलद्रव्येऽनियतलिंगस्तथाऽपि वासुदेवे नियतलिंगः। ज्ञायते तत् ज्ञानं । भावे युट् । खारी द्रोण आढकमित्यत्राऽपि नामार्थे एव प्रथमा । परिमाणार्थस्य नियतज्ञानात् । द्रोणो व्रीहिरित्यत्र तु द्रोणपरिच्छिन्नाऽभिन्नो व्रीहिरित्यभेदान्वयः । नामार्थयोरभेदान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् । ननु एको द्वौ बहव इत्यत्र नाम्नैव संख्याया अभिधानात् प्रथमा न स्यात् । उच्यते न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नाऽपि केवलः प्रत्यय इति नियमात् प्रथमोत्पत्ति-

बोध्या। अनियतं लिंगं येषां ते अनियतलिंगास्तेषामनियतलिंगमेवेति लिंगमात्रं। अधिकस्य भाव आधिक्यं लिंगमात्रस्य आधिक्यं लिंगमात्राधिक्यं तस्मिन् उदाहरणं बोध्यं। किंच भाष्यकारमते पंचकः प्रातिपदिकार्थः स्वार्थ द्रव्य लिंग संख्या कारक इति। यथा दधि मध्वित्यादौ विनाऽपि विभक्तिं प्रातिपदिकादेव तावतामर्थानां प्रतीतेः। कैय्यटमते आदितश्चतुष्कं प्रातिपदिकार्थः। वृत्तिकारमते आदितस्त्रिकं प्रातिपदिकार्थः। संख्याकर्मादयस्तु विभक्त्यर्था इति। आदितो द्विकं प्रातिपदिकार्थइत्यन्ये। लिंगमात्रादिवाच्यमित्युक्तत्वात्। तत्र स्वार्थो विशेषणं द्रव्यं विशेष्यं द्रव्य गुणक्रिया सन्निधाने द्रव्यवाचकस्यैव प्राधान्यमित्युक्तत्वाल्लिंगं स्त्रीत्वादि। संख्या एकत्वादि। कारकं कर्मादि।

(तत्त्वदीपिका-) लिंगार्थे प्रथमेति। लिंगं च अर्थश्च लिंगार्थं तस्मिन् लिंगार्थे लिंगे अर्थे च प्रथमेत्यर्थः कस्यार्थे इत्याकांक्षायां यस्मात्स्यादिविभक्तिस्तस्यार्थे स्यादयश्च नाम्नो विधीयन्ते अतो नामार्थे इति लब्धमेव। नामार्थमाह। नियतोपस्थितिकइति। नियताउपस्थितिर्यस्य सः यस्मान्नाम्नो योर्थो नियमेन भासते स तस्यार्थः नियतत्वलाभश्च। आमंत्रणइति सूत्रारंभात्। नामार्थ एव द्विविधं तं दर्शयति अलिंगा इत्यादि। नालिंगा संख्या इत्यर्थः। प्रथमे उदाहरणमव्ययम्। द्वितीये उदाहरणं कृष्ण इत्यादि। यद्यपि नीलरूपवत्परोयमनियतलिंगस्तथापि वासुदेवे भगवति नियतलिंगमेवेति भावात् कृष्णादौ लिंगमेव नामार्थस्तस्य नियमेन भावात् तदादौ तु लिंगं नामार्थव्यतिरेके नास्तीति लिंगमात्राधिक्ये नामार्थे प्रथमाविधानात् कारकसंबंधयोस्तु नाम्नोनियतमानाभावान्न तयोराधिक्ये प्रथमा यदि त्वर्थे शब्दो वृत्तिपरः वृत्तिस्तु शक्तिर्लक्षणा गौणी तु लक्षणान्तर्भूता पृथग्वास्तु त्रिकं च नामार्थ इत्याश्रीयते तदा लिंगे इत्यपि मास्तु लक्ष्याणां विचित्रत्वेऽपि न क्षतिः॥ नियमांशत्यागात्। शक्यं लक्ष्यं गौणं च पुंल्लिंगम् स्त्रीलिंगं नपुंसकलिंगं च लक्ष्यमिति वैचित्र्यम्। शक्य एवेति नियमस्य पुंस्त्वादिना लिंगस्य वाच्यतेति नियमस्य च त्यागात्। लिंगत्वेनैव लिंगस्य वाच्यताभ्युपगमात्। खारीत्यादि परिमाणमपि नामार्थ एव नियमेन लाभात्। एक इत्यादि संख्यास्तु नाम्नैवाभिधानात्तदभिधायिका प्रथमा न इति चेत्सत्यं। न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति नियमात्। अन्यप्रयोगेष्वेषोन्वयः स्यादिति अनुवादकप्रयोगस्यैव न्याय्यत्वात् ननु कृष्ण इत्यादावस्तीत्यध्याहारेणान्योक्ते प्रथमेत्यनेनैव सिद्धे किमेतेनेति चेत्सत्यम् अध्याहारे गौरवात् शुक्लोयं न पीत इत्यादौ स विशेषणवाक्येऽध्याहारस्यानावश्यकत्वाच्च। ननु तस्मात्सिऔजसिति सूत्रेणैव विभक्तिविधानात्किं कारक प्रकरणेनेति चेत्सत्यम्। सिद्धे सत्यारंभोनियमार्थः। स च द्विविधः विभक्तिनियमोर्थनियमश्च आद्ये नामार्थ एव प्रथमा। कार्ये एव द्वितीया। करण एव तृतीयेत्यादि। अत्रपक्षेऽव्ययेभ्यो न प्राप्तिः। द्वितीये तु नामार्थे प्रथमैव कार्येद्वितीयैवेत्यादि अत्र पक्षेऽव्ययेभ्योपि भवंति।

मू०—आमंत्रणेच। अभिमुखीकरणे प्रथमा। हेदेव। हेदेवौ। हेदेवाः।

(सुबोधिनी–) आमंत्रणेच । संबोधनाऽधिक्येऽप्राप्तौ वचनं । आमंत्र्यते प्रसन्नः क्रियते अनेनेति करणे युट्।अनभिमुखोऽभिमुखः क्रियते अनेनेत्यभिमुखीकरणमनुकूलकरणं । तत्र प्रथमा भवति । देव मां पाहीति वाक्ये देवसंबंधिसंबोधनविषयो मत्कर्मकरक्षणक्रियेति बोधः । 'संबोधनपदं यच्च तत्क्रियायां विशेषणं' इत्युक्तत्वादिह संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं क्रियां प्रति विशेषणमिति ।

(तत्त्वदीपिका–) आमंत्रणेति । आमंत्रणमभिमुखीकरणमनुकूलकरणमिति यावत् आमंत्र्यते प्रसन्नः क्रियतेऽनेनेति साधने युट् । इह संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं क्रियां प्रति विशेषणमिति सिद्धांतः । संबोधनपदं यच्च तत् क्रियायाः विशेषणमित्युक्तत्वात् । एवं देव मां पाहीति वाक्यस्य देवसंबंधि संबोधनविषयकमत्कर्मकं रक्षणमर्थः ।

मू०– भोस्भगोस्अघोस्भवद्भगवदघवतांवानिपात्याधौ । भो हरे । भगो नमस्ते । अघो याहि । इतिप्रथमा ।

(सुबोधिनी–) भोस् भगोस्अघोस्भवद्भगवदघवतांवानिपात्या धौ । धिविषये एषां स्थाने एते निपात्यंते वा । हे भोः । हे भवन् । हे पूज्येत्यर्थः । हे भगोः । हे भगवन् । हे ज्ञानिन्नित्यर्थः । हे अघोः । हे अघवन् । हे पापिष्ठेत्यर्थः । भोस्इत्यनेन विसर्गलोपः । भो हरे । इतिप्रथमा ॥

(तत्त्वदीपिका–) भोस्भगोस्इत्यादि । योग्यताबलाद्भवदादयः स्थानिन आक्षिप्यंते । इति प्रथमा ।

मू०- शेषाः कार्यैकर्तृसाधनयोर्दानपात्रेविश्लेषावधौसंबंधाधारभावयोः । द्वितीयाद्या विभक्तय एष्वर्थेषु भवंति । कार्ये कर्मकारके द्वितीया । कटं करोति कारुकः रूपं पश्यति चाक्षुषः ॥ राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोमं सुनोति सोमपाः ॥

(सुबोधिनी–) शेषाःकार्यैकर्तृसाधनयोर्दानपात्रेविश्लेषावधौसंबंधआधारभावयोः शिष्यंते इतिशेषाः । कर्मणि घञ् प्रत्ययः । प्रथमायाः शेषाः अन्याः षड्विभक्तयस्ताः । कार्यादिषु षट्सु यथाक्रमं प्रवर्तंत इत्यर्थः। कार्ये द्वितीया क्रियते । कर्त्रा स्वक्रियया निष्पाद्यते यत् कार्यम् । धातूपात्तफलायेत्यर्थः तस्मिन्ननुक्ते कार्ये कर्मणि द्वितीया स्यात् । उक्ते कर्मणि तु प्रथमैव । उक्तं त्वाख्यातकृत्तद्धितसमासनिपातैर्भवति आख्यातोक्ते हरिः सेव्यते । कृदुक्ते लक्ष्म्या सेवितो हरिः । तद्धितोक्ते शतेन क्रीतः शत्यः। कारकात्क्रियायुक्ते इति शेषः । समासोक्ते प्राप्त आनंदोयं स प्राप्तानंदः । निपातोक्ते विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतमिति ॥ कटं करोति कारुकः रूपं पश्यति चाक्षुषः ॥ राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोमं सुनोति सोमपाः

॥ १ ॥ अत्र सर्वत्राख्यातेनानुक्ते कर्मणि द्वितीया। कारूकः पुमान् कटं करोति कटनिष्ठोत्पत्त्यनुकूला एककर्तृका वर्तमाना करोतिक्रियेति शाब्दबोधः। चक्षुषा पश्यतीति चाक्षुषः पुमान्। कारकादित्यन्। रूपं पश्यति। रूपनिष्ठसाक्षात्कारोत्पत्त्यनुकूला एककर्तृका वर्तमाना दृशिक्रिया। धर्मो ऽस्त्यस्येति धर्मी अस्त्यर्थे इन् अतिशयेन धर्मीति इष्ठप्रत्ययः धर्मिष्ठः पुमान्। राज्ञः कर्मेति राज्यं प्राप्नोति। राज्यनिष्ठोत्पत्त्यनुकूला एककर्तृका वर्तमाना प्राप्नोतीति क्रिया। सोमंपिबतीति सोमपाः पुरुषः। सोममसृतवल्लीं सुनोति खंडयतीत्यर्थः सोमनिष्ठखंडनोत्पत्त्यनुकूला एककर्तृका वर्तमाना सुनोतिक्रियेति। क्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धांतात् क्रियाविशेष्यकः शाब्दबोधः कर्तव्यः। यास्कोप्याह। भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानीति। पश्य मृगोधावतीत्यादौ तु मृगकर्तृकगमनं दृशिक्रियां कर्म प्रधानं तु दृशिक्रियैव। उक्तं च। सुबंतं हि यथाऽनेकं तिङंतस्य विशेषणं॥ तथा तिङंतमप्याहुस्तिङंतस्य विशेषणमिति ॥ ११ ॥ ननु उक्ते कर्मणि प्रथमेत्युक्तं तेन पक्कमोदनं भुंक्ते इत्यत्र द्वितीया न स्यात् क्तप्रत्ययेन कर्मण उक्तत्वात्। उच्यते। इह हि पचिभुजिनिरूपिते द्वे कर्मत्वशक्ती तत्रप्रधानीभूतभुजिक्रियानिरूपितामनुक्तां शक्तिमादाय द्वितीयोत्पत्तिर्भवतीति। उक्तं च हरिणा। "प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते ॥ १ ॥ प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ॥ यदा गुणे तदा तद्वदनुक्ताऽपि प्रतीयते ॥ २ ॥" अत एव पक्कोदनो भुज्यते देवदत्तेनेत्यत्र भुजिप्रत्ययेन उक्ते कर्मणि प्रथमैव भवति। पचेरप्राधान्यात् ॥ अथ प्रसंगात्पाणिनिसूत्राणि लिख्यंते ॥ अकथितं च। अपादानादिविशेषैरनुक्तं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। "दुह्याच् पच् दंड रुधि प्रच्छि चि ब्रू शासु जि मथ् मुषाम् ॥ कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहां ॥ १ ॥" दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्म ज्ञेयम्। कर्मणा युज्यते इति कर्मयुक्। क्विबंतम्। मुख्यकर्म्मणा सह क्रियया संबध्यमानमपादानादिविशेषैरकथितं यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञकं भवतीत्यर्थः। एतेन दुहादीनां द्विकर्मकत्वमुक्तम्। दुह प्रपूरणे। गां दोग्धि पयः स इत्यत्र पयः कर्मकं गोसंबंधि दोहनमर्थः। पयोत्र मुख्यं कर्म। धातूपात्तफलाश्रयत्वात्। गोस्तु पयसो निमित्ततामात्रेणोपात्ता नत्वऽवधिभावेनेत्यपादानसंज्ञाया अप्रवृत्तेरनेन कर्मसंज्ञा। विवक्षायां त्वपादानादिसंज्ञा भवंत्येव। विवक्षातः कारकविभक्तयो नाना भवंतीति शाब्दिका इत्युक्तत्वात्। गोर्दोग्धि पयः स इति। टुयाचृ याच्ञायाम्। बलिं याचते वसुधां हरिः। अत्र प्रार्थनार्थस्य याचतेर्वसुधा मुख्यं कर्म तेनकर्मणा युक्तो बलिः तस्यापादानत्वाविवक्षायामनेन कर्मसंज्ञा। अपादानविवक्षायां तु बलेर्याचते वसुधामिति। अविनीतं विनयं याचते सः अविनीतं विनयायाऽनुनयतीत्यर्थः। अविनीतमिति मुख्यं कर्म विनयस्य तादर्थ्याविवक्षायामनेन कर्मसंज्ञा।

विवक्षायां तु अविनीतं विनयाय याचते । डुपचष् पाके । तंडुलानोदनं पचति सः । ओदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः । ओदनमिति मुख्यं कर्म । करणत्वाविवक्षायां तंडुलानित्यत्रानेन कर्मसंज्ञाविवक्षायां तु तंडुलैरोदनं पचतीति । दंड दंडग्रहणे चुरादिः । गर्गान् शतं दंडयति सः । शतमिति मुख्यं कर्म्म । गर्गानित्यत्र त्वपादानत्वाविवक्षायामनेन कर्म्मसंज्ञा । विवक्षायां तु गर्गेभ्यः शतं दंडयतीति । रुधिर् आवरणे । व्रजमवरुणद्धि गां सः । गामिति मुख्यं कर्म्म व्रजमित्यत्र त्वधिकरणत्वाविवक्षायामनेन कर्म्मसंज्ञा॥ विवक्षायां तु व्रजेऽवरुणद्धि गामिति । प्रच्छ ज्ञीप्सायां । माणवकं पथानं पृच्छति सः । पंथानमिति मुख्यं कर्म तादर्थ्याविवक्षायां तु माणवकमित्यत्रानेन कर्म्मसंज्ञा । विवक्षायां तु माणवकाय पंथानं पृच्छति । चिञ् चयने । वृक्षमवचिनोति फलानि सः । फलानीति मुख्यं कर्म्म वृक्षमित्यत्रापादानत्वविवक्षायामनेन कर्मसंज्ञा । विवक्षायां तु वृक्षादवचिनोति फलानीति । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । शासु अनुशिष्टौ माणवकं धर्म्मं ब्रूते सः । धर्ममिति । मुख्यं कर्म्म माणवकमित्यत्र तु तादर्थ्याविवक्षायामनेन कर्म्मसंज्ञा। विवक्षायां तु माणवकाय धर्म्मं ब्रूते शास्तीति वा । जि जये । शतंजयति देवदत्तं सः । शतमिति मुख्यं कर्म देवदत्तमित्यत्र त्वपादानत्वाऽविवक्षायामनेन कर्म्मसंज्ञा । विवक्षायां तु शतं जयति देवदत्तात्सः । मंथ विलोडने । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति हरिः । सुधामिति मुख्यं कर्म्म क्षीरनिधिमित्यत्राधिकरणत्वाविवक्षायामनेन कर्म्मसंज्ञा । विवक्षायां तु सुधां क्षीरनिधौ मथ्नाति । मुषस्तेये देवदत्तं शतं मुष्णाति । शतमिति मुख्यं कर्म्म देवदत्तमित्यत्रापादानत्वाविवक्षायामनेन कर्म्मसंज्ञा । विवक्षायां तु देवदत्ताच्छतं मुष्णाति सः ।णीञ् प्रापणे । हृञ् हरणे । कृष् विलेखने । वह प्रापणे । ग्राममजां नयति सः । एवं हरतीत्यादि। अजामिति मुख्यं कर्म्म ग्राममित्यत्र त्वधिकरणत्वाविवक्षायामनेन कर्मसंज्ञा । विवक्षायां तु ग्रामेऽजां नयति हरति कर्षति वहति वेति । एतदर्थका धातवोऽन्येपि संज्ञेयाः । माणवकं धर्म्मं भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि । अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गंतव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यं ।कुरून् स्वपिति। मासमास्ते। गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्त्ता सणौ । गत्याद्यर्थानां शब्दकर्म्मकाणामकर्मकाणां च धातूनामणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् । प्रत्यवसानं भक्षणं । शब्दः कर्म कारकं येषां ते शब्दकर्मकाः । अनुत्पन्ने ञिप्रत्यये शुद्धधातुवाच्यां क्रियां प्रति यः कर्ता स ञिप्रत्ययांतः धातुवाच्यां क्रियां प्रति कर्मसंज्ञः स्यादित्यर्थः । यथा "शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् । आशयच्चामृतं देवान् वेदमध्यापयद्विधिम् ॥१॥ आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्री हरिर्गतिः ॥" गत्यर्थो यथा । शत्रवः स्वर्गमगच्छन् । तान् शत्रून् श्रीहरिः स्वर्गमगमयदिति । गमेरञिप्रत्ययांतावस्थायां शत्रवः कर्तारस्ते ण्यंतावस्थायां कर्माभवन् । स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्गमनम् तदनुकूलो हरिकर्तृकश्चिरातीतो व्यापारः । बुद्ध्य-

र्थो यथा । स्वे स्वकीयाः वेदार्थमविदुस्तान् स्वान् श्रीहरिर्वेदार्थमवेदयत् । विदेर्ण्यंतावस्थायां स्वे कर्तारस्ते ण्यंतावस्थायां कर्माऽभवन् । देवा अमृतमाश्नन् । तान् देवान् श्रीहरिरमृतमाशयत् । अशेर्ण्यंतावस्थायां देवाः कर्त्तारस्ते ण्यंतावस्थायां कर्माभवन् । विधिर्वेदमध्यैत । तं ब्रह्माणं श्रीहरिर्वेदमध्यापयदपाठयदित्यर्थः । अण्यंतावस्थायां विधिः कर्ता स ण्यंतावस्थायां कर्माभवत् । सलिले जले पृथ्वीं श्रीहरिः सलिले आसयत् स्थापयति स्म । आसेर्ण्यंतावस्थायां पृथ्वी कर्त्री सा ण्यंतावस्थायां कर्माभवत् । स श्रीहरिर्मे मम गतिः स्यादित्यन्वयः॥ इति द्वितीया ॥

(तत्त्वदी०–) शेषाःकार्यैइत्यादि । शिष्यंत इति शेषाः कर्मणि घञ् । उक्तायाः प्रथमायाः अन्याः षड्विभक्तयः शेषाः द्वितीयाद्या इति यावत् । कार्य्यादयोऽर्थाश्च षड्भिःपदैर्निर्दिष्टास्तेषां यथाक्रमं प्रवृत्तिः तत्र प्रथमानिर्दिष्टमाह।कार्यैइति क्रियते कर्त्ता प्रवर्त्तते यष्टा स्वाव्यापारेण यागं स्वर्गं च साधयति । तदाश्रये च द्वितीया तत् संबंधात् द्वितीयावाच्यस्त्वाश्रय एव न तु फलं तस्य धातुनैव लाभात् । अनन्यलब्धस्य शब्दार्थत्वात् । वाच्यतावच्छेदकत्वाश्रयत्वमतएव नाश्रयत्वं वाच्यं । आश्रयत्वस्य वाच्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् तच्च कर्मद्विविधं । ईप्सितमनीप्सितं च तत्रेप्सितं त्रिविधं। निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं च । अनीप्सितं तु चतुर्विधं । औदासीन्येन प्राप्यं द्वेष्यं संज्ञान्तरैरनाख्यातं अन्यपूर्वकं चेति । तत्र निर्वर्त्यं यथापूर्वमनुत्पन्नमेवोत्पद्यते । सदवस्थात्वात्प्रकटीभवति । ततः विकार्यं तु द्विविधं । प्रकृत्युच्छेदसंभूतं गुणांतरोत्पत्त्यावा । कटं करोतीत्यादि । कटं पूर्वमसंतमुत्पादयतीत्यर्थः । रूपं पश्यतीति प्राप्यं । चाक्षुषइति । प्रशस्तचक्षुरस्यास्तीति चाक्षुषः प्रशंसायां मत्वर्थीयोऽण् । राज्यं प्राप्नोतीति संस्कार्यं पृथगिच्छतीति संस्कार्यं । कर्म । सोमं सुनोतीति गुणांतरोत्पत्त्याविकार्यं । अन्यदप्युदाह्रियते । प्रकृत्युच्छेदसंभूतविकार्यं यथा प्रकृतेः प्रकृतिभूतस्यात्मनः उच्छेदसंभूतं तद्यथा काष्ठं भस्मकरोति । औदासीन्यं तु तृणं स्पृशति । द्वेष्यं तु विषं भुंक्ते । संज्ञांतरैरनाख्यातं यथा गांदोग्धिपयः । अन्यपूर्वकं यथा । क्रूरमभिक्रुध्यति । अक्षान्दीव्यति । ईप्सितानीप्सितयोः शाब्दबोधस्त्वेक एव । ईप्सितत्वादेस्तत्र भानाभावात् । कंटकरोतीति कारूक इत्यस्य कटनिष्ठोत्पत्त्यनुकूल एककारूका भिन्नाश्रयको वर्तमानो व्यापारः । विषंभुंक्ते इत्यत्रगलादधोदेशसंयोगस्यानुकूल एकाश्रयको व्यापारः । इत्यादावीप्सितानीप्सितयोरभानादेकरूपएव शाब्दबोधः। एवं च कर्मशब्दस्य यौगिकत्वादेवासिद्धे कर्मसंज्ञाविधायकानि नानासूत्राणि न कृतानि कर्मणि द्वितीयेत्यस्य फलनिरूपिताश्रये सर्वत्र द्वितीयायाः सिद्धत्वात् असत्कार्यवादे तु निर्वर्त्यस्य कर्मकारकत्वात्प्राप्तिः । तस्यासत्वादेव फलाश्रयत्वानुपपत्तेः क्रियाजनकत्वाभावात्कारकत्वानुपपत्तेश्च । क्रियां कुर्वत् हि कारकमिति सिद्धांतत्वात् । इति द्वितीया ।

मू०– कर्त्तरिकरणेचतृतीया । भिन्नश्शरेण रामेण रावणो लोकरावणः ॥ कराग्रेण विदीर्णोऽपि वानरैर्युध्यते पुनः ॥

(सुबोधिनी—) कर्तरिकरणेचतृतीया । क्रियां करोति स कर्ता धातूपात्तव्यापाराश्रय इत्यर्थः । उक्तं च । "धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते" इति । व्यापाराश्रयः कर्तेत्युक्तं । व्यापारो धातुवाच्य आश्रयस्तृतीयावाच्योऽनन्यलभ्यत्वात् । स त्रिविधः । स्वतंत्रः प्रयोजकः कर्म कर्ता चेति । क्रियासाध्यतेनेनेति साधनं क्रियासिद्ध्यपकारकमित्यर्थः । तदेवकरणं अत्र तृतीयाया । व्यापार आश्रयश्च पृथक् वाच्यौ तत्र सर्वत्र प्रकृत्यर्थ आश्रये अभेदेन संसर्गेण विशेषणं व्यपारस्तु भावनायां विशेषणं भवति उक्तं च क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनंतरं ॥ विवक्ष्यते यदा यत्र तत्तत्र करणं स्मृतं ॥१॥ तत्रानुक्ते कर्तरि करणे च तृतीया विभक्तिर्भवति । रामेण कर्त्रा शरेण करणेन रावणो भिन्नः । कीदृशः । लोकान् रावयतीति लोकरावणः भिदः कर्म्मणि क्तः । यद्यपि क्रियां प्रति कारकाणां विशेषणतैव तथापि कृदुक्तानां कारकाणां विशेष्यतैव ज्ञेया सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तत्वात् । रामनिष्ठो यो व्यापारो धनुराकर्षणादिस्तत्प्रेरितो यो बाणस्तदभिन्नाश्रयको यो व्यापार शरीरभेदनादिस्तत्साध्यः प्राणवियोगाश्रयो रावण इत्यर्थः । रावणं हंति । रावणो हन्यते इत्यत्र तु क्रियाविशेष्यकः शाब्दबोधः । भावप्रधानमाख्यातमित्युक्तत्वात् । रावणनिष्ठो यः प्राणवियोगः शराभिन्नश्रयशरीरभेदनादिव्यापारसाध्यसाधनानुकूलो रामनिष्ठधनुराकर्षणादिव्यापार इत्यर्थः । अनुक्ते कर्तरि किं । हरिः करोति पाचकः । कर्तरि वुण् । तद्धितोक्ते शाब्दिकः । इकः प्रत्ययः । समासोक्ते कृतं विश्वं येन स कृतविश्वः । अनुक्ते करणे किम् । जीवंत्यनेनेति जीवनः । करणे युट् प्रत्ययः ॥ इति तृतीया ॥

(तत्त्वदीपिका—) कर्त्तरिकरणेचेति क्रियां करोतीति । कर्त्ता धातूपात्तव्यापाराश्रयः यदा यदीयो व्यापारो धातुनोपादीयते तदा स कर्ता । काष्ठानि पचति । आविक्लित्तेः सम्यक् ज्वलंतीत्यर्थः । अग्निः पचति सम्यक् पाचयतीत्यर्थः। स्थालीं पचति स्वास्मिन्समावेशयतीत्यर्थः । तत्र व्यापारस्य धातुनैव लाभादाश्रयमात्रं तृतीयावाच्यं । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात् । स च त्रिविधः स्वतंत्रः प्रयोजकः कर्मकर्त्ता चेति । तद्यथा । मया हरिः सेव्यते कार्यते हरिणा । गमयति कृष्णं गोकुलं । मदभिन्नाश्रयको हरिकर्मकसेवानुकूलव्यापारः हर्यभिन्नाश्रयकं उत्पादनाकूलो व्यापारः । गोकुलकर्मकगमनानुकूलकृष्णाश्रयकव्यापारानुकूलो व्यापार इति शब्दबोधः क्रियासाध्यतेनेति साधनक्रियासिद्ध्युपकारकम् । तदेव करणं व्यापारवत्कारककरणमविलंबेन क्रियोत्पादनं वा तत्र तृतीया तस्याश्च व्यापार आश्रयश्च पृथक् पृथक् वाच्यो भिन्नः शरेणेत्यादि। एकरामाश्रयको यो व्यापारस्तत्प्रेरितो यः शरस्तदभिन्नाश्रयको यो व्यापारः संयोगभेदनादि तत्साध्यो यः प्राणवियोगस्तदाश्रयो रावण इत्यर्थः । इति तृतीया ।

मू०—दानपात्रेचतुर्थी । वेदविदे गान्ददाति ।

(सुबोधिनी–) दानपात्रेचतुर्थी। दीयते इति तद्दानं कर्मणि युट् दानस्य-पात्रं दानपात्रं दानयोग्यमित्यर्थः। योग्यभाजनयोः पात्रमित्यमरः अस्य संप्रदानसंज्ञा। सम्यक् प्रदीयतेस्मै तत्संप्रदानं अपुनर्ग्रहणाय स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं यत् परस्वत्वोपपादनं तद्दानं अतएव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न चतुर्थी रजकस्येति संबंधे। ननु श्रोत्रियाय कन्यां ददातीत्यादौ चतुर्थी न स्यात्। स्वत्वत्यागाऽभावादुच्यते। स्वस्य भावः स्वत्वं आत्मत्वं आत्मीयत्वं ज्ञातित्वं धनत्वं च आत्मत्वात्मीयत्वयोस्त्यागो नास्तीति ज्ञातित्वस्य त्यागोस्ति परगोत्रप्रवेशाद्धनत्वस्य च त्यागः। अतोऽत्रपरस्वत्वस्यापादानरूपं मुख्यं दानं तत्र दानपात्रे अनुक्ते संप्रदाने कारके चतुर्थी स्यात् वेदं वेत्तीति वेदवित्तस्मै वेदविदे चैत्रो गां ददाति। अत्र चतुर्थ्या उद्देश्योर्थः वेदविदुद्देश्यकगोनिष्ठस्वत्वत्यागानुकूल एककर्तृको वर्तमानो व्यापारः। अनुक्ते किं। दानीयो विप्रः। दीयतेऽस्मै इतिदानीयो विप्रः। बाहुलकात्संप्रदाने अनीयप्रत्ययः॥

(तत्त्वदीपिका–) दानपात्रे चतुर्थीति। दीयते इति दानं। कर्मणि युट्। दानस्य पात्रं योग्यमित्यर्थः। योग्यभाजनयोः पात्रमित्यमरः। वेदविदे गां ददाति। वेदविदुद्देशकगोनिष्ठो यः स्वत्यागस्तदनुकूल एकाश्रयको वर्त्तमानव्यापार इत्यर्थः। तथा च स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादानं दानम्। खंडिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीत्यादौ तु उद्देशत्वाच्चतुर्थी श्रोत्रियायकन्यां ददातीत्यत्र त्वात्मतात्मीयतयोरत्यागेपि परगोत्रत्वेन ज्ञातित्वस्यैव त्यागादीति वृद्धाः परस्वत्वरूपस्य दानस्य च सत्वात्। स्वस्यभावः स्वत्वं स्वशब्दस्यार्थचतुष्टये आत्मात्मीयज्ञातिधनरूपे वृत्तेः।

मू०-- क्रियायामाप्नोतितत्रापिचतुर्थी। पत्ये शेते।

(सुबोधिनी-) क्रियायामाप्नोतितत्रापिचतुर्थी। क्रियया कर्ता यमाप्नोति संबंधादभिप्रैति तत्र चतुर्थी स्यात् पत्ये शेते। शयनक्रियया पतिमभिप्रैति तदाभिमुख्येन शेते इत्यर्थः। राज्ञे करं ददाति। दानक्रियया राजानमभिप्रैति तदाभिमुख्येन ददातीत्यर्थः ॥ इतिचतुर्थी ॥

(तत्त्वदीपिका–) पत्ये शेत इति। पत्युद्देश्यकशयनानुकूल एकाश्रयको व्यापारः इति चतुर्थी।

मू०-- विश्लेषावधौपंचमी। विश्लेषो विभागस्तस्यावधौ पञ्चमी। हिमवतोऽवतरति गङ्गा। धावतोऽश्वादपतत्।

(सुबोधिनी–) विश्लेषावधौपंचमी। श्लेषणं श्लेषः संयोगः विगतो विरुद्धो वा श्लेषो विश्लेषो विश्लेषो विभागः अवधीयते एकरूपतया ज्ञायते सोऽवधिः विश्लेषस्याऽवधिर्विश्लेषावधिस्तस्मिन् विश्लेषावधौ। अस्याऽपादानसंज्ञा। उक्तं च हरिणा। अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाचलं। ध्रुवमेवतदावेशात्तदपादानमु-

च्यते " अपाये विश्लेषे साध्ये सति ध्रुवमवधिभूतं कारकमतदावेशात् विश्लेषजनकक्रियाऽनावेशादपादानमुच्यते । कीदृशं । चलमचलमुदासीनं वेत्यर्थः । तत्रानुक्ते अपादानकारके पंचमी स्यात् । अत्र प्रकृत्यर्थः पंचम्यर्थेऽवधावभेदेन संसर्गेण विशेषणं प्रत्ययार्थोऽवधिस्तु क्रियायां विशेषणं भवति कारकाणां क्रिययैव संबंधात् । हिमवतः पर्वताद्गंगाऽवतरति । अत्रावतरणविशिष्टाया गंगाया विश्लेषावधिभूतो हिमवान् । हिमवदभिन्नावधिकनिःसारणानुकूलो गंगाभिन्नाश्रयको वर्तमानो व्यापारः । धावतोऽश्वाच्चैत्रः पतति । पतनक्रियाविशिष्टस्य चैत्रस्य विश्लेषावधिरश्वः । शीघ्रगत्यनुकूलव्यापाराश्रयोऽश्वस्तदभिन्नावाधिकं चैत्रनिष्ठं पतनमित्यर्थः । अनुक्ते किं । उपाध्यायो विप्रः । उपसमीपेऽधीतेऽस्मादित्यपादाने घञ् । इति पंचमी ॥

(तत्त्वदीपिका–) विश्लेषेति । श्लेषणं श्लेषः संयोगः विगतः श्लेषो विश्लेषः । फलितार्थमाह । विभाग इति । अवधाविति । अवधीयते एकरूपतया ज्ञायते सोऽवधिः प्रकृतधातूपात्तागत्यनादिष्टे सति तज्जन्यविभागाश्रयः । हिमवत इति हिमवदभिन्नावधिकनिस्सरणपूर्वकावतारणानुकूलगंगाभिन्नाश्रयको वर्तमानो व्यापारः । धावत इति । शीघ्रगत्यनुकूलो यो व्यापारस्तदाश्रयोऽश्वस्तदवधिकोऽधोदेशसंयोगानुकूल एकाश्रयकोऽतीतो व्यापारः । इह क्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृतधातूपात्तक्रियां प्रत्यवधित्वं न विरुध्यते । तथा परस्परान्मेषावपसरत इत्यत्र सृधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानादेकमेषनिष्ठां गतिं प्रत्यपरस्य विश्लेषावधित्वमस्त्येव । मेषावधिको यः पूर्वदेशसंयोगस्तदनुकूलो मेषाभिन्नाश्रयको वर्तमानो व्यापारः । पर्वतात्पतितोऽश्वात्पतति चैत्रः पर्वताभिन्नाश्रयावधिकोऽधोदेशसंयोगानुकूलो यो व्यापारस्तदाश्रयोऽश्वस्तदवधिको अधोदेशसंयोगानुकूल एकचैत्राभिन्नाश्रयको वर्तमानो व्यापारः । विश्लेषश्च क्वचिन्मानसोऽपि क्वचिदध्याहृतक्रियापेक्षयापि अधर्माज्जुगुप्सते स्वार्थाद्धियत इत्यादौ मानसाधर्मविश्लेषाध्याहृतनिस्सरणक्रियापेक्षया विश्लेषयोरवधित्वस्य सत्त्वात् । इति पंचमी ।

सू० – सम्बन्धेषष्ठी । राज्ञः पुरुषः ।

(सुबोधिनी–) संबंधे षष्ठी । विशेष्यविशेषणविश्लिष्टिः संबंधः । आह च एतौ संबंधौ इति प्रतीतिजनकः संबंधः समानार्थो न । नियतज्ञाऽभावात् । स संबंधो द्विविधः । क्रियाकारकसंबंधो द्रव्यगुणसंबंधश्चेति । क्रियाकारकसंबंधोपि द्विविधः । विशेषः सामान्यं चेति । तत्र विशेषे कर्मत्वादिरूपे संबंधेविहिताऽपवादभूता द्वितीयादयो विभक्तयः । सामान्यसंबंधे तु षष्ठी । उक्तं च । संबंधःकारकेभ्योन्यः क्रियाकारकपूर्वकः॥ श्रुतायामश्रुतायां च क्रियायां सोभिधीयते ॥ नटस्य शृणोति माषाणामश्नाति नटसंबंधिश्रवणानुकूल एककर्तृको व्यापारः। माषसंबंधिभोजनानुकूल एककर्तृको व्यापारः। विशेषविवक्षायां तु नटेन गीतं शृणोति माषानश्नातीति । द्रव्यगुणसंबंधो यथा। राज्ञः पुरुषः । अत्र सेव्यसेवकरूपः। राज्ञः पुत्रः अत्र

पितापुत्ररूपः। तंतूनां पटः।अवयवावयविरूपः। पटस्य रूपं। गुणगुणिरूपः।माषाणां राशिः । समूहसमूहिरूपः। कुरूणां राजा। पाल्यपालकरूपः । चैत्रस्य वाहनं वाह्यवाहकरूपः । शब्दस्यार्थः । अत्र बोध्यबोधकरूपः । अग्नेर्धूमः । अत्र व्याप्यव्यापकरूपः । पटस्याभावः । अत्र प्रतियोग्यनुयोगिरूपः । उपगोरपत्यं । अत्रापत्यापत्यवद्रूपः । कुशूलस्यान्नमत्राधाराधेयरूप इत्यादि । ननु संबंधस्योभयनिष्ठत्वात् कस्मात्पष्ठी । उच्यते । विशेषणात्षष्ठी भवति । उक्तं च। " भेद्यभेदकयोः श्लिष्टः संबंधोन्योन्यमीक्ष्यते ॥ द्विष्ठो यद्यपि संबंधः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् ॥ " भेद्यभेदकयोः स्वरूपं यथा । परार्थे स्वार्थे निक्षेपादप्रधानं विशेषणं ॥ विशेष्यं तु प्रधानं स्यात्स्वार्थस्यैव प्रकाशनात् ॥ " ननु शुक्लः पट इत्यत्रापि विशेषणे षष्ठी स्यात् मैवं वद । विशेषणस्याभेदविवक्षातो न षष्ठी । विशेषणस्य भेदविवक्षायां तु षष्ठी भवत्येव । उक्तं च । "नाम्नो द्विधैव संबंधः सर्ववाक्येष्ववस्थितः ॥ सामानधिकरण्येन षष्ठ्या वापि क्वचिद्भवेत् ॥ " अत्र प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थे संबंधे विशेषणं प्रत्ययार्थः । संबंधस्तु पुरुषे विशेषणं भवति । राज्ञः पुरुषः । राजनिरूपितसेवकत्वसंबंधवान्पुरुषः । ॥ इतिषष्ठी ॥

(तत्त्व०—) संबंधेषष्ठीति । एतौ संबंधाविति प्रतीतिजनकः संबंधस्तत्र षष्ठीत्यर्थः स च द्विविधः । क्रियाकारकसंबंधद्रव्यगुणसंबंधभेदात् । आद्यो द्विविधः । सामान्यं विशेषश्च विशेषः कर्मत्वादिरूपस्तत्र द्वितीयादिरपवादः सामान्ये षष्ठी । तद्यथा । नटस्य शृणोति नटसंबंधिश्रवणानुकूलो वर्तमानो व्यापारः। विशेषे तु नटेन गीतं शृणोति नटभिन्नाश्रयको यो व्यापारस्तत्साध्यगीताभिन्नाश्रयं यत् ज्ञानतादि तदनुकूल एकभिन्नाश्रयो वर्तमानो व्यापारः। अन्त्यं दर्शयति । राज्ञइति । राजसंबंधवान् पुरुष इत्यर्थः । संबंधश्चात्र सेव्यसेवकरूपः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । नन्वत्र संबंधस्योभयनिष्ठत्वात्कथं षष्ठी एकस्मात्कुतो वेति चेत्सत्यम् । विशेषणस्याप्रधानत्वेन ततः षष्ठी राज्ञः पुरुष इत्यत्र प्रकृत्यर्थो विशेषणं पुरुषस्तु नामार्थमात्रनिष्ठ एव प्रतिपाद्यते। न विशेषणत्वेन यदा तु विशेषणत्वेन विवक्षितस्तदा षष्ठी भवत्येव। पुरुषस्य राजेति । यथा परार्थे स्वार्थनिक्षेपादप्रधानं विशेषणं विशेष्यं तु प्रधानं स्यात्स्वार्थस्यैवप्रकाशनादिति।शुक्लः पट इत्यत्र तु अभेदविवक्षणान्नषष्ठी भेदविवक्षायामेव षष्ठीति विधानात्। राहोः शिर इत्यत्र तु सतोप्यभेदस्याविवक्षा। यथानुदरा कन्येति भेदवतो वस्तुनः असतोप्यभेदस्य विवक्षा यथा समुद्रः कुंडिका। जलाधिक्यात्कुंडिकायां समुद्रत्वम्। अगस्त्यपेक्षया समुद्रस्यापि कुंडिकात्वम् । इति षष्ठी ।

मू०— आधारेसप्तमी । औपश्लेषिकस्सामीपिकोऽभिव्यापको वैषयिको नैमित्तिक औपचारिकश्चेति षोढा सः।" कटे शेते कुमारोऽसौ वटे गावस्सुशेरते ॥ तिलेषु विद्यते तैलं हृदि ब्रह्मामृतम्परम् ॥ युद्धे संनह्यते धीरोंऽगुल्यग्रे करिणां शतम् ।"

(सुबोधिनी--) आधारेसप्तमी। आ ध्रियते क्रिया अस्मिन्नित्याधारः। संज्ञायामकर्तरि चेत्याधिकरणे घञ्। अधिकरणमित्यर्थः। स आधारः षड्विधाः अस्येति षोढा। अन्यत्र सिद्धयोराधाराधेययोः प्रादेशिकः संबंध उपश्लेषः। उप उपरि श्लेषः उपश्लेषः उपश्लेषोऽस्यास्यीति उपश्लेषे भव इति वा औपश्लेषिकः अइकौ च मत्वर्थे इतीकः। णितो वेति णित्वाद्वृद्धिः। भवार्थे इको वा। सामीप्यं सांनिध्यं सामीप्ये भवः सामीप्यमस्यास्तीति वा सामीपिकः। केनेयेका इतीकः अइकौचेति वा इकः। अपृथग्भिन्नप्रदेशवर्जितयोर्देशयोराधाराधेययोः। सर्वावयवसंबंधिकः। अभिव्यापकः अभितः सर्वतो व्याप्यते आधेयेनेत्यभिव्यापकः कर्म्मणि घञ्। ततः स्वार्थे कः। अन्यत्र भावो विषयः। विषये भवो वैषयिकः। केनेयेका इति कः निमित्तं हेतुः। निमित्ते भवो नैमित्तिकः केनेयेका इति कः निमित्तं फलं तदस्यास्तीति वा अइकौ चेतीकः अन्यत्र विद्यमानस्य संबंधस्यान्यत्रारोपः। उपचारः उपचारे भवः औपचारिकः केनेयेका इतीकः उपचारोऽस्याऽस्तीति वा। अइकौ चेतीकः अत्राधिकरणे कारके सप्तमी स्यात्। अत्र सप्तम्या आश्रयोऽर्थः प्रकृत्यर्थस्त्वभेदेन संसर्गेणाश्रये विशेषणं आश्रयस्तु क्रियायां विशेषणं भवति। कारकाणां क्रिययैवान्वयात्। उक्तं च। "आश्रयोऽवधिरुद्देश्यः संबंधः शक्तिरेव वा॥ यथायथं विभक्त्यर्था सिपां कर्मेति वाक्यतः १॥ कर्मणि द्वितीया। कर्तृसाधनयोस्तृतीया। आधारे सप्तमी। नामाश्रयोर्थो निरूप्यभेदाच्चाभेदः अवधिः पंचम्यर्थः। उद्देश्यः चतुर्थ्यर्थः। संबंधः षष्ठ्यर्थः। शक्तिः प्रथमार्थः यथासंख्यं षण्णामुदाहरणान्याह। असौ कुमारः कटे शेते। गावो वटे सुशेरते स्वपंति। तैलं तिलेषु विद्यते। हृदि अमृतं सुखरूपं परमुत्तमं निरुपाधिकं ब्रह्म वर्तते। हृदयब्रह्मणः प्रकाश्यप्रकाशकरूपः संबंधः। धीरः संनह्यते युद्धे कवचबंधनस्य युद्धफलकत्वात्तन्निमित्तं करिणां शतमंगुल्यग्रे वर्तते। करिभूम्योराधाराधेयरूपः संबंधः अंगुल्यग्रे आरोप्यते।

(तत्त्वदी०–) आधारे सप्तमीति। आध्रियते क्रिया यस्मिन् इत्याधारः कर्तृकर्मद्वारा क्रियाधारत्वं न तु साक्षात्। आधारस्य षड्विधत्वमाह। औपश्लेषिक इत्यादि। उप उपरि श्लेषः संयोगः सोस्यास्तीति अइकावितीकः णितो वेति णित्वाद्वृद्धिः समीपे भवः सामीपिकः केनेयेका इतीकः। अभितः सर्वतो व्याप्यते आधेयैरिति अभिपूर्वादाप्नोतेः कर्मणि घञन्तात्स्वार्थे कः अपृथग्देशयोराधाराधेययोः सर्वावयवसंबंधिकः विषयप्रकाशनसामर्थ्ये तदस्यास्तीति पूर्ववत्प्राक्रियानिमित्तं हेतुस्तत्र भवः फलं वा तदस्यास्तीति वा पूर्ववत् अन्यत्र विद्यमानस्य संबंधस्यान्यत्रारोप उपचारः। तत्र भवः सोस्यास्तीत्यौपचारिकः। निमित्तप्रभेदाच्च षड्विधः कैश्चिदिष्यते इति वचनादस्य पक्षस्यापि प्रमाण्यं। उदाहरणान्याह। कटे शेते कुमारोसौ एककटाभिन्नाश्रयको निद्रानुकूल एककुमाराभिन्नाश्रयको वर्त्तमानो व्यापारः। वटे गावः सुशेरते। एकवटाभिन्नाधारकनिद्रानुकूलो बहुगोभिन्नाधारकवर्तमानो व्यापारः। तिलेषु विद्यते तैलं।

बहुतिलभिन्नाधारक आत्मधारणानुकूल एकतैलभिन्नाश्रयको वर्तमानो व्यापारः। हृदि ब्रह्मामृतं परं विद्यते इतियोज्यम् हृदयाभिन्नाश्रयक आत्मधारणानुकूलः स्फुरणानुकूलो वा एकब्रह्माभिन्नाश्रयको वर्त्तमानो व्यापारः । अमृतं सुखरूपं मरणशून्यं वा । परमुत्तमं उपाधिशून्यमित्यर्थः द्वयमपि ब्रह्मविशेषणं । प्रकाश्यतासंबंधे ब्रह्म मनसि वर्त्तते । युद्धे संनह्यते धीरः । युद्धाभिन्नाधारकः कवचबंधनानुकूलः एकाधीराभिन्नाश्रयको वर्तमानो व्यापारः कवचवन्धनस्य युद्धफलकत्वात्तन्निमित्तम् । अंगुल्यग्रे करिणां शतम् । विद्यते इत्यस्यानुषंगः । अंगुल्यग्राभिन्नाश्रयको आत्मधारणानुकूलः करिसंबंधिशताभिन्नाश्रयको वर्तमानो व्यापारः करिभूम्योराधाराधेयभावोंगुल्यग्रे आरोप्यते । औपश्लेषिकत्वादिकं तु शब्दबोधे न भासते । अन्यपदोच्चारणात्तु भासते गौर्वाहीक इत्यत्रोपसर्ज्जनत्ववत् ।

मू०— क्रियालक्षणम्भावस्तत्रापिसप्तमी । वर्षति देवे चोरआयातः ।

(सुबो०—) क्रियालक्षणंभावस्तत्रापिसप्तमी । भवनं भावः । क्रिया प्रसिद्धैव ग्राह्या व्याख्यानात् । भावोऽस्ति यस्मिन् स भावः मत्वर्थीयोऽप्रत्ययः । प्रसिद्धक्रियावानित्यर्थः । प्रसिद्धक्रियावांस्तु सापेक्षत्वादप्रसिद्धक्रियावंतं संलक्ष्यैव भवति अत आह । क्रियालक्षणं । क्रियायां प्रसिद्धं क्रियाया लक्षणं चिन्हं । निराश्रयायाः क्रियाया असंभवादाश्रय आक्षिप्यते । अप्रसिद्धक्रियावतो लक्षणमित्यर्थः । लक्षणरूपा प्रसिद्धलक्षणया वा प्रसिद्धैव संभवति प्रसिद्धाया अप्रसिद्धायाः साधनौचित्यात् लक्ष्यलक्षणभावसंबंधे षष्ठ्यां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । अप्रसिद्धक्रियावल्लक्षणे प्रसिद्धक्रियावति कर्तरि कर्म्मणि च सप्तमी स्यादित्यर्थः । कर्तर्युदाहरणमाह । देवे मेघे वर्षति सति चोर आयातः । अत्र देवनिष्ठा प्रसिद्धा क्रिया सा चोरनिष्ठामप्रसिद्धां क्रियां लक्षयति । वर्षतीत्यत्र लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति सूत्रेण कर्तरि शतृप्रत्ययः । कर्ता च देवः अतस्तयोः सामानाधिकरण्यात् सप्तमी कर्मण्युदाहरणमाह । गोषु दुह्यमानासु सतीषु । चोरो गतः दुह्यमानास्वित्यत्र कर्म्मणि यक् । ॥ इति सप्तमी ॥

(तत्त्व०-)भावइति। भवनंभावःक्रियाभावोस्यास्तीति मत्वर्थीयो अप्रत्ययः लक्ष्यत इति लक्षणं क्रियायालक्षणं क्रियालक्षणं बोधकमिति यावत्। अप्रसिद्धक्रियाबोधकायाप्रसिद्धक्रिया तद्वतः सप्तमीत्यर्थः। वर्षतीत्यादिदेवभिन्नाश्रयिका या वर्षणक्रिया तयोपलक्षितं भूतं पदागमनं तदाश्रयश्चौर इत्यर्थः इतोन्यार्थे द्वितीयादिसिद्ध्यर्थं शेषा इत्यस्य योगविभागः कार्यः। इति सप्तमी।

मू०—विनासहनमस्कृतेनिर्द्धारणस्वाम्यादिभिश्च । एतैर्योगे द्वितीयाद्या विभक्तयः। विनादियोगे द्वितीया । विना पापं सर्वम्फलति ।

अन्तरेणाक्षिणी किञ्जीवितेन । अन्तरा त्वां मां हरिः। जपमनु प्रावर्षत् । अनुहरिं सुराः। भक्तो हरिमभि । उपहरिं सुराः। नदीमन्ववसिता सेना । अति देवान् कृष्णः । अभितो ग्रामम् । सर्वतो नगरम् । धिग् जाल्मम् । उपर्युपरिपर्वतम् । अध्यधि लोकम् । अध्यधि सुखम् । अधोऽधो ग्रामम् । उभयतः कृष्णम् । एवम्परितस्समयानिकषाहाप्रतिपरियोगेपि ।

(सु०-)अथोपपदविभक्तीराह।विनासहनमस्तेनिर्द्धारणस्वाम्यादिभिश्च।विना च सहश्च नमश्च ऋते च निर्द्धारणं च स्वामी च ते विनासहनमसृतेनिर्द्धारणस्वामिनः। ते आदयो येषां ते विनासहनमसृतेनिर्द्धारणस्वाम्यादयस्तैर्विनासहनमसृतेनिर्द्धारणस्वाम्यादिभिः । द्वंद्वांते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकं संबध्यते । इत्यादिशब्दः प्रत्येकं योज्यः । शेषा इत्यनुवर्तते शेषा द्वितीयाद्या विभक्तयो यथाक्रममेषां योगे भवंति । विनादियोगे द्वितीया । पापं विना सर्वं फलति पापस्याऽभावे सर्वं कर्म फलप्रदं भवतीत्यर्थः । अक्षिणी अंतरेण नेत्रयोरभावे चक्षुषी विना इत्यर्थः । अंतरेणेति निपातो मध्यार्थकोपि यथा मृणालसूत्रामलमंतरेण स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयं स इत्यत्र चलच्चामरयोर्द्वयस्य मध्ये स्थित इत्यर्थः । अंतरा त्वां मां तव मम च मध्ये इत्यर्थः । योगे इति किं । अंतरा त्वां मां हरेर्मूर्तिः । अत्र हरिशब्दान्न द्वितीया । अंतराशब्देनान्वययोगाभावात् । हेतुसहहीनार्थकानुयोगे द्वितीया । यथा जपमनुमेघः प्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः । हेतौ तृतीया बाधिका द्वितीयात्र । नदीमनु नद्या सह सेना अवसिता । संबद्धेत्यर्थः । षिञ्बंधने अस्मात् क्तः । षष्ठीबाधिका द्वितीयात्र । अनुहरिं सुराः । हरेर्हीना इत्यर्थः । उत्कृष्टादेव द्वितीया नापकृष्टात् । शक्तिस्वभावात् । हीनार्थकोपयोगे द्वितीया यथा । उपहरिं सुराः हरेर्हीना इत्यर्थः । अत्राप्युत्कृष्टादेव द्वितीया नापकृष्टात् । अतिक्रमणपूजार्थकातियोगे द्वितीया यथा । उचितादधिकस्यानुष्ठानमतिक्रमणं । अतिदेवान् कृष्णः देवानतिक्रांतो देवानां पूज्यश्चेत्यर्थः । अभितो ग्रामं ग्रामस्य पार्श्वद्वये इत्यर्थः ॥सर्वतो ग्रामं ग्रामस्य समंतादित्यर्थः । जाल्मं मूर्खं धिक् तस्य निंद्यते इत्यर्थः । उपर्युपरि पर्वतं । पर्वतस्योर्द्धमित्यर्थः । अध्यधिसुखं सुखस्योपरिष्टात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधोग्रामं ग्रामस्याधस्तात् समीपदेशेइत्यर्थः । उभयतः कृष्णं कृष्णस्य पार्श्वद्वये इत्यर्थः । परितः सर्वतइत्यर्थः । समया निकषा निपातौ समीपार्थकौ विलंघ्य लंकां निकषा हनिष्यतीति माघः । हा मूर्खं । तस्य शोच्यते इत्यर्थः । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचिद् । बुभुक्षितस्य पुरुषस्य किंचित् प्रतिभाति नेत्यर्थः ॥

(तत्व०--) कारकविभक्तिं दर्शयित्वोपपदविभक्तिं दर्शयति । विना सहेत्यादि। विनाश्च

सहश्च नमश्च कृतेश्च निर्द्धारणश्च स्वामी च ते आदयो येषामिति द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिः द्वंद्वांते श्रूयमाणत्वादादिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते। द्वितीयादीनां चात्र यथाक्रममन्वयः। विनादियोग इति विनापापमिति। पापसंबंधाभावेसर्वकर्म्मफलप्रदं भवतीत्यर्थः। द्वितीयाद्या-उपपदविभक्तय षष्ठ्यपवादाः। जपमनु इति हेतुभूतजपोपलक्षितमतीतकालमेकाश्रयणं वर्षणमित्यर्थः उपहारीमिति। हरेर्हीना इत्यर्थः। नदीमिति। नद्यासह संबद्धेत्यर्थः। षिञ् बंधने क्तः। अतिदेवानिति। देवानां पूज्य इत्यर्थः। अभितो इति। उभयत इत्यर्थः धिगिति निर्भत्सननिंदयोः। उपरीति। पर्वतस्योपरिष्टात्समीपदेशे इत्यर्थः। अधीति। सुखस्योपरिष्टात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः। अध इति। ग्रामस्याधस्तात्समीपदेश इत्यर्थः।

मू०- कालाध्वनोर्नैरन्तर्य्ये। मासमधीते। क्रोशम्पर्वतः। मासङ्गुडधानाः। मासं कल्याणी। क्रोशं कुटिला नदी। नैरन्तर्य्ये किम्। मासस्य द्विरधीते। क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः।

(सुबोधिनी-) कालाध्वनोर्नैरंतर्ये। कालश्च अध्वा च कालाध्वानौ तयो कालाध्वनोः निर्गतमंतरं यस्मात्तत् निरंतरं निरंतरस्य भावो नैरंतर्यं तस्मिन्नैरंतर्य्ये क्रियागुणद्रव्यैः सह कालाध्वनोर्निरंतरसंबंधे कालाध्ववाचकाद् द्वितीया स्यात्॥ मासमधीते। निरंतरा मासस्याध्ययनक्रियेत्यर्थः। क्रोशं पर्वतः। निरंतरः क्रोशस्य पर्वत इत्यर्थः। मासं गुडधानाः। निरंतरा मासस्य गुडेन मिश्रा धानाः गुडधानाः। धाना भृष्टयवे स्त्रियामित्यमरः। मासं कल्याणी। निरंतरा मासस्य शोभनगुणवत्ती। क्रोशमधीते। निरंतरा क्रोशस्याध्ययनक्रिया। क्रोशं कुटिलानदी। निरंतरा क्रोशस्य वक्रा नदी। लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सार्थकानां प्रतिपर्यनूनां योगे द्वितीया। यथा लक्षणे। वृक्षं प्रति पर्यनुवा विद्योतते विद्युत्। लक्ष्यलक्षणभावसंबंधं प्रत्यादयो द्योतयंत्यत्र। इत्थंभूताख्याने। भक्तो विष्णुं प्रति पर्यनु वा। विष्णोर्भक्तेश्च विषयाविषयिभावसंबंधं प्रत्यादयो द्योतयंत्यत्र। भक्तः कृष्णस्य कंचित्प्रकारं भक्तत्वं प्राप्त इत्यर्थः। भागे। लक्ष्मीः कृष्णं प्रतिपर्यनुवा लक्ष्मीरूपस्य भागस्य कृष्णेन सह स्वस्वामिसंबंधः तं प्रत्यादयो द्योतयंत्यत्र। कृष्णस्य भाग इत्यर्थः। वीप्सायां। वृक्षं प्रतिपर्यनुवा। वृक्षंवृक्षमित्यर्थः। लक्षणेत्थंभूताख्यानवीप्सार्थकस्याभियोगे द्वितीया। यथा। लक्षणे। हरिमभिवर्तते भुक्तिः। हरिं लक्षयित्वेत्यर्थः। लक्ष्यलक्षणभावसंबंधोत्र। इत्थंभूताख्याने। भक्तो हरिमभि। विषयविषयिभाव संबंधोत्र हरेः। कंचित्प्रकारं भक्तत्वं प्राप्तइत्यर्थः। वीप्सायां। देवमभिनमति। देवंदेवमित्यर्थः। पृथक् नाना दक्षिणेन उत्तरेण इत्यादि योगेपि द्वितीया॥

(तत्त्वदीपिका-) कालाध्वनोरिति। कालश्च अध्वा च कालाध्वानौ तयोः। निर्गतमंतरं यस्मात्तन्निरंतरं तस्य भावः नैरंतर्य्यं तस्मिन् क्रियागुणद्रव्यैः कालाध्वनोः निरंतरं

संबंधे कालाध्वभ्यां द्वितीया । मास इति । निरंतरं माससंबंधी एकाश्रयो अध्ययनानुकूलो व्यापारः। मासं कल्याणीति । अव्यवच्छिन्नमाससंबंधिशोभनगुणवती । मासं गुडेति । अव्यवच्छिन्नमाससंबंधी इत्यर्थः ।

मू०— अधिपूर्वाणांशीङ्स्थासामाधारःकर्म्म । अभिनिपूर्व्वस्य विशेः ।

(सुबोधिनी—) अधिपूर्वाणांशीङ्स्थासामाधारःकर्म । शीङ् स्वप्ने । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । आस उपवेशने । अधिपूर्वकाणामेषामाधारः कर्मसंज्ञकः स्यादनुक्ते कर्मणि द्वितीयेत्यर्थः । अभिनिपूर्वस्य विशेः द्वंद्वेऽल्पस्वरप्रधानेति नेः पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणमीदृशसंघातविवक्षार्थं । अभिनीत्येतत् संघातपूर्वस्य विशप्रवेशने इत्यस्याधारः कर्मसंज्ञकः स्यात् ॥

(तत्त्वदीपिका—) अभिनि इति । नेरल्पस्वरत्वेन पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये विपरीतोच्चारणमीदृशसमुदायविवक्षार्थं । तेनेह न । निविशते यदि शूकशिखापदे इति ।

मू०— उपान्वध्याङ्पूर्व्वस्यवसः । अधिशेते । अधितिष्ठति । अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः। अभिनिविशते सन्मार्गम् । उपवसति । अधिवसति । आवसति वा वैकुण्ठं हरिः।

(सुबोधिनी—) उपान्वध्याङ्पूर्वस्यवसः । उपादिपूर्वस्य वसेराधारः कर्मसंज्ञकः स्यात् । लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति न्यायात् । वस निवासे इति भौवादिक एव गृह्यते नतु वस आच्छादने इत्यदादिकः ॥

(तत्त्वदीपिका—) अधिशेते इत्यादि । अत्र त्रयाणां फलं स्थितिः । अवस्थानजन्यवैकुंठनिष्ठसंयोगानुकूल एकहर्य्यभिन्नाश्रयको वर्त्तमानो व्यापारः। अभिनिविशतइति।अभिनिवेशजन्यः सन्मार्गो भिन्नाश्रयः संबंधस्तदनुकूल एकाभिन्नाश्रयको वर्तमानो व्यापारः उपवसतीत्यादि । वैकुंठाभिन्नाश्रयको वासजन्यो यः संयोगस्तदनुकूल एकहर्य्यभिन्नाश्रयको वर्त्तमानो व्यापारः ।

मू०— नाभुक्त्यर्थस्य । वने उपवसति । इत्यादि ।

(सुबोधिनी—) नाभुक्त्यर्थस्य । भोजननिवृत्तिवाचकस्य वसेराधारः कर्मसंज्ञो न । उपवसति उपवासं करोतीत्यर्थः　　॥ इति द्वितीया ॥

मू०— सहादियोगेतृतीया । सह शिष्येणागतो गुरुः । एवं साकं सार्द्धं समं योगेऽपि ।

(सुबोधिनी—) सहादियोगेतृतीया । सहार्थकशब्दस्य तृतीया विभक्तिर्भवति । गुरुः शिष्येण सहागतः । गुरोरत्रागमनक्रियया शाब्दः संबंधः शिष्यस्य त्वार्थः संबंधः । अत एव शिष्यस्याऽप्राधान्यं । षष्ठ्या बाधिकेयं । ननु संबंधे तृतीया ।

संबंधश्चोभयनिष्ठोऽतउभाभ्यां तृतीया स्यात् । मैवं वद । यस्मात्षष्ठी प्राप्ता तस्मादेव तृतीया । षष्ठी चाप्रधानाद्विहिता ततस्तृतीयाप्यप्रधानादेव भवति । उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवंतीत्युक्तत्वात् । सहार्थविवक्षायां विनापि सहार्थयोगे तृतीया भवति । त्वमहंसिनेत्यादि निर्देशात् । एवं साकं सार्द्धं समं अमा पृथक् विना नाना इत्यादि योगेपि तृतीया ॥

(तत्त्वदीपिका-) सहादियोग इति । शिष्येण सहेति। गुरौ तु न तृतीया तस्य प्रधानत्वात् । अथाप्रधाने च तृतीयेति चेत् । कथं गुरुणा सहागतः शिष्य इत्यत्र सा गुरोः प्राधनत्वादितिचेत् सत्यम् । न ह्यत्र लौकिकं प्राधान्यं किन्तु शाब्दम् । तच्च शब्दप्रतिपादितक्रियात्वम् । अर्थलब्धक्रियात्वमप्राधान्यम् । तच्च यदा यस्य तदा तस्यैव प्राधान्याप्राधान्येन । शिष्येण सहागतो गुरुरित्यत्रागमने शिष्यस्यापि कर्त्तृत्वमन्यथा साहित्यं न स्यात् इति । कर्त्तृसाधनयोरित्येव तृतीया किमनेनेति चेत्सत्यम् । शिष्येण सहागमनं गुरोरित्यत्र शिष्यादापि कर्त्तृकार्य्ययोरिति षष्ठी प्राप्ता। तदपवादार्थमिदमिति गृहाण। सहार्थविवक्षायां सहादिप्रयोगाभावेपि तृतीया सिनेत्यादिनिर्देशात् ।

मू०-- येनाङ्गविकारः । येनांगेन विकृतेनांगिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया । अक्ष्णाकाणः । अङ्गविकारः किम् । अक्षि काणमस्य ।

(सुबोधिनी-) येनांगविकारः अंगमस्यास्तीति सोंगः अस्त्यर्थेऽप्रत्यय अंगीत्यर्थः अंगस्यांगिनो विकार अंगविकारः । अक्ष्णा काणः । अक्ष्णः काणत्वविशिष्ट इत्यर्थः ।

(तत्त्वदीपिका-) अंगिन इति । अंगमस्यास्तीत्यंगी स तस्येत्यर्थ॰ ।

मू०- कश्चित्प्रकारम्प्राप्तस्यलक्षणे । जटाभिस्तापसः ।

(सुबोधिनी-) कश्चित्प्रकारं प्राप्तस्यलक्षणे । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः लक्ष्यतेऽनेति लक्षणं चिन्हं कंचित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभिस्तापसः जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्टः । जटाभिर्ज्ञाप्यं यत्तापसत्वं तद्विशिष्टइत्यर्थः । इह जटानां लक्षणत्वं तेन लक्ष्यलक्षणभावः संबंधोत्र ॥

(तत्त्वदीपिका-) जटाभिरिति । जटाज्ञाप्यतापसत्वाविशिष्ट इत्यर्थः । लक्षणे किं । अस्य जटाः ।

मू० प्रकृत्यादिभ्यश्च । प्रकृत्या चारुः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समेनैतिविषमेणैति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । सुखेन दुःखेन याति ।

(सुबोधिनी-) प्रकृत्यादिभ्यश्च । प्रकृत्या स्वभावेन चारुरभिरूपः नत्वलंकारादिना । अत्र क्रियाया अश्रवणे कर्तृकरणत्वाभावात्षष्ठी प्राप्ता तद्बाधिका तृतीया। प्रायेण बहुधा यज्ञं करोतीति याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । गर्गगोत्रमस्येत्यर्थः । प्रा-

तिपदिकार्थे प्रथमा प्राप्ता तद्बाधिका तृतीयात्र । समेन मार्गेण विषमेण स एति गच्छतीत्यर्थः । समविषमाभ्यां द्वितीया प्राप्ता तद्बाधिका तृतीयात्र । द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणं क्वचिन्नेति स्त्रीत्वाऽभावः । द्विद्रोणपरिमितधान्यमूल्यवाचको द्विद्रोणशब्दः । द्रोणद्वयस्य द्रव्यस्य धान्यंक्रीणातीत्यर्थः । सुखेन दुःखेन याति । सुखं दुःखं यातीत्यर्थः ।

मू०-दिवःकरणं । कर्म्मसंज्ञं वा स्यात् । अक्षैरक्षान्वा दीव्यति ।

(सुबोधिनी) दिवःकरणं । दिवः करणस्य कर्मसंज्ञा वा स्यात् । दिवु क्रिडादौ । अस्य करणं वा कर्म भवति । अक्षैः अक्षान् वा दीव्यति । किंच सकर्म्मकत्वादक्षैर्देवयते देवदत्तो मैत्रेणेत्यत्र गतिबुद्धीत्यनेन ण्यावपि कर्तुः कर्म्मत्वं न ॥

मू०-तुल्यार्थयोगे । कृष्णेन तुल्यः । रामेण सदृशः ।

(सुबोधिनी-) तुल्यार्थयोगे । तोलनं तुला तुलया संमितस्तुल्यः ण्यप्रत्ययः णितो वेति वृद्ध्यभावः । तुल्यार्थवाचकशब्दयोगे तृतीया वा स्यात् । पक्षे संबंधे षष्ठी तुलोपमाशब्दौ विना । उपमातुला वा हरेर्नास्तीति । तुल्यः सदृशः समः कृष्णेन कृष्णस्य वा ।

मू०-फलप्राप्तौकालाध्वनोरत्यन्तयोगेतृतीया । अन्हा क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीतः । फलप्राप्तौ किम् । मासमधीतो नायातः ।

(सुबोधिनी-) फलप्राप्तौकालाध्वनोरत्यंतसंयोगेतृतीया । अंतं विराममतिक्रांतोऽत्यंतः अत्यंतश्चासौसंयोगश्चात्यंतसंयोगस्तस्मिन् अत्यंतसंयोगे । निरंतरसंनिकर्षे कालाध्ववाचकाभ्यां तृतीया स्यात् फलप्राप्तौ सत्यां देवदत्तेनानुवाको ग्रंथविशेषो ऽन्हा दिनं यावन्निरंतरं क्रोशेन एकक्रोशं यावन्निरंतरं वा ऽधीतकालाध्वनोरिति द्वितीयाबाधिकेयं तृतीया ॥

(तत्त्वदी०-) फलेति । फलप्राप्तौ किम् । मासमधीतो नायातः ।

मू०--अशिष्टव्यवहारेदाणःप्रयोगेचतुर्थ्यर्थेतृतीया । दास्या संयच्छते कामुकः । धर्म्मे तु भार्य्यायै संयच्छतीति ।

(सुबोधिनी-) अशिष्टव्यवहारेदाणःप्रयोगेचतुर्थ्यर्थेतृतीया । निषिद्धाचारेप्रतिपाद्ये दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया स्यात् । दास्या संयच्छते कामी । धर्मेतु भार्यायै संयच्छति ॥ इतितृतीया ॥

मू०- नमआदियोगेचतुर्थी । नमो नारायणाय । एवं स्वस्ति स्वाहा स्वधा अलं वषट्योगे च ।

(सुबोधिनी--) नमआदियोगेचतुर्थी । संबंधसामान्ये षष्ठ्यां प्राप्तायां त-

द्वाधिका चतुर्थी। नारायणाय हरये नमोस्तु। प्रजाभ्यः स्वस्ति कल्याणं। अग्नये स्वाहा। पितृभ्यः स्वधा। अलमिति समर्थार्थस्य ग्रहणं। हरिर्दैत्येभ्यो अलं समर्थ इत्यर्थः। इन्द्राय वषट्।

(तत्त्वदी०-) नम आदियोगे चतुर्थीति। नमस्करोति देवानित्यादौ तु उपपदविभक्तेरित्याद्युक्तमेव। स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादौ तु स्वयंभुवमनुकूलयितुमित्यर्थे तुमोऽप्रयुक्तस्य कर्मणि चतुर्थी एतच्च कार्यायेति सूत्रेण ज्ञापितम्। कार्यं विधातुमित्यर्थात्।

मू०-- उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति। नमस्करोतिदेवान्। प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि। भोजनाय भोजनस्य वा प्रभुस्समर्थः। शक्तः। कृष्णाय कृष्णस्य वा मद्रं भद्रं कुशलम् सुखमायुष्यमर्थः प्रयोजनं वा भूयात्।

(सुबोधिनी-) ननुनमस्करोति देवानित्यत्र चतुर्थी स्यात्। नमः संबंधसत्वादुच्यते॥ उपपदविभक्तेःकारकविभक्तिर्बलीयसीति। उपपदं निमित्तं। यस्याः सा उपपदनिमित्ता सा चासौ विभक्तिश्च उपपदविभक्तिः शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपः। क्रियान्वयित्वं कारकत्वं। कारकनिमित्ता विभक्तिर्बलीयसी-बलिष्ठेत्यर्थः क्रियान्वयित्वाद्देवानित्यत्र द्वितीया। प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि। प्रभु आयुष्य मद्र भद्र कुशल सुखार्थ हितार्थकाः प्रभ्वादयः। एषां योगे षष्ठी चतुर्थ्यौ भवतः तत्रायुष्यादियोगे आशीर्वादेर्थे एव। आशीर्वादे किं देवदत्तस्यायुष्यमस्ति॥

(तत्वदीपिका--)उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति। उपसमीपे पदं उपपदं उपपदनिमित्तं यस्याः सा उपपदनिमित्ता सा चासौ विभक्तिश्च उपपदविभक्तिः शाकपार्थिवादिस्तस्यास्तेन नमस्करोति देवानित्यत्र कर्मणि द्वितीयैव न चतुर्थी।

मू०- रुच्यर्थधातुभिर्योगेप्रीयमाणे। हरये रोचते भक्तिः।

(सुबोधिनी-) रुच्यर्थधातुभिर्योगेप्रीयमाणे। रुचिदीप्तावपि दीप्तिस्तत्र न विवक्षिता इत्यत उच्यते अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः। रुचिरर्थो येषां ते रुच्यर्था रुच्यर्थाश्च ते धातवश्च रुच्यर्थधातवस्तेषां योगः रुच्यर्थधातुयोगस्तस्मिन् प्रीयते इति प्रीयमाणः प्रीञ्तर्पणे अस्मात्कर्मणि शानप्रत्ययः। तस्मिन् प्रीयमाणे चतुर्थी भवति। हरिं प्रीणयतीत्यर्थे कर्मणि द्वितीयाप्राप्तौ चतुर्थी। हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री। भक्तिरात्मविषयमभिलाषंहरेरुत्पादयतीत्यर्थः। प्रीयमाणेकिं। देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि॥

(तत्त्वदी०-) हरय इति अन्यकर्तृकोऽभिलाषोरुचिः हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री हरिंप्रीणयतीत्यर्थः। द्वितीयाप्राप्तौ वचनं। शाब्दबोधस्त्वयम्। हर्य्यभिन्नाश्रयकप्रीत्यनुकूल एकसेवानिष्ठो वर्त्तमानो व्यापारः।

मू०- श्लाघन्हुङ्स्थाशपांप्रयोगेबोधयितुमीप्टे। गोपी कृष्णाय श्लाघते न्हुते तिष्ठते शपते वा ।

(सुबोधिनी) श्लाघन्हुङ्स्थाशपांप्रयोगेबोधयितुमीप्टे। श्लाघृ कत्थने। न्हुङ् अपनयने। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। शप उपालंभे। एषां प्रयोगे बोधयितुं ज्ञापयितुमीष्टे वांछिते चतुर्थी स्यात्। गोपी स्मरात्कंदर्पात् कृष्णाय श्लाघते। कृष्णं स्तौतीत्यर्थः। सर्वत्र कर्मणिद्वितीयाप्राप्तौ चतुर्थी। कृष्णाय न्हुते सपत्नीभ्यो न्हुतमर्थं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः। कृष्णाय तिष्ठते। स्थित्या स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः। स्वाभिप्रायाविष्करणेत्राख्यायामिति तिष्ठतेरात्मनेपदं। कृष्णाय शपते। उपालंभेन स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः॥

(तत्त्वदीपिका-) श्लाघन्हुङ् इति। श्लाघास्तुतिः। कृष्णाय श्लाघते कृष्णं स्तौतीत्यर्थः। आत्मानं परं वा कर्मत्वे प्राप्ते वचनं। न्हुत इति सपत्नीभ्यः कृष्णं न्हुवाना तमेवार्थं कृष्णंबोधयतीत्यर्थः। यस्य कस्य चित् न्हुतिं वा तिष्ठत इति स्थित्याभिप्रायं बोधयतीत्यर्थः। शाब्दबोधस्तु कृष्णोद्देश्यक आत्मभिन्नाश्रयकश्लाघ्यत्वादिबोधनानुकूल एकगोप्यभिन्नाश्रयको वर्त्तमानो व्यापारः। स्वाभिप्रायाविष्करणनिर्णेत्राख्यायामित्यात्मनेपदम्।

मू०-धारेरुत्तमर्णे। भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः।

(सुबोधिनी-) धारेरुत्तमर्णे। धृङ् अवस्थाने ण्यंतः। धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णे चतुर्थी स्यात्। उत्तमर्णो धनस्वामी। अत्रोत्तमर्णो भक्तः। हरिस्त्वधमर्णः। अधमर्णस्तु ग्राहक इति भक्तेन पूर्वं भक्तिर्दत्ता तदर्थं हरिर्मोक्षं धारयाति। धृङो ऽकर्मकत्वाद् गतिबुद्धीति सूत्रेणाण्यंतावस्था कर्त्तुर्ण्यंतावस्थायां कर्मत्वं। अत्र च षष्ठीप्राप्तौ चतुर्थी विधीयते। उत्तमर्णेकिं। देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे॥

(तत्त्वदीपिका-) धारे इति। षष्ठीप्राप्तौ वचनं। भक्तायेति। भक्तोद्देश्यकमोक्षकर्मकधारणानुकूल एकहर्य्यभिन्नाश्रयको वर्त्तमानो व्यापारः। पुष्पेभ्यः स्पृहयति इतिपुष्पोद्देश्यकेच्छानुकूल एकाभिन्नाश्रयको वर्त्तमानो व्यापारः।

मू०- स्पृहयतेरीप्सिते पुष्पेभ्यस्स्पृहयति ।

(सुबोधिनी-) स्पृहयतेरीप्सिते। स्पृहयतेः प्रयोगे ईप्सिते वांच्छिते चतुर्थी स्यात्। स्पृह ईप्सायां चुरादावदंतः। कर्मणि द्वितीयाबाधिकेयं। मैत्रः पुष्पेभ्यः स्पृहयति। पुष्पाणि स्पृहयतीत्यर्थः। प्रकर्षविवक्षायां द्वितीयापि॥

मू०-क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां। यम्प्रतिकोपार्थादयस्तत्र। हरये क्रुध्यति द्रुह्यति ईर्ष्यति असूयति इत्यादि।

(सुबोधिनी-) क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां। क्रुधद्रुहेर्ष्याऽसूयार्थानां प्रयोगे यं प्रति-

कोपादयस्तत्र चतुर्थी। क्रुध क्रोधे। द्रुह जिघांसायां। ईर्ष्य ईर्ष्यायां। असूयति कंड्वादियगंतो धातुः। एषामर्थ इवार्थो येषां धातूनां तेषां प्रयोगे यं यस्मिन् कोपादयः क्रियंते तत्र चतुर्थी स्यात्। क्रोधो ऽमर्षः। जिघांसाऽपकारः। ईर्ष्या परसंपत्त्यसहनं। असूया गुणेषु दोषाविष्करणं। क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात् तद्योगे षष्ठीप्राप्तौ चतुर्थी। ईर्ष्याऽसूययोस्तु सकर्म्मकत्वात् द्वितीयाप्राप्तौ चतुर्थी। यं प्रति कोपादयः किम्। भार्य्यामीर्ष्यति। मैनामन्योऽद्राक्षीदिति। हेतोः चतुर्थी बलिहितसुखरक्षितैः। एभिर्योगे चतुर्थी स्यात्। बलिः पूजोपहारकः ब्राह्मणाय बलिः हितं सुखं रक्षितं वा। चशब्दादन्येप्यनुक्तप्रयोगा ज्ञेयाः। ॥ इतिचतुर्थी ॥

(तत्त्वदीपिका–) क्रुधद्रुह इति। क्रुध क्रोधे। द्रुह द्रोहे। ईर्षईर्ष्यायां। असूयेति कंड्वादियगंतः। एषामर्थ इवार्थो येषां धातूनामित्यर्थः तत्र क्रोधोमर्षः। इर्ष्याअसहनं। असूया तु गुणेषु दोषारोपः। क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात्तद्योगेपंचमीति।

मू०– ऋतेआदियोगेपञ्चमी। ऋते ज्ञानान्नमुक्तिः। अन्यो गृहाद्विहारः। आराद्वनात्। इतरो ग्रामात्। भिन्नः कृष्णात्। पूर्वो ग्रामात्। प्राग्ग्रामात्। दक्षिणाग्रामात्।

(सुबोधिनी–) ऋतेआदियोगेपंचमी। ज्ञानादृते विना मुक्तिर्न। ऋते योगे द्वितीयापि। ऋतेद्वितीयाचेति चांद्रसूत्रोक्तत्वात्। गृहादन्योविहारो वनं वनादारात्। आराद्दूरसमीपयोरित्यमरः दूरांतिकयोगे षष्ठ्यपीति प्राप्ते पंचमी। ग्रामादितरः। इतरस्त्वन्यनीचयोरित्यमरः। नीचार्थस्येतरस्य ग्रहणं न। कृष्णाद्भिन्नोन्य इत्यर्थः। एवं पूर्व दक्षिणादक्षिणाहियोगे। अंचूत्तरपदयोगे च पंचमी।

(तत्त्वदीपिका–) ऋते ज्ञानादिति। कथं तर्हि पुरुषाराधानमृते इति प्रमादोयमित्येके ऋते द्वितीया चेति वा चान्द्रसूत्रात्द्वितीयापि।

मू०- विनापृथक्नानावा। विना कृष्णात्।

(सुबोधिनी–) विनापृथक्नानावा। विना पृथक् नानाभिर्योगे द्वितीयातृतीयापंचम्यो भवंति। हिरुक् नाना च वर्ज्जने इत्यमरः।

मू०– विद्यास्वीकारेपञ्चमी। उपाध्यादधीते।

(सुबोधिनी–) विद्यास्वीकारेपंचमी। विद्यास्वीकारे वक्तुः पंचमी भवति। यथा उपेत्यस्मादधीयते इत्यपादाने घञ्। उपाध्यायादधीते शिष्यः। निःसरंतं शब्दं ततो गृण्हातीत्यर्थः॥

मू०-- जनिकर्त्तुः प्रकृतिः। जायमानस्य कार्य्यस्योपादानमपादानसंज्ञं स्यात् ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते।

(सुबोधिनी) जनिकर्तुःप्रकृतिः । उत्पद्यमानस्य कार्य्यस्य हेतोः पंचमी । यथा । ब्रह्मणो धातुः प्रजाः प्रजायंते । उत्पद्यंते इत्यर्थः । तत उपक्रामंति निर्गच्छंतीत्यर्थो वा । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः । स च हेतुरेव न पुनरुपादानं । प्रजा स्यात्संततौ जने इत्यमरः ॥

मू०—यतश्चाध्वकालयोर्निर्माणन्तत्रपंचमी । पञ्चमीयुक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ कालात्सप्तमी । वनाद्ग्रामो योजनं योजने वा कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे ।

(सुबोधिनी—) यतश्चाध्वकालयोर्निर्माणंतत्रपंचमी । यतश्चाध्वकालयोः परिच्छेदः क्रियते तस्मात्पंचमी भवति । अध्ववाचकशब्दात्तु प्रथमासप्तम्यौ । कालवाचकात्तु सप्तम्येव । वनात् ग्रामो योजनं योजने वा । अग्रे हायनं यस्याः सा अग्रहायणी । स्वार्थेऽण् । कार्तिक्याः पूर्णमास्या आग्रहायणी मासेऽस्ति ॥

मू०— वर्ज्जनेऽपपरिभ्यांपंचमी । अप हरेस्संसारः परि हरेस्संसारः । आ मुक्तेस्संसारः ।

(सुबोधिनी—) वर्जनेऽपपरिभ्यांपंचमी । वर्जनार्थयोरपपर्योर्योगे पंचमी । यथा । अप हरेः परि हरेः संसारः । हरिं वर्जयित्वेत्यर्थः । मर्यादार्थकाङ्योगे पंचमी । यथा । आ मुक्तेः संसारः । मुक्तिं मर्यादीकृत्येत्यर्थः । एवमभिविध्यर्थकाङ्योगेऽपि पंचमी । यथा । आ बालेभ्यो हरिभक्तिः । बालानभिव्याप्येत्यर्थः ।

मू०— प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोः । यतः प्रतिनिधिः प्रतिदानं तत्र प्रतियोगे पंचमी । प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् ।

(सुबोधिनी—) प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोः । एतयोरर्थयोर्यः प्रतिस्तस्य योगे पंचमी स्यात् । मुख्यस्याऽभावे तत्सदृशो य उपादीयते स प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनंप्रतिदानम् षष्ठीबाधिका पंचमीयं । कृष्णात् प्रति । कृष्णस्य सदृश इत्यर्थः । तिलेभ्यः प्रति । तिलानामादानेन मैत्रो माषान् यच्छति ददातीत्यर्थः । भयहेतौ । पंचमी । भयार्थानां त्राणार्थानां च प्रयोगे भयहेतोः पंचमी स्यात् । षष्ठीबाधिकेयं । मैत्रश्चौराद्बिभेति । चोरात् त्रायते ।

मू०— हेतौतृतीयापंचम्यौ । जाड्याज्जाड्येन वा बद्धः । स्तोकात्स्तोकेन वा मुक्तः ।

(सुबोधिनी—) हेतौतृतीयापंचम्यौ । गुणे वर्तमानात् हेतुवाचकशब्दादस्त्रीलिंगात्तृतीयापंचम्यौ स्तः । जडस्य भावो जाड्यं तेन तस्माद्वा बद्धः तोकेन स्तोकाद्वा

अनायासेन मुक्त इत्यर्थः। गुणवाचकात् किं। धनेन कुलं। अस्त्रीलिंगात्किं। बुद्ध्यामुक्तः। तृतीयाप्राप्तौ पक्षे पंचमी विधीयते॥

मू०-- दूरान्तिकयोर्य्योगेषष्ठ्यापि। ग्रामस्यदूरादन्तिकाद्वा इत्यादि।

(सुबोधिनी-) दूरांतिकयोगेषष्ठ्यपि। अनयोर्योगे षष्ठी भवति। अपिशब्दाद्दूरांतिकार्थकेभ्यो नामार्थमात्रे द्वितीयातृतीयापंचमीसप्तम्यो भवंतीत्यर्थः। ग्रामस्य दूरं दूरेण दूरात् दूरे वा। अंतिकं अंतिकेन अंतिकात् अंतिके वा। ॥ इतिपंचमी॥

मू०-- निर्द्धारणेषष्ठीसप्तम्यौ। क्रियागुणजातिसञ्ज्ञाभिस्समुदायात्पृथक्करणं निर्द्धारणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ। क्रियापराणां क्रियापरेषु वा भगवदाराधकःश्रेष्ठः। गवां गोषु वा कृष्णा सम्पन्नक्षीरा। नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः। छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः।

(सुबोधिनी-) निर्धारणेषष्ठीसप्तम्यौ। निर्द्धारणादियोगे षष्ठीसप्तम्यौ। जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्यापृथक्करणं निर्द्धारणं तदस्ति साध्यत्वेनास्येति सनिर्द्धारणः। अइकावित्यप्रत्ययः। श्रेष्ठत्वादिहेतुरित्यर्थः तथा च निर्द्धारणादियोगे निर्द्धारणाश्रयान्नाम्नः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। यतो निर्धार्यते तत एवेत्यर्थः। ॥ इतिषष्ठी॥

(तत्त्वदीपिका-) क्रियागुणेत्यादि। निर्द्धारणमस्यास्तीति निर्द्धारणः अइकावित्यतः निर्द्धारणे हेतुरितियावत्। तथा च निर्द्धारणादियोगे षष्ठीति सम्यगेव नतुनिर्द्धारणार्थेइति अर्थपरो निर्द्धारणशब्दः। आदिशब्दस्य द्वंद्वात्परत्वेन प्रत्येकं योगस्यानिवार्यत्वात् किं च निर्द्धारणार्थे षष्ठीत्युक्ते कस्मात्षष्ठीनिर्द्धारणाश्रयान्निर्द्धारणहेतौ निर्द्धार्य्यमाणादितीति विनिगमनाभावः योगे षष्ठीति मते तु हेतुयोगे विधानाद्धेतौ न निर्द्धार्यमाणादपि। स्वनिष्ठत्वेनाभिधानान्न परिशेषान्निर्द्धारणाश्रयादेव नन्वत्र समूहसमूहिलक्षणे संबंधे एव षष्ठी किमनेनेति चेत्सत्यम्। स्वाम्यादित्वान्निर्द्धारणयोगे सप्तमी विधास्यते। तया बाधा मा भूदित्यतोपि षष्ठीविधानम्।

मू० स्वाम्यादियोगेषष्ठीसप्तम्यौ। गवां गोषु वा स्वामी अधिपतिः ईश्वरः दायादः प्रसूतः प्रतिभूर्वा।

(सुबोधिनी-) स्वाम्यादियोगेषष्ठीसप्तम्यौ। स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। षष्ठीप्राप्तौ पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनं। दायादौ सुतबांधवावित्यमरः। गोषु प्रसूतः। गाएवानुभवितुं जात इत्यर्थः। प्रतिभूः साक्षी।

(तत्त्व०-) प्रसूत इति। गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः।

मू०-- अनादराधिक्येक्रियालक्षणेषष्ठीसप्तम्यौ। रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत् ।

(सुबोधिनी-) अनादराधिक्येक्रियालक्षणेषष्ठीसप्तम्यौ । केवलभावलक्षणे सप्तम्येव अनादराधिक्ये तु षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। रुदति रुदतो वा मैत्रः प्राव्राजीत् रुदंतं पुत्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवानित्यर्थः ।

(तत्त्वदीपिका-) रुदतीति । रुदंतं पुत्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवानित्यर्थः।

मू० आयुक्तकुशलाभ्यांयोगेषष्ठीसप्तम्यौतात्पर्ये । आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजनस्य हरिपूजने वा ।

(सुबोधिनी-) आयुक्तकुशलाभ्यांयोगेषष्ठीसप्तम्यौतात्पर्ये। तत्परस्य भावः तात्पर्यं तस्मिन् तात्पर्येऽर्थे आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। हरिपूजने हरिपूजनस्य वा-आयुक्तो व्यापारित इत्यर्थः। तात्पर्येकिं। आयुक्तो गौः शकटे। ईषद्युक्त इत्यर्थः ।

मू०-- साधुनिपुणाभ्यांपूजायांसप्तमी।मातरि साधुर्न्निपुणो वा।

(सुबोधिनी--) साधुनिपुणाभ्यांपूजायांसप्तमी । निपुणे शुभे कर्म्मणि अस्मान्नाम्युपधादितिकः। निपुणः साधुशब्दप्रयोगे तु पूजां विना साध्वऽसाधुप्रयोगे सप्तमी भवत्येव। पूजायामाभ्यां योगे सप्तमी स्यात् । पूजायां किं। निपुणो राज्ञो भृत्यः। इह तत्वकथने तात्पर्यं। प्रतिपर्य्यनुयोगे न सप्तमी। साधुर्निपुणो वा मातरं प्रतिपर्य्यनुवा ।

मू०-- प्रसितोत्सुकाभ्यां योगे तृतीयासप्तम्यौ। प्रसितउत्सुको वा हरिणा हरौ वा ।

(सुबोधिनी-) प्रसितोत्सुकाभ्यांयोगेतृतीयासप्तम्यौ । तत्परे प्रसितासक्ताविस्यमरः । उत्सुकसाहचर्यात्प्रसितस्तत्परार्थक एव गृह्यते तेन प्रकर्षेण सितः शुक्ल इत्यर्थे न ।

(तत्त्व०--) प्रसित इति। तत्परे प्रसितासक्तावित्यमरः।

मू०-साध्वसाधुप्रयोगेसप्तमी। साधुः कृष्णो मातर्य्यसाधुर्म्मातुले।

(सुबोधिनी-) साध्वसाधुप्रयोगेसप्तमी। यत्र पूजा न विवक्षिता किंतु तत्वकथनं तत्रापि सप्तमी भवति एतदर्थं साधुग्रहणं। साधुनिपुणाभ्यामितिसूत्रे साधुग्रहणं तु पूजायां विवक्षितायां प्रत्यादियोगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थमिति ॥

मू०- निमित्तात्कर्म्मयोगेसप्तमी। चर्म्मणि द्वीपिनं हंति दन्तयोर्हंति कुंजरम् ॥ केशेषु चमरीं हंति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

(सुबोधिनी-) निमितात्कर्मयोगेसप्तमी । कर्मणो योगे संबंधः कर्मयोगस्तस्मिन्कर्मयोगे निमित्तात्फलात्सप्तमी स्यात् । निमित्तशब्देन कारणग्रहणे तु जाड्येन बद्ध इत्यादावप्यतिप्रसंगः स्यादित्यर्थः । अत्र हेतुतृतीया तादर्थ्यचतुर्थी च प्राप्ता तन्निवरणार्थमिदं । मैत्रो द्वीपिनं चित्रकं हंति चर्मणि चर्मफलार्थं । चर्मद्वीपिनोः समवायः संबंधः । कुंजरं हंति दंतयोर्दंतफलाय दंतकुंजरयोः समवायः संबंधः । चमरीं गां हंति केशेषु केशफलार्थं । केशचमर्योः समावायः संबंधः । मैत्रेण पुष्कलको गंधमृगो हतः सीम्नि अंडकोशफलार्थं । अथवा पुष्कलकः । शंकुर्हतो निहितो निखात इत्यर्थः । सीम्नि सीमज्ञापनार्थं । सीमपुष्कलकयोः संयोगः संबंधः । अथ पुष्कलको गंधमृगे क्षपणकीलयोरिति मेदिनी । सीमा घाटस्थितिक्षेत्रेष्वंडकोशेषु च स्त्रियामितिमेदिनी ॥

(तत्त्व०-) निमित्तादिति । निमित्तमिह फलं । योगः संयोगःसमवायात्मकः । सीम्नीति । सीमांडकोशः । पुष्कलको गंधमृगः । योगविशेषे किम् । वेतनेन धान्यं लुनाति ।

मू०- क्तस्येन्नन्तस्यकर्म्मणि । अधीती व्याकरणे ।

(सुबो०-) क्तस्येन्नंतस्यकर्मणि । इन्नंतस्य क्तस्य कर्मणि सप्तमी स्यात् । द्वितीयाबाधिका सप्तमी । अधीतमनेनेत्यधीतीव्याकरणे । भावे क्तप्रत्ययस्तत इष्टादिभ्य इति कर्तरीन्प्रत्यये कृते पश्चाद्गुणभूतक्रियया संबध्यमानं व्याकरणमनुक्तं कर्म ॥इतिसप्तमी ॥

(तत्त्व०-) अधीतमनेनेति विग्रहे इष्टादिभ्य इनिरनेनेति इनिः ।

मू०- तादर्थ्येचतुर्थी । संयमाय श्रुतन्धत्ते नरो धर्म्माय संयमम् ॥ धर्म्मं मोक्षाय मेधावी धनन्दानाय भुक्तये ॥

(सु०-)पुनश्चतुर्थीमाह । तादर्थ्येचतुर्थी।तस्मै कार्य्यायेदं तदर्थं तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यं भावेतत्वयण इति यण् । कृतद्धितसमासेभ्यः संबंधाभिधानं भावप्रत्ययेनेति सिद्धांतस्ततोयण्प्रत्ययेन संबध उच्यते स च संबंधोऽनेकधा ननु कार्यकारणभाव एव तेन ब्राह्मणाय दधीत्यादौ चतुर्थी सिद्ध्यति। मैत्रः श्रुतं शास्त्रं धत्ते । कस्मै संयमाय । संयमं धत्ते । कस्मै धर्माय मेधास्ति यस्य स मेधावी बुद्धिमान् धर्मं धत्ते कस्मै मोक्षाय । धनं धत्ते । कस्मै दानाय । त्यागाय भुक्तये भोगाय चेति ।

(तत्त्व०-) तादर्थ्य इति । तस्मै कार्यायेदं तदर्थं कारणं तस्य भावस्तादर्थ्यजनतोपकारकत्वरूपः संबंधोभिधीयते । उपकारकत्वं चानेकधानेन विप्राय मध्वित्यादावपि भवति।

मू०- तुमोऽप्रयुक्तस्यकर्म्मणि । फलेभ्यो याति ।

(सुबोधिनी) तुमोऽप्रयुक्तस्यकर्मणि । क्रियावाचकप्रकृतिकमुपपदं यस्य तस्याप्रयुज्यमानस्य तुमन्तस्य कर्मणि चतुर्थी भवति । द्वितीयाबाधिकेयम् । फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः । एवं स्वयंभुवे नमस्कृत्य । स्वयंभुवमनुकूलयितुमित्यर्थः ।

(तत्त्व०-) फलेभ्यो यातीति फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः।

मू०— ल्यब्लोपेकर्म्मण्याधारेचपञ्चमी। हर्म्यात्प्रेक्षते। आसनात्प्रेक्षते ।

(सुबोधिनी) ल्यब्लोपेकर्म्मण्याधारेपंचमी। ल्यबंतस्य गम्यमानार्थत्वात् प्रयोगे कर्म्मणि आधारे च पंचमी स्यात्। ल्यब्ग्रहणमिह ल्यबर्थपरं तेन क्त्वापि गृह्यते। प्रासादात्प्रेक्षते। प्रासादमारुह्य आसनात् प्रेक्षते। आसने उपविश्येत्यर्थः। आसने स्थित्वा वा। ॥

(तत्त्व०-) हर्म्यादिति हर्म्यमारुह्येत्यर्थः।

मू०— कर्तृकार्य्ययोरक्तादौकृतिषष्ठी। कर्त्तरि कार्य्ये च षष्ठी क्तादिवर्ज्जिते कृति प्रयुज्यमाने। कृष्णस्य कृतिः। जगतः कर्ता कृष्णः।

(सुबोधिनी-) पुनःषष्ठीमाह। कर्तृकार्ययोरक्तादौ कृति षष्ठी। कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात्। क्तादीन् विना। कृष्णेन क्रियते इति कृष्णस्य कृतिः। क्तिरिति स्त्रियां भावेर्थे क्तिः। जगत् करोति इति जगतः कर्ता। तृवुणाविति कर्तरि तृप्रत्ययः। कर्तृकार्ययोः किं। शस्त्रेण भेत्ताऽत्र करणे मा भूत्। कृतिकिं। कृतपूर्वी कटमत्र तद्धिते माभूत्। कृतपूर्वमनेनेति कारकादिति कर्तरीनिः॥

(तत्त्वदीपिका—) कर्तृकार्य्ययोरिति। क्तादौ तु तृवुणोर्ग्रहणं न तु तृ इत्यस्य तेनकटस्यकर्त्तेत्यपि। अनंतरस्येति विधिनिषेधो वेति न्यायादयं निषेधः राज्ञां मतः।

मू०— गुणकर्म्मणिवा। नेताश्वस्य ग्रामं ग्रामस्य वा।

(सुबोधिनी) गुणकर्म्मणिवा। अमुख्यकर्म्मणि वा षष्ठी स्यात् अक्तादौ कृति। नेताऽश्वस्य ग्रामं ग्रामस्य वा। कर्तरि तृप्रत्ययः। ग्राममिति गौणं कर्म॥

मू०— उभयप्राप्तौकृतिकर्तरिषष्ठीन। आश्चर्य्यो गवां दोहोऽगोपेन। स्त्रीप्रत्ययोरकाकारयोर्योगेनोक्तम्। भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः।

(सुबोधिनी—) उभयप्राप्तौकृतिकर्तरिषष्ठीन। उभयोः कर्तृकर्म्मणोः प्राप्तिर्यस्मिन् स उभयप्राप्तिस्तस्मिन्नुभयप्राप्तौ कृत्प्रत्यये कर्तरि षष्ठी न स्यात्। कर्तृषष्ठीनिषेधकमिदं कर्मणि षष्ठी तु कर्तृकार्ययोरनेनैव। अगोपेन गावो दुह्यंते दोहः इति भावे घञ्। स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्योगे नोक्तं। स्त्रियांक्तिरित्यधिकारे कृतयोरकाकारयोर्योगे कर्तरि कर्म्मणि चोभयत्र षष्ठी स्यात्। कर्तरि षष्ठी नेति पूर्वोक्तं न प्रवर्तते इत्यर्थः। भेदनंभेदिका। धात्वर्थनिर्देशे वुण् वक्तव्य इति वुण् युवोरनाकावित्यकादेशः। स्त्रियामाबतइत्याप्। काप्यत इतीत्वं। भेत्तुमिच्छा बिभित्सा। भिदेः सप्रत्यये नानिटिसे इति न गुणः प्रत्ययांतात् स्त्रियामङित्यऽङ् तत आप्। रुद्रेण जगत भि-

द्यते इति भेदिका रुद्रस्य जगतः । भावे वुण् । रुद्रेण जगत् बिभित्स्यते इति वि-भित्सा रुद्रस्य जगतः । भावेऽङ् ॥

(तत्त्वदीपिका—) उभयप्राप्ताविति कर्तृकर्मप्राप्तावित्यर्थः ।

मू०— शेषेक्तिवा । शब्दानामनुशासनमाचार्य्येणाचार्य्यस्य वा ।

(सुबोधिनी—) शेषेक्तिवा । शेषेऽकारभिन्ने कृन्मात्रप्रत्यये उभयप्राप्तौ कर्तरि षष्ठी वा स्यात् । आचार्येण शब्दा अनुशिष्यंतेऽनेनेति शब्दानामनुशासनमाचार्य्येणाचार्यस्य वा । साधनाधारयोरिति करणे युट् ॥

मू०— वर्त्तमानाधारार्थक्तस्ययोगेषष्ठी । राज्ञांमतः बुद्धः पूजितो वा ।इदमेषां शयितम्॥क्तादौतु कुर्वन् कुर्वाणःचकृवान् चक्राणः चक्रिर्वा सुखंहरिः । हरिन्दिदृक्षुः । अलंकरिष्णुर्वा । दैत्यान् घातुको हरिः । जगत्सृष्ट्वा । सुखं कर्तुम् । विष्णुना हता दैत्याः दैत्यान् हतवान् हरिः । ईषत्करः प्रपंचो हरिणा ।सोमं पवमानः । आत्मानं मंडयमानः । वेदमधीयन् । कर्त्ता लोकान् ।

(सुबोधिनी—) वर्तमानाधारार्थक्तस्ययोगेषष्ठी । वर्तमानार्थस्याधिकरणवाचिनश्च क्तस्य योगे कर्तरि षष्ठी स्यात् । अक्तादाविति निषेधस्यापवादोयं विधिः। राज्ञां मतः । ञितामिति मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यो वर्तमाने कर्म्मणि क्तः । पूजितो यः सुरासुरैरित्यादौ तु भूते क्तो बोध्यः। इदमेषां शयितमासितं भुक्तं वा। स्थैर्यगतिभक्षणार्थेभ्यः इत्यधिकरणे क्तः । क्तादय उच्यंते कर्तृकर्मणोः षष्ठीबाधकाः । हरिः सुखं कुर्वन् कुर्वाणः।शतृशानौतिप्तवदिति शतृशानौ । चकृवान् चक्राणः ।क्सुकानौ णवेवदिति क्सुकानौ ।आदृतः किर्द्विश्च भूते इति किः । मैत्रो हरिं दिदृक्षुः । सांताआशंसभिक्षिभ्य उरित्युः । अलंकरिष्णुः । इष्णुस्नुक्रु इति शीले इष्णुः । हरिर्दैत्यान् घातुकः । षाकोकणइत्युकण् । कृत्कर्तरीति कर्त्तरिप्रत्यया एते । जगत् सृष्ट्वा पूर्वकाले क्त्वेति क्त्वा । सुखं कर्तुं । तुम्तदर्थायां भविष्यतीति तुम् । विष्णुना दैत्या हताः । हरिर्दैत्यान्हतवान् । क्तक्तवतू इति क्तक्तवतू प्रत्ययौ । हरिणा प्रपंच ईषत्करः । ईषदुःसुषुखल्पूइति खल् । मैत्रः सोमं पवमानः । आत्मानं मंडयमानः । मडि भूषायां ताच्छील्यवयोवचनशक्तिष्वानशित्यानश् । मैत्रो वेदमधीयन् । इङ्घार्योरकृच्छ्रिणि कर्तरि शतृइति शतृप्रत्ययः।हरिर्लोकान् कर्त्ता । शीलेतृन्निति तृन् ॥

मू०— द्विषश्शतुर्वा । मुरस्य मुरं वा द्विषन् ।

(सुबोधिनी—) द्विषःशतुर्वा । द्विष अप्रीतौ इत्यस्मात् द्विषः शताविति सूत्रेण विहितो यः शतृप्रत्ययस्तस्य योगे कर्म्मणि वा षष्ठी स्यात् । क्तादित्वान्नित्ये निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थमिदं । अक्तादावित्ययं निषेधस्तु कारकषष्ठ्याएवानंतरस्य विधि-

र्वा प्रतिषेधो वेति न्यायात् । संबंधे षष्ठी तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन्नरकस्य जिष्णुरित्यादि । एवं च आश्चर्यो गवां दोहो अगोपेनेत्यत्र संबंधविवक्षायां कर्तर्यपि षष्ठी भवतीति बोध्यं ॥

मू०--भविष्यत्यकस्यभविष्यदाधमर्ण्यार्थस्येनश्चयोगेषष्ठीन।
सतः पालकोऽवतरति । । व्रजं गामी । शतंदायी ।

(सुबोधिनी-) भविष्यत्यकस्यभविष्यदाधमर्ण्यार्थस्येनश्चयोगेषष्ठीन। तुमर्थे वुण् इति भविष्यत्यर्थेपि वुण् प्रत्ययो भवति । युवोरनाकावित्यकादेशः । तस्य भविष्यदर्थकस्याकस्य योगे कर्मणि षष्ठी न स्यात् । यस्तु कालसामान्ये तृवुणाविति वुणुक्तस्तत्र न निषेधः । यथा । ओदनस्य पाचकः । देशानां दर्शकः । आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरित्यादिना इनिप्रत्ययो भविष्यत्यर्थे आधमर्ण्यर्थे च भवति तस्य योगे च कर्म्मणि षष्ठी न । सत इति शतृप्रत्ययांतं । सज्जनान्पालयिष्यतीति पालकः । भविष्यत्यर्थे वुण् । गमिष्यतीति गमी । भविष्यत्यर्थे णिनिः । ददातीति दायी । अधमर्णो ग्राहकः अधमर्णस्य भाव आधमर्ण्यं तस्मिन्नाधमर्ण्ये णिनिः ॥

मू०-- कृत्यानांकर्त्तरिवाषष्ठी । मया मम सेव्यो हरिः ।

(सुबोधिनी-) कृत्यानांकर्तरिवाषष्ठी । कृत्यसंज्ञकप्रत्ययानां योगे कर्तरि षष्ठी वा स्यात् । कर्तृकार्ययोरिति नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थमिदं । हरिर्मया मम वा सेव्यः । षेवृ सेवायामस्मात् ऋहसाद्घ्यणिति कर्मणि घ्यण् । कर्तरि किं । माणवकः साम्नां वेदानां गेयः । स्वराद्य इति कर्त्तरि यप्रत्ययविधानादनुक्तं कर्म । तव्याऽनीयघ्यण य क्यप् एते पंच कृत्यप्रत्ययाः ॥

मू०-- उभयप्राप्तौकृत्येषष्ठीन । नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन ।

(सुबोधिनी-) उभयप्राप्तौकृत्येषष्ठीन । कर्तरि कर्मणि च प्राप्तौ सत्यां कृत्य प्रत्यययोगे उभयत्र षष्ठी न स्यात् । उभयप्राप्तौ कृतीति सूत्रेण कर्तरि षष्ठीनिषेधे सिद्धे कर्मणि षष्ठीनिषेधार्थमिदं । गुणकर्माणि वेति सूत्रं उभयप्राप्तिरहितस्थले । नेता ग्रामं ग्रामस्य वाश्वस्येत्यादौ चरितार्थं बोध्यम् ॥

मू०--दूरनिकटार्थयोगेषष्ठीपंचम्यौ । दूरं निकटं वा ग्रामस्य ग्रामाद्वा।
दूरनिकटार्थेभ्योनामार्थमात्रेभ्योद्वितीयातृतीयापंचमीसप्तमी।
ग्रामस्य ग्रामाद्वा दूरं दूरेण दूरात् दूरे निकटं वा ।

(सुबोधिनी-) दूरनिकटार्थयोगे षष्ठीपंचम्यौ । षष्ठ्यां प्राप्तायां पक्षे पंचम्यर्थं वचनं ।

मू०-- द्यूतार्थस्यक्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्यचदिवः कर्मणिषष्ठी ।
शतस्य दीव्यति ।

(सुबोधिनी–) द्यूतार्थस्यक्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्यचदिवःकर्मणिषष्ठी। द्यूतमर्थो यस्य स द्यूतार्थस्तस्य द्यूतार्थस्य। क्रयश्चविक्रयश्चक्रयविक्रयौ क्रयविक्रयौ रूपं यस्य सः क्रयविक्रयरूपः क्रयविक्रयरूपश्चासौ व्यवहारश्च क्रयविक्रयरूपव्यवहारः क्रयविक्रयरूपव्यवहारोऽर्थो यस्य सः क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्तस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवधातोः कर्माणि षष्ठी स्यात्॥ द्यूतार्थेत्यादि किं ब्राह्मणं दीव्यति। स्तौतीत्यर्थः।

मू०– वोपसर्गस्य। शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति।

(सुबोधिनी–) वोपसर्गस्य। उपसर्गपूर्वकस्य दिवः कर्मणि वा षष्ठी स्यात् पूर्वसूत्रापवादः।

मू०– षष्ठी हेतुप्रयोगे। अन्नस्य हेतोर्व्वसति।

(सुबोधिनी) षष्ठी हेतुप्रयोगे। हेतुशब्दप्रयोगे षष्ठी स्यात्। हेतुशब्दे च हेतौ तृतीयायां प्राप्तायामनेन षष्ठी।

मू०– सर्वादेर्हेतुप्रयोगेहेतौद्योत्येचतृतीयाषष्ठ्यौ। केन हेतुना वसति। कस्य हेतोः।

(सुबोधिनी–) सर्वादेर्हेतुप्रयोगेहेतौद्योत्येचतृतीयाषष्ठ्यौ। सर्वादिगणात्तृतीयाषष्ठ्यौ तेन हेतुशब्दप्रयोगे तु तृतीयाषष्ठ्यौ च।

मू०–निमित्तपर्यायप्रयोगेसर्व्वादेस्सर्व्वाविभक्तयोऽसर्व्वादेस्तृतीयादयः। को हेतुः। किम्प्रयोजनम्। कं हेतुं केन हेतुना। ज्ञानेन निमित्तेन हरिस्सेव्यः। ज्ञानाय निमित्ताय।

(सुबोधिनी–)निमित्तपर्यायप्रयोगेसर्वादेःसर्वाविभक्तयोऽसर्वादेस्तृतीयादयः।सर्वादेर्निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वाविभक्तयः स्युः।असर्वादेस्तु प्रथमाद्वितीये न स्तः अन्याः स्युः। षष्ठीहेतुप्रयोगे सर्वादेर्हेतुप्रयोगे इति च सूत्रद्वयं गतार्थबोध्यं।

(तत्वदीपिका–) चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थस्यानुवर्तमानात्।एतत्सर्वार्थलाभः।सर्वाविभक्तय इति सर्वादेरित्यर्थः।

मू०– अन्योक्तेप्रथमा। आख्यातकृत्समासतद्धितनिपातोक्ते कारके सम्बंधे च प्रथमा स्यात्। घटः क्रियते हरिः करोति। कृष्णः कंसं हतवान्। कृष्णेन कंसो हतः। पचनो ऽग्निः। दानीयो विप्रः। उपाध्यायः। पचनी स्थाली। प्राप्तानन्दः। ऊढरथः। उपहृतपशुः। उद्धृतौदना। पीताम्बरः। वीरपुरुषः। कौंकुमम्।

माथुरः। धनवान्। दृषद्वती। विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतमिति। क्रमादमुन्नारद इत्यबोधि सः॥ ॥ इतिविभक्त्यर्थाः॥

(सुबोधिनी) अन्योक्तेप्रथमा। कार्ये द्वितीया स्यात्। अन्योक्ते कार्ये तु प्रथमा। कर्त्तरितृतीया। अन्योक्ते कर्तरि प्रथमा। करणे तृतीया अन्योक्तेकरणे प्रथमा। संप्रदाने चतुर्थी। अन्योक्ते संप्रदाने प्रथमा। अपादाने पंचमी। अन्योक्ते अपादाने प्रथमा। संबंधे षष्ठी। अन्योक्ते संबंधे प्रथमा। अधिकरणे सप्तमी। अन्योक्ते अधिकरणे प्रथमा। आख्यातोक्ते यथा। घटः क्रियते मैत्रेण। आत्रुवीति कर्म्मण्यात्। यक् चतुर्ष्विति यक्। हरिः सुखं करोति। कर्त्तरिपंचेति कर्तरि परस्मैपदं तनादेरुबित्युप्। कृदुक्ते यथा। कृष्णः कंसं हतवान्। क्तक्तवतू इति कर्तरि क्तवतुः। कृष्णेन कंसो हतः। कर्मणि क्तः पच्यतेऽनेनेतिपचनोग्निः। साधनाधारयोर्युडिति करणे युट् दीयतेऽस्मा इति दानीयः। तव्यानीयाविति संप्रदानेऽनीयः। उप समीपे गत्वा ऽधीयते ऽस्मादित्युपाध्यायः। संज्ञायामकर्तरिचेत्यपादाने घञ्। पच्यतेऽस्यामिति पचनी साधनाधारयोरित्यधिकरणे युट्। स्थाली हंडिका। समासोक्ते यथा प्राप्त आनंदो यं स प्राप्तानंदः। ऊढो रथोयेनस ऊढरथोऽनड्वान् वृषभः। उपहृतः पशुर्यस्मै स उपहृतपशू रुद्रः। उद्धृतमन्नं यस्मात्स उद्धृतान्नः कटाहः। पीतंमबरंयस्य स पीतांबरो हरिः। वीराः पुरुषा यस्मिन् स वीरपुरुषो ग्रामः। तद्धितोक्ते यथा। कुंकुमेन रक्तं वस्त्रं कौंकुमं। तद्धितेनोक्तं कर्म अण्प्रत्ययः। मथुराया आगत माथुरः अण्। धनमस्यास्तीति धनवान्। मांतोपधाद्वत्विनौ इति वतुः। दृषद उपलाः संत्यऽस्यामिति दृषद्वती भूमिः। निपातोक्ते यथा। विषवृक्षोपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतमित्यत्र संवर्द्ध्येति भावे क्यप् क्यबंतस्य क्रियापदस्य विषवृक्षमिति द्वितीयांतं कर्म तत्रासाम्प्रतमित्यनेन निपातेनोक्तत्वात् प्रथमा। स्वयमात्मना छेत्तुमसांप्रतं न युज्यते इत्यर्थः। क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः। अबोधीत्यत्र दीपजनबुधेति कर्तरीण् तस्य नारदमिति द्वितीयांतं कर्म तत्र इति निपातयोगात्प्रथमा। उक्तं च "यस्मिन्नर्थे विधीयंते लकारास्तद्धिताः कृतः। समासो वा भवेद्यत्र स उक्तः प्रथमा ततः॥ इति कारकप्रक्रिया॥

(तत्वदीपिका--) अन्योक्ते प्रथमेति। अन्येन उक्तं अन्योक्तं तस्मिन्कार्ये इत्यादौ प्रत्येकं संबंध्यते प्रत्येकाभिप्रायादेकवचननिर्देशः। कार्ये द्वितीया अन्योक्ते प्रथमा कर्त्तरि तृतीया अन्योक्ते प्रथमेत्यादि। पचनोग्निरिति। पच्यतेऽनेनेति करणे युट्। दानीय इति दीयतेस्मै इति विग्रहः। उपाध्यायादिति। उपसमीपे गत्वाऽधीयतेऽस्मादित्युपाध्यायः। पच्यतेऽस्यामिति पचनी। प्राप्त आनंदोयं स प्राप्तानंदः। ऊढः रथो येनसः। उपहृतः पशुर्यस्मै सः। उद्धृतः ओदनो यस्याः सा। पीतमंबरं यस्य। वीराः पुरुषा यस्मिन्। कुंकुमेन रक्तं। मथुराया आगतः। धनंविद्यते यस्य। दृषद्विद्यते यस्यास्सा। असांप्रतमिति असांप्रतमित्यस्यायु-

ज्यत इत्यर्थः । इदानीं द्विकर्मकोदाहरणमुच्यते । दुह्याचूपचदंडरुधिप्रच्छीचब्रूशासुजिमथूमुषां। कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥ दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां यद्युज्यते तदेव गौणं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । एतदर्थका अन्येपि ग्राह्याः गां दोग्धि पय इत्यादि अत्र गोर्गौणत्वं पश्चादपेक्षणात् पयआदिकन्तु मुख्यमादावेवापेक्षणात् । कर्मणि प्रत्ययेन तु दुहादीनां गौणं न्यादीनां तु मुख्यं कर्मोक्तं भवति। गौर्दोह्यते पयः । ग्राममजा नीयते इत्यादि। ण्यन्तानां कर्त्तरि गां दोहयति पयो गोपेन चैत्रः ॥ अंतात्कर्मणि गौर्दोह्यते पयो गोपेन चैत्रेणेत्यादि ॥

श्रीविद्यानगरस्थायिलोकेशकरशर्म्मणा ।
कृतायामिह टीकायां विभक्त्यर्थनिरूपणं ॥

॥इति विभक्त्यर्थनिरूपणम्॥

मू०–समासश्चान्वयेनाम्नाम्। नाम्नामन्वये सति समासो भवति चकारात्कृत्तद्धितधातुसञ्ज्ञाप्रयोजकप्रत्यया अपि ।

(सुबोधिनी–) समासश्चान्वयेनाम्नां । नाम्नि च नामनि च नामानि तेषां नाम्नां । यद्यप्यविभक्ति नामेति संकेतितं तथाप्यत्र नाम्नामिति विभक्त्यंतानामेव ग्रहणं । समासप्रत्यययोरलुक् क्वचिदित्यादिज्ञापकात्। अत्र विधिरिति शेषः। प्रथमाद्यंतानां पदानां पदयोर्वाऽन्वये सति यो विधिः स समाससंज्ञो भवति । चकारस्त्वनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन पदानामन्वये सत्येव कृत्तद्धितधातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्यया अपि भवंति । समानि एकभूतानि पदानि अर्था वा ऽऽसते यस्मिन्स समासः । आस उपवेशने अस्मादाधारे घञ्। सममेकमर्थमासयंति दीपयंत्यस्मिन्समुदाये इति वा समासः। अस् दीप्तौ । ण्यंतादस्मात्स्वरादइत्याधारे ऽप्रत्ययः । संश्लिष्टानि एकीभूतानि पदानि अस्यंते उच्चार्यंतेऽस्मिन्निति वा समासः आधारे घञ् । समानं संश्लिष्टानां पदानामेकतामापन्नानामासनमुच्चारणमिति वा समासः भावे घञ्। समसनं समासो वा । संपूर्वादस्यतेर्भावे घञ् । अनेकपदस्य एकपदीभवनमित्यर्थः । समस्यते इति वा समासः । संज्ञायामकर्तरि चेति कर्मणि घञ् । अनु अंतर्मध्ये यंति पदार्था यस्मिन्नर्थे इत्यन्वयः । इण्गतावस्मात् स्वराद इत्यऽप्रत्ययः । अनु अंतः पदार्थानामयनं गमनमितिवाऽन्वयः एकार्थीभावः । अनु सहान्येन यंति संबंधं लभंते पदानि यस्मिन्निति वान्वयः । स्वराद इत्याधारे ऽप्रत्ययः । अनु सहान्येन ईयंते संबन्धम्प्राप्यंते पदान्यस्मिन्निति वान्वयः। व्यपेक्षालक्षण इति। सोन्वयो द्विधा। व्यपेक्षालक्षणः एकार्थीभावलक्षणश्चेति । तत्र व्यपेक्षालक्षणे विग्रहवाक्यमेव । एकार्थीभावलक्षणे तु वृत्तिरेव । तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकांक्षासंनिधियोग्यत्वेषु सत्सु यः परस्प-

रसंबंधः स व्यपेक्षालक्षणः । विशिष्टकार्यरूपः एकार्थीभावलक्षणः । विशेषेण गृह्यते ज्ञायते वृत्त्यर्थोऽनेनेति विग्रहः । विग्रहस्य वाक्यं विग्रहवाक्यम् । विग्रहवाक्यमपि द्विधा । लौकिकमलौकिकं चेति । प्रयोगार्हं परिनिष्ठितं साधु लौकिकं । यथा । राज्ञः पुरुष इति । व्यपेक्षालक्षणः संबंधो ह्यत्रैव । अपरिनिष्ठितं प्रयोगानर्हमसाधु अलौकिकं । यथा । राजन् ङस् पुरुष सुइति । समाससंज्ञादिकं चास्मिन्नेव प्रवर्तते इति । परार्थाभिधानं वृत्तिः । परः स्वार्थादन्यो योऽर्थः स परार्थः अथवा स्वस्मात् परस्य शब्दस्य योऽर्थः स परार्थः तस्याभिधानं प्रतिपादनं परार्थाभिधानं सा वृत्तिः । कृत्तद्धितसमासैकशेषयङ्लुगंतधातुरूपा इति पंचवृत्तयः । वृत्तिरपि द्विधा । जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था चेति । जहाति स्वार्थं पदानि यस्यां सा जहत्स्वार्था । उक्तंच । वृत्तौ वर्तिपदानामानर्थक्यं पदे वर्णवदिति । यथा । वृषभ इत्यत्र वृषशब्दः सुकृतादेर्वाचकः भशब्दस्तु नक्षत्राणां वाचकः वृषभपदं तु बलीवर्दे शक्तं । शक्तावयवानामानर्थक्यं । एवं कवलशब्दे । को वाद्यकादेर्वाचकः वो वरुणवाचकः लः पृथिवीवाचकः कवलपदं ग्रासे शक्तं शक्तौ तेषामानर्थक्यं । तथा राजपुरुषशब्दयोः पृथक्शक्तयोरपि राजसंबंधिनि पुरुषे शक्तिः । तत्र राजपुरुषशब्दयोरानर्थक्यं तदन्याजहत्स्वार्था ॥

(तत्त्वदीपिका—) श्रीचंडिकायै नमः । समासश्चान्वयेनाम्नामिति समानि एकीभूतानि पदानि अर्थानि वा आसतेऽस्मिन्समासः आधारे घञ् । अनु अंतर्यंति पदार्था यस्मिन्नर्थे स अन्वयः आधारे स्वरादः । नाम्नामिति बहुवचनाद्द्वयोर्बहूनां च समासः अन्वये व्यपेक्षा परस्परापेक्षेति यावत् । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादन्यवृत्तिलाभोपीत्याह। चकारादिति धातुसंज्ञाप्रयोजकेति । धातुसंज्ञां प्रयोजयन्तीति तेषु सत्सु संज्ञा भवतीति भावः । ते च यङादयः तेऽप्यन्वये सत्येव भवंतीति बोध्यम्। यद्यपि नामसंज्ञाविभक्तिरहितस्यैव तथाप्यत्र सविभक्तिकानामेव समासः । समासप्रत्यययोरिति लुग्विधानात् ज्ञापकात् । अत्राहुः स्पष्टार्थपदानामिति तु नोक्तं । पचति भवति पश्यति धावतीत्यादावन्वयसत्त्वेन समासप्रसंगात् । सति च तस्मिन् यथेष्टं प्रयोगो न स्यात् इति । अत्रेदं वक्तव्यं । नाम्नामित्युपादानात् आख्यातनिराकरणमिति त्वदभिमतं । एवं च पर्यभूषत पचतभृज्जतेत्यादौ कथं समासः । अथ नाम्नां इति योगं विभज्य कतिपयतिङंतोत्तरपदः समासः स च छंदस्येव । आख्यातस्याख्यातेन क्रियासातत्यादौ च समास इति चेत्तदा । तत्रतत्र तेनैव नियमेन विधानात् अन्यत्र प्राप्तिर्वारितैवेति किं तन्निराकरणाय यत्नांतरेणेति। यत्तु । अथार्थवद्विभक्तिविशिष्टानां पदानां समासो निरूप्यते इत्युक्तं प्राचा तत्रार्थवदिति व्यर्थं।विभक्तिविशिष्टत्वेनैव तल्लाभात् ।किंच विभक्तिविशिष्टानामित्यपि व्यर्थं पदग्रहणेनैव तदर्थप्रतीतेः । विभक्त्यंतं पदमित्यन्येन हि विभक्तिविशिष्टस्यैव पदसंज्ञाविधानात् ।

मू०-- पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावः । अव्ययपूर्वपदे सति यो ऽन्वयस्सोऽव्ययीभावसञ्ज्ञकस्समासो भवति ।

(सुबोधिनी-) पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावः। अव्यये पूर्वपदे सति पदयोर्योन्वय एकार्थीभावलक्षणः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासोस्ति। पूर्वग्रहणादेवाव्ययस्य पूर्वनिपातोऽव्ययीभावे। अन्यथाऽव्ययेइत्येव सिद्धे किं तेन।

(तत्त्व०-) पूर्वेऽव्यये व्ययीभाव इति पूर्वे इत्यस्य ग्रहणसामर्थ्यादव्ययस्यापूर्वनिपातः। विभक्त्याद्यर्थेषु वर्त्तमाने एवाव्यये पूर्वे सतीति बोध्यम्। अन्यथास्तिघन इत्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः।

सू०- समासप्रत्यययोः। समासे वर्तमानाया विभक्तेः प्रत्यये परे लुग्भवति। नामत्वात्स्यादिः।

(सुबोधिनी-) समासप्रत्यययोः। प्रतीयते कर्तृकर्माद्यर्थोऽनेनेति प्रत्ययः। इण् गतावस्मात् स्वरादइत्यप्रत्ययः। अथवा अय गतावस्मात्पचाद्यऽप्रत्यये प्रत्ययते प्रत्याययत्यर्थमिति प्रत्ययः। अन्तर्भावितण्यर्थः। समासश्च प्रत्ययश्च समासप्रत्ययौ तयोः भावे सप्तमीयं समासे सति प्रत्यये च सति वर्तमानायाः स्यादिरूपाया विभक्तेर्लुक् स्यात्। ततःकृत्तद्धितसमासाश्चेति नामसंज्ञायां स्याद्युत्पत्तिर्भवतीत्यर्थः॥

(तत्त्व०-)समासप्रत्यययोरिति। अत्रान्वयाभावेपि निपातानां द्वंद्वः समासः। यद्वा भावे सप्तमीयं। तथाच समासे सति प्रत्ययेच सतीति बोध्यम्। प्रतीयते कर्त्राद्यनेनेति प्रत्ययः इण्गतौ स्वरादः। ननूक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेनैव विभक्तेरप्रयोगो भविष्यति चशब्दादेरिव वृत्तौ तदर्थस्यान्तर्भावात् परार्थाभिधानस्यैव वृत्तिपदार्थत्वात्समासस्य च वृत्त्यंतर्भावात् इति किमनेनेति चेत्सत्यम्।राजाश्व इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन पदकार्यार्थं स्वाभाविक्या अपि निवृत्तेः सूत्रेण विधानात्।

सू०- सनपुंसकम्। अव्ययीभावो नपुंसकलिङ्गो भवति। नपुंसकस्येति ह्रस्वः।

(सुबोधिनी-) सनपुंसकं। तच्छब्देन संनिहितोऽव्ययीभावः परामृश्यते। स्त्री च पुमांश्चस्त्रीपुंसौ न स्त्रीपुंसाविति नपुंसकं। स्त्रीपुंस्शब्दस्य पुंसकभावः सहादित्वान्निपात्यते। नपुंसकत्वान्नपुंसकस्येति ह्रस्वविधानं॥

(त०-) स नपुंसकमिति। तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वादव्ययीभावो गृह्यते। न स्त्री न पुमानिति नपुंसकं स्त्रीपुंसशब्दस्य पुंसकभावो निपातनात्सहादित्वाद्वा। अत्राहुः। सन्निधानाच्छब्दानुवृत्तिलाभे सिद्धे स्पष्टार्थं सग्रहमिति ध्येयमिति अत्रेदमवधेयम्। कार्यिणः पूर्वकथनमग्रिमस्यैव कार्यत्वविज्ञानार्थमव्ययीभावानुवृत्तावपि विपरीतार्थप्रसंगः स्यात्। नपुंसकलिंगमव्ययीभावसंज्ञं स्यात् इति तन्निराकरणायतच्छब्दस्यावश्यकत्वात्।

सू०- अव्ययीभावात्। विभक्तेर्लुक्। अधिस्त्रि।

(सुबोधिनी-)अव्ययीभावात्। ननु अनव्ययमव्ययं भवतीत्यव्ययमितिभावः। अ-

भूततद्भावे इति च्विः। ज्वलादेर्णइतिभवतेर्णप्रत्ययः। अथवा अनव्ययस्य अव्ययत्वेन भवनमस्मिन्नेकार्थीभावे इति अव्ययीभावः। भावे आधारे वा घञ्। एवमन्वर्थे संज्ञाविज्ञानात् अव्ययादितिलुक्प्राप्तिरस्त्येव किमर्थमेतत्। मैवं। तत्पुरुषादिसंज्ञावदस्या अन्वर्थत्वाभावात्। तत्त्वेतु योगविभागो मास्तु। अव्ययीभावादतोमनत इत्येकयोग एवास्तु लुक् तु अव्ययादित्यनेन सिद्ध एव अतो योगविभाग एव ज्ञापयत्यत्रान्वर्थसंज्ञानास्तीति। अस्माद्विभक्तेर्लुक् स्यात्। अथ पाणिनिसूत्रम्। अव्ययंविभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावाऽत्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यांतवचनेषु। विभक्त्यादिष्वर्थेषु विद्यमानमव्ययमन्वये सति सिबंतेन नाम्ना सह समस्यते। विभक्त्यर्थेऽव्यये यथा। स्त्रियामित्यधिस्त्रि। लौकिकविग्रहवाक्यमिदं। सप्तम्यर्थस्य द्योतकोऽधिः। स्त्री ङि अधिइत्यलौकिकंविग्रहवाक्यं। अत्रनिपातेनोक्तेप्यधिकरणे समासविधानसामर्थ्यात् सप्तमी। अन्यैस्तु स्त्रियमधिकृत्येति व्याख्यातं तदसत्। अधिहरीत्यत्राधिकृत्येत्यर्थस्याऽप्रतीतेः। क्रमादमुं नारदइत्यबोधिस इत्यादौ समासो न। इतिशब्दस्य प्रकृतपरामर्शकत्वेन कर्मत्वमात्राऽनभिधायकत्वात्। एवं च विभक्तिशब्दः सप्तम्यां पर्यवस्यति। समीपार्थेऽव्यये यथा। कुम्भस्य समीपमिति उपकुम्भम्। समया ग्रामं। निकषा लंकां। आराद्वनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः। विनादियोगे द्वितीयेतिऋते आदियोगे पंचमीति च विधानसामर्थ्यात्॥

(तत्त्वदीपिका—) अव्ययीभावादिति। विभज्यते विविच्य बोध्यते कर्तृकर्माद्यर्थोनयेति विभक्तिः योगरूढत्वात्कृष्णादिषु नातिव्याप्तिः स्यादेः सिप इति वा वक्तुमुचितम् कुंभकारइत्यत्र तु धातोरेव प्रत्ययविधानान्न स्यादेर्लुक्। अधिस्त्रि इति। स्त्रियां इतीति विग्रहः। नित्यसमासोयम्। अस्वपदविग्रहत्वात्। तथा चोक्तं। अविग्रहो नित्यसमासोऽस्वपदविग्रहो वेति। विग्रहश्च द्विविधः लौकिकोऽलौकिकश्च। परानिष्ठत्वात्साधुर्लौकिकः। प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः।

मू०— अतोऽमनतः। अदन्तादव्ययीभावाद्विभक्तेरलुग्। तं वर्जयित्वाऽमादेशः। कुंभस्य समीपमुपकुम्भम्।

(सुबोधिनी—) अतोऽमनतः। विशेषणत्वात्तदंतविधिः अदन्ताद‍्व्ययीभावात् अनत इति षष्ठी। न अत् अनत् तस्या अनतो विभक्तेरमादेशः स्यात्।

(तत्त्वदीपिका—) अतोऽमनत इति। अत इत्यस्य विशेषणत्वात्तदन्तलाभ इत्याशयेनादन्तादित्युक्तम् अलुकक्वचिदित्यतोऽ लुगित्यनुवर्तते। तथाच वाक्यभेदेन व्याख्यानं। ननु किं वाक्यभेदेनभियाविधानम् । अमादशस्यैव लुग्बाधकतास्तु इतिचेन्न। टादावमादेशाभावे लुक्। प्रवृत्तेरनिवार्यत्वापत्तेः। अम्विधानन्तु सर्वादेशार्थं। अनत इत्येकवचनं त्वव्ययीभावस्यैकवचनांतत्वाभिप्रायेण। सर्ववचनांतत्वपक्षे तु अनत इत्याद्युपलक्षणं वचनत्रयस्यापि।

मू०-- वाटाङ्च्योः । अदंतादव्ययीभावाट्टाङ्योरम्वा । उपकुम्भेन वा कृतम् उपकुम्भम् उपकम्भे वा निधेहि । अनतः किम् उपकुम्भात् । मद्राणां समृद्धिस्सुमद्रम् । यवनानां व्यृद्धिर्दुर्य्यवनम् । मक्षिकाणामभावो निर्म्मक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । निद्रासम्प्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि । विष्णोः । पश्चादनुविष्णु । रूपस्ययोग्यमनुरूपम् । अर्थमर्थम्प्रति प्रत्यर्थम् । शक्तिमनतिक्रम्य करोति यथाशक्ति । हरस्सादृश्यं सहरि । सहादेस्सादिरिति सहस्य सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्व्येणेत्यनुज्येष्ठं । चक्रेणयुगपत्सचक्रम् । सदृशस्सख्या ससखि । क्षत्राणां संपत्तिस्सक्षत्रम् । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति । अग्निग्रन्थपर्य्यन्तमधीते साग्नि ।

(सुबोधिनी-) वाटाङ्च्योः । कुत्रचिद्भवति कुत्रचिन्न भवतीयं व्यवस्थितविभाषा । तस्या आश्रयणात् सुमद्रं उन्मत्तगंगमित्यादौ सप्तम्या नित्यमेवाऽम् । समृद्ध्यर्थे यथा । ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः । मद्राणां देशविशेषणां समृद्धिः सुमद्रं । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु तत्पुरुषोऽपि भवति समृद्धा मद्रा इति सुमद्राः । वृद्ध्यर्थे यथा । विगता ऋद्धिर्व्यृद्धिः । यवनानां व्यृद्धिरिति दुर्यवनं इह तेषामृद्ध्यभावे समासः। अर्थाभावे यथा । मक्षिकाणामभाव इति निर्मक्षिकं । संसर्गाऽभावेयं समासः।अत्यये यथा हिमस्यात्ययो ध्वंस इति अतिहिमं । असंप्रत्यर्थे यथा । संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थे युजिक्रियांतर्भावेण नञ्समासः सौत्रो वोध्यः । निद्रा संप्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रम् । शब्दप्रादुर्भावे यथा । हरिशब्दस्य प्रकाश इति इतिहरि । षष्ठ्यंतेन हरिशब्देन सहप्रकाशार्थस्येतिशब्दस्य समासः । विष्णोः पश्चादिति अनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य तु नायमव्ययीभावो भवति । ततः पश्चात् स्रंसते इतिभाष्यप्रयोगात् । सति चात्राव्ययीभावे पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादित्यर्थः यथार्थे यथा। योग्यता वीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः तत्रानुरूपता योग्यता। रूपस्य योग्यमिति अनुरूपं । पदार्थानां व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । अर्थमर्थंप्रतीति प्रत्यर्थं । समासे वीप्सायाअंतर्भावान्न द्विः । वीप्सार्थकप्रतियोगे द्वितीयाविधानात् वाक्यमपि । पदार्थाऽनतिक्रमः पदार्थानतिवृत्तिः शक्तिमनतिक्रम्येति यथाशक्ति । हरेः सादृश्यमिति वक्ष्यमाणेन सहादेः सादिरित्यनेन सहस्य सादेशः । सहरि । अनुपूर्व्यार्थे यथा । अनुपूर्वस्य भाव इत्यानुपूर्व्यं भावेतत्वयण इति यण् । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेतिअनुज्येष्ठं यौगपद्ये यथा । चक्रेणयुगपत्समकालमिति सहादेरित्यनेन सहस्य सः सचक्रं । सादृश्ये यथा ।यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादि-

त्येतदर्थं । सदृशः सख्या इति सहादेरित्यनेन सहस्य सः ससखि । संपत्तौ यथा । अनुरूप आत्मभावः संपत्तिः । क्षत्राणां संपत्तिरिति सहादेरित्यनेन सहस्य सः स क्षत्रम् । साकल्ये यथा । तृणमप्यऽपरित्यज्येति सहादेरिति सहस्य सः सतृणं साकल्येनात्ति इत्यर्थः । अन्तवचने यथा । उच्यते तद्वचनं अंतस्य वचनं अंतवचनं तस्मिन् । अग्निशब्दो अग्निप्रतिपादकग्रंथेवर्तते अस्वपदाविग्रहो नित्यसमासोयं अग्निग्रंथपर्य्यंतमिति साग्नि अधीते ।

(तत्त्वदीपिका—) वाटाङ्योरिति । आव्ययीभावादिति किं । कृष्णश्रितेन । अदन्तात्किम् । अधिस्त्रि । वेत्यस्यव्यवास्थितत्वाश्रयणात्सुमद्रमुन्मत्तगंगमित्यादौ सप्तम्या नित्यमम्भावः । उपकुंभमिति कुंभस्य समीपेनेत्यर्थः वृद्धिरिति विगता ऋद्धिः व्यृद्धिः । अत्यय इति । अत्ययो ध्वंसः । निद्रेत्यादि असंप्रत्ययेनातिशब्देनाव्ययीभावः । तत्रअसंप्रतीत्यस्य संप्रत्यभावइत्यर्थः मुक्तवतोपभोग्यवस्तुनो यो वर्तमानः कालस्तस्यैव निषेधः क्रियतइत्युक्तं केनाचित्तन्न ।नाहि भूतले घटो नास्तीत्यनेन हि भूतलानिषेधः केनाचिद्दूरीक्रियते ।

मू०— यथाऽसादृश्ये । यथाशब्दस्सादृश्ये न समस्यते । यथा हरिस्तथा हरः ।

(सुबोधिनी—) यथाऽसादृश्ये । असादृश्ये एव यथा शब्दः समस्यते । सादृश्ये इति यथार्थे इति वा प्राप्तं निषिध्यते । यथा हरिस्तथा हरः । यथा शब्दो हरेरुपमानत्वं द्योतयति ॥

(तत्त्वदीपिका--) यथासादृश्यइति । असादृश्यइति छेदः यथाशब्दस्याव्ययत्वादेव सिद्धेःसूत्रारंभसामर्थ्यात् योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः। योग्यता अनुरूपता वीप्सापदार्थानां व्याप्तुमिच्छापदार्थानातिवृत्तिः पदार्थनातिक्रमः । उदाहरणानि तु पूर्वमेवोक्तानि ।

मू०— अवधारणार्थेयावतिच । अवधारणार्थे यावच्छब्दे प्रयुज्यमाने योऽन्वयस्सोऽव्ययीभावसञ्ज्ञकस्समासो भवति । यावन्त श्श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामा यावच्छ्लोकम् ।

(सुबोधिनी—) अवधारणार्थेयावतिच । यावच्छब्दस्याव्ययत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदं । अवधारणे एव यावदव्ययं समस्यते । नाऽन्यस्मिन्नर्थे । "यावत्तावच्च साकल्ये ऽवधौ मानेऽवधारणे" इत्यमरः । यत्परिमाणं येषां ते यावंतः । एतत् किंयत्तद्भ्यइति वतुः । यत्तदेतदामित्यात्वं तत्परिमाणं येषां ते तावंतः । ताद्धितांतेन विग्रहः । समासस्त्वऽव्ययेनैवाऽस्वपदविग्रहोयं । अवधारणेकिं । यावद्दत्तं तावद् भुक्तं नावधारयामि कियन्मया भुक्तमिति ॥

(तत्त्व०—) अवधारणार्थे यावति चेति । निश्चयार्थे यावच्छब्दे इत्यर्थः । यावच्छ्लो-

कामिति । तद्धितान्तेन विग्रहः समासस्त्वव्ययेनैत्यस्वपदविग्रहोयं । तथाच । यावच्छब्दस्याव्ययत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदमवधारणे एव यावदव्ययम् । समस्यते नान्यस्मिन्निति । यावत्तावच्चसाकल्येऽवधौमानेऽवधारणइत्यनेकार्थत्वान्नियम उपपद्यते । अवधारणे किं यावद्दत्तं तावद्भुक्तं । नावधारयामि कियन्मयाभुक्तमिति ।

सू०– क्वचिदनव्ययपूर्वपदेऽप्यव्ययीभावः । उन्मत्ता गङ्गा यस्मिन् देशे इत्युन्मत्तगङ्गम् । शाकस्य लेशः । शाकप्रति । अक्षेण विपरीतंवृत्तमक्षपरि। शलाकया विपरीतं वृत्तं शलाकापरि। एकपरि ।

(सुबोधिनी–) क्वचिदनव्ययपूर्वपदेऽप्यव्ययीभावः । अन्यपदार्थे स्याद्यंतं नदीवाचिभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायाम् । उन्मत्ता गंगा यस्मिन् पुंवद्भावः । तत् उन्मत्तगंगम् देशः । बहुव्रीह्यर्थे ऽव्ययीभावो नित्यसमासोयं । लेशार्थे प्रतिना सह स्याद्यंतं नित्यं समस्यते । लवलेशकणाणव इत्यमरः । शाकस्य लेश इति शाकप्रति । अक्षशलाकासंख्याःपरिणा । नित्यं समस्यंते । द्यूतव्यवहारे पराजये एवार्थे । अक्षेण विपरीतं वृत्तंमिति अक्षपरि । पूर्वं यथावृत्तं तथा न वृत्तमित्यर्थः । शलाकया विपरीतवृत्तमिति शलाकापरि । एकेन विपरीतं वृत्तमिति एकपरि । एते नित्यसमासाः ॥

सू०– क्वचिद्वा । अपविष्णोः, अपविष्णु । परिविष्णोः, परिविष्णु । बहिर्वनात्, बहिर्वनम् । प्राग्वनात्, प्राग्वनम् । आमुक्तेः, आमुक्ति । अभ्यग्निम्, अभ्यग्नि । प्रत्यग्निम् प्रत्यग्नि । वनस्य समीपमुपवनम् । गङ्गामनु अनुगङ्गम् । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले स तिष्ठद्गु । आयतीगवम् । पारेगङ्गायाः पारेगङ्गम् । मध्येगङ्गायाः मध्येगङ्गम् इत्यादयोनिपात्याः। खले यवा यस्मिन् काले खलेयवम् । द्वौ मुनिवंश्यौ द्विमुनि । त्रिमुनि व्याकरणस्य सप्तगङ्गास्समाहृतास्सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् ।

(सुबो०–) अथ वैकल्पिकाः समासाः क्वचिद्वा। अपपरिबहिरंचूत्तरपदाः पंचम्या सह समस्यंते वा। अपपरी वर्जनार्थकौ ग्राह्यौ। बहिर्योगे तु ऋतेआदित्वात् पंचमी सा सर्वत्र ना।करस्यकरभो बहिः इत्यमरोक्तेः।अञ्चुधातुरुत्तरपदं यस्य सोंचूत्तरपदो यथा। प्राग्वनमिति। मर्यादाभिविध्यर्थकाङ् पञ्चम्यंतेन वा समस्यते । आमुक्ति संसारः । आबालं हरिभक्तिः । अभिप्रती आभिमुख्यार्थकौ चिन्हवाचिना सह वा समस्येते। अभ्यग्नि शलभाः पतंति। अत्र लक्ष्यलक्षणभावे विनादित्वात् द्वितीया। दैर्घ्यसमीपार्थकोऽनुश्चिन्हवाचिना षष्ट्यंतेन सह वा समस्यते । वनस्य समीपमिति अनुवनं

अशनिर्गतः । लक्षणभूतस्य वनस्य समीपं गत इत्यर्थः । गंगाया अनु इति अनुगंगं सेना । गंगादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः । समासाऽभावे गंगामनु । विनादित्वात् द्वितीयैव समासे तु विध्यर्थत्वात्षष्ठी । तिष्ठंति गावो यस्मिन्काले स तिष्ठद्गु दोहनकालः । गोरिति ह्रस्वः । निपातनाच्छतृप्रत्ययः । आयंत्यो गावो यस्मिन्काले स आयतीगवं संध्या । निपातनाट्टप्रत्ययः वोऽवित्यव् पुंवद्भावाभावश्च । खले यवा यस्मिन् काले स खलेयवं । सप्तम्या अलुग् निपातनात् । इह बहुव्रीहिविषये अव्ययीभावः । पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यंतेन वा समस्येते एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते गंगायाः पारमिति पारेगंगं । गंगायामध्यामिति मध्येगङ्गं । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषोपि । गंगायाः पारमिति गंगापारं एवं गंगामध्यं । वाक्यमपि गंगायाः पारं । गंगाया मध्यमिति वंश्यवाचिना सह संख्या वा समस्यते । वंशः संतानः स द्विविधो विद्यया जन्मना च तत्रभवो वंश्यः । द्वौ मुनीवंश्यौ पाणिनिकात्यायनाविति द्विमुनि । त्रयो मुनयो वंश्या इति त्रिमुनि । व्याकरणस्येति संबंधे षष्ठी । अन्यपदार्थप्राधान्यविवक्षायान्तु त्रयो मुनयो वंश्या यास्मिन् त्रिमुनि । बहुव्रीहिरेवायं । जन्मना वंश्यो यथा । एकविंशतिर्भारद्वाजवंश्या इति एकविंशतिभारद्वाजं । नदीवाचिना सह संख्या समस्यते । समाहारार्थे । सप्तगंगाः समाहृताः सप्तगंगा इति सप्तगंगम् । द्वे यमुने समाहृते इति पुंवद्वेति पुंवद्भावः द्वियमुनं । द्विगोरपवादोयमव्ययीभावः ।

(तत्त्वदीपिका-) इत्यादयो निपात्याइति सहादित्वादितिभावः ।

मू०— टाडकाः । समासे सति ट अ ड क इत्येते प्रत्यया भवन्ति शरदस्समीपमुपशरदम् । प्रतिविपाशं ।

(सुबोधिनी—) अथ समासांतप्रत्ययानाह । समासस्य समासोत्तरपदस्य वा चरमाऽवयवाःसमासान्ताइत्यर्थः॥टाडकाः। टश्च अश्च डश्च कश्च ते टाडकाः।समासे इत्यनुवर्तते टकार ईबर्थः अकारोऽदंतत्वफलकः डष्टिलोपार्थः कः श्रवणार्थः नत्वित्संज्ञकः प्रयोजनाऽभावात् । अव्ययीभावे शरदादिभ्यष्टप्रत्यय एव । शरद् विपाश् अनस् मनस् उपानह् दिव् हिमवत् अनडुह् दिश् दृश् विश् चेतस् चतुर् त्यद् तद् यद् किम् एते शरदादयः । शरदःसमीपमिति उपशरदं टः । विपाशं प्रतीति प्रतिविपाशं । विनादित्वात् प्रति योगे द्वितीया । विपाशा तु विपाट् स्त्रियामित्यमरः ॥

(तत्वदीपिका—) ठाडकाइति । टश्च अश्च डश्च कश्चत्ते टाडकाः समासश्चान्वयइत्यतोनुवृत्तं समास इति सप्तम्या विपरिणम्यत इत्याह समासे चिकीर्षिते नाम्नष्टादयो भवंतीति बोध्यम् । ततो विभक्तिं विधाय टाद्यन्तेन समासः । तेन समासस्यांतावयवाष्टादयः ततश्चोपशरदमित्यादावव्ययीभावस्यादन्तत्वाद्विभक्तेरम् सिध्यति । अन्यथा । अव्ययीभावात् परत्वेनाकारस्यादन्तत्वाभावान्नाम् सिध्येदिति भावः । टस्त्वीबर्थः । राजगवीत्यादौ ।

सू०— जराया जरस् उपजरसम् । अक्षिप्रति प्रत्यक्षम् । अक्ष्णः परं परोक्षम् । परशब्दस्य परस् परोक्षइति ज्ञापकात् । अन्वक्षम् । उपराजम् । क्लीबेवाऽ न्लोपश्च ॥ उपचर्म्मम्, उपचर्म्म ॥ झसा-न्ताद्वा ॥ उपसमिधम्, उपसमित् ॥ नद्यादिभ्यो वा । उपनदम्, उपनदि । ॥ इत्यव्ययीभावः ॥

(सुबोधिनी—) जराया जरस् । अव्ययीभावे जराशब्दस्य जरसादेशष्टप्रत्ययश्च । जरायाः समीपमिति उपजरसं टः प्रतिपरसमनुभ्योऽक्षिशब्दादव्ययीभावे टः । अक्षिप्रतीति प्रत्यक्षं । यस्येति कारलोपः । अक्ष्णः परविषय इति परोक्षं । परस्य परसादेशे सस्य विसर्गे च कृतेऽतोत्युरित्युत्वं ओत्वे एदोतोत इत्यल्लोपः परोक्षं अक्ष्णो योग्यं इति समक्षं । अक्ष्णः पश्चादिति अन्वक्षं । अन्नंताद्व्ययीभावाट्टः । राज्ञः समीपमिति उपराजं । नोवेति टिलोपः आत्मनि इति अध्यात्मं । वैकल्पिकं टप्रत्ययमाह । अव्ययीभावे नांतनपुंसकाद्गिरिशब्दात् झभप्रत्याहारांतात् नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यश्च वा टः । चर्मणः समीपमिति उपचर्म्मं, उपचर्म । गिरेः समीपमिति उपगिरं, उपगिरि । समिधः समीपमिति उपसमिधं, उपसमित् । नद्याः समीपमिति उपनदं । नपुंसकस्येति ह्रस्वे उपनदि । पौर्णमास्याः समीपमिति उपपौर्णमासं, उप-उपपौर्णमासि । आग्रहायण्याः समीपमिति उपाग्रहायणं, उपाग्रहायणि ॥

इत्यऽव्ययीभावः ॥

सू०—अमादौ तत्पुरुषः । द्वितीयाद्यन्ते पूर्वपदे सति योऽन्वयस्स तत्पुरुषसंज्ञस्समासो भवति ग्रामं प्राप्तो ग्रामप्राप्तः । कृष्णाश्रितः कूपपतितः । ग्रामगतः । खट्वारूढः । मुहूर्तसुखम् । दुःखातीतः । ग्रामगमी । अन्नबुभुक्षुः । दात्रेण छिन्नम् दात्राच्छिन्नं । मासेन पूर्वो मासपूर्वः मातृसदृशः । पितृसदृशः । माषोनम् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । मासावरः । हरित्रातः । नखभिन्नः । दध्योदनः । गुडधानाः । यूपाय दारु यूपदारु । अर्थस्य विशेष्यलिंगता । द्विजायायं द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था शाटी । द्विजार्थं पयः । भूतबलिः गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् । चौराद्भयम् चौरभयम् । सुखापेतः । दुःखापोढः । व्याघ्रभीतिः । राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः । द्विजयाजकः । देवपूजकः ।

(सुबोधिनी-) अमादौतत्पुरुषः। अम् आदिर्यस्य सोऽमादिस्तस्मिन्नमादौ प्रत्यये सुप्पर्य्यंते प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणमिति परिभाषायामाद्यंते द्वितीयाद्यंते पूर्वे इत्यनुवर्तते पूर्वपदे सति यो नाम्नोऽन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञः स्यात्। पूर्वइत्युक्तत्वात् द्वितीयाद्यंतस्य पूर्वनिपातश्च । श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नगमिन्बुभुक्षुभिः- सह द्वितीयांतं समस्यते श्रितादिष्वापन्नांतेषु गत्यर्थादकर्मकादिति कर्तरि क्तः। श्र्यादीनांगतिविशेषवाचित्वात्। कृष्णं श्रित इति कृष्णश्रितः। अक्ताविति षष्ठी निषेधः। कर्म्मणिक्तप्रत्यये तु कृष्णः श्रितो येनेति बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यंतक्तान्तानामिति श्रितस्यपूर्वनिपाते समासांतकप्रत्यये च श्रितकृष्णक इति। दुःखमतीत इति दुःखातीतः। अतिपूर्वकादिणेः कर्तरि क्तः। पत गतौ चुरादिरदंतोऽस्मात्कर्तरि क्ते कूपपतितः। ग्रामगतः। तुहिनमत्यस्त इति तुहिनात्यस्तः। अत्यासो व्यतिक्रमः। सोपि गतिविशेषएवेति कर्तरि क्तः। सुखप्राप्तः। दुःखापन्नः। ग्रामं गमीति ग्रामगमी। गमेरनिरित्यौणादिको भविष्यत्यकस्येति सूत्रेण षष्ठी निषेधात्कर्म्मणि द्वितीया। अन्नं बुभुक्षुरिति। सांताशंसभिक्षिभ्य इत्युप्रत्ययः। द्वितीयांतः खट्वाशब्दः कालवाची च क्तांतेन समस्यते खट्वारूढो जाल्मः। नित्यसमासोयं जाल्मोऽसमीक्ष्यकारीस्यादित्यमरः। मासं प्रमित इति मासप्रमितः। माङ्माने कर्तरि क्तः। अत्यंतसंयोगे द्वितयांतः कालवाची स्याद्यंतेन समस्यते मुहूर्तं सुखमिति मुहूर्तसुखं। कालाध्वनोरितिद्वितीया। तृतीयांतं तदर्थकृतगुणवचनेन सह समस्यते। गुणमुक्त्वा यो द्रव्यमुक्तवान् स गुणवचनः कर्तरियुट्। गुणश्चात्र सत्त्वे निविशते इत्यादिलक्षणलक्षितो गृह्यते। छिन्नमस्त्यस्मिन्निति छिन्नं दात्रेण छिन्नमिति दात्रछिन्नं। करणे तृतीया। छिदिर् द्वैधीकरणे अस्माद्भावे क्तः छिन्नशब्दः क्रियारूपापन्ने गुणे वर्तित्वा पश्चात् छिन्नमस्त्यस्मिन्निति छिन्नमित्यस्त्यर्थे लक्षणया तद्वति द्रव्ये वर्तते इति गुणवचनः। तृतीयांतं पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णावरैः सह समस्यते। तुल्यार्थयोगे इति समसदृशयोगे तृतीया। अन्यैर्योगे तु समासविधानसामर्थ्यात् तृतीया। हेतौ तृतीया वा। माषेण ऊनं इति माषोनं। माषेण विकल इति माषविकलः। वाचाकलह इति वाक्कलहः। आचारेण निपुण इति आचारनिपुणः। गुडेन मिश्र इति गुडमिश्रः। आचारेण श्लक्ष्ण इत्याचारश्लक्ष्णः। मासेन अवरोऽर्वागिति मासावरः। तृतीयांते कर्तृकरणकृदंतेन सह बहुलं समस्यते। हरिणा त्रात इति हरित्रातः। कर्मणि क्तः कर्तरितृतीया नखैर्भिन्न इति नखभिन्नः कर्म्मणिक्तः करणे तृतीया। वातेन छेद्यं इति वातच्छेद्यं तृणं शक्यार्थे यः। काकेन पेयेति काकपेया नदी शक्यार्थे यः। बहुलग्रहणात् क्वचिन्न। दात्रेण लुनवान्। हस्तेन कुर्वन्। संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयांतमन्नेन सह समस्यते। दध्ना उपसिक्त ओदन इति दध्योदनः। उपसेकक्रियाद्वाराऽन्वयः। "भिस्सा स्त्री भक्तमंधोन्नमोदनोस्त्रीत्यमरः" । गुडेन मिश्रा धानाः गुडधानाः।

मिश्रणक्रियाद्वाराऽन्वयः। धाना भ्रष्टयवे स्त्रियां इत्यमरः। तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः सह चतुर्थ्यंतं समस्यते। यूपाय दारु इति यूपदारु। तादर्थ्ये चतुर्थी। अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिंगता च। एतद्वार्तिकाभावे तु विकल्पाधिकारात् पक्षे द्विजायार्थ इत्यपिस्यात्। द्वंद्वतत्पुरुषयोः परपदस्यैवेति वक्ष्यमाणेन सर्वत्र पुंलिंग प्रयोगश्च स्यादर्थशब्दस्य पुंलिंगत्वादत इदमुक्तं। भूतेभ्यो बलिरिति भूतबलिः। गोभ्यो हितमिति गोहितं। गोभ्यः सुखमितिगोसुखं। गोभ्यो रक्षितमिति गोरक्षितं भयभीतभीतिभीभिरपेताऽपोढमुक्तपतिताऽपत्रस्तैश्च सहपंचम्यंतं समस्यते चौराद्भयमिति चौरभयम्। एवं वृकभीतः। सिंहभीतिः। राजभीः। सुखादपेत इति सुखोपतः। एवं कल्पनापोढः। चक्रमुक्तः। स्वर्गपतितः। तरंगापत्रस्त इति। राज्ञः पुरुष इति राजपुरुषः। संबंधे षष्ठी। राजन् अस् पुरुष सि इत्यलौकिकविग्रहे समासे कृते समासप्रत्यययोरितिविभक्तेर्लुकि अंतर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नाम्नो नोलोपशिति नलोपः। याजकादिभिः सह षष्ठ्यंतं समस्यते। याजकपूजकपरिचारकपरिवेषकस्नातकअध्यापकउत्पादकहोतृपोतृभर्तृनमृगणकायाजदकादयः।

(तत्वदीपिका--) अमादौ तत्पुरुषइति। अम् आदिर्यस्य स अमादिप्रत्ययः सुपर्यंतः। पूर्वेऽव्यये इत्यतः पूर्वे इत्यनुवर्त्तते। अम्द्वितीयैकवचनमेव गृह्यते। नत्वमोगत्यादिकर्तृवाची व्याख्यानात्। तस्यचप्रत्ययत्वाऽत्प्रत्ययग्रहणेच तदंतलाभ इत्याशयेनाह। द्वितीयाद्यंत इति। यत्तु वासुदेवेन अमआदिर्येषांते अमादय इत्युक्त्वा द्वितीयाद्या सप्तम्यंता विभक्तयस्तासां चेत्याद्युक्तं तदविचारैः पुंलिंगस्य समासार्थत्वेन स्त्रीलिंगस्य विशेष्यत्वानुचितत्वात् बहुवचनांतविग्रहस्याद्युक्तत्वाच्च।

सू०— क्वचित्षष्ठीनसमस्यते। नृणां द्विजः। सतां षष्ठः। काकस्य कार्ष्ण्यम्। फलानां सुहितः। इदमेषां शयितम्। अपां स्रष्टा। ओदनस्य पाचकः। भवतश्शायिका।

(सुबोधिनी--) क्वचित्षष्ठीनसमस्यते। निर्द्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते। नृणां द्विज इत्यत्र क्रियागुणजातिसंज्ञाभिरिति षष्ठी। पूरणगुणतृप्त्यर्थैः सह षष्ठ्यंतं न समस्यते। पूराणार्थे सतां षष्ठः। षण्णां संख्यापूरणः षष्ठः। षट्कतिकतिपयचतुर्भ्य इति थट्। गुणार्थे। काकस्य कार्ष्ण्यं। कृष्णस्य भावः कार्ष्ण्यं। अनित्योऽयं गणेन निषेधः। संज्ञाप्रमाणमर्थगौरवं बुद्धिमांद्यमित्यादिनिर्देशात्। फलानां सुहितस्तृप्तः। करणे षष्ठी। तृतीयासमासस्तु स्यादेव। अधिकरणवाचिना क्तेन षष्ठी न समस्यते। इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा। स्थैर्यगतिभक्षणार्थेभ्य इत्यधिकरणे क्तः। एषामिति कर्त्तरिषष्ठीवर्तमानाधारार्थक्तस्येत्यनेन कर्त्रर्थकाभ्यां त्रकाभ्यां सह षष्ठी न समस्यते। अपां स्रष्टा। ओदनस्य पाचकः। तृवुणाविति कर्त्तरि तृवुण् प्रत्ययौ। अपामिति ओदनस्येति कर्तृकार्ययोरित्यनेन कर्म्मणि षष्ठी। कर्तृषष्ठ्यन्तमकेन

सह न समस्यते । भवतः शायिका आधारे वुण् प्रत्ययो भवतीति । कर्त्तरि षष्ठी वर्तमानार्थक्तेन सह षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो । वा राज्ञामिति कर्तरिषष्ठी ॥

मू०— क्वचिद्माद्यन्तस्यपरत्वम् । रायमतिक्रान्तोऽतिराः । नावमतिक्रान्तोऽतिनौः । पूर्वम्भूतो भूतपूर्वः । कायस्य पूर्वः पूर्वकायः । अपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः । अन्हो मध्यं मध्यान्हः । सायान्हः । मध्यरात्रः । पश्चिमरात्रः । अर्द्धपिप्पली ।

(सुबोधिनी-) क्वचिद्माद्यंतस्यपरत्वं । तत्पुरुषे क्वचिदमाद्यंतस्य पदस्य परनिपातो भवति । रायमतिक्रान्त इति अतिराः । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति समासः । रैस्भिरित्यनेनाकारः । पूर्वभूत इति भूतपूर्वः । पूर्वाऽपराधरोत्तरावयवाएकसंख्याऽवयविना समस्यंते । कायस्य पूर्व इति पूर्वकायः । कायस्यापरो देशः अपरकायः । कायस्याधरो देश इति अधरकायः । कायस्योत्तरो देश इति उत्तर कायः । एकदेशः कालवाचिना समस्यते । अह्नो मध्यमिति मध्याह्नः । राजाहःसखिभ्यइति टः । नोवेत्युपधालोपः । अह्नः पूर्व इति पूर्वाह्णः । अह्नः साय इति सायान्हः । स्यतेर्घञि अवसानवचनः सायशब्दः रात्रेमध्यमिति मध्यरात्रः रात्रेः पश्चिममिति पश्चिमरात्रः । टाडकाइत्यनेनाऽप्रत्ययः । नपुंसकोर्द्धशब्दोवयविना सह समस्येत । पुंस्यर्द्धोर्द्धं समेंशके इत्यमरः । अर्द्धं पिप्पल्या इति अर्द्धपिप्पली । द्वंद्वतत्पुरुषयोरिति परवल्लिंगत्वात् स्त्रीत्वं । भाष्ये तु अर्द्धपिप्पलीति कर्मधारये उक्तं । समुदाये दृष्टा शब्दा अवयवेष्वपि वर्तंते इति न्यायात् ॥

(तत्त्वदीपिका—) क्वचिद्माद्यंतस्येति । अंते भवोऽन्त्यः स्वरेषु अंत्यः स्वरः स आदिर्यस्य सः अंत्यस्वरादिष्टिरिति ज्ञापकादिति भावः ।

मू०— क्वचिद्वा । द्वितीयं भिक्षायाः द्वितीयभिक्षा, भिक्षाद्वितीयम् । तृतीयभिक्षा, भिक्षातृतीयम् । चतुर्थभिक्षा, भिक्षाचतुर्थम् । तुरीयभिक्षा, भिक्षातुरीयम् । जीविकाप्राप्तः, प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः, जीविकापन्नः ।

(सुबोधिनी—) क्वचिद्वा । द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्येकदेशिना सह समस्यंते अमाद्यंतस्य परनिपातश्च वा । द्वितीयं भिक्षाया इति द्वितीयभिक्षा, भिक्षाद्वितीयं तृतीयं भिक्षाया इति तृतीयभिक्षा, भिक्षातृतीयं । चतुर्थं भिक्षाया इति चतुर्थभिक्षा भिक्षाचतुर्थं । तुरीयं भिक्षाया इति तुरीयभिक्षा, भिक्षातुरीयं । द्वितीयांतस्य प्राप्तापन्नयोः परयोर्वा परनिपातः । जीविकां प्राप्त इति जीविकाप्राप्तः । प्राप्तजीविकः । अन्यार्थे इति ह्रस्वः । द्विगुप्राप्तापन्नेति वक्ष्यमाणेन परवल्लिंगं न कालवाचकस्य ॥

(तत्त्व०-)प्राप्तजीविक इति । तत्पुरुषसंज्ञाविधिसामर्थ्यात्तया व्यवहारोनुमातव्यः स च द्वंद्वतत्पुरुषयोः परपदस्यैव लिंगमित्यादि तस्य च ज्ञापकसिद्धत्वाज्ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति वचनादत्र न परस्य लिंगं ।

सू०-- परिमाणवतासहसमस्यतेऽमाद्यंतस्यपरनिपातश्चतत्पुरुषे ।

(सुबोधिनी-) परिमाणवतासहसमस्यतेऽमाद्यंतस्यपरनिपातश्चतत्पुरुषे । परिमीयते परिछिद्यते येन तत्परिमाणं परिमाणमस्यास्तीति परिमाणवान् तेन यस्य हि जननादूर्ध्वं मासो जातः स मासजात उच्यते । इह विग्रहे षष्ठीनिर्दिष्टस्य प्राधान्यं द्योतयितुं यस्येत्युक्तं। यद्यपि मासो जातो यस्येति बहुव्रीहिणापि सिद्ध्यति बहुव्रीहौ क्वचिन्नेति क्तांतस्य पूर्वनिपातनिषेधात् तथापि जातवतो मासो यस्येति स मासजातवानित्याद्यर्थमिदम् ।

सू०- समासेक्वचिदैकपद्यंणत्वहेतुः । शराणां वनं शरवणम् आम्राणां वनमाम्रवणम् । प्लक्षवणम् । शूर्पणखा ।

(सुबोधिनी-) समासेक्वचिदैकपद्यंणत्वहेतुः । एकपदस्य भाव ऐकपद्यं । समासे क्वचित् णत्वस्य हेतुरस्ति । शराणां वनमिति शरवणं । प्लक्षाणां वनमिति प्लक्षवणं । आम्राणां वनमिति आम्रवणं । शूर्पणखा । अत्र संज्ञायां णत्वम् ।

सू०- क्वचिद्वा । माषवापिणौ । माषवापिनौ । व्रीहिवापाणि । व्रीहिवापानि । व्रीहिवापेण । व्रीहिवापेन । सुरापाणम् सुरापानम् अक्षेषु शौण्डोऽक्षशौण्डः ।

(सुबोधिनी--) क्वचिद्वा । क्वचित्समासे णत्वं वा भवति । माषान् वारंवारं वपति माषवापी बहुलमाभीक्ष्ण्ये इति णिनिः । व्रीहीन्वपतीति कार्य्येणित्यण् व्रीहिवापं तानि व्रीहिवापाणि । णत्वाभावे व्रीहिवापानीति । व्रीहीन् वारंवारं वपतीति व्रीहिवापी तस्मै व्रीहिवापिणे । शौंडधूर्तकितवव्याडप्रवीणसंवीताधिअन्तरपटुपण्डितकुशलनिपुणसिद्धशुष्कपक्वबंधैः सह सप्तम्यंत समस्यते । अक्षेषु शौंडः प्रवीण इति अक्षशौंडः ॥

सू०-- पात्रेसमितादयोनिपात्याः । पात्रे समितः । गेहे नर्दी ।

(सुबोधिनी-) पात्रेसमितादयोनिपात्याः । पात्रेसमितादयः शब्दा निंदार्थे निपात्यंते भोजनसमये एव संगता भवंति नतु कार्य्ये । पात्रेसमिताः । सम्पूर्वादिणः क्तः । गेहेनर्दी । नर्द शब्दे अस्माण्णिनिः सप्तम्याअलुगत्र । एषां समासांतरे प्रवेशो न भवतीत्यर्थः ॥

(त०-)पात्रेसमित इति भोजनसमय एव संगतो नतुकार्यकाल इत्यर्थः।अत्रसप्तम्या अलुक्

मू०— नञ् । नञि पूर्वपदे सति योऽन्वयस्सतत्पुरुषसञ्ज्ञस्समासो भवति ।

(सुबोधिनी—) नञि । द्वौ नञौ प्रसज्यपर्युदासार्थकौ । पर्युदासार्थकस्य नञ एकार्थीभावे समासः । व्यपेक्षायां तु वाक्यमेव भवति । प्रसज्यप्रतिषेधार्थस्य तु क्रिययैवान्वयो न नाम्ना । अनन्वयेऽपि क्वापि नाम्ना समासः । इणूतन्यकर्तरीति ज्ञापकात् । कर्तरि न भवतीति तदर्थः । तेनासूर्य्यंपश्या राजदारा इत्यादि सिद्धम् । तदन्यतद्विरुद्धतदभावा इति त्रयो नञोऽर्थाः । "तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ॥ अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः" ॥ १ ॥ इति केचित् । यथा । अब्राह्मणः । अपापं । अनश्वः । अनुदरा कन्या । अपशवः । अधर्मः । नञ्समासो हि अर्थाभावे ऽव्ययीभावेन सह विकल्पते । अक्षुतायामसंहितामिति वार्तिकप्रयोगात् ॥

(त०-)नञीति पर्युदासप्रसज्जार्थत्वेन नञो द्विविधत्वात्पर्युदासार्थस्योत्तरपदेनान्वयात्समासः व्यपेक्षाया वाक्यम् । प्रसज्जार्थस्य तु क्रिययैवान्वयादुत्तरपदेनान्वयाभावान्न समासः नन्वेवमसूर्यंपश्यानि मुखानीत्यादौ कथं समास इतिचेत्सत्यं । इणतन्यकर्त्तरीत्यत्र हि कर्त्तरीत्यर्थात्प्रसज्जार्थस्य समासदर्शनादनन्वयेपि क्वचित्समासः ।

मू-- नासमासे । नञो नस्यादेशः । धर्म्मविरुद्धोऽधर्म्मः । ज्ञानविरुद्धमज्ञानम् ।

(सुबोधिनी--) नासमासे । ना न अ इति छेदः । आख्याताते परेपि नञो दादेशो भवति । निंदार्थे । अपचसि त्वं जाल्म । कुत्सितं पचसीत्यर्थः ॥

(तत्त्व०—) नाइति । न अइति छेदः । अत्र नञीत्यनुवर्त्तते इत्याह । नञ इति ञकारस्यानुबंधत्वादकारस्याकारादेशप्रयोजनाभावात्सर्वादेशः । नञ् समासस्तु प्रतिपदोक्तोपि नानुवर्त्तते । अविघ्नमित्याद्यव्ययीभावेऽविद्यइत्यादिबहुव्रीहौ चाव्याप्तेः परिभाषायास्त्वनित्यत्वात् ।

मू०— अन्स्वरे । समासे नञो नस्याऽन् स्यात्स्वरे । अश्वादन्योऽनश्वः । संशयस्याऽसम्भवोऽसंशयः ।

(सुबोधिनी—) अन्स्वरे । अनश्व इत्यत्र ङ्णनोऽह्रस्वादिति द्वित्वं तु न अनपीतिनिर्देशात् ॥

(तत्त्वदीपिका—) अनश्व इति । अनपीत्यादिलिंगात् ङ्णनोह्रस्वादिति द्वित्वन्न

मू०— निरनुबन्धकस्यतुनानौ । नाकः । नक्षत्रम् । नक्रः । नासत्यौ । नैकधा ।

(सुबोधिनी—) निरनुबंधकस्यतुनानौ । निरनुबंधस्य अश्व अनूच आनौ तौ न भवतः । सानुबंधकस्य तु भवत इत्यर्थः । नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकनैकधाशब्देषु नशब्देन समासः । नभ्राजते इति नभ्राट्

क्विंतः । न पातीति नपात् शन्नंतः । न वेत्तीति नवेदाः असुप्रत्ययांतः । सत्सु साधव इति सत्याः ण्यप्रत्ययः न सत्या असत्याः न असत्याः नासत्याः । न मुंचतीति नमुचिः नाम्युपधात्किरितिकिः । न कुलमस्येति नकुलः। न खं छिद्रमस्येति नखः । न स्त्रीपुंसौ इति नपुंसकः । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात् । नक्षरतीति नक्षत्रं । क्षर संचलने भ्वादिः । निवासगत्योस्तुदादिरनयोः क्षत्रमिति निपात्यते । नक्रामतीति नक्रः । डप्रत्ययः । नअकमस्मिन्निति नाकः । नएकधानैकधा इति तत्पुरुषः ॥

(तत्त्वदीपिका-)निरनुबंधकनस्येति । निर्गतोऽनुबंधो यस्येतिनिरनुबंधकः। स चासौ नश्चेति स तस्येत्यर्थः । लक्ष्यानुसाराच्च व्यवस्था तस्य समासो नित्यः । इतितत्पुरुषः ।

सू०- चार्थेद्वन्द्वः। समुच्चायान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः। तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति । प्रत्येकमेकक्रियाभिसम्बन्धः समुच्चयः बटो भिक्षामट गां चानयेति । क्रमेण क्रियाद्वयसम्बन्धोऽन्वाचयः। मिलितयोरेकत्रान्वयइतरेतरयोगः। संहितस्य समाहारः। तत्राद्ययोर्न समासोस्त्यनन्वयात् ।

(सुबोधिनी-) चार्थेद्वंद्वः। चस्यार्थश्चार्थः । जातावेकवचनं चार्थाश्चत्वारः प्रत्येकमेकक्रियाभिसंबंधः समुच्चयः । एकमेकं प्रतीति प्रत्येकं । परस्य निरपेक्षस्याऽनेकस्यैकक्रियायामन्वय इत्यर्थः । त्वमीश्वरं गुरुञ्च भजस्वेत्यत्र भजनक्रियायां ईश्वरगुरुभ्यां प्रत्येकं संबंधात्समुच्चयः । एकक्रियायामित्युपलक्षणं तेन परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन् सम्बन्धिन्यन्वयः समुच्चय इत्यर्थः । राज्ञो गजश्चाश्वश्चात्र द्रव्ये द्रव्ययोः समुच्चयः । पटः शुक्लो रक्तश्चात्र द्रव्ये गुणयोः समुच्चयः । रक्तः पटः कम्बलश्चात्र गुणे द्रव्ययोः समुच्चयः । अनेके एकस्मिन्समुच्चीयंते इति समुच्चयः । क्रमेण क्रियाद्वयसंबंधोऽन्वाचयः । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्य क्रियाद्वयेऽन्वयोऽन्वाचयः। यदैकस्य प्राधान्यात् तदनुरोधेन त्वितरदन्वाचीयते तदाऽन्वाचयः। यथा । भिक्षामटगाञ्चानयेत्यत्र भिक्षाटनस्य प्रधानता गवानयनस्य त्वाऽनुषंगिकता। मिलितयोर्मिलितानां वै क्रियान्वय इतरेतरयोगः । परस्परसापेक्षकस्यानेकस्यैकक्रियायामन्वय इतरेतरयोगः । संहतिः समाहारः । परस्परसापेक्षस्यानेकस्य समूहरूपेणान्वयः समाहार इत्यर्थः । चार्थे द्वन्द्वसमासो भवति। द्वौद्वावर्थौ अभिदधात्येकोऽस्मिन्निति द्वंद्वः । बहूनामप्युपलक्षणमिदं । ननु द्वंद्वसञ्ज्ञायाः किं प्रयोजनं । उच्यते । द्वंद्वतत्पुरुषयोः परपदस्यैव लिंगमिति द्वंद्वेऽल्पस्वरप्रधानेकारोकारान्तानां पूर्वनिपात इति ऋतां द्वंद्वे पूर्वपदस्यात्वमित्यादि च प्रयोजनं । आद्ययोः समुच्चयान्वाचययोः समासो न । परस्परसाहित्याऽभावात् । अन्ययोः समाहारेतरेतरयोगयोः समासोस्ति । परस्परसाहित्यसत्वात् । इतरेतरयोगे साहित्यं

विशेषणं द्रव्यं विशेष्यं । समाहारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणं। साहित्यप्रधानत्वादेकवचनं ॥

(तत्त्वदीपिका–) चार्थेद्वंद्वइति । चस्यार्थश्चार्थः तस्मिन् जातावेकवचनं । चार्थानाह समुच्चये इत्यादि। यदा परस्परनिरपेक्षाः पदार्थाः एकस्मिन्संबंधिनि समुच्चीयंते तदा समुच्चयः तत्स्वरूपं निरुपपन्नान्वययोग्यत्वाभावात्समासाभाव इत्याह। तत्रेति । तेष्वर्थेष्वित्यर्थः । ईश्वरं भजस्व गुरुं च भजस्वेत्येकस्या एव भजनक्रियाया ईश्वरगुरुभ्यां प्रत्येकं संबंधात्समुच्चयः । यदा त्वेकस्याप्राधान्यात्तदनुरोधेन त्वितरदन्वाचीयते तदन्वाचयः। तदाह। बटो भिक्षामटेति । अत्र प्रधानं भिक्षाटनं गवानयनं त्वप्रधानं । अदर्शनाद्गामानयन्नप्यटत्येव भिक्षां भिक्षामटस्तु न गामानयति । अटन्नपि नान्विष्य गामानयति । मिलितयोरिति । परस्परसापेक्षयोरवयवप्राधान्येन एकक्रियायामन्वय इत्यर्थः संहतिरिति। परस्परापेक्षाणामेवावयवभेदतिरोधानेन संहतिरूपेनान्वय इत्यर्थः। तत्राद्ययोरिति समुच्चयान्वाचययोरित्यर्थः । अनन्वयादिति अन्वयः परस्परसापेक्षत्वं तदभावादित्यर्थः ।

मू०– द्वन्द्वेऽल्पस्वरप्रधानेकारोकारान्तानाम्पूर्वनिपातः । पटुश्च गुप्तश्च पटुगुप्तौ । अग्निश्च मरुच्च अग्नामरुतौ । भोक्तृभोग्यौ । धवखदिरौ । इन्द्राश्वरथाः । तापसपर्वतौ ।

(सुबोधिनी–) द्वंद्वेऽल्पस्वरप्रधानेकारोकारांतानांपूर्वनिपातः । द्वंद्वेऽल्पस्वरशब्दस्य पूर्वनिपातः । यथा धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ । समासेनोक्तार्थत्वाच्चशब्दाप्रयोगः ॥

(तत्त्वदीपिका–) पूर्वनिपातनियममाह द्वंद्वइति । अल्पस्वरत्वं समस्यमानपदापेक्षया। पटुश्चेति । समासेनोक्तार्थत्वाच्चशब्दाप्रयोगः । अनेकप्राप्तावेकस्य नियमः । हरिहरगुरवः हरिगुरुहराः ।

मू०– द्वंद्वेस्वराद्यदंतस्यपूर्वनिपातः । ईशकृष्णौ ।

(सुबोधिनी–) द्वंद्वेस्वराद्यदन्तस्यचपूर्वनिपातः। स्वर आदिर्यस्य स स्वरादिः अत् अंते यस्यसोऽदन्तः स्वरादिश्चासावदंतश्च स्वराद्यदंतस्तस्य । ईशश्च कृष्णश्च ईशकृष्णौ । बहूनां द्वन्द्वे नियमो न । इन्द्राश्वरथाः अश्वरथेन्द्रा वा । प्रधानस्य पूर्वनिपातौ । यथा तापसश्च पर्वतश्च तापसपर्वतौ । भोक्ता च भोग्यश्च भोक्तृभोग्यौ । इकारोकारान्तानां पूर्वनिपातो यथा । पटुश्च गुप्तश्च पटुगुप्तौ । अग्निमारुतौ ॥

(तत्त्वदीपिका–) स्वराद्यदंतस्येति । स्वरआदिर्यस्यस स्वरादिः । अत् अंते यस्य सोऽदंतः सचासौ सचेति स तस्येत्यर्थः ।

मू०– देवताद्वन्द्वेपूर्वपदस्याकारः । इन्द्राबृहस्पतीअग्नाविष्णू ।

(सुबोधिनी–) देवताद्वंद्वेपूर्वपदस्याकारः । इन्द्रश्च बृहस्पतिश्च इन्द्राबृहस्पती । अग्निश्च विष्णुश्च अग्नाविष्णू ॥

(तत्त्वदीपिका-) पूर्वपदस्याकारइति । यत्तु प्राचा देवताद्वंद्वे पूर्वपदस्य दीर्घ इत्युक्तं । यच्च तद्वासुदेवेन व्याख्यातं देवतावाचकानामन्योऽन्यद्वंद्वसमासे पूर्वपदान्त्यस्वरस्य दीर्घो वक्तव्य इत्यर्थ इति । तत्सर्वमनाकरत्वादुपेक्षितं । तथाच पाणिनिः देवताद्वंद्वे च । इहोत्तरपदे परे आनङ् । अग्नाविष्णू इत्यादावात्वमेवोक्तवान् । इतिद्वंद्वः ।

मू०- क्वचिन्न । अग्निवायू ।

(सुबोधिनी-) क्वचिन्न । देवताद्वंद्वे पूर्वपदस्यात्वं नभवति । क्वचित् अग्निवायू वाय्वग्नी वा ॥

(तत्त्वदीपिका-) क्वचिन्नेति ॥ ज्ञापकासिद्धन्नसर्वत्रेत्युक्तेः ज्ञापितं चै तत् द्वंद्वसंज्ञासामर्थ्यात् । अन्यथाचार्थत्वेनैव व्यवहारः स्यात् ।

मू०- ईदग्नेस्सोमवरुणयोः ।

(सुबोधिनी-) ईदग्नेःसोमवरुणयोः । आत्वस्यापवादोयं । देवताद्वंद्वे पूर्वपदस्य अग्नेरीत् स्यात् सोमवरुणयोः परयोः ॥

मू०-अग्न्यादेस्सोमादीनांसस्यषः। अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ।

(सुबोधिनी-) अग्न्यादेःसोमादीनांसस्यषः । अग्नीषोमौ । आदिशब्दात् अग्निः स्तूयतेऽस्मिन्नित्यधिकरणे क्विप् । अग्निष्टुत् यज्ञविशेषः । अग्नीनां स्तोम इति अग्निष्टोमः । सोमयज्ञस्य संस्था खाद्यसंस्था ज्योतिःष्टोमः । अय ष्टोम । अंगुलिषंगः भीरुष्ठानमित्यादि । प्राणितूर्यसेनांगानां द्वंद्व एकवत् । प्राणितूर्यसेनानामंगानि प्राणितूर्यसेनांगानि तेषां अंगशब्दः प्रत्येकमन्वेति । द्वंद्वांतेश्रूयमाणत्वात् । प्राण्यंगानां प्राण्यंगैः सह सेनांगानां सेनांगैः सह यो द्वंद्वः स एकवद्भवति । एकेन द्वंद्वे त्वेकवद्भावो न । यथा । मार्दंगिकाश्वारोहौ । प्राण्यंगे । दन्ताश्च ओष्ठौ च दन्तोष्ठं । तूर्यांगे । मृदंगवादनशिल्पमस्येत्यर्थे इकण्प्रत्ययः । णितोवेति वृद्धिः । प्रणुवंति स्तुति कुर्वंत्यनेनेति पणवो गायनपटहः। णु स्तुतौ अस्मात्स्वस्वराद इत्प्रत्ययः । सोपसर्गस्य निपातनाद्रेफलोपे नस्य णत्वे च पणव इति पणववादनशिल्पमस्येतीकप्रत्ययः मार्दंगिकश्च पाणविकश्च मार्दंगिकपाणविकम्।सेनांगे।रथेन चरंते इति रथिकाः चरतीत्यर्थे इकः। रथिकाश्च अश्वारोहाश्च तेषां समहारो रथिकाश्वारोहं । ननु समाकारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे किमर्थमिदं।उच्यते।प्राण्यंगादिभिः समाहार एव यथास्यादिति नियमार्थमिति । प्राणिवर्जजातिवाचिनां क्षुद्रजंतूनां च द्वंद्व एकवत् । धानाश्च शष्कुल्यश्च तासां समाहारो धानाशष्कुलि । प्राणिनां तु विट्शूद्राः । द्रव्यजातिरेवात्र ग्राह्या । तेनरूपरसावित्यादौ न । यूकाश्च लिक्षाश्च यूकालिक्षम् । विभाषावृक्षमृगतृणधान्यव्यंजनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । वृक्षादिसप्तानां भेदकानां पर्यायाणामश्ववडवेत्यादीनां त्रयाणां च द्वंद्व एकवद्वा । भूताश्च अशोकाश्च तेषां समाहारो भूताशोकम्, भूताशोकाः । रुरवश्च पृषताश्च तेषां समाहारो रुरुपृषतं, रुरुपृ-

षताः । कुशाश्च काशाश्च तेषां समाहारः कुशकाशं कुशकाशाः । व्रीहयश्च यवाश्च तेषां समाहारो व्रीहियवं व्रीहियवाः, । दधि च घृतं च तयोः समाहारो दधिघृतं दधिघृते । गावश्च महिषाश्च तेषां समाहारो गोमहिषं, गोमहिषाः । शुकाश्च बकाश्च तेषां समाहारः शुकबकं, शुकबकाः । अश्वश्च वडवा च तयोः समाहारोऽश्ववडवमश्ववडवे । अश्ववडवयोर्द्वंद्वः । पूर्वा च अपरा च तयोः समाहारः पूर्वापरं, पूर्वापरे। अधराच उत्तराच तयोः समाहारोऽधरोत्तरं,। अधरोत्तरे । फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजंतुधान्यतृणानांबहुप्रकृतिर्द्वंद्व एकवत् । एषां बहुवचनांता प्रकृतिः कारणं यस्य स बहुप्रकृतिर्द्वंद्वे एकवद्भवतीति नियम्यते । बदराणि च आमलकानि चेति बदरामलकं। प्राणिवर्जजातीत्यनेन एकवद्भावे प्राप्ते नियमः । रथिकाश्चाश्वारोहाश्चेति रथिकाश्वारोहं । सेनांगत्वान्नित्ये एकवद्भावे प्राप्ते नियमः । प्लक्षाश्च न्यग्रोधाश्चेति प्लक्षन्यग्रोधं । विभाषावृक्षेति वैकल्पिके एकवद्भावे प्राप्ते नियमः । रुरवश्च पृषताश्चेति रुरुपृषतं शुकाश्च बकाश्चेति शुकबकं । विभाषेति वैकल्पिके एकवद्भावे प्राप्ते नियमः। नकुलपर्यंताः क्षुद्रजंतवः । यूकाश्च लिक्षाश्चेति यूकालिक्षम्-क्षुद्रजंतूनामित्येकवद्भावे प्राप्ते नियमः । व्रीहयश्चयवाश्चेति व्रीहियवं। कुशाश्च काशाश्चेति कुशकाशं । अत्रापि विभाषेति वैकल्पिके एकवद्भावे प्राप्ते नियमः । द्विप्रकृतौ एकवचनांतयोर्द्वयोः प्रकृतयोर्द्वंद्वे नास्त्येकवद्भाव इत्यर्थः । बदरामलके रथिकाश्वारोहौ प्लक्षन्यग्रोधौ रुरुपृषतौ शुकबकौ यूकालिक्षे व्रीहियवौ कुशकाशाविति । ऋतांद्वंद्वे पूर्वपदस्यात्वमिति वक्ष्यमाणेनात्वं । उद्गातृनमृइत्यनेनाऽऽर् होतापोतारौ । पंचसु इत्यनेनार् मातापितरौ । पुत्रेचेति वक्ष्यमाणेनात्वं पितापुत्रौ मातरापितरौ निपात्यौ । मातृशब्दस्याऽरङादेशो निपात्यते । उदीचामाचार्याणां मते त्यदादीनि शिष्यंते सर्वैः सहोक्तौ। सर्वैः शब्दैः सहोक्तानि त्यदादीनि शिष्यंतेऽन्यानि पदानि लुप्यानि लुप्यंते द्वंद्वे इत्यर्थः ॥

मू०-- समाहारेएकवद्भावः।

(सुबोधिनी-) समाहारेएकवद्भावः । एकवद्भवनमित्येकवद्भावः ॥

मू०- एकत्वेद्विगुद्वन्द्वौ । नपुंसकलिङ्गौ भवतः । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । रथिकाश्वारोहम् । पदकक्रमकम् । बदरामलकम् । शशकुशपलाशम् ।

(सुबोधिनी-) एकत्वेद्विगुद्वंद्वौ । एकत्वे वर्तमानौ द्विगुद्वंद्वौ नपुंसकलिंगौ भवतः । एकत्वे किं । पंचकपालाः पुरोडाशाः । परवल्लिंगापवादोयं विधिः । पाणीचपादौच तेषां समाहारः पाणिपादम् । मार्दंगिकश्च पाणविकश्च तयोः समाहारो मार्दंगिकपाणविकम् । रथिकाश्च अश्वारोहाश्च तेषां समाहारो रथिकाश्वारोहं पदान्यधीते इति पदकः । क्रममधीते इति क्रमकः । कप्रत्ययः । पदकश्च क्रमकश्च ।

तयोः समाहार पदकक्रमकं। बदराणि च आमलकानि च तेषां समाहारो बदरा लर्कं। शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च तेषां समाहार शशकुशपलाशं। अथ समासान्त-प्रत्ययः। चवर्गान्तात् दषहान्ताच्च टः समाहारे। वाक्त्वचं। वाक्स्रजं। शमीह षदं। वाक्त्विषं छत्रोपानहं। समाहारे किं प्रावृट्शरदौ। अहः पूर्वाद्रात्रिशब्दादः स माहारे। अहश्च रात्रिश्च तयो समाहारोऽहोरात्रः। रात्रान्हाहांता इति पुंस्त्वं।

॥ इति द्वंद्वः॥

मू०– संख्यापूर्वोद्विगु तद्धितार्थे। पंचकपालः।

(सुबोधिनी–) संख्यापूर्वोद्विगुः। संख्या पूर्वा यस्य स संख्यापूर्वः समासो द्विगुसंज्ञो भवति। समाससंज्ञाफलं समासप्रत्यययोरिति। द्विगुसंज्ञाफलमेकत्वे द्विगुद्वंद्वाविति। द्वौ गावौ शब्दौ यस्मिन्नित्यन्वर्थसंज्ञावलात् द्वयोरेव द्विगुसमाहारे द्विगावेकवद्भावः। तद्धितार्थे द्विगौ तु नैकवद्भावः। किंतु विशेषनिघ्नता। पंचसुक पालेषु संस्कृतः पुरोडाशः संस्कृतार्थेऽण्। लुग्बहुत्वे क्वचिदित्यत्र क्वचित् ग्रह-णात् द्विगोर्लुगनपत्ये द्विगोर्निमित्तस्याऽनपत्यार्थस्य स्वरादेस्तद्धितस्य लुग्वक्तव्य इत्यर्थो वोध्यः। पंचकपालः॥

(तत्त्वदी०–) संख्यापूर्वोद्विगुरिति। संख्या पूर्वा यस्यसः। संख्याशब्देन च तद्वाचकं पदमुच्यते। तथाच। संख्यावाचकपदयोर्योन्वयः स समाससंज्ञोद्विगुसंज्ञश्चेत्यर्थः समाहारेऽतईवित्यस्यवक्ष्यमाणत्वात्। समाहारे एवायमिष्यते तद्धितार्थे च। यत्तूत्तरपदे वेत्युक्त्वा पञ्च गावो धनमस्येति विगृह्य पंचगवधन इति सिद्ध्ये वासुदेवादिभिः पाणिनीयानुसारेणोत्तरपदवि-षयत्वमप्यस्योक्तम्। तादिहानुपयोगीत्युपेक्षितम्। तत्र तस्य स्वरार्थत्वात् स्वरस्यात्राव्युत्पा-दनात्। पंचानां गवां समाहारः पंचगवं टाडकाः इत्येतद्धनमस्येति द्विगुगर्भबहुव्रीहिणा गतार्थत्वाच्च। अत्राहुः द्वयोः पुत्रो द्विपुत्रः द्वौच दशच द्वादश। द्वौपुत्रौ यस्य स द्विपुत्र इत्यादौ परत्वात्तत्पुरुषद्वंद्वबहुव्रीहिसंज्ञाभवंतीति। अत्रेदमवधेयम् द्विगुसमासस्य समाहार-तद्धितार्थयोरेव विधानादत्र तदभावादेवाप्राप्तौ किं परत्वानुधावनक्लेशेनेति विभाव्यं। पंचक-पाल इति पंचसु कपालेषु संस्कृतः पंचकपालः पुरोडाशः एवं चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः अत्र संस्कृतादिष्वणादिः तस्य लुग्वहुत्वे क्वचिदिति लुक्। यद्वा तद्धितार्थस्य द्विगुनैवोक्तत्वा त्तद्धितार्थयोरप्रयोगः।

मू०– समाहारेऽतईप्द्विगुः। समाहारेऽर्थे द्विगुस्समासो भव-ति। ततोऽकारन्तादीप् प्रत्ययः। दशानां ग्रामाणां समाहारो दशग्रा-मी। पञ्चाग्नि।

(सुवोधिनी–) समाहारेऽतईप्द्विगुः। समाहरणं समाहारः भावे घञ् समाहारे राशीकरणेऽर्थे द्विगुः समासो भवति। अदंतात् द्विगोः स्त्रियामीप्। दशानां ग्रामा-णां समाहारो दशग्रामी। यस्येत्यलोपः। ननु विप्रकीर्णानामेकत्रराशीकरणं स-

माहारार्थः स च दशानां ग्रामाणां न संभवति । उच्यते । एकक्रियायां समन्वयात् बुद्ध्याराशीकरणस्य संभवात् उदाहरणं पंच अग्नयः समाहृता इति पंचाग्नि ॥

(तत्त्वदीपिका-) समाहारेऽतईपूद्विगुरिति औत्तराधर्य्य राशीकरणं समाहारः ।

मू०- क्वचिन्न । पञ्चपात्रं । चतुर्य्युगम् । त्रिभुवनम् । ॥ आब-न्ताद्वा ॥ पंचखट्टी । पंचखट्टं ।

(सुबोधिनी-) क्वचिन्न । क्वचिददंतात् द्विगोरीप् न स्यात् । पंचानां पात्राणां समाहारः पंचपात्रं । चतुर्णां युगानां समाहारः चतुर्युगं त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनं समासांतानऽग्रे वक्ष्यामि । ॥ इतिद्विगु ॥

(तत्त्व०) अत्र वौर्गुणादित्यतोवेत्यस्यानुवृत्तेस्तस्यच व्यवस्थितत्वात् क्वचिन्नेति । दशग्रामीति । ननुविप्रकीर्णानामेकत्रराशीकरणं समाहारार्थः स च ग्रामाणामसंभवतीति चेत् । न । एकक्रियायां समन्वयाद्बुद्ध्या राशीकरणसंभवात् । एकायूपीत्यत्र तु दरिद्रस्यैकस्मिन्ननेकत्वारोपेणारोपितबहुत्वाश्रये समाहारे द्विगुः त्रिलोकनाथ इत्यादौ तु ऽयवयवो लोकस्त्रिलोकस्तन्नाथ इत्येवं प्रकारः । इतिद्विगुः ।

सू०- बहुव्रीहिरन्यार्थे । अन्यपदार्थे यो ऽन्वयस्सबहुव्रीहिसंज्ञः ।

(सुबोधिनी-) बहुव्रीहिरन्यार्थे । बहुव्रीहिरित्यस्य पूर्वोच्चारणसामर्थ्यादन्यपदार्थाऽभावेपि बहुव्रीहिः कुत्रचिद्भवति । यथा । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । पंच षट् वा पंचषाः । द्वौ वा दश वा द्विदशाः । त्रयश्च दश वा त्रिदशाः । डप्रत्ययांतानेतानग्रे प्रवक्ष्यामि । पदानांसमासविधानादन्यशब्देन पदं गृह्यते । अन्यस्य समस्यमानपदाद्भिन्नस्य पदस्यार्थः अन्यार्थस्तस्मिन् अमादावित्यस्याऽनुवर्तनात् द्वितीयाद्यन्तं विशेषणं कर्तव्यम् । अत्रहि द्वितीयाद्यंतपदेनप्रकृत्यर्थोपसर्जनकः प्रत्ययार्थः कर्मादिभिरभिधीयते । प्रथमान्तेन तु प्रातिपदिकार्थमात्रं यद्यपि त्रिकपक्षे संख्याप्रत्ययार्थस्तथा तस्याः प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणत्वान्न प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः प्रत्ययार्थः प्रथमांतस्यास्ति । एवंच द्वितीयांताद्यर्थे इति स्थितं । तथा परिशेषात्समस्यमानं प्रथमांतमेवलब्धं । अथाऽप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति सामानाधिकरणानामितिच फलितं । अनेकं प्रथमान्तमप्रथमार्थेऽन्यार्थे वर्तमानं समस्यते स बहुव्रीहिः । समस्यमानपदेतरपदार्थे समस्यमानपदानामन्वयो बहुव्रीहिरित्यर्थः । कण्ठेकाल इत्यादिस्तु बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तक्तान्तानामिति ज्ञापकाद्भवतीत्यर्थः । अतः स द्विधा समानाधिकरणएव व्यधिकरणस्तु कुत्रचित् संभवति । सामानाधिकरण्ये वैयधिकरणस्यान्याय्यत्वमित्युक्तत्वात् । किंच बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विषयविभागो यथा विज्ञायेत एतदर्थं सूत्रेऽन्यग्रहणं कृतं । द्वितीयाद्यंतमन्यपदार्थं क्रमेणोदाहरति । प्राप्तमुदकं यमिति समासोक्तत्वात् कर्मादौ प्रथमा । प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढो रथो-

येन स ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतः पशुर्यस्मै स उपहृतपशूरुद्रः । उद्धृत ओदनो यस्याः सा उद्धृतौदना स्थाली । पीतमंबरं यस्य स पीतांबरः । वीरः पुरुषो यस्मिन् स वीरपुरुषो ग्राम इति ॥

(तत्वदीपिका---) बहुव्रीहिरन्यार्थे इति । अन्यस्य समस्यमानपदाद्भिन्नस्य पदस्यार्थः अन्यार्थस्तस्मिन् । यद्वा अन्यस्याः प्रथमाभिन्नाया विभक्तेरर्थः अन्यार्थस्तस्मिन्। यद्वा तंत्रादिना उभयमपि तथा चाप्रथमार्थे बहुव्रीहिः ।

मू०—बहुव्रीहौविशेषणसप्तम्यंतक्तांतसर्वादिसंख्यानांपूर्वनिपातः। बहु धनं यस्य स बहुधनः। अस्तिधनः । लंबकर्णः। कण्ठेकालः । वहेगडुः। कृतकटः। सर्वप्रियः। द्विपुत्रः।

(सुबोधिनी—) बहुव्रीहौविशेषणसप्तम्यंतक्तान्तसर्वादिसंख्यानांपूर्वनिपातः । बहुव्रीहौ विशेषण सप्तम्यंतं क्तांत च पूर्वं प्रयोज्यं। विशेषणं यथा । बहुधनः। अस्तीति सत्तार्थेऽव्ययं अस्ति धनंयस्य सोऽस्तिधनः । लंबौ कर्णौ यस्य लंबकर्णः। सप्तम्यंतं यथा । कंठेकालः। वहेगडुः। सप्तम्या अलुगत्र । क्तांतं यथा । कृतः कटो येन स कृतकटः । सर्वादिसंख्या च बहुव्रीहौ । सर्वादिगणः संख्या च पूर्वं प्रयोज्या । सर्वः प्रियो यस्य स सर्वप्रियः । द्वौ पुत्रौ यस्य स द्विपुत्रः । त्रिपुत्रः ॥

(त०-)बहुव्रीहिसंज्ञा प्रयोजनं पूर्वनिपातनियममाह। बहुव्रीहौइति।सर्वादिसंख्ययोस्तु संख्यायाः अन्यः।संख्ययास्त्वल्पर्यायस्याः । द्वित्राः बहुधनइति अतद्गुणसंविज्ञानोयं। तस्यान्यपदार्थस्य गुणाः विशेषणानि समस्यमानपदार्थाः। कार्यभक्तिनसंविज्ञायंतेऽस्मिन्निति तद्गुणसंविज्ञानस्तद न्योऽतद्गुणसंविज्ञानः अस्तिधन इति अस्तीतितिवंतप्रतिरूपकमव्ययम् । समासे भिन्नां शक्तिं मन्वानानां वैयाकरणानां मतं द्रढयितुं वाक्यसमासयोः शाब्दबोधे भेदः प्रदर्श्यते। तथाहि।प्राप्तमुदकं यमित्यस्य यत्कर्मकप्राप्तिकर्तृउदकमितिबोधःप्राप्तोदक इत्यस्य उदककर्तृप्राप्तिकर्मीभूतो ग्राम इति बोधः एवं प्राप्तानंदः ऊढरथो येनेत्यस्य यदाश्रयवाहनसाध्यदेशांतरं प्राप्ताश्रयो रथ इति बोधः । ऊढरथ इत्यस्य तु रथकर्मकवाहनाश्रयोऽश्वः।छिन्नः वृक्षो येनेत्यस्य यत्करणकद्वैधीभावाश्रयो वृक्षः छिन्नवृक्ष इत्यस्य वृक्षाश्रयद्वैधीभावानुकूलव्यापाराश्रयः कुठारः।उपहृतः पशुर्यस्मै इत्यस्य यदुद्देश्यक उपहरणाश्रयः पशुरिति । उपहृतपशुरित्यस्यतु पशुकर्मकोपहारोद्देश्यो रुद्रः।एवं दत्तार्घः सूर्यः उद्धृतमन्नं यस्मादित्यस्य यदवधिकोद्धरणाश्रयोन्नमितिबोधः उद्धृतान्नइत्यस्यान्नकर्मउद्धारणावधिः कटाहः । पीतमम्बरंयस्येत्यस्य यत्संबंधिपीताभिन्नमंबरमित्यर्थः पीतांबर इत्यस्य तु पीताभिन्नांबरः स्वामीत्यर्थः । एवं चित्रगुरित्यस्य वीराः पुरुषा यस्मिन्नित्यस्य यदाधारसत्ताश्रयवीराभिन्नः पुरुष इति बोधः । वीरपुरुषइत्यस्य तु वीराभिन्नपुरुषसत्ताश्रयो ग्राम इति ।

मू०— क्वचिन्न । चन्द्रशेखरः। पद्मनाभः। दन्तजातः। ऊरुभिन्नः।

(सुबोधिनी-) क्वचिन्न। बहुव्रीहौ क्वचिद्विशेषणं सप्तम्यंतं क्तांतानां पूर्वे निपातो न भवति। चन्द्रः शेखरे यस्य स चन्द्रशेखरः पद्मं नाभौ यस्य स पद्मनाभः। टाडकाइत्यनेनाप्रत्ययः। दंता जाता यस्य स दंतजातः। ऊरू भिन्नौ यस्य स ऊरुभिन्नः॥

(तत्त्वदीपिका-)क्वचिन्नेति। ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वादिति भावः।

मू०- क्वचिद्वा। प्रियगुडः। गुडप्रियः। आहिताग्निः। अग्न्याहितः। अस्युद्यतः। उद्यतासिः।

(सुबोधिनी-) क्वचिद्वा। बहुव्रीहौ क्वचिद्विशेषणं सप्तम्यंतक्तांतानां वा पूर्वनिपातो भवति। प्रियो गुडो यस्य स प्रियगुडः। गुडप्रियो वा। आहितः अग्निर्येन स आहिताग्निः। अग्न्याहितो वा असिरुद्यतो येन स उद्यतासिः। अस्युद्यतो वा॥

मू०- नञ्दुस्सुभ्यःप्रजामेधयोरसुक्। अप्रजाः। दुर्मेधाः। सुप्रजाः।

(सुबोधिनी-) नञ्दुःसुभ्यः प्रजामेधयोरसुक्। नञादिभ्यः पराभ्यां प्रजामेधाभ्यामसुक् प्रत्ययः स्याद्बहुव्रीहौ। न प्रजा यस्य सः नाइत्यनेनादादेशः असुक् प्रत्यये यस्य लोप इत्यलोपः अत्वसोरितिदीर्घः अप्रजाः। दुःप्रजाः। सुप्रजाः। अमेधाः। दुर्मेधाः। सुमेधाः। अल्पमेधस इति काशिका॥

(तत्वदीपिक-) नञ्दुःसुभ्यइति। नञ्दुःसुभ्यः परयोः प्रजामेधाशब्दयोरसुगागमो बहुव्रीहावित्यर्थः। अप्रजा इति न प्रजा यस्येति विग्रहेऽसुकि यस्येत्यालोपे अत्वसोः साविति दीर्घे रूपसिद्धिः एतच्च प्राचामनुरोधेन। वस्तुतस्तु प्रजामेधाभ्यामसित्येवं वक्तुमुचितम्। तथा चासप्रत्यय एव नत्वागमः। एतेन यद्यस्यासुकउकारानुबंधित्वान्नितोमिति नुम् प्राप्नोति तथापि वादीपोशतुरित्यतो वानुकर्षणान्नेति वासुदेवोक्तिः प्रत्युक्ता।

मू०- धर्मादन्। सुधर्म्मा। रूपवती भार्य्या यस्य।

(सुबोधिनी-) धर्मादन्। धर्मशब्दादन् प्रत्ययः स्यात्। द्विपदबहुव्रीहौ। सुष्ठु धर्मो यस्य स सुधर्मा। ननु अकारो व्यर्थः न प्रत्ययेनैव रूपसिद्धेरिति चेत्। उच्यते। धर्मं करोत्याचष्टे वेति धर्मनाम्नोर्णिङित्करणे इति ण्यंतात् क्विपि धर्मिति। परमो धर्म् यस्य एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अन् स परमधर्मा इत्याद्यर्थमकारोच्चारणं बोध्यं॥

(तत्वदीपिका-) धर्मादिति। केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदंताद्बहुव्रीहेरन् प्रत्यय इत्यर्थः। केवलार्के परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत्। यत्तु वासुदेवेनोक्तं। वक्तव्यत्वात्केवलात्पदाद्यः केवलो धर्मशब्दस्तस्मादन्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः तेनेहन परमः स्वाधर्मः परमः स्वधर्मो वा यस्य स परमस्वधर्म इत्यत्र तन्न। अ(-

द्ये परमस्व इत्यस्य कर्मधारयेणैकपद्यात्केवलमस्त्येव । अंते धर्मशब्दस्य केवलविशेषणत्वं व्यर्थं । धर्मशब्दस्य बहुव्रीह्यवयवीभूतपूर्वपदात्परत्वस्याभावात् । उक्तंच दीक्षितैरपि संदिग्धसाध्यधर्मेत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः । एवं परमस्वधर्मेत्यपि साध्वेवेति ।

सू०— अन्यार्थे । स्त्रीप्रत्ययान्तस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वः ।

(सुबो०—) अन्यार्थे । अन्यार्थे गौणत्वे वर्तमानस्य स्त्रीप्रत्ययांतस्य नाम्नो ह्रस्वो भवति । स्त्रीप्रत्ययस्येति किम् । अतिलक्ष्मीः अतिचमूः । गौणत्वे किम् । राजकुमारी ब्रह्मविद्या । किंच नपुंसकात्स्यमोर्लुगित्यतो लुगित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं । तथाहि । अन्यतद्धितस्यार्थे वर्तमानं यत् स्त्रीप्रत्ययांतं तदवयवस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । यथा पंचभिः पट्वीभिः क्रीतः पंचपटुः । पंचभिर्ब्राह्मणीभिः क्रीतः पंचब्राह्मणः । पंचभिरिंद्राणीभिः क्रीतः पंचेंद्रः । पंच अग्नाय्यो देवताऽस्येति पंचाग्निः । पंच मनाय्यो देवताऽस्येति पंचमनुः।अत्राहि संख्यापूर्वो द्विगुरित्यनेन तद्धितार्थे द्विगुः ततोऽण् प्रत्ययः तस्य लुग्बहुत्वे क्वचिदित्यनेन लुक् स तद्धितार्थे गौणस्य स्त्रीप्रत्ययस्यानेन लुक् क्रियते इत्यर्थः । रूपवती भार्या यस्येति लौकिकविग्रहः ।

(तत्वदीपिका—)अन्यार्थेइति। अन्यस्यार्थः अन्यार्थस्तस्मिन् वर्तमानस्येत्यर्थः अध्याहार्य्ये कारकविभक्तेः क्रियान्वयस्य नियमात् । ह्रस्वो वेत्यतो ह्रस्वानुवृत्तेः स्वरस्येति लभ्यते । त्रिचतुरोःस्त्रियामित्यनुवृत्तं तच्च विहितविशेषणमित्याशयेनाह । स्त्रीप्रत्ययांतस्येत्यादि । अन्यार्थेकिं । राजकुमारी । स्त्रीप्रत्ययांतस्येतिकिं । अतिलक्ष्मीः । स्त्रीप्रत्ययांतस्येति समासविशेषणाद्विद्याफलमित्यादौ न ह्रस्वः । नचात्रान्यार्थत्वमेव कथमिति चेच्छृणु । अन्यार्थवृत्तित्वं हि गौणत्वं । तच्चात्राप्यस्त्येव अत्रोत्तरपदार्थस्यैव प्राधान्यात्पूर्वपदार्थस्य गौणत्वस्वीकारात् वेत्यस्याप्यनुवृत्तेस्तस्य च व्यवस्थितत्वाश्रयणाद्बहुश्रेयसीत्यादौ न । यत्तु प्राचोक्तं स्त्रीलिंगस्येति यच्च वासुदेवेन व्याख्यातं त्रिचतुरोस्त्रियामित्यतो विभक्तिविपरिणामे न स्त्रिया इति षष्ठ्यंतमनुवर्तते इति तन्न । अतिलक्ष्मीरित्यादावतिव्याप्तेः ।

सू०— पुंवद्वा पूर्वस्य । समासे समानाधिकरणे स्त्रीलिंगे परे पूर्वस्योक्तपुंस्कस्य स्त्रीलिङ्गस्य पुंलिंगस्येव रूपम् । रूपवद्भार्य्यः। उक्तपुंस्कस्य किम् । छायाद्वितीयः । गंगाभार्य्यः ।

(सुबोधिनी—) पुंवद्वा पूर्वस्य । उक्तः पुमान् येन तदुक्तपुंस्कं तस्योक्तपुंस्कस्य स्त्रीवाचकप्रत्ययांतस्य नाम्नः पुंवाचकस्येव रूपं भवति समानाधिकरणे स्त्रीलिंगे समासस्य चरमावयवे रूढपदमुत्तरपदं तस्मिन्नुत्तरपदे सति । एकविभक्त्यंतानां एकार्थे निष्ठत्वं समानाधिकरणत्वं।किंच यद्यत्र उक्तः पुमान् तदुक्तपुंस्कमित्युच्यते । तर्हि कुटीभार्यः द्रोणीभार्य इत्यादावतिप्रसंगः स्यात् । कुटीद्रोणी शब्दाभ्यामर्थांतरे पुल्लिंगस्याप्युक्तत्वात् । तथा च"कुटः कोटे शिलाकुट्टे घटे गेहे कुटी सुरा॥ चित्रगुच्छे कुंभदासी कूटं पूर्द्वारयंत्रयोरितिहैमः ॥ द्रोणः पार्थगुरौ काके माने द्रो-

णी तु नीवृति नौभेदे शैलसंधौ चेति हैमः" । उक्तपुंस्कस्येति किं । छायाद्वितीयः । गंगा भार्या यस्य य गंगाभार्यः । अत्रानयोर्नित्यस्त्रीत्वं । अलौकिकविग्रहे रूपवती सु भार्या सु इति अन्यार्थे इत्यनेन ह्रस्वः पुंवद्वेत्यनेपोनिवृत्तिः ॥

मू०- ऊङ्प्रत्ययान्तस्यन। वामोरूभार्य्यः।

(सुबोधिनी-) ऊङ्प्रत्ययांतस्यन । उक्तपुंस्कस्य ऊङ्प्रत्ययांतस्य स्त्रीलिंगस्य पुंवद्भावो न भवति समानाधिकरणे स्त्रीलिंगे परे । वामोरूः भार्या यस्य स वामोरूभार्यः । संहितशफलक्षणवामसहितसहादेरित्यूप्रत्ययः ।

मू०- पूरणार्थप्रत्ययान्तेप्रियादौचन। कल्याणी पंचमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपंचमा रात्रयः। कल्याणीप्रियः।

(सुबोधिनी-) पूरणार्थप्रत्ययान्तेप्रियादौचन । उक्तपुंस्कस्य स्त्रीलिंगस्य पुंवद्भावो न भवति समानाधिकरणे स्त्रीलिंगे पूरणार्थप्रत्ययांते प्रियादौ च परे अलौकिकविग्रहे कल्याणी सु पंचमी सु इति अन्यार्थे इत्यनेन ह्रस्वः पूरणार्थे पंचादेर्मट् इति मट्प्रत्ययः पूरणार्थप्रत्ययांते इत्यनेन कल्याणी इत्यत्र पुंवद्भावो न । ततः समासांतप्रत्ययः यस्येतीकारलोपे ततः स्त्रियामाप् कल्याणीपंचमाः प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा कांता क्षांता समा चपला दुहिता वामा अबला तनया षोडश प्रियादयः । कल्याणी प्रिया यस्य स कल्याणीप्रियः ॥

(तत्त्व०-) पुंवद्वेतिवाशब्दस्य व्यवस्थितत्वाश्रयणादप्रत्ययांतस्य नेत्यादिकं दर्शयति । कल्याणीपंचमा इति ।

मू०- तरतमचरट्कल्पदेश्यदेशीयरूपपाशादौपुंवत्। दर्शनीयतरा। दर्शनीयतमा। दर्शनीयचरी। दर्शनीयपाशा।

(सुबोधिनी-) तरतमचरट्कल्पदेश्यदेशीयरूपपाशादौपुंवत् । एषु पदेषु स्त्रियाः पुंवद्भवति । अतिशयेन दर्शनीयेति दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा । तरतमेयस्त्विष्ठा इनि तरतमौ । भूतपूर्वा दर्शनीयेति दर्शनीयचरी । भूतपूर्वेचरडिति चरट् टित्वतइतीप् । ईषान्यूना दर्शनीयेति दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया । ईषदसमाप्तौकल्पदेश्यदेशीया इनि कल्पदेशीयौ । प्रशस्ता दर्शनीयेति दर्शनीयरूपा । प्रशंसायां रूप इनि रूपः। कुत्सिता दर्शनीयेति दर्शनीयपाशा। कुत्सायां पाश इति पाशः। आदिशब्दात् त्र तस् जातीययथाथ्यादयो ज्ञेयाः । बव्हीषु बहुत्र बहुतः । पट्वी प्रकारवती पटुजातीया । प्रकारेजातीयइति जातीयप्रत्ययः । बहुधा किंसर्वादिबहुभ्यः प्रकारे धा । अजाभ्यो हिता अजथ्या अजीविभ्यां थ्य इति थ्यप्रत्ययः ॥

(तत्त्व०-) दर्शनीयतरेति । अतिशयेन दर्शनीयेतिविग्रहः ।

मू०- शसिबव्हल्पार्थस्यपुंवत्। बव्हीभ्यो देहि। बहुशः। अल्पशः।

(सुबोधिनी-) शसिवव्हल्पार्थस्यपुंवत्। बव्हल्पार्थस्य स्त्रीप्रत्ययांतस्य पुंवद्भावो भवति। शसि बव्हीभ्य इति बहुशः। अल्पाभ्य इत्यल्पशः। बह्वल्पार्थात्कारकादिति शस्॥

मू०— त्वतलोर्गुणवचनस्य। शुक्लाया भावश्शुक्लत्वम् शुक्लता।

(सुबोधिनी-) त्वतलोर्गुणवचनस्य। गुणवचनस्य शव्दस्य पुंवद्भावो भवति त्वतलोः परयोः॥

(तत्त्व०—) गुणवचनस्येति। गुणवचनस्येति किम् कर्त्र्याभावः कर्त्रीत्वं।

मू०— कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु। कुक्कुटचा अण्डं कुकुटाण्डम्। मृगपदम्। मृगक्षीरम्। काकशावः।

(सुवोधिनी-) कुक्कुट्यादीनामंडादिषु। कुक्कुटचादीनां पुंवद्भावो भवत्यंडादिषु परतः। कुकुट्या अंडमिति कुकुटांडम्। मृग्याः पदमिति मृगपदं। मृग्याः क्षीरमिति मृगक्षीरं। काक्याः शाव इति काकशावः॥

मू०— सर्वादेस्समासादौपुंवत्। दक्षिणस्याः पूर्वस्याअन्तरालं मध्ये या दिक् सा दक्षिणपूर्वा। सर्वाप्रधानमस्येति सर्वमयः। सर्वां करोति सर्वकरः।

(सुबोधिनी-) सर्वादेःसमासादौपुंवत्। सर्वादेर्गणस्य पुंवद्भावो भवति समासादौ। आदिशब्दात् कृत्तद्धितयङाद्यंतधातुषु च। समासे यथा। दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोर्मध्ये या दिक् सा दक्षिणपूर्वा। तद्धिते यथा। सर्वा प्रधानमस्येति प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयडिति मयट्। सर्वमयः। कृति यथा। सर्वां करोतीति सर्वकरः। इखखीति खः। खितिपदस्येति मुम्। यङाद्यंतधातुषु यथा। सर्वामिच्छतीति काम्यश्चेति काम्यप्रत्ययः। सर्वकाम्यः।

(तत्त्व०-) समासादाविति। समासादिवृत्तावित्यर्थः तथा च कृत्तद्धितसमासैकशेषधातुसंज्ञा प्रयोजकप्रत्ययेष्वित्यर्थः।

मू०— यङ्मानिनोःपुंवत्। एनीवाचरति एतायते। दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः।

(सुबोधिनी-) यङ्मानिनोःपुंवत्। एतयोः परतः स्त्रीलिंगस्य पुंवद्भवति। एनीवाचरतीति कर्तुर्यङ्ङिति यङि ईपो निवृत्तौ तन्निमित्तकस्य नत्वस्यापि निवृत्तिः। ये इति दीर्घः एतायते। दर्शनीयां मन्यते इति मनेः कर्त्तरि णिनिः दर्शनीयमानी। प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति स्वभिन्नां कांचिद्दर्शनीयां मन्यते या सा दर्शनीयमानिनी। इहापि पुंवत्। नणईप्॥

(तत्त्व०–) एतायतइति। ईपो निवृत्तौ तन्निमित्तकस्य नत्वस्यापि निवृत्तिः।

सू०-- अकतद्धिताभ्यांकोपधस्यन। पाचिकाभार्य्यः। रसिकाभार्यः।

(सुबोधिनी–) अकतद्धिताभ्यांकोपधस्यन। अकतद्धितप्रत्ययाभ्यां कृत्वा कोपधस्य स्त्रीलिंगस्य पुंवद्भावो न भवति। पचतीति तृवुणाविति वुण् युवोरित्यकादेशे आबतइत्याप् काप्यतइतीत्वं। पाचिका भार्या यस्य स पाचिकाभार्य्यः। अन्यार्थे इति ह्स्वः। रसोऽस्त्यस्या इति अइकौ च मत्वर्थे इतीकः। रसिका भार्या यस्येति रसिकाभार्यः। अन्यार्थेइति ह्स्वः। एवं मद्रेषु भवा मद्रिका भवार्थेकः। आप्। काप्यतइतीत्वं। मद्रिकेवाचरतीति मद्रिकायते मद्रिकां मन्यते इति मद्रिकामानिनी। अत्र यङ्मानिनोरिति पुंवद्भावे प्राप्ते निषेधः॥

सू०– संज्ञापूरणार्थप्रत्यययोर्न। दत्ताभार्य्यः। पंचमीभार्य्यः।

(सुबोधिनी) संज्ञापूरणार्थप्रत्यययोर्न। अनयोः पुंवद्भावो न भवति। दत्ता भार्या यस्येति दत्तां मन्यते इति स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोयं दत्तशब्दो भाषितपुंस्कोस्ति। दत्ताभार्यः। दत्तामानिनी। पंचमी भार्या यस्येति कुत्सिता पंचमीति पंचमींभार्यः। पंचमीपाशा। पंचादेर्मडिति संख्यापूरणे मट्। पंचमीपाशेत्यत्र तरतमेति प्राप्ते निषेधः॥

सू०– वृद्धिहेतोस्तद्धितस्यारक्तविकारार्थस्यन। माथुरीभार्य्यः। अरक्तेकिम् कषायेण रक्ता कन्था काषायी। काषायी कन्था यस्य स काषायकन्थः। विकारेकिम्। हेम्नो विकारो हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः।

(सुबोधिनी–) वृद्धिहेतोस्तद्धितस्याऽरक्तविकारार्थस्यन। आदिस्वरस्येति सूत्रेण विहिता या वृद्धिस्तस्या हेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थो यस्य सोऽरक्तविकारार्थस्तस्यारक्तविकारार्थस्य तद्धितस्य पुंवद्भावनिषेधो न भवति। मथुरायाम्भवामाथुरी भवार्थेऽण् आदिस्वरस्येति वृद्धिः त्रणइतीप् माथुरी भार्या यस्य स माथुरीभार्यः माथुरीवाचरतीति माथुरीयते। कर्तुर्यङिति यङ् माथुरीयते इति माथुरीमानिनी। अत्र पुंवद्भावो न। वृद्धिहेतोरितिकिं। मध्ये भवा मध्यमा। मध्यान्मइति भवार्थे मः। मध्यमा भार्या यस्य स मध्यमभार्यः। तद्धितस्येतिकिं। काण्डं लुनातीति काण्डलावी। कार्येऽणित्यण् कर्दयं। कांडलावी भार्या यस्य स कांडलावभार्यः। आदिस्वरस्येति विहिता वृद्धिरिति किं। तत्परिमाणमस्या अस्तीति तावती। एतत्किंयत्तद्भ्यइति वतुः। यत्तदेतदामित्याकारः। तावती भार्या यस्य स तावद्भार्यः। अरक्तविकारार्थस्येति किं। कषायेण रक्ता काषायी कारकात्

क्रियायुक्ते इति तेन रक्तमित्यर्थेऽण् त्रणइतीप्। काषायकंथः। पुंवद्भावादीपो निवृत्तिः। हेम्नो विकारो हैमी। विकारार्थेऽण् त्रणइतीप् हैमी मुद्रिका यस्य स हैममुद्रिकः। पुंवद्भावः॥

(तत्त्व०–) वृद्धिहेतोरिति। यस्मिन् तद्धिते आदिस्वरस्य वृद्धिरित्यर्थः।

मू०- युटिसतिपुंवत्। वैयाकरणभार्य्यः।

(सुबोधिनी–) युटिसतिपुंवत्। वृद्धिहेतोस्तद्धितस्याऽऽरक्तविकारार्थस्य स्त्रीप्रत्ययांतस्य पुंवद्भावो भवति युडागमे कृते सति। व्याकरणमधीते वेत्ति वा इत्यर्थे अण् न संधिय्वोरिति युट् पश्चाद्वृद्धिः त्रणइतीप् वैयाकरणी भार्या यस्य स वैयाकरणभार्यः। सुष्ठु अश्वो यस्य स स्वश्वः स्वश्वस्यापत्यं स्त्री ऊठ्वृद्धी सौवश्वी भार्या यस्य स सौवश्वभार्यः॥

मू०– स्वाङ्गादीपोऽमानिनिन। सुकेशी भार्य्या यस्य स सुकेशी भार्य्यः। मानिनि तु सुकेशमानिनी।

(सुबोधिनी–) स्वांगादीपोऽमानिनिन। स्वांगात्परस्य ईप्प्रत्ययस्य पुंवद्भावो न भवति। मानिन् शब्दे परे तु पुंवद्भावो भवतीत्यर्थः। सुष्ठुकेशा यस्याः सा-स्वांगाद्वेतीप् सुकेशी भार्या यस्य स सुकेशीभार्यः। स्वांगात्किं। पट्वी भार्या यस्य-पटुभार्यः। ईप्इतिकिं। नविद्यते केशा यस्याः सा अकेशा सहनञितीइनिषेधः। अकेशा भार्या यस्या स अकेशभार्यः। पुंवद्भावः सुकेशी मन्यते यः स सुकेशमानी स्त्री तु सुकेशमानिनी॥

मू०– जातिवाचिनस्त्रीप्रत्ययान्तस्यन। शूद्राभार्य्यः। ब्राह्मणीभार्य्यइत्यादि।

(सुबोधिनी–) जातिवाचिनःस्त्रीप्रत्ययांतस्यन। जातिवाचिशब्दात्परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भावो न भवति। शूद्रा भार्या यस्य स शूद्राभार्यः। अजादेरित्याप्। ब्राह्मणी भार्या यस्य ब्राह्मणीभार्यः। जातेरितीप्॥

मू०– गोः। गोशब्दस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति। पंच गावो यस्य स पंचगुः।

(सुबोधिनी–) गोः। अन्यार्थे वर्तमानो यो गोशब्दस्तदंतस्य नाम्नो ह्रस्वो भवति। पंच गावो यस्य स पंचगुः। पंचभिर्गोभिः क्रीतः स पंचगुः। क्रीतार्थे इकस्य लुक् वा। अन्यार्थेकिं। अतिशयितो गौरतिगौः॥

(तत्त्वदी०–) गोरिति। अन्यार्थे यो गो शब्दस्तदंतस्य नाम्नो ह्रस्व इत्यर्थः यथाश्रुते तु गोक्षीरमित्यत्रापि गोशब्दस्योत्तरार्थे वर्त्तमानत्वे नान्यार्थत्वाद्ध्रस्वः प्रसज्येत गोरन्यार्थे इत्येकयोगस्तु न कृतः स्त्रीप्रत्ययस्याग्रहणप्रसंगात्। गोश्वेत्यपि गौरवादेव नोक्तं।

मू०–संख्यासुव्याघ्रादिपूर्वस्यपादशब्दस्यान्तलोपः । सहस्रं पादा यस्य स सहस्रपात् ।

(सुबोधिनी–) संख्यासुव्याघ्रादिपूर्वस्यपादशब्दस्यांतलोपः । संख्यासुपूर्वस्य व्याघ्रादिपूर्वस्य च पादस्यांतस्यलोपः स्यात् । बहुव्रीहौ समासांतोयमादेशो ज्ञेयः । अन्यथा समासांतः कः प्रसज्येत । सहस्रं पादा यस्य स सहस्रपाद् ॥

मू०–शसादौस्वरेतद्धितयस्वरयोरीपीकारेचपदादेशः । सहस्रपदः । व्याघ्रपदी कुले । वैयाघ्रपदः । वैयाघ्रपद्यः । द्विपाद् । द्विपादौ । द्विपादः । सुपात् । व्यापात् । टाडकाः । मध्यान्हः । पूर्वाह्णः

(सुबोधिनी–) शसादौस्वरेतद्धितयस्वरयोरीपीकारेचपदादेशः । पादशब्दस्य पदादेशः स्यात् शसादौ स्वरे । सहस्रपदः । ईपि द्विपदी पादोवेतीप् । ईकारेव्याघ्रपदी कुले । तद्धितयस्वरे वैयाघ्रपद्यः । ण्ययुटौ । तद्धितस्वरे वैयाघ्रपदः । अण्युटौ । अन्यपदार्थाभावे समानाधिकरणाऽभावे च क्वचिद्बहुव्रीहिर्भवति । यथा । पुत्रेण सहवर्त्तते यः स सपुत्रः । सहइत्यस्य तृतीयांतेन समासः । संख्येयार्थया संख्यया सहाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः समस्यंते स बहुव्रीहिर्भवति । दशानां समीपे ये संति ते उपदशाः । नव एकादश वेत्यर्थः । उपशब्दो हि समीपे समीपिनि च वर्तते । समीपेऽव्ययीभावः । समीपिनि तु बहुव्रीहिर्भवतीति । आसन्ना विंशतेर्ये संति ते आसन्नविंशाः । डप्रत्ययः । विंशतेष्टिलोपो डितीतिलोपः । अदूरास्त्रिंशत इति अदूरत्रिंशाः । अधिकाश्चत्वारिंशत इति अधिकचत्वारिंशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । चार्थेऽयं बहुव्रीहिः द्विरावृत्ता दश द्विदशाः । विंशतिरित्यर्थः । सुप्रत्ययार्थेऽयं बहुव्रीहिः । दिङ्नामान्यंतराले समस्यंते स बहुव्रीहिः । दक्षिणपूर्वा । तेषु गृहीत्वा इदंयुद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे तेन प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे च सप्तम्यंतयोस्तृतीयांतयोश्च पदयोः समासो भवति क्रियाव्यतिहारे द्योत्ये स बहुव्रीहिः । अत्र पूर्वपदस्य दीर्घः वक्ष्यमाणः समासांत इप्रत्ययः इप्रत्ययांतस्याऽव्ययसंज्ञा च । केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तमिति केशाकेशि । दंडैश्च दंडैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तमिति दंडादंडि । मुष्टिभिर्मुष्टिभिः प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तमिति मुष्टामुष्टि । बाहुषु बाहुषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तमिति वोऽवूयस्वरे इत्यवादेशः बाहूबाहवि ॥

॥ अथ सामासांतप्रत्यया उच्यंते ॥ पूरणार्थप्रत्ययांतं यत् स्त्रीलिंगं तदंतात् प्रमाण्यंताच्च बहुव्रीहेरः । कल्याणीपंचमा रात्रयः । अत्र संख्यापूरणे मट् । पूरणार्थप्रत्ययांते इति पुंवद्भावे निषेधः । स्त्री प्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणः नित्यस्त्रीत्वान्न पुंवद्भावः । प्रमाति अनयेति प्रमाणी करणे युट् । प्रधाने कार्यसंप्रत्यय इति न्यायात् प्रधाने पूरणार्थप्रत्ययांतस्त्रीलिंगे एवाप्रत्ययः पुंवद्भावनिषेधश्च । रात्रिः पूरणार्थप्रत्ययवाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या।अन्यत्र तु कल्याणपंचमीकः पक्षः।क एव।

नक्षत्रार्थे नेतृशब्दांताद् बहुव्रीहेरः। मृगो मृगशीर्षनक्षत्रं नेता नायको यासां ताः मृगनेत्रा रात्रयः। अंतर्बहिः पूर्वपदाल्लोमन्नंताद्बहुव्रीहेरः। अंतर्लोमः। बहिर्लोमः। नोवेति टिलोपः। नासिकांताद्बहुव्रीहेरः। स्थूलपूर्वात्तु न। द्रुरिव नासिका यस्येति सहादेरिति नासिकाया नस् द्रुणसः। खरा नासिका यस्य स खरणसः। उभयत्र संज्ञायामः। असंज्ञायां खुरखराभ्यां नासिकाया वा अप्रत्ययः। खुरणसः। खुरणाः। खरणसः। खरणाः। उपसर्गाच्च नासिकायां अः। असंज्ञायाम्। उन्नता नासिका यस्य स उन्नसः। प्रगता नासिका यस्य स प्रणसः। स्थूलपूर्वात्किं। स्थूलनासिकः। सुप्रात सुश्व सुदिव शारिकुक्षि चतुरस्रैणी पदाऽजपदप्रोष्ठपदा अप्रत्ययांता निपात्यंते बहुव्रीहौ। शोभनं प्रातरस्येति सुप्रातः। रनिवृत्तिर्निपातनात्। शोभनं श्वोऽस्येति सुश्वः। सुनिवृत्तिर्निपातनात्। शोभनं दिवाऽस्येति सुदिवः। शारेरिव कुक्षिरस्येति शारिकुक्षः। चतस्रोऽश्रयोऽस्येति चतुरस्रः। तालव्यशस्य दंत्यः सो निपातनात्। एण्या इव पादा यस्येति एणीपदः। अजपदः। प्रोष्ठपदः। निपातनात्पदादेशः। नञ्दुःसुपूर्वपदाद्धलिसक्थिशक्त्यंताद्बहुव्रीहेरोवा। अहलः, अहलिः। असक्थः, असक्थिः। अशक्तः, अशक्तिः ईदूदंतस्त्रीलिंगोत्तरपदाच्चबहुव्रीहेः कः। कल्याणी पंचमी रात्रिर्यस्मिन् स कल्याणपंचमीकः पक्षः। बहवः कर्तारो यस्य स बहुकर्तृकः प्रासादः। उरः प्रभृत्यंताद्बहुव्रीहेः कः। व्यूढं विशालमुरो यस्य स व्यूढोरस्कः। प्रियं सर्पिर्यस्य स प्रियसर्पिष्कः। वाचस्पत्यादित्वात् सषौ। इहोरःप्रभृतौ पुमान् अनड्वान् पयः नौ लक्ष्मीरित्याद्येकवचनांतादेवकः। द्विवचनबहुवचनांतेभ्यस्तु वैकल्पिकः को भवतीति विवेकः। यथा। द्विपुमान् द्विपुंस्कः। नञ्पूर्वादर्थात्कोबहुव्रीहौ। अनर्थकः। इन्नंताद्बहुव्रीहेः कः स्त्रियां। बहुदंडिका नगरी। अनुक्तसमासांताद्बहुव्रीहेर्वाकः। महायशस्कः, महायशाः। आवंतस्य वा ह्रस्वः के बहुमालाकः, बहुमालकः। काभावे बहुमालः। ईयसुप्रत्ययांतोत्तरपदाद्बहुव्रीहेर्न कः। बहवः श्रेयांसोऽस्य सबहुश्रेयान्। अन्यार्थे इति ह्रस्वे प्राप्ते ईयसु प्रत्ययांतस्य स्त्रीलिंगस्य ह्रस्वो न बहुव्रीहौ। बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य स बहुश्रेयसी। बहुव्रीहौ। किम्। अतिश्रेयसिः। संख्येये बहुव्रीहेर्डो न तु बहुगणाभ्यां। उपदशाः। बहुगणाभ्यां किम्। उपबहवः। उपगणाः। स्वांगवाचिसक्थ्यक्ष्यंता द्बहुव्रीहेष्टः। टित्वादीप्। दीर्घे सक्थिनी यस्य स दीर्घसक्थः। जलजाक्षी। स्वांगवाचीति किम्। दीर्घसक्थि शकटं। स्थूलानि अक्षीणि पर्वाणि यस्याः सा स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः। वक्ष्यमाणो डप्रत्ययः। अंगुल्यंताद्बहुव्रीहेष्टो दारुण्यर्थे। पंचांगुलयो यस्य तत्पंचांगुलं दारु। अंगुलिसदृशावयवं धान्यादिविक्षेपकाष्ठं। बहुव्रीहेरितिकिं। द्वे अंगुली प्रमाणमस्या इति द्व्यंगुला यष्टिः। तद्धितार्थे द्विगुः प्रमाणेद्वयसट् दघ्नट् मात्रट् इति मात्रट् तस्य लुक् च। ततः समासांतोऽप्रत्ययः। दारुणि किं। पंचांगुलिर्हस्तः। द्वित्रिपूर्वाव मूर्द्धांताद्बहुव्रीहेष्टः। द्विमूर्द्धः। त्रिमूर्द्धः। नोवेति टिलोपः। सुहरिततृणसोमेभ्यः परात् जंभादन् बहुव्रीहौ। जंभो भक्ष्ये च दंते चेति। शोभनो जंभो य-

स्य स सुजंभा। हरितजंभा। तृणं जंभो भक्ष्यं यस्य तृणमिवजंभा दंता अस्येति वा तृणजंभा। सोमजंभा। व्याधयोगे दक्षिणेर्मेत्यंन्नंतं निपात्यते बहुव्रीहौ। दक्षिणे ईर्मं व्रणं यस्य स दक्षिणेर्मा मृगः। व्याधेन कृतव्रणइत्यर्थः। क्रियाव्यतिहारे बहुव्रीहेरिः। केशाकेशि। मुशलामुशलि। प्रहरणेर्थे। द्विदंडि द्विमुशलि उभाहस्ति उभयास्ति इति इप्रत्ययांता निपात्यंते बहुव्रीहौ। द्वौ दंडौ यस्मिन् प्रहरणे तद्विदंडि। द्विमुशलि। उभाहस्ति। उभयास्ति। निपातनाद्वा उभयेति। इति बहुव्रीहिः। ॥ अथ द्विगुतत्पुरुषकर्मधारयसमासांताः ॥ गोंताद्द्विगुतत्पुरुषकर्मधारयाट्टो न तु तद्धितलुकि। पंचगवं। तद्धितलुकिकिं। पंचभिर्गोभिः क्रीत इति पंचगुः। क्रीतार्थे इकस्तस्य लुक् च। देवगवी। परमगवी। संख्याव्ययादेरंगुल्यंताद् द्विगुतत्पुरुषकर्मधारयादः। द्वे अंगुली प्रमाणमस्येति द्व्यंगुलं दारुप्रमाणेद्वयसडिति मात्रट् तस्य लुक् च। निर्गतमंगुलिभ्य इति निरंगुलं। एकांगुला सर्वैकदेशसंख्यातपुण्यसंख्याऽव्ययेभ्यो रात्रेरः द्विगुतत्पुरुषकर्मधारये। सर्वा चासौ रात्रिश्चेति रात्रान्हाहांता इति पुंस्त्वं। सर्वरात्रः। रात्रेः पूर्वमिति पूर्वरात्रः। संख्यातरात्रः। पुण्यरात्रः। द्वयोः रात्र्योः समाहार इति संख्यापूर्वं रात्रमिति क्लीबता द्विरात्रं। अतिक्रांतोरात्रिमिसतिरात्रः। राजाहः सखिभ्यष्टो द्विगुतत्पुरुषकर्मधारये। कविराजः। उत्तमाहः। रात्रान्हाहांताइति पुंस्त्वं पुण्याहं पुण्यसुदिनाभ्यामिति क्लीबता। कृष्णसखः। पंचान्हं। मुख्यवाचिन उरसष्टः तत्पुरुषे। अश्वानामुरइत्येवेत्यश्वोरसम्। मुख्योऽश्व इत्यर्थः। अनोऽश्माऽयः सरोभ्यष्टो जातिसंज्ञार्थे तत्पुरुषकर्मधारये। उपानसम्। अमृताश्मः। कालायसः। मंडूकसरसमितिजातिः। महानसम्। पिंडाश्मः। लोहितायसं। जलसरसमिति संज्ञा। ग्रामकौटाभ्यांतक्ष्णष्टस्तत्पुरुषकर्मधारये। ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः। साधारण इत्यर्थः। कुट्यां भवः कौटः स्वतंत्रः कौटश्चासौ तक्षा च कौटतक्षः। अतेः शुनष्टस्तत्पुरुषे। श्वानमतिक्रांतो जवेनेत्यऽतिश्वो वराहः। अतिश्वी। सेवेत्यर्थः। अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टस्तत्पुरुषे। आकृष्यतेऽनेन खलादिगतं धान्यमित्याकर्षः। काष्ठविशेषः।आकर्षः श्वेवेति आकर्षश्वः। अप्राणिविषयकेति किं। वानरः श्वेवेति वानरश्वा। उत्तरमृगपूर्वोपमानात् सक्थ्नष्टस्तत्पुरुषे। उत्तरसक्थं। मृगसक्थं। पूर्वसक्थं। फलकसक्थं। नौशब्दांतात् द्विगोष्टो नतु तद्धितलुकि। द्विनावं। त्रिनावं। नतुतद्धितलुकीति किं। पंचभिर्नौभिः क्रीत इति पंचनौः। अत्र क्रीतार्थे इकस्तस्य लुक् च। अर्द्धपूर्वान्नावष्टस्ततपुरुषे। नावोऽर्द्धमित्यर्द्धनावं। क्लीबत्वं लोकात्। खारीशब्दांताद्द्विगोरर्द्धपूर्वात्। खार्यंतात् तत्पुरुषाच्च वा टः। द्विखारं। टाभावे द्विखारि। क्लीबत्वं लोकात्। अर्द्धखारं। द्वंद्वतत्पुरुषयोरितिपरपदलिंगे। अर्द्धखारी। द्विगौ द्वित्रिभ्यामंजलेष्टो वा न तु तद्धितलुकि। द्व्यंजलं, द्व्यंजलि। नतुतद्धितलुकीति किम्। द्वाभ्यामंजलिभ्यां क्रीत इति द्व्यंजलिः। क्रीतार्थे इकस्तस्य लुक् च। ब्रह्मशब्दांतात्तत्पुरुषाट्टो जानपदेर्थे। सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः। कुमहद्भ्यां ब्रह्मणष्टो वा तत्पुरुषकर्मधारये। कुत्सितो ब्रह्मा कु-

ब्रह्मः, कुब्रह्मा । महाब्रह्मः, महाब्रह्मा । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन् शब्दः । संख्यांतात्तत्पुरुषाड्डः । निर्गतानि त्रिंशत् इति निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽगुलिभ्य इति निस्त्रिंशः खड्गः ॥ इतिद्विगुतत्पुरुषकर्मधारयसमासांताः ॥ अथ सकलसमाससाधारणसमासांताः ॥ ऋक्पूरब्धूः पथामोऽक्षेया धूस्तत्र तु न । ऋचोऽर्द्धमिति अर्द्धर्चः । अर्द्धर्चादय इति पुंस्त्वं । अनृचबह्वृचशब्दावध्येतर्य्येव । नेह । अनृक् साम । बह्वृक् सूक्तं । वैकल्पिकः कप्रत्ययस्तु भवत्येव । अनृकंबह्वृकमिति । विष्णोः पूरिति विष्णुपुरं । क्लीबत्वं लोकात् । विमलापंसरः । द्व्यंतरुपसर्गेभ्यः कृतसमासांतस्याऽपस्यादेरिः । द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपं । अंतर्गता आपोऽस्मिन्निति अंतरीपं । प्रतिकूलाआपोऽस्मिन्निति प्रतीपं । संगता आपोऽस्मिन्निति समीपं । कथंतर्हि समापो देवयजनमिति । समा आपो यस्मिन्निति समापः । देवाइज्यंतेऽस्मिन्निति देवयजनं । यज्ञभूभरतिज्ञेयं । कृतसमासांतग्रहणान्नेह । स्वप् सरः । पूजनार्थेति निषेधात्समासांताऽभावः । अवर्णांतादुपसर्गात्कृतसमासांतस्यापस्याद्रेरीर्वा । प्रेपं, परेपं, प्रापं, परापं । अनोः कृतसमासांतस्यापस्यादेरुः । अनुगता आपोऽस्मिन्निति अनूपोदेशः । "जलप्रायमनूपंस्यादित्यमरः" । राजधुरा । अक्षेइति किं । अक्षधूः । धृढधूरक्षः । सखिपथोरम्यपथे देशः । प्रतऽन्वऽवपूर्वाभ्यांसामलोमभ्यामः । प्रतिसामम् । अनुसामं । अवसामं । प्रतिलोमं । अनुलोमं अवलोमं । बहुव्रीह्यव्ययीभावप्रादि समासा अत्र । कृष्णोदक्पांडुसंख्यापूर्वायाभूमेरः । कृष्णभूमः । उदग्भूमः । पांडुभूमः । द्विभूमः । त्रिभूमः प्रासादः । बहुव्रीहावेते । संख्यायानदीगोदावरीभ्यामः । पंचनदं । सप्तगोदावरं । अव्ययीभावे एतौ । नाभेरः । पद्मं नाभावस्येति पद्माकारानाभिरस्येति वा पद्मनाभः । अचक्षुःपर्यायादक्ष्णोऽप्रत्ययः गवां किरणानामक्षिरंध्रमिवेति गवाक्षः । ब्रह्महस्तिपल्यराजभ्योवर्चसोऽप्रत्ययः । ब्रह्मवर्चसं । हस्तिवर्चसं । पलं मांसमर्हतीति पल्यो मांसभोजी पल्यवर्चसं । राजवर्चसं षष्ठीतत्पुरुषोऽत्र । अवसंमधेभ्यस्तमसोऽप्रत्ययः । अव हीनं तम इति अवतमसं । समंतात् तम इति संतमसं । अंधयतीति अंधं । अंधदृष्टयुपघाते चुरादिरस्मात्पचाद्यप्रत्ययः । अंधं गाढं तम इत्यंधतमसं । श्वस्शब्दाद्वसीयः श्रेयोभ्यागमः वसुशब्दः प्रशस्तवाची तस्मादीयसुप्रत्यये वसीय इति श्वस्शब्दस्तु कालवाच्यप्यत्राशीर्विषयताद्योतकोस्ति । श्वोवसीयसं श्वःश्रेयसं । कर्मधारयोऽत्र । अन्ववतप्तेभ्यो रहःशब्दादः । रहइत्यनेनाऽप्रकाशमुच्यते । अनुगतं रह इत्यनुरहसं । अव हीनं रह इत्यवरहसं । अनुगतं रहोऽस्मिन्नित्यादि बहुव्रीहिर्वा । तप्तं च तद्रहश्चेति तप्तरहसं । परेणानधिगम्यमित्यर्थः । प्रतेरुरस्शब्दादः । उरसि इति प्रत्युरसं । सप्तम्यर्थे अव्ययीभावोयं । अप्रत्ययांतमनुगवं दीर्घत्वे निपात्यते । अनुगवं यानं । गोदैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितमित्यर्थः । उपसर्गादध्वशब्दादः । प्रगतोऽध्वानमिति प्राध्वो रथः । अचतुरविचतुरसुचतुर त्रिचतुरउपचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनुडुहऋक्सामवाङ्मनसाऽक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिदिवाऽहर्दिवसरजसानिः ।

श्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषऋग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः । अप्रत्ययांतानिपात्यंते । अविद्यमानानि चत्वार्यस्येति अचतुरः । विचतुरः । सुचतुरः । त्रयश्चत्वारोवेति त्रिचतुरः । चतुर्णां समीपे ये संति ते उपचतुराः । एते पंच बहुव्रीहयः । तेन तत्पुरुषे अचत्वारो विचत्वार इत्येवं भवतीतिभावः । स्त्रीपुंसौ धेन्वऽनडुहौ । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवं प्राण्यंगत्वादेकवद्भावः । दाराश्च गावश्च दारगवं । उरू च अष्ठीवंतौ च ऊर्वष्ठीवं । निपातनाट्टिलोपः । जानूरुपर्वाऽष्ठीवद्ऽस्त्रियामित्यमरः । सक्थिक्लीबे पुमानूरुः इतिचामरः । पदष्ठीवं । निपातनात् पादस्य पद् प्राण्यंगत्वादेकवदुभयत्र । नक्तं च दिवा च नक्तंदिवं । रात्रौ च दिवा च रात्रिंदिवं । रात्रेर्मांतत्वं निपातनात् । अहनि च दिवा चेति अहर्दिवं । वीप्सायां द्वंद्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । एते एकादश द्वंद्वाः। रजः अपि अपरित्यज्याति सरजसं साकल्येऽव्ययीभावोयं बहुव्रीहौ तु रजसा सह वर्तते इति सरजसं पंकजमिति । निश्रितं श्रेय इति निःश्रेयसं । तत्पुरुष एवायं । बहुव्रीहौ तु न । निश्चितं श्रेयो येनेति निःश्रेयान् पुरुषः। पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं । तत्पुरुषोऽयं । द्व्यायुषं । त्र्यायुषं । एतौ द्विगू । ऋग्यजुषं । द्वंद्वोऽयं । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । एते त्रयः कर्मधारयाः । शुनः समीपं उपशुनं टिलोपाऽभावः संप्रसारणं च निपात्यतेऽव्ययीभावे । गोष्ठे श्वेति गोष्ठश्वः। सप्तमीतत्पुरुषएवायं । षष्ठीतत्पुरुषे तु न गोष्ठश्वा । पूजनार्थे स्वतिपूर्वकान्नाम्नः समासांता न । बहुव्रीहौ भवंति । सुराजा । अतिराजा । पूजनार्थेतिकिं । गामतिक्रांतोऽतिगवः । बहुव्रीहौकिं । सुष्ठु सक्थिनी यस्य सः सुसक्थः सुष्ठु अक्षिणी यस्य सः स्वक्षः । टप्रत्ययोऽत्र । निंदार्थकेकिंपूर्वान्नाम्नः समासांता न कुत्सितो राजा किंराजा । किंसखा । किंगौः । निंदार्थकेतिकिं । किंराजः । किंसखः । किंगवः । नञ्तत्पुरुषात्समासांता न । अराजा । असखा । तत्पुरुषात् किं । न विद्यते धूर्यस्य तत् अधुरं शकटं । नञ्पूर्वपथिशब्दाद्वा समासांतस्तत्पुरुषे । अपथं अपंथाः,। अपथं तत्पुरुषे क्लीबमितिक्लीबत्वं । तत्पूरुषेकिं । अपथो देशः । बहुव्रीहिरत्र । अपथं । अर्थाभावेऽव्ययीभावोऽयम् ॥ इतिसकलसमाससाधारणाः प्रत्ययाः ॥ अथप्रकृतमनुसरामः॥ अन्हो मध्यमिति मध्यान्हः अह्नःपूर्वइति पूर्वाह्णः । कवीनां राजेति कविराजः । कृष्णस्य सखेति कृष्णसखः । राजाहःसखिभ्यष्ट इति टप्रत्ययः ॥

(तत्त्व०—) मध्याह्न इति । अह्नोमध्य इति विग्रहेकचिदमाद्यंतस्य परत्वमित्यहन्शब्दस्य परनिपाते नोवेत्यनेनोपधालोपे रूपसिद्धिः । रात्राह्नाहाः पुंसीति नियमात्पुंस्त्वम् ।

सू०— नोवा । नान्तस्य टेर्लोपस्स्वरे यकारे च परे । वाग्रहणात्कचिन्न । क्वचिदुपधालोपः । कविराजः। कृष्णसखः। देवगवी । परमग-

वः। राजपुरम्। एकधुरम्। सर्वधुरम्। वाङ्मनसे। दक्षिणापथः। अहोरात्रः। द्वित्राः। पञ्चषाः। बहुकर्तृकः। बहुलक्ष्मीकः। स्त्रीपुंसौ। ऋक्सामे। महोक्षः। वृद्धोक्षः। द्व्यायुषम्। त्र्यायुषम्। ग्रामतक्षः। फलकसक्थम्। मृगसक्थं पूर्वसक्थम्। अर्द्धखारम्। अर्द्धनावम्।

(सुबोधिनी-) नोवा। नांतस्य नाम्नष्टेर्लोपस्तद्धिते ये स्वरे च। अत्र समासांतास्तद्धितांतर्भूता ज्ञेया अत्र वेति व्यवस्थार्थं।तेन क्वचिट्टिलोपः क्वचिदुपधालोपः क्वचिन्नोभयं। टिलोपो यथा। उडुलोम्नोऽपत्यमिति औडुलोमिः। राज्ञःकर्मेति राज्यं। कविराजः। उपधालोपो यथा। वृत्रघ्नोऽपत्यं वार्त्रघ्नः। तक्ष्णोऽपत्यं ताक्ष्णः। अन्हः पूर्वः पूर्वाण्हः। नोभयं यथा। ब्रह्मणोऽपत्यंब्राह्मण इत्यादि। देवानां गौर्देवगवी। परमा चासौ गौश्च परमगवी। गोंताद् द्विगुतत्पुरुषकर्म्मधारयाट्ट इति टः। राजपुरं। एकधुरं। सर्वधुरः। कर्मधारये पुंवत्। ऋक्पूरब्धूःपथामइत्यप्रत्ययः। वाक् च मनश्च वाङ्मनसं। अचतुरविचतुरेत्यनेनाप्रत्ययो द्वंद्वे। दक्षिणापथः ऋक्पूरब्धूःपथामइत्यप्रत्ययः। अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः। अहःपूर्वाद्रात्रिशब्दादःसमाहारेइत्यप्रत्ययः। रात्रान्हांताइतिपुंस्त्वं। द्वौवात्रयोवाद्वित्राः। पंचवाषट्वापंचषाः। संख्येयेबहुव्रीहेर्डइति डः। बहुकर्तृकः। बहुलक्ष्मीकः। ईदूदंतस्त्रीलिंगोत्तरपदाददंतोत्तरपदाच्च ब्रहुव्रीहेः कइतिकप्रत्ययः।स्त्रीपुंसौ। ऋक्सामे। अचतुरविचतुरेत्यनेन द्वंद्वे ड प्रत्ययः। महोक्षः। जातोक्षः। वृद्धोक्षः। अचतुरेत्यनेन कर्मधारयेऽप्रत्ययः। पुरुषायुषं। अचतुरविचतुरेत्यनेन तत्पुरुषेऽप्रत्ययः द्व्यायुषं। त्र्यायुषं। अचतुरेत्यनेन द्विगावप्रत्ययः। ग्रामतक्षः। ग्रामकौटाभ्यांतक्ष्णष्टइति तत्पुरुषे टः। फलकसक्थः। मृगसक्थः। पूर्वसक्थः। उत्तरमृगपूर्वोपमानात्सक्थ्नष्टस्तत्पुरुषेइति टप्रत्ययः। फलकमिव सक्थिः अस्येति बहुव्रीहौ तु स्वांगवाचिसक्थ्यऽक्ष्यंताबहुव्रीहेष्टइति टप्रत्ययो बोध्यः। अर्द्धखारं। खारीशब्दांताद्द्विगोरर्धपूर्वात्खार्यंतात्तत्पुरुषाच्च वा टइति टः। अर्द्धनावं। अर्द्धपूर्वान्नावष्टस्तत्पुरुषे इति टः।

(तत्त्वदीपिका-) नोवेति। यस्वरयोरनुवृत्तिः डिति टेरित्यतष्टेरित्यस्य नामत्वाधिकारादेवेत्याशयेनाह। नांतस्येति नाम्न इति शेषः। वेत्यस्य व्यवस्थितत्वादाह वाग्रहणादिति पूर्वसक्थमिति सक्थः पूर्वमिति विग्रहः। अर्द्धखारमिति खार्य्या अर्द्धमिति विग्रहः एवमर्द्धनावमित्यापि इति बहुव्रीहिः।

मू०- कर्म्मधारयस्तुल्यार्थे। पदद्वये तुल्यार्थे एकार्थनिष्ठे सति कर्म्मधारयस्समासो भवति।

(सुबोधिनी-) कर्मधारयस्तुल्यार्थे। समस्यमानयोर्द्वयोः पदयोः पदयोर्विशेषणविशेष्यधर्मयोर्यत्र परस्परं तुल्यार्थता तत्रैव समासो भवति नान्यत्र। भ्रमरा-

दि साधारणरूपेण प्रतिपन्नो नीलार्थः उत्पलार्थे नीलोत्पले स्थाप्यते । रक्तादिसाधारणरूपेण प्रतिपन्न उत्पलार्थोऽपि नीलार्थे न नीले स्थाप्यते इति भवति द्वयोस्तुल्यार्थता । पदयोर्द्वयं पदद्वयं तस्मिन् एकस्मिन्नर्थे निष्ठा वृत्तिर्यस्य भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकस्य पदद्वयस्य तदेकार्थनिष्ठं तस्मिन् सति य एकार्थो भावः स कर्मधारयसंज्ञकः समासो भवति । भिन्नार्थानामेकरूपेणैकत्रान्वयविवक्षायां द्वंद्वः । भिन्नार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावेनैकत्रान्वयविवक्षायां कर्म्मधारयइत्यर्थः । विशेष्यतेऽनेनेति विशेषणं शिषॢ विशेषणे । करणे ल्युट् । भेदकं व्यावर्तकमेति । यत्साधारणाकारेण प्रतिपन्नं बहुप्रकारं वस्तु प्रकारांतरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकस्मिन् प्रकारे व्यवस्थापयति तद्विशेषणं । व्यवस्थाप्यमानं तु विशेष्यं भेद्यं प्रधानमिति । अत्र लौकिकविग्रहे भेदद्योतकश्चशब्दो धर्मभेदद्योतनाय प्रयुज्यते । धर्म्यभेदबोधनाय सर्वादिश्च । द्रव्यगुणक्रियासन्निधाने द्रव्यवाचकस्यैव प्राधान्यमित्यतो द्रव्यस्य प्राधान्यात् गुणक्रिययोश्चाप्राधान्याद् गुणद्रव्ययोः क्रियाद्रव्ययोश्च समासे गुणक्रिययोरेव पूर्वनिपातो बोध्यः । यत्र तु गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोर्गुणक्रियाशब्दयोर्वा समासस्तत्रानियम एव । खंजकुब्जः । कुब्जखंजः । याचकपाठकः । पाठकयाचकः । खंजपाचकः । पाचकखंजः । द्रव्यशब्दयोरुपनिपाते तु न नियमः । शिंशपावृक्षः । इह वृक्षत्वस्य व्यापकत्वात्प्राधान्यं शिंशपात्वस्य तु विपर्ययादप्राधान्यं इत्येवं सर्वत्र विशेषणस्य पूर्वनिपातो बोध्यः । हसादिरितिनिर्देशाद्विशेष्यस्यापि पूर्वनिपातश्च ।

(तत्त्वदीपिका—) कर्मधारयस्तुल्यार्थ इति । पदद्वयेति एकार्थनिष्ठेति भिन्ने प्रवृत्तिनिमित्ते सति एकस्मिन्नर्थे निष्ठानिवृत्तिर्यस्येत्यर्थः । भिन्नार्थानामेकरूपेणैकत्रान्वयविवक्षायां द्वंद्वः विशेषणविशेष्यभावे तु कर्मधारय इति विवेकः । पूर्वनिपाते त्वनियमः । हसादिरिति लिंगात् । तथाहि । आदिश्चासौ हसश्चेति आदिहस इति स्यात् । लक्ष्यानुसाराच्च व्यवस्था विशेष्यतेनेनेति विशेषणं शिष्लृविशेषणे इत्यतः करणे ल्युट् यत्साधारणेन प्रतिपन्नं बहुप्रकारं वस्तुप्रकारांतरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकस्मिन् प्रकारे व्यवस्थापयति तद्विशेषणं ।

सू०— कर्म्मधारयेपूर्वम्पुंवत् । नीलमुत्पलम् नीलोत्पलम् । रक्तलता । पुंस्कोकिलः । ब्राह्मणभार्या । दत्तभार्या । सुकेशभार्य्या । स्नातानुलिप्तः । एकनाथः । सर्वयाज्ञिकाः । जरन्नैयायिकाः । पुराणमीमांसकाः । नवपाठकाः । केवलवैय्याकरणाः ।

(सुबोधिनी—) कर्मधारयेपुर्वंपुंवत् । स्त्रीलिंगमुक्तपुंस्कं पूर्वपदं पुंवद्भवति । कर्म्मधारये पूरणार्थप्रत्ययांते प्रियादौ च नेत्यप्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते । महती चासौ नवमी चेति पंचादेरिति मट् पुंवद्भावे कृते सहादेरित्यात्वं महानवमी । महाप्रिया । तथाऽकतद्धिताभ्यां कोपधस्यनेति १ संज्ञापूरणार्थप्रत्यययोर्नेति २ वृद्धिहेतोस्तद्धितस्याऽरक्तविकारार्थस्यनेति ३ खगादीपोऽमानिनीति ४ जातिवाचिनःस्त्री

प्रत्ययांतस्येनेति ९ पंचसूत्र्या प्रतिषिद्धः पुंवद्भावोऽप्यत्र विधीयते। क्रमेणोदाहरणानि। यथा पाचकस्त्री। दत्तभार्या। पंचमभार्या। स्रुघ्ने भवा स्रौघ्नी भवार्थेऽण् स्रौघ्नी चासौ भार्या च स्रौघ्नभार्या। सुकेशभार्या। ब्राह्मणभार्या। रक्ता चासौ लता च रक्तलता। पुमांश्चासौ कोकिलश्च पुंस्कोकिलः। ब्राह्मणी चासौ भार्या च ब्राह्मणभार्या। दत्ता चासौ भार्या च दत्तभार्या। सुकेशी चासौ भार्या च सुकेशभार्या। पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः एकश्चासौ नाथश्चैकनाथः। दिक्संख्येइति नियमबाधनार्थमुदाहरणं। यज्ञमधीय ते विदंति वा ये याज्ञिकाः। इकप्रत्ययः। सर्वे च ते याज्ञिकाश्च सर्वयाज्ञिकाः। जरंतश्च ते नैयायिकाश्चेति जीर्यतेरतृइति भूतेऽर्थेऽतृ। न्यायमधीयंते विदंति वा ते नैयायिकाः। जरन्नैयायिकाः। जीर्णनैयायिका इत्यर्थः। युट्टवृद्धिश्च। मीमांसामधीयंते विदंति वा ते मीमांसकाः। केनेयेका इति कप्रत्यये ऱ्हस्वत्वं। पुराणाश्च ते मीमांसकाश्च पुराणमीमांसकाः। पठंति ते पाठकाः तृवुणाविति वुण् नवशब्दः संख्यावाच्यत्र न गृह्यते। दिक्संख्येइति नियमात्। नवाश्चते पाठकाश्च नवपाठकाः। व्याकरणमधीयते विदंति वा वैयाकरणाः अणयुट् वृद्धिश्च। केवलाश्च ते वैयाकरणाश्च केवलवैयाकरणाः। ॥ इतिकर्मधारयः ॥

(तत्त्वदीपिका—) नीलमुत्पलमिति। अत्रहि नीलार्थोभ्रमरादिसाधारणरूपेण प्रतिपन्न उत्पलार्थेनोत्पले व्यवस्थाप्यते उत्पलार्थोऽपि रक्तादिसाधारणरूपेण प्रतिपन्नो नीलार्थेन नीले व्यवस्थाप्यते इति। यत्तु वासुदेवेनोक्तं तुल्यार्थत्वं नाम समानार्थत्वं तच्च प्रायशः पदयोर्दृष्टमिति पदद्वयेत्युक्तं। तेन नीलोज्ज्वलघट इत्यादौ बहुपदोऽप्यदोष इति। तन्न बहुपदानां कर्मधारयत्वासंभवात्। अनेकपदत्वे द्वंद्वबहुव्रीह्योरेवेति दीक्षितेनोक्तनियमोऽप्यत्रानुकूलः। कर्मधारयसंज्ञाविधानानुमितफलन्तु पूर्वपदस्योक्तपुंस्कस्य पुंवद्भावः इत्याशयेनाह। रक्तलतेति रक्ता चासौ लतेति विग्रहः। अत्र रक्तशब्दस्य गुणवचनत्वेन विशेषणत्वात्पूर्वनिपातः तथा च गुणद्रव्ययोर्गुणस्य क्रियाद्रव्ययोश्च। क्रियायाः गुणशब्दक्रियाशब्दयोस्त्वनियमः पूर्वनिपाते इति बोध्यं। अत्र लौकिकविग्रहे भेदद्योतकश्चशब्दोधर्मभेदद्योतनाय प्रयुज्येत। सर्वादिश्चधर्मभेदबोधनाय प्रयुज्यते। अत्रार्थेचस्थूलाचासौष्टपतीचेतिशेषोक्तिरनुकूला। तदभावेएकोऽसहायोच्च एकाजितितदुक्तिरेवेति। द्वयमपि सम्यगेवेति।

सू०— नाम्नश्चकृतासमासः। प्रादेरुपसर्गस्य नाम्नश्च कृदन्तेन सह तत्पुरुषस्समासो भवति। व्याघ्रः। कच्छपः। कुम्भकारः।

(सुबोधिनी—) नाम्नश्चकृतासमासः। पुनस्तत्पुरुषमाह। स्याद्यंतस्य नाम्नः कृता कृत्प्रत्ययांतेन सह योऽन्वयः स च पुनः प्रादेः कृता योऽन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञः स्यात्। व्याजिघ्रतीतिव्याघ्रः। उपसर्गे आदंतादिति कः। प्रशब्देन प्रादेःसमासः। कच्छेन पिबतीति कच्छपः। नाम्निचेति ङः। कच्छेनेतिनाम्नः कृदंतेन समासः। कुंभं करोतीति कुंभकारः। कार्य्येऽण् इत्यणप्रत्ययः। इह कुंभ ङस् कारस्

इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यं। अमिति तु नोक्तं। कृद्योगेषष्ठीविधानात्। उपपदस्य कृत्तासमासः॥

(तत्त्व०—) नाम्नश्चेति। प्रादिरुपसर्ग इत्यतो विभक्तिविपरिणामेन प्रादिरित्यनुवर्त्तते। प्रादेरपिनामत्वेनग्रहणेपि नामाख्यातनिपातोपसर्गेत्यत्रभिन्नत्वेन निर्देशात्पृथगुक्तिः।

मू०— शाकपार्थिवादीनाम्मध्यमपदलोपः। शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः। देवपूजको ब्राह्मणो देवब्राह्मणः।

(सुबोधिनी—) शाकपार्थिवादीनांमध्यमपदलोपः। पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः ईश्वरेऽर्थेऽण्। शाकः प्रियो यस्य स शाकप्रिय इत्यस्य पार्थिवशब्देन समासे कृते इति मध्यमपदस्यलोपः। शाकपार्थिवः। बहुव्रीहिगर्भः कर्मधारयः। देवानां पूजक इति षष्ठीतत्पुरुषः। तस्य ब्राह्मणशब्देन कर्मधारये पूजक इति मध्यपदस्य लोपः। देवब्राह्मणस्य॥

(तत्त्वदीपिका—) शाकपार्थिवादीनामिति। मध्यमपदलोप इति पाठेतु पूर्वपदस्यैव द्विपदत्वापेक्षया। अन्यथाकर्मधारयस्य त्रिपदत्वासंभवादसंगतं संपद्येत शाकपार्थिव इति बहुव्रीहिगर्भः कर्मधारयः देवब्राह्मण इति षष्ठीतत्पुरुषगर्भः उत्तरपदलोप इति पाठे पूर्वपदांतर्गतमुत्तरपदं ग्राह्यं न तु कर्मधारयस्य पार्थिवत्वादेर्लोपप्रसंगात्।

मू०— सहादेस्सादिः। समासे सति सहादेस्सादिरादेशः। सह पुत्रेण सपुत्रः। सहाश्चतीतिसध्र्यङ्। समश्चतीति सम्यङ्। तिरोञ्चतीति। तिर्य्यङ्। विष्वद्र्यङ्। देवद्र्यङ्। लक्ष्मीर्ज्जाया यस्य स लक्ष्मीजानिः। कुत्सितमन्नं। कदन्नम्। ईषदुष्णम्। कोष्णम्। कवोष्णम्। कदुष्णं। द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी। जायाच पतिश्च जम्पती दम्पती। मातरपितरौ। कुपुरुषः। कापुरुषः।

(सुबोधिनी—) सहादेःसादिः। अनंताः सहादयश्च प्रयोगानुसारेण बोध्याः। बहुव्रीहेरवयवस्य सहस्य सो वा। यथा। पुत्रेण सहेति स सपुत्रः। सहपुत्रो वा। बहुव्रीहिरयं। सहांचतीति सहस्य सध्रिरादेशः क्विबंतेंचतौ परे। सध्र्यङ्। संगतमंचतीति संशब्दस्य समिरादेशः क्विबंतेंचतौपरे। सम्यङ्। तिरोंचतीति तिरःशब्दस्य तिरिरादेशः क्विबंतेऽचतौ तिर्यङ्विष्वगंचतीति विष्वग्देवयोरदसोश्चटेरद्रिरादेशः क्विबंतेऽचतौ। विष्वद्र्यङ्। देवानंचतीति देवद्र्यङ्। एते तत्पुरुषा बोध्याः लक्ष्मीर्जायाऽस्येति जायायाजानिरादेशो बहुव्रीहौ। लक्ष्मीजानिः। कुत्सितमन्नमिति कुशब्दस्य कत् स्वराद्युत्तरपदे तत्पुरुषे। कदन्नं। त्रिवदरथतृणषुकुशब्दस्यकत्। कुत्सितास्त्रयइति कत्रयः। कत्त्रयः। कद्वदः। कत्तृणं। ईषदर्थे कुशब्दस्य कदादेशः। ईषज्जलं काजलं। कुत्सितः। पंथा इति ऋक्पू-

रित्यऽप्रत्ययः । संख्याव्ययाभ्यामितिक्लीबता । कापथं । काक्षः । अक्षशब्देन तत्पुरुषोऽक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा समासः । उष्णे परे कुशब्दस्य कोःकवकदादेशाईषदर्थे । कोष्णं । कवोष्णं । कदुष्णं । द्यौश्च भूमिश्चेति देवता द्वंद्वे दि वः शब्दस्य द्यावा । भूमीपृथिवीशब्दे । दिवूशब्दस्यद्यावादिवश्च । द्यावापृथिव्यौ । दिवस्पृथिव्यौ । जाया च पतिश्चेति जायाया जं दं वा द्वंद्वे । जंपती । दंपती। जंदंशब्दावव्ययौ दारवचनौ । तयोः पत्या सह द्वंद्वे जंपती । दंपती । इतिचांद्राः । दासः पुंसिबहुत्वे च दं कलत्रे नपुंसकमित्यपरमाला । पत्न्यां जंदमलिंगत्वे इति नामप्रपंचः । माता च पिता चेति मातुररङ्द्वंद्वे मातरपितरौ । पुरुषे कुशब्दस्यवाचकाः । कुपुरुषः । कापुरुषः ।

(तत्त्वदीपिका-) सहादेः सादिरिति । आदिशब्द उभयत्र प्रकारे प्रकारश्च सादृश्यं स आदिः सदृशो यस्य सादृश्यं च अविहितादेशाश्च श्रयत्वेन ग्राह्यम् सः आदिः सदृशो यस्य सादृश्यं चाविहितादिश्यमानत्वरूपेण ग्राह्यं अत्र सहादयः साद्यश्चानंताः प्रयोगवशात् ज्ञातव्याः । सम्यङिति सहस्य सध्रिरादेशः समः समिः तिरसस्तिरिरित्यादिसर्वमूह्यं ।

मू०- षषउत्वंदतृदशधासूत्तरपदादेष्टुत्वं । षट्च दशच षोडश । षट् दन्ता यस्य षोडन् । संख्यायाःप्रकारेधा । षट् प्रकाराः षोढा । षड्धा । महान् ईश्वरो महेश्वरः । महादेवः । खरा नासिका यस्य स खरणसः । खरणः । खुरणसः । खुरणाः । उन्नता नासिका यस्य स उन्नसः । प्रणसः । विगता नासिका यस्य स विग्रः । विख्यः । चतस्रोऽश्रयो यस्य स चतुरस्रः । प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादा यस्य स प्रोष्ठपदः । प्रगते जानुनी अस्य प्रज्ञुः । संज्ञुः ।

(सुबोधिनी-) षषउत्वंदतृदशधासूत्तरपदादेष्टुत्वं । षट्च दशचेति दतृदशधापरस्यषषउत्वंपरस्य ष्टुत्वं च धाप्रत्ययेवा । षोडश । षोढा । षड्धा । षट्प्रकारा अस्येति प्रकारेधेतिधाप्रत्ययः । षट् दंता अस्येति संख्यासुपूर्वस्यदन्तस्यदतृवयोर्थे । व्रितोनुर्मिति नुम् । षोडन् । सुदन् । स्त्रियांष्ट्रितइतीप् । सुदती । महांश्चासौ ईश्वरश्चेति महतआकारोंतादेशः सामानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च । महेश्वरः । महादेवः । समानाधिकरणेकिं । महतःसेवा महत्सेवा । महान् प्रकारो महाजातीयः । खरा नासिका यस्येति खुरवन्नासिका यस्येति च नासिकायानस्वहुव्रीहावप्रत्यये । खुरखराभ्यां नासिकाया नस् अप्रत्ययश्च वा । खरणसः। अप्रत्ययः पुंवद्वेति पुंवत्। अत्वसोः साविति दीर्घे खरणाः। खुरणसः। अप्रत्ययः। खुरणाः। उन्नतानासिकाऽस्येति उन्नसः। अप्रत्ययः । प्रगतानासिकायस्येतिप्रणसः। अप्रत्ययः वेर्नासिकायाः ग्रख्यौ। विगता नासिका स्येति विग्रः । विख्यः । वेःखुखग्राइति शाकटायनसूत्राद्विखुर्विख्यो विग्रइति रूपत्र-

यं च । खरणाः स्यात् खरणसो विग्रो विख्रर्विनासिकइति रभसः चतस्रोऽश्रयोऽस्येति तालव्यस्थाने दंत्यः सो निपात्यते । चतुरस्रः । अप्रत्ययः । प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादावस्येति पादस्य पद्भ्निपात्यते । अप्रत्ययः प्रोष्ठपदः । प्रसम्भ्यांजानुशब्दस्य ज्ञुरुच्च वा बहुव्रीहौ । प्रगते जानुनी यस्य प्रज्ञुः । संज्ञुः ।

मू०— ऊर्ध्वाद्वाज्ञुः । उर्ध्वज्ञुः । उर्ध्वजानुः ।

(सुबोधिनी) ऊर्ध्वाद्वाज्ञुः । ऊर्ध्वज्ञुः । ऊर्ध्वजानुः ।

मू०— बहुव्रीहौधनुषोऽनङ् । अधिज्यधन्वा । शार्ङ्गं धनुरस्य शार्ङ्गधन्वा । उदगन्धिः । सुगंधिः । पूतिगंधिः । सुरभिगंधिः । द्विदन् । चतुर्दन् । अमुमञ्चतीति अमुमुयङ् । अदमुयङ् । अदद्र्यङ् । कौमुदगंध्यायाः पुत्रः कौमुदगंधीपुत्रः । कौमुदगंधीपतिः । समानं ज्योतिरस्य सज्योतिः । सनाभिः । सनामा । सवयाः । सब्रह्मचारी । सतीर्थ्यः । क्षीरोदः । सुरोदः । लवणोदः । शुद्धोदः । पृषोदरः । वारिवाहको बलाहकः । गूढोत्मा । दक्षिणतरिम् । दाक्षिणतारम् इत्यादि ।

(सुबोधिनी--) बहुव्रीहौधनुषोनङ् धनुरंतस्य बहुव्रीहेरनङ् संज्ञायां च वा शृंगस्य विकारः शार्ङ्गं अण् । शार्ङ्गं धनुरस्येति । शार्ङ्गधन्वा । संज्ञायांतु शतधनुः उत्पूतिसुसुरभिभ्यः गुणवाचिनो गंधस्येकारांतादेशो बहुव्रीहौ । उद्गंधिः । पूतिगंधि । सुगंधिः सुरभिगंधिः । गुणवाचिनइति किं । शोभना गंधा द्रव्याण्यस्य सुगंध आपणिकः । अल्पवाचिनो गंधस्येत्वं बहुव्रीहौ । सूपस्य गंधो लेशो यस्मिन् तत् सूपगंधि भोजनं । घृतगंधि । उपमानाद्गंधस्येकारांतादेशः । पद्मस्येव गंधोऽस्य पद्मगंधिः । गंधस्तु सौरभे नृत्ये गंधके गर्वलेशयोः । सएव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृत इति । द्वौदंतावस्येति संख्यासुपूर्वस्येति दत् । द्विदन् । चतुर्दन् । अमुमंचतीति अदस् अच इति । स्थिते । विष्वगिति टेरद्रिः । अदद्रि अच् इत्यत्र यत्वम् अदसोसेर्दादुदोम इत्यनेन दाभ्यां परयोरकाराकारयोरुकारौ दकारयोश्च मकारौ । अमुमुयङ् । अन्त्यबाधेऽत्यसदेशस्यादेशइति वदतां मते परद्कारस्कारस्यैव मुत्वं । अदमुयङ् । सदाद्यत्वे एवमुत्वं नान्यत्रेति पक्षे अदद्र्यङ् । कुमुदस्येव गंधो यस्येति उपमानाद्गंधस्येतीकारादेशइति कुमुदगंधिः कुमुदगंधेरपत्यं स्त्री कौमुदगंध्या । अपत्येण्यः । कौमुदगंध्यायाः पुत्रइति कौमुदगंध्यायाःपतिरिति । य्या इत्यस्य स्थाने ईत्वं निपात्यते । कौमुदगंधीपतिः । समानं ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबंधुतीर्थ्यब्रह्मचारिषु । समानस्य सः सज्योतिः । सनाभिः । सनामा । सवयाः । ब्रह्म वेदः तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म ब्रह्म चरतीति ब्रह्मचारी व्रतेइति णिनिः समानः ब्रह्मचारीति स ब्रह्मचारी स-

माने तीर्थे वसतीति सतीर्थ्यः। वसत्यर्थे ण्यप्रत्ययः। उत्तरपदोदकस्योदः। क्षीरोदः। सुरोदः लवणोदः। शुद्धोदः। पृषतः उदरमिति तलोपः। पृषोदरं। वारिणो वाहक इति पूर्वपदस्य बः उत्तरपदादेश्च लत्वं बलाहकः। गूढोत्मा अत्राकारस्य स्थाने उत्वं। भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात्॥ गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरं॥१॥ हंतेः पचादित्वादऽप्रत्यये सगागमात् हंस इति हिंसेः पचादित्वादप्रत्यये हकारसकारयोर्व्यत्ययात् सिंह इति दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारो वा। सर्व्वादेः समासादाविति पुंवत्। दाक्षिणतारं। दक्षिणतीरमित्यादि॥

मू०— अलुक्क्वचित्। क्वचित्समासे तद्धिते च विभक्तेरलुक्। कृच्छ्रान्मुक्तः। स्तोकान्मुक्तः। दूरान्मुक्तः। निकटान्मुक्तः। अप्सुयोनिः। सरसिजम्। उरसिलोमा। हृदिस्पृक्। कण्ठेकालः। वाचोयुक्तिः। दिशोदण्डः। पश्यतोहरः। खेशयः ग्रामेवासः। ग्रामेवासी। चोरस्यकुलं। ओजसाकृतम्। सहसाकृतम्। अम्भसाकृतम्। पुंसानुजः। जनुषान्धः। आत्मनापञ्चमः। त्वचिसारः। गविष्ठिरः। युधिष्ठिरः। आत्मनेपदम्। आत्मनेभाषा। मध्येगुरुः। स्तम्बेरमः। कर्णेजपः। पूर्वाण्हेतरे। पूर्वाण्हेतमे। आमुष्यायणः। आमुष्यकुलिका। आमुष्यपुत्रिका। मातृपितृभ्यां स्वसुस्सस्य षः। मातृष्वसा। पितृष्वसा मातृपितृभ्यांवा। मातुःस्वसा। मातुःष्वसा। पितुस्स्वसा। पितुःष्वसा होतुरन्तेवासी होतुः पुत्रः। पितुरन्तेवासी। पितुःपुत्रः। देवानांप्रिय इति च मूर्खे। दिवोदासः। शुनश्शेफः। शुनः पुच्छः इत्यादि।

(सुबोधिनी—) अलुक्क्वचित्। समासप्रत्यययोरित्यस्यापवादः। कृच्छ्रस्तोकदूरार्थनिकटार्थेभ्यः पंचम्या अलुक् उत्तरपदे। कृच्छ्रान्मुक्तः। स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलमित्यमरः। उत्तरपदे किं। निष्क्रांतः स्तोकादिति निःस्तोकः। द्विवचनबहुवचनांतानां तु समासो नेष्यते ऽनभिधानात्। तेन स्तोकाभ्यां मुक्त इत्यादौ वाक्यमेव। अप्सु योनिरुत्पत्तिर्यस्येति अपः सप्तम्या अलुक्। योनिजचरमतिषु। अप्सुयोनिः। अप्सुजः। अप्सुचरः। अप्सुमतिः। हसांताददंताच्चसप्तम्याअलुक्संज्ञायां। सरसिजं। अदंतात्तु अरण्येतिलक इत्यादि। स्वांगात्सप्तम्याअलुग्। अकामेपरे। मूर्द्धमस्तकाभ्यां तु न। उरसिलोमा। अकामेतिकिं। मुखे कामोऽस्यमुखकामः। मूर्द्धमस्तकाभ्यांनेतिकिम्। मूर्द्धशिखः मस्तकशिखः। हृदयं स्पृशतीति दिव्हृद्भ्यांसप्तम्याअलुक्। हृदिस्पृक् कर्मणोऽधिकरणत्वविवक्षायां सप्तमी एवं दिविस्पृक्। कण्ठेकालः। स्वांगात् सप्तम्याऽलुगित्यलुक्। वाच्दिक्पश्यद्भ्यः षष्ठ्या अलुग् युक्तिदण्डहरेषु।

वाचोयुक्तिः। दिशोदंडः। पश्यतोहरः। पश्यंतमनादृत्य हरतीत्यर्थः। अनादरा-धिक्येइति षष्ठी। अकालकात्सप्तम्याअलुग्वाशयवासवासिषु। खेशयः खशयः। ग्रामेवासः ग्रामवासः। ग्रामेवासी। ग्रामवासी। षष्ठ्याअलुगाक्रोशेऽर्थे। चोरस्य कुलं। आक्रोशेकिम् ब्राह्मणकुलं। ओजसंभस्सहस्तमसंऽजोभ्यस्तृतीयायाअलुक्। ओजसाकृतं। अंभसाकृतं। तमसाकृतं। अंजसाकृतं। आर्जवेनकृतमित्यर्थः। पुंसोऽनुजे जनुषांधे च तृतीयायाअलुक्। यस्याऽग्रजः पुमान् स पुंसानुजः। जनुषांधः। जात्यंधइत्यर्थः। जनुर्जननजन्मानीत्यमरः। आत्मनस्तृतीयायाअलुक्पूरणार्थप्रत्ययांतेपरे। आत्मनापंचमः। पूरणार्थेकिं। आत्मकृतं। त्वचिसारः। हसांतादंदंताच्चसप्तम्याअलुक्संज्ञायामित्यलुक्। गोःसप्तम्याअलुक्स्थिरे। गविष्ठिरः। युधिष्ठिरः। हसांतादिति सप्तम्याअलुक्। परशब्दादात्मशब्दाच्चचतुर्थ्याअलुक्वैयाकरणाख्यायां। परस्मैपदं। परस्मैभाषा। आत्मनेपदं। आत्मनेभाषा। तादर्थ्ये चतुर्थ्याअलुगत्र। मध्यांताभ्यां सप्तम्याअलुग्गुरौपरे। मध्येगुरुः। अन्तेगुरुः। तत्पुरुषेसप्तम्याअलुक्कृत्प्रत्ययांतेबहुलं। स्तंबेरमः। स्तंबे तॄणे रमते इति स्तंबेरमो हस्ती। कर्णेजपः। कर्णेजपस्सूचकः। कालवाचकात्सप्तम्या अलुग्वा तरतमकालतनेषु। पूर्वाण्हेतरे। पूर्वाण्हतरे। पूर्वाण्हेतमे। पूर्वाण्हतमे। पूर्वाण्हेकाले। पूर्वाण्हकाले। पूर्वाण्हेतने। पूर्वाण्हतने। अदसःषष्ठ्याअलुगायनपुत्रिकाकुलिकासु। अमुष्याऽऽपत्यं नडादित्वादायनण्। आमुष्यायणः। अमुष्य पुत्रस्य भावः आमुष्यपुत्रिका। अमुष्य कुलस्य भावः आमुष्यकुलिका। भावार्थेकः। ऋदंतात्षष्ठ्याअलुक्वास्वसृपत्योः मातृपितृभ्यांस्वसुःसस्यषःस्यात्समासे। मातृष्वसा पितृष्वसा। मातृपितृभ्यां वा। आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात्। समासे। मातुःष्वसा। मातुःस्वसा। पितुःष्वसा। पितुःस्वसा। विद्यासंबंधयोनिसंबंधवाचिनऋदंतात्षष्ठ्याअलुक्। होतुरंतेवासी। होतुःपुत्रः। पितुरंतेवासी। पितुः पुत्रः। देवानांप्रिय इति मूर्खेऽर्थे षष्ठ्या अलुक्। अन्यत्र देवप्रियः। दिवो दासे परे षष्ठ्या अलुक्। दिवोदासः। शुनः षष्ठ्या अलुक् शेफपुच्छलांगूलेषु। शेफः सकारांतः। स्यालिंगंचिन्हशेफसोरित्यमरोक्तेः। शिङ औणादिकेऽप्रत्यये पकारांतोपि शुन इव शेफमस्य स शुनःशेफः। शुन इव पुच्छमस्य स शुनःपुच्छः। शुन इव लांगूलमस्य स शुनोलांगूलः। बहुव्रीहयस्त्रयोप्यमी ऋषिविशेषाणां संज्ञा। इत्यलुक्समासः॥

(तत्त्वदीपिका-) अलुक्क्वचिदिति समासप्रत्ययोरित्यस्यापवादः। कृच्छ्रान्मुक्त इत्यस्य पक्षे सिद्धत्वेपि कृच्छ्रमुक्तमित्यनिष्टापत्तिवारणायेदमावश्यकं हृदिस्पृगिति हृदयं स्पृशतीति विग्रहः। कर्मणोधिकरणत्वविवक्षायां सप्तमी। आमुष्यकुलिकेति। अमुष्यकुलस्य भावः एवममुष्य पुत्रस्य भाव इत्यपि। देवानांप्रिय इति मूर्खा हि देवानां प्रीतिं जनयन्ति देवपशुत्वात्। शुनः शेप इति। शुन इव शेपमस्येति विग्रहः एवं पुच्छलांगूलाभ्यामपि बहुव्रीहिः ऋषिविशेषाणामेताःसंज्ञाः।

मू०-- तरतमरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषुईबन्तस्यानेकस्वरस्य-ह्रस्वोभाषितपुंस्कस्य । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिचेली ।

(सुबोधिनी-) तरतमरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषुईबंतस्यानेकस्वरस्य-ह्रस्वोभाषितपुंस्कस्य । अतिशयेन ब्राह्मणीति ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । तरतमचरडिति पुंवद्भावो न । जातिवाचिनः स्त्रीप्रत्ययांतस्येति निषेधात् । तरतमेयस्त्विष्ठाः प्रकर्षे इति तरतमौ । प्रशस्ता ब्राह्मणीति ब्राह्मणिरूपा । प्रशंसायामिति रूपः । ईषन्न्यूना ब्राह्मणीति ब्राह्मणिकल्पा । ईषदऽसमाप्तौ कल्पेति कल्पप्रत्ययः । चेलडादीनि वृत्तिविषये समासादौ कुत्सनवाचीनि सन्ति । कुत्सिता ब्राह्मणी ङ्वित इतीप् ब्राह्मणिचेली । उक्तपुंस्कस्येति किं । आमलकीतरा । कुवलीतरा । आमलकीकुवलीशब्दौ वृक्षे नित्यस्त्रीलिंगौ ॥

मू०- अनीबन्तस्यस्त्रीप्रत्ययान्तस्यैकस्वरस्यवा-ह्रस्वस्तरादौ । ब्रह्मबन्धूतरा, ब्रह्मबंधुतरा । स्त्रीतरा, स्त्रितरा ।

(सुबोधिनी-) अनीबंतस्यस्त्रीप्रत्ययांतस्यईबंतस्यैकस्वरस्यवा-ह्रस्वस्तरादौ । अनीबंतस्य स्त्रीप्रत्ययांतस्य वा ह्रस्वः एकस्वरस्य ईबंतस्य च वा ह्रस्वो भवति तरतमरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषुपरेषु । उतऊरित्यूप्रत्ययः । अतिशयेन ब्रह्मबंधूरिति तरतमेयास्त्विष्ठा इति तरप्रत्ययः । ब्रह्मबंधूतरा ॥

मू०- ङ्वितःपरस्यवा । विदुषितरा, विद्वत्तरा । भवतितरा, भवत्तरा । पचतितरा, पचत्तरा ।

(सुबोधिनी-) ङ्वितःपरस्यवा । उश्च आच तयोः समाहारः वृ । वृ इत् यस्य स ङ्वित् तस्मात् ङ्वितः । उकारेत ऋकारेतश्च परस्य ईप्प्रत्ययस्य ह्रस्वो वा भवति तरादौ । विदुषितरा । ङ्वित इतीप् । वसोर्वउरित्युत्वं । ह्रस्वाभावे तरतमचरडितिपुंवद्भावः । विद्वत्तरा । विदुषीतरेत्यपिकैश्चिदुदाहृतं तन्निर्मूलम् ॥

(तत्त्वदीपिका-) ङ्वितः परस्येति । उश्च आच वरौ तावितौ यस्य स तथा तस्मात् ।

मू०-- इष्टकेषीकामालानांचिततूलभारिषु-ह्रस्वः । इष्टकचितं पक्वेष्टकचितम् इषीकतूलम् मुञ्जेषीकतूलम् । मालभारी । उत्पलमालभारी ।

(सुबोधिनी-) इष्टकेषीकामालानांचिततूलभारिषु-ह्रस्वः । इष्टकादीनां तदंता-

नां च ह्रस्वो भवति चितादिषु । इष्टकाभिश्चितमितीष्टकचितं । तदंते पक्वेष्टकचितं इषीकानां तूलमिषीकतूलं । मालां बिभर्ति इति मालभारी कर्तरि णिनिः । हारिण्वितिपाठांतरम् ।

(तत्त्वदी०—) मालभारीति । मालां बिभर्तीतिविग्रहः । ताच्छील्ये णिनिः सत्यंकारइति । समयंकरणं । अगदंकारोवैद्यः अस्तुंकारोऽभ्युपगमः अस्त्वितितिबंतप्रतिरूपकमव्ययं ।

मू०— कारेसत्यागदस्यमुम् । सत्यङ्कारः । अगदंकारः ।

(सुबोधिनी—) कारेसत्यागदस्यमुम् । सत्यागदयोर्मुम् स्यात् कारे । सत्यंकारः शपथकरणमित्यर्थः । अगदंकारो वैद्यः ॥

मू०— अस्तोश्च । अस्तुंकारः ।

(सुबोधिनी—) अस्तोश्च । अस्तु इत्यस्य मुम् स्यात् कारे । अस्तुइत्याख्यातप्रतिरूपकमव्ययं । अस्तुंकारः अभ्युपगम इत्यर्थः ॥

मू०— धेनोर्भव्यायाम् । धेनुम्भव्या ।

(सुबोधिनी—) धेनोर्भव्यायां । धेनुशब्दस्य मुम् स्यात् भव्यायां परस्यां । धेनुश्चासौ भव्या चेति विग्रहः । धेनुंभव्या । भविष्यती धेनुरित्यर्थः । निपातनाद्भविष्यति कर्तरि कृत्प्रत्ययः ॥

(तत्त्व०-) धेनुंभव्येति । धेनुश्चासौ भव्येति विग्रहः । भविष्यंती धेनुरित्यर्थः ।

मू०— लोकस्यपृणे । लोकंपृणः ।

(सुबोधिनी—) लोकस्यपृणे । लोकस्य मुम् स्यात् पृणे परे । पृणधातुः प्रीणनार्थः लोकंपृणः । सूर्यः ॥

मू०— इत्येऽनभ्यासस्य । मुम् । अनभ्यासमित्यः ।

(सुबोधिनी—) इत्येऽनभ्यासस्य । अनभ्यासस्य मुम् स्यात् इत्येपरे । अभ्यासं समीपं अभ्यासभिन्नमनभ्यासं एतिस्तु शासिति इणः क्यप् अनभ्यासमित्यः । दूरतः परिहर्तव्यइत्यर्थः ॥

(तत्त्व०—) अनभ्यासमित्यइति । दूरतः परिहर्त्तव्यः ।

मू०— भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे । भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ।

(सुबोधिनी—) भ्राष्ट्राग्न्योरिंधे । अनयोर्मुम् स्यादिंधे परे । इंधीदीप्तौ कार्य्येऽणित्यण् । भ्राष्ट्रमिंध । अग्निमिंधः । नाम्नश्च कृतेतिसमासः ॥

मू०— गिलेऽगिलस्य । मुम् । तिमिङ्गिलः ।

(सुबोधिनी—) गिलेऽगिलस्य । अगिलस्य गिलभिन्नस्य मुम् भवति गिले परे तिमिंगिलो मत्स्यविशेषः । गिरतेर्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । गिरतेरेफस्यवालत्वमिति लत्वं ॥

(तत्त्वदीपिका-) तिमिंगिल इति मत्स्यविशेषः।

मू०- गिलगिलेच । तिमिंगिलगिलः।

(सुबोधिनी-) गिलगिलेच। अगिलस्य मुम् भवति गिलगिले परे। गिलगिलः। तिमीनां गिलगिल इति तिमिंगिलगिलः।

(तत्त्वदीपिका-) गिलगिले चेति। गिलं गिलतीति गिलगिलः। तिमीनां गिलगिल इत्यत्र तु राजविशेषवाची नृपतिशब्दो बोध्यः।

मू०- उष्णभद्रयोःकरणे। उष्णंकरणम्। भद्रंकरणम्।

(सुबोधिनी) उष्णभद्रयोः करणे। उष्णभद्रयोर्मुम् स्यात् करणे परे॥

मू०- रात्रेःकृतिवा। रात्रिञ्चरः। रात्रिचरः। रात्रिमटः। रात्र्यटः।

(सुबोधिनी) रात्रेःकृतिवा। रात्रेर्मुम् वा स्यात् कृत्प्रत्ययांते परे। अखिदर्थमिदं सूत्रं। खिति प्रत्यये खितिपरस्येति नित्यमेव मुम् स्यात्। अटाविति टप्रत्ययः। रात्रिंचरः॥

मू०- नहिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु। क्विबन्तेषु पूर्वस्य दीर्घः। उपानत्। नीवृत्। प्रावृट्। मर्म्मावित्। नीरुक्। अभीरुक्। ऋतीषट्। परीतत्।

सुबोधिनी-) नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु। क्विबंतेषु पूर्वस्य दीर्घः। क्विबंतेषु परेषु पूर्वस्योपसर्गकारकस्य दीर्घः स्यात्। णहबंधने। वृतु वर्तने। वृषु सेचने। व्यध ताडने। रुच दीप्तौ। षह मर्षणे। तनु विस्तारे। उप समीपे नह्यते इति उपानत्। कर्मणि क्विप्। निवृत्ते इति नीवृत्। नीवृज्जनपदोदेशइत्यमरः। प्रवर्षतीति प्रावृट्। मर्माणि विध्यतीति मर्मावित्। श्वानं विध्यतीति नाम्नोनोलोपशिति नलोपः श्वावित् सेह ग्रहांकितिचेति संप्रसारणं। निरोचते इति नीरुक्। ऋति सहत इति ऋतीषट्। ऋतिर्जुगुप्साकल्याणगतिस्पर्द्धास्वथोऋतुरितिहैमः। परि तनोतीति परीतत्। क्विबंतेष्वितिकिं। परिणहनं। उपसर्गकारकस्येति किं। पटुरुक्। तिग्मरुक्॥

मू०- मत्वर्थेबहुस्वरस्य। अमरावती।

(सुबोधिनी-) मत्वर्थेबहुस्वरस्य। बहुस्वरस्य दीर्घः स्यात् संज्ञायामस्त्यर्थेपरे। अमराः संत्यस्याममरावती। मांतोपधाद्वत्विनौ इति वत्। ध्वित इतीप्। संज्ञायामिति किं। बलवती। बहुस्वरस्येति किं। व्रीहिमती॥

मू-० शरादेश्च। शरावती।

(सुबोधिनी-) शरादेश्च। शरादेर्दीर्घः स्यात् अस्त्यर्थे। शराः संत्यस्यामिति शरावती॥

२७२ पृ० ६ पंक्तौ गिलगिलइत्यस्याग्र इत्यत्रेत्याद्यशुद्धं किंतु इदं वाचनीयम्— स्तिमिगिलगिलइति विग्रहः।

(तत्त्व०— नहिवृतीति सूत्रस्य—) नहिवृतीति । उपनह्यत इति उपानत् । निवर्तत इति नीवृत् । प्रवर्षतीतिप्रावृट् । मर्माणि विध्यतीति मर्मावित् निरोचते इति नीरुक् । ऋतं सहतेइति ऋतीषट् परितनोतीति परीतत् ।

मू०— अजिरादेर्न । अजिरावती ।

(सुबोधिनी—) अजिरादेर्न । अजिरादेर्दीर्घो न भवति अस्त्यर्थे । अजिरम. स्त्यस्यां सा अजिरावती । अंगणं चत्वराजिरे इत्यमरः ॥

मू०— उपसर्गस्यघञ्यमनुष्येवादीर्घः । परिपाकः, परीपाकः । परिहासः । परीहासः । अमनुष्येकिम् । निषादः ।

(सुबोधिनी—) उपसर्गस्यघञ्यऽमनुष्येवादीर्घः । उपसर्गस्य वा दीर्घः स्यात् घञंते परे नतु मनुष्येऽर्थे । अमनुष्येकिं । निषीदत्यस्मिन्नर्घमित्यधिकरणे घञ् नि- षादः पुलिंदो मनुष्यजातिः ॥

मू०— आदेश्चद्वन्द्वे । द्वन्द्वे सति क्वचिदादेर्लोपः । माता च पिता च पितरौ । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ । दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ । स्व- सा च भ्राता च भ्रातरौ ।

(सुबोधिनी—) आदेश्चद्वन्द्वे । द्वन्द्वविषये भिन्नार्थानां तुल्यार्थानां च नाम्नामं- त्योऽवशिष्यते । आदीनां च लोपो भवतीत्यर्थः । रामश्च रामश्च रामौ । घटश्च कुंभश्च कुंभौ । घटश्च कुंभश्च कलशश्च कलशाः । मातृश्वश्रूभ्यां सहोक्तौ पितृश्वशुरौ वा शिष्येते । माता च पिता चेति पितरौ । मातापितरौ वा । पितुर्दशगुणा माता गौरवेणातिरिच्यते” इति स्मृतेर्मातुः प्रधानत्वात्पूर्वनिपातः । ऋतांद्वंद्वे इति पूर्व- स्यात्वं । श्वशुरौ । श्वश्रूश्वशुरौ वा । स्वसृदुहितृभ्यांसहोक्तौ भ्रातृपुत्रौ शिष्येते । दुहिताच पुत्रश्च पुत्रौ । स्वसाच भ्राता च भ्रातरौ ॥

(तत्त्व०-) आदेश्च द्वंद्वे इति । द्वंद्वे समासे क्वचिदादिभूतस्य पदस्य लोपः । अत्र यस्य लोप इत्यतो लोपग्रहणमनुवर्त्य व्याख्यानम् । तदुदाहरणं । पितरावित्यादि इति तु वृद्धाः । नव्यास्त्वेवमाहुः । अत्र नाम्नामित्यनुवृत्तं सदविभक्तिपरं बोध्यं । नतु पदार्थपरम् । द्वंद्वे इत्यप्यर्थपरम् । आदेरित्येकवचनमविवक्षितम् । सूत्रे लिंगवचनमविवक्षितमित्युत्सर्गात् तुल्यार्थे इत्यनुवृत्य विभक्तिव्यत्ययेन वाक्यभेदेन च व्याख्येयम् । तथाच समानानुपूर्व काणां।भिन्नार्थानां तुल्यार्थानां भिन्नानुपूर्वीकाणां च नाम्नां मध्ये आदेः आद्यौ आद्यानां चा- न्त्य आदेशः स्यात् । रामश्च रामश्च रामौ । घटश्च कुंभश्च कुंभौ । घटश्च कुंभश्च कलशश्च कलशाः । पूर्वपदानामन्त्यपदादेशस्तु न कृतः सविभक्तिकस्यादेशे तस्यैव श्रवणप्रसं-

गात्। द्विवचनबहुवचनयोरभावात् द्वंद्वे कृते इत्यपि न सर्वे सर्वेषामित्यादावीत्वविकल्पसुडभावादेः प्रसंगात्। द्वंद्वार्थश्च सहविवक्षया। सहविवक्षा चेयं। अनूस्यूते च भेदानामेकाप्रज्ञा प्रजायते यदा सहविवक्षां तामाहुर्द्वंद्वैकशेषयोरिति।

मू०-ऋतांद्वन्द्वे।पूर्वस्यात्वम्। मातापितरौ। होतापोतारौ नेष्टोद्गातारौ।

(सुबोधिनी-) ऋतांद्वंद्वे। पूर्वपदस्यात्वं। विद्यायोनिसंबंधवाचिनां ऋदंतानां यो द्वंद्वस्तत्र पूर्वपदस्यात्वं भवति। षष्ठीनिर्दिष्टत्वादंत्यस्यादेशः। द्वयोर्द्वंद्वे एवात्वं। माताच पिताचेति एकशेषाभावे मातापितरौ। पुत्रोत्पादनेऽनयोर्यौनिकृतः संबंधोत्र। होता च पोता चेति होतापोतारौ। नेष्टा चोद्गाता च नेष्टोद्गातारौ। इह होतादिरूपविद्याकृतः संबंध एकस्मिन् यज्ञ आर्त्विज्यरूपो बोध्यः॥

(तत्त्वदीपिका-) ऋतां द्वंद्व इति। विद्यायोनिसंबंधिवाचिनामेव ऋदन्तानामित्यर्थः। तेनेहन। कर्तृभोक्तारौ।

मू०-- पुत्रेच। पितापुत्रौ। गावश्च गावश्च गाव इमाः। शुक्लश्च शुक्लाच शुक्लश्च शुक्लम्। स च यश्च तौ। यौ वा।

(सुबोधिनी-) पुत्रेच। विद्यायोनिसंबंधवाचिनां ऋदंतानामात्वं भवति पुत्रे परे। पिता च पुत्रश्च पितापुत्रौ। अनयोर्यौनिकृतः संबंधो जन्यजनकभावलक्षणोत्र ग्राम्यपशुसमूहेष्वतरुणेष्वनेकखुरेषु सहोक्तौ स्त्रीलिंगोऽवशिष्यते। गावश्च गावश्चेति गावः। उभयत्र रूपस्य समानत्वात्। स्त्रीलिंगे शेषस्य फलमाह। इमा इति। ग्रामे भवाः ग्राम्याः। यण्। ग्रामेति किं। रुरव इमे। मृगविशेषा वनचारिण इत्यर्थः। पशुग्रहणं किं। ब्राह्मण्यश्च ब्राह्मणाश्च ब्राह्मणाः। समूहेषु किं। एतौ गावौ। अतरुणेषु किं। वत्सा इमे। अनेकखुरेषु किं। अश्वा इमे। अश्वानामेक एव खुर इत्यर्थः। अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवत् तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्। शुक्लः पटः। शुक्ला शाटी। शुक्लं वस्त्रं। तदिदं शुक्लं। तानीमानि शुक्लानि। त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ परं पूर्वं च शिष्यते। स च यश्च यौ तौ वा। स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्। हंसी च हंसश्च हंसौ। इह सर्वत्र एक शेषे कृतेऽनेकाभावात् द्वंद्वसमासो न। तेन शिरसि शिरांसि इत्यादौ प्राण्यंगत्वादेकवद्भावो न। पंथानौ पंथान इत्यादौ समासांतप्रत्ययो न भवति॥ इत्येकशेषः॥

(तत्त्वदी०-) गाव इमा इति। ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्रिया एव एकशेष इत्यर्थः। शुक्लमिति। अक्लीबैः सहोक्तौ क्लीबमेव शिष्यते इत्यर्थः यौतौ वेति। त्यदादिषु परं विकल्पनेत्यर्थः।

मू०- दिक्संख्येसञ्ज्ञायाम्। दिग्वाचिनस्संख्यावाचिनश्शब्दस्समानाधिकरणेन सञ्ज्ञायामेव समस्यन्ते स कर्म्मधारयस्समासः। द-

क्षिणाग्निः । सप्तर्षयः । सञ्ज्ञायां किम् । पञ्चफलानि । दिक्संख्ये किम् । शूर्प्पणखा ।

(सुबोधिनी-) दिक्संख्येसंज्ञायां । दिक् च संख्या च दिक्संख्ये दिग्वाचिनः संख्यावाचिनश्च शब्दास्तुल्यार्थेन सह समस्येते स कर्मधारयः । कर्मधारयस्तुल्यार्थे इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं । संज्ञायामेवेति। दक्षिणश्चासौ अग्निश्चेति दक्षिणाग्निः । सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः । दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोग्नय इत्यमरः ॥

(तत्त्वदीपिका-) दिक्संख्ये संज्ञायामिति । दिक्संख्ये दिग्वाचिसंख्यावाचिनावित्यर्थः कर्मधारयस्तुल्यार्थ इत्यनैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । संज्ञायामेव नान्यत्रेत्यर्थः दक्षिणाग्निरिति दक्षिणदिगव्यस्थिते वस्तुनि दक्षिणशब्दःअतोदानादेर्व्यावृत्तौ दिग्वस्थिते व्यवस्थाप्यते अग्निशब्दोपि चित्रकादेर्व्यावृत्तौ हुताशव्यस्थाप्यते । अतो विशेषणविशेष्यभावात्कर्मधारयः । संज्ञायांकिं पंचफलानि । दिक्संख्येकिं शूर्पणखा दक्षिणाग्निरित्यादौ वाक्ये संज्ञानवगमान्नित्यसमासत्वम् । अविग्रहस्य नित्यसमासत्वान्न विग्रहो यस्य लोके प्रयुज्यत इति शेषः । अन्यथा दक्षिणाग्निरुन्मत्ता गंगा यस्येति आदिविग्रहस्य सर्वत्र दर्शनादविग्रहत्वासंभव एव स्यात् । अयमत्र संग्रहः । कृत्तद्धितसमासैकशेषयङाद्यन्ता धातुरूपाः पंचवृत्तयः। परार्थाभिधानं वृत्तिः। वृत्त्यर्थबोधकं वाक्यं विग्रहः । स द्विधा लौकिकोऽलौकिकश्च । तल्लक्षणं चोक्तमेव । समासोपि द्विविधः नित्योऽनित्यश्चेति । नित्योपि द्विविधः । अविग्रहोस्वपदविग्रहश्च । न स्वस्य समासस्य पदैर्विग्रहो यत्र सः। समासः षड्विध इति प्रायोवादः । द्विग्वव्ययीभावतत्पुरुषद्वंद्वबहुव्रीहिकर्मधारयभिन्नस्यापि नाम्नश्च कृतेति विधानात् एतेन नाम्नश्च कृता समास इति सूत्रे समासग्रहणम् । तत्पुरुषपरसमासस्य पूर्वेणैव विधानात् । अमादौ तत्पुरुष इत्यतो मंडूकप्लुत्यानुवृत्तेर्वेति वासुदेवोक्तिः परास्ता तथा पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उत्तरपदार्थप्रधानो द्वंद्वः । विशेष्यपूर्वः कर्मधारयः पूर्वपदार्थप्रधानः । विशेषणपूर्वस्तूत्तरपदार्थप्रधानः। द्विगुरन्यपदार्थप्रधान इत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोभिप्रायः सूचयति । उन्मत्तगंगमित्याद्यव्ययीभावे अतिमालादौ तत्पुरुषे द्वित्रा इत्यादिबहुव्रीहौ दंतोष्ठमित्यादिद्वंद्वे चाभावात् । अनेकपदत्वं द्वंद्वबहुव्रीह्योरेव ऐकपद्यमेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनं पूर्वनिपातः समासांतप्रत्ययादिश्च प्रयोजनम् ।

मू--द्वन्द्वतत्पुरुषयोःपरपदस्यैवलिङ्गम्।कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्द्धपिप्पलीयम् ।

(सुबोधिनी-) द्वन्द्वतत्पुरुषयोः परपदस्यैवलिंगम् । इतरेतरयोगद्वंद्वोत्र गृह्यते न समाहारद्वंद्वः । एकत्वे द्विगुद्वंद्वावित्युक्तत्वात् । द्वंद्वतत्पुरुषयोरिति संबंधे षष्ठी एतयोः परपदतुल्यं लिंगं भवति । कुक्कुटश्च मयूरी च कुक्कुटमयूर्यौ इमे इति स्त्रीलिंगनिर्देशः। मयूरी च कुक्कुटश्च मयूरी कुक्कुटौ। इमाविति पुंल्लिंगनिर्देशः । पिप्पल्या अर्द्धमित्यर्धपिप्पली । इयमिति स्त्रीलिंगनिर्देशः ॥

मू०— द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वप्रादिसमासेन । पञ्चकपालः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमार्य्यै । अलं कुमारिः । निष्कौशाम्बिः ।

(सुबोधिनी–) द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वप्रादिसमासेन । द्विगुसमासे प्राप्ताऽपन्नालंपूर्वसमासे प्रादिसमासे च परपदतुल्यं लिंगं न भवति । पंचसु कपालेषु संस्कृतः तद्धितार्थे द्विगुः । संस्कृतार्थेऽण् तस्य लुक् च । तद्धितार्थे द्विगुर्विशेष्यनिघ्नः । पुरो दाश्यते इति दाशृ दाने कर्मणि घञ् । निपातनादस्य डः पुरोडाशः । प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलंकुमारिः । तत्पुरुषा एते । अन्यार्थे इति ह्रस्वः । प्रादिसमासो यथा । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया । प्रगत आचार्य्यः प्राचार्यः । दुराचारः पुरुषो दुःपुरुषः । प्रगतः पितामहः प्रपितामह इत्यादि । अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीयया । अतिक्रांतो मालां अतिमालः । अन्यार्थे इति ह्रस्वः । अभिगतो मुखं अभिमुखः । उद्गतो वेलां उद्वेलः । प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्ष इत्यादि । अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया । अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः । अन्यार्थे इति ह्रस्वः । परिणद्धो वीरुधा परिवीरुत् । पर्य्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । गुरुकुलवासादिना परिग्लानोऽध्ययनायेत्यर्थः । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पंचम्या । निष्क्रांतः कौशांब्याः निष्कौशाम्बिः । अन्यार्थे इति ह्रस्वः । उत्क्रांता कुलात् उत्कुला । निर्गतमंगुलिभ्यो निरंगुलं । अस्वपदविग्रहेण नित्यसमासा एते ।

॥ इतिप्रादिसमासाः ॥

(तत्त्वदी०–) निष्कौशांबिरिति । कौशांब्या निर्गत इति विग्रहः ।

मू०— अश्ववडवयोर्द्वन्द्वःपूर्ववल्लिङ्गः । अश्ववडवान् ।

(सुबोधिनी–) अश्ववडवयोर्द्वंद्वःपूर्ववल्लिंगः । सूत्रे द्विवचनमविवक्षितं । बहुत्वेपि पुल्लिंगस्य दर्शनात् । अश्वश्च वडवा च अश्ववडवौ । निपातनादापो निवृत्तिः । बहुत्वे पुल्लिंगं दर्शयति । अश्ववडवान् अश्ववडवैः । विभाषावृक्षेति पक्षे समाहारद्वंद्वेऽश्ववडवं । क्रियाव्ययविशेषणानां क्लीबत्वमेकवचनं च । क्रियाविशेषणानामव्ययविशेषणानां चैकवचनं क्लीबत्वं च भवति ॥

मू०— रात्रान्हाहान्ताःपुंस्येव । अहोरात्रः । पूर्वरात्रः । पूर्वाह्णः । द्वयन्हः । पूर्वाहः ।

(सुबोधिनी–) रात्रान्हाहांताःपुंस्येव । परवल्लिंगताऽपवादोप्ययं परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते । अप्रत्ययांतो रात्रिशब्दष्टप्रत्ययांतोहन्शब्दः । एतदंताद्वंद्वद्विगुतत्पुरुषकर्मधारयाः पुल्लिंगे एव भवंति । अहश्च रात्रिश्च अन्ह इति नस्य सः अहोरात्रः । अहःपूर्वाद्रात्रिशब्दादः समाहारे इत्सः प्रत्ययः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः ।

सर्वैकदेशेत्यप्रत्ययः अन्हः पूर्व इति पूर्वाह्णः राजाहः सखिभ्यः इति टप्रत्यये नोवेत्युपधालोपः द्वयोरन्होस्समाहार इति टः नोवेति टिलोपः द्व्यहः

सू०-- संख्यापूर्वंरात्रंक्लीबम्। द्विरात्रम्। त्रिरात्रम्

(सुबोधिनी-) संख्यापूर्वंरात्रंक्लीबं। द्वयो रात्र्योः समाहारः तिसृणां रात्रीणां समाहार इति। सर्वैकदेशेत्यप्रत्ययः। द्विरात्रं। त्रिरात्रं।

सू०-- अपथन्तत्पुरुषेक्लीबम्। अपथम्।

सुबोधिनी-)अपथं तत्पुरुषेक्लीबं। नञ्पूर्वः कृतसमासांतः पथशब्दः क्लीबे स्यात् न पंथा इत्यपथं। ऋक्पूरब्धूःपथामित्यप्रत्ययः। तत्पुरुषे इति किम्। अपथो देशः कृतसमासांतनिर्देशात् नेह। अपंथाः।अत्र नञ्पूर्वात्पथिशब्दाद्वा समासांतस्तत्पुरुषे इति विकल्पः।

सू०-- अर्द्धर्चादयःक्लीबपुंसोः। अर्द्धर्चम्। अर्द्धर्चः। ध्वजम्। ध्वजः। तीर्थम्। तीर्थः। एवं शरीर मण्डप यूपदेहदेशांकुश कलश इत्यादि।

(सुबोधिनी-) प्रसंगादाह अर्द्धर्चादयःक्लीबपुंसोः। अर्द्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः॥

सू०-- आबन्तोत्तरपदाद्द्विगोर्वेप्। पञ्चखट्वी। पञ्चखट्वम्।

(सुबोधिनी-)आबंतोत्तरपदाद्द्विगोर्वेप्। आबंतोत्तरपदो द्विगुर्वा स्त्रियां पंचानां खट्वानां समाहारः नपुंसकस्येति ह्रस्वे कृते इदं प्रवर्तते। पंचखट्वं स्त्रियां तु समाहारेऽतइतीप् पंचखट्वी॥

(तत्त्वदीपिका-) पंचखट्व इति। पंचानां खट्वानां समाहार इति विग्रहः।

सू०-- अनोनलोपोद्विगोर्वेप्। पञ्चतक्षम्। पञ्चतक्षी।

(सुबोधिनी-) अनो नलोपो द्विगोर्वेप्। अनो नलोपो द्विगुर्वा स्त्रियां इह वाशब्दः स्त्रियामित्यनेन संबध्यते न तु नलोपइत्यनेन अन्नंतस्य द्विगोर्न्नित्यं नलोपो भवति अन्नंतो द्विगुः स्त्रियां च वा पंचानां तक्ष्णां समाहारः पंचतक्षं। स्त्रियां तु समाहारेऽत इति ईप् पंचतक्षी।

सू०-- पुण्यसुदिनाभ्यामन्हःक्लीबता। पुण्याहम्। सुदिनाहम्।

(सुबोधिनी-) पुण्यसुदिनाभ्यामन्हः क्लीबता। आभ्यां परस्याहन् शब्दस्य क्लीबत्वं स्यात् पुण्यं च तदहश्चेति। राजाहःसखिभ्य इतिटः। नोवेति टि लोपः। पुण्याहं सुदिनं च तदहश्चेति सुदिनशब्दः प्रशस्तपर्यायः सुदिनाहं। रात्रान्हाहांताः पुंस्येवेत्यस्यापवादोयं।

(तत्त्व०-)सुदिनाहामिति सुदिनशब्दः प्रशस्तपर्यायः सुदिनासु निशासु कार्यमेतत्प्रविचिन्वीत विशेषतः स्वपं चेत्यादिप्रयोगदर्शनात्।

मू० संख्याव्ययाभ्याम्परस्यपथःक्लीबता । त्रिपथम् । विपथम् ।

(सुबोधिनी-) संख्याव्ययाभ्यां परस्य पथस्य क्लीबता आभ्यां परः कृतसमासांतः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः त्रयणां पंथा इति ऋक्पूरब्धूरित्यप्रत्ययः त्रिपथं । विरूपः पंथाः इति विपथं कथं पुंस्त्वं व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समा इत्यमरे उच्यते प्रमाद एवायमिति बहवः वस्तुतस्तु पथगतौ इत्यस्मात्पचाद्यप्रत्यये पथाति व्याप्नोतीति व्युत्पादितः पथशब्दः तथा च त्रिकांडशेषः वाटः पथश्च मार्गः स्यादिति अनेन समासे पुंस्त्वमुपपन्नं कापथ इत्यत्र कादेशस्तु ईषदर्थे बोध्यः । अथ च परवल्लिंगापवादत्वात्तत्पुरुषे एवेदं प्रवर्तते नान्यत्र विपथा नगरी बहुव्रीहिरयं पंथानमतिक्रांता अतिपथा इहापि न द्विगुप्राप्तापन्नालमिति परपदालिंगप्रतिषेधात् इति माधवः ।

(तत्त्व०-) त्रिपथंविपथमिति । व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः । इत्यमरे विपथकापथाविति रभसकोशे च पथे गतावित्यामाद्यचाद्ये बोध्यम् । वाटः पथश्च मार्गस्स्यादिति त्रिकांडशेषोप्यत्रानुकूलः ।

मू०-- सामान्येनपुंसकम् । मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ।

(सुबोधिनी-) सामान्ये नपुंसकं अनियतलिंगविषयकमिदं तेनादिपचतीत्यादौ पुंस्त्वमेव मृदुपचति क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीयांतमिदं धातूपात्तक्रियां प्रति हि फलांशः कर्मीभूतः फलसामानाधिकरण्ये द्वितीया ।

(तत्त्व०-) मृदु पचतीति । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयांतं धातूपात्तभावनां प्रति फलांशः कर्मीभूतः तथाच फलसमानाधिकरण्ये द्वितीया सामान्ये नपुंसकमिति । वा नियतालिंगाविषयं तेन आदिः पचतत्यादौ प्रातरादिरिति पुंस्त्वमेव ।

मू०--उपज्ञोपक्रमान्तस्तत्पुरुषः क्लीबम् । उपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोः प्राथम्यश्चेदाख्यातुमिष्यते।पाणिन्युपज्ञंग्रन्थः नन्दोपक्रमद्रोणः।

(सुबोधिनी-) उपज्ञोपक्रमांतस्तत्पुरुषः क्लीबं । अनञ् तत्पुरुषाधिकारोयं उपज्ञांत उपक्रमांतश्च तत्पुरुषःक्लीबं स्यात् उपज्ञायते इत्युपज्ञा षिद्भिदामङ् इति कर्म्मण्यङ् उपक्रम्यते इत्युपक्रमः । कर्म्मणिघञ् मांतस्य सेटो न वृद्धिरिति वृद्ध्यभावः उपज्ञा च उपक्रमश्च उपज्ञोपक्रमौ उपज्ञोपक्रमौ अंते यस्य स उपज्ञोपक्रमांतः उपज्ञाज्ञानमाद्यं स्यात् ज्ञात्वारंभ उपक्रम इत्यमरः। उपज्ञायमानस्योपक्रम्यमाणस्य च प्रथमस्य भावः प्राथम्यं चेद्यदि आख्यातुं वक्तुमिष्यते वांछ्यते पाणिनेः इति कर्तरिषष्ठी नंदस्योपक्रम इतिनंदोपक्रमं

मू०-- छायान्तश्चपूर्वपदार्थबाहुल्ये । इक्षूणांछायाइक्षुच्छायम् ॥

(सुबोधिनी-) छायांतश्चपूर्वपदार्थवाहुल्ये । छायांतस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । पूर्वं च तत्पदं च पूर्वपदं पूर्वपदस्यार्थः पूर्वपदार्थः बहुलस्य भावो बाहुल्यं पूर्वप-

दार्थस्य बाहुल्यं पूर्वपदार्थबाहुल्यं तस्मिन् । सेनासुराच्छायेत्यस्यविकल्पस्याप-वादोयं ॥

(तत्त्वदीपिका-)इक्षुच्छायामिति इक्षुच्छायानिषादिन्य इत्य त्वाङ्प्रश्लेषो वोध्यः ।

मू०- राजपर्यायपूर्वोरक्षःपिशाचादिपूर्वश्चसभान्तःक्लीबं । इनसभम् । ईश्वरसभम् । नेह । राजसभा । रक्षस्सभम् । पिशाचसभम् ।

(सुबोधिनी-) राजपर्यायपूर्वोरक्षःपिशाचादिपूर्वश्चसभांतः क्लीबं राजपर्यायपूर्वः सभांतस्तत्पुरुषोरक्षःपिशाचादिपूर्वः सभांतस्तत्पुरुषश्च नपुंसकं स्यात् । इनेश्वरशब्दौ राजपर्यायौ । इनस्य सभा इनसभं । ईश्वरस्य सभा ईश्वरसभं । राजपर्यायपूर्व इति किं । राजसभा । रक्षसः सभा । रक्षःसभं । पिशाचस्य सभा पिशाचसभं ॥

(त०-)इनसभमिति।नृपतिसभामगमन्नचेयमानित्यत्र तु राजविशेषवाचीनृपतिशब्दोबोध्यः।

मू०- संघातार्थेसभान्तः । स्त्रीसभम् । स्त्रीसंघात इत्यर्थः ।

(सुबोधिनी-) संघातार्थेसभांतः । संघातार्था या सभा तदंतस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् ॥

मू०- सेनासुराच्छायाशालानिशान्तोवा । ब्राह्मणसेनम् । यवसुरम् । कुड्यच्छायम् । गोशालम् । श्वनिशम् । पक्षे ब्राह्मणसेनेत्यादि ॥ ॥ इतिसमासप्रक्रिया ॥

(सुबोधिनी-) सेनासुराच्छायाशालानिशांतोवा । एतदंतस्तत्पुरुषः क्लीबं स्याद्वा । श्वनिशं । कृष्णचतुर्दशी । अनञ्तत्पुरुष इत्यधिकारान्नेह । दृढसेनो राजा । दृढ सेना यस्येति बहुव्रीहिः । असेना अविद्यमाना सेना इति नञ्पूर्वस्तत्पुरुषः । अथशेषमाह । कृतद्धितसमासैकशेषयङाद्यंतधातुरूपाः पंचवृत्तयः । पंचानां वृत्तिरिति पूर्वाचार्यसंज्ञा । वृत्तिलक्षणमाह । परार्थाभिधानं वृत्तिः । परस्य शब्दस्य योऽर्थस्तस्याऽभिधानं शब्दांतरेण यत्र सा वृत्तिः । यथा । राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयते । विग्रहलक्षणमाह । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । स द्विधा । लौकिकोऽलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः । प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः । यथा । राज्ञः पुरुष इति लौकिकविग्रहः । राजन् अस् पुरुष स् इत्यलौकिकविग्रहः । नित्यसमासलक्षणमाह । अविग्रहो नित्यसमासः । लौकिकविग्रहरहितो नित्यसमासो ज्ञेयः । लोके यस्य विग्रहो न प्रयुज्यते इति भावः । अस्वपदविग्रहो वा । समस्यमानयावत्पदैरघटितः अस्वपदविग्रहः । समासः षड्विधइति प्रायो वादः । अव्ययीभावतत्पुरुषद्वंद्वद्विगुबहुव्रीहिकर्मधारयाधिकारबहिर्भूतस्यापि नाम्नश्च कृतेति विधानात् । तद्व्याख्याने तत्पुरुष इत्युक्तिस्तु प्रा-

चामनुरोधेनेति ध्येयम्। पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः। उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः। संख्यापूर्वोन्यपदार्थप्रधानो द्विगुः अपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः। विशेषणपूर्वः कर्मधारयः उत्तरपदार्थप्रधानः। विशेष्यपूर्वस्तु पूर्वपदार्थप्रधानः। न तु सार्वत्रिकः। सूपप्रति उन्मत्तगंगमित्याद्यव्ययीभावे। अतिमालादौ तत्पुरुषे। दंतोष्ठमित्यादौ द्वंद्वे। द्वित्रा इत्यादौ बहुव्रीहौ चाऽभावात्। अनेकपदत्वं द्वंद्वबहुव्रीह्योरेव। किंच "सिपां सिपा तिपां नाम्ना धातुना च तिपां तिपा॥ सिबंतेनेतिविज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः १" प्रायोभिप्रायः। सिबंतानां सिबन्तेन यथा राजपुरुषः। सिबन्तानां तिपा समासो वेदे एव भवति नान्यत्र। यथा। पर्यभूषत्। सिबंतानां नाम्ना प्रातिपदिकेन यथा। कुंभकारः। अत्र सिबुत्पत्तेः प्रागेवो पपदसमासः। सिबंतानां धातुना यथा। क्विब्वचि प्रच्छचायतस्तुकटप्रुजुश्रीणामित्यादिनिपातनाद्धातुनासमासः। कटप्रूः। अजस्रं। तिपां तिपा समासो यथा। क्रियासातत्ये आख्यातेन समस्यते। अश्नीत पिबतेत्यत्र सततं यत्राभिधीयते सा अश्नीतपिबता। पचतभृज्जता। खादतमोदता। तिङा सिपा यथा। एहीडादयोऽन्यार्थे समस्यंते एहि ईड इति यस्मिन् कर्मणि तत् एहीडं। कृंत विचक्षण इति यस्यां क्रियायां सा कृंतविचक्षणा। इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्च। जीमूतस्येव॥ इति सर्वसमासशेषः॥ जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनंवा। ब्राह्मणाः पूज्याः ब्राह्मणः पूज्यः। एकत्वे द्वित्वे चास्मदो बहुवचनं वा वयंब्रूमः। अहं ब्रवीमि। आवां ब्रूवो वा। उपमानानि सामान्यवचनैस्समस्यते। घनश्यामः इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इव शब्दः प्रयुज्यते। उपमानस्य पूर्वनिपातार्थमिदं। उपमेयं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे समस्यते। विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमिदं। पुरुषो व्याघ्र इव शूर इत्यर्थः।

॥ इतिसमासप्रक्रिया ॥

श्रीविद्यानगरस्थायिलोकेशकरशर्मणा।
कृतायामिह टीकायां समासविवृतिर्गता॥

॥ अथ तद्धितप्रक्रिया ॥

सू०-- अपत्येऽण् ॥ नाम्नोऽपत्येऽर्थेऽण् प्रत्ययः।

(सुबोधिनी-) अथ तद्धितो निरूप्यते॥ तेभ्यः स्याद्यंतपदेभ्यो हितस्तद्धितः। विभक्त्यंतनाम्न एव ताद्धितोत्पत्तिर्भवतीत्यर्थः॥ अपत्येऽण्। षष्ठ्यंतान्नाम्नोऽण् प्रत्ययो भवति अन्वये सत्यपत्यार्थे। अन्वयस्तु एकार्थी भाव एव वृत्तौ। वाक्ये तु व्यपेक्षालक्षणः। आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी। आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे इत्यमरः॥

(तत्त्वदीपिका-) अपत्येऽणिति। अत्र प्रकरणत्वादादिनाऽपत्यान्वयस्या-

संभवात्पारिशेष्याद्वा नामलाभः नाम्नोऽणित्यतः षष्ठ्यंतस्यैवापत्यवद्भावसंबंधे षष्ठ्या ए-वोचितत्वात्।

मू०--आदिस्वरस्याञ्णितिवृद्धिः॥ स्वराणांमध्ये य आदिस्व-रस्तस्य वृद्धिर्ञिति णिति च तद्धिते।

(सुबोधिनी-) आदिस्वरस्याञ्णितिवृद्धिः। स्वरेषु आदिः आदिस्वरः निर्द्धा-रणार्थसप्तम्या समासः। क्वचिदमाद्यंतस्य परत्वमिति परनिपातः निर्द्धारणषष्ठ्या तु न समासः। निर्द्धारणे या षष्ठीति निषेधात्। यद्वा वोऽव्यस्वरे इत्यतः स्वरे इत्यनुवर्त्य तत्र जातावेकवचनं निर्द्धारणसप्तम्यंतं तथाच स्वरेषु य आ-दिस्वरस्तस्य वृद्धिरिति व्याख्याने आदिश्चासौ स्वरश्चेति कर्मधारयः। ञ्च ण्च ञ्णौ तौ इतौ यस्य स ञ्णित् तस्मिन् ञ्णिति प्रकरणात्तद्धिते इति लभ्यते इच्छ-ब्दस्तु प्रत्येकं संबध्यते द्वंद्वांते श्रूयमाणत्वात्॥

(तत्त्वदीपिका-)आदिस्वरस्य ञ्णाति वृद्धिरिति। अत्र स्वराणां आदिस्वरः। स्वरेषु वा निर्द्धारणार्थया षष्ठ्या सप्तम्या वा समासः क्वचिदमाद्यंतस्य परत्वस्येदमपि ज्ञापकं। निर्द्धारणं च सजातीयापेक्षं तेन स्वर एव गृह्यते नतु हस इति लघुभाष्ये। हस अत्रेदमवधेयम्। निर्द्धारणषष्ठ्या समास इति तावत् व्याहतं। तथाहि। क्वचित्षष्ठी न समस्यत इत्युक्त्या क्वचित्पदेन ग्रंथान्तरोक्तनिर्द्धारणादिलाभात्। न निर्द्धारण इति पाणिनिसूत्रमेवात्रार्थेनुकूल-मिति तस्मात्सप्तम्यंतेन समासः। कर्मधारयो वा। कर्मधारये च यस्वर इत्यतः स्वरे इत्यनुवर्त्य जातावेकवचनं बोध्यम्। तथाच स्वरेषु य आदिस्वरस्तस्य वृद्धिरिति व्याख्येयम्। ञ्च ण् च ञ्णौ ञ्णौ इतौ यस्य स ञ्णित् तस्मिन् प्रकरणात्तद्धितस्यैव विशेषणं। अत्र णितीति वा ञितीति वा एकमेव कर्त्तव्यं सर्वत्र णकार एव ञकार एव चानुबंधत्वेन कार्य इत्युक्तिस्तु अनेकस्थलेनुबंधव्यत्यासकरणक्लेशादुपेक्षिता। नन्वादे ञ्णिति च वृद्धिरित्येवा-स्तु किं स्वरग्रहणेनेति चेत्सत्यं। हसस्य वृद्धिग्रहणेन वारणसंभवेपि यत्रादावेकस्वरःस्यात्त-त्रैव वृद्धिर्नत्वादिहसात्परस्य स्वरस्येति शंकानिरासाय स्वरग्रहणस्यावश्यकत्वात्। आदि-त्वं तु यस्मात्पूर्वं नास्ति तत्त्वं एवमंतत्वमपि यस्मात्परो नास्ति तत्वमेव। इत्थं च व्यपदे-शिवद्भावो नापेक्ष्यः इति तु सत्यन्यस्मिन्नित्यपि विशेषणमुपादेयं। तदा व्यपदेशिवद्भावेनै-कस्वरस्य सिद्धिः।

मू०-- वोऽव्यस्वरे॥ उवर्णस्यौतश्चाव् तद्धितस्य यकारे स्वरे च उपगोरपत्यमौपगवः। वैदुषः। वासिष्ठः। गौतमः। भार्गवः। आंगि-रसः। वैदः। और्वः। वार्त्रघ्नः।

(सुबोधिनी-) वोऽव्यस्वरे। उश्च ओश्चानयोः समाहारो वो एकत्वे द्विगुद्वंद्वा-विति नपुंसकत्वेपिन ह्रस्वः। अनुकार्यस्वरूपस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थत्वात्। यश्च स्वरश्च तयोः समाहारः यस्वरं तस्मिन् यस्वरे तद्धितसंबंधिनि। अत्रौकारस्य स्वरे आवि सिद्धौ

यकारार्थं तद्ग्रहणं। वस्तुतस्तु क्वचिद्यकारेऽपि स्वरकार्यातिदेशादेव सिद्धिरित्योग्रहणं व्यर्थमिति ध्येयम्। गामुपगत इत्युपगुः। नाम्नश्चेति समासः। गोरिति ह्रस्वः। यादवविशेषस्य उद्धवस्य पूर्वजः कश्चित्। उद्धवं प्रकृत्यौपगविर्जगामेति भागवतात्। उपगोरपत्यमिति अणः प्रयोगे उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायादपत्यशब्दस्याऽप्रयोगः। वाटाङ्च्योरित्यतो वेत्यनुवर्तते तेन पक्षे षष्ठीसमासोपि। उपग्वऽपत्यमिति समासस्य वैकल्पिकत्वाद्वाक्यमपि। औपगवः। स्त्रियां तु जातेरितीप्। औपगवी अन्वये किं। वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य। विदुषोपत्यं वैदुषः। वसिष्ठस्य ऋषेरपत्यं वासिष्ठः। गौतमस्य ऋषेरपत्यं गौतमः। भृगोर्ऋषेरपत्यं भार्गवः। अंगिरसऋषेरपत्यं आंगिरसः। बिदस्यापत्यं बैदः। उर्वस्यापत्यं और्वः॥

(तत्त्वदीपिका-) वोऽव्यस्वरइति। वो अव्यस्वरेइति छेदः। उश्च ओश्च एतयोस्समाहारः वो एकत्वे द्विगुद्वंद्वावित्यस्यानित्यत्वान्नपुंसकाभावः। नपुंसकत्वं वा ह्रस्वस्यैवानित्यत्वं। यश्च स्वरश्च यस्वरं तस्मिन् अत्र ओकारस्य स्वरे अवविधानस्य सिद्धत्वेपि यकारार्थमोग्रहणस्यावश्यकत्वात् तद्ग्रहणं। वस्तुतस्तु क्वचिद्यकारेपि स्वरकार्यातिदेशादेव सिद्धिरित्योकारग्रहणं न कर्तव्यं। यस्वरयोश्च प्रकरणात्तद्धितयोरेव ग्रहणं उपगोरपत्यमिति। गामुपगत उपगुः नाम्नश्चेति समासो गोरिति ह्रस्वः उपगुर्यादवविशेषः उद्धवपूर्वजेषु कश्चन। अणः प्रयोगे उक्तार्थानामप्रयोगः इतिन्यायादपत्यशब्दस्याप्रयोगः मृगापत्ये मृगत्वसत्वान्न तद्वाचिभ्यस्तद्धितः। उपगुत्वं त्वौपगवे नास्तीति भवत्यपत्यप्रत्ययः।

सू०-- ऋउरणि॥ संख्यासंभद्रपूर्वस्य मातृशब्दस्य ऋत उर्भवत्यणि परे। षाण्मातुरः साम्मातुरः। भाद्रमातुरः।

(सुबोधिनी-) ऋउरणि। सामान्यशब्दस्यापि लक्ष्यानुसारात् विशेषपरत्वं बोध्यं। तेन संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्य लाभः। षण्णां मातृणामपत्यमिति तद्धितार्थे द्विगुसमासोयं। नतु षण्मातृणामपत्यमिति विग्रहः। दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमेनाऽसंज्ञायां समासाऽभावात्। तद्धितांतस्य संज्ञात्वेपि समासस्य संज्ञात्वात् आदिस्वरवृद्धिः। षोडइति डत्वं क्वचिज्जवस्यापि ञम् इति डस्य णः उर् षाण्मातुरः। द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः। द्वैमात्रेयश्चविनायकः। संमातुरपत्यं साम्मातुरः। भद्रमातुरपत्यं भाद्रमातुरः॥

(तत्त्वदीपिका-) ऋउरणीति। मातृशब्दस्येति जननीवाचकस्यैव ग्रहणं व्याख्यानात्। षण्णामातृणामपत्यमिति संख्यापूर्वो द्विगुरिति तद्धितार्थे द्विगुः। ञमेञमावेत्यत्र व्यवस्थितत्वाश्रयणात्क्वचिज्जवस्यापि डकारस्य ञमानां मध्ये सवर्णत्वेन णकारः।

सू०-- शिवादेश्चाण्॥ शैवः। गाङ्गः।

(सुबोधिनी-) शिवादेश्चाण्। शिवादेरण्स्यादपत्येर्थे इञपवादोयं। शिवस्यापत्यं शैवः। लह्यस्यापत्यं लाह्यः। गंगाया अपत्यं गांगः। पक्षे गांगेयः। ण्यण।

शिव ककुत्स्थ वेतंड जरत्कारु विपाश् तक्षन् विश्रवण् रवण ऋष्टिषेण विरूपाक्ष तिशि इवादिः ॥

(तत्त्वदीपिका—) शिवादेश्चेति । अत इति योगविभागात् शिवादेरकारांतादप्यण् ।

मू०— अतइञनृषेः ॥ अकारान्तान्नाम्नोऽनृषिशब्दादपत्येऽथ इञ् दैवदत्तिः । श्रैधरिः । दाशरथिः । पौरन्दरिः ।

(सुबोधिनी—) अतइञ्ऽनृषेः । ऋषिवाचकाददंतात्तु अणेव भवति । अनृषिवाचकमदंतं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात् षष्ठ्यंतादिञ् स्यादपत्येर्थे । देवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तिः । श्रीधरस्यापत्य श्रैधरिः । दशरथस्यापत्यं दाशरथिः । पुरंदरस्याऽपत्यं पौरंदरिः ॥

(तत्त्वदीपिका—) अत इञनृषेरिति । अत्रातइति । योगविभागः तेनाकारांतादनृषिवाचकादप्यण् । भैमसेन इत्यादि ।

मू०— बह्वादेश्च ॥ बहोरपत्यम्बाहविः । औडुलोमिः । गार्गिः । बैदिः । नाडिः । कौञ्जिः ।

(सुबोधिनी—) बह्वादेश्च । बह्वादिभ्य इञ्स्यादपत्येर्थे । बाह्वादिराकृतिगणोयं । वाहोरपत्यं बाहविः । उडुनीव लोमानि यस्य स उडुलोमा । "तारकाप्युडुवास्त्रियामित्यमरः" । उडुलोम्नोऽपत्यं नोवेति टिलोपः । औडुलोमिः । बहुत्वेत्वस्मादणेव । णितो वेत्यणित्वान्न वृद्धिः । उडुलोमाः । गर्गस्यापत्यं गार्गिः । बिदस्यापत्यं बैदिः । नडस्यापत्यं नाडिः । कुंजस्यापत्यं कौंजिः । बह्वादिर्यथा । बिद उर्व कश्यप कुशिक भारद्वाज उपमन्यु विश्वानर परस्त्री परसुंच इत्यादि ॥

(तत्त्व०—) बह्वादेश्चेति । इञइति द्वितीययोगविभागादनकारांतादपीञ् सिध्यतीति भावः । तेन सावर्णिरित्यादिसिद्धिः । अकङ्चेति । ङित्वादंतस्यायमादेशः ।

मू०— सुधातृव्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानामकङ्च ॥ सुधातुरपत्यं सौधातकिः । वैयासकिः । वारुडकिः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । बैम्बकिः ।

(सुबोधिनी—) सुधातृव्यासवरुडनिषादचंडालबिंबानामकङ्च । एषामकङादेशः स्यात् इञ्प्रत्ययश्चापत्येर्थे । ङित्वादंत्यस्य स्थानेऽकङ् । सुधातुरपत्यं सौधातकिः । वेदान् व्यसतीति वेदव्यासः कार्य्येणित्यऽण् भीमो भीमसेन इतिवदेकदेशस्य ग्रहणं । व्यासस्यापत्यमिति नसंधिष्वोर्युट्चेति वक्ष्यमाणेनेडागमः ततो वृद्धिर्वैयासकिः । वरुडस्यापत्यं वारुडकिः । वरुडादयोजातिविशेषाः । निषादस्यापत्यं नैषादकिः । चंडालस्यापत्यं चांडालकिः । बिंबस्यापत्यं बैंबकिः ॥

तत्त्वदीपिका-) सौधातकिरिति । सुधातुरपत्यमिति विग्रहः ।

सू०- ण्यायनणेयणीयागर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वस्रादेः ॥ गर्गादेर्ण्यो नडादेरायनण् अत्र्यादेः स्त्रीप्रत्ययान्ताच्च ण्यण् पितृष्वस्रादेर्णीयोऽपत्येऽर्थे । गार्ग्यः । वात्स्यः । कात्यः । वातराण्डयः । आवटयः । माण्डूक्यः पौतिमाष्यः । नाडायनः । चारायणः । गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । आमुष्यायणः । आत्रेयः कापेयः । नैधेयः । गाङ्गेयः । गौधेयः । नाटेयः ।

(सुबोधिनी-) ण्यायनणेयणीयागर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वस्रादेः । ण्यश्च आयनण् च णीयश्च ते ण्यायनणेयणीयाः । गर्गश्च नडश्च अत्रिस्त्रियौ च पितृष्वसा च एषां समाहारो गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वसृ गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वसृ आदिर्यस्य स गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वस्रादिस्तस्मात् । द्वंद्वांते श्रूयमाण आदिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । स्त्रीशब्देन स्त्रीप्रत्ययस्यग्रहणान्नादिशब्दप्रयोगः। इह स्वरूपग्रहणं अत्र्यादिषु तस्य तु नेष्टं सुग्रहात् । यथा क्रमेण गर्गादिभ्यो ण्योऽपत्येऽर्थे । नडादेरायनणऽपत्येऽर्थे । अत्र्यादेः स्त्रीप्रत्ययांताच्च ण्यण् अपत्येऽर्थे ।पितृष्वस्रादेर्णीयोऽपत्येर्थे । इह आयनणेयणोरणंतत्वादीप् । अंतणकारपाठसामर्थ्यादर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वात् । अन्यथा ण्यणीयवत् णायनेणेयाविस्येव ब्रूयादिति । गर्गादिर्यथा । गर्ग वत्स व्याघ्रपाद पुलस्ति बभ्रु मंडु वतंडक शकल कण्व अगस्त्य कुंडिनी यज्ञवल्क्य पराशर जमदग्नि इत्यादि । नडादिर्यथा । कुंज ब्रध्न शंख शकट इत्यादि। अत्र्यादिर्यथा । अत्रि शुभ्र मृकंड अश्वादि नातृ विधवा गोधा प्रवाहण पांडु इत्यादि । गर्गादिशब्दास्तदपत्ये लाक्षणिकाः । साक्षादपत्ये इञेव अनन्तरापत्ये गार्गिरित्युक्तत्वात् । गर्गस्यापत्यमितीञोर्थः गार्गेरपत्यं गार्ग्यः । वत्सस्यापत्यं वात्स्यः । कतस्यापत्यं कात्यः । वतंडस्यापत्य वातंडयः । अवटस्याऽपत्यमावटयः । मंडूकस्यापत्यं मांडूक्यः । पूतिमाषस्यापत्य पौतिमाष्यः। स्त्रियां तु नदादित्वादीप्। हसात्तद्धितयस्येपीति यलोपः। गार्गी । वात्सी । नदादित्वात् स्त्रियामायनणि गार्ग्यायणी । कात्यायनी । वातंडी वातंड्यायनी मांडूक्यायनी । अजादित्वादाऽऽप्रत्यये आवटया । पौतिमाष्या । नडस्यापत्यमितिञोर्थः। नाडेरपत्यं नाडायनः । चरस्यापत्यं । चारायणः। ण्यांतानामिञंतानां च नडादित्वं बोध्यं । गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः । वात्स्यस्याऽपत्यं वात्स्यायनः । दाक्षेरपत्यं दाक्षायणः । अमुष्यापत्यमामुष्यायणः । षष्ठ्या अलुगत्र । अत्रेरपत्यमात्रेयः । कपेरपत्यंकापेयः ॥

(तत्त्वदीपिका-) ण्यायनणेयनणीयाइति । ण्यश्च आयनण् च एयण् च णीयश्च ते । गर्गश्च नडश्च अत्रिश्च स्त्री च पितृष्वसा च एतेषां समाहारस्तदादिर्यस्य स तथा तस्मात् । द्वंद्वात्परे आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । स्त्रीशब्देन स्त्रीप्रत्ययग्रहणान्नादिश-

ब्दप्रयोगः। अत्र नव्याः आदिशब्दोत्र प्रकारवाची न तु व्यवस्थार्थः। एतदादिगणस्यात्रादर्शनादित्याहुः। तन्मते गर्गादेर्गणाण्ण्य इत्यादि वासुदेवोक्तिः प्रत्युक्ता। गर्गादिशब्दाश्च तदपत्ये लाक्षणिकाः। तेन गर्गस्यापत्यं गर्ग्यं गार्ग्य इत्यत्र गार्गेरपत्यमित्यर्थो बोध्यः। साक्षादपत्ये तु गार्गिरित्येवेति।

मू०– कल्याण्यादेरिनङ्च॥ काल्याणिनेयः। कौलटिनेयः।

(सुबोधिनी–) कल्याण्यादेरिनङ्च। एषामिनङादेशः। स्त्रीप्रत्ययांतत्वादेयण्प्रत्ययः। कल्याणी सुभगा दुर्भगा बंधकी परस्त्री कुलटा इत्यादि। कल्याण्या अपत्यं ङित्वादंत्यस्थाने इनङ् आदिस्वरवृद्धिः यस्येत्यलोपः काल्याणिनेयः। कुलान्यटति भिक्षार्थं हलादेरीषादाविति टेर्लोपः सा कुलटा। सती भिक्षुक्यत्रेनङ्विधौ गृह्यते। या तु व्याभिचारार्थे कुलान्यटति तस्य एरण्प्रत्यये कौलटेरः। एयाणि त कौलटेयः। सतीपक्षे तु इनङ्वा भवति। कौलटिनेयः, कौलटेयः। अथ बांधकिनेयः स्याद्बंधुलश्चासतीसुतः॥ कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि॥ तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोपि चात्मज इत्यमरः। सुभगाया अपत्यमिति क्वचिद्वयोरिति वक्ष्यमाणेनोभयत्र वृद्धिः इनङ् सौभागिनेयः॥

(तत्वदीपिका-) इनङ्चेति। ङित्वादंत्यादेशः। काल्याणिनेय इति कल्याण्या अपत्यमिति विग्रहः।

मू०– गोधादेरारणौ॥ गौधारः। नाटारः। पाण्डारः। गौधेरः। नाटेरः। पाण्डेरः। पैतृष्वस्रीयः।

(सुबोधिनी–) गोधादेरारणेरणौ। गोधादेरारणेरणौ प्रत्ययौ स्तः अपत्येऽर्थे। गोधाया अपत्यं गौधारः नट्या अपत्यं नाटारः। यस्येतिलोपः। पंडोः नपुंसकस्तस्यापत्यं पांडारः। एरणि तु गौधेरः। नाटेरः पितृष्वस्रादेर्णीयः। पितृस्वसेति मातृपितृभ्यां स्वसुरिति षत्वं। पितृष्वसुरपत्यं पैतृष्वस्रीयः। मातृष्वसुरपत्यं मातृष्वस्रीयः॥

(तत्त्वदीपिका–) गौधारइति। गोधाया अपत्यमिति विग्रहः। पांडार इति। पांडस्यापत्यं मिति विग्रहः।

मू०– पितृष्वस्रादेरेयणिटिलोपः॥ पैतृष्वसेयः। मातृष्वसेयः।

(सुबोधिनी–) पितृष्वस्रादेरेयणिटिलोपः। पितृष्वस्रादेष्टेर्लोपः स्यादेयणि। अन्यादित्वादेयण्। पैतृष्वसेयः॥

(तत्वदीपिका–) पैतृष्वसेय इति। पितृष्वसुरापत्यमिति विग्रहः। पितृष्वस्रादेरित्यत्र कृतषत्वनिर्देशात्समासे क्वचित्पूर्वपदादुत्तरपदस्थस्य सस्यषः। तेन ज्योतिष्टोमइत्यादौ षत्वं।

मू०– पाण्डोड्यण्॥ पाण्ड्यः।

(सुबोधिनी-) पांडोर्ड्यण्। पाण्डुशब्दात् ड्यण् स्यादपत्येऽर्थे। णित्करणं पांड्या भार्या इत्यत्र वृद्धिहेतोस्तद्धितस्यारक्तविकारार्थस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं। पांडोरपत्यं पांड्यः ॥

मू०- चटकादैरण्॥ चटकस्यापत्यश्चाटकैरः।

(सुबोधिनी-) चटकादैरण्। चटकाशब्दादैरण् स्यादपत्येऽर्थे। प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया स्त्रिया अपि। चटकस्य चटकाया वाऽपत्यं चाटकैरः॥

(तत्वदीपिका-) चाटकैरइति। चटकस्य चटकाया वापत्यमिति विग्रहः।

मू० स्त्र्यपत्येलुक्॥ चटका।

(सुबोधिनी-) स्त्र्यपत्येलुक्। चटकादेरणो लुक् स्यात् स्त्र्यपत्ये। चटका। अजादित्वादाप्॥

(तत्त्वदी०-) चटकेति चटकस्य चटकायावापत्यं स्त्रीति विग्रहः।

मू०- लुग्बहुत्वेक्वचित्॥ प्रत्ययस्य। गर्गाः। वसिष्ठाः। भृगवः। अङ्गिरसः। वत्साः। कुत्साः। गोतमाः। अत्रयः। बिदाः। अङ्गाः। वंगाः। कलिंगाः। विदेहाः।

(सुबोधिनी-) लुग्बहुत्वेक्वचित्। क्वचिदपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे ण्यस्य लुक्। गर्गाः। वत्साः। तत्कृते इति किं। प्रियो गार्ग्यो येषां ते प्रियगार्ग्याः। स्त्रियां तु न। गार्ग्यः स्त्रियः। अणो लुक्। वासिष्ठाः। भृगवः। अंगिरसः कुत्साः। गोतमाः। बिदाः उर्वाः। ण्यणो लुक्। अत्रयः। जनपदक्षत्रियवाचिनोऽपत्यप्रत्ययस्य लुक्स्यात्। बहुत्वे अणो लुक्। अङ्गाः। वङ्गाः। कलिङ्गाः। विदेहाः। तद्राजन्यर्थेष्वपत्यप्रत्यया भवंति। ईक्ष्वाकूणां राजेति निपातनाट्टिलोपः। ऐक्ष्वाकः। पंचालानां राजा पांचालः। बहुत्वे लुक्। इक्ष्वाकवः पंचाला इत्यादि। एवमंगानां राजा आंग इत्याद्यपि बोध्यम्॥

(तत्वदीपिका-) लुग्बहुत्वेक्वचिदिति। क्वचिद्ग्रहणाद्ग्रंथान्तरोक्तलक्ष्यानुसारेणलुग्भवतीति बोध्यं ग्रंथगौरवभयान्न तत्सर्वमुदाहृतं।

मू०- स्त्रियामवन्तिकुरुशूरसेनादिभ्योऽबहुत्वेऽपि। अवन्ती कुन्ती। कुरुः। शूरसेनी।

(सुबोधिनी-) स्त्रियामवंतिकुन्तिकुरुशूरसेनादिभ्योबहुत्वेपि। एभ्योऽपत्यार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् स्त्रीप्रत्यये। अवंतेरपत्यं स्त्री अवंती। कुंतेरपत्यं कौंतेयः। स्त्री कुन्ती। इतोमनुष्यजातेरितीप्। कुरोरपत्यंकौरव्यः। स्त्री कुरूः। उत ऊः रित्यूप्रत्ययः। शूरसेनस्याऽपत्यं शौरसेनः। स्त्री शूरसेनी। मद्रस्यापत्यं माद्रः। स्त्री माद्री। जातित्वादीप्॥

(तत्वदीपिका–) अवन्तीति । अवन्तेरपत्यमिति विग्रहः । पुमांस्त्वावंत्यः । कुंतीति । कुंतेरपत्यामिति विग्रहः । कुरूरिति । कुरोरपत्यं । पुमांस्तु कौरव्यः । उतऊरित्यूः शूरसेनस्यापत्यं शूरसेनी पुमान् शौरसेनः ।

सू०– देवतेदमर्थे ॥ देवतार्थे इदमर्थे चोक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्ययाः इन्द्रो देवतास्य ऐऽन्द्रम् । सौम्यम् । आग्नेयम् । गृहमेधीयम् । वास्तोष्पतीयम् । अग्नीषोमीयम् । मरुत्त्वतीयम् ।

(सुबोधिनी–) देवतेदमर्थे । देवता च इदम् च अनयोः समाहारो देवतेदं देवतेदं चासौ अर्थश्च देवतेदमर्थस्तस्मिन् देवतेदमर्थे । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता । द्वंद्वांते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकमर्थशब्दः संबध्यते । देवतार्थे इदमर्थे च उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्ययाः स्युः । अण् इञ् ण्यः । आयनण् ण्यणणीय आरण् रारण् ङ्यण् ऐरण् एते उक्तप्रत्ययाः । इन्द्रो देवता अस्येति ऐंद्रं हविः । अत्र प्रथमांतात्प्रत्ययो देवतास्येति षष्ठ्यर्थे । अन्योक्ते प्रथमेति तद्धितेनोक्ते संबंधे प्रथमा । स्त्रियां तु त्रणईप् । ऐंद्री दिक् । सोमो देवताऽस्येति सौम्यं ण्यः । नदादित्वादीप् । सौमी ऋक् । हसात्तद्धितयस्येपीति यलोपः । अग्निर्देवताऽस्येति आग्नेयं । ण्यण् । अणंतत्वादीप् । आग्नेयी । गृहमेधशब्दोऽदंतः । गृहमेधो देवताऽस्येति गृहमेधीयं । गृहमेध्यं । वास्तोष्पतिर्देवताऽस्येति वास्तोष्पतीयं । वास्तोष्पत्यं । वास्तोष्पतिः सुरपतिरित्यमरः । वास्तोः पतिः वास्तोष्पतिः वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियामित्यमरः । अग्नीषोमौ देवते अस्येति अग्नीषोमीयं, अग्नीषोम्यं । मरुत्वान् देवताऽस्येति मरुत्वतीयं, मरुत्वत्यम् । इन्द्रोमरुत्वान्मघवेत्यमरः ॥

(तत्वदीपिका–)देवतेदमर्थे इति।देवता च इदं चानयोः समाहारः देवतेदम्।सचासावर्थश्च देवतेदमर्थस्तस्मिन् द्वंद्वांते श्रूयमाणत्वादर्थशब्दस्य प्रत्येकं योग इत्याशयेनाह देवतार्थेत्यादिः । इन्द्रोदेवता स्येति । त्यज्यमानद्रवे उद्देश्याविशेषो देवता मंत्रस्तुत्या च । ननु देवतास्यापि इदमर्थत्वाद्देवताग्रहणं व्यर्थमिति चेत्सत्यं । इदमर्थे इंद्रसंबंधि हविरिति बोधः । देवतार्थे तु इन्द्रदेवतोद्देश्यकं हविरिति विशेषबोधार्थं पृथक् ।

सू०– अपोनपादपान्नपातोरपोनमृअपान्नमृआदेशौ ॥ इयेययोः परतः । अपोनप्त्रियम्, अपोनप्त्रीयम्, अपान्नप्त्रियम् । अपान्नप्त्रीयम् ।

(सुबो०–)अपोनपादऽपानपातोरपोनमृअपान्नमृआदेशौ । ईयेययोः एतयोः परतः रपोनमृ अपानमृ आदेशौ स्तः अपोनपाद्देवताऽस्येति । अपान्नपाद्देवताऽस्येति ॥

(तत्वदीपिका–) अपोनपादपान्नपातोरिति अत्रादेशे यथा संख्यं न तु प्रत्यये व्याख्यानात् ।

मू०— प्रावृषएण्यः ॥ प्रावृड्देवताऽस्य प्रावृषेण्यम् । कः प्रजापतिर्देवताऽस्य कायम् ।

(सुबोधिनी—) प्रावृषएण्यः । अस्मादेण्यप्रत्ययः स्यात् देवतार्थे । प्रवर्षतीति प्रावृट् । नहिवृतीति दीर्घः । जातेऽर्थे तु इक् । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः । प्रावृषेण्यः । स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षा अथ शरत् स्त्रियामित्यमरः । कस्येकारांतादेशोऽणि को ब्रह्मा देवताऽस्येति यस्येति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः । आय् । कायं हविः ॥

(तत्त्वदीपिका) कायमिति । अत्र यस्य लोपं बाधित्वा परत्वाद्वृद्धिः ।

मू०— क्वचिद्द्वयोः ॥ पूर्वोत्तरपदाद्योस्स्वरयोः क्वचिद्वृद्धिर्भवति ञ्णिति । आग्निमारुतम् ।

(सुबोधिनी—) क्वचिद्द्वयोः । द्वयोरिति षष्ठ्यंतं पदविशेषणं । अग्नामरुतौ देवते अस्येति अग्नेरिदिति वक्ष्यमाणेनेकारादेशः । उभयत्र वृद्धिः । आग्निमारुतं । अण् । स्वाम्यर्थवाचकदेवताद्वंद्वे एव पूर्वोत्तरपदादिस्वरवृद्धिविषयकमुदाहरणमेतत् तेनेह न । स्कंदविशाखयोरयमिति स्कांदविशाखः अण् । पार्वतीनंदनः स्कंद इत्यमरः । नेंद्रस्य परस्य उभयत्र प्राप्तौ । परस्येंद्रशब्दस्य वृद्धिर्न भवति देवताद्वंद्वे । सोमेन्द्रौ देवते अस्येति सोमेंद्रः पशुः । अण् । परस्येति किम् । इंद्राग्नी देवते अस्येति ऐंद्राग्नः ऽण् यस्येतीकारलोपः । दीर्घात्परस्य वरुणस्य वृद्धिर्न भवति देवताद्वंद्वे । इन्द्रावरुणौ देवते अस्येति देवताद्वंद्वे पूर्वस्येत्यात्वं । ऐंद्रावरुणं । मित्रावरुणौ देवते अस्येति मैत्रावरुणं । अण् । दीर्घात्किं । अग्नीवरुणौ देवते अस्येति ईदग्नेः सोमवरुणयोरितीत्वं ॥

(तत्वदीपिका—) क्वचिद्द्वयोरिति । अत्रादिस्वरस्येति संपूर्णसूत्रमनुवर्त्तते । द्वयोरिति षष्ठ्यंतं पदविशेषणं । यद्यपि समासेनैकपद्यं तथाप्यंतर्वर्तिन्या विभक्त्या पदद्वयत्वं बोध्यम् । एदोतोत इति ज्ञापितमुत्तरस्यापदत्वं तु ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति वचनान्नेहाश्रयणीयम् । आग्निमारुतमिति अग्नीमरुतौ देवते अस्येति विग्रहः ।

मू०— अग्नेरिद्वृद्धौ ॥ वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशस्स्यात् । आग्निवारुणम् । सौहार्दम् । सौभागिनेयः । सौभाग्यम् । साक्तुसैन्धवः । आनुशातिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । पौर्वाण्हिकम् ।

(सुबोधिनी—) अग्नेरिद्वृद्धौ । अग्निशब्दस्येत्स्यात् वृद्धिमत्युत्तरपदे देवताद्वंद्वे । अलौकिके वाक्ये आत्वमत्वं च बाधित्वा इत् । विष्णौ परे इत्वं न । विष्णुशब्दे परेऽग्निशब्दस्येन्न । आग्नावैष्णवम् । प्रत्ययः । आग्निवारुणं । उभयत्र वृद्धिः । सुहृदो भावः सौहार्दं अण् । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । ण्यणि नञो वृद्धी । सुभगस्य भावः सौभाग्यं ण्यः । सक्तुप्रधानाः सिंधवः सक्तुसिंधवः सक्तुसिंधुषु भवः साक्तुसैंधवः अण् वृद्धी । शतेन क्रीतः शतिकः । शतिकमनुगतो अनुशतिकः । अनुशतिकस्येदं आनुशातिकं अण्वृद्धी । इह लोके भवं ऐहलौकिकं इकः । परलोके भवं पारलौकिकं ॥

(तत्वदीपिका–) अग्नेरिदिति। वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्यादित्यर्थः। सौहार्दमिति । सुहृदो भावः। सौभागिनेय इति । सुभगाया अपत्यमित्यर्थः । साक्तुसैंधव इति। सक्तुप्रधाना सिंधवः सक्तुसिंधवस्तेषु भावः । शतेन क्रीतः शतिकः तमनुगतोऽनुशातिकस्तस्येदमानुशातिकम् ।

मू०– णितोवा ॥ उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया णितो वा। स्वस्रीयः श्वशुरस्यापत्यं श्वाशुर्य्यः । पित्र्यम् । गव्यम् । पयस्यम् । कुल्यम् । तदीयम् । त्वदीयम् । मदीयम् ।

(सुबोधिनी–) णितोवा । अणादयः कादयश्च णितो वा भवन्ति । अणादीनां णित्वे सिद्धे पक्षे निषेधार्थं वचनं । कादीनामणित्वे सिद्धे पक्षे विधानार्थं । स च क्वचिन्नित्यनिषेधः । क्वचिद्वैकल्पिकः । क्वचिदनिषेध एव । स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः णीयः। श्वशुरस्यापत्यं यस्येत्यलोपः श्वाशुर्यः। पितुरिदमिति क्वचित्स्वरवद्यकार इति स्वरत्वात् रत्वं । पित्र्यं ण्यः । गोरिदं गव्यं ण्यः स्वरत्वादव् । पयसि भवं पयस्यं । कुले भवं कुल्यं ण्यः। तस्येदं तदीयं । तवेदं । ममेदं । त्वन्मदेकत्वे इति त्वद् मद् त्वदीयं मदीयं ॥

(तत्वदीपिका–) णितोवेति । अत्र वेत्यस्य व्यवस्थितत्वात् । क्वचिदणितोपि णित्त्वं क्वचित् णितोप्यणित्वं क्वचिद्विकल्प इतिबोध्यम् । णितो बहुत्वाण्णित इत्युक्तिर्ब्राह्मणग्राम इतिवत्। तेन णितोपि ञित्वविकल्पो बोध्यः। पित्र्यमिति पितुरिदमिति विग्रहे क्वचित्स्वरवद्य इति स्वरत्वाद्रत्वम् । एवं गव्यमित्यपि ।

मू०– अन्यस्यदक् ॥ अन्यदीयम् ।

(सुबोधिनी–) अन्यस्यदक् । अन्यशब्दस्य दगागमो भवति णीये । अषष्ठीतृतीयतस्यान्यशब्दस्य दगागमो वाच्यः। आशीराशास्थाऽऽस्थितोत्सुकोतिकारकरागणीयेषु परतः। अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्था। अन्यदास्थितः अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यत्कारकः । अन्यद्रागः । अषष्ठीतृतीयांतस्येति किम् । अन्यस्यान्येन वा आशीः अन्याशीः । कारकणीययोरषष्ठीतृतीयांतस्येति निषेधो न वाच्यः अर्थे परे अन्यस्य वा दक्। अन्यदर्थः। अन्यार्थः । अन्यदीयं॥

मू०–पितुर्भ्रातरिव्यः ॥ पितुर्भ्राता पितृव्यः ।

(सुबोधिनी–) पितुर्भ्रातरिव्यः । पितृशब्दाद्व्यप्रत्ययो भवति भ्रात्रर्थे ॥

मू०– मातुर्भ्रातरिडुलः ॥ मातुलः ।

(सुबोधिनी–) मातुर्भ्रातरिडुलः । मातृशब्दात् डुल् प्रत्ययो भवति भ्रात्रर्थे। डित्वाट्टिलोपः ॥

मू०– मातृपितृभ्याम्पितरिमातरिचडामहष् ॥ मातुः पिता

मातामहः । पितामहः । मातुर्माता मातामही । पितामही ।

(सुबोधिनी-) मातृपितृभ्यांपितरिमातरिचडामहष् । आभ्यां महष् प्रत्ययः स्यात् पित्रर्थे मात्रर्थे च डित्वाट्टिलोपः । षित्वात्स्त्रियां ष्वितइतीष् ॥

(तत्वदीपिका-) मातृपितृभ्यामिति । षित्वादीष् ।

सू०- अवेर्दुग्धेसोढदूसमरिसाः ॥ अवेर्दुग्धम् अविसोढम् । अविदूसम् अविमरीसम् ॥

(सुबोधिनी-) अवेर्दुग्धेसोढदुसमरीसाः। अविशब्दादेते प्रत्यया भवंति दुग्धेऽर्थे । सकारपाठसामर्थ्यान्नषः । अविसोढमिति ॥

सू०- तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ ॥ निष्फलस्तिलस्तिलपिञ्जः । तिलपेजः ।

(सुबोधिनी-) तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ । तिलशब्दादेतौ प्रत्ययौ स्तः निष्फलेर्थे । तिलपिंजः । तिलपेजः । वंध्यस्तिल इत्यर्थः ॥

सू०- कारकात्क्रियायुक्ते ॥ कारकादप्येते प्रत्ययाः क्रियायुक्ते कर्तरि कर्म्मणि च । कुंकुमेन रक्तं कौङ्कुमम् । वस्त्रेण परिवृतो वास्त्रो रथः । काम्बलः । द्वैपः । वैयाघ्रः ।

(सुबोधिनी-) कारकात्क्रियायुक्ते । कारकादणादयः कादयश्च प्रत्ययाः स्युः कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च ॥ अपादानाधिकरणे इत्याहुः कारकाणि षट् इत्यत्र कारकशब्दः सर्वस्मिन्नपि क्रियासाधने दृष्टः । स्वार्थिकः कारकः संगीत्यत्र तु कर्तृमात्रे दृष्टस्तस्य कस्मान्न ग्रहणं । उच्यते । अत्राद्यस्यैव ग्रहः । अन्यथा कर्तुरित्येवावक्ष्यत् । अथ का क्रिया किं च तद्युक्तं उच्यते । व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रियेति उक्तं च गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनां ॥ बुद्ध्या प्रकल्पितो भेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ १ ॥ इति स्वभावतो गुणीभूतैरवयवैरवांतरलक्षणैर्युक्तः क्रमजन्मनां क्षणानां समूहः आचार्यैः क्रिया व्यपदिश्यते । कीदृशः संकलनात्मिकया बुद्ध्याऽभेद एकत्वं प्रकल्पितः तद्युक्तमेतया क्रियया युक्तं क्रियाचोत्पत्त्युत्पादनारूपा उत्पत्तिः फलं । उत्पादना व्यापारः । व्यापारेण युक्तः कर्ता । फलेन युक्तं कर्म । तस्मिन् क्रियायुक्ते कर्तरि कर्म्मणि च तेन रक्तं रागात् । रज्यते अनेनेति बाहुलकात् करणे घञ् । रागो रंजकद्रव्यं । तृतीयां ताद्रागवाचकात्प्रत्यया रक्तमित्यर्थे । कुंकुमेन रक्तं वस्त्रं कौंकुमं । रंजनक्रियायाः करणकारकात् कुंकुमादण् तद्युक्तमत्र वस्त्रं कर्मेत्यादि ज्ञेयं । लाक्षया रक्तं लाक्षिकं रोचनया रक्तं रौचनिकं । इकः । नील्या रक्तं नीलं अण् । णितोवेति न वृद्धिः । पीतेन रक्तं पीतकं । कः । तेन परिवृतो रथः । समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते ।

तेनेति तृतीयांतादणादयः परिवृतो रथ इत्यर्थे। वास्त्रो रथः। अण्। कंबलेन परिवृतो रथः कांबलः। अण्। द्वीपिनो विकारो द्वैपं द्वैपेन परिवृतो रथः द्वैपः। व्याघ्रस्य विकारो वैयाघ्रं इद्वृद्धी। वैयाघ्रेण परिवृतो वैयाघ्रो रथः॥

(तत्त्व०-)कारकात्क्रिया युक्ते। कारक शब्दो यद्यपि द्व्यर्थः कर्तृपरः सर्वकारकपरश्च। तथाप्यत्र सर्वकारकार्थ एव गृह्यते। अन्यथा कर्तुरित्येवावक्ष्यत् क्रिया च धात्वर्थः स च फल व्यापारात्मकः फलव्यापारयोर्धातुरित्युक्तत्वात्। ततश्च फलयुक्तं कर्म व्यापारयुक्तः कर्तेत्याशये नाह क्रियायुक्ते कर्तरीत्यादि। कुंकुमेनरक्तमिति। रंजनक्रियायाः करणकारकात् कुंकुमादण् तद्युक्तमत्रवस्त्रं कर्मेति। माथुर इत्यत्रागमनक्रियायाः अपादानकारकान्मथुराशब्दादण् तद्युक्तोत्र कर्तेत्यादिकमूह्यम्। कारकादिति किम्। फलानां सुहितः। क्रियायुक्ते किं। काष्ठैः पाकः नात्र पाकादि क्रियायुक्तः किं तु क्रियैव। क्रियेति किं। गेहे घटः अत्र घटत्वयुक्तो घटः। न क्रिया युक्तः क्रियायामित्युक्ते शब्दं करोति शाब्दिक इत्यादौ प्राधान्येन क्रियाया एव मानं स्यान्नतु कर्त्तुः यदि कर्तृकार्यग्रहणं मंडूकप्लुत्यानुवर्तते। तदा कारकादित्येवास्तु।

मू०-- पाण्डुकम्बलादिनिः॥ पाण्डुकम्बलेन संवीतः पाण्डुकम्बली रथः। वसिष्ठेन दृष्टं। वासिष्ठं। साम। कालेयम्। वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः। मनुना प्रोक्तो मानवो धर्म्मः। मथुराया आगतो माथुरः। ग्रामादागतो ग्राम्यः। धुरं वहतीति धुर्य्यः, धौरेयः, सर्वधुरीणः, एकधुरीणः।

(सुवोधिनी-) पांडुकंबलादिनिः। पांडुकंबलशब्दो राजास्तरणपांडुवर्णकंबलस्य वाचकः। अस्त्यर्थेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थं। इकार उच्चारणार्थः। तेन दृष्टं साम। तेनेति तृतीयांतादणादयः दृष्टं सामेत्यर्थे। वासिष्ठं साम अण्। कलिना दृष्टं साम कालेयं। एयण्। वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यं ण्यः। उशनसा दृष्टं साम निपातनाट्टिलोपो वा। औशनसं। औशनं। अण् तेन कृतो ग्रन्थः। तेनेति तृतीयान्तादणादयः कृतो ग्रंथ इत्यर्थे। वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः। तेन प्रोक्तं। तेनेति तृतीयान्तादणादयः प्रोक्तमित्यर्थे। मनुना प्रोक्तो मानवो धर्मः। अण्। तत आगतः। तत इति पञ्चम्यंतादणादयः आगत इत्यर्थे। माथुरः। अण् ग्रामण्यः। तद्वहति। तदिति द्वितीयांतादणादयो वहतीत्यर्थे। धुरं वहति धुर्य्यः। ण्यः। णितो वेति न वृद्धिः। य्वोर्विहसे इति दीर्घो न। संज्ञापूर्वकत्वेन तस्यानित्यत्वात्। धौरेयः। एयण् सर्वा चासौ धूश्चेति ऋक्पूरित्यऽप्रत्ययः। कर्मधारये इति पुंवत्। सर्वधुरा तां वहति यस्येत्यालोपः सर्वधुरीणः। ईनः। एका धूश्चेति एकधुरा तां वहति एकधुरीणः। ईनः। एकधुरः अण् शक

वहति शाकटो गौः अण्। हलं वहति हालिकः। इकः। सीरं वहति सैरिकः। इकः। रथं वहति रथ्यः। ण्यः। युगं वहति युग्यः। ण्यः।

(तत्त्वदीपिका–) धुर्य इति। संज्ञापूर्वकाविधेरनित्यत्वात्क्वचिन्नदीर्घः एकधुरीण इति णित्वविकल्पान्न वृद्धिः।

मू०– मुखपार्श्वतसोर्लोपईये॥ मुखतो भवंमुखतीयम्। पार्श्वतीयम्।

(सुबोधिनी–) मुखपार्श्वतसोर्लोपईये। मुखं च पार्श्वं च मुखपार्श्वे मुखपार्श्वयोस्तसौ मुखमार्श्वतसौ तयोः षष्ठीनिर्दिष्टत्वात्सलोपः यस्येत्यलोपः। मुखतीयं। पार्श्वतो भवं पार्श्वतीयं। णीयः॥

(तत्त्वदीपिका–) मुखपार्श्वेति। द्वंद्वाते श्रूयमाणत्वात्तसः प्रत्येकं योगः। मुखतीयमिति षष्ठीनिर्दिष्टस्येति सकारलेपे यस्य लोपे च रूपसिद्धिः।

मू०– देवस्वराजजनपराणांकुक्ईये॥ देवकीयम्। स्वकीयम् राजकीयम्। जनकीयम् परकीयम्।

(सुबोधिनी–) देवस्वराजजनपराणांकुक्ईये। एषां कुक् स्यात् णीये। देवस्येदं देवकीयम्। स्वस्येदं स्वकीयम्। राज्ञ इदं राजकीयं। नाम्नो नो लोपशिति नलोपे कृते पश्चात् कुक्बोध्यः। जनस्येदं जनकीयं। परस्येदं परकीयम्॥

(तत्त्व०-) देवस्येति। देवकीयमिति देवस्येदमिति वाक्यं। राजकीयमिति। अत्र नलोपे यत्नः नाम्नो नोलोपशित्यस्यनान्तस्य नाम्न इति व्याख्यानात् प्रकृते कुकोराजान्त्यावयवत्वान्नांतताभावात्। अतो नोवेत्यत्र वेत्यस्य व्यवस्थितत्वाश्रयणादत्र नलोपः।

मू०- मध्यान्मः॥ मध्यमः

(सुबोधिनी) मध्यान्मः। अस्मान्मः प्रत्ययः स्यात् भवाद्यर्थे। मध्ये भवो मध्यमः॥

मू०– हेमन्तस्यवातलोपोऽणि॥ हैमनम्। हैमन्तम्।

(सुबोधिनी–) हेमंतस्यवातलोपोऽणि। हेमंतादण् स्यात् तस्य लोपश्च वा। हेमंते भवं हैमनं हैमंतं च।

(तत्त्व०–) हैमनमिति। हेमंते भवमिति विग्रहः॥ रिलोपस्तूक्तयुक्तेरेवन।

मू०– चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नः॥ चिरत्नम्। परुत्नम्। परारित्नम्।

(सुबोधिनी–) चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नः। एभ्यस्त्नप्रत्ययः स्यात्। चिरशब्दोऽदन्तः। परुदित्यव्ययं। पूर्वस्मिन् वत्सरे परारि पूर्वतरे वत्सरे व्ययम्॥

मू०– अग्रादिपश्चादन्ताड्डिमः॥ अग्रिमम्। आदिमम्। पश्चिमम्। अन्तिमम्।

(सुबोधिनी–) अग्रादिपश्चादंतात्डिमः। एभ्यो डिमः प्रत्ययः स्यात्। डित्वाट्टिलोपः। अग्रे भवं अग्रिमं। आदौ भवं आदिमं। पश्चाद्भवं पश्चिमं। अंतेभवं अंतिमं॥

(तत्त्व०-) पश्चिममिति । पश्चाद्भवं । डित्वादादित्यस्य लोपः ।

मू०— हेतुमनुष्येभ्योवारूप्यमयटौ ॥ समादागतं । समरूप्यम् । सममयम् । समीयम् । देवदत्तमयं देवदत्तरूप्यम् । देवदत्तीयम् ।

(सुबोधिनी—) हेतुमनुष्येभ्योवारुप्यमयटौ । हेतुवाचकेभ्यो मनुष्यवाचकेभ्यश्च रूप्यमयटौ वा स्तः । टोईवर्थः आगतमित्यर्थे समात् मार्गादागतं समरूप्यं । सममयं । पक्षे णीयः समीयं। देवदत्तादागतं देवदत्तरूप्यं। देवदत्तमयं। देवदत्तीयं । णीयः दैवदत्तः । अण् ॥

(तत्त्व०-) हेतुमनुष्येभ्यइति । हेतुमनुष्यवाचिभ्य इत्यर्थः ।

मू०—छगलिनोणेयिनः॥ छगलिना प्रोक्तमधीते यः छागलेयिनः ।

(सुबोधिनी—) छगलिनोणेयिनः । छगलिनूशब्दात् णेयिनः प्रत्ययः स्यात् प्रोक्तमधीते इत्यर्थे छगलिना प्रोक्तं शास्त्रमधीयते पठंति ये ते छागलेयिनः । नोवेति टिलोपः ॥

(तत्त्व०—) छागलेयिन इति । णित्त्वाद्वृद्धिः ।

मू०—पाराशर्य्यशिलालिभ्याम्भिक्षुनटसूत्रयोर्णिनिः ॥ पाराशर्य्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः शैलालिनो नटाः।

(सुबोधिती—) पाराशर्य्यशिलालिभ्यांभिक्षुनटसूत्रयोर्णिनिः । आभ्यां णिनिः स्यात् इकारउच्चारणार्थः। पाराशर्य्यो व्यासः । अनंतरापत्येपि उपचाराद्गर्गादिभ्यो ण्यः यस्येत्यलोपे क्वचिद्यलोप इति वक्ष्यमाणेन यलोपः । पाराशरीणः । शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीतं यैः ते शैलालिनः ॥

(तत्त्व०-) पाराशर्य्येति। भिक्षुसूत्रे वाच्ये पाराशर्यशब्दात् नट सूत्रे शिलालि शब्दादणिनिरित्यर्थः । पाराशरीण इति । कन्यादित्वाद्यलोपः ।

मू०— कर्म्मन्दकृशाश्वादिनिः ॥ उक्तविषये । कर्म्मन्दिनः । कृशाश्विनः ।

(सुबोधिनी—) कर्मंदकृशाश्वादिनिः । उक्तविषये आभ्यामिनिः स्यात् । कर्मंदेन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते ये ते कर्म्मंदिनो भिक्षवः । कृशाश्वेन प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते ये ते कृशाश्विनो नटाः । भिक्षुनटसूत्रयोः किं । पाराशर्यस्येदं पाराशरं शिलालिन इदं शैलालं । कार्मंदं । कार्शाश्वं । अण् ॥

(तत्त्वदीपिका-) उक्तविषयेइति । भिक्षुनटसूत्रयोरित्यर्थः ।

मू०— त्रपुजतुनोःषण्विकारे ॥ त्रापुषम् । जातुषम् ।

(सुबोधिनी—) त्रपुजतुनोःषण्विकारे । आभ्यां षण् स्याद्विकारे । त्रपुणो विकारः त्रापुषं । जतुनो विकारः । जातुषं ॥

मू०— शम्याःष्लञ् ॥ शामीली स्रुक् ।

(सुबोधिनी—) शम्याःष्लञ् । शमीशब्दात् ष्लञ् स्यात् । षित्वादीप् । शम्या विकारः शामीलं भस्म । ञ्नितइतीप् शामीली ॥

(तत्त्वदीपिका—) शामीलीति । शम्या विकार इतिविग्रहः । षित्वादीप् ।

मू०— शक्तियष्टचोरीकण्प्रहरणे ॥ शाक्तीकः याष्टीकः ।

(सुबोधिनी) शक्तियष्टचोरीकण्प्रहरणे । आभ्यामीकण् स्यात् । शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः ।यष्टिः प्ररहणमस्य याष्टीकः ॥

(तत्त्वदीपिका—) शक्तीकइति । शक्तिःप्रहरणमस्येति विग्रहः ।

मू०— विंशतित्रिंशद्भ्यांडककौवा ॥ विंशकः ।

(सुबोधिनी—) विंशतित्रिंशद्भ्यांडककौवा । तेन क्रीतमित्यर्थे आभ्यां डककौ प्रत्ययौ स्तः । असंज्ञायामर्थे डकः ॥

मू०—विंशतेस्तिलोपोडिति ॥ त्रिंशकः । विंशतिकः । त्रिंशत्कः ।

(सुबोधिनी—) विंशतेस्तिलोपोडिति । तिशब्दलोपः विंशकः । त्रिंशकः । संज्ञायां तु कः । विंशतिकः । त्रिंशत्कः ॥

मू०— कर्म्मणउकञ् ॥ कर्म्मणे प्रभवति कार्म्मुकम् ।

(सुबोधिनी—) कर्मणउकञ् । कर्मशब्दादुकञ् स्यात् तस्मै प्रभवतीत्यर्थे । समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते ॥

मू०— मनोर्ज्जातावपत्येष्यषणौ ॥ मनोरपत्यम्मनुष्यः । मानुषः जातौकिम् । मानवः ।

(सुबोधिनी—) मनोर्जातावपत्येष्यषणौ । मनुशब्दादेतौ स्तः अपत्यत्वे जातौ वाच्ये । समुदायार्थो जातिः । मनुष्यः । मानुषः । जातिशब्दावेतौ ॥

मू०- केनेयेकाः ॥ कारकात्क ईन ईय इक इत्येते प्रत्यया भवन्ति कर्त्तरि कर्म्मणि चोक्तवक्ष्यमाणेष्वर्थेषु च । णितोवा । क्रममधीते क्रमकः ।पदकः । ग्रामादागतस्तत्र जातो वा ग्रामीणः । सध्रीचीनः । समीचीनः । तिरश्चीनः । कुलस्यापत्यं कुलीनः । महाकुलीनः । आढ्यकुलीनः ।

(सुबोधिनी—) केनेयेकाः । कश्च ईन ईयश्च इकश्च ते केनेयेकाः । क्रममधीते क्रमकः । क्रमपदशिक्षामीमांसाः क्रमादयः । एभ्यः कः पूर्वस्य ह्रस्वो निपातनात् शिक्षकः । मीमांसामधीते मीमांसकः । ग्रामे भवः ग्रामीणः । ईनः । ग्राम्येपि

ण्यः। सध्र्यङेव सध्रीचीनः। सम्यङेव समीचिनः। तिर्यङेव तिरश्चीनः। सहांचतीति सध्र्यङ् अचत्यंतान्नाम्नः स्वार्थे ईनो वा। दिशि न। प्राक् प्राचीनं। प्रत्यक् प्रतीचीनं। अवाक् अवाचीनं। अर्वाक् अर्वाचीनं। अर्वंतं अंचतीतिः अर्वाक् निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्याऽवमाऽधमा इत्यमरः। दिशि तु प्राची दिक्। अचेरदीर्घश्चेति अलोपपूर्वदीर्घः। उदीची दिक्। तिरश्चादय इति उदीचादेशः। कुलस्यापत्यमिति कुलीनः। तदंतादपि। महच्च तत्कुलं चेति सहादेः सादिरिति महाकुलस्यापत्यं महाकुलीनः। आढ्यं च तत् कुलं च आढ्यकुलं आढ्यकुलस्यापत्यमाढ्यकुलीनः।

(तत्त्वदीपिका–) केनेयेकाइति। कश्च इनश्च इयश्च इकश्च ते। देवतेदमर्थे इत्यत्र देवतेदमोरितिवक्तव्येऽर्थग्रहणं स्पष्टार्थमिहानुवर्तते ततश्चोक्तानुक्तलाभइत्याशयेनाहउक्तेत्यादि। सध्रीचीनइति। सध्र्यङेवेति विग्रहे स्वार्थेइनः णित्वाभावन्न वृद्धिः एवं सम्यगेवसमीचीनः। अंचेर्लोपोदीर्घश्चेत्यकारलोपे पूर्वस्यकारस्येदीर्घः तस्यापि तद्धिते विधानात्।

मू०–क्वचिद्यलोपः॥ कन्याया अपत्यं कानीनः। कात्यस्येमे कातीयाः छात्राः गार्गीयाः।रेवत्याअपत्यं रैवतिकः।पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पौषी। तैषी। क्षत्रस्यापत्यं क्षत्रियः। शुक्रो देवतास्य शुक्रियम्। इन्द्रस्यलिङ्गमिंद्रियम्। अक्षैर्दीव्यतीत्याक्षिकः। कुद्दालैः खनति कौद्दालिकः। हलंवहति हालिकः। शब्दं करोति शाब्दिकः। दार्दुरिकः। धर्मञ्चरति धार्म्मिकः। आधर्म्मिकः। पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः शाकुनिकः। तैत्तिरिकः। मात्सिकाः। मैनिकः। मार्ग्गिकः। सारङ्गिकः पुराणमधीते पौराणिकः। ऐतिहासिकः। वैदिकः।

(सुबोधिनी–) क्वचिद्यलोपः। क्वचिद्धसात्परस्य यकारस्य लोपः स्यात् तद्धिते स्वरे नत्वाकारे। कन्याया अपत्यमिति ण्यणोपवाद ईनः यस्येत्यालोपः। ततो यलोपः। णितोवेति णित्वाद्वृद्धिः। कानीनो व्यासः कर्णश्च। अविवाहिताया अपत्यमित्यर्थः। कात्यस्येमे गर्गादिण्यांतात् णीये यलोपः कातीयाः। गार्ग्यस्येमे गार्गीयाः यलोपः। नत्वाकारे इति किं। गार्ग्यायणः। इह न यलोपः रैवतिकः। णितोवेति णित्वाद्वृद्धिः रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपालीइत्यादि रेवत्यादयः नक्षत्रेण युक्तः कालः। तृतीयांतनक्षत्रशब्दात्प्रत्ययात् युक्तः काल इत्यर्थे। पुष्येण युक्तं पौषमहः अण्। स्त्रियांतु त्रणईप्। तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणीति यलोपः। पौषी। तिष्येण युक्ता तैषी। क्षत्रशब्दाज्जाताविय़ः। क्षत्रियः। क्षात्रिरन्यः। शुक्रियं हविः। इय इन्द्रास्यात्मनो लिंगं चिन्हमिति इंद्रियं। तेन दीव्यति खनति जयति जितं। तेनेति तृतीयांतादिको दीव्यत्यादिष्वर्थेषु। णितोवेति णित्वाद्वृद्धिः। अक्षैः पा-

शकैर्दीव्यत्याक्षिकः । कुद्दालैः खनति कौद्दालिकः । गोदारणं तु कुद्दाल इति हैमः । अक्षैर्जयत्याक्षिकः अक्षैर्जितं आक्षिकम् हलं सीरं वहति हालिकः इकः तेनेति तृतीयांतादिकः संस्कृतेऽर्थे । दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मरिचैः संस्कृतं मारिचिकं । शब्दं करोति शाब्दिकः । प्रकृतिप्रत्ययविभागेन शब्दं व्युत्पादयतीत्यर्थः । दर्दुरं करोति दार्दुरिकः । इह दर्दुरशब्दः वाद्यभांडवाची । कुलाल इत्यर्थः । धर्म्मं चरति धार्मिकः । सद्वृत्त इत्यर्थः । अधर्मं चरत्याधार्मिकः । असद्वृत्त इत्यर्थः पक्षिणो हंति नोवेति टिलोपः इकः पाक्षिकः । शकुनं हंति शाकुनिकः । तित्तिरिं हंति तैत्तिरिकः । मत्स्यं हंति मात्स्यिकः । मीनं हंति मैनिकः । मृगं हंति मार्गिकः । सारंगं हंति सारंगिकः । मयूरं हंति मायूरिकः । पुराणमधीते पौराणिकः । इतिहासमधीते वेत्ति वा ऐतिहासिकः।वेदमधीते वेत्ति वा वैदिकः। णितोवेति णित्त्वाद्वृद्धिः।

(तत्त्वदीपिका-) कानीन इति । णित्वाद्वृद्धिः व्यासः कर्णश्च । शाकुनिक इत्यादीनां शकुनीन् हंतीत्यादिवाक्यं । ऐतिहासिकइति । इतिहासमधीते ।

सू०— पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणजाहौपाकमूलयोः ॥ पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् ।

(सुबोधिनी--) पील्वादिकर्णादिभ्यःकुणजाहौपाकमूलयोः । पील्वादिभ्यः कर्णादिभ्यश्च कुणजाहौ प्रत्ययौ स्तः पाकमूलयोरर्थयोः । पाकः परिणामः मूलमुपक्रमः । पीलु कर्कंधु शमी करीर कुवल बदर खदिर पील्वादयः । कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू शृंग दंत ओष्ठ पृष्ठ कर्णादयः ॥

(तत्त्वदीपिका--) पाकमूलयोरिति । यथाक्रममनयोरन्वयइत्याशयेनाह पीलूनां पाक इत्यादि ।

सू०- पक्षात्तिर्म्मूले ॥ पक्षस्य मूलं पक्षतिः ।

(सुबोधिनी--) पक्षात्तिर्मूले । पक्षशब्दात्तिप्रत्ययः स्यात् मूलेर्थे।पक्षतिःप्रतिपत्॥

सू०- चञ्चुचणौवित्ते ॥ विद्यया वित्तो विद्याचञ्चुः । विद्याचणः

(सुबोधिनी--) चञ्चुचणौवित्ते । चंचुचणौ प्रत्ययौ स्तो वित्तेर्थे । वित्तोभोग्यप्रतीतयोरिति निपातनात् दस्तस्येति नत्वं न ॥

सू०- वेश्शालशंकटौ ॥ विस्तृतं । विशालं ।

(सुबोधिनी-) वेश्शालशंकटौ । वेः स्वार्थे एतौ स्तः । विस्तृतं विशालं विशंकटं विनञ्भ्यां नानञौनसह । असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां नानाञौ स्तः । विना नाना ।

सू० विसम्प्रोदःकटः ॥ विकटम् । संकटम् । प्रकटम् । उत्कटकम् ।

(सुबोधिनी-) विसंप्रोदःकटः । एभ्यः कटप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । विकटं ।

विकृतं। संकटं। संहतं। संबाध इत्यर्थः। प्रकटं। प्रज्ञातं। प्रकाशते इत्यर्थः उत्कटमुद्भूतं। रूढशब्दाश्चैते कथंचिद्व्युत्पाद्यन्ते ॥

मू० अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्योरजसि ॥ अलाबूनांरजोऽलाबूकटम्। तिलकटम्। उमाकटम्। भंगाकटम् ।

(सुबोधिनी—) अलाबूतिलोमाभंगाभ्योरजसि। एभ्योरजस्यभिधेये कटप्रत्ययः स्यात्। रजसो विकारत्वात् विकारार्थे प्रत्ययानामपवादोयम्। अलाबूनां रजः अलाबूकटं। तिलानां रजः तिलकटं। उमायाः रजः उमाकटं। भंगायाः रजः भंगाकटं॥

मू० गोष्ठादयस्थानादिषुपशुनामभ्यः॥ गवां स्थानं गोष्ठम्। अश्वगोष्ठम्।

(सुबोधिनी—) गोष्ठादयःस्थानादिषुपशुनामभ्यः। पशुनामभ्यो गोष्ठादयः प्रत्ययाः स्युः स्थानादिष्वर्थेषु ॥

मू०— संघातेकटः ॥ अवीनां संघातोऽविकटः ॥

(सुबोधिनी—) संघातेकटः। अप्रसृतावयवसमूहः संघातस्तत्र कटप्रत्ययः सामूहिकानामपवादोयम् ॥

मू०— विस्तारेपटः ॥ अविपटः

(सुबोधिनी—) विस्तारेपटः। प्रसृतावयवः समूहो विस्तारस्तत्र पटः प्रत्ययः। सामूहिकानामपवादोयम्

मू०— द्वित्वेगोयुगः ॥ द्वावुष्ट्रौ उष्ट्रगोयुगम्।

(सुबोधिनी—) द्वित्वेगोयुगः। प्रकृत्यर्थस्य द्वित्वे द्योत्ये गोयुगप्रत्ययः स्यात्। उष्ट्रगोयुगं। द्वयंयुगमित्यादिवत् द्व्यवयवसंघातप्राधान्यादेकवचनमित्यर्थः ॥

मू०— षट्त्वेषड्गवः ॥ अश्वषड्गवम् ॥

(सुबोधिनी—) षट्त्वेषड्गवः। षट्त्वे वाच्ये षड्गवप्रत्ययःस्यात्। अश्वानां षट्त्वं अश्वषड्गवं। अवयवसंघातस्य प्राधान्यादेकवचनं ॥

(तत्वदीपिका—) अश्वषड्गवमिति। षट् अश्वा इत्यर्थः।

मू०— स्नेहेतैलः ॥ तिलतैलम्। सर्षपतैलम् ॥

(सुबोधिनी—) स्नेहेतैलः। स्नेहे वाच्ये तैल प्रत्ययः। तिलानां स्नेहः तिलतैलं। सर्षपाणां स्नेहः सर्षपतैलं ॥

मू०— भवनेक्षेत्रेशाकटशाकिनौ ॥ इक्षूणाभवनं क्षेत्रं इक्षुशाकटम्। इक्षुशाकिनम्।

(सुबोधिनी-) भवनेक्षेत्रेशाकटशाकिनौ। भवने क्षेत्रे इत्यर्थे शाकटशाकिनौ प्रत्ययौ भवतः ॥

मू०-- अवात्कुटारकटौ ॥ अवाचीनोऽवकुटारः। अवकटः।

(सुबोधिनी-) अवात्कुटारकटौ। अवशब्दात् कुटारकटौ प्रत्ययौ भवतः अवाचीने हीनेर्थे अवकुटारावकटशब्दौ वेदे प्रसिद्धौ ॥

मू०-- नासिकायानतेसंज्ञायांटीटनाटभ्रटाअवात् ॥ नासिकाया नतं अवटीटम्। अवनाटम्। अवभ्रटम् तद्योगान्नासिकावटीटा पुरुषोऽवटीटः।

(सुबोधिनी-) नासिकायानतेसंज्ञायांटीटनाटभ्रटाअवात्। नासिकासाधनके नमने वर्तमानादवशब्दादेते प्रत्ययाः स्वार्थे संज्ञायां वाच्यायां। नतमिति नपुंसके भावे क्तः। नमनं नीचैस्त्वं। कथं तर्हि नासिकायां पुरुषे चावटीटशब्दप्रयोग इत्यत आह। तद्योगादिति

मू०- नेर्बिडबिरीसौ ॥ निबिडम्। निबिरीसम्।

(सुबोधिनी-) नेर्बिडबिरीसौ। उक्तेर्थे निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये बिडबिरीसौ प्रत्ययौ स्तः ॥

मू०-- इनपिटकाःप्रत्ययानेश्चिकचिचिकादेशाः॥ चिकिनम्। चिपिटम्। चिक्कम्।

(सुबोधिनी-) इनपिटकाःप्रत्ययानेश्चिकचिचिकादेशाः। उक्तेर्थे नासिकाया नतेऽभिधेये इन पिट काः प्रत्ययाः स्युः। निःशब्दस्य चिकचिचिको यथाक्रममादेशाश्च ॥

(तत्त्वदीपिका-) इनपिटकाइति। यथाक्रमं प्रत्ययत्रयं आदेशत्रयं बोध्यम्।

मू०- क्लिन्नस्यचिल्पिल्चुलोलःप्रत्ययोऽस्यचक्षुषीइत्यर्थे ॥ क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः। पिल्लः। चुल्लः ॥

(सुबोधिनी-) क्लिन्नस्यचिल्पिल्चुलोलःप्रत्ययोऽस्यचक्षुषीइत्यर्थे। अस्य चक्षुषी एतस्मिन्नर्थे क्लिन्नशब्दाल्लप्रत्ययः स्यात् क्लिन्नस्य चिल् पिल् चुलः आदेशाश्च। कथं तर्हि स्युः क्लिन्नाक्षे चिल्लचुल्लपिल्लाः क्लिन्नेऽक्षिण चाप्यमी इत्यमरः इति चेत् अत्राहुः। पुरुषे व्युत्पादितानां तदवयवे लक्षणा बोध्यात्र ॥

मू०--उपाधिभ्यामासन्नारूढयोस्त्यकः॥ पर्वतस्यासन्नाभूमिरुपत्यका। आरूढा अधित्यका।

(सुबोधिनी-) उपाधिभ्यामासन्नारूढयोस्त्यकः। उपाधिभ्यांत्यकःप्रत्ययः

स्यात् । आसन्नं समीपं । आरूढमुच्चस्थानं । तत्र संज्ञायां । पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्यका । आरूढस्थलमधित्यका । क्षिपकादित्वात् काप्यत इतीत्वं न ॥

मू०-- कर्म्मणष्ठोघटतेइत्यर्थे ॥ कर्म्मणि घटते कर्म्मठः ।

(सुबोधिनी-) कर्मणष्ठोघटतेइत्यर्थे । सप्तम्यंतात् कर्मशब्दाद् ठप्रत्ययः स्यात् घटते चेष्टते इत्यर्थे । नोवेति टिलोपः । कर्मशूरस्तु कर्मठ इत्यमरः ॥

मू०-- साक्षाद्द्रष्टरिसंज्ञायांडिनिः ॥ साक्षाद्द्रष्टा साक्षी ।

(सुबोधिनी-) साक्षाद्द्रष्टरिसंज्ञायांडिनिः । द्रष्टर्यर्थे साक्षादित्यव्ययात् डिनिः स्यात् । डित्वाट्टिलोपः संज्ञायामर्थे । इनामितिदीर्घः । साक्षी ॥

मू०--इष्टादिभ्यइनिरनेनेत्यर्थे ॥ इष्टमनेन इष्टी । अधीती । हैयङ्गवीनं श्रोत्रियः क्षेत्रियोऽनुपदी इत्यादयो निपात्याः। ह्योगोदोहोद्भवंहैयङ्गवीनम् । छन्दोऽधीते श्रोत्रियः । परक्षेत्रे चिकित्स्यः क्षेत्रियः अनुपदमन्वेष्टानुपदी ।

(सुबोधिनी-) इष्टादिभ्यइनिरनेनेत्यर्थे । एभ्य इनि प्रत्ययः स्यात् अनेनेत्यर्थे । अधीतमनेनेति अधीती । हैयंगवीनं श्रोत्रियः क्षेत्रियोऽनुपदी इत्यादयो निपात्याः । दुह्यते इति दोहः क्षीरं ह्योगोदोहस्य विकार इति ह्योगोदोहस्य हियंगुरादेशो विकारार्थे ईनप्रत्ययश्च निपात्यते । णितोवेति णित्वाद्वृद्धिः । वोऽव्ययस्वरे इत्यव् हैयंगवीनं । नवनीतं । छंदसः श्रोत्रभावो निपात्यते तदधीते इत्येतस्मिन्नर्थे इयप्रत्ययश्च णितोवेति वृद्ध्यभावः । श्रोत्रियः । परक्षेत्रशब्दात् सप्तम्यंतात् इय् प्रत्ययः परशब्दलोपश्च निपात्यते । क्षेत्रियो व्याधिः शरीरांतरे चिकित्स्यः । अप्रतीकार्य इत्यर्थः। अनुपदशब्दादन्वेष्टारि इन् प्रत्ययो निपात्यते । पदस्य पश्चादनुपदम् ।

मू०-- आख्याताव्ययसर्वादेष्टेःप्रागकः ॥ पचतकि । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकः। अयकम् । असकौ । त्वकम् । अहकम् ।

(सुबोधिनी-) आख्याताव्ययसर्वादेष्टेःप्रागकः । एषां टेः प्राक् अकप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । अंत्योऽकारउच्चारणाऽर्थः ॥

मू०-- त्यतनौभवाद्यर्थे ॥ त्यतनौ प्रत्ययौ स्तः । अव्ययात् । कुत्रभवः कुत्रत्यः। कुतस्त्यः। अमात्यः । इहत्यः अव्ययस्य तद्धितयस्वरयोष्टिलोपः । बहिर्भवो बाह्यः। स्वस्स्वर्गस्तत्र भवस्सौवर्गः । पौनःपुन्यम् । पौनःपुनिकः ।

(सुबोधिनी-) त्यतनौभवाद्यर्थे । एतौ स्तः । अमेहक्वतसूत्रेभ्य एव त्यः । अमांतिकसहार्थयोः । अमाभवः अमात्यः ॥

मू०- दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण्॥ दाक्षिणात्यः। पाश्चात्यः। पौरस्त्यः। ऐषमस्त्यम् ऐषमस्तनम्।

(सुबोधिनी-) दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण्। एभ्यस्त्यण् स्यात् भवाद्यर्थे। दक्षिणेत्यादंतमव्ययं। दक्षिणाभवः दाक्षिणात्यः। ऐषमो ह्यस् श्वस्भ्यो वा त्यः। पक्षे तनः अत्रवर्षे ऐषमः। अतीतेऽन्हि ह्यः। आगामिदिने श्वः॥

मू०- श्वसस्तिकण्वा॥ शौवस्तिकम्। अद्यतनः। ह्यस्तनः। श्वस्तनः। सनातनः। सदातनः पुरातनः। दोषातनः। सायन्तनः। चिरन्तनः। प्राण्हेतनः।

(सुबोधिनी-) श्वसस्तिकण्वा। श्वसऽव्ययात्तिकणपि स्यात्। श्वोभवमिति न संधिष्वोरित्युडागमवृद्धी। शौवस्तिकं। कालवाचिभ्योऽव्ययेभ्यः सायं चिरं प्राण्हे प्रगे इति चतुर्भ्यश्च तनः स्यात्। दोषेति रात्रौ। दोषाभवः। दोषातनः। प्राण्हेतनः प्रगे प्रातर्भव। प्रगेतनः। सप्तम्या अलुक् उभयत्र। स्यतेर्घञि आतो युगिति युकि कृते सायशब्दोऽकारांतो दिवसाऽवसाने रूढः। तस्य चिरशब्दोऽप्यदंतस्यापि प्रत्ययसंनियोगेन मांतत्वं प्राण्हप्रगयोरेदंतत्वं च निपात्यते इति वार्तिककृन्मतं। भाष्ये तु सायं चिरं च मांतमव्ययं स्वीकृतं॥

(तत्वदीपिका-) शौवस्तिकमिति। श्वोभवमिति विग्रहः। द्वारादित्वाद्वकारात्पूर्वमुटि कृते पश्चाद्वृद्धिः। प्राण्हेतन इति एदंतत्वं निपातनात्।

मू०- स्वार्थेऽपि॥ उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्ययास्स्वार्थे स्युः। देवदत्त एव दैवदत्तकः। चौरः। वय एव वायसः। रक्ष एव राक्षसः। चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम्। समीपमेव सामीप्यम्। चत्वारो वेदाश्चातुर्वैद्यम्। प्रज्ञ एव प्राज्ञः। चातुराश्रम्यम्। त्रैलोक्यम्। अनंत एवानन्त्यम् अवसथ एवावसथ्यम्। इतिहएव ऐतिह्यम्। भेषजमेव भैषज्यम्।

(सुबोधिनी-) स्वार्थेपि। प्रकृत्यर्थेप्यणादयः स्युः। देवदत्त एव दैवदत्तकः। णितोवेति णित्वाद्वृद्धिः। चोरएव चौरः। वय एव वायसः। रक्ष एव राक्षसः। अण् चत्वारश्चते वर्णाश्चतुर्वर्णाः चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्यं। ण्यः। चतुरो वेदानधीते इति तद्धितार्थे द्विगुः। तमधीते इत्यर्थेऽण् तस्यलुक् च चतुर्वेद एव उभयत्र वृद्धिः। चातुर्वैद्यः। ण्यः। चत्वारश्च ते वेदाश्च चतुर्वेदाः चतुर्वेद एव चातुर्वैद्यमिति वा। प्रज्ञ एव प्राज्ञः। अण्। चत्वार आश्रमा एव चातुराश्रम्यं। ण्यः। त्रयश्च ते लोकाश्च त्रिलोकाः त्रिलोका एव त्रैलोक्यं। अनंत एव आनंत्यः। ण्यः। आव

सथ एवेति। उपसर्गे वसेरथप्रत्ययः। आवसथ्यं गृहं। ण्यः। इतिहेतिनिपातसमुदयः ऐतिह्यं। ण्यः। भिषज्यतेः कंड्वादियगंतात् क्विप्। भिषक्। भिषजामिदं भेषजं अणि निपातनादेकारः भैषज्यं ण्यः॥

(तत्त्वदीपिका—) स्वार्थेपीति। वय एव वायसामिति। स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंग वचनानि न व्यभिचरंतीत्यस्यौत्सर्गिकत्वाल्लिंगविपर्ययः।

मू०-भागरूपनामभ्योधेयः। भागएवभागधेयम् नामधेयम्रूपधेयम्।

(सुबोधिनी—) भागरूपनामभ्योधेयः। एभ्यो धेय प्रत्ययः स्यात्स्वार्थे। दैव दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिरित्यमरः। आख्याव्हे अभिधानं च नामधेय च नामचेत्यमरः॥

मू० देवात्तः॥ देव एव देवता।

(सुबोधिनी--) देवात्तः। देवशब्दात्तप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे। तांतं स्त्रियां॥

मू० मृदस्तिकः॥ मृदेव मृत्तिका।

(सुबोधिनी--) मृदस्तिकः। मृद्शब्दात्तिकप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे॥

मू०— सस्नौप्रशंसायाम्॥ प्रशस्ता मृत् मृत्सा। मृत्स्ना।

(सुबोधिनी--) सस्नौप्रशंसायाम्। रूपप्रत्ययस्यापवादौ मृदः सस्नौ प्रत्ययौ स्तः प्रशंसायामर्थे। मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिकेत्यमरः

मू०-- अणीनयोर्युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकौ॥

(सुबोधिनी--)अणीनयोर्युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकौ। एतयोर्द्वित्वे बहुत्वे च वर्तमानयोर्युष्माकास्माकावादेशौ स्तः अणीनयोः परतः॥

(तत्त्व०—) अणीनयोरिति। आदेशे यथासंख्यं नतु प्रत्यये

मू०—एकत्वेतवकममकौ॥ युवयोर्युष्माकंवायं यौष्माकः। यौष्माकीनः। अनयोरस्माकंवायं आस्माकः। आस्माकीनः। तवायं तावकः। ममायम्मामकः। तावकीनः मामकीनः।

(सुबोधिनी--) एकत्वेतवकममकौ। एकत्वे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकादेशौ स्तः अणीनयोः परतः॥

मू०-- वत्तुल्ये॥ सादृश्येऽर्थे वत्प्रत्ययः। चन्द्रेण तुल्यश्चन्द्रवत्। ब्राह्मणवत्। क्षत्रियवत्। मथुरायामिव मथुरावत्। पाटलीपुत्रे इव प्राकारः। पाटलीपुत्रवत्। चैत्रस्येव चैत्रवत् मैत्रस्य गृहम्।

(सुबोधिनी--) वत्तुल्ये। तुल्यते सादृश्येनोन्मीयते ज्ञायते इति तुलउन्मानेऽस्मात् क्यप् तुल्यं। यद्वा तोलनं तुला णेरभावे भिदाद्यङ् तुलया संमितं तुल्यं

कारकादिति ण्यः णितो वेत्यणित्वं । तृतीयांतात् सप्तम्यंतात् षष्ठ्यंताच्च वत्प्रत्ययः स्यात् तुल्ये सादृश्येऽर्थे । ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । तृतीयांतात् तु क्रियातुल्ये एव गुणतुल्ये माभूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । द्रव्यतुल्येपि न । गवा तुल्यो-गवयः । सप्तम्यंतात् षष्ठ्यंताच्च क्रियातुल्येपि भवतीत्यर्थः मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्राकारः । मथुरायां यादृशः प्राकारस्तादृशः पाटलिपुत्रे इत्यर्थः ॥

(तत्त्वदीपिका-) वत्तुल्येय इति अत्र क्रियाग्रहणमनुवर्तते। तच्च तुल्येन संबध्यते । तेन तुल्यायां क्रियायामित्यर्थो लभ्यते। तोलनं तुला तया संमितमिति । विग्रहे कारकादिति ण्यप्रत्यये णितोवेति णित्वाभावाद्वृद्ध्यभावः । चतुर्वदित्यादि निर्देशात्क्रियासादृश्याभावेपिषष्ठ्यंतात्सप्तम्यंताच्चभवति इत्याशयेनाह । मथुरावदित्यादि । योगविभागान्महानसवादिस्यादावक्रियासाम्येपिभवति ।

मू०—अर्हेऽपि ॥ विधिमर्हति विधिवत् ।

(सुबोधिनी--) अर्हेपि । अर्हेऽर्थेऽपि द्वितीयांताद्वत् स्यात् क्रियातुल्ये । विधिवत्पूज्यते । विधानं विधिः । अर्हतीति अर्हः । पचाद्यः ॥

मू०—भावेतत्वयणः ॥ शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्भावस्तत्र वाच्ये एते स्युः । तान्तंस्त्रियां । त्वान्तंक्लीबम् । ब्राह्मणता । ब्राह्मणत्वम् । ब्राह्मण्यम् । शुक्लता । शुक्लत्वम् । शौक्ल्यम् । वैदुष्यम् ।

(सुबोधिनी -) भावेत्तत्वयणः । तश्च त्वश्च यण् च ते तत्वयणः भावे तत्वयणः प्रत्यया अणादयश्च स्युः । भावशब्दोऽनेकार्थवचनः । अभिप्राये यथा अयं भावः । पदार्थमात्रे यथा । विचित्रा भावशक्तयः । शृंगारादिषु यथा स्थायिभावः । संचारिभावः । प्रवृत्तिनिमित्ते धात्वर्थमात्रे च भावः । तेष्वत्र कस्य ग्रहणं । उच्यते प्रवृत्तिनिमित्तवचनस्य भावस्यात्र ग्रहणं । भवंति शब्दा अनेनेति व्युत्पत्तेः । अभिप्रायादिवचनस्यात्र अग्रहोऽनभिधानात् । तथाच सिद्धांतकौमुद्यां प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भाव इति । उक्तं च हरिटीकायां । कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबंधाभिधानं भावप्रत्ययेनेति । तेन पाचकत्वमित्यत्र कर्तृत्वरूपः संबंधः।औपगवत्वमित्यत्र जन्यत्वरूपः संबंधः । राजपुरुषत्वमित्यत्र स्वरूपसंबंधः।तप्रत्ययांतं स्त्रीलिंगं । त्वप्रत्ययांतं नपुंसकं । यणंतमुभयत्र । मैत्र्यं मैत्रीत्यादि । ब्राह्मणस्य भावः यस्येत्यऽलोपः ब्राह्मण्यं । शुक्लाया भावः त्वतलोर्गुणवचनस्येति पुंवद्भावः । शुक्लत्वं ॥

(तत्त्व०—) भावेतत्वयण इति । तश्च त्वश्च यण् च ते । भावशब्दोभिप्रायाद्यनेकार्थोप्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तवचन एव ग्रह्यते । नत्वभिप्रायाद्यर्थः अनभिधानादित्याशयेनाह शब्दस्येत्यादि । प्रवृत्तेर्निमित्तं प्रवृत्तिनिमित्तं तस्मिन् प्रत्यया इत्यर्थः यणन्तमुभयम् । मैत्र्यम् । मैत्री ।

मू०-- कर्म्मण्यपि ॥ ब्राह्मणस्य कर्म्म ब्राह्मण्यम् । राज्यम् । स्तैन्यम् ।

(सुबोधिनी--) कर्मण्यपि। कर्मण्यर्थेपि तत्वयणः प्रत्यया अणादयश्च स्युः। राज्ञो भावः कर्म वा नोवेति टिलोपः राज्यं। यण्। स्तेनस्य चौरस्य भावः कर्म्म वा स्तैन्यं। यण् ॥

(तत्त्व०--) कर्मण्यपीति। अत्रक्रियानुवृत्तेः क्रियायामित्यर्थः।

मू०-- लोहितादेर्डिमन्भावेवा ॥ लोहितिमा। लोहितता। लोहितत्वम् लौहित्यम्। अणिमा। लघिमा।

(सुबोधिनी--) लोहितादेर्डिमन्भावेवा। लोहितादेर्गणात् डिमन् प्रत्ययस्तादयश्च भावे। लोहितस्य भावः डित्वाट्टिलोपः लोहितिमा। अणोर्भावः अणिमा। लघोर्भावः लघिमा ॥

(तत्त्वदीपिका-) लोहितिमेति। लोहितस्यभाव इत्यर्थः।

मू० भावेऽणपि ॥ लाघवम्। गौरवम्। यौवनम्। शैशवम्। मौनम्। हौत्रम्। औद्गात्रम्। महतो भावो महिमा।

(सुबोधिनी--) भावेऽणपि। अण् प्रत्ययोपि स्यात् भावे। गुरोर्भावो गौरवं। वोऽव्ययस्वरे इत्यव्। यूनो भावः नोवेति टिलोपो न यौवनं। शिशोर्भावः शैशवं। मुनेर्भावः मौनं। होतुर्भावः हौत्रम्। उद्गातुर्भावः औद्गात्रं। महतो भावः टिलोपः महिमा ॥

(तत्त्वदीपिका-) लाघवेति। लघोर्भाव इति विग्रहः।

मू० ऋरइमनि ॥ हसादेर्लघोर्ऋकारस्य रेफो भवति इमनि इष्ठेयसोश्च। पृथोर्भावः प्रथिमा। म्रदिमा। क्रशिमा। द्रढिमा। लघोः किम्। कृष्णिमा। हसादेः किम्। ऋजिमा।

(सुबोधिनी-) ऋरइमनि। ऋ इति षष्ठ्यंतं सांकेतिकं। पृथोर्भावः टिलोपः रत्वं प्रथिमा। अणिमा पार्थवम्। मृदोर्भावः म्रदिमा, मार्दवं। कृशस्य भावः क्रशिमा। दृढस्य भावः द्रढिमा। कृष्णस्य भावः कृष्णिमा। लघोरभावान्नरत्वं। ऋजोर्भावः ऋजिमा। हसादित्वाभावान्नरत्वम् ॥

(तत्वदीपिका-)ऋरइमनि। प्रयोगानुसरणमेव हसादेलघोरिति व्याख्यानमेव शरणं।

मू० बहोर्लोपोभूचबहोः ॥ बहोःपरेषामिमनादीनामिवर्णस्तस्यलोपो बहोर्भूरादेशश्च। बहोर्भावो भूमा।

सुबोधिनी--) बहोर्लोपोभूचबहोः। बहुरुदंतः। शेषं सुगमं ॥

(तत्त्वदीपिका-) बहोरिति। बहोरितिपंचम्यंतं। ततश्च पंचमीनिर्दिष्टत्वाल्लोप इवर्णस्यैवेत्याशयेनेवर्णस्येत्युक्तम्। पुनर्ग्रहणात् बहोर्भूस्थानित्वम्।

मू०– स्तेनाद्योनलोपश्च ॥ स्तेनस्य कर्म्म भावो वा स्तेयम्।

(सुबोधिनी--) स्तेनाद्योनलोपश्च। स्तेनशब्दाद्यप्रत्ययः स्याद्भावे कर्मणि चार्थे नलोपश्च। स्तेन चौर्ये। पचाद्यः। स्तेयं चौर्यं ॥

मू०– समूहेऽर्थेऽपि ॥ मयूराणां समूहो मायूरम्। कौशिकम्। क्षैत्रम्। कैदारिकम्। गाणिक्यम्। तद्धितयस्वरयोः पुंवत्। हास्तिकम् गार्भिणम्। ग्रामता। जनता। बंधुता। पाश्या। वात्या। खल्या। गव्या। वार्द्धकम्। कैदार्य्यम्। कावचिकम्। ब्राह्मण्यम्। वाडव्यम्। माणव्यम्। गजता। सहायता।

(सुबोधिनी--) समूहेऽर्थेपि। समूहेऽर्थेपि अणादयः प्रत्ययाः स्युः। मयूराणां समूहः अण् मायूरं। काकानां समूहः काकं। क्षेत्राणां समूहः क्षैत्रं। केदाराणां समूहः इकः णितोवेति णित्वाद्वृद्धिः। कैदारिकं। गणिकानां समूहो यण्। गाणिक्यं। हस्तिनां हस्तिनीनां वा समूहः इकः। यस्यलोप इति लोपे नावेति टिलोपः। हास्तिकं। गर्भिणीनां समूहोऽण् यस्यलोप इति लोपः। गार्भिणं। नोवेतिटिलोपाऽभावोऽत्र। ग्रामाणां समूहः। तः। ग्रामता। जनानां समूहो जनता। बंधूनां समूहो बंधुता। पाशानां समूहो यण्। पाश्या। वातानां समूहो वात्या। खलानां समूहः खल्या। णितोवेति न वृद्धिः। गवां समूहो गव्या। वोऽव्यस्वरे इत्यव्। वृद्धानां समूहः कः। णितोवेति णित्वाद्वृद्धिः। वार्द्धकं। केदाराणां समूहो यण्। कैदार्यं। कवचिनां समूहः इकः। कावचिकं। ब्राह्मणानां समूहो यण्। ब्राह्मण्यं। वडवानां समूहो वाडव्यं। माणवानां समूहो माणव्यं। गजानां समूहः तः। गजता। सहायानां समूहः सहायता ॥

(तत्त्वदीपिका–) पाश्येति। पाशानां समूह इति विग्रहः स्त्रीत्वं लोकात्।

मू०– पर्श्वाड्वण् ॥ पर्शूनां समूहः पार्श्वम् साक्तुकम्। धैनुकम्। रथ्या।

(सुबोधिनी--) पर्श्वाड्वण्। पर्शुशब्दात् ड्वण् प्रत्ययः स्यात् समूहे। डित्वाट्टिलोपः। पर्शूनां समूहः पार्श्वम्। सक्तूनां समूहः साक्तुकं। धेनूनां समूहः धैनुकं। रथानां समूहो यण्। णितो वेति न वृद्धिः। रथ्या ॥

(तत्त्व०–) पार्श्वमिति। डित्वाट्टिलोपः।

मू०– खलगोरथेभ्यइनित्रकटचः ॥ खलिनी गोत्रा रथकटचा।

(सुबो०--)खलगोरथेभ्यइनित्रकटचाः। खलादिभ्यः क्रमात् एते स्युः। खलानां समूहः। त्रणइतीप्। खलिनी। गवां समूहो गोत्रा। रथानां समूहो रथकटचा ॥

(तत्त्व०–) खलगोरथेभ्यइति। यथासंख्यं प्रत्ययाः खलिनीति। खलानां समूहः एवमन्यत्रापि।

मू०-- हितेच ॥ सूर्याय हितः सूरीयः । आत्मनीनः । विश्वजनीनः मातृभोगीणः। अपूपाय हितोऽपूपीयः, अपूप्यः। आमिक्षीयम् । शंकव्यम् । गव्यम् । हविष्यम् । खल्यम् । यव्यम् ।

(सुबोधिनी-) हितेच । अणादयः प्रत्यया हितेर्थे च स्युः। सूर्याय हित इति सूर्यागस्त्ययोरीये ईपि चेति यलोपः। सूरीयः। णीयः। आत्मने हितः नोवेत्यस्य टिलोपो न । आत्मनीनः ईनः। विश्वजनाय हितः विश्वजनीनः। कर्मधारयादेवेष्यते । विश्वस्य जनः सर्वसाधारणो वेश्यादिरिति तत्पुरुषे विश्वो जनोऽस्येति बहुव्रीहौ च विश्वजनाय हितं विश्वजनीयं । णीय एव । मातुर्भोगः शरीरं मातृभोगः । मातृभोगाय हितः मातृभोगीणः। णत्वं। भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्चफणकाययोः इत्यमरेण यद्यप्यहेरित्युक्तं तथापि प्रयोगबाहुल्याभिप्रायं । तच्छक्तिस्तु शरीरमात्रेप्यस्ति इत्याकरः । अपूपेभ्यो हितः अपूप्यं चूर्णं । ण्यः । णितोवेति न वृद्धिः । अपूपीयः । णीयः । आमिक्षायै हितं ण्यणीयौ । आमिक्ष्यं आमिक्षीयं । हविः सान्नाय्यमामिक्षशृतोष्णक्षीरजं दधीति हैमः । आमीयते क्षिप्यते दधि यत्र सा आमिक्षा । शंकवे हितं शंकव्यं । ण्यः । णितोवेति न वृद्धिः । वोऽवित्यव् । गवे हितं गव्यं । हविषे हितं हविष्यं । खलाय हितं खल्यं । यवेभ्यो हितं यव्यं ॥

(तत्त्व०) सूरीयइति । सूर्यागस्त्ययोरितीये यलोपः ।

मू०- शुनोवसउर्वाचदीर्घः ॥ शुने हितं शून्यं । शुन्यम् ।

(सुबोधिनी-) शुनोवसउर्वाचदीर्घः । श्वनशब्दस्य वकाराकारयोरुत्वं भवति उतश्च वा दीर्घः। नोवेति टिलोपो न भवति वा शब्दस्य व्यवस्थार्थत्वात् । शून्यं। शुन्यं।

मू०-- ऊधसोनङ् ॥ ऊधन्यः ।

(सुबोधिनी-) ऊधसोनङ् । ऊधस् शब्दस्य नङादेशो भवति । ङित्वादंतस्य स्थाने नङ् । अकारउच्चारणार्थः । ऊधसे हितः णितोवेति न वृद्धिः । ऊधन्यः ॥

(तत्त्वदीपिका-) ऊधसइति । ऊधसे हितः ।

मू०- अजाविभ्यान्थ्यः ॥ अजथ्या । अविथ्या ।

(सुबोधिनी--) अजाऽविभ्यांथ्यः । आभ्यां थ्यप्रत्ययः स्यात्तद्धितेर्थे । अजेभ्यो अजाभ्यो वा हिता अजथ्या । थ्यप्रत्ययस्य तरादौ पाठात् पुंवद्भावे रूपं तुल्यं । अविभ्यो हिता अविथ्या । सर्वस्मै हितं सार्वं । अण् । सार्वीयं । णीयः । वृद्धिः ॥

(तत्वदीपिका-) अजथ्येति । अजायै हिता ।

मू०- अस्त्यर्थेमतुः ॥ नाम्नः । गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् श्रीर्विद्यतेऽस्य श्रीमान् । विदुष्मान् । गोमती ।

(सुबोधिनी--) अस्त्यर्थेमतुः । प्रथमांतान्नाम्नो मतुप्रत्ययो भवति अस्यास्तीत्यर्थे

अस्मिन्नस्तीत्यर्थे च । उदित्वात्पुंसि त्रितोनुमिति नुम् । स्त्रियां च ष्ठित्रतइतीप् । क्लीबे शौ नुम् । भूमनिंदाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायिनि । संबंधेऽस्तिविवक्षायां भवंति मत्विनादयः ॥ १ ॥ अस्तीत्यस्य विवक्षायां ये मत्वादयः प्रत्यया विधीयंते ते भूमादिषु विषयेषु भवंति । भूमा बहुत्वम् । यथागावो ऽस्यास्मिन्वा संति स गोमान् । निंदायां यथा । ककुदावर्तिनी कन्या । प्रशंसायां यथा । रूपवान् । नित्ययोगे यथा । क्षीरिणः वृक्षाः । अतिशायिनि यथा । उदरिणी कन्या । संबंधः संसर्गः । संयोगे इति यावत् । तत्र तथा । दंडी पुरुषः । श्रीरस्ति अस्यास्मिन्वा श्रीमान् । विद्वांसोऽस्यास्मिन्वा संति वसोर्विउरित्युत्वे पत्वं विदुष्मान् । देशः । ष्ठित्रतइतीप् । गोमती ॥

(तत्त्वदी०–) अस्त्यर्थेमतुरिति । अस्तीत्यत्र लिंगवचने अविवक्षिते । कालस्तु विवक्षितः तथा चास्तिकर्तृभूतादुक्तान्नाम्नः अर्थे भूमादौ मतुप्रत्ययः अस्तीत्यनेन स्वाम्याधारयोराक्षेपः । एवं च प्रथमांतान्नाम्नोऽस्तिकर्तुरस्यास्मिन्नित्यर्थे मतुरिति पर्यवसितोर्थः । उक्तं च । भूमनिंदाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेस्तिविवक्षायां जायंते मत्विनादयः । अत्र दीक्षिताः । अस्तिविवक्षायां ये मतुबादयो विधीयंते ते भूमादिषु विषयेषु भवंतीति वार्त्तिकार्थः भूमा बहुत्वं । तच्चापेक्षा यस्य यावता तस्य तावता बोध्यम् । भूम्निगोमान् । निंदायां ककुदावर्त्तिनी कन्या । प्रशंसायां रूपवान् । निक्षीरिणो वृक्षाः । अतिशायनेउदरिणी कन्या । सदंडी संसर्ग संयोगस्तेन संयुक्त एव ननु गृहावस्थितोपि दंडः । एतेन एतदुदाहृत्य अस्त्यर्थोदाहरणं चोक्तमित्युक्तवंतो वासुदेवादयो निरस्ताः । यद्यपि यद्यस्य तत्तस्मिन्नपि यद्यस्मिन् तत्तस्य भवत्येवेत्युभयनिर्देशोप्यर्थस्तथापि वृक्षवान्पर्वतः पुत्रवांश्चैत्र इत्यत्र पर्वते वृक्षसंबंधस्य चैत्रे पुत्राधारत्वस्य वा सत्त्वादुभयनिर्देशः । असन्निहितपुत्रस्यापि पुत्रवानिति प्रतीतेः सामीपिकाधारत्वस्य विवक्षणादिति ।

मू०–अइकौचमत्वर्थे ॥ नाम्नोऽइकस्त्वदन्तात् । अर्शसः । वैजयन्तः । दण्डिकः । धनिकः ।

(सुबोधिनी–)अइकौचमत्वर्थे । प्रत्ययभ्रमनिरासाय संधिरत्र न कृतः । अइकाविति निर्देशेन समासे संहितायां अनित्यत्वं ज्ञापितम् । पदान्तानां समानानामृतीसनेन सप्तऋषीणामित्यत्र वा संहिता भवति । अर्शोस्यास्मिन्वास्ति अर्शसः । वैजयंती पताका स्यास्मिन्वास्ति वैजयंती । अः । इक् प्रत्ययस्तु अकारांतादेव । दण्डोस्यास्मिन्वास्ति दंडिकः । धनमस्याऽस्मिन्वास्ति धनिकः । इकः ॥

(तत्त्वदीपिका–) अइकाविति । अश्च इकश्च तौ संध्यभावोऽसंदेहार्थः ।

मू०– मान्तोपधाद्वात्विनौ ॥ मान्तान्मान्तोपधादवर्णांतादवर्णोपधाच्चवतुरिनस्त्वदन्तात् । किम्वान् । लक्ष्मीवान् । धनवान् । विद्यावान् । यशस्वान् भास्वान् । क्षत्री । दण्डी ।

(सुबोधिनी--) मान्तोपधाद्वत्विनौ । मश्च अश्च मौ अन्तश्च उपधा च अन्तोपधे मौअन्तोपधे यस्य तत् मान्तोपधं तस्मान्मान्तोपधात् । प्रथमाद्वत्विनौ प्रत्ययौ भवतः अस्त्यर्थे । इन्प्रत्ययस्तु अकारांतादेव । मतोरपवादोयं विधिः । यथासंख्यं तु न । गुरुकरणात् । तथाहि । म् अंते यस्य तन्मंतं अ उपधा यस्य तत् ओपधं मंतं च ओपधं च अनयोः समाहारो मंतोपधं तस्मान्मांतोपधात् । इत्थं हि स्पष्टं यथासंख्यं लभ्यते तदऽकरणाद्यथासंख्याऽभावः । वतोरुकारो व्रितोनुमिति नुमर्थः । व्रितइतीवर्थश्च । किमस्यास्मिन्वास्ति किंवान् । लक्ष्मीरस्यास्मिन्वास्ति लक्ष्मीवान् । धनमस्यस्मिन्वास्ति धनवान् । विद्याऽस्यास्मिन्वास्ति विद्यावान् । यशोस्यास्ति यस्मिन्वास्ति यशस्वान् । भाः अस्यास्मिन्वास्ति भास्वान् । क्षत्रमस्याऽस्मिन् वास्ति क्षत्री । दंडोऽस्याऽस्मिन्वास्ति दण्डी ॥

(तत्त्व०-) मांतोपधादिति । मच अश्च मौ अंतश्च उपधा च अंतोपधे मौ अंतोपधेयस्य तन्मांतोपधं तस्मात् । यथा संख्यं नाशंकनीयम् । लाघवमुत्सृज्य गौरवस्यात्राद्दष्टत्वात् । तथाहि । मंतोपधादित्येवोच्येत । म्अंतं यस्यतन्मंतं अ उपधायस्य तत् ओपधं मंतं च ओपधं च मंतोपधं तस्मात् । औदौतोर्लाघवगौरवयोर्विशेषाभावात् । इत्याशयेनाह मकारांतादित्यादि यशस्वानिति । तान्तमान्तयोर्हसादावस्त्यर्थे अपदान्तता वाच्या अतो न विसर्गः । यस्वरयोस्तु सर्वेषाम् । भवदीय इत्यत्र तु कसादित्वादत्वं बोध्यम् ।

मू०-- यवादेर्न्न ॥ यवमान् । भूमिमान् ।

(सुबोधिनी-) यवादेर्न । यवादेर्गणान्मतुरेव स्यात् वत्विनौ न । यवा अस्यास्मिन् वा संति यवमान् । भूमिरस्यास्मिन्वास्ति भूमिमान् ॥

(तत्त्वदीपिका-)यवादेर्नेति। णितोवेत्यस्य व्यवस्थितस्य मंडूकप्लुत्यानुवर्त्तनान्नेत्यर्थः ।

मू०- तडिदादिभ्यश्च ॥ तडित्वान् विद्युत्वान् । मायी । व्रीही । मायिकः ।

(सुबोधिनी-) तडिदादिभ्यश्च । एभ्यो वतु इक इन् प्रत्ययाः स्युः अस्त्यर्थे । तडिदस्यास्मिन् वास्ति तडित्वान् । विद्युदस्यास्मिन् वास्ति विद्युत्वान् । मायास्यास्मिन् वास्ति मायी । इन् । मायिकः । इकः । व्रीहयोऽस्यास्मिन् वा संति व्रीही । इन् । व्रीहिकः । इकः ॥

(तत्त्वदीपिका-) तडितत्वानिति । अपदांतत्वान्न दत्वं ।

मू०- लोमपामपिच्छादिभ्यश्शनेलाः । लोमशः । गिरिशः । पामनः । दर्द्रूणः । अङ्गना ।

(सुबोधिनी-) लोमपामपिच्छादिभ्यःशनेलाः । लोमादिभ्यः शः । पामादिभ्यो नः । पिच्छादिभ्य इलः स्यादस्त्यर्थे । लोमान्यस्यास्मिन्वा संति लोमशः, लोमवान् वतुः । गिरिरस्यास्मिन् वास्ति गिरिशः । पामास्यास्मिन्वास्ति पामनः । नाम्नोनोलोपश्धाविति नलोपः । शाकीपललीदर्द्रूणांह्रस्वत्वं च न प्रत्यये । एषां ह्र-

स्वः । महच्छाकमितिशाकी । ईप् तद्वत् शाकिनं । महत्पलालं पलाली तद्वत् पलालिनं दर्द्रूस्त्वग्रोगविशेषः । दर्द्रूरस्याऽस्मिन्वास्ति दर्द्रूणः । णत्वं । अंगमस्या अस्यां वास्ति अङ्गना ।

(तत्त्व०—) शनेलाइति । यथासंख्यं बोध्यम् ।

मू०— लक्ष्म्याअच्च ॥ लक्ष्मणः ।

(सुबोधिनी—) लक्ष्म्याअच्च । लक्ष्मीशब्दस्याऽकारोन्तादेशः स्यान्नप्रत्यये लक्ष्मीरस्यास्मिन्वास्ति लक्ष्मणः । णत्वं । विषु साम्येऽव्ययं । विषु अंचतीति विष्वक् । विष्वगस्यास्मिन्वास्ति ।

(तत्त्व०—) लक्ष्मणइति । लक्ष्मीरस्यास्तीति विग्रहः ।

मू०— विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ॥ विषुणः । पिच्छिलः । तुन्दिलः । फेनिलः ।

(सुबोधिनी—) विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः । विष्वक्शब्दस्योत्तरपदस्य लोपः स्यात् संधायकृते सति न प्रत्यये । विषुणः । विषुवदाख्यः कालः । समरात्रिंदिवे काले विषुवद्विषुवं च तदित्यमरः । पिच्छं चिक्कणमस्याऽस्मिन् वास्ति- पिच्छिलः । तुन्दमस्याऽस्मिन्वा तुंदिलः । फेनमस्याऽस्मिन्वा फेनिलः । उरसिलः उरस्वान् । पिच्छवान् ॥

(तत्त्वदी०—) विषुणइति । विषुणानाना अंचंतीतिविष्वंचि तान्यस्य संतीति विषुणः विषुणवदाख्यः कालः तस्य हि नानागतानि दिनानि संति दिनांतराणां न्यूनाधिकभावस्य तन्मूलकत्वात् । यदि कृतसंधेः स्यात्तदा व लोपे विष्णइति स्यादित्यतआह । अकृतसंधेरिति ।

मू०— सिध्मादेर्लः ॥ सिध्मलः । चूडालः ।

(सुबोधिनी—) सिध्मादेर्लः । लिध्मादेर्गणाल्लप्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे पक्षे वतुः । सिध्मवान् । दन्तबल ललाट वत्स अंस फेन धमनि क्षुद्रजंतु उपताप गडु मणि विजय निष्पाठ पांशु हनु पार्ष्णि चूडा । सिध्मादयः । पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च । पार्ष्णीलः । धमनीलः । क्षुद्रजंतुर्यथा । यूकालः । मक्षिकालः । उपतापो रोगः । विपादिकाऽस्यास्ति विपादिकालः । पादस्फोटो विपादिकेत्यमरः । सिध्ममस्यस्मिन्वास्ति सिध्मलः । चूडाऽस्याऽस्मिन्वास्ति चूडालः । वातदंतबलललाटानामूङ्च । वातुलः वातूलः । इत्यादि ॥

मू०— कुमुदनड्वेतसेभ्योड्मतुः ॥ कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् ।

(सुबोधिनी—) कुमुदनड्वेतसेभ्योड्मतुः । एभ्यो ड्मतुप्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे । डित्वाट्टिलोपः । कुमुदान्यऽस्यास्मिन्वा सन्ति कुमुद्वान् । नडाअस्याऽस्मिन् वा संति नड्वान् । वेतसा अस्यास्मिन् वा संति वेतस्वान् ॥

मू०— महिषाड्मतुः ॥ महिष्मान् देशः ।

(सुबोधिनी--) महिषाड्डमतुः । माहिषशब्दात् ड्मतुः स्यादस्त्यर्थे । महिषा अस्याऽस्मिन् वा संति महिष्मान् टिलोपः ॥

मू०-- नडशादाड्ड्वलः ॥ नड्वलः । शाद्वलः ।

(सुबोधिनी--) नडशादाड्ड्वलः । आभ्यां ड्वलप्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे । नडा अस्याऽस्मिन्वा सन्ति नड्वलः । डित्वाट्टिलोपः । शादोऽस्याऽस्मिन् वास्ति शाद्वलः शादोजंबालघासयोरित्यमरः ॥

मू०-- शिखायावलः ॥ शिखावलः ।

(सुबोधिनी-)शिखायावलः। शिखाशब्दाद्वलप्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे । शिखाऽस्याऽस्मिन्वास्ति शिखावलः ॥

मू०-- नडादीनामीयेकुक् ॥ नडकीयम् ।

(सुबोधिनी-) नडादीनामीयेकुक् । नडादीनां कुगागमो भवति णीयप्रत्यये । नड प्लक्ष बिल्व वेत्र वेतस क्रुंचा तक्षन् नडादयः। नडाअस्यास्मिन्वा संति नडकीयम् ।

मू०-- क्रुञ्चा ह्रस्वत्वञ्च क्रुञ्चकीयम् ।

(सुबोधिनी-) क्रुंचा ह्रस्वत्वंच । क्रुंचाशब्दस्य ह्रस्वो भवति णीये । क्रुंचाऽस्यास्मिन्वा क्रुंचकीयम् । एवं तक्षकीयम् । निपातनान्नलोपः । बिल्वकीयं । वेत्रकीयम्॥

मू०- शृङ्गवृन्दाभ्यामारकः ॥ शृङ्गारकः । वृन्दारकः ।

(सुबोधिनी--) शृंगवृंदाभ्यामारकः । आभ्यामारकप्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे । शृंगमस्याऽस्मिन्वास्ति शृंगारकः। शृंगंप्रधानसान्वोश्चेत्यमरः। वृंदमस्याऽस्मिन् वास्ति वृंदारकः । वृंदारकौ रूपिमुख्यावित्यमरः ॥

मू०-- फलबर्हाभ्यामिनः । फलिनः । बर्हिणः । **मलादिनः ।** मलीनः । **ईमसश्च ॥** मलीमसः ।

(सुबोधिनी--) फलबर्हाभ्यामिनः । आभ्यामिनप्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे । फलमस्यास्मिन्वास्ति फलिनः । बर्हमस्याऽस्मिन्वास्ति बर्हिणः । णत्वं ॥

मू०-- हृदयादालुः ॥ हृदयालुः ।

(सुबोधिनी--) हृदयादालुः । हृदयशब्दादालुः प्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे । हृदयमस्याऽस्मिन्वास्ति हृदयालुः । पक्षे हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् ॥

मू० शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने ॥ शीतन्न सहते शीतालुः । उष्णालुः । तृप्रं दुःखन्नसहते तृप्रालुः ।

(सुबोधिनी-) शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने । एभ्यः । आलुप्रत्ययः स्यात् प्रकृत्यर्थाऽसहनेऽर्थे । शीतं न सहते स शीतालुः । उष्णं न सहते उष्णालुः । तृप्रं दुखन्न सहते तृप्रालुः । तृप्रःपुरोडाशः । तृप्रं दुःखमित्यर्थः ॥

मू०-- हिमादेलुः ॥ हिमन्न सहते हिमेलुः ।

(सुबोधिनी--) हिमादेलुः । हिमशब्दादेलुप्रत्ययः स्यात्तदसहनेऽर्थे ॥

मू० बलादूलः ॥ बलन्न सहते बलूलः ।

(सुबोधिनी--) बलादूलः । बलशब्दादूलप्रत्ययः स्यात्तदसहनेऽर्थे ॥

मू०- वातात्समूहेच ॥ वातन्न सहते तस्य समूहो वा वातूलः ।

(सुबोधिनी--) वातात्समूहेच । वाशब्दादुलप्रत्ययः स्यात्तदसहनेऽर्थे समूहेऽर्थे च बलूल वातूल शब्दावस्त्यर्थे च व्युत्पादितौ ॥

मू०- तःपर्वमरुद्भ्याम् ॥ पर्वतः । मरुत्तः ।

(सुबोधिनी--) तःपर्वमरुद्भ्यां । आभ्यां तः प्रत्ययोऽस्त्यर्थे । पर्वाऽस्याऽस्मिन्वास्ति नाम्नो इति नलोपः पर्वः । मरुदस्यास्मिन्वास्ति मरुत्तः ।

मू०-ऊर्णाहंशुभंभ्योयुः॥ऊर्णायुः । अहंयुः । शुभंयुः ।

(सुबोधिनी--) ऊर्णाहंशुभंभ्योयुः एभ्यो यु प्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे । ऊर्णाऽस्यास्मिन् वाऽस्ति ऊर्णायुः । अत्र निपातनाद्यस्येत्यालोपो न अहमिति मतिमव्ययमहंकारे । शुभमिति च शुभे । अहंयुरहंकारवान् । शुभंयुः शुभान्वितः ॥

मू० स्वादामिन्नैश्वर्ये ॥ स्वमैश्वर्य्यमस्यास्मिन्वास्ति स्वामी ।

(सुबोधिनी--) स्वादामिनैश्वर्ये । ऐश्वर्ये स्वशब्दादामिन् प्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे ईशिता हि ईश्वरस्तस्य भाव ऐश्वर्यं । ऐश्वर्ये किं । स्ववान् । स्वं द्रव्यमस्यास्मिन्वाऽस्ति

मू०-- वातातीसारपिशाचानामिनिःकुक्च ॥ वातकी । अतिसारकी । पिशाचकी ।

(सुबोधिनी--) वातातीसारपिशाचानामिनिःकुक्च । एभ्य इनिः प्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे इकार उच्चारणार्थः । एषां कुगागमश्च इनिप्रत्यये । वातोऽस्यास्मिन्वास्ति वातकी । वातकी वातरोगी स्यादित्यमरः । अतीसारोऽस्यास्मिन्वास्ति अतीसारकी । रोगेचायमिनीरिष्यते । नेह । वातवती गुहा । पिशाचोऽस्याऽस्मिन्वास्ति पिशाचकी ॥

मू०--ज्योत्स्नादिभ्योऽण् ॥ ज्यौत्स्नः । तामिस्रः । तापसः । सैकतः । शार्करः ।

(सुबोधिनी--) ज्योत्स्नादिभ्योऽण् । ज्योत्स्नादिभ्योऽण् स्यादस्त्यर्थे । किंच ज्योत्स्नातमिस्राशृंगिणोर्जस्विन्नूर्ज्जस्वलगोमिन्मालिनमलीमसा अस्त्यर्थे निपात्यंते । ज्योतिरस्या अस्यां वास्ति ज्योत्स्ना चंद्रप्रभा । ज्योतिषशब्दस्य निपातनादुपधालोपो न प्रत्ययश्च । तमोऽस्याऽस्मिन्वा तमिस्रं । तमस्शब्दस्योपधा

या इत्वं रमत्ययश्च। शृंगमस्याऽस्मिन्वास्ति शृंगिणः। अत्र इन प्रत्ययो निपातनात्। ऊर्ज्जोऽस्याऽस्मिन्वास्ति ऊर्जस्वी ऊर्ज्जस्वलः। विन्वलप्रत्ययौ निपातनात्। गौरस्याऽस्मिन् वास्ति गोमी। मिन् प्रत्ययो निपातनात्। मलोऽस्याऽस्मिन्वास्ति मलिनः, मलीमसः। मलशब्दादिनेमसप्रत्ययौ निपातनादिति। ज्योऽस्नास्यास्मिन्वास्तीत्यणि ज्यौत्स्नः शुक्लपक्षः। तमिस्रमस्याऽस्मिन्वास्ति तामिस्रः कृष्णपक्षो नरकविशेषश्च। तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्यौत्स्नी चंद्रिकयान्विता इत्यमरोक्तौ तु तमिस्रेत्येतददंतं न त्वणंतमिति न विरोधः। तपोऽस्याऽस्मिन्वास्ति तापसः। विन्मत्ययोपि। तपस्वी। सिकताऽस्यास्मिन्वास्ति सैकतः। इलमत्यये सिकतिलः। वतौ तु सिकतावान्। शर्कराऽस्यास्मिन्वास्ति शार्करः अण्। शार्करिलः इलः। शर्करावान् वतुपक्षे प्रत्ययलुक् च भवति। सिकता। शर्करा। स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति॥ देशएवादिमाविवमुन्नेयाः सिकतावति इत्यमरः॥

(तत्त्वदीपिका-) ज्यौत्स्नइति शुक्लपक्षे। तामिस्रः कृष्णपक्षे नरकविशेषश्च।

मू० ऊषशुषिमुष्कमधुखमुखकुञ्जनगपांशुपाण्डुभ्योरः॥ ऊषरः। शुषिरं। मुष्करः। मधुरः। खरः। मुखरः। कुञ्जरः। नगरः। पांशुरः। पाण्डुरः।

सुबोधिनी--) ऊषशुषिमुष्कमधुखमुखकुंजनगपांशुपांडुभ्योरः। एभ्यो र प्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे ऊषोऽस्यास्मिन्वास्ति ऊषरः। स्यादूषः क्षारमृत्तिका। ऊषवानूषर इत्यमरः। शुषिरस्यास्मिन्वास्ति शुषिरः। शुषिश्छिद्रं। वंशादिकं तु शुषिरमित्यमरः। मुष्कोऽस्यास्मिन्वास्ति मुष्करः। मुष्कोंडः। मधु माधुर्यमस्यास्मिन्वास्ति मधुरः। खमस्यास्मिन्वास्ति खरः। महत्कंठविवरं खं। गर्दभे रुढोयं। मुखमस्यास्मिन्वास्ति मुखरः वाचालः। कुंजो हस्तिहनुरस्यास्मिन्वास्ति कुंजरः। नगा वृक्षाः पर्वताश्च ते अस्यास्मिन्वासंति नगरं। जातिशब्दोयं। तेन स्त्रियां जातिलक्षण ईप् नगरी। पांशूरजोऽस्यास्मिन्वास्तिःपांशुरः। पांडुरस्याऽस्मिन्वास्ति पांडुरः हारिणः पांडुरः पांडुरित्यमरः॥

(तत्त्वदी०-) ऊषशुषि। ऊषा हरिणाः। पांशवः रजांसि शुषिश्छिद्रं। कुंजो हस्तिहनुः। नगरमिति। नगाः वृक्षाः पर्वताश्च। जातिशब्दत्वान्नगरीत्यपि। पाण्डुर इति। पांडुः शुक्लो वर्णस्तद्वान्।

मू०- कच्छ्वा ह्रस्वत्वश्च॥ कच्छुरः।

(सुबोधिनी-) कच्छ्वा ह्रस्वत्वंच। कच्छुशब्दाद्रः स्यादस्त्यर्थे। कच्छू इत्यस्य ह्रस्वश्च। कच्छूरस्याऽस्मिन्वास्ति कच्छुरः। कच्छूरोगविशेषः॥

(तत्त्वदी०-) कच्छुरइति। कच्छुरोगविशेषस्तद्वान्।

मू०-- द्युद्रुभ्याम्मः ॥ द्युमः । द्रुमः ।

(सुबोधिनी--) द्युद्रुभ्यांमः । आभ्यां मप्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे । द्यौरस्याऽस्मिन्वास्ति द्युमः । दिवउरसे इत्युत्वं द्रुःशाखा वृक्षश्च । द्रुरस्यास्मिन्वास्ति द्रुमः । पलाशी द्रुद्रुमागमा इत्यमरः ॥

(तत्त्व०--) द्युद्रुभ्यांम इति । द्यौरस्यास्तीति । दिव उरस इत्युत्वं । अव्युत्पन्नोपि द्युशब्दो दिनवाच्यस्ति । द्रुर्वृक्षः सोस्यास्तीतिजनकतयेति द्रुमोपि वृक्ष एव ।

मू०- केशादिभ्योवः ॥ केशवः । मणिवः । हिरण्यवः ।

(सुबोधिनी--) केशादिभ्योवः एभ्यो वः स्यादस्त्यर्थे । केशाअस्याऽस्मिन्वा सन्ति केशवः । केशी इन् । केशिकः इकः । केशवान् वतुः मणिरस्यास्मिन्वास्ति मणिवः । नागविशेषः । हिरण्यमस्याऽस्मिन् वास्ति हिरण्यवो निधिविशेषः ॥

(तत्त्वदीपिका--) केशव इति । प्रशस्ताः केशाः संत्यस्येति विग्रहः ।

मू०-- अर्णसोलोपश्च ॥ अर्णवः ।

(सुबोधिनी--) अर्णसोलोपश्च । अर्णस् शब्दाद्वः स्यादस्त्यर्थे सस्य लोपश्च । अर्णो जलं तद्वानर्णवः । अर्णस्वान् वतुः ॥

(तत्त्वदीपिका--) अर्णव इति । अर्णांसि जलानि संत्यस्येति ।

मू०-- रजःकृष्यासुतिपरिषद्भ्योवलः ॥ रजस्वला ।

(सुबोधिनी--) रजःकृष्यासुतिपरिषद्भ्योवलः । एभ्यो वलप्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे रजोऽस्या अस्यां वास्ति रजस्वला । रजः स्त्रीकुसुमेऽपिचेत्यमरः ॥

(तत्त्वदीपिका--) परिषद्वल इति । परितः सीदतीति परिषत् ।

मू-० कृष्यादीनांवलेदीर्घः ॥ कृषीवलः । आसुतीवलः । परिषद्वलः ।

(सुबोधिनी--) कृष्यादीनांवलेर्दीर्घः । वलप्रत्यये संज्ञायामेषां दीर्घः स्यात् । कृषिरस्याऽस्मिन्वास्ति कृषीवलः । आसुतिरभिषवः । मद्यसंधानमासुतिरिति हैमः । षुञ् अभिषवे क्तिः । आसुतिरस्याऽस्मिन्वास्ति आसुतीवलः शौंडिकः परितः सीदतीति परिषत् प् । पर्षदिति पाठांतरम् परिषदस्याऽस्मिन् वास्ति परिषद्वलः । पर्षद्वलश्च । पर्षद्वलान्महाब्रह्मैराट नैकटिकाश्रमानितिभट्टिः ॥

मू०-- अन्येभ्योऽपि ॥ भ्रातृवलः । पुत्रवलः । दन्तावलः । बंधुवलः ।

(सुबोधिनी--) अन्येभ्योऽपि । वलप्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे । भ्राताऽस्याऽस्मिन्वास्ति भ्रातृवलः । पुत्रोऽस्याऽस्मिन्वास्ति पुत्रवलः । संज्ञाया अभावान्नेह दीर्घः । दंता अस्याऽस्मिन्वा संति दंतावलो हस्ती । कृष्यादीनामिति दीर्घः ॥

मू०--तुंडिवलिवटेर्भः ॥ तुंडिभः । वलिभः । वटिभः ।

(सुबोधिनी–) तुंडिवलिवटेर्भः । एभ्यो भ प्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे । वृद्धानाभिस्तुडिः तुंडिरस्याऽस्मिन्वाऽस्ति तुंडिभः । बलिरस्याऽस्मिन्वाऽस्ति बलिभः । वटिरस्याऽस्मिन्वास्ति वटिभः । वल्मीकगृहमित्यर्थः । पामादित्वाद्बलिनोपि ॥

मू०– एतत्किमिदंयत्तद्भ्यः परिमाणेवतुः ॥

(सुबोधिनी–) एतत्किमिदंयत्तद्भ्यःपरिमाणेवतुः । एभ्यो वतुप्रत्ययः स्यात् परिमाणेर्थे । परिमाणमिह परिच्छेदकमात्रम् ॥

(तत्त्वदीपिका–) एतत्कियत्तद्भ्यः परिमाणे वतुरिति । मांतोपधादित्यनेनैव सिद्धे परिमाणार्थं वचनम् ।

मू०–यत्तदेतदामावतौ॥ यावान् । तावान् । एतावान् ।

(सुबोधिनी–) यत्तदेतदामावतौ । वतुप्रत्यये परे एषामाकारोंतादेशः स्यात् । यत्परिमाणमस्य यावान् । तत्परिमाणमस्य तावान् । एतत्परिमाणमस्य एता· ।·।

(तत्त्वदीपिका–) यत्तदेतदामावताविति । यत्तदेतच्छब्दानां वतु प्रत्यये परे अकारोंतादेश इत्यर्थः । यावानिति । यत् परिमाणमस्येति विग्रहः ।

मू०– किमःकिर्वतोर्वस्ययः ॥ इयान् ॥

(सुबोधिनी–) किमःकिर्वतोर्वस्ययः । किम्शब्दस्य किरादेशः स्यात् वतुप्रत्यये वस्य यकारश्च । किंपरिमाणमस्य कियान् ॥

मू०– इदमइश्वतोर्वस्ययः ॥ इयान् ।

(सुबोधिनी–)इदमइश्वतोर्वस्ययः । इदम्शब्दाद्वतुः स्यात्परिमाणेर्थे इदम्स्थाने इशादेशश्च । शित्वात्सर्वादेशः । वतुप्रत्ययवस्य यकारश्च । इदं परिमाणमस्य स इयान् ॥

(तत्त्वदीपिका–) इदम इशिति शकारः सर्वादेशार्थः ।

मू०– श्रद्धादेर्लुः ॥ श्रद्धालुः । कृपालुः । दयालुः ।

(सुबोधिनी–)श्रद्धादेर्लुः । लुप्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे । श्रद्धाऽस्यास्मिन्वास्ति श्रद्धालुः । कृपाऽस्याऽस्मिन्वा कृपालुः । दयाऽस्याऽस्मिन्वास्ति दयालुः स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातंद्राश्रद्धाशीङ्भ्य इत्यालुप्रत्ययेनापीष्टसिद्धेरिदं सूत्रं चिंत्यम् ॥

मू०– औन्नत्येदन्तादुरः ॥ दन्तुरः ।

(सुबोधिनी–) औन्नत्येदंतादुरः । उन्नते वर्तमानाद्दन्तशब्दादुरप्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे । उन्नता दंता संत्यस्य दन्तुरः । औन्नत्ये किं । दन्तवान् ॥

मू० अस्मायामेधास्रग्भ्योविनिः ॥ तपस्वी । ओजस्वी । वर्चस्वी । तेजस्वी । वचस्वी । मायावी । मेधावी । स्रग्वी ।

(सुबोधिनी–) अस्मायामेधास्रग्भ्योविनिः । एभ्यो विन् स्यादस्त्यर्थे पक्षे वतुरपि । तपोऽस्याऽस्मिन्वास्ति तपस्वी । ओजोऽस्याऽस्मिन्वास्ति ओजस्वी । व-

र्चोऽस्यास्मिन्वास्ति वर्चस्वी। तेजोस्यास्मिन्वास्ति तेजस्वी। वचोऽस्याऽस्मिन्वास्ति वचस्वी। मनोऽस्याऽस्मिन्वास्ति मनस्वी। मायाऽस्याऽस्मिन् मायी, मायिकः। इनिकौ। मेधाऽस्याऽस्मिन्वास्ति मेधावी। स्रगऽस्याऽस्मिन्वास्तीति चोः-कुरित्यनेन सिद्धे परत्वात्प्राप्तं छशषेति षत्वं निराकृत्य दिशामिति कुत्वं स्रग्वी॥

(तत्त्वदीपिका-) अस्मायेति। असः असप्रत्ययग्रहणेन तदंतस्य ग्रहणमिति। असप्रत्ययांतात्। मायादेश्च विनित्यर्थः।

मू०- आमयस्यदीर्घश्च ॥ आमयावी।

(सुबोधिनी--) आमयस्यदीर्घश्च। अस्मादपि विन् स्यादस्त्यर्थे विनप्रत्ययेऽस्य दीर्घश्च। आमयोऽस्याऽस्मिन्वास्ति आमयावी॥

मू०-- वाचोग्मिनिः ॥ वाग्मी।

(सुबोधिनी-) वाचोग्मिनिः। वाच्शब्दात् ग्मिन् प्रत्ययः स्यादस्त्यर्थे। वागस्याऽस्मिन्वास्ति चस्य कुत्वे झबेजबा इति गत्वे वाग्ग्मी गकारद्वयमस्ति॥

(तत्त्वदीपिका-)वाचोग्मिनिरिति। गकारोमादित्वव्यावृत्त्यर्थः तेन गत्वमेव यद्वा ग् मिन इति छेदः ग् चादेशो मिन् प्रत्ययः।

मू०- आलाटौकुत्सितभाषिणि ॥ वाचालः। वाचाटः।

(सुबोधिनी-) आलाटौकुत्सितभाषिणि। वाच्शब्दादेतौ स्तः कुत्सितबहुभाषकेऽर्थे। कुत्सितं बहुभाषते वाचालः। वाचाटः। यस्तु सम्यग्बहुभाषते स वाग्मीत्येव॥

(तत्त्वदीपिका--) कुत्सितेति। कुत्सितमनन्वितं भाषितुं शीलमस्य स तथा तस्मिन्नित्यर्थः। प्रत्ययार्थे वाच्य इत्यर्थः।

मू०--ईषद्समाप्तौकल्पदेश्यदेशीयाः ॥ ईषदपरिसमाप्तस्सर्वज्ञः स्सर्वज्ञकल्पः। पटुदेश्यः। विद्वद्देशीयः। पटुदेशीयः।

(सुबोधिनी-) ईषद्समाप्तौकल्पदेश्यदेशीयाः। प्रथमान्तान्नाम्नःआख्यातांताच्चैते स्युरीपदूनेर्थे। ईषदसमाप्तौ ये प्रत्ययास्तेष्वभिधेयवदेव लिंगवचने स्तः। तेन गुडकल्पा द्राक्षा। शर्कराकल्पो गुडइति। ईषदूनः सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पः। ईषदूनः पटुः पटुदेश्यः। ईषदूनो विद्वान् वसां रसे इति दत्वं विद्वद्देशीयः। ईषदूनं पचति पचतिकल्पं। क्रियाप्रधानमाख्यातमिति क्रियायामौत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च॥

(तत्त्वदीपिका-) ईषदिति। ईषदपरिसमाप्तिः किंचिन्न्यूनत्वे।

मू०- बहुर्वाऽक्तार्थेसचप्रागेव ॥ ईषदूनः पटुः बहुपटुः।

(सुबोधिनी-) बहुर्वाऽक्तार्थेसचप्रागेव। ईषदसमाप्तिविशिष्टेर्थे प्रथमांतान्नाम्नो बहुप्रत्ययः स्यात् सच प्रकृतेः प्रागेव न तु परतः। लिंगसंख्येऽपि प्रकृतेरेव न तु तद्विपर्ययः। तेनबहुगुडो द्राक्षा लघु। बहुतृणं नर इत्यादौ न विशेष्यनिघ्नता॥

(तत्त्व०-) बहुर्वा उक्तार्थे स च प्रागेवेति। उक्तार्थे किंचिन्न्यूनत्वेऽर्थे बहुप्रत्ययो विकल्पेन भवति स च बहुप्रत्ययः प्रकृतेः प्रागेव न तु परतः लिंगसख्ये अपि प्रकृतेरेव। नतु तद्विपर्ययः तेन बहुगुडो द्राक्षा लघु बहुतृणं नर इत्यादौ न विशेषष्यनिघ्नता।

मू०– प्रकारेजातीयः॥ पटुप्रकारः पटुजातीयः।

(सुबोधिनी-) प्रकारेजातीयः। प्रकारवति जातीयप्रत्ययः स्यात्। सामान्यस्य भेदकः प्रकारः॥

मू०– कुटीशमीशुण्डाभ्योरोन्हस्वत्वे॥ न्हस्वा कुटी कुटीरः। शमीरः। शुण्डारः।

(सुबोधिनी-) कुटीशमीशुंडाभ्योरोन्हस्वत्वे। एभ्यो रः प्रत्ययो भवति न्हस्वेऽर्थे। न्हस्वा कुटीति स्वार्थिकाः प्रकृतिलिंगमतिवर्तंते इति पुंल्लिगतात्र कुटीरः। न्हस्वाशमी शमीरः। न्हस्वा शुंडा शुंडारः॥

मू०– कुत्वाडुपः॥ न्हस्वा कुतूः कुतुपः।

(सुबोधिनी-) कुत्वाडुपः। कुतूशब्दात् डुपप्रत्ययः स्यात् न्हस्वेऽर्थे। कुतूःकृत्तेः स्नेहपात्रं न्हस्वा सा कुतुपः पुमानित्यमरः॥

(तत्त्वदीपिका-) कुतुप इति। कुतूःकृत्तेः स्नेहपात्रं ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान्।

मू० कासूगोणीभ्यांष्टरः॥ न्हस्वा कासूःकासूतरी। गोणीतरी।

(सुबोधिनी-) कासूगोणीभ्यांष्टरः। आभ्यां ष्टर प्रत्ययः स्यात् न्हस्वे। षित्वात् ङीब्रत इतीप्। न्हस्वा कासूः कासूतरी। कासूः आयुधविशेषः। न्हस्वा गोणी गोणीतरी॥

(तत्त्वदीपिका-) कासूरिति। आयुधविशेषः कासूः सा ह्रस्वेत्यर्थः।

मू०–वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यस्तनुत्वे॥ तनुर्वत्सः वत्सतरः। उक्षतरः। अश्वतरी। ऋषभतरः।

(सुबोधिनी-) वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यस्तनुत्वे। एभ्यः ष्टरः स्यात्। तनोर्भावस्तनुत्वं। न्यूनता। सा च प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव प्रत्यासत्तेः। क्वचित्तु तत्सहचरितधर्मांतराणामपि न्यूनता। तत्र वत्सः प्रथमवयाः प्रथमवयसो न्यूनत्वं नाम वयोंतरप्राप्तिः। उक्षा तरुणवयाः तारुण्यस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः। अश्वायामश्वादुत्पन्नोऽश्वः अश्वत्वं च जातिः। तत्सहचरितस्याऽश्वायामश्वादुत्पन्नत्वधर्मस्य न्यूनत्वमन्यपितृकता तथा च गर्दभेनाऽश्वायामुत्पादितोऽश्वतरः। तरतमेतिपुंवद्भावः। अश्वतरो भारस्य वोढा ऋषभस्तस्य तनुत्वं भारोद्वहने मंदशक्तिता। तद्वास्तु ऋषभतरः। प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे एवायं॥

(तत्त्व०) वत्सतर इति। द्वितीयं वयः प्राप्तः। उक्षतरः।

मू०— देवतान्तात्तादर्थ्येयः ॥ अग्निदेवतायै इदमग्निदेवत्यम् ।

(सुबोधिनी—) देवतांतात्तादर्थ्येयः । तदर्थएवतादर्थ्यं स्वार्थे ण्यः । अग्निश्चासौ देवता च अग्निदेवता तस्यै ॥

मू०— पादार्घाभ्याञ्च ॥ पादार्घमुदकम्पाद्यम् । अर्घ्यम् ।

(सुबोधिनी—) पादार्घाभ्यांच । आभ्यां यः स्यात्तादर्थ्ये । पाद्यं पादाय वारि णीत्यमरः । मूल्ये पूजाविधौ चार्घ इत्यमरः । अर्घार्थमुदकमर्घ्यं ॥

मू०— नवस्यनूआदेशस्त्नतनईनाःप्रत्ययाःस्वार्थे ॥ नूत्नम् । नूतनम् । नवीनम् ।

(सुबोधिनी—) नवस्यनुआदेशस्त्नतनईनाःप्रत्ययाःस्वार्थे । नवशब्दात्स्वार्थे एते स्युर्नवस्थाने नुश्च वा । अंव् यस्वरे इत्यव् । नवीनं ॥

(तत्त्वदीपिका) नवीनामिति । नव शब्दस्य इन् प्रत्ययः, ऊकारस्य वोव्यस्वर इत्यवादेशः ।

मू०— पुराणेप्रान्नश्च ॥ प्रणम् । प्रत्नम् । प्रतनम् । प्रीणम् ।

(सुबो—) पुराणेप्रान्नश्च । प्रात्पुराणे ऽर्थे न प्रत्ययः स्यात् चादुक्ताः त्नतनईनाः ॥

मू०— अतिथेर्न्यः ॥ अतिथय इदमातिथ्यम् ।

(सुबोधिनी—) अतिथेर्न्यः । अतिथिशब्दात्तादर्थ्ये ञ्यः स्यात् ॥

मू०— प्रशंसायांरूपः ॥ प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः ।

(सुबोधिनी—) प्रशंसायांरूपः । प्रथमान्तान्नाम्नः आख्यातांताच्च रूपप्रत्ययः स्यात् । प्रशंसायामर्थे प्रकृत्यर्थस्यापरिपूर्णतेह प्रशंसा । नतु स्तुतिः । तेनेहापि रूप-प्रत्ययः । चोररूपोयं यदक्ष्णोरप्यंजनं हरति । गुप्तवस्तुनोऽपहरणेन चौर्य्यं परि-पूर्य्यते । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् ॥

मू०— कुत्सायाम्पाशः ॥ कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ।

(सुबोधिनी—) कुत्सायांपाशः । प्रथमांतान्नाम्नः पाशप्रत्ययः स्यात् कुत्सायामर्थे ।

मू०— भूतपूर्वेचरट् ॥ पूर्वन्दृष्टो दृष्टचरः । दृष्टचरी । आढ्यचरी ।

(सुबोधिनी) भूतपूर्वेचरट् । पूर्वं भूतो भूतपूर्वस्तत्र वर्तमानात्प्रथमांताच्चरट् स्यात् टित्वादीप् । भूतपूर्वाऽऽढ्या च आढ्यचरी । तरतमचरडिनि पुंवत् ।

(तत्त्व०—) भूतपूर्व इति । पूर्वं भूतः प्राप्तः इति यावत् । टित्वादीप् ।

मू०-षष्ठ्यारूप्यच ॥

(सुबोधिनी) षष्ठ्यारूप्यच । षष्ठ्यंताद्भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यप्रत्ययो वा पक्षे चरट् । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः । कृष्णरूप्यः । कृष्णचरः ।

मू०— प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषुमयट्॥ अन्नं प्रचुरमत्रान्नमयो यज्ञः। मृन्मयो घटः। स्त्रीमयो जाल्मः। अमृतं स्वरूपमस्यामृतमयश्चन्द्रः। आम्रस्य विकारोऽवयवो वा आम्रमयम्। शरमयम्।

(सुबोधिनी-) प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषुमयट्। नाम्न एष्वर्थेषु मयट् स्यात् प्राचुर्ये। अन्नमयो यज्ञः। विशेष्यनिघ्नतात्र। विकारे मृदो विकारो मृन्मयः। मयट्प्रत्ययः। ञमे जबस्यापीति नः। प्राधान्ये स्त्रीप्रधानमस्य स्त्रीमयः। आदिशब्दादन्येष्वप्यर्थेषु मयट्। यथा। अमृतमयोऽत्र स्वरूपे मयट्। आम्रमयमत्र विकारावयवयोर्मयट्। शराणां विकारोवयवो वा शरमयं॥

(तत्त्व०—) प्राचुर्येति। प्रचुरस्य भावः प्राचुर्य्यं बाहुल्यम्। प्राचुर्यं विकारश्च प्राधान्यादिश्च ते तेषु। जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी। अमृतमय इति। आदिपदांताद्रूप्येपि।

मू०- गोःपुरीषे॥ गोमयम्।

(सुबोधिनी-) गोःपुरीषे। गोशब्दान्मयट् स्यात् पुरीषेऽर्थे। गोः पुरीषं गोमयं। पुरीषे किं। गव्यं। पयसोण्यः॥

मू०— नसान्धिय्वोर्युट्च॥ संधिजयोर्यकारवकारयोस्सम्बन्धिनस्स्वरस्य न वृद्धिः। किन्तु तयोर्युडागमो यस्येट् वस्योट् पश्चाद्वृद्धिः व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः स्वश्वं वेद सौवश्वः। व्यासस्यापत्यं। वैयासकिः।

(सुबोधिनी-) नसंधिय्वोर्युट्च। संधानं संधिः नङ् कीति कि प्रत्ययः संधौ जातौ संधिजौ, य् च व् च य्वौ, संधिजौ च तौ य्वौ च संधिय्वौ शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः। माधवस्तु संधेर्य्वाविति षष्ठीतत्पुरुषमाह। इश्च उश्चानयोः समाहारो यु युसहितः ट् युट् द्वंद्वांते श्रूयमाणत्वात् टकारः प्रत्येकं संबध्यते। इट् उट् इत्यर्थः। वैयाकरणः। अण् इट् वृद्धिः। सुष्ठु अश्वः स्वश्व। स्वश्वं वेत्तीति सौवश्वः। अण्। उट् वृद्धी वैयासकिः। अपत्ये इञ्। सुधातृव्यासेत्यकङ् इट्वृद्धी।

(तत्त्वदी०—) न संधिय्वोर्युट्चेति। संधाने पूर्वपरयोर्व्यवधानेनोच्चारणं संधिः। नङ्कीइति किः संधौ जातौ संधिजौ। क्विब्वनियडा इति जनेर्डः यूचवूचय्वौ सांधिजौ चतौ य्वौ शाकपार्थिवादिः। इश्च उश्चानयोः समाहारो यु तेन सहट् युट्। द्वंद्वांते श्रूयमाणत्वात् प्रत्येकं संबंधः इट् उट् इति। सौतिथितिरित्यादि सिद्धये इदुतोरेवन संधिरिलि नाशंकनीयम्। युट्करणसामर्थ्यात्। अन्यथा सवर्णदीर्घेण तद्विधाने व्यर्थं स्यात्। नच युड्विधिसामर्थ्यात्सवर्णदीर्घ एव न भविष्यतीति वाच्यम्। नञो वैयर्थ्यप्रसंगात्। युटः षष्ठ्यभावान्न वृद्धिनिषेधः। उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवंतीति न्यायात्। दध्यश्व इत्यादौ न

दधिप्रियोऽश्वो दध्यश्वस्तस्यायमिति। चकारात्स्वगतस्वनध्वरस्वंव्यंगव्यडव्यवहारव्यायामप्रभृतीनां न निषेधयुटौ ।

सू०--द्वारादीनाञ्च ॥ द्वारादीनां सम्बन्धिनः स्वरस्य न वृद्धिः किन्तु तयोर्य्युडागमः । द्वारे नियुक्तो दौवारिकः। व्यल्कसस्येदं वैयल्कसम् । सौवरम्। शौवम् । सौवग्रामिकः। नैयग्रोधम् । सौवादुमृदवम्। शौवस्तिकम् ।

(सुबोधिनी-) द्वारादीनांच । द्वारादीनामसंधिजयोर्यकारवकारयोरपि युट् स्यात् पश्चाद्वृद्धिश्च । यस्य इट् वस्य उट् इत्यर्थः । दौवारिकः । नियुक्तेऽर्थे इकः। उट्वृद्धी वैयल्कसं । इदमर्थेऽण् इट्वृद्धी । स्वरस्येदं सौवरं उट्वृद्धी । स्वग्रामे भवः सौवग्रामिकः इकः उट्वृद्धी । न्यग्रोधस्येदं नैयग्रोधं अण् इट्वृद्धी । स्वादु च तत् मृदु च स्वादुमृदु स्वादुमृदुन इदं सौवादमृदवं । अण् । वोऽव्यस्वरे इत्यव् । उट्वृद्धी । श्वो भवं शौवस्तिकं तिकण् उट्वृद्धी । श्वापदस्येदं निपातनात्पूर्वपदस्य दीर्घः अण् वा उट्वृद्धी श्वापदं, शौवापदं ॥

(तत्त्व०-) द्वारादीनां । संधिजत्वाभावेपि तौ । वस्तुतस्त्वद्वारित्येव सुवचनं । अंतशब्दश्च पदांतपरतया व्याख्येयः । अनंत इत्यादौ तथैव व्याख्यानात् । नुडादिवद्युडेव तु नागमः व्याख्यानतो विशेषप्रतीतेः । वैयाकरण इति । कारकादित्यण् । यकारात्पूर्वमिट् । तस्य पश्चाद् वृद्धिः सौवरमिति। स्वरस्येदम् । शौवमिति । शुन इदम् । सौवग्रामिक इति । स्वग्रामे भवः । सौवादमृदवमिति स्वादु च तत् मृदु च तस्येदम् शौवस्तिकमिति । श्वोभवम् । श्वसस्तिकन् ।

सू०- इतोजातार्थे ॥ लज्जा जातास्य लज्जितः । फलितः। तारकितः।

(सुबोधिनी-) इतोजातार्थे । प्रथमांतान्नाम्नोऽस्य जातमित्यर्थे इतः प्रत्ययः स्यात् । यस्य लोप इत्यालोपः । लज्जितः । फलानि जातान्यस्य फलितः । त्रपा जाताऽस्य त्रपितः । तारका जाता अस्य तारकितं नभः । एवं पुष्पितं पुलकितं रोमांचितं ॥

(तत्त्वदी०-) इतो जातार्थे इति । अस्य जातमित्यर्थे इत इत्यर्थः ।

सू०-तरतमेयस्विष्ठाःप्रकर्षे ॥ अतिशयेन शुक्लः शुक्लतरः। शुक्लतमः।

(सुबोधिनी-) तरतमेयस्विष्ठाः प्रकर्षे । तरश्च तमश्च ईयसुश्च इष्ठश्च ते तरतमेयस्विष्ठाः । प्रकर्ष इति प्रकृत्यर्थे विशेषणम् । प्रकर्षणं प्रकर्षश्च नाधिक्यं किंत्वऽभिभवो मतः । यद्यपि कृषिः केवलो विलेखने तथापि प्रपूर्वोऽभिभवेर्थे । यद्यपि द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षो न तथापि गुणप्रकर्षात् प्रकर्षो भवति । उक्तं च द्रव्यस्याऽव्यपदेशस्य य उपादीयते गुणः ॥ भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोभिधीयते ॥

धर्मयोगं विना व्यपदेष्टुमशक्यस्य द्रव्यस्य व्यपदेशाय यो भेदको गुण उपादीयते प्रत्ययेन तस्य प्रकर्षोभिधीयते । गुण क्रियाजातिसंज्ञाभेदेन चतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिः तत्र गुणक्रिययोः प्रवृत्तिनिमित्तयोस्तत्प्रकर्षे प्रत्ययः । जातिशब्देभ्यस्तु जातेः सर्वत्रैकरूपत्वेन प्रकर्षाऽभावात्तत्सहचरितायैवाह । दोहादयो धर्मास्तत्प्रकर्षे प्रत्ययः। संज्ञाशब्देषु प्रकर्षो नास्ति । शब्दरूपस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । तस्य च सर्वत्र तुल्यत्वात्। गुणशब्दो यथा । यस्य सामान्यतः श्वेतो गुणः स शुक्लः । यस्य तदपेक्षयाधिकः स शुक्लतरः । यस्य ताभ्यामत्यधिकः स शुक्लतमः । यः किंचिज्जानाति स पटुः। ततोऽधिकं जानाति स पटुतरः। ततोप्यधिकं स पटुतमः। क्रियाशब्दो यथा । यो विलंबेन पचति स पाचकः। यस्तु ततः किंचिच्छीघ्रं पचति च पाचकतरः। यस्त्वतिशीघ्रं पचति स पाचकतमः। जातिशब्दो यथा । गौरयं हलं वहति । गोतरोऽयं हलं शकटं च वहति । गोतमोयं तौ गोणीं च वहति । इष्टेयसुप्रत्ययौ गुणवचनादेव - संख्यापरिमाणप्रमाणोन्मानवाचिभ्यो न तरादयः । संख्या एकादिः । परिमाणं कुडवद्रोणादि । प्रमाणं हस्तवितस्त्यादि । उन्मानं तुलादिः । उक्तं च ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ॥ आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्याबाह्यं तु सर्वतः॥ १॥

(तत्त्वदीपिका–) तरतमइयस्विष्ठा इति । तरश्च तमश्च ईयसुश्च इष्टश्च ते । प्रकर्षणं प्रकर्षः प्रकर्षश्चात्र नाधिक्यं किंत्वभिभवो मतः । यद्यपि केवलः कृपिर्विलेखनार्थस्तस्याप्युपसर्गवशादभिभवार्थोपि । प्रकर्षस्य सजातीयप्रतियोगिकत्वात्संज्ञाजातिवाचिकयोस्तदभावान्न तरादयः । तथा संख्यापरिमाणप्रमाणोन्मानवाचिभ्यो न । उक्तं च। ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्याबाह्यस्तु सर्वतः । ऊर्ध्वमानं तुलाः। परिमाणं द्रोणादिः। प्रमाणं हस्तवितस्त्यादिः । संख्या एकद्वावित्यादिः। यद्यपि सामान्येनतरादि विधानं तथापि एकस्य द्वयोश्च प्रकर्षे तरेयसू। बहुनां तमेष्ठा विति विवेकः । याचका दिभ्यस्तु ईयस्विष्ठौ वानभिधानात् ।

मू०-- ईयस्विष्ठौडितौ ॥ अतिशयेन लघुर्लघीयान् । लघिष्ठः ।

(सुबोधिनी–) ईयस्विष्ठौडितौ । एतौ डित्संज्ञकौ स्तः । अतिशयेन लघु ईयसु टिलोपे उदित्वान्नुम् । न्सम्महत इति दीर्घः । सिलोपसंयोगांतलोपौ । लघीयान् । लघिष्ठः । इष्ठः ॥

मू०-- गुर्वादेरिष्ठेमयस्सुगरादिष्टचलोपश्च ॥ गुरोर्भावो गरिमा अतिशयेन गुरुर्गरिष्ठः,। गरीयान् । प्रियस्य भावः प्रेमा । अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठः, प्रेयान् । अतिशयेन स्थूलस्स्थविष्ठः,स्थवीयान् । अतिशयेन प्रशस्यः श्रेष्ठः, श्रेयान् । दीर्घः द्राघिष्ठः, द्राघीयान् । स्थिरः स्थेष्ठः, स्थेयान् । स्फिरः स्फेष्ठः, स्फेयान् । उरुः वरिष्ठः, वरीयान् बहुलः बंहिष्ठः, बंहीयान्। वृद्धः वर्षिष्ठः, वर्षीयान् । तृप्रः त्रपिष्ठः, त्र-

पीयान् । वृन्दारकः वृन्दिष्ठः, वृन्दीयान् । दूरः दविष्ठः, दवीयान् । युवा यविष्ठः, यवीयान् ।

(सुबोधिनी–) गुर्वादेरिष्ठेमेयस्सुगरादिष्टचलोपश्च । गुरु १ प्रिय २ स्थूल ३ प्रशस्य ४ दीर्घ ५ स्थिर ६ स्फिर ७ गुरु ८ बहुल ९ वृद्ध १० तृप्र ११ वृंदारक ११ दूर १३ युवन् १४ अल्प १५ ह्रस्व १६ क्षिप्र १७ क्षुद्र १८ अंतिक १९ बाढ २० गुर्वादयः । गर् रांतः । प्रअदंतः । स्थोओदन्तः । श्रअदंतः । द्राघ अदंतः । स्थअदंतः । स्फअदंतः । वर् रान्तः । बंह अदंतः । वर्ष् षांतः । त्रप् पांतः । वृंद अदन्तः । दो ओदन्तः । यो ओदंतः । अल्प्पांतः । ह्रस् सांतः । क्षेप् पांतः । क्षोद्दांतः । नेद अदंतः । साध अदंतः । एते गरादयः । एषामेकस्वराणां टिलोपो यस्य लोप इत्यलोपश्च न । द्विस्वराणां तु यस्य लोपो इत्यलोपो भवत्येव । गरिमा । इमन् । गरिष्ठः । इष्ठः । गरीयान् । ईयसुः । स्त्रियां तु ष्वितइतीप् । गरीयसी । प्रेमा । ईमन् । प्रेष्ठः । इष्ठः । प्रेयान् ईयसुः । स्थविष्ठः । इष्ठः । स्थवीयान् । ईयसुः । श्रेष्ठः । इष्ठः । श्रेयान् । ईयसुः । द्राघिष्ठः । यस्यलोप इत्यलोपः । इष्ठः । द्राघीयान् ईयसुः । स्थेष्ठः । इष्ठः । स्थीयान् । ईयसुः । अतिशयेन स्फिरः । भूर्यऽदभ्रं पुरुस्फिरमितिहेमः । स्फेष्ठः । इष्ठः । स्फेयान् । ईयसुः । अतिशयेन उरुः वरिष्ठः । इष्ठः । वरीयान् । ईयसुः । अतिशयेन बहुलः यस्येत्यलोपः । बंहिष्ठः । इष्ठः । बंहीयान् । ईयसुः । अतिशयेन वृद्धः वर्षिष्ठः । इष्ठः । वर्षीयान् । ईयसुः । अतिशयेन तृप्रः पुरोडाशः तृप्रं दुःखं त्रपिष्ठः । इष्ठः । त्रपीयान् । ईयसुः । अतिशयेन वृंदारकः । वृंदारकौ रूपिमुख्यावित्यमरः । यस्येत्यलोपः बंहिष्ठः । इष्ठः बंहीयान् । ईयसुः । अतिशयेन दूरः दविष्ठः इष्ठः । दवीयान् । ईयसुः । अतिशयेन युवा यविष्ठः । इष्ठः यवीयान् । ईयसुः ॥

(तत्त्व०–) टचलोपश्चेति । टेरलोपष्टचलोपः इयस्विष्ठयोर्डित्वाट्टिलोपे प्राप्ते निषेधः । कल्पादिप्रपंच एवैतानीति बोध्यम् ।

मू०– युवाल्पयोःकन्वा ॥ कनिष्ठः । कनीयान् । अल्पिष्ठः । अल्पयिान् कनिष्ठः। कनीयान् । ह्रस्वः ह्रसिष्ठः । ह्रसीयान् । क्षिप्रः क्षेपिष्ठः । क्षेपियान् । क्षुद्रः क्षोदीयान् । अन्तिकः । नेदिष्ठः नेदीयान् । बाढः साधिष्ठः साधीयान् ।

(सुबोधिनी–) युवाल्पयोःकन्वा । एतयोः कनादेशो वास्यात् इष्ठेयस्वोः परतः । कनिष्ठः। इष्ठः। कनीयान् । ईयसुः। अतिशयेनाल्पः अल्पिष्ठः। इष्ठः अल्पीयान् । ईयसुः। कनिष्ठः। कनीयान् । अतिशयेन ह्रस्वः। ह्रसिष्ठः इष्ठः। ह्रसीयान् । ईयसुः । अतिशयेन क्षिप्रः । क्षेपिष्ठः । इष्ठः । क्षेपीयान् । ईयसुः । अतिशयेन क्षुद्रः । क्षोदिष्ठः इ

ष्ठः । क्षोदीयान् । ईयसुः। अतिशयेनांतिकः यस्येत्यलोपः । नेदिष्ठः । इष्ठः । नेदीयान् । ईयसुः । अतिशयेन बाढः यस्येत्यलोपः । साधिष्ठः । इष्ठः । साधीयान् । ईयसुः ॥

मू०—वृद्धप्रशस्ययोर्वा ॥

(सुबोधिनी—) वृद्धप्रशस्ययोर्वा । ज्या स्यादिष्ठेयस्वोः परतः ॥

मू०—ईलोपोज्याशब्दादीयसः ॥ ज्याशब्दात्परस्येयस ईकारस्य लोपः । अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा ज्यायान् । ज्येष्ठः ।

(सुबोधिनी—) ईलोपोज्याशब्दादीयसः । ईयसः किं । ज्येष्ठः । प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां लोहितादित्वादिमन् । प्रेमेत्यादि ॥

(तत्वदीपिका—) ईलोपोज्याशब्दादिति । आदेशादित्यर्थः प्रकरणात् ।

मू०— बहोरिष्ठेर्यिः ॥ बहोरुत्तरस्येकारस्य यिरादेशो भवति ।

(सुबोधिनी—) बहोरिष्ठेर्यिः । इष्ठेति लुप्तषष्ठीकं पदं । बहुशब्दादिष्ठप्रत्ययेकारस्य यिः स्यात् । ईयसुप्रत्यये परे ईकारस्य लोपश्च ।

(त०-) बहोरिति । इष्ठस्य इष्ठेति लुप्तषष्ठीकमित्याशयेनाह बहोरुत्तरस्येष्ठस्येकारस्येति ।

मू०- बहोर्भूश्च ॥ भूयिष्ठः । भूयान् ।

(सुबोधिनी—) बहोर्भूश्च । बहोः स्थाने भूः स्यादिष्ठेयस्वोः परतः । अतिशयेन बहुः भूयिष्ठः । इष्ठः । भूयान् । ईयसुः ॥

मू०- विन्मतोर्लुक् ॥

(सुबोधिनी—) विन्मतोर्लुक् । विनो मतोश्च लुक् स्यादिष्ठेयस्वोः परतः । मतुग्रहणं वतोरप्युपलक्षणं बोध्यं । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः । स्रजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः । त्वचीयान् ॥

मू०- किमोऽव्ययादाख्याताच्चतरतमयोराम्वद्रव्यप्रकर्षे ॥ किंतराम् । किन्तमाम् । कुतस्तराम् । कुतस्तमाम् । उच्चैस्तराम् गायति । उच्चैस्तमाम् । पचतितराम् । पचतितमाम् । पठतितराम् । पठतितमाम् । द्रव्यप्रकर्षेषु । उच्चैस्तमस्तरुः ।

(सुबोधिनी-) किमोऽव्ययादाख्याताच्चतरतमयोराम्वद्रव्यप्रकर्षे । किमऽव्ययाख्यातेभ्यः । परौ यौ तरतमौ तदंतेभ्य आमु स्यात् न तु द्रव्यप्रकर्षे। उकार उच्चारणार्थः । निरनुबंधग्रहणे न सानुबंधस्येति परिभाषया तुड्विधौ नास्य ग्रहणम् । अन्यथा पचतितराणामिति स्यात् ॥

(तत्त्व०—) किमोऽव्ययादाख्याताच्चतरतमयोराम्वद्रव्यप्रकर्षे इति । आमंतस्य क्त्वाद्यंतत्वादव्ययत्वं बोध्यम् । तेन पचतितरामित्यादौ विभक्तेर्लुक् ।

मू०— परिमाणेदघ्नट्द्वयसट्मात्रटः ॥ जानुदघ्नम् । शिरोद्वयसम् । पुरुषमात्रम् ।

(सुबोधिनी-) प्रमाणेदघ्नट्द्वयसट्मात्रटः । प्रथमान्तान्नाम्नः तत्प्रमाणमस्येत्यर्थे एते स्युः । आयामस्तु प्रमाणं स्यादिति नेह गृह्यते किंतु प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रं तत्र मात्रट् । आद्यौतूर्ध्वमान एव भवतः तथैव वृद्धैः स्वीकृतत्वात् । ध्नित इति स्त्रियामीप् । जानुप्रमाणमस्य जानुदघ्नं । शिरः प्रमाणमस्य शिरोद्वयसं । पुरुषः प्रमाणमस्य पुरुषमात्रं जलं ॥

(तत्त्व०—) प्रमाणे इति । अत्र च प्रमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं तत्र मात्रट् । द्वयसट्दघ्नटौ तूर्ध्वमान एव नतु तिर्यङ्मानादाविति विवेकः ।

मू०— पुरुषहस्तिभ्यामण्च ॥ पौरुषम् हास्तिनम् ॥

(सुबोधिनी—) पुरुषहस्तिभ्यामण्च । आभ्यां प्रमाणेर्थेणापि स्यात् ॥

(तत्त्व०—) हास्तिनमिति । हस्ती प्रमाणस्येति विग्रहः नोवेत्यत्र वेत्यस्य व्यवस्थितत्वाट्टिलोपादि न ।

मू०— वत्वन्तात्स्वार्थेद्वयसट्मात्रटौ ॥ तावद्वयसम् । तावन्मात्रम् ।

(सुबोधिनी—) वत्वंतात्स्वार्थेद्वयसट्मात्रटौ । वतुप्रत्ययांतात्प्रकृत्यर्थे एतौ स्तः । तावदेव तावद्वयसम् ॥

(तत्त्वदीपिका—) तावद्वयसमिति । तावदेवेत्यर्थः ।

मू०— द्वयोर्बहूनांचैकस्यनिर्द्धारणेकिमादिभ्योडतरडतमौ ॥ भवतोः काण्वः कतरः भवतां तांत्रिकः कतमः । भवतोर्यतरस्तार्किकः । ततर उद्गृह्णातु ।

(सुबोधिनी—) द्वयोर्बहूनांचैकस्यनिर्द्धारणेकिमादिभ्योडतरडतमौ । किमूयत्देकेभ्यो द्वयोर्मध्येएकस्य निर्द्धारणे डतरः । बहुनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतमश्च स्यात् । द्वयोर्बहूनामिति निर्द्धारणे षष्ठी । निर्द्धार्यमाणवाचिभ्य एवैतावभिधानस्वभावात् । कतरः काण्व इति जात्यानिर्द्धारणं । तंत्रमधीते वेत्ति वा तांत्रिकः कतम इति गुणेन निर्द्धारणं । तर्कमधीते वेत्ति वा तार्किको यतर इति गुणेन निर्द्धारणं । ततरस्तर्कमुद्गृण्हातु । कतरोऽध्यापक इति क्रियया निर्द्धारणं । कतरो देवदत्त इति संज्ञया निर्द्धारणं । एवं यतमः ततमः । अनयोरेकतरो मैत्रः । एषामेकतमः । पक्षे किंशब्दस्यकः । यच्छब्दस्य यः । तद्शब्दस्य सः । आख्याताव्ययेत्यकप्रत्यये तु किमः कः । यकः । सकः । कक इति तु नोक्तमकसहितस्यापि किमोभाष्ये कादेशाविधानात् ॥

(तत्त्वदीपिका–) द्वयोरित्यादि। द्वयोर्मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतरः। बहूनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतम इत्यर्थः। कतर इति। डित्वाट्टिलोपः।

मू०– संख्येयविशेषावधारणेद्वेस्तीयः ॥ द्वयोः पूरणे द्वितीयः।

(सुबोधिनी–) संख्येयविशेषावधारणेद्वेस्तीयः। संख्यातुं योग्यः संख्येयः। विशेषेणावधारणं विशेषावधारणं। संख्येयस्य विशेषावधारणं संख्येयविशेषावधारणं तस्मिन्नर्थे द्विशब्दात्तीयप्रत्ययः स्यात् पूरणे इत्यधिकारोयम् ॥

(तत्त्वदीपिका–) संख्येयेति। संख्यातुमर्हं संख्येयम्। तस्य विशेषस्तत्पूरकस्तस्यावधारणे इत्यर्थः।

मू०– त्रेस्तृच ॥ तृतीयः।

(सुबोधिनी–) त्रेस्तृच। त्रिशब्दात्तीयः स्यात् त्रेः स्थाने तृचादेशः। त्रयाणां संख्यापूरणः तृतीयः ॥

(तत्त्व०–) त्रेस्तृचेति। संप्रसारणमिति विहाय तृ चेत्युक्तिस्तु लाघवाय वस्तुतस्तु तृचेत्युक्तौ तृ इत्यस्य प्रत्ययांतरत्वशंकानिराकरणाय तदुक्तिः।

मू०– षट्कतिकतिपयचतुर्भ्यस्थट् ॥ षष्ठः। कतिथः। कतिपयथः चतुर्थः।

(सुबोधिनी–) षट्कतिकतिपयचतुर्भ्यस्थट्। एभ्यस्थट् स्यादुक्तेऽर्थे षण्णां पूरणः षष्ठः। कतीनां पूरणः कतिथः। कतिपयानां पूरणः कतिपयथः। चतुर्णां पूरणः चतुर्थः। टित्वात् स्त्रियामीप्। युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीति निर्देशात् षष्ठे षकारस्य जबत्वचतुर्थे रेफस्य विसर्गश्च न ॥

(तत्वदीपिका–) षष्ठ इति। कत्यादित्वाट्टुत्वाभावः। एवं चतुर्थ इत्यत्रापि विसर्गप्रसंगः।

मू०– चतुरोयेयौचस्यचलोपः ॥ तुर्य्यः। तुरीयः।

(सुबोधिनी–) चतुरोयेयौचस्यचलोपः। चतुरशब्दात् य ईय एतौ स्तः। चकाराकारयोर्लोपश्च। चतुर्णां पूरणः तुर्यः। तुरीयः ॥

(तत्वदीपिक–) तुर्य इति। चतुर्णां पूरण इतिविग्रहः।

मू०– पञ्चादेर्म्मट् ॥ पञ्चमः। सप्तमः।

(सुबोधिनी–) पंचादेर्मट्। पंचप्रभृतिभ्यो मट् स्यात्। पंचानां पूरणः नाम्नो नोलोपशिति नलोपः पंचमः। सप्तानां पूरणः सप्तमः। अष्टानां पूरणः अष्टमः। नवानां पूरणः नवमः। दशानां पूरणः दशमः। टित्वात् स्त्रियामीप्। दशमी ॥

मू०– एकादशादेर्डट् ॥ एकादशः। द्वादशः।

(सुबोधिनी–) एकादशादेर्डट् । एकादशशब्दप्रभृतिभ्यो डट् स्यात् डित्वाट्टिलोपः टित्वाद्दीप् । एकश्च दशचेति सहादेरित्यात्वं एकादशानां पूरणः एकादशः । द्वौ च दशचेति द्व्याधिका दशेतिवा ॥

(तत्त्व०–) एकादश इति । एकादशादेरिति निर्देशादेकशब्दस्यात्वम् ।

मू०– द्व्यष्टनोरात्वंसंख्यायामुत्तरपदे ॥ अष्टादशः ।

(सुबोधिनी–) द्व्यष्टनोरात्वंसंख्यायामुत्तरपदे । एतयोरात्वं स्यात् बहुव्रीहौ । अशीतिपरे च न । द्वादशः । बहुव्रीहौ किं । द्विरावृत्ता दशेति सुप्रत्ययार्थे बहुव्रीहिः । द्विदशः । डप्रत्ययः । अशीतिपरे किं । द्व्यशीतिः । प्राक्शताद्वक्तव्यं । नेह द्विशतं । द्विसहस्रं । द्वादशानां पूरणः द्वादशः ॥

मू०–त्रेस्त्रयस् ॥ त्रयोदशः । चतुर्दशः । पञ्चदशः । षोडशः । सप्तदशः ।

(सुबोधिनी–) त्रेस्त्रयस् । त्रिशब्दस्य त्रयस् स्यात् बहुव्रीहौ । अशीतिपरे च न । त्रयश्च दशचेति त्रयोदशः । बहुव्रीहौ तु त्रिर्दशेति त्रिदशाः सुप्रत्ययाऽर्थे बहुव्रीहिः । अशीतौ तु त्र्यशीतिः । प्राक्शतादित्येव त्रिशतं । त्रिसहस्रं । त्रयोदशानां पूरणः त्रयोदशः । चतुर्दशानां पूरणः चतुर्दशः । पंचदशानां पूरणः पंचदशः । षोडशानां पूरणः षोडशः । सप्तदशानां पूरणः सप्तदशः । अष्टादशानां पूरणः अष्टादशः ।

मू०– विंशत्यादेर्वातमट् ॥ विंशतितमः । एकेन उना विंशतिः एकोनविंशतिः । एकोनविंशतेः संख्यापूरक एकोनविंशतितमः ।

(सुबोधिनी–) विंशत्यादेर्वा तमट् । विंशतिप्रभृतिभ्यो वा तमट् स्यात् । पक्षे एकादशादेरिति डट् । टित्वाद्दीप् । डट्प्रत्यये तु एकोनविंशतेः पूरणः ॥

मू०– विंशतेस्तिलोपोडिति ॥ विंशः । त्रिंशत्तमः । त्रिंशः । द्वाभ्यामधिका अशीतिर्द्व्यशीतिः । द्व्यशीतेः । संख्यापूरको द्व्यशीतितमः । द्विचत्वारिंशत्तमः । पञ्चाशत्तमः । षष्टेःसङ्ख्यापूरणः । षष्टितमः । सप्ततितमः । नवतितमः ।

(सुबोधिनी–) विंशतेस्तिलोपोडिति । विंशतिशब्दस्य ति इत्यस्य लोपः स्यात् डिति प्रत्यये । एकोनविंशः । तमटि एकोनविंशतितमः । विंशतेः पूरणः विंशतितमः । डति तु विंशः । एकविंशतेः पूरणः एकविंशतितमः । एकविंशः । एवं द्वाविंशतितमः । द्वाविंशः । त्रयोविंशतितमः । त्रयोविंशः । चतुर्विंशतितमः । चतुर्विंशः । पंचविंशतितमः । पंचविंशः । षड्विंशतितमः । षड्विंशः । सप्तविंशतितमः । स-

सविंशः । अष्टाविंशतितमः । अष्टाविंशः । किंच पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतमेते निपाते सिद्धाः । एकोनत्रिंशतः पूरणः एकोनत्रिंशत्तमः । एकोनत्रिंशः । त्रिंशतः पूरणः त्रिंशत्तमः । त्रिंशः । एवं एकत्रिंशत्तमः । एकत्रिंशः । द्वात्रिंशत्तमः । द्वात्रिंशः । त्रयस्त्रिंशत्तमः । त्रयस्त्रिंशः । चतुस्त्रिंशत्तमः चतुस्त्रिंशः । पंचत्रिंशत्तमः । पंचत्रिंशः । षट्त्रिंशत्तमः । षट्त्रिंशः । सप्तत्रिंशत्तमः । सप्तत्रिंशः । अष्टात्रिंशत्तमः । अष्टात्रिंशः । एकोनचत्वारिंशत्तमः । एकोनचत्वारिंशः । द्व्यष्टनोरात्वं वा । त्रेस्त्रयश्च वा चत्वारिंशत्प्रभृतौ परे । चत्वारिंशत्तमः । चत्वारिंशः । एकचत्वारिंशत्तमः । एकचत्वारिंशः । एवं सर्वत्र । डट्तमटौ । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । पंचचत्वारिंशत् । षट्चत्वारिंशत् । सप्तचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । एकोनपंचाशत् । पंचाशत् । एकपंचाशत् । द्विपंचाशत् । द्वापंचाशत् । त्रिपंचाशत् । त्रयःपंचाशत् । चतुःपंचाशत् । पंचपंचाशत् । षट्पंचाशत् । सप्तपंचाशत् । अष्टपंचाशत् । अष्टापंचाशत् । एकोनषष्टिः । षष्टिः । एकषष्टिः । द्वाषष्टिः । द्विषष्टिः । त्रिषष्टिः । त्रयःषष्टिः । चतुःषष्टिः । पंचषष्टिः । षट्षष्टिः । सप्तषष्टिः । अष्टषष्टिः । अष्टाषष्टिः एकोनसप्ततिः । सप्ततिः । एकसप्ततिः । द्विसप्ततिः । द्वासप्ततिः । त्रिसप्ततिः । त्रयःसप्ततिः । चतुःसप्ततिः । पंचसप्ततिः । षट्सप्ततिः । सप्तसप्ततिः । अष्टसप्ततिः । अष्टासप्ततिः । एकोननवतिः । नवतिः। एकनवतिः । द्विनवतिः । द्वानवतिः । त्रिनवतिः । त्रयोनवतिः । चतुर्णवतिः । पंचनवतिः । षण्णवतिः । सप्तनवतिः । अष्टनवतिः । अष्टानवतिः । एकोनशतं । शतं । शतस्य पूरणः शततमः ॥

मू०— शतादेर्नित्यम् ॥ शतमः ।

(सुबोधिनी—) शतादेर्नित्यं । शतप्रभृतिभ्यस्तमडेव स्यात् न डट् । असंख्यादेः षष्टिशब्दाच्च नित्यन्तमट् । षष्टितमः । संख्यादेः षष्टेस्तु डट्तमटौ । एकषष्टः । एकषष्टितमः ।

मू०— संख्यायाःप्रकारेधा ॥ द्विधा । त्रिधा । चतुर्धा । दशधा ।

(सुबोधिनी—) संख्यायाःप्रकारेधा । संख्यावाचिशब्दात्प्रकारेऽर्थे धा प्रत्ययः स्यात् । द्वौ प्रकारौ द्विधा । त्रयः प्रकारास्त्रिधा चतुःप्रकाराश्चतुर्धा । दशप्रकारा दशधा । क्त्वाद्यंतं चेत्यव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक् ॥

मू०— द्वित्रिभ्यामेधाधमुञौवा ॥ द्विधा । त्रेधा द्वैधम् । त्रैधम् ।

(सुबोधिनी—) द्वित्रिभ्यामेधाधमुञौवा । आभ्यामेतौ स्तः प्रकारेऽर्थे पक्षे धा । द्वौ प्रकारौ यस्य लोप इतीकारलोपः । द्वेधा । धमुञ् । उकारउच्चारणार्थः । द्वैधं । द्विधा । त्रयः प्रकाराः त्रेधा । त्रैधं । त्रिधा ॥

मू०– एकाद्ध्यमुञ्वा ॥ एकध्यम् । एकधा ।

(सुबोधिनी–) एकाद्ध्यमुञ्वा । एकशब्दात् ध्यमुञ् वा स्यात् । उकार उच्चारणार्थः । पक्षे धा । एकः प्रकारः ऐकध्यं । एकधा ।

मू०--एकादाकिंनसहाये एकाकी ।

(सुबोधिनी–) एकादाकिन्नसहाये । असहायवाचिन एकशब्दादाकिन् स्यात् यस्येतिलोप इत्यलोपः । एकाकी । कप्रत्ययोऽपि एककः ॥

मू०– क्रियायाआवृत्तौकृत्वसुच् ॥ पञ्चकृत्वः । सप्तकृत्वः ।

(सुबोधिनी—) क्रियायाआवृत्तौकृत्वसुच् । संख्यावाचिशब्दात् क्रियाया आवृत्तावर्थे कृत्वस् प्रत्ययः स्यात् । पौनः पुन्ये गणनमावृत्तिः । पंचवारान् पंचकृत्वः । सप्तवारात् सप्तकृत्वः । त्कायंतंचेत्यव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक् । वारशब्दस्य क्रियोत्पत्त्याधार कालवाचित्वात्कालाध्वनोरिति द्वितीया । संख्यायाः किं । भूरिवारान् । भुंक्ते । भूरिशब्दस्य लौकिकसंख्यावाचित्वेपि नेह ग्रहणं ॥

मू०– द्वित्रिचतुर्भ्यस्सुः ॥ द्विः । त्रिः । चतुः ।

(सुबोधिनी—) द्वित्रिचतुर्भ्युस्सुः । एभ्यः । सुप्रत्ययः स्यात् क्रियाया आवृत्तौ गणने । उकार उच्चारणार्थः । कृत्वसोऽपवादोयं द्वौ वारौ द्विः । त्रीन् वारान् त्रिः । चतुरोवारानितिरात्सस्येति सलोपः चतुः । क्त्वाद्यंतंचेत्यव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक्बहोर्वा धा ऽऽसन्नकाले । पक्षे कृत्वस् बहुधा । बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुंक्ते । आसन्नकाले किं । बहुकृत्वो मासस्यभुंक्ते । दिवसस्येति संबंधे षष्ठी ।

मू०– एकस्य सकृदादेशश्च ॥ एकवारं सकृत् ।

(सुबोधिनी—) एकस्यसकृदादेशश्च । एकशब्दस्य स्थाने सकृदित्यादेशः स्याच्चात्सुप्रत्ययः । संयोगांतस्येति सुलोपः । गुरुत्वात्सर्वस्यादेशः । एकवारमितिसकृत् ।

मू०– बह्वल्पार्थात्कारकाच्छस् ॥ बहुशः । अल्पशः ।

(सुबो०-) बव्हल्पार्थत्कारकाच्छस् । बहु चाल्पं च बह्वल्पे बव्हल्पेऽर्थौ यस्य तद्बव्हल्पार्थं तस्माद्बव्हल्पार्थात् कारकात् शस् स्यात् । बहुभ्य इति बहुशः । अल्पेभ्यल्पशः । दानपात्रे चतुर्थी । बव्हल्पार्थात्किं । गां ददाति । अर्थग्रहणात्पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यश्च शस् । भूरिशो ददाति । त्रिंशः । कारकात्किं । बहूनां स्वामी । अल्पानां स्वामी ॥

(तत्त्व०--) कारकादिति । तेन बहूनां स्वामीत्यत्रन ।

मू०– संख्यैकवचनाभ्यांवीप्सायाम् ॥ द्वौद्वौ इति द्विशो ददाति । प्रस्थशः । माषशः ।

(सुबोधिनी–) संख्यैकवचनाभ्यांवीप्सायां । संख्यापरिमाणवाचककारकाभ्यां

वीप्सायामर्थे शस्स्यात् । द्वौ द्वाविति द्विशः। प्रस्थं प्रस्थमिति प्रस्थशः । माषं माषमिति माषशः । संख्यापरिमाणाभ्यां किं। घटंघटं ददाति । वीप्सायां किं। द्वौ ददाति । कारकात्किं द्वयोर्द्वयोःस्वामी ॥

(तत्त्वदीपिका–) संख्यैकवचनाभ्यामिति । सख्यां च एकवचनं च संख्यैकवचने ताभ्यां। प्रस्थश इति। प्रस्थप्रस्थमित्यर्थः एकवचनग्रहणेन वृत्तावेकार्थता नियता । परिमाणशब्दा एव ग्राह्यास्तेनेह न। घटं घटमिति । घटादयो हि जातिशब्दानैकार्था भवंति । जातियोगस्यैकानेकसाधारणत्वात् । केचित्तु कुंडशो ददातीति प्रयुंजाना जातिशब्देभ्योपि मन्यंते। एकैकश इत्यादिप्रयोगास्तु प्रामादिका एव शसप्रत्ययेनैव वीप्सावगतेः स्वार्थिकशमा तु न क्षतिः । अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रशः समेताना परिषत्त्वं नविद्यते । इस्यत्रतुसहस्रं सहस्रं ये समवेतास्तेषामपि परिषत्त्वं नेत्यर्थः ॥ इति समवायक्रियां प्रति सहस्रस्य कर्तृत्ववीप्सास्त्येवेति ।

सू०-- तयडयटौसंख्यायाअवयवे ॥ द्वाववयवौ यस्य द्वितयम् त्रितयम् । चतुष्टयम् । चतुष्टयी ।

(सुबोधिनी–) तयडयटौसंख्यायाअवयवे । अवयवे वर्तमाना या संख्या तद्वाचिनः प्रथमांतात् षष्ठ्यर्थे तयडयटौ स्तः । टकारः । ङित्तइतीवर्थः । द्वितयं । यस्येतीलोपः । द्वयं । त्रयोऽवयवा यस्य त्रितयं । त्रयं । उभाववयवौ यस्य उभयं नित्यमत्रायट् । चत्वारोऽवयवा यस्याः सा रेफस्य विसर्गे च सत्वे ष्टुत्वं । चतुष्टयी॥

(तत्त्वदीपिका–) तयडयटाविति । तयट् च अयट्च तयडयटौ । टित्वमीवर्थम् । यत्तु प्राचा तयायटाविति पठितम्। यच्च तद्व्याख्यातृभिर्वासुदेवादिभिरुक्तम् द्वितयीत्यत्र नदादित्वादीप् । द्वयीत्यत्र तु टित्त्वादिति तन्त्रेयो द्विहेतुकत्वेन गौरवादुपेक्षितम् । चतुष्टयमिति । चत्वारोऽवयवा अस्येति विग्रहः रेफस्य विसर्गे तस्य सत्वे षत्वे ष्टुत्वाद्रूपसिद्धिः ।

सू०-- स्त्रीपुंसाभ्यान्नञ्स्नञौ ॥ स्त्रियां भवस्त्रैणः।पुंसि भवः पौंस्नः ।

(सुबोधिनी–) स्त्रीपुंसाभ्यांनञ्स्नञौ । आभ्यामेतौ स्तः भवाद्यर्थे । संयोगांतस्ये ति सलोपः। स्त्रैणः। पौंस्नः। अथ विभक्तिनामकप्रत्यया उच्यंते इह वक्ष्यमाणप्रत्ययानां विभक्तिसंज्ञा बोध्या। इदमइश्विभक्तौ इदम एतेतौ स्तो रथयोः। इशोपवादोयं। एतदोयं एतदो अश् । विभक्तौ शित्वात्सर्वादेशः। एतद एतेतौ स्तो रथयोः । आशोपवादोयं। सर्वस्य सो वादे। किमः कुः तहयोः पंचम्यर्थे । किंसर्वादिबहुभ्यस्तस्वाऽद्व्यादिभ्यः। द्व्यादिपर्युदासात् किमः पृथग्ग्रहणं । तस्मादिति तसि कुः । कुतः। यस्मादिति तसि त्यदादेरित्यः । यतः। तस्मादिति ततः। अस्मादिति तसि इतः। एतस्मादिति तसि असादेशः अतः। अमुष्मादिति अदसस्तसि त्यदाद्यत्वे मत्वे उत्वेच अमुतःबहोरितिबहुतःद्व्यादेस्तुद्वाभ्या-

मित्यादि। सर्वोभयार्थाभ्यां पर्यभिभ्यां तस् परितः सर्वतइत्यर्थः। अभितःउभयतइत्यर्थः सप्तम्यर्थे किं।सर्वादिबहुभ्यस्तोद्व्यादिभ्यः। इदमःसप्तम्यर्थेहः।त्रस्यापवादः।इशादेशः। अस्मिन्नित्तिहि।कस्मिन्निति कुत्र। किमः सप्तम्यर्थे अः। किमःकश्च।यस्येत्यलोपः।क छंदसिकिमोहःसप्तम्यर्थे।कुह।एतस्मिन्निति एतदोअश्।अत्र।पंचमीसप्तमीतरविभक्त्यंतादपि तसादयो दृश्यंते भवादियोगे एव सभवान्। ततोभवान् तत्रभवान्। तंभवंतं। ततोभवंतं। तत्रभवंतं। इत्यादि। एवं दीर्घायुः। देवानां प्रियः आयुष्मान्। एतैर्योगेपि। सर्वैकान्यकियत्तद्भ्यःकालार्थेभ्यः सप्तम्यर्थे दा। सर्वस्मिन् काले इति सादेशो वा। सदा। सर्वदा। एकस्मिन्काले इति एकदा। अन्यस्मिन्काले इति अन्यदा। कस्मिन् काले इति त्यदादेरित्यत्वं। कदा। यस्मिन्काले इति यदा। तस्मिन् काले इति तदा। कालार्थेभ्य इति किं। सर्वत्र देशे। अस्मिन् काले इति कालवाचकादिदमः सप्तम्यर्थे र्हि प्रत्ययः। ह्प्रत्ययस्यापवादोयं। एतादेशः एतर्हि। कालेति किं। इह देशे। कालवाचकादिदमः सप्तम्यर्थेऽधुना दानीं प्रत्ययौ च। इशादेशः यस्य लोप इति लोपः अधुना। इशादेशः। इदानीं। कालवाचकात्तदा सप्तम्यर्थेदानींप्रत्ययश्च। तस्मिन्काले त्यदादेरित्यत्वं तदानीं। किम्यत्तदेतद्भ्योऽनद्यतनकालवाचकेभ्यः सप्तम्यर्थे र्हि प्रत्ययो वा कस्मिन् काले इति त्यदादेरित्यत्वं। कर्हि। पक्षे दा। कदा। यस्मिन् काले यर्हि। यदा। तस्मिन् काले तर्हि। तदा। एतस्मिन्काले एतादेशः। एतर्हि। समानेऽन्हि इति सद्यादेरित्यनेन समानस्य सः। समानशब्दात् सप्तम्यंतस्याऽहन् शब्दस्यार्थे द्यस् निपात्यते। सद्यः। पूर्वस्मिन् वत्सरेइति पूर्वतरे वत्सरे इति च सद्यादेरित्यनेन पूर्वपूर्वतरयोः पर इत्यादेशो निपात्यते संवत्सरेऽर्थे पूर्वपूर्वतरशब्दाभ्यां उत् आरिप्रत्ययौ यस्येत्यलोपः। परुत्। परारि। अस्मिन् संवत्सरे इति संवत्सरेऽर्थे इदम् शब्दात् समसण् प्रत्ययः। इशादेशः। आदिवृद्धिः। षत्वं ऐषमः। परस्मिन्नहनीति परस्मादहनि इत्यर्थे एद्यवि प्रत्ययो निपातनात्। परेद्यवि। अस्मिन्नहनीति इदम् शब्दात् द्य प्रत्ययो निपातनादशादेशश्च। अद्यपूर्वअन्यअन्यतरइतरअपरअधरउभउत्तरइत्यष्टभ्योऽहनीत्यर्थे एद्युस् प्रत्ययो निपातनात्। यस्येत्यलोपः। पूर्वस्मिन्नहनीति पूर्वेद्युः। अन्यस्मिन्नहनीति अन्येद्युः। अन्यतरस्मिन्नहनीति अन्यतरेद्युः। इतरस्मिन्नहनीति इतरेद्युः। अपरस्मिन्नहनीति अपरेद्युः। अधरस्मिन्नहनीति अधरेद्युः। उभयोरन्होरिति उभयेद्युः। उभयाद्द्युःप्रत्ययः उभयद्युः। अद्व्यादिभ्यः किं सर्वादिबहुभ्यः प्रकारेऽर्थेवर्तमानेभ्यः स्वार्थेथाप्रत्ययः। सामान्यस्य भेदको विशेषः। प्रकारः। यथा। किमिदमेतद्भ्यः प्रकारेऽर्थे वर्तमानेभ्यः स्वार्थेथ प्रत्ययः। थाप्रत्ययस्यापवादोयं। केनप्रकारेण त्यदादेरित्यः। कथम्। अनेन प्रकारेण एतेन प्रकारेण वा इदमेतदोरित् इत्थम्। अव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक्सर्वत्र॥ इति विभक्तिनामकाः प्रत्ययाः॥ दिक्देशकालवृत्तिभ्यो दिशिरूढेभ्यः शब्देभ्यः सप्तमी पंचमी प्रथमाविभक्त्यर्थे स्तात्प्रत्ययः। पूर्वपरावरेभ्योऽस प्रत्ययोपि। पुरअधाऽवादे-

शाश्च। अस्तात्असोः परयोः। पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वा वा दिक् पुरः। अस्प्रत्ययः पुरस्तात्। अस्तात्प्रत्ययः। पूर्वशब्दादऽतस् प्रत्ययः पुरादेशश्च वा। पुरतः। स्यात्पुरः पुरतोग्रत इत्यमरः। पुरतः प्रथमे चाग्रे इति विश्वश्च। अधरस्यां अधरस्याः अधरा वा अधः। अस्। अधस्तात् अस्तात् प्रत्ययः। अवरस्यां अवरस्याः अवरा वा। अवः अस्। अवस्तात्। अस्तात्। अवरस्यास्तात् परे ऽव् वा। अवस्तात्। अवरस्तात्। एवं देशे काले च। दिशिरूढेभ्यः किम्। ऐंद्र्यां वसति। सप्तम्याद्यर्थे किं। पूर्वं ग्रामं गतः। दिगादिवृत्तिभ्यः किं। पूर्वस्मिन् गुरौ वसति। दक्षिणोत्तराभ्यामतस्। अस्तात् प्रत्ययस्यापवादः। दक्षिणस्यां दक्षिणस्याः दक्षिणा वा दिक् दक्षिणतः। उत्तरस्यां उत्तरस्याः उत्तरा वा उत्तरतः। अतस् पराऽवराभ्यामतस्वा। पक्षेऽस्तात्। परस्यां परस्याः परा वा परतः। अवरस्यां अवरस्याः अवरा वा अवरतः। अतस्। पक्षेऽस्तात्। परस्तात्। अवरस्तात्। अंचत्यंतादिक् शब्दादस्तात्प्रत्ययस्य लुक्। तद्धितलुकिस्त्रीप्रत्ययस्यलुग्वाच्यः। प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक् प्राक्। उदक्। एवं देशे काले च। ऊर्ध्वशब्दाद्रिरिष्टात्प्रत्ययौदस्ताद्विषये। ऊर्ध्वस्योपादेशश्च। उर्ध्वे ऊर्ध्वात् उर्ध्वोवेति उपरि। उपरिष्टाद्वा। अपरशब्दादातप्रत्ययोऽपरस्यपश्चादेशश्चाऽस्ताद्विषये अपरस्मिन् अपरस्मात् अपरोवेति। पश्चात्। उत्तराऽधरदक्षिणादात्प्रत्ययोऽस्ताद्विषये। उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्। अदूरेवर्तमानेभ्यः उत्तराऽधरदक्षिणेभ्य एनप्रत्ययो वा सप्तमीप्रथमाविभक्त्यर्थे। उत्तरस्मिन् उत्तरो वेति उत्तरेण। अधरस्मिन् अधरोवेति अधरेण। दक्षिणस्मिन् दक्षिणोवेति दक्षिणेन। पक्षे उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्। आत् प्रत्ययः। उत्तरातः अधः अधस्तात्। दक्षिणतः। केचिद्दिक्शब्दमात्रादेनप्रत्ययमाहुः पूर्वेण ग्रामं। अपरेण ग्रामं। दक्षिणाशब्दादाप्रत्ययःसप्तमीप्रथमाविभक्त्यर्थे। दक्षिणस्यां दक्षिणा वेति दक्षिणा। दक्षिणोत्तराभ्यांदूरेऽर्थेआआहिप्रत्ययौ। दक्षिणस्यां दिशि दूरे इति दक्षिणाहि। दक्षिणा। उत्तरस्यां दिशि दूरे इति उत्तराहि। उत्तरा। अव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक् सर्वत्र ॥

(तत्त्व०--) पौंस्न इति। संयोगांतस्येति सलोपः।

इति तद्धिताः।

मू०—वीप्सायाम्पदंद्विः॥ वृक्षं वृक्षं सिंचति। ग्रामो ग्रामो रमणीयः।

(सुबोधिनी—) अथ सर्वं पदं द्विरुच्चारयेदित्यधिकारोयं। वीप्सायांपदंद्विः। व्याप्तुमिच्छा वीप्सा। व्याप्तिप्रतिपिपादयिषेति यावत्। व्याप्तिः कात्स्न्यं तच्चाधिकारकं। सर्वे ब्राह्मणा आमंत्रिता इत्यादौ यथा। न हि जगतीतले विद्यमाना ब्राह्मणासर्वेपि केन चिदामंत्रयितुंशक्यंते इति स्वग्रामस्थस्वजातीयब्राह्मणानां संकोचो यद्यभ्युपेयते तर्ह्यत्रापिसकलवृक्षसेचनसामर्थ्यं कस्यापि मनुष्यस्य नास्तीति यत्र वाटिकादौ वृक्षसेचनार्थमधिकारस्तद्वाटिकास्थवृक्षाणामेवकात्स्न्यं वृक्षं वृक्षं सिंचतीत्यादौ

गम्यते इत्यभ्युपेयं । यत्र तु संकोचेकारणं नास्ति तत्राऽसंकोच इष्ट एव । यथा जातौ जातौ निधनमुपैतीति तस्यां वीप्सायां वाच्यायामेकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते इत्यर्थः । वृक्षंवृक्षमित्यत्र प्रत्येकनिष्ठमेकत्वमेव हि प्रतिभासतेऽतो न बहुवचनप्रसंगः ।

(तत्त्वदीपिका—) वीप्सायमिति । व्याप्तुमिच्छावीप्सा व्याप्तिपिपादयिषेति यावत् । व्याप्तिश्च कार्त्स्न्यं । वृक्षंवृक्षं सिंचतीति । सेकक्रियायाः सकलवृक्षे अन्वयः । बहुवचनप्रसंगस्तु बहूनां भावेपि बहुत्वसंख्याया आभावादेव न प्रत्येकनिष्ठमेकत्वमेव हि तत्र भासते ।

मू०— परेर्वर्ज्जनेवाद्वित्वम् ॥ परिपरिवङ्गेभ्यो वृष्टो देवः । परिवङ्गेभ्यो वृष्टोदेवः । वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः ।

(सुबोधिनी—) परेर्वर्जनेवाद्वित्वं । वर्ज्जनार्थवाचिनः परेर्वा द्वित्वं स्यात् । परिपरिवंगेभ्य इत्यत्र परियोगे पंचमी । वाग्रहणात्परिहरेः संसार इति ॥

(तत्त्व०—) परेर्वर्जन इति । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थितत्वात्समासे न । तेन परित्रिगर्त्तं वृष्टो देव इत्यादौ न ।

मू०— उपर्य्यध्यधसस्सामीप्येद्विः ॥ उपर्य्युपरिग्रामम् । ग्रामस्योपरिष्टात्समीपदेश इत्यर्थः । अध्यधिसुखम् । सुखस्योपरिष्टात्समीपदेश इत्यर्थः ।

(सुबोधिनी—) उपर्यऽध्यऽधसःसामीप्येद्विः । सामीप्यार्थवाचिन एते द्विः स्युः सामीप्यं प्रत्यासत्तिस्तच्च कालकृतं देशकृतं वा । कालकृतस्य सामीप्यस्योदाहरणमध्यधिसुखमिति । अन्यद्द्वयं देशकृतस्य सामीप्यस्योदाहरणं ॥

(तत्त्व०—) उपरीति । उपरि शिरसो घटं धारयतीत्यत्र तु औत्तराधर्यमत्र विवक्षणेन सामीप्याभावान्न द्वित्वम् ।

मू०—वाक्यादेस्सम्बोधनस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु॥ असूयायामुदाहरणम् । सुन्दर सुंदर वृथा ते सौन्दर्य्यम् । देव देव वन्द्योऽसि । कोपे । दुर्विनीत दुर्विनीत इदानीञ्ज्ञास्यसि । कुत्सने । धानुष्क धानुष्क वृथा ते धनुः । भर्त्सने । चोर चोर घातयिष्यामि त्वाम् ।

(सुबोधिनी—) वाक्यादेःसंबोधनस्याऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु । एष्वर्थेषु विद्यमानस्य वाक्यादिस्थितस्य संबोधनस्य द्वित्वं स्यात् । ननु कोपासूयाभ्यां पृथक् कुत्सनभर्त्सनग्रहणमपार्थकं । नाऽसूयां विना कुत्सयते नाप्यऽकुपितो भर्त्सयति । इति चेदत्राहुः । गुरवो हि हितैषित्वात्कुपिता अपि भर्त्सनं कुर्वंति । विनाप्यसूयया कुत्सां कुर्वंत्यतो पृथक् तयोर्निर्देशः । सम्मतिः पूजा ॥

(तत्त्व०—) वाक्यादेरिति । वाक्यादेः संबोधनस्यासूयाद्यर्थेषु द्विरित्यर्थः गुणेषु दोषारोपोऽसूया ।

मू०— द्विरुक्तएकशब्दोबहुव्रीहिवत् ॥ तेन विभक्तिलोपपुंवद्भावौ । एकैकमक्षरम् । एकैकयाहुत्या । इह पूर्वभागे पुंवद्भावाद वयवे विशेषः । पदविभागोऽवग्रहः । एकैकया इत्यादिविशेषः । एकैकस्मै देहि ।

(सुबोधिनी—) द्विरुक्तएकशब्दोबहुव्रीहिवत् । बहुव्रीहौ यत्कार्यमुक्तं तद्द्विरुक्ते एकशब्दे भवतीत्यर्थः । बहुव्रीहिसमासवत्त्वात् समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलोपः । पुंवद्वेति । पुंवद्भावश्च एकएकमित्यत्र द्वयोरपि विभक्तेर्लुकि कृते बहुव्रीहिसमासवद्भावादेव कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यनेन समुदायात्स्याद्युत्पत्तिः । अंतरंगैकसंख्याऽवरुद्धो द्विरुक्तार्थः संख्यांतरे निराकांक्ष एव इत्युक्तत्वादेकवचनमेव । एकैकयेत्यत्र सर्वादेः समासादाविति पूर्वभागे पुंवद्भावः । एकस्मै एकस्मै इत्येकैकस्मै ॥

(तत्त्व०—) अवग्रहेति । वैदिकानां पदपाठ इत्यर्थः ।

मू०— पीडायांद्योत्यायांद्वेस्तोबहुव्रीहिवच्च ॥ गतगतः । विरहात्पीड्यमानस्येयमुक्तिः । गतगतः ॥

(सुबोधिनी—) पीडायांद्योत्यायांद्वेस्तोबहुव्रीहिवच्च । पीडार्थद्योतकं पदं द्विः स्यात् । गतः गत इति बहुव्रीहिवद्भावाद्विभक्तेर्लुग् । गतगतः । गतगतेति पुंवद्वेति पुंवद्भावः गतगता ॥

(तत्त्वदीपिका—) गतगतेति । इह पुंवद्भावः । पूर्वपदस्य बहुव्रीहिवद्भावान्नोत्तरस्येति भावः ।

मू०— सादृश्येद्योत्येगुणवचनस्यद्वेस्तोबहुव्रीहिवच्च ॥ पटुपट्वी । पटुपटुः । पटुसदृशः ईषत्पटुरिति यावत् । गुणोपसर्ज्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्चेह गृह्यंते । शुक्लशुक्लः । पटः । शुक्लशुक्लं । रूपम् ।

(सुबोधिनी—) सादृश्येद्योत्येगुणवचनस्यद्वेस्तोबहुव्रीहिवच्च । तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं सादृश्यं । पट्वी पट्वीति पुंवद्वेति पुंवद्भावः । पटुःपटुरिति बहुव्रीहिवद्भावाद्विभक्तेर्लुक् । पटुपटुः । गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिंगास्तु तद्वतीत्युक्तत्वात् । यत्र शुक्लादयः शब्दा द्रव्यवाचकास्तत्र गुणा उपसर्जनीभूता एव संति । अतोत्र द्रव्यवाचकशुक्लादिपदस्य गुणवाचका शुक्लादिपदस्य च ग्रहणं । शुक्लःशुक्लइति बहुव्रीहित्वाद्विभक्तेर्लुग् शुक्लशुक्लपटः । गुणोपसर्ज्जनद्रव्यवाचिन उदाहरणम् । शुक्लं

शुक्लमिति समासत्वाद्विभक्तेर्लुक् । शुक्लशुक्लरूपं । केवलगुणवाचिन उदाहरणम् ॥

(तत्त्व०—) पटुपट्वीइति । बहुव्रीहिवद्भावात्पूर्वभागे सिलोपपुंवद्भावौ । नवं नवं प्रीति रहोकरोतीत्यत्र वीप्सायां द्वित्वं । अनेकद्वित्वे सिलुक् स्यात् । कथं भीतभीतइव शीतमयूख इति भारवेः । इव शब्देन सादृश्यस्योक्ततया सादृश्ये द्वित्वायोगात् । सत्यं । भीतेभ्यो भीत इति व्याख्येयम् तेनातिभीत इति फलितम् । खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गंतासि यत्र क्षीणः क्षीणः परिलघुपयः स्रोतसां चोपभुज्येति मेघदूते । एकस्यापि खेदावस्थासु च भेदं प्रकल्प्य वीप्सा बोध्या । मन्दं मन्दं नुदतीत्यत्र तु मन्दं स्वतोमन्दगामिनं मन्दं नुदतीत्यन्वयो बोध्यः । क्रियासमभिहारे पौनःपुन्ये भृशार्थे चेत्यर्थः ।

मू०-- अनुक्रमेद्योत्येद्वे ॥ मूले मूले स्थूलो वृक्षः ।

(सुबोधिनी-) अनुक्रमेद्योत्येद्वे । अनुक्रमद्योतकं पदं द्विः स्यात् । वीप्साभावाद्यमारंभः । एकस्यवृक्षादेरेकमेव मुख्यं मूलमग्रं च भवति । इतरेषांभागानामापेक्षिकोऽग्रमूलव्यपदेशः । स्थौल्यसौक्ष्म्येऽपिनैकरूपे । यथा मूलं स्थूलं यथाऽग्रं सूक्ष्मं यथानेतरे भागा इतिवीप्साया असंभवः । मूलेमूलेस्थूलस्तथाऽग्रेऽग्रे सूक्ष्मः॥

मू०-- सम्भ्रमेणप्रवृत्तावनेकधाप्रयोगः ॥ सर्प ३ बुध्यस्व ३ ।

(सुबोधिनी--) संभ्रमेणप्रवृत्तावनेकधाप्रयोगः । संबोध्यो हि यावद्भिः शब्दैः प्रयोजनमेति तावंतः प्रयोगा वाच्या इत्यर्थः ॥

मू०— क्रियासमभिहारेद्वे ॥ लुनीहि लुनीहि इत्येवायं लुनाति ।

(सुबोधिनी-) क्रियासमभिहारेद्वे । पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारस्तत्र पदे द्विः स्यात् । पौनःपुन्ये यथा आख्यातकृदंतयोरेव । पचतिपचति । भुक्त्वाभुक्त्वा । भृशार्थे यथा । लुनीहिलुनीहीति ॥

मू०— कर्म्मव्यतिहारेसर्वादेर्द्वित्वंसमासवच्चबहुलम् ॥ बहुलग्रहणादन्तपरयोर्नसमासवत् । इतरशब्दस्य नित्यं समासवत् ।

(सुबोधिनी-) कर्म्मव्यतिहारेसर्वादेर्द्वित्वंसमासवच्चबहुलम् । । क्रियाविनिमयेऽर्थे सर्वादिगणस्य द्वित्वं स्यात् । नित्यमेवेदं द्वित्वं । बाहुलकं तु समासवद्भावस्यैव । तेनान्यपरशब्दयोः समासवद्भावो न । इतरशब्दस्य च नित्यमेव समासवद्भावो भवतीत्यर्थः ॥

(तत्त्वदीपिका--) कर्मव्यतिहारे इति क्रियाविनिमये इत्यर्थः ।

मू०--असमासवद्भावेपूर्वपदस्थायाविभक्तेःस्सरादेशोवाच्यः। अन्योन्यौ । अन्योन्यान् । अन्योन्येन कृतम् । अन्योन्यस्मै दत्तमि-

त्यादि । अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्तइतिमाघः । एवं परस्परम् । वाचस्पत्यादित्वात्सः । इतरेतरम् । इतरेतरेणेत्यादि ।

(सुबोधिनी–) असमासवद्भावेपूर्वपदस्थविभक्तेः सिरादेशोवाच्यः । पूर्वपदस्य प्रथमादिविभक्तीनां स्थाने सिरेव भवत्यसमासवद्भावे ।अन्यः अन्य इति अन्योन्यः । अन्यौअन्यौविति अन्योन्यौ । अन्ये अन्ये इति अन्योन्ये। अन्यमन्यमिति अन्योन्यमित्यादिषु सर्वत्र पूर्वपदस्य विभक्तेः सिकृते ततो विसर्गः अतोऽत्युरित्युत्वे उओइत्योत्वे एदोतोऽत इत्यलोपे च रूपसिद्धिः।एवं परः पर इति परस्परं । परौ पराविति परस्परौ । परे परे इति परस्परे। परं परमिति परस्परमित्यादि । इतरशब्दस्य तु समासवद्भावात् समासप्रत्यययोरिति विभक्तेर्लुक् । इतर इतर इति इतरेतरः । इतरौ इतराविति इतरेतरौ। इतरे इतरे इति इतरेतरे इतरम् इतरमिति इतरेतरमित्यादि ॥

मू०-स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थायाविभक्तेराम्भावोवा॥ अन्योऽन्या। अन्योऽन्यं । परस्परां। परस्परं । इतरेतराम् इतरेतरं वा । इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः। दलद्वयेऽप्याबभावः क्लीबेतु विरहस्यमोः समासे सेरलुक्चेति सिद्धम्बाहुलकात्त्रयम्।। समासेसेरलुक्चेत्यस्योदाहरणंतु अन्योऽन्याश्रयः । परस्पराक्षिसादृश्यमित्यादिकं बोध्यम् ॥

(सुबोधिनी–)स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थायाविभक्तेराम्भावोवा । स्त्रियां क्लीबे चोत्तरपदस्थविभक्तीनामामादेशो वा भवति । स्त्रियां यथा । अन्या अन्येति पूर्वपदस्थविभक्तेः सिः परपदस्थविभक्तेश्चाम् । अन्योन्यां । आमभावपक्षे अन्योन्यः। बहुलग्रहणात् स्त्रियामित्याप्प्रत्ययाभावो दलद्वये । अन्ये अन्ये इति अन्योन्यं अन्योन्यौ । अन्या अन्या इति अन्योन्या अन्योन्ये । अन्यामन्यामिति अन्योन्यां अन्योन्यामित्यादि । एवं परस्परां परस्परः परस्परां परस्परौ । परस्परां परस्परे। परस्परां परस्परमित्यादि । एवमितरेतरां इतरेतरः । इतरेतरां इतरेतरे । इतरेतरौ इतरेतरां । इतरेतरे इतरेतरां । इतरेतरमित्यादि । क्लीबेतु अन्यत्अन्यदिति अन्योन्यां । अन्योन्यं । स्यमोः प्रत्यययोः स्थाने श्त्वन्यादेरिति श्त्वादेशाभावो बाहुलकादेव । इमे कर्त्र्यौ इमे कर्तृणी वा। अन्यामन्यामन्यदन्यद्वा भोजनं कारयतः । ननु अन्योन्यं परस्परमित्यादौ केवलपूर्वपदविभक्तीनां स्यादेशविधानस्य चरितार्थत्वमस्ति । अन्योऽन्यसंसक्तमहस्त्रियामममिति । अन्योन्याश्रय इति परस्पराक्षिसादृश्यमिति। अदृष्टपरस्परैरित्यादौ समासप्रत्यययोरित्यनेन पूर्वपदविभक्तीनां स्यादेशस्य

कथं लुग् न स्यादितिचेदत्राहुः। बाहुलकात्समासविषये पूर्वपदाविभक्तीनां स्यादेशस्य लुग् न भवतीत्यर्थः ॥

(तत्त्वदी०—) दलद्वये इत्यादि। दलद्वये आत्रभावः आपः अभावः अन्योन्यं परस्पर मित्यत्र दलद्वयेपि आपः प्राप्तः स नेत्यर्थः अन्योन्यमित्यत्र स्त्वन्यादेस्तु प्राप्तः स नेत्यर्थः अन्योन्याश्रय इत्यत्र समासे सेर्लुक् नेत्यर्थः।

मू०— अकृच्छ्रेप्रियसुखयोर्वाद्वित्वम् ॥ प्रियप्रियेण ददाति। प्रियेण वा। सुखसुखेन ददाति सुखेन वा। अतिप्रियमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः।

(सुबोधिनी—) अकृच्छ्रेप्रियसुखयोर्वाद्वित्वं। अनयोर्द्वित्वं समासवच्च वा स्यात्। द्विवचने समासवद्भावात्। स्यादिलुकिकृते पुनःकृत्ताद्धितसमासाश्चेत्यनेन स्यादिः।

मू०-यथास्वेयथायथम्।यथाशब्दस्य द्वित्वं क्लीबत्वं च भवति यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः।यो य आत्मा। यद्यच्चात्मीयं तद्यथास्वम्। यथायथं ज्ञाता। यथास्वभावमित्यर्थः। यथात्मीयमिति वा।

(सुबोधिनी--) यथास्वेयथायथम्। यथास्वे इति स्वंस्वमिति यथास्वं। वीप्सार्थेऽव्ययीभावः। योयमात्मेत्यादि। स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वो स्त्रियां धने इत्युक्तत्वादात्मात्मीययोरपिस्वशब्दवाच्यत्वमस्ति। आत्मात्मीययोरर्थे विद्यमानस्य यथाशब्दस्य द्वित्वं नपुंसकत्वं च भवति। नपुंसकत्वान्नपुंसकस्येति ह्रस्वः। यथायथं ज्ञातेत्यत्र कर्तृकार्य्ययोरक्तादावित्यनेन कर्म्मणि षष्ठी न। तृन्प्रत्ययस्य क्तादिषु गणनात्। आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्मवर्ष्म च इत्यमरोक्तत्वात् यथायथस्य यथास्वभावमर्थः ॥

मू०द्वंद्वंरहस्यमर्य्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु। एष्वर्थेषु द्विशब्दस्य द्विर्वचनंपूर्वपदस्याम्भावोत्वञ्चोत्तरपदस्यनपुंसकत्वञ्च निपात्यते। तत्र रहस्यं द्वंद्वशब्दस्य वाच्यम्। इतरे तु विषयभूताः। द्वंद्वम्मंत्रयते रहस्यमित्यर्थः। मर्य्यादा स्थित्यनतिक्रमः। आ चतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायंते।मातापुत्रेण मिथुनङ्गच्छति। पौत्रेण प्रपौत्रेणापीति मर्य्यादार्थः। व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम्। द्वन्द्वं व्युत्क्रान्तः। द्विवर्गसंबंधेन पृथगवस्थितः। द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुन-

क्ति। द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ। अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः। चार्थे-द्वन्द्व इति निपातनात्पुंस्त्वमपि।

(सुबोधिनी-) द्वन्द्वंरहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु। एष्वर्थेषु द्विशब्दस्य द्वित्वं समासत्वमेकवद्भावश्च भवति। तथाहि। द्वि औ द्वि औ इति स्थिते समासवद्भावात् विभक्तिलुकि कृते पूर्वपदावयवेकारस्यामूभावः उत्तरपदावयवेकारस्यात्वं क्लीबत्वैकवद्भावौ च निपातनात्। एकवद्भावादतोमित्यमादेशे द्वंद्वमिति। रहसि निर्वृत्तमिति रहस्यं। द्वंद्वं मंत्र यते। द्वौ द्वौ भूत्वा मंत्रयते इत्यर्थः। एतदेव द्विरहस्यं। मर्यादायां यथा। चतुरो मर्यादीकृत्येति आचतुरं। अव्ययीभावे टप्रत्ययः। चतुरशब्दोऽत्र चतुर्णां पूरणेऽस्ति। आचतुर्थादित्यर्थः। स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वंद्वं युग्मं तु युगलं युगमित्यमरः। मिथुनमिवाचरंतीति मिथुनायंते। यज्ञपात्रे प्रयोगे यथा। पात्राणि द्वंद्वं प्रयुनक्ति। आसादयतीत्यर्थः। संकर्षणः सीरपाणिरित्यमरः। वासुदेवस्त्रिविक्रमइत्यमरश्च। अभिव्यक्तौ तु द्विशब्दस्य स्वार्थे द्वित्वमेकवद्भावादिकं तु पूर्ववदेव॥

मू०- शेषानिपात्याःकत्यादयः॥ का संख्या येषां ते कति। दाविकः। शाशकः। दात्यौहः। दार्घसत्रः। श्रायसः॥

इतिश्रीरामाश्रमाचार्य्यविरचितायांसिद्धान्तचन्द्रिकायाम्पूर्वार्द्धंसम्पूर्णम्।

(सुबोधिनी-) शेषानिपात्याः कत्यादयः। कत्यादयः शब्दा निपात्यंते संख्यापरिमाणे कर्तव्ये। यः प्रश्नस्तत्र वर्तमानात् किम्शब्दाद्वा डतिप्रत्ययः। पक्षेवतुः। का संख्या येषां ते डतेरिति जसो लुक्। कति। कियंतः। देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसां पंचानां वृद्धौप्राप्तायामादेः स्वरस्यात्वं निपात्यते ञिति णिति च। देविकायां भवं दाविकं। देविकायां सरय्वां च भवेदाविकसारवावित्यमरः। अण् शिंशपाया विकारः शांशपश्चमसः। अण्। दित्यौह इदं दात्यौहं। वाहोवौँ इत्यात्वं निपातनात्। अण्। दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रं। अण्। श्रेयसिभवं श्रायसं। अण्। इति तद्धित प्रक्रिया॥

(तत्त्व०-) तद्धितप्रत्ययानामनंतत्वात्कात्स्न्येंनाभिधातुमशक्यत्वादनुक्तसिद्ध्यर्थमाह। शेषाइति। उक्तेभ्योऽन्ये शेषाः। निपातनात्साधवो निपात्याः किमः संख्यापरिप्रश्ने डतिः। दाविक इति देविकाया भव इति विग्रहः। कारकादित्यण्। एकारस्यात्वं निपात्यते। शांशप इति। शिंशपाया विकारः अत्राप्यादेः स्वरस्यात्वं निपात्यते। दात्यौह इति। दित्योहोयमिति विग्रहः इदमर्थेऽण्। अत्राप्यादेरात्वं निपात्यते। प्रकृतिस्तु दित्यवाह इति तत्र वाहोवौँरिति वा इत्यस्यौत्वं। सर्वसत्रे भवः सार्वसत्रः। अत्रापि कारकादित्यण्। आदिस्वरस्यात्वं निपात्यते। श्रायस इति। श्रेयसि भव इति विग्रहः। अत्राप्यादिस्वरस्यात्वं निपात्यते॥

श्रीमत्पावकवर्यभक्तिविनयाविख्यातकीर्तिप्रभा
राजेन्द्रैः परिपूजिताः सुकृतिनः पुंभाववाग्देवता ॥
मंतारो जगतां पतिं गुणगणैर्विभ्राजमानाः सनत्
संवेगादियुजो जयंतु सततं षट्शास्त्रविद्याविदः ॥ १ ॥
तेषां शिष्यः सदानंदस्तदनुग्रहभूषितः ॥
सिद्धांतचंद्रिकावृत्तिं पूर्वार्द्धेऽचर्करीदिमाम् ॥ २ ॥

इतिश्रीसिद्धांतचंद्रिकाव्याख्यायांसदानंदकृतौ पूर्वार्द्धः समाप्तिमगात् ॥

सिद्धान्तचद्रिकाव्याख्या यात्वियं तत्वदीपिका ।
तत्पूर्वार्द्धमभूत्पूर्णं तेन तुष्यतु पार्वती ॥ १ ॥

इति श्रीलोकेशकरविरचितायां तत्वदीपिकायां सिद्धान्तचन्द्रिकाव्याख्यायां पूर्वार्द्धं समाप्तम् ॥ शुभमस्तु ॥

श्रीनाथकरपौत्रेण लोकेशकरशर्मणा
कृतायामिहटीकायां तद्धितव्याकृतिर्गता ॥

श्रीचण्डिकायै नमः ॥ श्रीमद्गुरुचरणकमलेभ्योनमः ॥ श्रीसीतारामचन्द्रार्पणमस्तु ।

पुस्तक मिलनेका ठिकाना.
श्रीकृष्णदासात्मज-गंगाविष्णु खेमराज
श्रीवेंकटेश्वर छापाखाना बंबई.